

**TEK PARTİ DÖNEMİNDE
BİTLİS (1923-1950)**

Sedat IŞIK

**Doktora Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
2023
Her Hakkı Saklıdır.**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

Sedat IŞIK
ORCID: 0000-0003-2488-152X

TEK PARTİ DÖNEMİNDE BİTLİS (1923-1950)

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

ERZURUM – 2023

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Turkish Research

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **"TEK PARTİ DÖNEMİNDE BİTLİS (1923-1950)"** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☐ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

18.01.2023

Sedat IŞIK

Aslı Islak İmzalıdır

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR danışmanlığında Sedat IŞIK tarafından hazırlanan
“TEK PARTİ DÖNEMİNDE BİTLİS (1923-1950)” başlıklı bu çalışma aşağıdaki jüri tarafından
Tarih Ana Bilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.
18.01.2023

Kabul / Ret – İmza

Jüri Başkanı (Ad-Soyad-Unvan)	Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR <i>Milli Savunma Üniversitesi</i>	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi (Ad-Soyad-Unvan)	Prof. Dr. Selami KILIÇ <i>Atatürk Üniversitesi</i>	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi (Ad-Soyad-Unvan)	Doç. Dr. Ufuk ERDEM <i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi</i>	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi (Ad-Soyad-Unvan)	Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ <i>Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi</i>	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi (Ad-Soyad-Unvan)	Dr. Öğr. Üyesi Yavuz ÖZDEMİR <i>Atatürk Üniversitesi</i>	Aslı Islak İmzalıdır

Bu tezin *Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği*'nin ilgili maddelerinde
belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

Prof. Dr. Osman MERT
Enstitü Müdürü
Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
KISALTMALAR DİZİNİ	IX
TABLOLAR DİZİNİ	XI
ÖN SÖZ.....	XIX

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN AMACI, SINIRLILIKLARI VE KULANILAN KAYNAKLAR	1
A. Arşivler	2
B. Resmi ve Süreli Yayınlar	3
C. Tezler ve Telif Eserler	4
II. BİTLİS'İN COĞRAFİ DURUMU	6
III. BİTLİS'İN ADI.....	7
IV. BİTLİS'İN TARİHÇESİ.....	8
A. İslamiyet Öncesi Dönemde Bitlis	9
B. İslamiyet Döneminde Bitlis	15

BİRİNCİ BÖLÜM

NÜFUS, İSKÂN VE İDARİ TEŞKİLATLANMA

1.1. NÜFUS SAYIMLARI VE BİTLİS İLİ GENELİNDEKİ NÜFUS DAĞILIMI (1927-1950).....	19
1.1.1. Osmanlı Dönemi Bitlis'te Nüfus	19
1.1.2. Cumhuriyet Döneminde Yapılmış Genel Nüfus Sayımları ve Bitlis'teki Yansımaları	30
1.1.2.1. 1927 Genel Nüfus Sayımı ve Bitlis	30
1.1.2.2. 1935 Genel Nüfus Sayımı ve Bitlis	41
1.1.2.3. 1940 Genel Nüfus Sayımı ve Bitlis	48
1.1.2.4. 1945 Genel Nüfus Sayımı ve Bitlis	54
1.1.2.5. 1950 Genel Nüfus Sayımı ve Bitlis	62
1.2. BİTLİS'TE İSKÂN POLİTİKASI	67
1.3. İDARİ TEŞKİLATLANMA	104

1.3.1. Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Döneminde Türkiye Geneline İdari Taksimatta Yapılan Düzenlemeler	104
1.3.1.1. Cumhuriyet Öncesi İdari Düzenlemeler	104
1.3.1.2. Cumhuriyet Öncesi İdari Düzenlemelerde Bitlis.....	106
1.3.2. Cumhuriyet Döneminde Vilayetler ve İdari Taksimatta Yapılan Düzenlemeler	110
1.3.2.1. Cumhuriyet Dönemi İdari Düzenlemelerde Bitlis.....	113
1.3.2.1.1. Bitlis'in Muş'a Bağlanmadan Önceki İdari Durumu	114
1.3.2.1.2. Bitlis'in Kazaya Dönüştürülmesi ve Muş Vilayetine Bağlanması	121
1.3.2.1.3. 1936'te Vilayet Haline Getirilen Bitlis'in Kaza ve Nahiye Oluşumu ...	123
1.3.2.1.3.1. Mutki Kazası.....	124
1.3.2.1.3.2. Ahlat Kazası.....	125
1.3.2.1.3.3. Tatvan (Kotum) Kazası.....	126
1.3.2.1.3.4. Hizan Kazası	128
1.3.2.1.3.5. Adilcevaz Kazası	132
1.3.2.1.3.6. Güroymak (Çukur) Kazası.....	133
1.3.3. Bitlis Valileri ve Özgeçmişleri	134
1.3.3.1. Vilayet Oluşundan 1920 Yılına Kadar	134
1.3.3.2. 1920-1922 Yılları	139
1.3.3.3. 1922-1950 Yılları	140
1.3.3.3.1. Zihni Orhon	140
1.3.3.3.2. Kazım Dirik Paşa.....	141
1.3.3.3.4. Süreyya Bey.....	142
1.3.3.3.5. Halit Bey.....	142
1.3.3.3.6. Fahri Bey	143
1.3.3.3.7. Bekir Lütfi Bey.....	143
1.3.3.3.8. Zeynelabidin Özmen Bey	144
1.3.3.3.9. Sıddık Bey	145
1.3.3.3.10. Hasan Fehmi Süerdem.....	145
1.3.3.3.11. Rıfat Şahinbaş.....	146
1.3.3.3.12. Sedat Aziz Erim.....	148
1.3.3.3.13. Kerim İnân (Vekâleten).....	148

III

1.3.3.3.14. Hulusi Devrimer	148
1.3.3.3.15. Tefvik Erdeniz (Vekâleten)	149
1.3.3.3.16. Asım Türelî.....	149
1.3.3.3.17. Sakıp Beygo.....	150
1.3.3.3.18. Cahit Ortaç (Vekâleten).....	151
1.3.3.3.19. Sıracettin Saraç	151
1.3.3.3.20. İhsan Kahyaoğlu	152
1.3.3.3.21. Nazım Üner	152
1.3.3.3.22. Hıfzı Tüz.....	153
1.3.4. Bitlis Merkez İlçe ve Diğer İlçelerde Kaymakamlar.....	155
1.3.4.1. Bitlis	155
1.3.4.2. Ahlat	155
1.3.4.3. Tatvan	158
1.3.4.4. Hizan.....	159
1.3.4.5. Mutki	161
1.3.4.6. Adilcevaz	163
1.3.5. Türkiye’de Yerel Yönetim ve Bitlis.....	163
1.3.5.1. Bitlis’te Yerel Seçimler ve Yöneticiler	169
1.3.5.1.1. 1930 Belediye Seçimleri.....	181
1.3.5.1.2. 1934 Belediye Seçimleri.....	182
1.3.5.1.3. 1938 Belediye Seçimleri.....	184
1.3.5.1.4. 1942 Belediye Seçimleri.....	187
1.3.5.1.5. 1946 Belediye Seçimleri.....	189
1.3.5.1.6. 1950 Belediye Seçimleri.....	193

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASAL HAYAT

2.1. BİTLİS’TE SİYASİ PARTİLERİN KURULMASI VE FAALİYETLERİ ...	196
2.1.1. Cumhuriyet Halk Partisi.....	196
2.1.1.1. 1923-1946 Dönemi.....	196
2.1.1.2. 1946-1950 Dönemi	215
2.1.2. Demokrat Parti	221

2.1.2.1. 1946 Seçimleri ve Bitlis	225
2.2. GENEL SEÇİMLER, MECLİSLERİN TEMEL YAPISI VE BİTLİS	
MİLLETVEKİLLERİ.....	227
2.2.1. 1923 Genel Seçimleri ve Meclisin Temel Yapısı.....	227
2.2.2. TBMM'nin II. Döneminde Bitlis Milletvekilleri	232
2.2.2.1. Muhittin Nami Başay'ın Biyografisi ve II. Dönem TBMM Çalışmaları .	232
2.2.2.2. Resul Sıdkı Bey'in Biyografisi ve II. Dönem TBMM Çalışmaları.....	236
2.2.3. 1927 Genel Seçimleri ve Meclisin Temel Yapısı.....	238
2.2.4. TBMM'nin III. Döneminde Bitlis Milletvekilleri.....	241
2.2.4.1. İlyas Sami Bey'in Biyografisi ve III. Dönem TBMM Çalışmaları	241
2.2.4.2. Muhittin Emin Temoçin'in Biyografisi ve III. Dönem TBMM	
Çalışmaları.....	243
2.2.4.3. Muhittin Nami Başay'ın Biyografisi ve III. Dönem TBMM	
Çalışmaları.....	244
2.2.5. 1939 Genel Seçimleri ve Meclisin Temel Yapısı.....	245
2.2.6. TBMM'nin VI. Döneminde Bitlis Milletvekilleri.....	248
2.2.6.1. Ahmet Süreyya Örgüevren'in Biyografisi ve VI. Dönem TBMM	
Çalışmaları.....	249
2.2.6.2. Mehmet Tefik Temelli'nin Biyografisi ve VI. Dönem TBMM	
Çalışmaları.....	252
2.2.7. 1943 Genel Seçimleri ve Meclisin Temel Yapısı.....	253
2.2.8. TBMM'nin VII. Döneminde Bitlis Milletvekilleri	255
2.2.8.1. Ahmet Bülent Osma'nın Biyografisi ve VII. Dönem TBMM	
Çalışmaları.....	257
2.2.8.2. Muhtar Ertan'ın Biyografisi ve VII. Dönem TBMM Çalışmaları.....	258
2.2.9. 1946 Genel Seçimleri ve Meclisin Temel Yapısı.....	260
2.2.10. TBMM'nin VIII. Döneminde Bitlis Milletvekilleri	263
2.2.10.1. Arif Hikmet Özdemir'in Biyografisi ve VIII. Dönem TBMM	
Çalışmaları.....	265
2.2.10.2. Muhtar Ertan'ın Biyografisi ve VIII. Dönem TBMM Çalışmaları	266
2.2.10.3. Mehmet Ziya Geboloğlu'nun Biyografisi ve VIII. Dönem TBMM	
Çalışmaları.....	268

2.2.11. 1950 Genel Seçimleri ve Meclisin Temel Yapısı.....	273
2.2.12. TBMM'nin IX. Döneminde Bitlis Milletvekilleri.....	276
2.3. ŞEYH SAİD İSYANI VE BİTLİS'TEKİ YANSIMALARI	278
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	289
EĞİTİM VE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT	289
3.1. OSMANLI DÖNEMİNDEN CUMHURİYET TÜRKİYE'SİNE BİTLİS'TE EĞİTİM	289
3.2. 1923 VE SONRASI BİTLİS'TE EĞİTİM	293
3.2.1. Cumhuriyet Döneminde Norşin Medresesi ve Bitlis'in Sosyal Hayatına Etkisi.....	317
3.2.2. Türk Ocaklarının Kurulması, Bitlis'te Teşkilatlanması ve Faaliyetleri	324
3.3. HALKEVLERİ, BİTLİS VE İLÇELERİNDEKİ HALKEVLERİ, HALKODALARI VE FAALİYETLERİ	330
3.3.1. Halkevlerinin Tarihi Gelişimi	330
3.3.2. Bitlis Halkevi ve Faaliyetleri.....	333
3.3.3. Bitlis Halkevi'nin Türkçe Okuma-Yazma Kursları Faaliyetleri	364
3.3.4. Adilcevaz Halkevi	370
3.3.5. Ahlat Halkevi	379
3.3.6. Bitlis İlçe ve Bucaklarında Açılmış Halkodaları ve Faaliyetleri.....	387
3.3.6.1. Hizan Halkodası	388
3.3.6.2. Tatvan Halkodası.....	390
3.3.6.3. Mutki (Huyut) Halkodası.....	391
3.3.7. Bitlis Köy Kadınları Gezici Kursu	392
3.4. HALKEVLERİNİN KAPATILMASI.....	396
3.5. BİTLİS'TE BASIN	398
3.5.1. Yurd Yolu Gazetesi	398

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ULAŞIM, BAYINDIRLIK VE EKONOMİ

4.1. BİTLİS'TE ULAŞIM.....	401
4.1.1. Kara Yolu Ulaşımı	401
4.1.2. Demir Yolu Ulaşımı	429

4.1.3. Van Gölü Feribot Taşımacılığı.....	445
4.1.3.1. Van Gölünde Taşımacılık Dışında Faydalanılan Diğer Alanlar.....	472
4.2. BİTLİS’TE BAYINDIRLIK	476
4.3. BİTLİS’TE EKONOMİ	485
4.3.1. Bitlis’te Ziraat, Hayvancılık ve Ticaret.....	485
4.3.2. Bitlis’te Sanayi	500
4.3.3. Bitlis’te Maden	503
 SONUÇ.....	 506
KAYNAKÇA	511
EKLER.....	543
ÖZGEÇMİŞ.....	559

ÖZET

DOKTORA TEZİ

TEK PARTİ DÖNEMİNDE BİTLİS (1923-1950)

Sedat IŞIK

Danışman: Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

2023, 559+XX sayfa

Jüri: Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Prof. Dr. Selami KILIÇ

Doç. Dr. Ufuk ERDEM

Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ

Dr. Öğr. Üyesi Yavuz ÖZDEMİR

Bitlis, sahip olduğu konumu itibariyle tarih boyunca birçok devletin uğrak yeri olduğundan çeşitli medeniyetlere de ev sahipliği yapmıştır. Farklı dönemlerde yaşadığı istilalar neticesinde şehrin neredeyse tamamı büyük bir yıkım yaşamıştır. Tarihin ilk çağlarında Hititler, Hurriler, Mitanniler gibi eski devletlerin hakimiyeti altında kalan Bitlis Persler ile Medler, Yunanlılar ile Persler, Partlar ile Romalılar, Sasaniler ile Romalılar arasındaki mücadelelerde tahrip olmuştur. Harzemşahlar ile Moğollar arasındaki savaştan da nasibini alan Bitlis her dönem yeniden inşa edilmek zorunda kalmıştır. Bu yıkımların yanı sıra farklı kültürlerin de etkileşim alanı olmuştur. Bu çalışmaya da konu olan 1923-1950 arası Bitlis özellikle Birinci Dünya Savaşı esnasında Ruslar ve Ermeniler ile sürdürülen mücadeleler neticesinde neredeyse tamamı yakılıp yıkılmış, mevcut nüfusun bir kısmı şehirden göç etmek zorunda kalmıştır. Bu tezin amacı, her yönüyle perişan bir vaziyette bulunan Bitlis şehrinin Cumhuriyet döneminde başlatılan topyekün seferberlik ile idari, siyasi, ekonomik, eğitim, kültürel, bayındırlık alanlarında yapılan yenileşmelerle şehrin yeniden inşa edilmesini gözler önüne sermektir. Bu doğrultuda gerek tek parti yönetiminin, gerekse yerel yönetimlerin almış oldukları kararlarla yeniden mamur hale getirilmiştir. Çalışmaya konu olan olaylar özellikle arşiv kaynaklarıyla desteklenerek bilim dünyasına katkı sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bitlis Milletvekilleri, Bitlis'te Seçim, Bitlis'te Nüfus, Bitlis'te Basın, Bitlis Valileri, Bitlis'te İskân.

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

BITLIS IN THE ONE PARTY PERIOD (1923-1950)

Sedat IŞIK

Advisor: Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

2023, 559+XX pages

Jury: Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Prof. Dr. Selami KILIÇ

Assoc. Prof. Dr. Ufuk ERDEM

Assoc. Prof. Dr. Hüseyin KALEMLİ

Assist. Prof. Dr. Yavuz ÖZDEMİR

Bitlis, due to its location, has hosted various civilizations as it has been a frequent destination for many states throughout the history. As a result of the invasions in different periods, almost the whole city suffered from a great destruction. Bitlis, which was under the domination of ancient states such as the Hittites, Hurrians, Mitanni, in the first ages of history, was destroyed in the struggles between Persians and Medes, Greeks and Persians, Parthians and Romans, Sassanids and Romans. Bitlis, which had its share from the war between the Khwarazmshahs and the Mongols, had to be rebuilt in every period. In addition to these destructions, it has also been an area of interaction of different cultures. Bitlis, which is also the subject of this study, was almost completely destroyed at the end of the struggles with the Russians and Armenians, especially during the First World War, and some of the existing population had to migrate from the city. The aim of this thesis is to reveal the reconstruction of the city of Bitlis, which was in a devastated state in all aspects, with the total mobilization initiated in the Republican period and the renovations made in the administrative, political, economic, educational, cultural and public works areas. In this direction, it has been prospered again with the decisions taken by both the single-party administration and the local administrations. The events that are the subject of the study have been tried to contribute to the scientific word, especiallay by supprting them with archival sources.

Keywords: Bitlis Deputies, Election in Bitlis, Population in Bitlis, Press in Bitlis, Bitlis Governors, Settlement in Bitlis.

KISALTMALAR DİZİNİ

A-RMHC	: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
AIİT	: Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
B.	: Birleşim
BDİE	: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü
BETAV	: Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı
BİGD	: Başvekalet İstatistik Genel Direktörlüğü
BİGM	: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü
Bkz.	: Bakınız
BMM	: Büyük Millet Meclisi
C.	: Cilt
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
C.D.A.B.	: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
D.	: Dosya
DP	: Demokrat Parti
DDY	: Devlet Demiryolları
DVNMU	: Dâhiliye Vekâleti Nüfus Müdüriyeti Umumiyesi
E.	: Erkek
G.	: Gömlek
Genyönkur	: Genel Yönetim Kurulu, Üst Yönetim
İ.	: İnikat
İlyönkurul	: İl Yönetim Kurulu
K.	: Kısım
K	: Kadın
K.K.K.	: Kara Kuvvetleri Komutanlığı
KM	: Kilometre
KVKK	: Kişisel Verilerin Korunması Kanunu
L.	: Lira
m.	: Metre
MEM	: Milli Eğitim Müdürlüğü
MKP	: Milli Kalkınma Partisi

MTA	: Maden Tetkik Arama
S.	: Sıra
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
T.	: Toplam
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TBMM T.D.,	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi
TBMM Z.C.,	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCBİUM	: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü
TC. DVVİUM	: Türkiye Cumhuriyeti Dâhiliye Vekâleti Vilayetler İdaresi Umum Müdürlüğü
TİTE	: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Vesaire
Y.y	: Yayın Yeri Yok
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1.1. 1831 Nüfus Sayımında Anadolu ve Rumeli’deki Müslüman ve Diğer Milletlerin Nüfusunu Gösteren Çizelge	21
Tablo 1.2. 1814-1914 Yılları Arasında Bitlis’te Müslüman ve Ermeni Sayısını Hane ve Nüfus Bazında Gösteren Çizelge.....	23
Tablo 1.3. 1872’de Bitlis Vilayetinde Yaşayan Müslüman ve Ermenilerin Hane Sayısını Gösteren Çizelge	23
Tablo 1.4. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Nüfus Sayımına Göre Bitlis Merkez Sancağında Müslüman ve Diğer Unsurların Nüfusunu Gösteren Çizelge ...	24
Tablo 1.5. 1881-1893 Nüfus Sayımında Bitlis’teki Nüfusun Dinsel/Etnik Cemaatler ve Cinsiyete Göre Dağılımını Gösteren Çizelge	24
Tablo 1.6. Bitlis’in 1894’teki Nüfusunu Gösteren Çizelge	25
Tablo 1.7. Birinci Dünya Savaşı’ndan Önce Osmanlı Devleti’nde Yapılan 1914 Nüfus Sayımına Göre Bitlis’in Nüfusunu Gösteren Çizelge	26
Tablo 1.8. 1919 Yılında Bitlis Vilayeti ve Kazalarındaki Nüfusu Gösteren Çizelge.....	29
Tablo 1.9. 1927 Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Bölgesel Olarak Doğu Anadolu’nun Nüfusunu Gösteren Çizelge	34
Tablo 1.10. 1927 Sayımına Göre Bitlis İli ve İlçelerinin Kadın ve Erkek Nüfus Dağılımını Gösteren Çizelge	37
Tablo 1.11. 1927 Yılı Nüfus Sayımında Bitlis ve İlçelerinin Mevcut Nüfusunu, Yüzölçümünü ve Nüfus Yoğunluğunu Gösteren Çizelge	37
Tablo 1.12. 1927 Nüfus Sayımına Göre Bitlis Merkez ve Bağlı Kaza ve Nahiyelerde Şehir, Köy Nüfusunu Gösteren Çizelge.....	38
Tablo 1.13. Nüfusun Medeni Hali ve Yaş Grupları İtibariyle Taksimatını Gösteren Çizelge.....	39
Tablo 1.14. 1927 Nüfus Sayımına Göre Bitlis ve Kazalarında Konuşulan Anadili Gösteren Çizelge	40
Tablo 1.15. 1927 Nüfus Sayımında Bitlis’te Konuşulan Dillerin Cinsiyete Göre Dağılımını Gösteren Çizelge	41
Tablo 1.16. Doğu Anadolu’nun 1935 İle 1927 Nüfus Sayımlarının Nüfus Oranları Bazında Aralarındaki Farkı Gösteren Çizelge	46

Tablo 1.17. Muş Vilayetine Bağlı Bitlis Kazasının 1935 Yılı Nüfus Durumunu Gösteren Çizelge	47
Tablo 1.18. 1935 Yılı Nüfus Sayımına Göre Bitlis'te Şehirler ve Köyler İtibariyle Okuma Bilen ve Bilmeyen Nüfusu Gösteren Çizelge.....	48
Tablo 1.19. Türkiye'nin 1935 ve 1940 Genel Nüfus Dağılımı Karşılaştırmalı Gösteren Çizelge	50
Tablo 1.20. Sayım Sonuçları Bitlis Ekseninde Değerlendirildiğinde Kaza, Şehir, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus Miktarı, Yüzey Ölçü, Nüfus Yoğunluğu, Cinsiyet Oranları Bakımından Gösteren Çizelge	52
Tablo 1.21. 1935-1940 Yılları Arasında Bitlis İl ve İlçelerinde Evlenme Sayılarını Gösteren Çizelge	53
Tablo 1.22. 1940-1941 Yıllarında Türkiye Geneli Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayısını Gösteren Çizelge	54
Tablo 1.23. 21 Ekim 1945'te Yapılan Genel Nüfus Sayımının Sonuçlarına Göre Türkiye'nin Nüfusunu Gösteren Çizelge	55
Tablo 1.24. 21 Ekim 1945'te Yapılan Genel Nüfus Sayımının Cinsiyet Bazında Değerlendirildiğini Gösteren Çizelge.....	55
Tablo 1.25. 1945 Genel Nüfus Sayımına Göre Bitlis'in İl ve İlçeler İtibariyle Şehir ve Muhtarlık Nüfusları, Yüzey Ölçü, Nüfus Yoğunluğunun Cinsiyete Göre Dağılımını Gösteren Çizelge	57
Tablo 1.26. 1945 Genel Nüfus Sayımına Göre İlçelerin Köy Nüfusları ve Bu Köylerin Yüzölçümünü Dönüm Bazında Gösteren Çizelge	58
Tablo 1.27. 1945 Yılı Nüfus Sayımına Göre Bitlis'te Konuşulan Dillerin Cinsiyete Göre Dağılımını Gösteren Çizelge	59
Tablo 1.28. 1945 Yılı Nüfus Sayımında Türkiye Geneli Okur-Yazar Oranını Gösteren Çizelge	60
Tablo 1.29. 1945 Nüfus Sayımına Göre Bitlis'in Meslek İtibariyle Nüfusunu Gösteren Çizelge	61
Tablo 1.30. Bitlis Merkez ve İlçelerinde Nüfusun Şehir ve Kırsal Kesimdeki Dağılımını Gösteren Çizelge	63

Tablo 1.31. 1950 Genel Nüfus Sayımında Bitlis'in İl ve İlçeler İtibariyle Muhtarlık Sayısı, Ortalama Muhtarlık Nüfusu ve Yüzey Ölçülerini Gösteren Çizelge.....	63
Tablo 1.32. 1950 Nüfus Sayımına Göre Türkiye'de Konuşulan Ana Dilleri Gösteren Çizelge	64
Tablo 1.33. 1950 Nüfus Sayımına Göre Bitlis'te Konuşulan Ana Dilleri Gösteren Çizelge.....	65
Tablo 1.34. 1950 Genel Nüfus Sayımına Göre Türkiye Geneli 5 Yaş ve Üstü Okur-Yazar Durumunu Gösteren Çizelge	65
Tablo 1.35. 1950 Nüfus Sayımının Bitlis ve İlçelerinde Köylerin Sahip Oldukları Nüfus İle Şehir Nüfusunu Gösteren Çizelge	66
Tablo 1.36. 1950 Genel Nüfus Sayımına Göre Bitlis Geneli 5 Yaş ve Üstü Okur-Yazar Durumunu Gösteren Çizelge	66
Tablo 1.37. 1923 ile 1927 Yılları Arasında Türkiye Geneli Vilayetlerde İskân Edilmiş Muhacir, Mülteci, Harikzede (evi veya eşyası yanmış kimse), Aşiret, Göçebe vs. Miktarını Gösteren Çizelge.....	81
Tablo 1.38. 1929-1936 Yılları Arasında Bitlis Vilayeti Dâhilinde İdari, Mali Olarak İskân Durumunu Gösteren Çizelge	82
Tablo 1.39. 1923-1940 Yıllarında Türkiye Geneline Göçmen, Mübadil ve Mülteci Sayılarını ve Bunlara Harcanan Paraların Miktarını Gösteren Çizelge	100
Tablo 1.40. 1923 Sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'ndeki "vilayetler" Listesini Gösteren Çizelge	110
Tablo 1.41. Bitlis Kazasına Bağlı Bitlis Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge.....	114
Tablo 1.42. Bitlis Kazasına Bağlı Tatvan Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge ...	115
Tablo 1.43. Bitlis Kazasına Bağlı Çukur Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge	115
Tablo 1.44. Bitlis Kazasına Bağlı Simek Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge	115
Tablo 1.45. Bitlis Kazasına Bağlı Şitak Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge	115
Tablo 1.46. Ahlat Kazasına Bağlı Ahlat Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge	115
Tablo 1.47. Ahlat Kazasına Bağlı Sarısu Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge	116
Tablo 1.48. Ahlat Kazasına Bağlı Adilceviz Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge.....	116

Tablo 1.49. Ahlat Kazasına Bağlı Misk (Purhus) Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge.....	116
Tablo 1.50. Bulanık Kazasına Bağlı Bulanık Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge.....	116
Tablo 1.51. Bulanık Kazasına Bağlı Liz Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge	116
Tablo 1.52. Hizan Kazasına Bağlı Hizan Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge	117
Tablo 1.53. Hizan Kazasına Bağlı Uçum Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge....	117
Tablo 1.54. Hizan Kazasına Bağlı Hakif Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge	117
Tablo 1.55. Malazgirt Kazasına Bağlı Malazgirt Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge.....	118
Tablo 1.56. Malazgirt Kazasına Bağlı Patnos Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge.....	118
Tablo 1.57. Malazgirt Kazasına Bağlı Sultanmut Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge.....	118
Tablo 1.58. Malazgirt Kazasına Bağlı Nureddin Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge.....	118
Tablo 1.59. Muş Kazasına Bağlı Muş Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge	118
Tablo 1.60. Muş Kazasına Bağlı Azakpur Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge ..	119
Tablo 1.61. Muş Kazasına Bağlı Akçan Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge	119
Tablo 1.62. Muş Kazasına Bağlı Ziyaret (Ağaniye) Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge.....	119
Tablo 1.63. Muş Kazasına Bağlı Geligüzen Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge.....	119
Tablo 1.64. Muş Kazasına Bağlı Valir Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge.....	120
Tablo 1.65. Mutki Kazasına Bağlı Mutki Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge ...	120
Tablo 1.66. Mutki Kazasına Bağlı Hoyut Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge ...	120
Tablo 1.67. Varto Kazasına Bağlı Varto Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge.....	121
Tablo 1.68. Varto Kazasına Bağlı Üstükran Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge.....	121
Tablo 1.69. Varto Kazasına Bağlı Karaköy Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge	121
Tablo 1.70. İğik Nahiyesine Bağlı Köyleri Gösteren Çizelge.....	124
Tablo 1.71. Meydan Nahiyesine Bağlı Köyleri Gösteren Çizelge	124

Tablo 1.72. 20 Aralık 1938 Tarihli Karar ile Oluşturulan Narlıdere Nahiyesine Bağlanan Köyleri Gösteren Çizelge	125
Tablo 1.73. 1929'da Van'a Bağlanan Ahlat'ın Tatvan Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge	126
Tablo 1.74. Merkezi Kotum Köyünden Tatvan Köyüne Nakledilen Yeni Tatvan Kaza Merkezine Bağlanacak Köyleri Gösteren Çizelge	127
Tablo 1.75. Merkezi Tatvan Köyünden Kotum Köyüne Kaldırılan Yeni Kotum Nahiyesine Bağlanan Köyleri Gösteren Çizelge	127
Tablo 1.76. 16 Mart 1936 Tarihli Kararla Kazaya Dönüştürülen Hizan'ın Merkez Kazasının Köylerini Gösteren Çizelge	128
Tablo 1.77. 16 Mart 1936 Tarihli Kararla Kazaya Dönüştürülen Hizan'ın Uçum Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge	129
Tablo 1.78. 16 Mart 1936 Tarihli Kararla Kazaya Dönüştürülen Hizan'ın Hakif Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge	129
Tablo 1.79. 2885 Sayılı Kanunla Kurulan Bitlis Vilayetine 4200 Numaralı Kararnameyle Katılan Kotum'un Merkez Kazasına Bağlı Köyleri Gösteren Çizelge	130
Tablo 1.80. 2885 Sayılı Kanunla Kurulan Bitlis Vilayetine 4200 Numaralı Kararnameyle Katılan Kotum Kazasının Tatvan Nahiyesine Bağlı Köyleri Gösteren Çizelge	130
Tablo 1.81. 2885 Sayılı Kanunla Kurulan Bitlis Vilayetine 4200 Numaralı Kararnameyle Katılan Kotum Kazasının Reşadiye Nahiyesine Bağlı Köyleri Gösteren Çizelge	131
Tablo 1.82. 6068 Numaralı Kanunun ile Kaza Olan Adilcevaz'a Bağlanan Köyleri Gösteren Çizelge	133
Tablo 1.83. 19 Haziran 1987'de İlçeye Dönüştürülen Güroymak'a Bağlı Köyleri Gösteren Çizelge	134
Tablo 1.84. 1928'de Belediyesi Bulunan Bitlis ve İlçelerinin Nüfusu, Bu Belediyelerin Toplam Gelirleri ve Nüfusa Oranla Bu Gelirin Dağılımını Gösteren Çizelge	180
Tablo 2.1. CHP Ahlat Şubesi Geçici İdare Kurulu Üyelerini Gösteren Çizelge	214

Tablo 2.2. 1946 Yılında Bitlis İl ve İlçelerinde CHP Teşkilatının Kurulması Kararlaştırılan Yerleri Gösteren Çizelge	215
Tablo 2.3. Tatvan CHP İlçe Müteşebbis Kurulu Başkan, Üyeler ve Yedek Üyelerini Gösteren Çizelge	215
Tablo 2.4. 11 Mart 1947’de CHP Bitlis Parti Başkanı, Yönetici ve Azalarının Sicillerini Gösteren Çizelge	216
Tablo 2.5. 11946 Yılı Bitlis İli, İlçeleri ve Bucaklarda Partiye Kayıtlı Üye Sayısını Gösteren Çizelge	217
Tablo 2.6. İdari Yapıdaki Değişim Sonrasında Teşkilata Kayıtlı Üye Dağılımını Gösteren Çizelge	218
Tablo 2.7. 1950 Yılı Bitlis İl Genel Meclis Üyeliği Seçim Sonucunu Gösteren Çizelge.....	221
Tablo 3.1. Bitlis’te Bilinen, Tarihi Öneme Sahip Eğitim Kurumlarını ve Yapılış Tarihlerini Gösteren Çizelge	289
Tablo 3.2. Türkiye’nin 1923 Yılı Sonunda Mevcut Eğitim Durumunu Gösteren Çizelge.....	294
Tablo 3.3. 1923-1924 Yılları Arasında Bitlis’te İlköğretimde Okul ve Öğrenci Sayılarını Gösteren Çizelge.....	295
Tablo 3.4. 1923-1924 Yıllarında Bitlis’teki Genel İlkokullarla Ortaokullara Eklenmiş İlk Kısımlarında, Ecnebi/Cemaat Okullarında Mevcut İlk Öğretim Öğretmenlerini Gösteren Çizelge	296
Tablo 3.5. 1924-1925 ve 1925-1926 Yıllarında Bitlis’te İlkokul, Öğrenci ve Öğretmen Sayılarını Gösteren Çizelge.....	298
Tablo 3.6. 1921-1927 Yılları Srasında Eğitime Ayrılan Bütçeyi Gösteren Çizelge	300
Tablo 3.7. Bitlis’in 1927-1928 Yıllarına Ait İlk ve Ortaokullar ile Öğrenci Sayılarını Gösteren Çizelge.....	301
Tablo 3.8. Cumhuriyetin İlk 20 Yılında Türkiye Geneli İlköğretimlerdeki Öğrenci ve Öğretmen Sayılarını Gösteren Çizelge	311
Tablo 3.9. Cumhuriyetin İlk 20 Yılında Türkiye Geneli Ortaokullardaki Öğrenci ve Öğretmen Sayılarını Gösteren Çizelge.....	312
Tablo 3.10. Cumhuriyetin İlk 20 Yılında Türkiye Geneli Liselerdeki Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayılarını Gösteren Çizelge	313

Tablo 3.11. 1936 Yılı Bitlis Halkevi Bünyesinde Faaliyet Sürdüren Şubelerin Görevli Dağılımlarını Gösteren Çizelge	338
Tablo 3.12. 8/9/11 Ağustos 1941 Tarihinde Hasip Aytuna'nın, Yaptığı Teftiş Sonrasında Bitlis Halkevi İdare Heyeti Hakkında Verdiği Bilgileri Gösteren Çizelge	351
Tablo 3.13. 1942 Yılı Bitlis Halkevi'nin İdare Heyetini Gösteren Çizelge	354
Tablo 3.14. 1946 Yılında Bitlis Halkevi'nde Yapılan Seçim Sonucunda Şubelere Seçilenleri Gösteren Çizelge	360
Tablo 3.15. Bitlis Halkevi Başkan Vekilinin 5 Aralık 1947'de Gönderdiği ve Bitlis Halkevi'nde Aktif Olarak Devam Eden Öğrencileri Gösteren Çizelge	366
Tablo 3.16. Bitlis Merkez ve Çevrelerinde Açılan Kursların Açıldıkları Tarihler ve Eğitimcileri Gösteren Çizelge	369
Tablo 3.17. Adilcevaz Halkevi'nin 1942 Yılı İdare Heyetini Gösteren Çizelge.....	371
Tablo 3.18. 1 Ekim 1948'de Açılan Adilcevaz Okuma-Yazma Kursuna Devam Eden Öğrencileri Gösteren Çizelge.....	376
Tablo 3.19. 1941 Yılı Ahlat Halkevi İdare Heyetini Gösteren Çizelge	380
Tablo 3.20. 1942 Yılı Temmuz Ayı İtibariyle Ahlat Halkevi İdare Heyetini Gösteren Çizelge	382
Tablo 3.21. 1941 Yılı Hizan Halkodası İdare Heyetini Gösteren Çizelge	389
Tablo 3.22. Bitlis'te Açılan Biçki-Dikiş Kursuna Kayıtlı Olarak Devam Eden Öğrencileri Gösteren Çizelge	394
Tablo 3.23. Bitlis Köy Kadınları Gezici Kursu Haftalık Ders Programını Gösteren Çizelge.....	395
Tablo 3.24. Bitlis Köy Kadınları Gezici Kursunda Görev Yapmış Öğretmenleri Gösteren Çizelge	395
Tablo 4.1. 1929 Yılı İtibariyle Bitlis'in Çevre Vilayet ve İlçelerle Olan İrtibatını Sağlayan Yol Uzunlukları ve Durumunu Gösteren Çizelge	406
Tablo 4.2. 1924-1937 Yılları Arası Türkiye Geneline Yeniden İnşa Edilmiş ve Onarılmış Yol İstatistiğini Gösteren Çizelge	411
Tablo 4.3. 1923-1938 Yılları Arasında Nafia Vekâletince Kara Yollarına Harcanan Paralar ve Yapılan İşleri Gösteren Çizelge	411

Tablo 4.4. 1938-1946 Yıllarına Ait Belediyelerde Kayıtlı Motorlu Kara Taşıtları İstatistiğini Gösteren Çizelge	423
Tablo 4.5. 1938-1946 Yıllarında Bitlis'te Yük Kamyonlarının Beygir ve Taşıdıkları Ağırlıkları Gösteren Çizelge	424
Tablo 4.6. 1949 Yılı Türkiye'deki Kara Yolu Durumuna Gösteren Çizelge	426
Tablo 4.7. Türkiye Geneli 1939-1950 Yılları Arasında Nafia Vekâletince Kara Yollarına Harcanan Paralar ve Yapılan İşler Gösteren Çizelge	428
Tablo 4.8. 1924-1938 Yılları Arasında Türkiye Geneline Demir Yolları ve Tesislerine Tahsis Edilen Bütçe ve Yapılan Yol Uzunluğunu Gösteren Çizelge.....	435
Tablo 4.9. Diyarbakır-Kurtalan Demir Yolunun İhale Bedelini Gösteren Çizelge.....	437
Tablo 4.10. 1940 Yılı Bitlis'in Fevkalade ve Adi Bütçelerini Gösteren Çizelge.....	437
Tablo 4.11. 1939-1950 Yılları Arasında Türkiye Geneline Demiryolları ve Tesislerine Tahsis Edilen Bütçe ve Yapılan Yol Uzunluğunu Gösteren Çizelge.....	443
Tablo 4.12. Van Gölü Gemi İşletme İdaresinin 1928-1934 Yılları Bütçesine Konan Tahsisatla Harcanan Paraları ve İdarenin Elde Ettiği Hasılatı Gösteren Çizelge.....	456
Tablo 4.13. Türkiye Geneli Liman ve İskeleler ile Alakalı 1925-1938/1939-1950 Yılları Arasında Ayrılan Bütçeyi Gösteren Çizelge.....	467
Tablo 4.14. Van Gölü İşletme İdaresinin 1939-1945 Yıllarında Elde Ettiği Gelir ve Gider Tablosunu Gösteren Çizelge	467
Tablo 4.15. Bitlis Vilayetinin 1927-1928 Yıllarına Ait Ekili Ürünlerini Gösteren Çizelge.....	488
Tablo 4.16. 1943 Yılı İstatistiğine Göre Bitlis Dahilinde Mevcut Hayvanatın Cins ve Miktarlarını Gösteren Çizelge	497

ÖN SÖZ

“Tek Parti Döneminde Bitlis (1923-1950)” isimli bu çalışmada, Bitlis’in siyasal, sosyal ve ekonomik yapısının yanı sıra, eğitimi, kültürel hayatı, ulaşım ve bayındırlığı sadece bahsi geçen tarihler arasına münhasır bırakılmayarak Osmanlı Devleti’nin son dönemleri de araştırılarak bir bütünlük içerisinde değerlendirilmiştir. Böylece Bitlis’in Osmanlı’nın son dönemleri ve Demokrat Parti Dönemi’ne kadarki tarihi genel hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1923 yılındaki İzmir İktisat Kongresi ile Anadolu’nun tamamında başlatılan, Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planlarıyla derinleştirilen kamu yatırımları ile Birinci Dünya Savaşı’ndan mağlup olarak çıkmış bir devletin enkazının yeniden inşa edilmesinde Bitlis de nasiplenmiştir. Anadolu’nun diğer yerleşim yerlerine nispeten bazı dönemlerde daha az kamu harcamaları yapılmışken bazı dönemlerde standart yakalanabilmiştir.

Tek Parti Dönemi olarak isimlendirilen 1923-1950 arasında, CHP hükümeti hem Genel Müfettişlikler hem de Parti Müfettişliklerinden aldığı raporlar doğrultusunda Anadolu’nun farklı coğrafyalarından haberdar olabilmıştır. Bu temsilciler aracılığıyla şehirlerdeki siyasi, idari, ekonomik, asayiş gibi vaziyetler bölgelerin ve şehirlerin yapısına göre değerlendirilmiştir. Alınan tedbirler ile çağdaşlaşma yolunda önemli adımlar atılmaya çalışılmıştır.

“Tek Parti Döneminde Bitlis (1923-1950)” isimli bu çalışmada CHP hükümetlerinin Bitlis özelinde yaptığı idari düzenlemeler, kamu yatırımları ve sosyo-kültürel değişim derinlemesine incelenerek aktarılmaya çalışılmıştır. Bu hususta tez giriş ve dört ana bölüme ayrılmıştır. Giriş bölümünde, Bitlis’in coğrafi durumu, adı ve tarihçesinden bahsedilmiştir. Tez konusunun başlangıç evresi olması hasebiyle konular 1923’ten önce ele alınmış, daha sonra Tek Parti Dönemi ile tamamlanmıştır. Bu konuda ilk olarak Bitlis’in tarihi coğrafyası anlatılarak konum itibarıyla tanıtımı yapılmış ve ismi hakkında bilgi verilmiştir. Bitlis’in eski tarihi ile alakalı kaynak eserler araştırılmış ve derlenmiştir. Bitlis tarihi ise, İslamiyet’ten önce ve İslamiyet sonrası olarak incelenmiş, tarih yazımı Osmanlı Devleti’ne kadar getirilmiştir. Birinci bölümde, Bitlis’in nüfus, iskân ve idari teşkilatlanmalarından bahsedilmiştir. Bitlis’in nüfusu Osmanlı dönemindeki vaziyetinden de alıntılar yapılarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu konuda ekseriyetle TÜİK verilerinden faydalanılmıştır. Devamında Bitlis’teki Şeyh Said İsyanı

sonrasındaki sürgünler ve iskân çalışmaları Birinci Dünya Savaşı dönemindeki muhaceretlerle desteklenerek anlatılmıştır. Bölümün sonunda ise yerel seçimler ve Bitlis Belediye Başkanları işlenmiştir. İkinci bölümde, Bitlis'in siyasi hayatı izah edilmiştir. Bu bölümde genel seçimler, meclislerin temel yapısı ve Bitlis milletvekilleri incelenmiştir. Bölümün sonunda Şeyh Said İsyanı ve Bitlis'teki yansımaları değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde, Bitlis'in eğitim ve sosyo-kültürel hayatından bahsedilmiştir. Bölümün sonunda Bitlis'te basın başlığına da yer verilmiştir. Dördüncü bölümde ise, ulaşım, bayındırlık ve ekonomi başlığı işlenmiştir.

Tezin tamamında öncelikli olarak arşiv kaynakları kullanılmaya çalışılmıştır. Bu konuda yetersiz kaldığı durumlarda döneme ait hatıralar ve araştırma eserleri taranmış ve etik kuralları çerçevesinde, bilimsel metotlarla derlenerek tezde kullanılmıştır. Tez içerik bakımından araştırılan dönemlere ait ulusal ve yerel basındaki materyallerle zenginleştirilmiştir. Tezdeki kaynak eserler karşılaştırmalı olarak değerlendirilerek Bitlis'in 1923-1950 yılları arasındaki tarihi açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Konular genel hatlarıyla genelden özele, yani tümünden gelim kuralına göre aktarılmıştır. Araştırılan bu konu bilhassa Bitlis'in şehir tarihinin aydınlığa kavuşturulması amacıyla hazırlanmıştır.

Bahsi geçen bu tez çalışmasında ilk danışmanlığımı üstlenmiş, akademik hayatımda bana çok önemli katkıları olmuş ancak vefatı ile beni ve bütün dostlarını büyük bir hüzne gark etmiş olan merhum Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU'ya şükranlarımı borç biliyor, onu rahmetle yadediyorum. Ayrıca doktoramın ders ve tez sürecinde ender bilgileriyle bana yol gösteren, yardımlarını esirgemeyen ve engin tecrübelerinden istifade etmeye çalıştığım başta danışman hocam Sayın Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR olmak üzere Prof. Dr. Selami KILIÇ, Dr. Öğr. Üyesi Yavuz ÖZDEMİR hocalarıma şükranlarımı sunuyorum. Tezi, Türk Dil Kurumunun güncel imla kurallarına göre inceleyerek teze büyük katkıları olan Doç. Dr. Mustafa Uğurlu ARSLAN'a ve doktora çalışmam boyunca bütün sıkıntılarıma katlanarak her zaman manevi desteklerini gördüğüm aile fertlerime teşekkürü bir borç bilirim. Tek Parti Döneminde Bitlis (1923-1950) tezinin bilim dünyasına katkılar sunması temennisiyle.

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN AMACI, SINIRLILIKLARI VE KULANILAN KAYNAKLAR

Tek Parti Döneminde Bitlis ile alakalı derli toplu herhangi bir çalışmanın olmaması konu seçiminde önemli bir faktör olmuştur. Bitlis gibi tarihi öneme sahip bir şehrin araştırılıp noksanların giderilmesi konusunda bilhassa Cumhuriyet dönemi literatür taramalarında ciddi eksiklikler ile karşılaşmıştır. Osmanlı döneminde bilhassa Tanzimat sonrasında önemli bir konuma gelen Bitlis ile alakalı arşiv kayıtları bol iken Cumhuriyet döneminde bu durum kısır bir hal almıştır. Bu durumda arşiv kayıtlarının az olduğu yerlerde resmi kaynaklardan istifade edilmiştir.

Bitlis tarihi ile alakalı ve Bitlis'i özet bir şekilde anlatan akademik çalışma özelliği taşımayan eserlerin yanı sıra spesifik açıdan Bitlis'i değerlendiren önemli akademik çalışmalar da mevcuttur. Hepsi de sahası ile alakalı eksiklikleri kapatan kıymetli çalışmalardır.

Bitlis Eski Belediye Başkanı Suphi Menteş, 15 Ağustos 1938'de Yurd Yolu gazetesinde yayımlanan bir yazısında Bitlis tarihi ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Menteş, Bitlis tarihi ile alakalı en geniş ölçüde uğraşan ve bu işte başarılı olan kişinin Bitlis'in ilk milletvekili olan Çıplak Şeyh oğullarından Merhum Arif Efendi olduğunu yazmıştır. Ancak Arif Efendi'nin kaleme aldığı el yazması tarihi kitabın, varislerinin eline geçmiş olduğunu aktaran Menteş, büyük uğraşlarına rağmen elde edemediğini ifade etmiştir. Menteş'in yazısına göre tarihi bilgiler veren bir diğer önemli kaynak eser Şerefname'dir. Şerefname Fars dili ile yazılmış, Türkçe tercümesi Ali Emiri tarafından yapılmıştır. Şerefname eseri dışında Bitlis tarihinde kaynak olabilecek "*Akdülcuman fi Tarihül Ahir Zaman İbnül Esir ve Şükrullah Salnamesi*" vardır. Ancak Birinci Dünya Savaşı öncesinde Bitlis'in istilaya uğramasından evvel el yazması ve matbu birçok eser olmasına rağmen hicret dolayısıyla bunlara ne olduğu bilinmemektedir. Menteş'in yazısına göre Kamus'ul Alam, 1316 (1900) ve 1318 (1902) tarihlerinde yazılmış salnameler Bitlis'in tarihi ile alakalı diğer kaynaklardır¹. Yine Bitlis tarihi ile alakalı kaynaklara Yurd Yolu gazetesinin başka bir sayısında değinilmiştir. Suphi Menteş'e ait

¹ "Bitlis Tarihi Hakkında", *Yurd Yolu*, 15 Ağustos 1938, S. 29, 1-2.

ilgili yazıda, İslam Ansiklopedisi (Fransızca), Yakutu Hamevi, Kühnühlahbarali Tarih, Cihannüma önemli kaynak eserlerdir².

“Geçmiş Yüzyıllarda Van Gölü Havzası’nın ve Bitlis’in Ekonomik Özellikleri” adlı çalışmasında Nihat Falay, Bitlis ve Van Gölü çevresinin tarihi ile alakalı kaynaklara ayrıntılı bir şekilde değinmiştir. İlgili çalışmaya göre Bitlis tarihinin kronolojik olarak değerlendirilmesinde söz konusu ilk eser Polonyalı Simeon’un seyahatnamesidir. 1600 yılı başında hacı olmak niyetiyle yola çıkmış ve Muş’a kadar gitmiştir. Diğer bir eser, 17. Yüzyıl ortalarında (1631-1663) Ortadoğu’da seyahatlerde bulunan Fransız Jean Baptiste Tavernier’in seyahatnamesidir. Seyahatnamesinde Bitlis’e geldiği, Bitlis Bey’i ile tanıştığı, oradan Tatvan’a geçtiği Van’a göl yoluyla geçtiği anlatılmaktadır. Bir diğer eser, Amedee Jaubert’e aittir. 19. yüzyıl başlarında İran’a ulaşmak üzere Paris’ten karayolu ile İstanbul’a, oradan da Trabzon ve Erzurum’a geçmiştir. Seyahatinin devamında Van Gölü Havzası’nı detaylı inceleyerek seyahatnamesine kaydetmiştir. Bunlardan farklı olarak bir seyyah gözüyle değil de bir askeri üniformayla bölgede yaptığı incelemeler sonrasında hazırlamış olduğu rapor ile yine Bitlis ile alakalı önemli bilgiler veren General Majewsky³ de önem arz etmektedir. Erzurum ve Van’da konsolosluk vazifesini sürdürürken Bitlis ve Van’ın etnik yapısı ve nüfusu hakkında istihbarat çalışmaları yapmıştır⁴.

A. Arşivler

Tezin ana kaynaklarını arşiv belgeleri oluşturmuştur. Bu hususta T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi son güncellenen belgeler de dâhil olmak üzere taranmış ve elde edilen belgeler ilgili tezde tarih kronolojisine göre kullanılmıştır. Tezin tarih aralığının Osmanlı dönemini pek kapsamaması bu arşivden kısıtlı şekilde yararlanmayı zorunlu kılmıştır. Bu arşivde *Dahiliye Şifre Kalemi*, *Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi*, *Bab-ı Ali Evrak Dosyası*, *Şura-yı*

² “Tarihte Bitlis ve Bugün”, *Yurd Yolu*, 8 Ağustos 1939, S. 232, 1.

³ Tuğgeneral Meyewski, 6 yıldan fazla bir süre Erzurum ve Van vilayetlerinde Rusya’nın Türkiye Başkonsolosluğu görevini yapmıştır. Dolayısıyla kendisi Rusya Dışişleri Bakanlığı görevliydi. Gezip gördüklerini analiz ettikten sonra rapor haline getirerek Rus Genelkurmayı’na sunmuştur (Davut Kılıç, “Rus General Mayewski’nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı ve Ermeni Meselesinin Gelişimi”, *Turkish Studies*, Volume 9/1 Winter 2014, Ankara, 259).

⁴ Falay, “Van Gölü Havzası’nın ve Bitlis’in Ekonomik Özellikleri”, 328.

Devlet, İrade (Dahiliye), İrade (Hususi), Memurin-i Mülkiye Komisyonu Evrakı, Dahiliye (Mütenevvia), Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü, Taşra Evrakı (Halep Vilayeti), Dahiliye (Müteferrik), Yıldız Arşivi Sadaret Resmi Maruzatı, Bab-ı Ali Evrak Odası Divan-ı Hümayun Kalemî Mühimme Kalemî, Yıldız (Mütenevvi Maruzat) başvuru alan başlıca kataloglardır. Cumhuriyet Arşivinde ise, *Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı, Cumhuriyet Halk Partisi, Toprak İskan Genel Müdürlüğü (Muhacirin Fonu), Başbakanlık (Kararlar Daire Başkanlığı), Başbakanlık (Muamelat Genel Müdürlüğü)* başvuru alan başlıca kataloglardır.

Yararlanılan arşivlerden bir diğeri de Cumhurbaşkanlığı Arşivi olmuştur. Bu arşivin bilhassa Mustafa Kemal Atatürk döneminin Bitlis özelinde değerlendirilmesinde önemli katkıları olmuştur. Önem arz eden bir diğerk arşiv de TBMM arşivi olup milletvekillerin özlük dosyaları, seçim mazbataları ve hal tercümelere derlenerek bu çalışmada kullanılmıştır. Bir diğerk önemli arşiv Emekli Sandığı Arşividir. Ancak bu tez çalışması sürecinde Emekli Sandığı'na yapılan başvurusu ise 24 Mart 2016'da kabul edilen 6698 numaralı KVKK gerekçe gösterilerek reddedilmiştir. Sadece daha önceden yapılan bir akademik çalışma vesilesiyle Emekli Sandığı Arşivinde yapılan incelemelerden elde edilen kısıtlı dokümanlarla bu çalışma desteklenmiştir. İçişleri Bakanlığı Arşivine yapılan araştırma başvurusu da olumsuz sonuçlandığından teze çok önemli katkılar sunacağı düşünülen verilerden de mahrum kalınmıştır.

B. Resmi ve Süreli Yayınlar

Tezde çokça başvuru alan resmi yayınlar da önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu konuda TBMM Zabıt Cerideleri ve Tutanak Dergileri özellikle milletvekillerin parlamento çalışmalarının ve Bitlis ile alakalı kanun önerilerinin öğrenilmesinde büyük bir öneme sahiptir. Bunun yanı sıra Resmi Ceride (Gazete), Kavanin Mecmuaları ve Düsturlar çıkarılan kanunların tam metinlerine ulaşılmasında, Ayın Tarihi, günlük yaşamda meydana gelen hadiselerin kronolojik olarak takip edilmesinde, TÜİK yayınları gibi resmi kaynaklar ise başta nüfus olmak üzere hemen hemen her alanda sayısal değerlerin incelenmesinde önemli bir yere sahiptir. Tezde bu bahsedilen yayınlardan çokça kullanılmıştır. Bunların dışında o dönemlere ışık tutan Cumhuriyet, Akşam, Zaman, Son Posta, Son Telgraf gibi ulusal gazetelerin yanı sıra,

Yurd Yolu, Yeşil Bitlis, Altun Kalbur gibi yerel gazetelerden de faydalanılmıştır. Belediyeler Dergisi, Türk İdare Dergisi'nden (Dâhiliye Vekâletinin Aylık Mecmuası) birinci bölümde geçtiği üzere Bitlis'in yerel yönetimlerini anlatırken kullanılmıştır. Aynı zamanda bayındırlık faaliyetleri bu dergiler sayesinde derinlemesine aktarılmıştır. Milli Eğitim Dergisi'nden tezin üçüncü bölümünde faydalanılmış olup eğitim başlığına katkılar sunmuştur. Maden Tetkik ve Arama Dergisi ise, tezin dördüncü bölümünde daha çok ekonomi başlığı altında incelenen konuların detaylandırılmasında kullanılmıştır. Bunların dışında *Bitlis İl Yıllıkları* da akademik birer çalışma olmamaları yanı sıra döneme dair önemli bilgiler ihtiva ettiğinden tez çalışmasında yeri geldikçe kullanılmıştır. *Bitlis Salnameleri* özellikle 1894-1903 yıllarına ait Bitlis'in her alanda değerlendirmesini yapan çok kıymetli eserlerdir. Bunların da teze çok katkısı olmuştur.

C. Tezler ve Telif Eserler

Teze katkı sunan birçok telif eser kullanılmıştır. Bunların bir kısmı akademik araştırmalar sonucu meydana gelen eserler olurken bazı eserler ise akademik çalışma sıfatına sahip değildir.

Yukarıda da değinildiği gibi 16. yüzyılda Şerefhan tarafından kaleme alınmış *Şerefnâme* eseri Bitlis tarihi ile alakalı en eski kaynak eserlerden biridir. Şerefname'nin 4. Bölümünde Bitlis ile alakalı bahis yer almıştır. Bu bölümde Bitlis şehri, kalesi, kurucusundan bahsedilmiştir. Konunun devamında Bitlis hükümdarlarının soyu ve kökenleri hakkında bilgiler verilmiştir. Böylece Bitlis'te 4 asırdan fazla hüküm sürmüş Şerefhanlar Beyliği'nin beylerinden detaylı bir şekilde bahsedilmiştir. Bu çalışmadan teze aktardığımız kısım Bitlis'in tarihi coğrafyası ve 16. yüzyıldaki vaziyeti olmuştur.

Yerel tarih çalışması olarak değerlendirilebilen Sıtkı Aydın'ın *Bitlis Tarihi* ve Celal Kayaoğlu'nun *Bitlis'i Tanıyalım* isimli eseri metod olarak akademik bir çalışma değildir. Ancak Bitlis tarihi ile alakalı yapılan hemen hemen bütün çalışmalarda kaynak olarak gösterilmektedir. Bitlis'in adı ve tarihçesi (daha çok beylikler dönemi), Bitlis'in coğrafi durumu, Bitlis'teki camiler, medreseler ve türbeler, günlük yaşam, şiirler, maniler, menkıbeler gibi konular resimlerle desteklenerek okuyucuya aktarılmıştır.

Bitlis'i tanıtan bir diğer önemli yazar Bitlisli olması hasebiyle de Bitlis'e ayrı hassasiyet göstererek eserler kaleme almış olan Mehmet Törehan Serdar'dır. *Bitlis'te*

Ermeniler ve Ermeni Mezalimi, Bitlis, Dünden Bugüne Bitlis, Mazideki Bitlis, Bitlis Erenleri, Ermeni Tehciri ve Soykırım İddiaları, Gazilerin Dilinden Bitlis'te Ermeni Mezalimi, Hazreti Pir Muhammed Küfrevi, Rüyalar Şehri Bitlis, Bitlis'in Sarıklı Kahramanları adlı eserlerinde Bitlis'in geçmişten günümüze farklı dönemlerindeki resimleri kullanılarak eserlerin içerikleri zenginleştirilmiştir. Yine bu eserlerde Bitlis'in tarihi ve coğrafyası, dini ritüelleri, tarihi mekanları, tarihi olayları zikredilmiştir. Ancak bunlar akademik bir çalışmadan uzaktır. Yine Rahmi Tekin'in *Ahlat Tarihi* isimli eseri Bitlis'in yerel tarihine katkı sunmuştur. Bunlarla beraber Mehmet Bayraktar'ın *Bitlisli İdris*, Şahabeddin Öztürk'ün, *Bitlis Su Mimarisi*, Ahmet Uğur'un *İdris-i Bitlisi ve Şükri-i Bitlisi*, Kadir Pektaş'ın *Bitlis'in Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Gülşen Baş'ın *Bitlis Kalesi: Arkeolojik Kazı Çalışmaları* eserleri de şehir tarihine ve tanıtımına özgül olarak katkı sunmuştur. Nevzat Bingöl'ün *Bitlis İsyanı ve Şeyh Selim* adlı eseri de özellikle Bitlis'in ve bölgenin 1914 yılı öncesindeki siyasi ve sosyal durumunu içermesi bakımından önemlidir.

Bitlis tarihi ve tanıtımıyla alakalı akademik düzeyde önemli çalışmalar da olmuştur. Bu çalışmalardan tezde konu bütünlüğünü sağlayacak şekilde yararlanılmıştır. Mesela, Abdulaziz Kardaş'ın *Cumhuriyet Dönemi'nde Van Gölü Havzası'nda (Van, Bitlis, Muş) Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)* isimli doktora tezi 3 şehrin de bayındırlık, asayiş, eğitim-kültür, sağlık, madencilik, tarım ve hayvancılık alanlarındaki kamu yatırımları ağırlıklı olarak arşiv belgeleri kullanımıyla teze önemli katkıları olmuştur. Ancak bu çalışmada Bitlis özelinde fazla detaya inilmemiştir. Benzer bir çalışma Volkan Tunç tarafından kaleme alınan *1946-1960 Yılları Arasında Van Gölü Havzası'nda Kamu Yatırımları ve Harcamaları* isimli doktora çalışmasıdır. Bu tezden de Bitlis ile alakalı kısımlardan istifade edilmiştir. Bir diğer önemli doktora çalışması Danyal Tekdal'ın *II. Abdulhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)* isimli çalışmasıdır. Arşiv belgeleri konusunda zengin bir içeriğe sahip olan bu çalışma Bitlis'in II. Abdulhamid dönemine (1876-1909) ait idari, sosyal, eğitim yapısı üzerinde durmuştur. Bu tezden daha çok Osmanlı dönemi Bitlis valileri konusu işlenirken yararlanılmıştır.

Yukarıda bahsi geçen akademik olan ve olmayan bütün eserlerden istifade edilmeye çalışılmıştır. Birçoğu teze önemli katkılar sunmuştur. Ancak yine yukarıda da belirtildiği üzere bu tür çalışmalar Bitlis ile alakalı spesifik olarak bahsetmiş olmakla Cumhuriyet Döneminde Bitlis ile alakalı derli toplu bilgileri ihtiva etmemektedirler. “*Tek Parti*

Döneminde Bitlis (1923-1950)” adlı bu çalışma ile bilimsel anlamda Bitlis’in bu tarih aralığı derli toplu bilgilerle aydınlatılmaya çalışılmıştır.

II. BİTLİS’İN COĞRAFİ DURUMU

Bitlis ili Doğu Anadolu Bölgesinde 37° 54’ ve 38° 58’kuzey paralelleri ile 41° 33’ ve 43° 11’ doğu meridyenleri arasında yer almaktadır. Doğudan Van Gölü, kuzeyden Ağrı, batıdan Muş ve güneyden Siirt illeri ile çevrilidir. İlin yeryüzü şekillerini Van Gölü’nün kuzey ve güneyinde kalan dağlarla bunların üzerindeki düzlükler oluşturur. Ovaların ancak % 10’unu kapladığı Bitlis topraklarının %71’i dağlarla kaplıdır. İl topraklarının 1/5’ine yakınına da yaylalar ve platolar kaplamaktadır⁵. Arazisi dağlık olup kuzey kısmı (yani Muş ve Genç sancakları) Fırat’a tabi Murat Nehri Havzasına ve güney kısmı (yani Bitlis ve Siirt sancakları) Dicle Havzasına tabidir. İki havzayı ayıran bir dağ silsilesi şehri doğudan batıya ikiye bölmüştür. Bu silsilenin en yüksek kesimleri sırasıyla Canduş, Antuğ ve Dargüş dağlarıdır. Bu dağların çoğunluğu çıplak ve taşlık ise de bazı ufak tefek ormanlar ve düz yerlerinde verimli yerleri ve meraları vardır⁶. Bu haliyle Bitlis Doğu Anadolu Bölgesi’nin en engebeli bir yerini teşkil etmektedir. Öyle ki, Mutki ve Hizan ilçelerinde hiç ovaya rastlanmamakta ve dağlık arazinin oranı %90’nın üzerindedir. Ancak Ahlat ve Adilcevaz ilçeleri diğer ilçelere oranla daha az dağlık yapıya sahiptir. Bununla birlikte ova olan sahalar özellikle Adilcevaz ilçesinde daha fazladır⁷.

Bitlis şehri, Güneydoğu Toroslar’ı yaran Bitlis Çayı Vadisi’nde kurulmuştur. Bu vadi engebeli yapıyı aşmayı kolaylaştıran doğal bir geçit durumundadır. Bitlis Çayı Vadisi insanlık tarihinin çeşitli dönemlerinde Urartu-Asur, Maden-Ergani Yolu ya da Bend-i Mahî olarak da bilinmektedir⁸. Zamanında Türkistan, Hindistan ve İranlılara geçit boğazı vazifesini görmüş, Arap ve Acem kervanları bu geçitten faydalanmışlardır⁹.

⁵ “Bitlis”, *Yurt Ansiklopedisi*, C. 2, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, 1379.

⁶ Şemseddin Sami, *Kamusul Alam*, Mihran Matbaası, C. 2, İstanbul 1306/1889, 1240. Yukarıdaki coğrafi konumlama Bitlis’in 19. yüzyıl sonlarındaki vaziyetine göre yorumlanmıştır. Ayrıca 1923-1950 yılları arasında Bitlis’in idari yapısı Adilcevaz ilçesi hariç günümüzde olduğu gibi şekillenmiştir. Yani Bitlis merkez ilçe haricinde Tatvan, Ahlat, Hizan, Güroymak, Mutki ilçeleri idari açıdan Bitlis’e bağlıdır. Adilcevaz ise 1952’de Bitlis’e bağlanmıştır.

⁷ *Bitlis İl Yıllığı*, 1967, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, 45.

⁸ Kenan Arınç, “Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan”, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 17-21 Haziran 2008*, Ed. Oktay Belli, Ankara 2011, 747.

⁹ Sıtkı Aydın, *Bitlis Tarihi*, İstanbul 1967, 47.

Bitlis'in yüzeyi genellikle yüksek ve dağlıktır. Güney bölgesindeki Güneydoğu Torosları batıdan doğuya doğru genişler ve Hakkâri'de Cilo Dağlarıyla birleşir. Bu dağ silsilesi arasında Bitlis Deresi Vadisi'ni boydan boya geçen bir yol, Rahva Boğazı'nda 1.800 m'yi aşmadan kendisine geçit bulur ve Diyarbakır Havzası'nı Van Gölü Havzası ile Doğu Anadolu'ya bağlar. Güneydoğu Torosları üzerinde Bitlis deresi vadisinin batısında ve doğusunda bazı doruklar 3.000 m'ye yaklaşır. Sason Dağları 2.970 m, Haçreş Dağları 2.970 m, Karz Dağı 2.950 m'dir. Bazı kesimlerde yeşil kayalara ve çeşitli lav kütlelerine rastlanır. Bitlis şehrinin kalesi ve evleri siyah, cam görünüşünde donmuş bir lav kütlesi üzerinde oturur¹⁰. Şehrin toprak damlı taş evleri, vadilerin kavak ve meyve ağaçları ile kaplı zemininden itibaren dar ve intizamsız sokaklar boyunca çıplak tepelerin yamaçlarına doğru birbiri üstünde sıralanır. Kuzeydoğuda Bitlis suyunun yukarı kısmı boyunca karşılıklı Sapkor Mahallesi ile Baş Mahalle, bunun üstünde ve kalenin gerisinde hükümet konağının ve yeni halkevinin bulunduğu Gök-Meydan, batıdaki vadi boyunca yine karşılıklı Taş Mahallesi ile Komes Mahallesi, daha aşağıda batıda Zeydan ve doğuda Kızıl-Mescit Mahallesi, güneye doğru Avil Meydanı bulunur. Biraz daha ötede Bitlis suyuna doğudan katılan bir vadi boyunca uzanan Avih Mahallesi bulunur. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde sayısı 17 olarak bildirilen bu mahallelerden bir kısmı son yarım yüzyıl içinde meydana gelen olaylarda bir taş yığını halini almıştır¹¹.

III. BİTLİS'İN ADI

Bitlis adının kökeni ile alakalı farklı tarihsel ve etimolojik açıklamalar yapılmış olmasıyla beraber bu konu hakkında en temel kaynaklardan biri de Şeref Han'ın kaleme aldığı "Şerefname"dir. Şerefname'de geçtiği üzere, Büyük İskender, Arap Irak'ındaki Babil'den Rum tarafına yönelip Şattülarap kıyılarından geçerken yanındaki bilginleri nehre akan çeşitli akarsuları incelemekle vazifelendirmiştir. Bilginler deneme işlemine başlayarak Bedlis adlı suyun Dicle nehrine karıştığı yere kadar gitmişlerdir. Araştırmalarda bu suyun hazminin daha kolay olduğu saptanmıştır. İskender,

¹⁰ *Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi*, Kaynak Kitaplar, C. 2, İstanbul 1974, 387.

¹¹ Mükrimin Halil Yinanç, "Bitlis", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C. 2, İstanbul 1961, 658.

Bedlis/Badlis adındaki adamına/komutanına burada sağlam bir kale yaptırması için emir vermiştir. Daha sonra yapılan bu kaleye Bedlis adı verilmiştir¹².

Bitlis, tarihte çeşitli milletlerce farklı isimlerle dile getirilmiştir. Yunanlılar ve Persler Bad-Lais ya da Bad-Lis, Asurlular Bit-Liz, Araplar Bad-Lis, Ermeniler Pağış ya da Pağışı, Bizanslılar Bal-Lais-on ya da Baleş ismini kullanmışlardır. Asur dilinde “Bit” kelimesi “yurt” manasındadır. “Bit-Liz”in, “Liz’in yurdu” manasına geldiği sanılmaktadır¹³. Şerefname’de Bitlis ayrıca “*Zülkarneyn’in şehri*” diye de geçmektedir¹⁴.

Başka kaynaklara göre Bitlis ismi daha farklı etimolojik kaynaklara dayanmaktadır. Güney bölgelerde Arapça konuşanlar Bitlis’e ilk çağlarda “*Beledülleys*” demişlerdir. Bu tabir sonraları halk dilinde “*Beytülleys*” şekline dönüşmüştür. Daha sonraları “*Bidlis*” ve günümüzde kullanıldığı şekliyle “*Bitlis*” olmuştur¹⁵.

IV. BİTLİS’İN TARİHÇESİ

Bitlis şehrinin ilkçağda kurulduğu tahmin edilmektedir. Asur ve Urartu çivi yazılı metinleri gibi başlıca iki önemli kaynağa dayanan bu tahminlerde ilk adım 1827’de bilim insanı Schulz tarafından Van Gölü Havzası’ndaki yerleşim merkezlerinden toplanmış olan 42 adet çivi yazılı metnin Paris’e ulaştırılmasıyla atılmış oldu. Çözümlenen bu metinlerle Urartular hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Daha sonra Alman, Rus ve İngiliz arkeologların bölge ile alakalı sistemli çalışmaları olmuştur. Bu çalışmalar neticesinde Bitlis, Tatvan ve Ahlat’ın da yer aldığı bölgenin Anadolu’nun çok eski yerleşim alanlarından olduğu saptanmıştır¹⁶. Ortaçağın Bizans kaynaklarında Bitlis Boğazının adı geçmektedir. Bitlis, Ermeni tarihinde de mühim bir rol oynamış olup, eski Ermeni kaynaklarında sık sık zikredilmiştir¹⁷.

¹² Şeref Han, *Şerefname*, Mehmet Emin Bozarslan (çev.), C. 1, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1971, 383-389. Necdet Menteş, “Bitlis’in Tarihçesi –Bitlis kelimesinin menşei-” *Altun Kalbur*, 9 Mart 1955, 1, 4; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, 57; Nihat Falay, “Geçmiş Yüzyıllarda Van Gölü Havzası’nın ve Bitlis’in Ekonomik Özellikleri”, *IV. Uluslararası Van Gölü Sempozyumu 17-21 Haziran 2008*, Ed. Oktay Belli, Ankara 2011, 329; Şehre adını vermiş olduğu kabul edilen Bedlis hakkında detaylı bilgi için bkz. (Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, 123-126).

¹³ “Bitlis”, *Yurt Ansiklopedisi*, 1388.

¹⁴ Şeref Han, *Şerefname*, 383.

¹⁵ Kadri Kemal Kop, “Doğu Anadolu’da Yeni Bayındırlık Sahaları: Bitlis”, *Belediyeler Dergisi*, Yıl: 1, 11, Mayıs 1936, Ankara, 61.

¹⁶ Arınç, “Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan”, 747-751.

¹⁷ Yinanç, “Bitlis”, 659.

A. İslamiyet Öncesi Dönemde Bitlis

Bitlis ve çevresinin tarih öncesi dönemleri tam olarak bilinmemektedir. Bunun başlıca sebepleri yöre yüzeyindeki buluntuların az olması ve arkeolojik çalışmaların yeteri düzeyde olmayışdır. Günümüzde Nemrut ve Süphan Dağlarındaki obsidyen yatakları, bölge tarihinin dolaylı olarak Neolitik Döneme kadar götürülebildiğini göstermektedir. Yine yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde o dönemin ticaret yolu Van Gölü'nün doğusundan güneye, batıda ise Diyarbakır il sınırlarına (Çayönü) dek uzanmıştır. Haliyle Van ile Diyarbakır arasındaki ticaretin muhakkak Bitlis'ten geçtiği hesaba katılırsa Bitlis'in Neolitik Çağ'dan itibaren yerleşim yeri olduğu ortaya çıkmaktadır¹⁸. Şehrin tam olarak hangi tarihte kurulduğu bilinmemektedir. Bununla beraber önemli bir bölgede bulunması, Mezopotamya ile Van Gölü'nü birleştiren önemli bir yolun üzerinde bulunması kentin çok eski dönemlerden beri kurulmuş olabileceğine işaret etmektedir¹⁹.

Anadolu Orta Asya ile ilişkisini daima muhafaza etmiş, yakın dönemlere kadar, Anadolu çeşitli kavimlerin özellikle de Türklerin akınlarına uğramıştır. Kış Şehri Hükümdarı Manistusu'nun M.Ö. 4000 yıllarında geniş arazilere sahip zengin bir hükümdar olduğu ve bir zaman sonra Kış Hükümdarı olan Luguzgız'ın bağımsızlığını kazandığı ve Uruk'u kendisine başkent yaptığı, Basra Körfezi'nden Van Gölü'ne kadar olan araziye eline geçirdiği yazılıdır. Bu Sümerlerin bütün Anadolu'ya hâkim olduklarını göstermektedir. Sümerlerin riyaseti çok sürmeden bulundukları bölgelerin hâkimiyeti (Basra Körfezi'nden Van Gölü'ne kadar uzayan ülkeler) Akadlıların eline geçmiştir. Akadeli Isbıl oğlu Sargon adındaki biri hâkimiyeti eline alarak bir devlet kurarak Sümer-Akad İmparatorluğu adını vermiştir. M.Ö. 3000 tarihleri civarında Zağros dağlarının Anadolu'nun Güney ve Doğu kesimleriyle Suriye'nin yukarısına kadar uzanan kısımlarda Hurritler oturuyorlardı²⁰. Erken Tunç Çağ yerleşmelerinde Yakınoğu'nun en zengin obsidyen kaynağı Bitlis sınırları içerisindeki Nemrut ve Süphan Dağları olup bunlardan aletler üretilmiştir. Kültürün Van Gölü Havzası'nın yanında tüm Doğu Anadolu'da, Kuzeybatı İran'ın büyük bölümünde, Kafkas ötesi ülkelerde ve hatta Filistin içlerinde

¹⁸ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1388.

¹⁹ Wilhem Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, (Çev. Haydar Işık), Alan Yayıncılık, İstanbul 1989, 25.

²⁰ M. Salih San, *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara 1966, 127-130.

varlık gösterebilmesi dikkat çekicidir. Kültürün Yakındoğu'daki kültürler içerisinde geniş bir coğrafi alana yay labilmesinin temel nedeni Hurriler olarak bilinen topluluktan kaynaklanm    ²¹.

Bitlis ve  evresi Hititlerin egemenliğine M. . 2000 yıllarında girmi    . Hitit Kralı I. Mu    , Hitit yazılı kaynaklarına göre Suriye'den geçerek topraklarını Mezopotamya'ya dek geni letmi    . M. . 1806'da Babil'i aldıktan sonra Hammurabi Hanedanlığı'na son vermi    ²². M. . 2000'lerde Türkistan ve Rusya bozk rlarında kuzeyli kabileler ya am    lardır. Bazı kuvvetlerin tesiriyle M. . 2000'lere doğru Aryalar, Tuna'dan Aral Denizi'ne doğru gelmi    lerdir. İran'da kalan Aryalar sonraları K    k Asya'ya yay lm    lardır. K    k Asya'ya yayılan Aryaların tazyikiyle tedirgin olan Hititler Anadolu'ya gelmi   ve buraları i  gal etmi    lerdir. Hititler, Tevrat'ın  branice n    halarında Hittim ve Khetim, Asur kitabelerinde ve Boğazköy'de çıkan Hititlere ait kitabelerde Hatti adıyla anılm    lardır. Erbil üzerinden gelenler de Dicle ve Fırat arasındaki sahalara, Erzurum ve Kars üzerinden gelenler Kızılırmak boylarına yerle  mi    lerdir. Yukarı koldan gelip de Anadolu'ya yerle  enlere Hatti, Habur-Fırat arasındaki sahalara yerle  enlere de Hurriler denilmi    ²³.

M. . 1550-1470 yılları arasında Bitlis ve çevresi yeni bir kültürle tanışm    . M. . 1550'lerde Hurriler Mitannilerle birle  erek Yakındoğu'nun kuvvetli siyasi gücü olmu    lardır. Zamanla zayıflayan Hurri-Mitanniler Hititlere bağlı bir krallık haline gelmi    lerdir²⁴. M. . 2000'in son çeyreğinde Mısır Krallığı ve Hitit  mparatorluğu ile birlikte Yakındoğu'nun en dirayetli devleti olan Asur Krallığının yazılı kaynaklarına göre Van Gölü havzasına seferler düzenlenmeye ba lam    .  lki M. . 1274 yılında ger ekle  tirilen bu sefer Van bölgesinde yaşanmaya ba lanan bir siyasal değişimin de habercisi olmu    ²⁵.

²¹ Altan  ilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar EĞitim ve Kültür Vakfı,  zmir 1997, 13-14.

²² Mehmet Törehan Serdar, *Rüyalar  ehri Bitlis*, Bitlis 2000, 5.

²³ San, *Mu    'un  zahlı Kronolojik Tarihi*, 133-134. M. . 2000'in ilk yarısında Hurrilerin merkezi Van Gölü sahası olmu     (Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Basımevi, Ankara 1992, 21).

²⁴ Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü  evresi Mimarlığı II Bitlis*, TTK Basımevi, Ankara 2002, 13.

²⁵  ilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, 16.

M.Ö. 1280’de Asur kralı Salmanassar I döneminden itibaren Van Gölü ve çevresindeki dar ve dağlık sahaya Urartu denilmiştir²⁶. Urartu tarihini aydınlatacak en eski malumat Asur kaynaklarından elde edilebilmektedir. Salmanassar I, Krallığı’nın ilk dönemlerindeki hadiselerle alakalı M.Ö. 1274 tarihinde Urartu (eski Asurca şekliyle Uruatri) ya karşı bir sefer düzenlediğini, 8 şehri ele geçirerek 51 şehri de mahvettiğini kitabesinde ifade etmiştir²⁷. Urartuların tam olarak devlet niteliği kazanmaları 4 asır sonra olmuştur. Dolayısıyla M.Ö. 1274’ten 858’e kadar geçen yaklaşık 4 asırlık süre Urartular için beylikler dönemidir²⁸. M.Ö. 840-830 tarihleri arasında tahtta olan Kral Sarduri I gerçek anlamda Urartu Devleti’ni kurduğu gibi bugünkü Van Kalesi olan başkent Tuşpa’nın da kurucusudur²⁹.

Bölgenin Urartu tarihine yönelik kalıntıları 1964 tarihinde yapılan kazılarda Bitlis’in Adilcevaz ilçesinde ortaya çıkarılmıştır. Bu kentteki Kef Kalesi yalnız Urartular zamanında kullanılmıştır³⁰.

M.Ö. 625-606 yıllarında Diyarbekir bölgesi Filistin, Suriye ve Mezopotamya’ya kadar yayılan İskitlerin idaresi altında kalmıştır³¹. İskitler, M.Ö. 609 tarihinde Urartu bölgesine dayanmış, sonrasında da Yukarı Dicle havzasındaki Urartu ülkesini hakimiyetleri altına almışlardır. Urartu Krallığı’nı yıktıktan sonra İskitler bu bölgede kalmayıp güneye, yani Mısır ve Suriye’ye inmişlerdir. Ancak Bitlis dâhil Doğu Anadolu coğrafyası boş kalmamış, M.Ö. 590 tarihinden önce Kızılırmak’a kadar Anadolu’nun tamamı (Urartu ülkesi, Kappadokia) Med hâkimiyetine geçmiştir³². Kısa bir süre sonra da Persler, Medler’den İran Devleti’nin hâkimiyetini devralmışlardır. Artık Bitlis’te Pers hâkimiyeti başlamıştır³³.

II. Kiros (Ahamenid Hanedanı’nın 5. kralı) Medleri hâkimiyeti altına almak üzere harekete geçmiştir. Bu hareket başarıya ulaşarak Med Krallığı M.Ö. 550’de ortadan kaldırılmıştır. Artık İran için önemli bir dönem başlamıştır. I. Darius döneminde (M.Ö.

²⁶ San, *Muş’un İzahlı Kronolojik Tarihi*, 135; Ali Narçın, *A’dan Z’ye Urartu*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2013, 125.

²⁷ Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, 24.

²⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, 21.

²⁹ Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, 27.

³⁰ “Bitlis”, *Yurt Ansiklopedisi*, 1388.

³¹ San, *Muş’un İzahlı Kronolojik Tarihi*, 147.

³² Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, 41-42.

³³ Serdar, *Rüyalar Şehri Bitlis*, 8.

521-486) İran yaylasından Anadolu'da Kızılırmak'a dek uzanan yörede Pers İmparatorluğu hâkimiyeti başlamıştır. Alınan vergiler ve oluşturulan satraplıklar³⁴ ile Pers İmparatorluğu kısa bir zamanda gelişmiştir. Satraplıklar içinde en önemlisi de Bitlis ve çevresinin de bağlı bulunduğu satraplıktır. Eski Urartu topraklarını kapsayan bu satraplığa Asur kayıtlarında Nairi denilmiştir. Bu bölge Asur kaynaklarında Van-Bitlis Havzası ile Doğu Fırat'ın yukarı vadisini Ağrı'dan batıda Fırat kıyılarına kadar olan topraklar olarak gösterilmiştir³⁵. Yukarıda bahsi geçen satraplıkları İran hükümdarları İranlılaştırmak istemişlerse de yerli halk kendilerine yabancı gördükleri Pers hâkimiyetine ısınmamış ve sürekli olarak başkaldırmışlardır³⁶.

Doğu Anadolu'ya akınlar yapan Yunanlılar M.Ö. 401'de Pers güçleriyle karşılaşmışlardır. Kuraş ismindeki kumandanlarının komutasındaki Yunanlılar, Pers kuvvetleriyle karşılaşmış ancak geri püskürtülmekle kalmamış, komutanları da öldürülmüştür. Bunun üzerine hezimete uğrayan Yunanlılar Dicle kenarına, Yunanlılarla birlikte savaşan Anadolulu askerleri de memleketlerine geri çekilmişlerdir. Ksenefon kumandayı eline alarak Yunanlılarla birlikte Dicle ve Bitlis suyunu takiben Fırat kaynaklarına varmışlardır. Daha sonradan Fırat'ı da geçerek Trabzon'a geçmişlerdir. Bu olaydan sonra Pers İmparatorluğu'nun zayıflığı da ortaya çıkmış oldu³⁷.

M.Ö. 334 yılının ikinci çeyreğinde İskender, 30.000'e yakın piyade ve 5.000 civarında süvariden meydana gelen ordusuyla Doğu'ya doğru harekete geçmiştir. Bu harekât sırasında Mısır ve Suriye zapt edilmiştir. Sonrasında Dicle, Fırat dolaylarına gelen İskender, Erbil civarında İranlılarla karşılaşmıştır. Güçlü İran ordusuna karşı galibiyet elde eden İskender, kuzeydoğuyu takiben İran yaylasını geçmiş ve 1 yıl içinde Anadolu'yu İranlılardan temizlemiştir³⁸. Böylece Bitlis'te Makedonya Krallığı hâkimiyeti tesis edilmiş oldu. M.Ö. 323'te İskender öldüğünde çocukları olmadığından ve yerine geçecek bir varis de bırakmadığından Makedonya mülkü İskender'in komutanları arasında paylaşılmıştır. Bu komutanlardan Babil Satrabı Komutanı Selevkos,

³⁴ İran medeniyetinde ülke topraklarının ayrıldığı idari birimlere verilen isimdir. Geniş bilgi için bkz. Deniz Serhad Sezer, Pers Mülki İdare Yapısının Temel Yapısı: Satraplık Sistemi", *5. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (11-14 Temmuz 2019/Bandırma)*, Bildiri Tam Metin Kitabı 2, Ed. İlkey Noyan Yalman, Sibel Akova, Asos Yayınları, Ankara 2019, 783-793.

³⁵ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1388.

³⁶ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu (En Eski Çağlardan Ahameniş'ler İstilasına Kadar)*, TTK Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1987, 362-363.

³⁷ San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, 149-150.

³⁸ San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, 150.

diğer komutanlarla birleşerek batıdaki Satrap Komutanı Antigonos'a karşı galibiyet elde ederek M.Ö. 312'de Selökid (Selevkid/Selefkus) Devleti'ni kurmuştur. Yönetimler döneminde yerel halkın sık sık ayaklanmaları ile karşılaşan Selökidler Elamlılar, Sümerler, Babiller, Akadlar, Persler, Asurlular, Hattiler ve Urartuların uygarlık merkezlerine sahip çıkmışlardır³⁹.

M.Ö. 306-280 yılları arası I. Selefkus devridir. Bu devletin sınırları kuzeyde Karadeniz, Kafkasya, Türkistan Çölü, Hazar Denizi, doğuda Sint Vadisi, güneyde Basra Körfezi'ne kadar genişlemiştir⁴⁰. Selökidler Dönemi'nde Ortadoğu toplulukları arasında yer alan Nebatiler, Selökid Devleti'nin zayıflamasından faydalananarak topraklarını genişletmiştir. Bu topluluk önceleri Filistin'in güneyine yerleşmiş, M.Ö. 40'lı yıllara doğru sınırlarını doğuda Dicle'ye kadar genişletmiştir. Nebati Devleti'ne M.S. 106'da Roma İmparatoru Trayan (Trajan) son vermiştir⁴¹. Selökid Devleti'nin yıkılmasından sonra Bitlis, Partların hâkimiyeti altına girmiştir⁴².

İran'da kurulmuş Part Krallığı M.Ö. 225 tarihinde Bitlis dâhil Van bölgesini istila etmiş, bundan ötürü burası Partlar ve Romalılar arasındaki mücadelelere sahne olmuştur⁴³. Selefkuslarla (Selökid) komşuları arasında meydana gelen savaşlardan faydalanan Anadolu'daki prensler küçük küçük krallıklar kurmuşlardır. M.Ö. 241'de Ermeni Prensligi, Ermenistan Krallığı adını almış ve bu bölgede genişlemeye başlamıştır. M.Ö. 200'de Part hükümdarı Arşakla, biraderi Vağarşak, Muş ve çevresini içine alan bölgeye hâkim olmuştur. M.Ö. 146'da Muş bölgesi Romalıların eline geçmiş, sonraları tekrar Partların istilasına uğramıştır. Doğu Anadolu halkı, M.S. 89 yılına kadar bazı dönemler İranlılar, bazı dönemler de Romalıların saldırılarına maruz kalmıştır⁴⁴. M.S. II. yüzyıldan sonra Romalılar ile Partlar arasında sürekli çatışmalara sahne olan Doğu Anadolu, Bitlis ile beraber Romalıların egemenliği altına girmiştir. Bunun ardından

³⁹ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1389.

⁴⁰ San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, 151.

⁴¹ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1389.

⁴² Recep Yaşa, *Bitlis'te Türk İskânı (XII.-XIII. Yüzyıl)*, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1992, xiii.

⁴³ Abdulaziz Kardaş, *Cumhuriyet Dönemi'nde Van Gölü Havzası'nda (Van-Bitlis-Muş) Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, Erzurum 2012, 7-8.

⁴⁴ San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, 152-153.

Bitlis, daha sonraları İran'da hâkimiyet kuran ve Part egemenliğini çökerten Sasanilerle Romalılar arasındaki mücadelelerde sık sık el değiştirmiştir⁴⁵.

M.S. 89 yılına kadar Bitlis'le birlikte Doğu Anadolu Sasani (İran) ve Romalıların saldırılarına maruz kalmıştır. Bu durum aynı zamanda kültürel bir etkileşimi de doğurmuştur. Çünkü Doğu Anadolu halkı bu istilalar neticesinde birçok yabancı kelimeyi de kelime dağarcığına almıştır. M.S. 111-121 yıllarında Partların başında bulunan Hüsrev'le Roma İmparatoru Trajan arasında Ermeni iline bey seçimi dolayısıyla anlaşmazlık ortaya çıkmış, Trajan, Ermeni beyini Antakya'ya çağırarak orada öldürtmüştür. O dönemlerde Romalılar tarafından ortadan kaldırılan Ermeni devletinin yerine birçok müstakil Türk beylikleri kurulmuştu. Part hükümdarı, Roma İmparatoruna bir elçi vasıtasıyla barış teklif etmişse de bu teklif geri çevrilerek Part ülkesine saldırılar olmuş ve beylikler baş eğmek zorunda kalmıştır. Romalılar, Partların merkezi Medayin şehrini aldıktan sonra Hüsrev'i tahttan indirmiş ve yerine Parnatıspat'ı tayin etmiştir. Böylece Asur, Mezopotamya ve Doğu Anadolu Roma İmparatorluğu hâkimiyetine girmiştir. Doğu Anadolu'daki Roma hâkimiyeti pek uzun sürmemiştir. Trajan'ın ölümünden sonra tekrar Part egemenliği tesis edilmiş ve Hüsrev yeniden başa geçmiştir. M.S. 226 yılına kadar Doğu Anadolu fasılalarla Partların hâkimiyetinde kalmıştır. M.S. 355'te Sasaniler, Part Devleti'ni yıkmış ve ellerindeki bölgeleri kendi nüfuzları altına almışlardır. M.S. 387'de de Sasani ve Roma anlaşmasından sonra da Doğu Anadolu, Roma'nın idaresine geçmiştir⁴⁶.

Roma egemenliğine geçtikten sonra Bitlis yerleşim alanında çeşitli ayaklanmalar meydana gelmiştir. Doğu Roma İmparatorluğu, böyle bir vaziyet karşısında topraklarında mevcut birtakım küçük devletin varlığına göz yummak mecburiyetinde kalmıştır. Ancak birer emirlik olabilen bu devletler yöredeki feodal beyler üzerinde hakimiyet kurmuşlardır⁴⁷.

⁴⁵ Yaşa, *Bitlis'te Türk İskânı*, xiii; "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1389.

⁴⁶ San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, 153-154.

⁴⁷ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1389.

395'te Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içinde kalan Bitlis, Bizans döneminde feodal beyler tarafından yönetilmiştir⁴⁸.

B. İslamiyet Döneminde Bitlis

İslam Halifesi Hz. Ömer döneminde Elcezire Fatihi İyaz b. Ganem komutasındaki İslam ordusu 641'de Bitlis'i fethederek İslam topraklarına katmıştır. Ancak bu Bitlis'in kesin olarak İslam topraklarına katılışı değildir⁴⁹. Bizans'ın yeniden hâkimiyeti 661'de Emevilerin ilk halifesi Muaviye döneminde olmuştur⁵⁰. Emevi Halifesi Abdülmelik döneminde (685-705) ikinci defa Araplarca alınmış ve 200 yıldan fazla bir süre Emevi ve Abbasi kontrolünde kalmıştır. 957 yılında Bizanslıların eline geçene kadar El-Cezire vilayetine bağlı olarak “amil” ismi verilen beyler, Arap emirleri ve Ermeni prenslerince yönetilmiştir. Bu yüzyılın sonlarına doğru da merkezi Diyarbakır'da bulunan, Bitlis, Malazgirt ve Ahlat'a dek uzanan yöreleri hakimiyeti altında bulunduran Mervaniler'in eline geçmiş, Bizans ve Mervani Devleti arasında sınır kenti olmuştur⁵¹.

Bitlis, yöredeki birçok bölge, şehir ve kasaba gibi El-Cezire valiliğine bağlı olan Diyarbakır amilliğine bağlı bir kale olarak kalmış ve bu idari teşkilat Abbasiler devrinde de aynı şekilde devam etmiştir. Abbasi Halifesi Mütevekkil Billah döneminde Bitlis ve yöre halkı yeniden isyan etmiş, Ermeniye Valisi Muhammed b. Yusuf'u katletmişlerdi. Bunun üzerine halife, Büyük Boğa'yı yöreye göndermiş ve emrindeki Türk askerleriyle yörede dirlik ve düzen sağlanmıştır. Bilhassa bu dönemde Türk orduları Bitlis ve Ahlat'ta oluğu gibi diğer şehirlere de yerleşmişlerdir⁵². Bitlis, 927'de yeniden Bizans hâkimiyetine geçmişse de bu durum pek uzun sürmemiştir. 990 yılında Mervaniler'in egemenliği altına girmiştir⁵³. Bitlis, Selçuklu hâkimiyetine ilk defa 1047'de girmiştir. Ancak bu durum da kısa süreli olmuştur ve yeniden Mervanilerin hâkimiyetine girmiştir. 1064'de Aras nehrini geçen Alparslan Anadolu topraklarına girmeye başladı. Bizans ve Ermeni birliklerini “*Asla zapt edilemez*” biçiminde nitelenen Ani Kalesi'ni kuşatarak fethetmeyi

⁴⁸ Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II Bitlis*, 14; Metin Tuncel, “Kuruluşundan Günümüze Kadar Bitlis Şehri”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ed. Oktay Belli, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, Ankara 2007, 79.

⁴⁹ Tuncel, “Kuruluşundan Günümüze Kadar Bitlis Şehri”, 79; Aydın, *Bitlis Tarihi*, 5.

⁵⁰ *Bitlis İl Yıllığı (1971)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1971, 63.

⁵¹ “Bitlis”, *Yurt Ansiklopedisi*, 1389.

⁵² Yaşa, *Bitlis'te Türk İskânı*, xiii-xiv.

⁵³ Danyal Tekdal, *Osmanlı Dönemi Bitlis'te Eğitim*, İdealkent Yayınları, Ankara 2018, 14.

başardı. Fetihden sonra sultan şehir ve kalenin yönetimlerine Muhammed b. Mansur ve hadimi Şems'i atamıştır. Sultan Alparslan'ın bu seferi neticesinde fethetmiş olduğu Gürcü ve Ermenilerin oturdukları Bizans memleketlerinin idaresini kendisiyle birlikte sefere katılan vasal emirlere bırakmıştır. Mesela; Van Gölü bölgesini Nahcivan Emiri Ebu Dülef'e (Sakaroğlu) bırakmıştır⁵⁴. Sultan Melikşah devrinde (1072-1092) Anadolu'yu fethetmek üzere gönderilen düzenli ordular yalnızca Bizanslılarla değil, Selçuklu hâkimiyetini tanımak istemeyen beyliklerle de mücadele etmişlerdir. Mervaniler de bunlardan biriydi. Sultan Melikşah'ın Mervanileri ortadan kaldırmakla görevlendirdiği komutan Fahrüddeve 1085'te önce Diyarbakır'ı alarak Mervanilerin merkezini ele geçirmiş, yanındaki Emir Sanduk ve Dilmaçoğlu Mehmed Beylerle birlikte aynı sene Bitlis üzerine yürümüştür. Kısa süre sonra Bitlis Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Sultan Melikşah, Bitlis'i ıkta olarak Dilmaçoğlu Mehmed Bey'e bırakmıştır⁵⁵. 1085 yılında Dilmaçoğulları'na, 1192'de de Sökmenli Beyliği'ne⁵⁶ geçmiştir. 1207'de Eyyubilerin Sökmenli Beyliği'ni ortadan kaldırmasıyla Bitlis, Eyyubilerin egemenliğine geçmiştir⁵⁷.

1226'da Bitlis, Harzemşahların istilasına maruz kalmıştır. Ancak Harzemşahların Bitlis ve çevresine asıl hâkimiyeti 1228-1229 yılları arasında hükümdarları Celaleddin Harzemşah zamanında olmuştur. 1231'de Bitlis, Moğolların istilasına uğramıştır. Ancak burada Moğolların fazla bir yıkımı olmamıştır⁵⁸.

Bitlis ve Ahlat'ın Harzemşahlar ve Moğolların tahribinden sonra Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad, Doğu Anadolu'daki düzeni sağlamak, diğer taraftan da

⁵⁴ Ali Sevim; Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi (Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi)*, TTK Basımevi, Ankara 1989, 50-51.

⁵⁵ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1390. Dilmaçoğulları Beyliği hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2001, 111-116; Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. 1, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983, 481.

⁵⁶ Sökmenliler Beyliği, Sultan Alparslan'ın yeğeni Yakuti'nin oğlu Kutbeddin İsmail'in Türk asıllı yetiştirmesi Sökmen el-Kutbî tarafından 1110 yılında Van Gölü havzasında kurulmuş, 1207'de Eyyubiler tarafından yıkılmıştır (Sevim; Yücel, *Türkiye Tarihi -Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi-*, 215-217; Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, TTK, 50 (197), Ağustos 1986, 470-489).

⁵⁷ Tekdal, *Osmanlı Dönemi Bitlis'te Eğitim*, 14. Bahsi geçen tarihte Dilmaç Beyliği Erzen ve Bitlis olmak üzere iki kola ayrılmış, Bitlis kolu Eyyubilerin işgaline uğramıştı (Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 115), Erzen'deki beylik ise daha sonradan Anadolu'yu istila eden Moğollara tabi olmuştur (Sevim; Yücel, *Türkiye Tarihi -Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi-*, 204-205).

⁵⁸ *Bitlis İl Yıllığı (1971)*, 64. Bitlis'te 1220'den 1670'e kadar yaklaşık 450 yıl Şerefhanlar dönemi yaşanmıştır. Bu sülale döneminde sırasıyla İlhanlılar, Celayirler, Timurlar, Karakoyunlular, Safeviler, Akkoyunlular ve 1514'te meydana gelen Çaldıran seferiyle de Osmanlı hâkimiyeti yaşanmıştır. Bu aile Bitlis'i merkez yapmış, Ahlat'ı da ele geçirmiş, hakimiyet sahaları yaklaşık olarak 6.000 km² olmuştur {*Bitlis İl Yıllığı (1971)*, 61}.

Moğollara karşı müdafaa tedbirleri almak gayesiyle Kemaleddin Kamyar'ı Bitlis ve Ahlat'ın fethine memur etmiştir. Kamyar, aldığı emir doğrultusunda 1232'de Ahlat, Adilcevaz, Bitlis şehir ve kalelerini fethetmiştir⁵⁹. 1243'te Köseadağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklu Devleti'nin mağlup olmasından sonra Anadolu'nun diğer bölgeleri gibi Bitlis ve Ahlat şehirleri de 1244'te İlhanlıların hakimiyetine geçmiştir. İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın 1335'te ölümünden sonra Moğollar arasında başlayan şiddetli mücadelelerde Bitlis, Ahlat ve çevresi büyük çapta zarar görmüştür⁶⁰. Köseadağ Savaşı'nın ardından Bitlis, Ahlat Emirliği ile beraber bir eyalet haline getirilerek İlhanlı valileri tarafından idare edilmiştir⁶¹. 1343-1350 yıllarında İlhanlıların Doğu Anadolu'daki hâkimiyetleri oldukça zayıflamış ve dönemin sonunda İlhanlı hâkimiyeti son bulmuştur. Bu tarihten sonra Türkmenlerin hâkimiyet devri başlamıştır⁶².

1394'te Timur Devleti, 1405'te Akkoyunlular, 1507'de Safeviler Bitlis'e egemen olmuşlardır⁶³. Doğu Anadolu'nun Türkleşmesinde Karakoyunlu Devleti'nin yanı sıra Akkoyunlu Devleti'nin etkisi oldukça önemlidir. Bu iki devlet Doğu Anadolu'ya siyasi, kültürel ve sosyal bakımlardan günümüze dek etkisini sürdürmüş olan Türk karakterini kazandırmışlardır⁶⁴.

Çaldıran seferi dönüşüne denk gelen 1514'te, Mevlana İdrîs-i Bitlisî'nin de çabasıyla Bitlis'teki beyler Osmanlı yönetimine bağlılıklarını bildirmişlerdir. Böylece Osmanlı egemenliğine giren Bitlis bağımsız bir birim (yurtluk-ocaklık) olarak yönetilmiştir⁶⁵. Osmanlı hâkimiyetine geçişi İdris-i Bitlisî'nin girişimleriyle kolaylıkla olan Bitlis ve dolaylarında Yavuz Sultan Selim'e yararlılık gösteren ünlü komutanlar olmuştur. Bunlardan biri de Bitlis Meliki Emir Şerafeddin'dir ki Tebriz seferinde Padişah'ın yanında bulunmuş ve üstün hizmetler sağlamıştır. Bir diğer önemli emir de

⁵⁹ Yaşa, *Bitlis'te Türk İskânı*, 33.

⁶⁰ Yaşa, *Bitlis'te Türk İskânı*, 34-35.

⁶¹ Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II Bitlis*, 14.

⁶² Yaşa, *Bitlis'te Türk İskânı*, 36.

⁶³ Tekdal, *Osmanlı Dönemi Bitlis'te Eğitim*, 14. Diyanet İslam Ansiklopedisinde 1467'den önce Karakoyunluların egemen oldukları Bitlis'e, Uzun Hasan'ın bu devlete son vermesiyle, Akkoyunluların egemen oldukları belirtilmiştir (Metin Tuncel, "Bitlis", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 6, İstanbul 1992, 226).

⁶⁴ Bahaeddin Ögel ve diğer, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985, 23.

⁶⁵ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1391-1392.

Hizan Meliki Emir Davud olmuştur⁶⁶. Bitlis'in Osmanlı Devleti'ne olan tabiiyeti yine de süreklilik arz etmemiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1533-1535'te Irakeyn seferine çıkmasındaki bir sebep de Bitlis Hakimi IV. Şeref Han'ın vaziyetidir. Zaman zaman Safevi Devleti'ne meyletmesinden dolayı Kanuni'nin bu seferi esnasında IV. Şeref Han İran'a kaçmış ancak sefer sürecinde yakalanarak öldürülmüştür. Şeref Han'ın oğlu Şemseddin Han, 1552'de Bitlis üzerine askeri bir sefer yapmışsa da mağlup olmuştur. IV. Şeref Han'ın yerine Ulama Han getirilmiştir⁶⁷. Bitlis'in kesin olarak Osmanlı Devleti'ne katılması 1543'te Kanuni Sultan Süleyman döneminde Ulama Han tarafından olmuştur. Ancak 1670'te Şerefhanlar egemenliği bitinceye kadar bölge karışıklıklar içerisinde kalmıştır. Bu tarihten sonra merkezden atanan ya da güçlü yerel ailelerden seçilen beyler tarafından yönetilen Bitlis Şerefhanlar dönemindeki ihtişamını ve canlılığını koruyamamıştır⁶⁸. Bitlis beylerinin özerk yaşamları 19. yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür⁶⁹.

Bitlis, 1820'den sonra Muş, 1864'te ise Erzurum vilayetine sancak olarak bağlanmıştır. 1879'da vilayet merkezi konumuna getirilen Bitlis'e Siirt, Muş ve Bingöl sancakları bağlanmıştır. 1919-1929'da vilayet statüsünde olan Bitlis, 1929'da Muş'un bir kazası haline getirilmiş, 1935'te çıkarılan bir kanunla da yeniden vilayet merkezi olmuştur. Bu kanun ile Mutki, Ahlat, Hizan ve Kotum ilçeleri Bitlis'e bağlanmıştır⁷⁰.

⁶⁶ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevarih*, (Çev. İsmet Parmaksızoglu), Kültür Bakanlığı Yayınları, C. IV, Ankara 1979, 247-248.

⁶⁷ Tekdal, *Osmanlı Dönemi Bitlis'te Eğitim*, 15.

⁶⁸ Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II Bitlis*, 14.

⁶⁹ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1392.

⁷⁰ *Resmi Gazete*, 4 Ocak 1936, S. 3197, 5902 (2885 nolu kanun); Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II Bitlis*, 14-15.

BİRİNCİ BÖLÜM

NÜFUS, İSKÂN VE İDARİ TEŞKİLATLANMA

1.1. NÜFUS SAYIMLARI VE BİTLİS İLİ GENELİNDEKİ NÜFUS DAĞILIMI (1927-1950)

1.1.1. Osmanlı Dönemi Bitlis'te Nüfus

Nüfus hareketleri, toplumların değişim ve dönüşümünde her zaman etkin bir rol oynamıştır. Dünya tarihine bakıldığında, göçün ve yerleşik hayata geçmenin, aynı şekilde doğum ve ölüm oranlarının yüksek veya düşük olmasının ve bu demografik olayların toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasal etkileri açık ve yaygın bir şekilde görülmüştür⁷¹. Nüfus sayımları toplumun yapısı ve ihtiyaçlarından bağımsız olarak yapılmış gereksiz çalışmalar değildir. Toplumı meydana getiren fertlerin sayısı, yaşları, cinsiyetleri, dilleri, dinleri, coğrafi ve ekonomik sektörler itibarıyla dağılımı, öğrenim durumları, meslekleri gibi nitelikleri hakkında yapılacak araştırmalar için veri toplama çalışmaları, nüfus sayımlarını oluşturur. Nüfus sayımlarında Cumhuriyet dönemine kadar farklı metotlar uygulanmıştır⁷².

Toplumların en değerli kaynağını teşkil eden ve onlara diğerlerinden ayırt edici bir karakter kazandıran nüfusa ait bilgi toplama faaliyetleri Türkiye’de uzun bir geçmişe sahiptir. Yönetim sistemi ve askeri güç esasına dayanan Osmanlı Devleti’nde daha ilk zamanlardan itibaren girdikleri savaşımlardan ötürü en önemli konulardan birisi askerlik çağındaki nüfusun tespit edilmesi ve bunların takibi olmuştur. Bunun yanı sıra vergi yönünden nüfusun tarım ve toprakla olan ilişkileri hakkında bilgi toplamak amacıyla ilk olarak 1566-1570 yıllarında bir genel nüfus ve toprak tahmini yapıldığı anlaşılmaktadır⁷³.

⁷¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, 25.

⁷² Başol, *Demografi*, 38-39.

⁷³ Bozkurt Güvenç, Frederic C. Shorter, *Türkiye Demografyası*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1971, 47. Mehmet Öz’ün *İslam Ansiklopedisi*’ndeki “Tahrir” maddesinde Osmanlı maliye teşkilatında vergilerin ve bu vergileri veren mükelleflerin adlarının tespiti için farklı dönemlerde gerçekleştirilen nüfus tahrirlerin ilk olarak ne zaman gerçekleştirilmiş olduğu kesin olmamakla beraber günümüze ulaşan en eski tahririn 1431 tarihli Arvanid Sancağı Defteri olduğu sonucuna varılmıştır (Mehmet Öz, “Tahrir”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, 425-426).

Bitlis'in Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmesinden sonra 1540 yılında yapılmış tahrir göre Bitlis şehir merkezinin toplam nüfusu 7.030 kişidir. Bu nüfusun da %80'ini Ermeniler oluşturmuştur⁷⁴. Genellikle her 30 yılda bir sayımlar uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak savaşlardan dolayı sayımlar periyodik olarak yapılamamıştır. Osmanlı'da “*klasik dönem*” olarak belirtilen 19. yüzyıla kadar geçen süre içerisinde tahrirler, tımar sistemine bağlı olarak tutulmuşken modern anlamda ilk Osmanlı sayımı, devletin bütün yerleşim yerlerinde yapılamamış olan 1828/29 yılının başında hem Avrupa hem de Anadolu'da yapılmış sayımdır. Bu sayımın her tarafta yapılamamasının en temel nedeni; o sıralar Osmanlı ile Rusya arasındaki savaştır⁷⁵.

II. Mahmud'un iktidara gelmesi ve yapacağı çok yönlü reformlar için yaptırmış olduğu 1831 sayımı, Osmanlı Devleti'nde ilmi usullere yakın olarak yapılan ilk nüfus sayımıdır. 1831 yılında yapılmış olan bu genel nüfus sayımının sonuçları incelendiğinde Osmanlı'nın 4 milyona yakın erkek nüfusa sahip olduğu ve bunun yarısından fazlasının da Anadolu'da olduğu tespit edilmiştir. Nüfus dağılımı da incelendiğinde bazı bölgelerde Hristiyan halk çoğunlukta iken bazı bölgelerde de Müslümanlar çoğunluğu elde etmişlerdir. Mesela; Filibe Sancağı'nda Bulgarların sayısı 44.959 iken, İslamların sayısı 10.920'dir. Buna mukabil Batı Trakya'da nüfusun çoğunluğu Türklerden oluşmuştur⁷⁶.

Anadolu'nun genel nüfus durumuna gelince, göze çarpan taraf İslam nüfusunun mutlak bir çoğunluk teşkil ettiğidir. Aşağı yukarı 2.100.000 İslam nüfusuna karşılık 400.000 Hristiyan, 5.000 Yahudi ve 7.000 Kıpti vardır. Bu suretle devlet, İslam nüfusunu askerlik, Hristiyan nüfusunu da vergi bakımından öğrenmek istemiştir⁷⁷.

1831 nüfus sayımının sonuçlarına bakıldığında, Anadolu yakasındaki Müslüman nüfusu Rumeli yakasında yaşayanların yaklaşık 3 katı olduğu halde, Rumeli'deki Yahudi

⁷⁴ Kasım Ertaş, “19. Yüzyılda Bitlis'te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış-2017, 16 (60), 221. Ancak yukarıdaki bilginin alındığı kaynaktan Gayr-ı Müslim olarak verilen nüfus 5.620 olup bu da toplam nüfusun %79.9'una tekabül etmiştir. Dolayısıyla Kasım Ertaş'ın çalışmasında belirttiği gibi Bitlis'te %80 oranındaki Ermeni nüfus aslında Gayr-ı Müslim nüfustur (Emine Altunay, *1540 (H.947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun 1994, 35.

⁷⁵ Karpas, *Osmanlı Nüfusu*, 62.

⁷⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nüfus Sayımı 1831*, 2. Baskı, BDİE Yay., Ankara 1997, 21.

⁷⁷ Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nüfus Sayımı 1831*, 21-22.

ve Kıpti nüfusunun Anadolu yakasında yaşayanlardan daha fazla olduğu görülmüştür. Bu durum aşağıdaki tabloda özet bir şekilde gösterilmiştir⁷⁸.

Tablo 1.1. 1831 Nüfus Sayımında Anadolu ve Rumeli'deki Müslüman ve Diğer Milletlerin Nüfusunu Gösteren Çizelge

Nüfusun yazıldığı yer	İslam	Gayr-ı müslim Reaya ⁷⁹	Kıpti	Yahudi	Ermeni ⁸⁰	Toplam
Rumeli toplamı	513.448	811.546	29.532	11.674	3.566	1.369.766
Anadolu toplamı	1.988.027	366.625	7.143	5.338	16.743	2.383.876
Genel toplam	2.501.425	1.178.171	36.675	17.012	20.309	3.753.642

1831 genel nüfus sayımında Osmanlı'da yaşayan Müslim ve gayrimüslim vatandaşın nüfus dağılım oranlarında ise İslam %66.7, Reaya %31.4, Kıpti %1, Yahudi %0.004, Ermeni %0.005 sonucu çıkmıştır⁸¹.

1831 genel nüfus sayımı ile alakalı araştırma eserleri incelendiğinde bu sayımın Anadolu'nun tamamında yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden çalışma konumuz olan Bitlis'in de 1831 nüfus sayımı sonuçlarına dair herhangi bir malumata ulaşamamıştır. Ancak yine de yapılan incelemelerle Bitlis'in 19. ve 20. yüzyıl başlarına ait ortalama bir nüfusu Issawi tarafından tahmin edilmiştir. Bu tahminlere göre; Bitlis'in 1830-1840 yılları arasındaki nüfusu 15.000, 1890⁸² yılı nüfusu 39.000, 1912 yılı nüfusu ise 40.000'dir⁸³.

1835 yılında Dâhiliye Nezareti bünyesinde nüfus hizmetlerini yürütmek için kurulan Ceride-i Nüfus Nezareti kısa bir süre sonra kaldırılıp görevleri Varidat Muhasebesine devredilmiştir. Defter Nazırlıklarından oluşan taşra teşkilatı önce Tahrir-i Emlâk İdarelerine, kısa bir süre sonra da Ahz-ı Asker İdarelerine bağlanmıştır. Şura-yı

⁷⁸ Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nüfus Sayımı 1831*, 215.

⁷⁹ İlgili eserde "reaya" terimi Rumlar ve Ermeniler için ortak kullanılmıştır.

⁸⁰ Buradaki Ermenilerden kastedilen Katolik ve Protestanlardır. Konuyla alakalı detaylı bilgi için bkz. Gülten Sarıyıldız, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, S. 2, 2002, 247-267.

⁸¹ Fazla Akbal, "1831 tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, XV (60), TTK Basımevi, Ankara 1951, 628.

⁸² Issawi, 1890 yılı rakamlarını Vital Cuinet'den almıştır (Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, C. 2, T.C. BDİE, Ankara 1996, 33.)

⁸³ Behar, *Türkiye'nin Nüfusu*, 33.

Devletin 1869'da kurulmasıyla birlikte ele alınan nüfus hizmetleri 1881/82 yılında kurulan Nüfus-u Umumiye Müdüriyeti, 1889'da Sicili Nüfusu Ahali İdareyi Umumiyyesi olarak yeniden örgütlenmiştir. 1905 yılında yapılan genel nüfus yazımı ve 1914 yılında çıkarılan Sicill-i Nüfus Kanunu'yla Osmanlı dönemindeki nüfus hizmetleri kesintiye uğramadan Cumhuriyet'e intikal etmiş, bugünkü nüfus kayıt sisteminin temelini oluşturmuştur⁸⁴.

Tanzimat'tan sonra özellikle devletin yönetim sisteminin yenilenmesi yolundaki çabalar, yeni bir sivil ve askeri bürokrasinin oluşturulması, mali alandaki düzenlemeler, nüfus sayımının önemini yeniden gündeme getirmiştir. 1843'te ordunun yeniden düzenlenmesinin gereği olarak da devlette yaşayan erkek Müslüman nüfusla cizye mükellefi gayrimüslim nüfusun tespiti kararlaştırılmıştır. Ancak sayım kapsamına alınmaya çalışılan ve her dönemde devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçınan göçebe aşiretler de önemli bir direnme odağı oluşturmuşlardır. Bu yüzden hiç sayım yapılmayan yerler olduğu gibi pek çok merkezde gerçek nüfusun altında sayılar ortaya çıkmıştır⁸⁵.

Yukarıda da değinildiği gibi 1831 yılı nüfus sayımına Bitlis vilayeti dahil edilmemiştir. 1914 yılına ait nüfus kayıtlarının yer aldığı "*Memâlik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiki*" adlı kitapçıkta ise Bitlis merkez kazasının nüfusu verilmekle beraber, şehir merkezinin nüfusu ile ilgili herhangi bir bilgi yer almamıştır. Bu nüfus sayımına göre; Bitlis kazasının toplam nüfusu 58.174'tür. Bu nüfusun 38.701'i Müslüman, 18.650'si Ermeni, 89'u Ermeni Katolik, 384'ü Protestan ve 350'si ise Süryani olarak kaydedilmiştir⁸⁶.

Bitlis, Osmanlı hâkimiyetine girişinden devletin dağılmasına kadar nüfus yapısında her zaman gayrimüslim unsurları barındırmıştır. Gayrimüslim nüfus içerisinde en büyük payı da Ermeniler oluşturmuştur.

⁸⁴ Adnan Çimen, "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlı'da Nüfus Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14 (3), 2012, 206.

⁸⁵ Nuri Akbayan, "Tanzimattan Sonra Osmanlı Nüfusu", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi-V*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, 1239.

⁸⁶ Ertay, "19. Yüzyılda Bitlis'te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları", 222-223.

Tablo 1.2. 1814-1914 Yılları Arasında Bitlis'te Müslüman ve Ermeni Sayısını Hane ve Nüfus Bazında Gösteren Çizelge⁸⁷

Yıl	Müslüman	Ermeni	Toplam
1814 (Bitlis merkez)	6.000 (%50)	6.000 (%50)	12.000
1838 (Bitlis merkez)	10.000 (%66.6)	5.000 (%33.3)	15.000
1880 (Vilayet genel)	88.388 (%35)	164.508 (%65)	253.226
1883 (Vilayet genel)	170.084 (%61,4)	101.358 (%36.6)	276.998
1896 (Vilayet genel)	365.921 (%78.6)	88.722 (%19.1)	465.568
1914 (Vilayet genel)	309.999 (%70.9)	114.704 (%26.2)	437.479

Tabloda da görüldüğü üzere, Ermeni nüfusunda 1914 yılına gelene kadar sürekli olarak azalma olmuştur. Bunun sebebinin de Bitlis ve civarında “*Bitlis ve Sason Olayları*” gibi yaşanmış hadiselerin olması kuvvetli ihtimaldir.

Tablo 1.3. 1872’de Bitlis Vilayetinde Yaşayan Müslüman ve Ermenilerin Hane Sayısını Gösteren Çizelge⁸⁸

	Müslüman	Ermeni
Bitlis kasabası	3.000	1.500
Muşla beraber nahiyeleri ve bağlı yerler	4.500	2.500
Varto kazası	3.500	100
Ahlat kazasıyla beraber iskânli aşiretler	2.500	1.000
Mutki aşiretleri (yerleşik)	3.000	-
Bitlis etraf ve nahiyeleri	4.500	500
Muş dağlarında mevcut göçebe aşiretler	2.000	-
Bulanık kazasıyla beraber iskânli aşiretler	3.000	2.000
Toplam	26.000	7.600

Yukarıdaki tabloya göre Bitlis vilayetinde yerleşim yerlerinde 1872 yılında Müslüman nüfusa oranla Ermeni nüfusun en az olduğu yer Varto kazasıdır.

⁸⁷ Danyal Tekdal, *Osmanlı Dönemi Bitlis'te Eğitim*, İdeal Kent Yayınları, Ankara 2018, 169-170.

⁸⁸ Mehmet Demirtaş, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis Vilayetinde Nüfus”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, 1, Diyarbakır 2007, 137-138.

1881/82-1893 Osmanlı genel nüfus sayımına göre Bitlis merkez sancağının toplam nüfusu 75.760'tır. Dinsel bağlamda Katolik nüfus yok denecek kadar az iken Ermeniler en çok azınlık nüfusa sahip olmuşlardır.

Tablo 1.4. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Nüfus Sayımına Göre Bitlis Merkez Sancağında Müslüman ve Diğer Unsurların Nüfusunu Gösteren Çizelge⁸⁹

Şehir	Müslüman %58.7		Ermeni %40,19		Katolik %0.035		Protestan %0.741		Süryani %0.35		Toplam
Bitlis merkez sancak	Erk.	Kad.	Erk.	Kad.	Erk.	Kad.	Erk.	Kad.	Erk.	Kad.	75.760
	25.650	18.817	18.394	12.051	16	10	322	239	165	96	

Kadın ve erkek nüfusundaki oransal farklılıklar ve dinsel etkenler olarak Osmanlı'nın son dönemlerinde Bitlis'in nüfusu değerlendirildiğinde erkek nüfusun her zaman daha fazla olmasıyla beraber gayrimüslim nüfusun toplam nüfusa oranı %39.69'dur. Aşağıdaki tabloda da dinsel/etnik cemaatler ve cinsiyete göre 1881-1893 nüfus sayımında Osmanlı Devleti'nde Bitlis'in nüfusu ele alınmıştır.

Tablo 1.5. 1881-1893 Nüfus Sayımında Bitlis'teki Nüfusun Dinsel/Etnik Cemaatler ve Cinsiyete Göre Dağılımını Gösteren Çizelge⁹⁰

Vilayetler ve Sancaklar	Genel Toplam	Toplam		İslam		Ermeni		Katolik	
		E	K	E	K	E	K	E	K
Bitlis	276.998	154.366	122.632	93.731	73.323	55.777	45.581	2.777	2.171

Yukarıdaki tablo incelendiğinde Müslüman nüfusun kadın ve erkek toplamı, genel nüfusun yaklaşık %60.31'ine tekabül etmişken, Ermeni kadın ve erkek nüfusu toplamı ise genel nüfusun yaklaşık olarak %36.59 denk gelmiştir. Diğer taraftan gayrimüslim nüfusun toplamı ise genel toplamın %38.4'üne tekabül etmiştir.

1892-1901 yıllarında Bitlis sancağına bağlı kazalar Bitlis, Hizan, Ahlat ve Mutki olup Bitlis sancağı ve ona bağlı kazalardaki Müslüman, Ermeni ve Katolik nüfusun

⁸⁹ Karpas, *Osmanlı Nüfusu*, 274-275.

⁹⁰ Behar, *Türkiye'nin Nüfusu*, 39-40. Osmanlı döneminde nüfus sayımlarının ilk örnekleri tahrir şeklinde olmuştur. Bu tahrirler de öncelikli olarak ülkede mevcut vergi durumu ile vergi mükellef sayısını belirlemek amacıyla gütmüştür. Tahrirlerde bölgedeki çeşitli mekânlar, yetişkin erkeklerin bilgileri, vergiden muaf kesimler ile hane sahibi dul kadınlar kayda geçirilirdi. Bundan ötürü kadın nüfusu erkeklere göre çoğu zaman az olmuştur (Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili" *Akademik Bakış*, 8 (15), 2014, 223-224).

miktarı şu şekildedir; 46.279'u Müslüman, 29.489'u Ermeni, 130'u Katolik, 781'i Protestan, 342'si Süryani olup toplamda nüfus 77.021'dir⁹¹.

Tablo 1.6. Bitlis'in 1894'teki Nüfusunu Gösteren Çizelge⁹²

Şehir	Müslüman		Ermeni		Katolik		Protestan		Süryani		Toplam
Bitlis	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	276.998
	93.731	73.232	55.777	45.581	2.777	2.171	862	636	1130	851	

Yukarıdaki çizelge, Tablo 1.4. ile kıyaslandığında Bitlis merkez sancağında Katolik nüfus sayısı en az iken, Bitlis genel nüfusuna bakıldığında Katolik nüfusun Protestan nüfustan fazla olduğu gözlenmiştir.

19. yüzyılın sonlarına ait tarihsiz bir kayıta Bitlis'te yaşayan Müslüman nüfus 167.054, Ermeni nüfus 110.358, Rum, Protestan ve Katolik nüfus 7.046 olarak gösterilmişken, Süryani nüfus gösterilmemiştir⁹³.

1894 tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi'nde vilayetin dahili tahriri olan nüfusu 318.911'dir. Bununla beraber bu mahalde aşiretler ve Kürtlerin nüfusu bazı mahallerde tamamen ve bazı yerlerde kısmen tahrir haricinde bulunduğundan bunlarla her kasaba ve karyede kalan kayıt dışı nüfus ve yazdırılmayan doğumların tamamen tahriri halinde bu miktarın bir buçuk katına çıkacağı tahmin edilmiştir⁹⁴. Bahsi geçen salnamede tahrirat tamamıyla icra edildiği takdirde Müslüman nüfusuna oranla Ermeni, Protestan, Katolik, Süryani, Keldani milletlerinden ibaret olan gayrimüslim halk ancak dörtte bir olurdu⁹⁵. 1317 (1901) ve 1318 (1902) tarihli Bitlis Vilayet Salnamelerinde nüfus bilgisi verilmemiştir⁹⁶. Bu arada 1889'da 29.850 km² yüzölçümüne sahip Bitlis, 4 sancak, 14 kaza, 7 nahiye ve 1.989 köy yerleşimine sahipken, 1907'de 4 sancak, 13 kaza, 31 nahiye ve 2.040 köy yerleşimine sahiptir⁹⁷. 1890 yılı Bitlis'in nüfus tahmini 38.886⁹⁸, resmi

⁹¹ Davut Kılıç, *Salnamelere Göre Vilâyat-ı Sitte'de Dini ve Etnik Dağılım (1870-1908)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, 184-185.

⁹² Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 316-317.

⁹³ Haluk Selvi, "Mondros Mütarekesinden Sonra Vilâyat-ı Şarkıyye'de Nüfus", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 17 (50), Temmuz 2001, 310.

⁹⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis*, (1. Defa), Bitlis Vilayet Matbaası, 1310 (1894), 159-160.

⁹⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis*, H. 1310 (1894), 160.

⁹⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz., *Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis*, (3. Defa), Bitlis Vilayet Matbaası, 1317 (1901); *Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis*, (4. Defa), Bitlis Vilayet Matbaası, 1318 (1902).

⁹⁷ Akbayan, "Tanzimattan Sonra Osmanlı Nüfusu", 1244.

⁹⁸ Behar, *Türkiye'nin Nüfusu*, 43.

istatistiklere göre 1885'te 276.998, 1897'de 488.642, 1906'da 301.915, 1914'te de 437.479'dur⁹⁹.

Tablo 1.7. Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Osmanlı Devleti'nde Yapılan 1914 Nüfus Sayımına Göre Bitlis'in Nüfusunu Gösteren Çizelge¹⁰⁰

	Müslüman	Ermeni	Ermeni Katolik	Protestan	Süryani	Keldani	Toplam
Bitlis	38.701	18.650	89	384	350		58.174
Mutki	12.462	410					16.572
Siirt	27.649	2.218		412	775	1.549	32.603
Ahlat	10.190	9.501		207			19.898
Hizan	11.624	5.023					16.647
Eruh	22.677	1.890			714	954	26.235
Şirvan	15.181	1.169			1.109		17.459
Garzan	14.541	4.225		107	1.044	72	19.989
Pervari	6.415	1.326				1.781	9.522
Genç	24.467	1.603					26.070
Kulp	15.252	3.573					18.825
Çapakçur	11.292	734					12.026
Muş	30.254	33.087	2.699	530			66.570
Malazgirt	30.929	4.438					35.367
Bulanık	16.372	14.662					31.034
Varto	14.539	1.990					16.529
Sason	7.454	6.505					13.959
Toplam	309.999	114.704	2.788	1.640	3.992	4.356	437.479

Yukarıdaki tablo incelendiğinde Bitlis ve bağlı ilçelerinde Müslüman nüfusa oranla ikinci basamakta kalan Ermeni nüfusunun sadece Muş'ta Müslümanlardan fazla olduğu görülmektedir. Halbuki Tablo 1.3.'te de görüldüğü üzere 1872'de Muş'taki Müslüman nüfusu, Ermeni nüfusun neredeyse iki katı kadardır. Yine tabloya göre 1914 nüfus sayımında Müslümanların Ermeni nüfusuna oranla en çok olduğu yer Mutki'dir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle Kafkas Cephesi'nin pek ağır yükünü çekmiş olan Bitlis vilayetinde özellikle 1915'te "*Sevk ve İskân Kanunu*" gereği bölgeden uzaklaştırılan Ermenilerin de sayısının merak edilmesinden ötürü Osmanlı Hükümeti,

⁹⁹ Behar, *Türkiye'nin Nüfusu*, 47.

¹⁰⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 366-368.

çeşitli vilayetlere gönderdiği telgraflarla vilayet ve liva dâhilindeki kazalardan her birinde ne kadar Türk, Arap ve Ermeni'nin bulunduğunu ve bunların da ne kadarının İslam, Ortodoks, Ermeni Katolik olduğunu sormuştur. “...gerek resmi kayıtlardan ve gerek vesikalardan doğru bilgi sağlanmasına gayretle alınacak neticenin acele olarak gönderilmesi ve her ne sebeple olursa olsun şuraya buraya sevk edilmiş eşhastan ileride dönebileceklerle tekrar memleketlerine gelmiş nazarıyla bakılarak toplam nüfusun ona göre hesap edilmesi...”¹⁰¹ içeriği ile 26 Ekim 1918’de gönderilen telgrafa Bitlis’ten cevap hayli geç olmuştur. Vilayetin nüfusu, Dâhiliye Nezaretine Vali Mazhar Müfit ismiyle 4 ayrı telgrafla bildirilmiştir. 12 Ocak 1919’da gönderilen telgrafta; “... Vilayetin her tarafında % 30 nispetinde vücudu tahmin edilen nüfus-ı mektume ve gayr-i muharrere hariç olduğu halde Bitlis Merkez Kazası sicill-i nüfusta 38.817 İslam, 18.640 Ermeni, 386 Protestan, 359 Süryani ve 84 Katolik kayıtlı olup İslamlardan bir kısmı ahval-i harbiye münasebetiyle şehit ve telef olmuş, Ermeniler ise vilayet haricine sevk olunarak buralarda pek cüz’i miktarı kalmıştır. Mutki Kazasında 18.000 Kürt ve 700 Ermeni mevcut olduğu ve Hizan Kazasında avdet edebileceklerle beraber 20.000 Kürt ve 20.000 Ermeni mukayyet olduğu ve Ahlat Kazasında 17.375 Müslim ve 9.600 gayrimüslim mukayyet. İslamlardan cüzi miktarı mevcut ve diğerleri hala iltica ettikleri mahallerde mukim bulundukları ve Ermenilerden kimse bulunmadığı ve Siirt Merkez Kazasında 26.917 İslam, 2.151 Ermeni, 656 Süryani ve 1.413 Keldani, 381 Protestan...”¹⁰² şeklinde nüfus sayıları ifade edilmiştir.

1919 yılı Temmuz ayında Bitlis, Van ve Erzurum vilayetlerini dolaşarak Paris Barış Konferansı’na raporlar hazırlayan Yüzbaşı Captain Emory H. Niles ve Arthur E. Sutherland. Jr. adındaki iki subay, bahsi geçen vilayetlerde Ermeni nüfusunun az olduğu yönünde kayıt geçmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Bitlis’te sayısı azalan Ermenilerin Ruslarla birlikte kaçmış oldukları belirtildikten sonra nüfus durumu şöyle verilmiştir; Bitlis merkez kazasında savaştan önce 30.000 olan Müslüman nüfus savaştan sonra (Ağustos 1919) 4.000’e düşmüşken, Ermeni nüfusu savaştan önce 10.000 iken savaştan sonra hiçbir Ermeni’nin kalmadığı belirtilmiştir¹⁰³. Buradan da anlaşılabacağı üzere Bitlis merkez kazasındaki Müslüman nüfusunda yaklaşık olarak %86.7 oranında

¹⁰¹ BOA., DH. ŞFR. 92/255.

¹⁰² BOA., DH. SN-THR. 82/55, 15.

¹⁰³ Selvi, “Vilayat-ı Şarkiyye’de Nüfus”, 321-322. İngiliz dışişleri raporlarına göre de 1919 yılı nüfus tahmininde Bitlis’in genel nüfusu 465.000 olarak kaydedilmiştir (Behar, *Türkiye’nin Nüfusu*, 61).

bir kayıp söz konusudur. Diğer taraftan Ermeni nüfusunda da ölü, kayıp, Ruslarla kaçanlar ve sevk ve iskân kanunundan dolayı zorunlu göçe tabi tutulanlardan kaynaklı nüfuslarında ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Yine Niles ve Sutherland tarafından hazırlanmış raporda Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Müslüman köyleri ve evlerinin sayılarında verilen istatistiki bilgide, 1919'da şehir nüfusunun savaş öncesine göre %10 seviyelerine indiği aktarılmıştır. Ermeniler birkaç tanesi dışında tüm Müslüman evlerini yok etmişlerdir. Devlet binaları ve Müslümanlara ait dini yapıların büyük bir kısmı yok olmuştur. Mesela, savaştan önce Müslümanlara ait ev sayısı 6.500 iken 1919 Ağustos ayında hiç ev kalmadığı tespit edilmiştir. Diğer taraftan Ermenilere ait 1.500 olan ev sayısı savaştan sonra 1000 seviyesine gerilemiştir¹⁰⁴. Yani savaşta Müslüman nüfusu büyük bir kıyıma uğramanın yanı sıra mülkü de büyük bir yıkıma uğramıştır. Ancak Ermeni mülkünde daha az zayıat olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin Müslüman halkı büyük bir katliama uğrattığı şuradan da anlaşılıyor ki; Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus komutanlardan Abatsiyev, Kafkasya Valisi Nikolay Nikolayeviç'e şikâyetle bulunarak Andranik'in Bitlis'te sadece sivil nüfustan 5.500 Kürt'ü katlettiğini ve kendilerinin haftalarca cesetlerini gömemediklerini belirtmiştir¹⁰⁵. Diğer taraftan Kafkas Cephesinde Rus ve Ermenilere karşı mücadele eden sadece Kürt nüfusunun kaybı oldukça fazladır. Ermeni milliyetçilerinin yayın organı olan Mşak gazetesindeki başka bir ifadeyle Birinci Dünya Savaşı'nda Kürtler, Rus ve Ermenilere karşı nüfusunun ¾'ünü kaybetmiştir¹⁰⁶. Ancak Mşak gazetesinin verdiği rakam tarafımıza abartılı gelmektedir. Kürt veya Türk nüfusun savaş esnasında ciddi kayıplara uğradığı bilinse de bunun ¾ miktarında olduğu bilimsel açıdan doğru değildir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Trabzon vilayeti de dahil Doğu vilayetlerinde yaşayan ve ölmüş mültecilerin¹⁰⁷ toplam sayısı Tasvir-i Efkar gazetesinin 11 Mayıs 1919 tarihli sayısına istinaden kayda alınmış yazıda 1.600.000 civarında ifade edilmektedir.

¹⁰⁴ Justin Mccarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), TTK (2. Baskı), Ankara 2014, 262.

¹⁰⁵ Mehmet Perinçek, *Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları (Bağımsızlık, Özerklik, Anadilde Eğitim, Toprak Devrimi)*, Kaynak Yayınları (2. Basım), İstanbul 2011, 30.

¹⁰⁶ Perinçek, *Kürt İsyanları*, 35, 43.

¹⁰⁷ Mülteci, göç hareketi ile yer değişikliği yapan nüfusa denir. Ancak kavramsal olarak mülteci, göçmen ve muhacir kelimeleri özellikle I. Dünya Savaşı esnasında ne kadar da birbirlerinin yerine kullanılmışsa da aslında herbiri farklı bir anlamı ifade etmektedir. Mülteciler hakkında geniş bilgi için bkz. Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, TTK, Ankara 2018.

Mültecilerin göç ettiği beş vilayetin (Erzurum, Trabzon, Erzincan, Bitlis, Van) savaş öncesi İslam nüfusu 2.623.484 kişi olmasına nazaran bunlardan 902.865 kişi sağ salim içeriye iltica eylemiş, 300.000 kadarı da memleketlerine gitmiştir. Mültecilerin vilayetlere göre dağılımında ise Bitlis'in savaş öncesi 361.610 olan Müslüman nüfusundan 253.131'i mülteci konumuna düşmüş, bunlardan 108.484 kişi hayatını kaybetmişken, 144.647 kişinin geri dönmek için beklediği yazılmıştır¹⁰⁸.

Tablo 1.8. 1919 Yılında Bitlis Vilayeti ve Kazalarındaki Nüfusu Gösteren Çizelge¹⁰⁹

Kaza	İslam	Ermeni	Süryani	Keldani
Şırnak	6.478	96	608	421
Pervari	6.436	1.326	...	1.787
Siirt	29.917	2.151	716	1.513
Garzan	14.681	3.829	1.275	56
Şirvan	15.695	799	1.298	...
Ahlat	10.375	9.600 gayrimüslim kayıtlıdır.		
Mutki	18.000	700		
Muş	15.000	Beş kazada toplam 514 Ermeni	...	...
Malazgirt	2.000		...	...
Bulanık	3.000		...	...
Varto	12.000		...	...
Sason	30.000		...	...
Kulp	21.610	86	...	...
Çapakçur	17.646	...	...	...
Genç	10.410	677	...	...
Hizan	20.000	5.000	...	...
İrve	16.358	1.790	96	570
Toplam	249.606	34.908		

1912-1922 yılları arasındaki Müslüman nüfus kayıplarına Bitlis merkezli bakıldığında 169.248 kayıp söz konusudur ki bu da %42'lik bir orana tekabül etmektedir. Bu işlem yapılırken savaş öncesi ve sonrasındaki nüfusun farkı göz önünde bulundurulmuştur. Ancak buradan çıkarılmış tek sonuç savaş kayıpları değildir. Çünkü

¹⁰⁸ Namık Kemal Dinç, “20.Yüzyıl Kürt Göç Hareketlerinde Birinci Dalga: Kürtlerin Yeniden İskânı ve Kürt Mülteciler Meselesi”, *Toplum ve Kuram Dergisi*, 1, İstanbul 2009, 224.

¹⁰⁹ Haluk Selvi, Bülent Cırık, “Milli Mücadele’de Bitlis ve Çevresi (1918-1921)”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9 (1), 2014, 212.

savaş olmasa da gerçekleşecek olan yeni doğumlarla beraber kendi eceliyle ölenler de bu sayıların içerisinde yer almıştır. Diğer taraftan Kafkasya'dan kitle halinde göçüp gelen Müslüman mülteciler de bu sayılarda değişikliğe sebep olmuştur¹¹⁰.

1.1.2. Cumhuriyet Döneminde Yapılmış Genel Nüfus Sayımları ve Bitlis'teki Yansımaları

1.1.2.1. 1927 Genel Nüfus Sayımı ve Bitlis

Nüfus işleri, Cumhuriyetin İlanı'ndan itibaren, 1914 tarihli Sicil-i Nüfus Kanunu'na göre yürütülmüştür. Yer değiştirme, doğum, ölüm, isim, yaş, evlenme ve boşanma vakaları, kayıt değiştirme bu kanun hükümlerine göre tescil edilmiştir. Ayrıca vukuat il muhabirlerinin ve defterlerinin nasıl muhafaza edileceği, nüfus sicillerinin nasıl tutulacağı, nüfus vakalarına ait cezaların neye göre uygulanacağı da bu kanuna göre düzenlenmiştir. Nüfus teşkilatı düzenlenirken, nüfus miktarı göz ardı edilerek her kazaya bir kâtip ve bir nüfus memuru görevlendirilmiştir. Merkez kazalar, vilayet müdürlüğü ile beraber işlemekte olup birer müdür ve iki kâtip (biri başkâtip olmak üzere) vazifelendirilmiştir. Eski vilayet merkezi olan muhitlerde birer kâtip daha bulunurken, nüfus sayısı fazlaştıkça bazı nahiyelere de birer nüfus memurunun vazifelendirilmesi öngörülmüştür¹¹¹.

Yeni kurulan Türkiye Devleti'nin devraldığı genel durum ise şöyledir; Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları'ndan çıkan halkı, Cumhuriyet Dönemi 13.000.000 küsur nüfusa sahip, ekonomisi ilkel tarıma dayalı bir halk kitlesi halinde bulmuştur. Halk uzun süren savaşlardan yorgun çıkmış, eskimiş ve de kısmen harap olmuş demir yollarından dolayı toplum içerisinde sosyal hareketliliğini kaybetmiş, kısıtlı bir ulaşım şebekesine sahiptir. Diğer taraftan şehir nüfusu kırsal bölgelere göre hayli az bir seviyedeydi¹¹².

¹¹⁰ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, 264-267.

¹¹¹ Fevzi Çakmak, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nüfusu Kayıt Altına Almaya Yönelik Girişimler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VIII (18-19), (2009/Bahar-Güz), 35.

¹¹² Sulhi Dönmezer, "Atatürk İnkılapları ve Sosyal Değişme Teorileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 5, Ankara 1989, 525.

Türkiye’de nüfus politikalarının geçmiş uygulamalarına ve günümüzdeki durumuna bakılacak olunursa, geçmişte nüfus alanında belirgin bir politikanın varlığından söz edilememektedir. Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen dönemde çıkarılan bazı kanunlar ve TBMM’de yapılan konuşmalardan nüfus artışını destekleyen bir eğilimin olduğu görülmüştür. TBMM’de 1922 yılında Mustafa Kemal Paşa tarafından yapılan bir konuşmada politik nedenlerden dolayı ülkenin nüfusunu artırma yönünde bir politika izlendiği görülmüş ve bu politikanın dayanak noktalarını da şunlar oluşturmuştur;

- Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele nedeniyle erkek nüfus miktarının azalması,
- Avrupa ülkelerinin Birinci Dünya Savaşı’nın insan kırımı üzerindeki olumsuz etkilerini gidermek üzere hızlı nüfus artışı politikalarını izlemeleri,
- O tarihlerde Türkiye’de ölüm oranlarının yüksek olması nedeniyle nüfustaki azalmayı doğumlardaki artışla önlemek arzusu,
- Fazla nüfusun bir ülke için siyasi ve askeri güç sağladığı ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin özgürlüğünü devam ettirmesinin bir şartı olduğu düşünceleri sayılabilir¹¹³.

Yukarıdaki açıklamaları toplamak gerekirse; Cumhuriyet dönemi nüfus politikaları, sadece ekonomik ihtiyaçların bir sonucu olarak açıklanamaz. Gerçekte bu olgu ekonomik yönü de kapsayan sosyal, kültürel, siyasal, askeri vb. yönlerden Türkiye’nin ulusal devlet olma ve uluslaşma sürecinin en temel gereğidir. Bu cihetten bakılınca ortaya çıkan uygulamaya yönelik pek çok zorluğa rağmen konunun, Cumhuriyetin kuruluşundan yakın zamana kadar “ulusal bir dava” olarak ele alınmasının önemi yeterince ortaya çıkmaktadır¹¹⁴.

İlmi anlamda nüfusa ait bilgi toplama, Cumhuriyetin İlanı’nı müteakip 1927 yılında yapılan genel nüfus sayımı ile başlamıştır. 2 Haziran 1926 tarih ve 893 numaralı kanun ile kabul edilen 1927 nüfus sayımı bazı ihtiyaçlardan ötürü gerçekleşti. Bunlar; her yerleşimin nüfus miktarı ve yerleşimin sayısı hakkında mevcut bilgilerin kesin olmaması, her yerleşimde tahrir memurluğu yapabilecek kâfi miktarda okur-yazar kimsenin var olup

¹¹³ Koray Başol, *Demografi (Genel ve Türkiye)*, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayını, İzmir 1984, 27-28.

¹¹⁴ Kemal Arı, “Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8 (23), Ankara 1992, 420.

olmadığının bilinmemesi, meşkûn mevkilerin bir diğerine uzaklığı ve ulaşım sıkıntısı, Doğu ve Güney'deki vilâyetlerde tamamen göçebe halinde bir kısım nüfusun mevcut olması, bu yerleşim yerlerinden başka yerlerde, kışın şehirler civarında ikamet eden ve yazın hayvanları ve eşyaları ile yaylalara çekilen yarı göçebe bir kısım nüfusun bulunmasıdır¹¹⁵.

Cumhuriyetin İlanı'nı müteakip Bitlis'in mevcut nüfus durumu hakkında farklı yorumlar öne sürülmüştür. Özellikle Cumhuriyetin İlanı sonrasında birçok şehrin nüfusu ile orantılı olarak bütçelerinin de görüşüldüğü 8 Aralık 1923 tarihli meclis oturumunda Bitlis'in nüfusundan da bahsedilmiştir. Dâhiliye Vekili Ferid Bey, Bitlis'in nüfusunun 30 bin olduğunu söylemesine karşın Bitlis milletvekili Resul Bey, bu rakamın 80 bin olduğunu ifade etmiştir. Aynı oturumda Mersin Milletvekili Besim Bey ise Bitlis'in nüfusunun 37 bin olduğunu beyan etmiştir¹¹⁶. Dolayısıyla şehir nüfusları hakkında tutarlı rakamlar olmadığından ihtiyaç duyulan bütçelerin dağılımında sorunlar yaşanmıştır. Bundan dolayı yeni Türkiye Cumhuriyeti Devletinde ekonomik adımların daha net atılması için ülkedeki nüfus dağılımlarının da net bilinmesi gerekmektedir.

Türkiye'de nüfusa ilişkin sorunlara eğilimin başladığı 1927 yılından beri yönetime gelen hükümetler çeşitli nüfus politikaları izlemişlerdir. Ancak bunların hiçbiri radikal bir politika olmamıştır¹¹⁷. Cumhuriyet sonrası Türkiye nüfusunun genel durumunda nüfusun arttırılması tezinin devlet politikası olarak açıkça benimsendiği ve gerekli sağlık şartları sağlandığı takdirde Türk vatanının süratle nüfus yönünden zenginleşeceği fikrinin benimsendiği görülmüştür. Mesela; Ali Fethi Okyar, Beşinci İcra Vekilleri Heyeti programında özetle şunlara değinmiştir; *"Hali hazırda bütün devletlerin önemle takip etmekte olduğu meselelerden biri de nüfus hareketliliğidir. Milletleri oluşturan nüfusun miktarı, nüfus değişimleri belirlenmedikçe devletlerin idari ve siyasi durumları, askeri ve mali işleri düzenlenemez"*¹¹⁸.

Cumhuriyet Halk Fırkasının 1927'de toplanan ikinci kurultayında kabul edilen beyannamesinde nüfusla alakalı şu ifadelere yer verilmiştir: *"Fırkamız nüfus işlerini*

¹¹⁵ 28 Teşrinievvel/Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III (Usuller Kanun ve Talimatnameler Neticelerin Tahlili), Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929, 3.

¹¹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, 8 Aralık 1923, D. 2, C. 4, İ. 64, 114, 118. 8 Mart 1924 tarihli Meclis oturumunda konuşan Karesi Milletvekili Ali Şuuri Bey, 1922 yılı resmi istatistiğine göre, Bitlis'in nüfusunun 30 bin küsur olduğunu aktarmıştır (TBMM Z.C., 08.12.1923, D. 2, C. 7, İ. 6, 162).

¹¹⁷ Başol, *Demografi*, 30.

¹¹⁸ Çakmak, "Nüfusu Kayıt Altına Almaya Yönelik Girişimler", 91.

başlıca meselelerden sayar. Pek uzun seneler devamlı ve muntazam mesaiye ihtiyaç gösteren nüfus meselesinin iktisadi, fenni, toplumsal ve siyasi bakımlardan meydana geldiği ve bölündüğü bütün cepheleriyle incelenmesi ve yekdiğerini tamamlayacak zincirleme tedbirleri devamlı olarak tatbik mevkiine konulması kararındayız. Mükemmel ve doğru nüfus sayımlarına dayanmak lazım gelir. Nüfus politikası Fırkamızın en mühim bir faaliyet sahası olacaktır”¹¹⁹. Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 27 Eylül 1927 günkü sayısında 1927 nüfus sayımı şu haberle duyurulmuştur; “28 Teşrinievvel Cuma günü köylü, kasabalı, herkes bulundukları mahallerden çıkmasınlar. Memurlar gelecek umumi nüfusumuzu birer birer yazacaklardır”¹²⁰.

Sayım 28 Ekim 1927 günü sabah 08:00’de başlamış olup akşam top atışı ile sona ermiştir. Halk bu süre zarfında sokağa çıkma yasağına karşı da uyarılmıştır. Sayımdan bir gün önce Cumhuriyet gazetesinin 27 Ekim 1927 tarihli sayısında seçim süresince sokağa çıkma yasağı olduğu ve bu sürede her yerin kapalı olacağı bu nedenle de gereksinimlerin önceden karşılanması gerektiği okuyuculara hatırlatılmıştır. Gazetelerde sayım hazırlıklarına ve sayım memurlarının görevlerine de yer verilmiştir. Sayımda görev alan 52.276 memura yalnızca yol parası verilmiştir. Türkçe bilmeyenlerin nasıl sayılacağı konusunda özel bir talimat yayımlanmamıştır. Ancak sayım memurlarının çoğunlukla sayım bölgelerinde yaşayan kişiler olmalarının memurla vatandaşlar arasında bir iletişim sorunu çıkmamasını sağlayacağına gazete yazılarında yer verilmişti. Sayım öncesinde, görevli memurlar için de ayrıca bir toplantı yapılmıştır¹²¹.

Genel nüfus sayımının yapıldığı her yerde bilfiil hazır bulunan nüfus dikkate alınmıştır. Sayımda sonuçların doğruluğunu temin etmek için incelenen usullere ait genişçe izahlar yapılmıştır. Sayım cetvelleri içeriğinin tasnifi neticesinde nüfusun cinsiyet, medeni hali, ana dili, dini, eğitim durumu vs. vilayetlerin şehirler ve köyler itibariyle kadın, erkek nüfusu, her kaza ve vilayetin yüzölçümleri, km²’ye düşen insan sayısı kaydedilmiştir¹²².

¹¹⁹ Doğu Perinçek, *Atatürk’ün CHP Program ve Tüzükleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, 103-104.

¹²⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Eylül 1927, 4.

¹²¹ Aytül Tamer, Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, “1927 Nüfus Sayımının Türkiye’de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar”, *Nüfusbilim Dergisi/Turkish Journal of Population Studies*, S. 26, 2004, 79.

¹²² *28 Teşrinievvel/Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri: Vilayet, Kaza ve Köyler İtibariyle Türkiye Nüfusu*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara 1928, 3.

Tablo 1.9. 1927 Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Bölgesel Olarak Doğu Anadolu'nun Nüfusunu Gösteren Çizelge¹²³

Bölge	Hazır nüfus	Nüfusun yüzdelik oranı (%)		Yüzölçümü (km ²)	Yüzölçümün yüzdelik oranı (%)		Km ² 'ye düşen insan sayısı
		Umum memleket nüfusuna oranla	Anadolu nüfusuna oranla		Umum memleket yüzölçümüne oranla yüzölçümü oranı	Anadolu yüzölçümüne oranla yüzölçümü oranı	
Doğu Anadolu	1.534.712	11,23	12,17	176.021	23,07	23,83	8

Yukarıdaki tablo da göz önünde bulundurulduğunda 1927 nüfus sayımına göre Türkiye'nin nüfusunun 13.660.275 olması hasebiyle toplam nüfusun neredeyse %11,2'sinin Doğu Anadolu'da barındığı söylenebilir¹²⁴.

1927 sayımının Cumhuriyet Dönemi için ilk olması hasebiyle, bazı eksikliklerin olduğu görülmüştür. Bu eksiklikler metodolojik olarak değerlendirilmiştir. Bu konuda İstanbul Üniversitesinde İstatistik Profesörü Ömer Celal Sarc, Ulus gazetesinde kaleme aldığı yazısında nüfus sayımlarının yapılmasının gerekliliği hakkında bilgiler verirken 1927 sayımı ile ilgili de özetle şunları yazmıştır; “....Günümüzde ne devlet ne de ilim, nüfus sayımları olmadan çalışamaz. Devlet en mühim ve zaruri tedbirler için nüfus istatistiklerine muhtaçtır. Nüfusun sayısı, cinsiyeti, erkek nüfusta askere alınabilecek yaştakilerin oranı bilinmeden tedbir almak imkansızdır. 1927'deki nüfus sayımında hiç tecrübemiz yoktu. 60, 70 bin nüfus memuru ve bunları gözleyecek binlerce organı bulmak ve yetiştirmek lazımdı. Memleket büyüktü. Halkın çoğunun mazbut ikametgahı yoktu. Şehirlerde bazı sokaklara isim verilmemiş, evler numaralanmamıştı. Nüfusumuz arasında göçebe olanlar, çok ilkel tarzda barınanlar, önemli bir yekun tutuyordu. (Tahrir memurlarına mahsus talimatnamenin 9. maddesinde sayım memurlarının çadırları, içinde insan yaşaması muhtemel bulunana kovukları ziyaret edeceklerinden bahsedilmesi bu hususta karakteristiktir) Aynı zamanda halk aydın ve sayımlara alışkın değildi. Bu şartlar altında yapılan bir tahrir, tabii ideal olamazdı. Nitekim neticelerin halkın

¹²³ 28 Teşrinievvel/Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri, 4. Başvekalet Müdevvenat Matbaası'nda basılan “28 Teşrinievvel/Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri” nde Doğu Anadolu'nun nüfusu 1.535.880 olarak kayda geçilmiştir. Bu da Türkiye geneline göre %11,25'lik bir pay demektir (28 Teşrinievvel/Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III (Usuller Kanun ve Talimatnameler Neticelerin Tahlili), Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929, 9).

¹²⁴ 28 Teşrinievvel/Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri, 4.

yerinde olmayan bir vesvesesinden, yahut ihmalden doğma bazı sistematik yanlışların tesiri altında kalmış olması pek kabildir”¹²⁵.

Türkiye Cumhuriyeti’nin 1927 yılındaki ilk genel nüfus sayımında tahrir memurları vazifelerinin sonunda kaydettikleri kadın ve erkek nüfusunun toplamını cetvelin sonuna kayıt ve imza ederek kontrol memurlarına, kontrol memurları da cetvelleri inceleyip tasdik ettikten sonra kaymakam veya valiye teslim etmişlerdir. Bu makamlar da cetvellerin tamamını toplayarak neticeyi doğrudan doğruya İstatistik Umum Müdürlüğüne telgrafla bildirmişlerdi. Neticelerin bildirilmesi için dört günlük süre tanınmıştır. Anadolu’nun her tarafından neticeler üç gün zarfında alınmışken, yalnız İstanbul sekiz gün sonra bildirebilmiştir. Bu suretle elde edilen geçici rakamlara göre; Türkiye nüfusunun 13.649.954 olduğu ilân edilmiştir. Kaza ve vilâyetlerden, bu neticeler telgrafla bildirilmekle beraber ayrıca bir tahriratla da yazılması talep olunmuştu. Tahriratla gelen ve her yerleşimin merkez nüfusu ile merkeze tabi ve gayri tabi köylerin nüfusunu ayrı ayrı ihtiva eden listeler toplamı ilk neticeden pek cüz’i farklı bulunmuştur. Bu neticeye nazaran Türkiye nüfusunun 7.075.801’i kadın, 6.584.477’i erkek olmak üzere 13.660.275 sonucuna ulaşılmıştır¹²⁶. Bu rakamın %24.2’si şehirlerde, %75.8’i ise kırsalda yaşamaktaydı¹²⁷.

1927 nüfus sayımında kayda geçirilmeyen insan sayısı çoktur. Bu da sayım sonrası hem idarede ve hem de kamuoyunda güvensizliğe neden olmuştur. Bu eksikliklerin temel nedeni farklı sebeplerden kaynaklanmıştır. Dağınık yerleşim yerleri, göçebelerin sayımının zorluğu, aşiretlerin ve köylerin ihmali, Doğu’da Şeyh Said İsyanı’nın neden olduğu dalgalanmalar bunlardan bazılarıdır. Justin Mccarthy, bu durumu şöyle değerlendirmiştir¹²⁸;

“1927 nüfus sayımı... Çağdaş nüfus sayımı olmaya gayret eder ama bu konuda çeşitli yönlerden başarısızlığa uğramıştır. Halkın sayımdan geçirilmesi olan temel işleminde, sayım, Osmanlı sayımlarının geleneğini izler (evdeki kadınlar, çocuklar

¹²⁵ Ömer Celal Sarc, “Yeni Nüfus Sayımımız”, *Ulus*, 2 Teşrinievvel/Ekim 1935, 1-2.

¹²⁶ 28 Teşrinievvel/Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III, 7. Başvekalet İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatında 1927 yılı nüfus sayımında Türkiye’nin nüfusu 13.649.945 olarak gösterilmiştir (*Umumi Nüfus Tahriri 28 Teşrinievvel/Ekim 1927 (Muvakkat Rakamlar)*, Başvekalet İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Ankara 1927, 3).

¹²⁷ Başol, *Demografi*, 156.

¹²⁸ Justin Mccarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar, Osmanlı Anadolu’sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul 1998, 149-152.

görülmeden aile erkeğinin söylediğine bakılır). Kadınlar ve çocuklar geniş ölçüde yazım dışı bırakılmışlardır ve Doğu illerinde yapılan yazımda eksiklikler vardır... 1927 nüfus sayımında bulunan çağdaş bölümlendirmeler ve tablolar, çoğu kez, ne nüfus bilimcilerin nede tarihçilerin işine yarayabilmiştir, çünkü bunların içerdiği bilgilerin doğru olmadığına sıkça rastlanır. Yaş gruplarına göre nüfusu veren tablolar yanlışlarla doludur ve bazı illere ait olanlarında, toplam nüfusa ilişkin olarak verdiği sayı bakımından gerçeğe önemli aykırılıklar vardır... Bu eksiklikler nedeniyle, 1927 nüfus sayımının verileri Türk Devlet İstatistik Enstitüsü'nce hiçbir zaman kullanılmamıştır. Bu enstitünün bütün karşılaştırma tabloları, 1935 nüfus sayımı ile başlar”.

Ömer Celal Sarc'ın hesaplamalarına göre ise; 1927 yılı nüfus sayımında 370.000 nüfus mektum (sayılmamış) görünmüştür¹²⁹.

Ernst Reuter'e göre Anadolu'da nüfusu 10.000'den yukarı yerlerin sayısı 99'dur. Bunlardan ikisinin (Antakya, İskenderun) ana vatana 1938'de katılmasından dolayı ilk iki sayımda görünmez. 1927 ile 1935 sayımları karşılaştırıldığında en büyük fark ortaya çıkmıştır. Bu büyük fark 1927 genel nüfus sayımının çok doğru bir sonuç vermediği hakkında genel bir kanaat uyandırmıştır. Fakat bu ilk devredeki şehirli nüfus artışının genel artıştan nispeten aşağı olmasından, ilk sayımda köylerde daha çok hata yapıldığı neticesini çıkarmıştır. Köylerle şehirler arasındaki sayım hatasından ileri gelen farklar 1935'te bir dereceye kadar denkleşmiştir¹³⁰.

1927 yılı nüfus sayımında Bitlis'in nüfusu 90.631 olmuştur¹³¹. Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere en kalabalık nüfusa sahip yer Bitlis'e bağlı Muş'tur. En az nüfusa sahip yer ise, 6.001 nüfusuyla Bulanık'tır. Erkek ve kadın nüfusun en çok olduğu yer Muş iken, en az olduğu yer yine Bulanık'tır.

¹²⁹ Ömer Celal Sarc, “Türkiye Nüfusunun Tabii Artış Nisbeti”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 2, İstanbul 1940, 80.

¹³⁰ Ernst Reuter, “Şehirlerimizin Nüfus Gelişmesi”, (Çev.: Doç. Fehmi Yavuz), *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 777-778.

¹³¹ 28 Teşrinievvel/Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III, 13; Bu rakam Başvekâlet İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatında 90.309 olarak kaydedilmiştir (Umumi Nüfus Tahriri 28 Teşrinievvel/Ekim 1927 (Muvakkat Rakamlar), 7).

Tablo 1.10. 1927 Sayımına Göre Bitlis İli ve İlçelerinin Kadın ve Erkek Nüfus Dağılımını Gösteren Çizelge¹³²

	Kadın	Erkek	Toplam
Bitlis Merkez	8.023	10.594	18.617
Mutki	5.587	5.400	10.987
Hizan	4.121	4.224	8.345
Ahlat	3.961	4.296	8.257
Muş	10.324	11.090	21.414
Varto	4.984	4.810	9.794
Malazgirt	3.154	3.740	6.894
Bulanık	2.961	3.040	6.001
Toplam	43.110	47.194	90.309

T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğünce hazırlanmış Umumi Nüfus Tahriri 1. Fasikülde Bitlis ve ona bağlı yerleşim alanlarının nüfusu çok az bir farkla kaydedilmiş olup, ayrıca mevcut nüfusun km²'ye düşen kısmı da eklenmiştir. Burada da Bitlis'in toplam nüfusu 90.631 olarak gösterilmiştir.

Tablo 1.11. 1927 Yılı Nüfus Sayımında Bitlis ve İlçelerinin Mevcut Nüfusunu, Yüzölçümünü ve Nüfus Yoğunluğunu Gösteren Çizelge¹³³

Vilayet	Mevcut nüfus			Yüzölçümü km ²	Nüfus yoğunluğu
	Erkek	Kadın	Toplam		
Bitlis	11.386	8.369	19.755	2.210	8.9
Mutki	5.361	5.564	10.925	792	13.8
Ahlat	4.290	3.669	7.959	2.480	3.2
Hizan	4.186	4.222	8.408	590	14.3
Muş	11.100	10.399	21.499	4.550	4.7
Varto	4.790	5.032	9.822	1.600	6.1
Malazgirt	3.765	3.201	6.966	3.015	2.3
Bulanık	2.665	2.632	5.297	1.270	4.2
Toplam	47.543	43.083	90.631	16.507	5.4

Yukarıdaki tabloya göre (diğer tablolardan farklı olarak yüzölçümü de gösterilmiştir) ilçelerden yüzölçümüne göre nüfus yoğunluğu en fazla olan Hizan iken en az olan Malazgirt'tir.

¹³² Umumi Nüfus Tahriri 28 Teşrinievvel/Ekim 1927 (Muvakkat Rakamlar), 3.

¹³³ T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel/Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1929, IV.

1927 nüfus sayımında değerlendirilen diğer bir kriter de şehir, köy ve nahiye nüfusları olmuştur.

Tablo 1.12. 1927 Nüfus Sayımına Göre Bitlis Merkez ve Bağlı Kaza ve Nahiyelerde Şehir, Köy Nüfusunu Gösteren Çizelge¹³⁴

Vilayet ve kaza	Şehir nüfusu			Merkeze tabi köyler nüfusu			Sair nahiye ve köyler nüfusu			Nahiye ve köylerin nüfusu			Genel toplam		
	K	E	T	K	E	T	K	E	T	K	E	T	K	E	T
Bitlis merkez	3.240	5.810	9.050	620	578	1.198	4.163	4.206	8.369	4.785	4.784	9.567	8.023	10.594	18.617
Ahlat	785	904	1.689	271	287	558	2.905	3.105	6.010	3.176	3.992	6.568	3.961	4.296	8.257
Bulanık	369	441	780	1.352	1.321	2.673	1.237	1.311	2.548	2.589	2.632	5.221	2.958	3043	6001
Hizan	155	165	320	1.459	1.507	2.966	2.527	2.532	5.059	3.986	4.039	8.025	4.141	4.204	8.345
Mutki	41	150	191	3.672	3.566	7.238	1.874	1.684	3.558	5.546	5.250	10.796	5.587	5.400	10.98
Muş	1.851	2.426	4.277	2.263	2.326	4.589	6.338	6.220	12.558	8.601	8.546	17.147	10.452	10.972	21.424
Malazgirt	169	513	682	499	560	1.059	2.486	2.667	5.153	2.985	3.227	6.212	3.154	3.740	6.894
Varto	292	427	719	2.055	1.954	4.009	2.637	2.437	2.429	5.066	4.692	4.383	9.075	4.984	4.810
Toplam	6.902	10.806	17.708	12.191	12.099	24.290	24.167	24.154	48.321	36.388	36.255	72.611	43.260	47.059	90.319

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, Bitlis merkez ve kazaların tamamında erkek nüfusunun kadın nüfusundan fazla olduğu görülürken, merkeze bağlı köy yerleşim yerlerinde Bitlis merkez, Bulanık, Mutki ve Varto’da kadın nüfusunun daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Genel toplama bakıldığında ise sadece Varto ve Mutki’de kadın nüfusu erkek nüfusundan fazladır.

¹³⁴ Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, 28 Teşrinievvel/Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle Türkiye Nüfusu, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928, 21.

Tablo 1.13. Nüfusun Medeni Hali ve Yaş Grupları İtibariyle Taksimatını Gösteren Çizelge¹³⁵

Yaş grupları	Yaşı meçhul	59	34
	71-+	454	516
	61-70	1.276	1.049
	46-60	3.838	3.211
	20-45	17.693	18.306
	13-19	3.972	3.027
	7-12	4.642	3.747
	3-6	8.081	7.241
	1 ve 2	5.250	4.209
	1 Yaşından Küçük	2.278	1.748
Medeni hali	Meçhul	69	13
	Boş	26	56
	Dul	612	3.823
	Evli	20.215	19.460
	Bekar	26.621	19.736
Toplam nüfus		47.543	43.088
Cinsiyet		Erkek	Kadın
Vilayetler		Bitlis	

1927 nüfus sayımında daha önceki sayımlardan farklı olarak ilk defa mevcut nüfusun yaş gruplarına göre ayrıntılı bir şekilde tasnifi yapılarak değerlendirilmiştir. Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Türkiye'nin diğer vilayetleri gibi Bitlis'in de nüfusunun yaşa göre sınıflandırılması mümkün olabilmektedir. Yukarıdaki tabloya göre 1927 yılı itibariyle Bitlis'te 20-45 aralığındaki yaş grubu daha fazla iken yaşı meçhul olanlar dışında en az grubu 71 yaş ve üstü teşkil etmiştir. Bitlis'te yaşayan nüfus içerisinde 46 yaşından büyük olan kadınların erkek nüfustan sayıca daha fazla olduğu görülmektedir. Bunun sebebi; yerleşim yerlerinin ailelerin geçimleri için çok da elverişli olmamasından dolayı özellikle erkek nüfusun dışarıya geçici olarak işçi göçü vermesi ile açıklanabilir. Yine tabloya göre Bitlis'te 0-3 yaş arası olan 13.485 nüfus, vilayet genelinin toplam nüfusunun %14.9'una denk gelmektedir ki bu da Türkiye ortalamasının çok çok üstünde olduğunu göstermektedir. Çünkü yapılan sayımına göre Türkiye nüfusunun %1.6'sını 0-3 yaş arası nüfus oluşturmuştur. Bu da Bitlis'te doğurganlığın çok yüksek

¹³⁵ T.C. BİUM, 28 Teşrinievvel/Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, XXII.

seviyede olduğunu göstermiştir. Medeni hal kriterinde ise toplam nüfusun %51,15'i bekâr iken, %43,78'i evlidir. Nüfusun geriye kalanı ise dul, boş ve meçhuldür. Ayrıca yine 1927 yılı sayımına göre Bitlis'teki nüfusun dinsel bağlamda oranlamasına bakıldığında toplam nüfusun %52.3'lük oranla 47.395 erkek Müslüman, %47.4'lük oranla kadın Müslüman; %0.163'lük oranla 147 erkek Ermeni, %0.155'lik oranla 140 kadın Ermeni ve 2 Hristiyan ile 1 Musevi nüfus vardır¹³⁶. Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Bitlis'teki nüfusun %99.68'ini Müslümanlar, %0.32'sini gayrimüslimler oluşturmuştur¹³⁷.

Tablo 1.14. 1927 Nüfus Sayımına Göre Bitlis ve Kazalarında Konuşulan Anadili Gösteren Çizelge¹³⁸

Kazalar	Cinsiyet	Türkçe	Kürtçe	Çerkezce	Arapça	Ermenice	Acemce	Diğer ve meçhul diller
Bitlis	Erkek	5.870	5.458	2	54	1		1
	Kadın	3.480	4.886		1	2		
Muş	Erkek	3.257	7.745	5	35	5		53
	Kadın	2.664	7.094	565	26	5		45
Varto	Erkek	529	4.127		1	142	1	132
	Kadın	202	4.647	2		130		181
Malazgirt	Erkek	456	3.297		10			2
	Kadın	146	3.066					
Hizan	Erkek	125	4.060		1			
	Kadın	71	4.151					
Ahlat	Erkek	2007	2.155	115				13
	Kadın	1.642	1.933	94				
Bulanık	Erkek	15	2.477	173				
	Kadın	14	2.455	163				
Mutki	Erkek	161	4.886		118			54
	Kadın	50	5.252		132			
Toplam	Erkek	12.420	34.205	295	219	148	1	255
	Kadın	8.269	33.473	824	159	137		226

¹³⁶ T.C. BİUM, 28 Teşrinievvel/Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, L.

¹³⁷ T.C. BİUM, 28 Teşrinievvel/Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929, 61.

¹³⁸ T.C. BİUM, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, s. 231.

Tablo incelendiğinde ilgili sayıma göre nüfusça en çok konuşulan dil, erkek ve kadın toplamı olarak Kürtçe'dir. İkinci sırada gelen dil ise Türkçe'dir. Ancak iki dil arasındaki fark 3 kattan daha fazladır. Türkçe konuşan nüfusun Kürtçe konuşan nüfustan fazla olduğu tek yer ise Bitlis olup bu da erkek kategorisindedir.

Tablo 1.15. 1927 Nüfus Sayımında Bitlis'te Konuşulan Dillerin Cinsiyete Göre Dağılımını Gösteren Çizelge¹³⁹

Vilayetler	Cinsiyet	Türkçe	Ermenice	Arapça	Çerkezce	Kürtçe	Diğer ve meçhul diller
Bitlis	Erkek	12.420	148	219	295	34.205	255
	Kadın	8.269	137	159	824	33.473	226

Bu arada Bitlis genelinde yine nüfus bağlamında Türkçenin ana dili olarak en çok konuşulduğu yer 9.350 nüfus oranıyla Bitlis'tir. Türkçenin ana dili olarak en az konuşulduğu yer ise; 29 nüfus oranıyla Bulanık kazasıdır. Kürtçenin ise 14.839 nüfus oranıyla en çok konuşulan yeri Muş kazası iken, 4.088 nüfus oranıyla en az konuşulduğu yer Ahlat'tır¹⁴⁰. Konuşulan dil oranlarına bakıldığında Bitlis'te yaşayan Kürt nüfusu hakkında da bilgiye ulaşılabilmektedir. Bu konuda yukarıdaki tabloya göre Bitlis'te 1927 nüfus sayımına göre Kürt nüfusu 34.205'i erkek, 33.473'ü kadın olmak üzere toplam 67.678'dir. 90.631 olan toplam nüfus dikkate alındığında nüfusun %74,6'sını Kürt nüfus teşkil etmiştir.

1932 yılı sonunda tahakkuk eden genel nüfus miktarında Muş vilayetine bağlı bulunan Bitlis'in nüfusu 32.513, Mutki'nin nüfusu ise 19.360 idi¹⁴¹.

1.1.2.2. 1935 Genel Nüfus Sayımı ve Bitlis

1935 yılı nüfus sayımı hazırlıklarına “*Umumi Nüfus Sayımı Kanunu*”nun ilanından sonra başlanmıştır. TBMM'nin 29 Mayıs 1934 tarihli 60. birleşiminde umumi nüfus sayımı hakkında 1/927 numaralı kanun tasarısı, Dâhiliye ve Adliye Encümenleri Mazbataları görüşülmüştür. 10 maddeden oluşan bu kanun yapılan oylamalarla kabul

¹³⁹ T.C. BİUM, 28 *Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, Fasikül I, LXIV.

¹⁴⁰ T.C. BİUM, 28 *Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, Fasikül I, 231.

¹⁴¹ B.C.A., 30.10.0.0-124.885.4: 30. Bitlis, 2 Haziran 1929 tarih ve 1509 numaralı kanun ile kaza haline getirilerek vilayet merkezi haline getirilen Muş'a bağlanmıştır (*Resmi Gazete*, 11 Haziran 1929, S. 1213, 7518).

edilmiştir. Umumi Nüfus Sayımı Kanunu'nda özetle şunlara değinilmiştir; 1935 senesinde Türkiye Cumhuriyeti'nde yapılacak umumî nüfus sayımı ile memleketin ziraî, sınaî, ticarî faaliyeti hakkında malûmat toplanması hedeflenmiştir. Nüfus sayımı işini yapmak üzere memlekette okur-yazar her şahıs, vali, kaymakam ve nahiye müdürleri tarafından kendilerine verilecek sayım memurluğu vazifesini kabule ve gösterilecek usuller dairesinde bu işi yapmaya mecburdurlar. Bunun yanı sıra sayım memurluğu görevini geçerli bir mazerete dayanarak kabul etmeyenlerle sayım işleri hakkındaki talimatname hükmüne aykırı davrananlardan 5 liradan 25 liraya kadar, sayım memurluğuna tayin olunanları bu vazifeyi kabul etmelerine mâni olanlardan ise 10 liradan 50 liraya kadar hafif para cezası alınacağı yönünde de karar alınmıştır¹⁴².

CHP Hükümetinin 1935 yılındaki önemli faaliyetlerinden birisi de yukarıda da değinildiği üzere, nüfusu arttırma siyasetidir. Bu konuda Anadolu sınırları dışında yaşayan Türklerin Anadolu'ya göç ettirilmesi ve nüfusu planlama programları önem arz eden gelişmelerdi. Nüfusu arttırma siyaseti 9-16 Mayıs 1935 tarihlerinde yapılan CHP Dördüncü Büyük Kurultayında Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya tarafından şu şekilde ifade edilmişti; *“En büyük felaket de nüfus kıtlığına uğramaktır. Bizim memlekette nüfus durumu bugün muhtelif sebeplerden dolayı layık olduğu ve lazım geldiği derecede değildir. ... Bizim kesif nüfuslu olan yerimiz Karadeniz sahilleridir. En çok nüfusu büyütecek şey yerli halkın çoğalmasındır. Bizim diğer bir menbaımız da göçmenlerdir. Memleket haricinde son zamanlarda bırakılan Türk unsurları gerek ana vatana iltihak etmek ve gerek bu memleketin sınırları içinde bir meslek tutarak yaşamak için memlekete gelmek arzusunu göstermektedirler. Fakat elimizde alınmış tedbirler olmadığı için kendilerini mene mecbur kaldık”*¹⁴³. Türkiye genelinde durum bu iken, Doğu Anadolu Bölgesi ve özellikle Van Gölü Havzası için de Şükrü Kaya, şu şekilde açıklamalarda bulunmuştur; *“Şarkta da nüfusu arttırma ihtiyacı vardır. Senelerden beri süren muharebeler, oranın nüfusunu azaltmıştır. Bilhassa Van Gölü Havzası bir zamanlar büyük bir medeniyet merkezi iken bu gün orada km başına 5 nüfus isabet etmektedir. Nüfusumuzun yoğun olan yerlerinden oraya gidecekler vardır ve gitmektedirler”*¹⁴⁴.

¹⁴² TBMM Z.C., 29.05.1934, D. 4, C. 2, İ. 60, 430-431; Kanun 30.05.1934'te 2465 numaralı kanun olarak Resmi Gazete'de de yayımlandı (Resmi Gazete, 30 Mayıs 1934, S. 2174, 3876).

¹⁴³ CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara 1935, 143.

¹⁴⁴ CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, 143.

1935 yılı nüfus sayımının olduğu dönemi de kapsayan Türkiye'nin, 1923-1950 yılları içerisinde yaşadığı belirli demografik ve sosyo-ekonomik olaylar, doğurganlık hızının yükselmesine neden olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında, çalışabilecek yaşlardaki yetişkinlerde, özellikle erkeklerde, ciddi eksiklikler vardır. Bu yapısal durum, pek çok yetişkinin şehit olduğu bağımsızlık mücadelesinin etkilerinin sonucudur. Organize olmamış kötü sağlık koşulları da bunun önemli bir sebebidir. Ailenin ve sosyal hayatın yeniden oluşturulması ve özellikle tarım alanındaki iş gücü eksikliklerinin giderilmesi için hem sivil toplum, hem de devlet, yüksek doğurganlığın gerekli olduğunu düşünmüştür. Seferberliğin bitmesi ve barış ortamının gelmesi, ailelerin yeniden oluşmasına, evlilik yaşının biraz düşmesine ve büyükşehirler dışındaki her yerde üreme hızlarının artmasına neden olmuştur. Nüfus artışı, azalan ölüm ve artan doğumlarla hızla yükselmiştir¹⁴⁵.

1935 yılı genel nüfus sayımı 8 sene önceki sayımdan bazı farklılıklarla ayrılmıştır. İstatistik Genel Müdürü Celal Aybar'ın 1935 sayımıyla alakalı bir konuşması Ulus gazetesinin 12 Ekim 1935 tarihli sayısında görülmektedir. Celal Aybar'ın iki sayım arasındaki farkı izahı özetle şu şekilde yer almıştır; *“Geçen nüfus sayımında normalde sayımın yapıldığı yerde oturup da sayımın yapıldığı gün orada bulunmayanlar da var sayılmışken, bu defa yerinde bulunmayan nüfus kaydedilmeyecektir. 1927 sayımının sonuçları tasnif edilirken her kazanın köyleri bir bütün olarak değerlendirildiğinden idari ve diğer ihtiyaçlar için her köyün nüfusu ayrı ayrı tespit edilememiştir. Bu defa her köyün nüfusu teker teker yayımlanacaktır. Geçen sayımda sınırlı yaş gruplarına ayırım olduğundan okuma çağında olup da okuma bilmeyenlerin sayısı bilinmemekteydi. Bu sayımda hem tek yaş üzerine hem de grup üzerine sayımlar yapılacaktır. Geçen sayımda sadece ana dil sorulmuştu. Bu sayımda ise bilinen diğer diller de sorulacaktır”*¹⁴⁶.

Yine 1935 sayımında bir öncekine nazaran yeni gelişmeler göze çarpmıştır. Özellikle meslekler ayrımı daha ayrıntılı ve geniştir. İlk sayımda bulunmayan *“sanayi ve küçük sanatlar, ulaştırma, genel idare ve hizmetler, ev ekonomisi vs.”* bu sayımda tablolar halinde verilmiştir. 1932’lerde başlatılan sanayileşme girişimleri 1935’te kendini belli etmiş ve *“sanayi ve küçük sanatlar”* kategorisinde çeşitli alt kategorilerin (maden

¹⁴⁵ T.C. BDİE, *Türkiye Nüfusu 1923 - 1994 Demografi Yapısı ve Gelişimi: 21. Yüzyıl Ortasına Kadar Projeksiyonlar*, BDİE Matbaası, Ankara 1995, 4-5.

¹⁴⁶ “Bu nüfus sayımının bize öğreteceği yenilikler nelerdir?”, *Ulus*, (12 Ekim 1935), 3.

ocakları, taş-toprak, inşaat, bina, mobilya, ağaç işleme, demir, makine cihazı, kimya, dokuma, kağıt vs.) meydana gelmesine yol açmıştır¹⁴⁷.

1935 sayımında da 1927 sayımında olduğu gibi, sayım memuru tedariki için, okur-yazar her şahıs, bu vazifeyi kabulü için, kanunen mecbur tutulmuştur. Kanunun uygulanması için bizzat basın yoluyla, halka hatırlatmalar yapılarak, *“Okur-yazar bütün yurttaşlar kendilerine verilecek sayım ve kontrol memurluğu vazifesini kabul etmeye mecburdurlar. Kabul etmeyenler için para ve hapis cezası vardır.”* ifadeleri kullanılmıştır. Sayım memuru toplamanın zor olduğu yerlerde, öğretmen ve öğrencilerin de sayım işinde kullanılabilmesi amacıyla, *“okulların en fazla bir hafta tatil olması”* maddesi kanunda yer almıştır. Ayrıca CHP Genel Sekreterliği partiye mensup bütün kişileri, sayım işlerine yardım için çağırmıştır. Bunun haricinde tanınmış ve aydın kişilere de vazifeler verilmiştir. Alınan bütün bu tedbirler neticesinde sayımda vazifeli kişilerin sayısı 53.003’i şehirlerde, 70.042’si köylerde olmak üzere toplamda 123.045’tir. Köylerde çalışan 36.841 sayım memuru, şehirlerden gönderilmiştir. Sayımdaki vazifelilere ücret verilmemiş, sadece yol harcırahları verilmiştir¹⁴⁸. Zaman gazetesinin 11 Nisan 1935 tarihli sayısında genel nüfus sayımıyla alakalı yazıda da sayım hakkında malumat verilmiştir. Buna göre; nüfus yazımı sabahleyin başlayacak, ayrılacak memurlar ellerinde birer defterle kendilerine verilen mıntikalardaki evleri dolaşarak oturanları ayrı ayrı yazacaklardır. Nüfus yazımı devam ettiği müddetçe kimse evinden çıkmayacak, hiçbir nakil vasıtası işlemeyecektir. Her tarafta nüfus yazımı bittikten sonra top atılacak, bundan sonra halk dışarı çıkabilecektir¹⁴⁹.

Dönemin Başvekili İsmet İnönü, genel nüfus sayımı dolayısıyla bir bildiri yayımlamıştır. Yayımlanan bildiride, 20 Ekim Pazar günü Genel Nüfus Sayımı yapılacağı, sayımın ulus ve devlet için en önemli ve faydalı işlerden biri olduğu, sayım günü yurt içinde yaşayan insanların eksiksiz kaydedilmesi için Hükümetin bütün tedbirleri almış bulunduğu, çocukların en küçüklerinin bile sayım defterlerine yazılmalarının asla unutulmaması gerektiğini ifade etmiştir¹⁵⁰.

¹⁴⁷ Başol, *Demografi*, 49.

¹⁴⁸ Çakmak, "Nüfusu Kayıt Altına Almaya Yönelik Girişimler", 108-109.

¹⁴⁹ “Genel nüfus yazımı”, *Zaman*, (11 Nisan 1935), 290, 2.

¹⁵⁰ İlhan Turan, *İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1933-1938*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2003, 168.

Ulus gazetesinde de sayım günü ile alakalı şu yazı yayımlanmıştır; “*Bugün, sayımın bittiğini ilan eden top atılınca kadar hiç kimse evden çıkmayacaktır. Çocuklarınızı sokağa bırakmayınız, gelen seçim memurlarını lafa tutup veya yiyecek içecek ikram etmeye kalkıp geciktirmeyiniz, evinizde kaç kişi varsa hepsini ayrı ayrı yazdırınız fakat her ne sebeple olursa olsun evinizde bulunmayan kimseyi yazdırmayınız. Bu kayıtlara uygunsuz hareket edenler ceza göreceklerdir*”¹⁵¹.

Yine hazırlıklar çerçevesinde ülkenin bazı bölgelerinde tecrübe sayımları yapılmıştır. Bu sayımların yapıldığı yerler içerisinde Ahlat İlçesi de vardır¹⁵².

Sayım hazırlıkları sürerken sürekli bir ikametgâhı olmayan göçebelerin sayımının ne suretle yapılacağı sorunu bu sefer gündeme gelmiş ve 1927 sayımında uygulandığı gibi göçebelerin sayım gününde nerede bulundukları valilikler tarafından takip edilerek tahmin suretiyle belirlenmesine karar verilmiştir¹⁵³.

Türkiye Cumhuriyeti’nin ikinci genel nüfus sayımı bütün hazırlıklar çerçevesinde 20 Ekim 1935’te yapılmıştır¹⁵⁴. Yapılan sayım neticesinde Türkiye sınırları dâhilinde o gün 7.974.226’sı erkek ve 8.226.468’i kadın olmak üzere 16.200.694 nüfus tespit edilmiştir. 1927 sayımında 6.563.879’u erkek ve 7.084.391’i kadın olmak üzere 13.648.270 nüfus bulunduğu göre sekiz sene zarfında Türkiye nüfusu 2.552.424 kişi, yani %18,7 nispetinde artmıştır. Bu artış genel ortalama olarak senede %15.76 oranında olmuştur. Bu artış da genel ortalama olarak yılda %1.97 oranına tekabül eder.¹⁵⁵

Başvekil İsmet İnönü, sayım sonuçlarıyla alakalı Ulus gazetesi başyazarına şöyle bir demeç vermiştir; “*İşin en ehemmiyetli tarafı, sayımın doğru olarak yapılması idi.*

¹⁵¹ “Bugün genel nüfus sayımı var”, *Ulus*, (20 İlkteşrin/Ekim 1935), No: 5113, 1.

¹⁵² B.C.A., 30.10.0.0-24.137.3: 1-7; Memleketin hal ve şartları hakkında 1927 sayımında yeterli bilgiler edinilmiş olmakla beraber, 8 yıldan beri meydana gelen büyük sosyal değişiklikler nazarı dikkate alınarak aşağıdaki noktaları aydınlatmak için tecrübe sayımları yapılması zarureti ortaya çıkmıştır: a) Her mıntikanın tedarik edebileceği sayım memuru adedi b) Her sayım memurunun bir günde yazabileceği nüfus miktarı c) Talimatnamelerin ve sual varakasının ne dereceye kadar iyi anlaşıldığı. Bu suretle tecrübe sayımları 12 kazada uygulanmıştır (Celal Aybar, *Türkiye İkinci Genel Nüfus Sayımı 1935 Beynelmilel İstatistik Enstitüsünün 1936 Atına İçtimaina Arzedilen Fransızca Tebliğin Tercümesidir*, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937, 4).

¹⁵³ Fatih Tuğluoğlu, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Nüfus Sayımı: 20 İlkteşrin/Ekim 1935 (Ne Bir Eksik Ne Bir Fazla)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII (25) (2012-Güz), 65. Ayrıca sayımın basın üzerinden incelenmesine yönelik bir çalışma için bkz. Ufuk Erdem, “Cumhuriyet Türkiye’si’nin İkinci Nüfus Sayımı (20 Ekim 1935)”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, Yıl 2016, S. 30, 38-55.

¹⁵⁴ *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-1940*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, 258.

¹⁵⁵ BİGD, *20 İlkteşrin/Ekim 1935 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu (Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle Muvakkat Rakamlar*, Ulus Basımevi, Ankara 1935, 4.

Buna çok emek verilmiştir. Sayanların ve sayılanların bu noktada gösterdikleri dikkat ve özen bizi müsterih edecek kuvvettir. Sayım işinde çalışan yabancı mütehassıs da beni bilhassa gene bu nokta üstünde tatmin etti. Türkiye, nüfus sayımlarında, en doğru netice alınan yerlerden biri olmuştur. Sayım malûmatı üzerine memleket deritlerini görüp anlamak ve tedbirler almak yolundayız. Bu da şüphesiz, ancak doğru istatistiklerle mümkün olabilir. 16.188.767 rakamı büyük ve kuvvetli bir neticedir. 1927 sayımına göre artma payı, istikbali geniş ve ferah görmek için bize hak kazandırıyor. Güzel ülkemizi bayındıracak ve müdafaa edecek olan bu sayıda ve bu artışta bir millet, insanlığın istinad edeceği başlıca temellerden biri olabilir”¹⁵⁶. İnönü’nün yukarıdaki beyanatından da anlaşılacağı üzere, doğru netice alınmış bir nüfus sayımı, gelecek için daha doğru kararlar alınmasına yardımcı olmaktadır. Bunu başarabilen devletler gelecekteki bayındırlık işleri için de daha emin adımlar atmışlardır.

Tablo 1.16. Doğu Anadolu’nun 1935 İle 1927 Nüfus Sayımlarının Nüfus Oranları Bazında Aralarındaki Farkı Gösteren Çizelge¹⁵⁷

Bölge	Sayım seneleri	Mevcut nüfus	Bütün memleket nüfusuna nazaran %	Anadolu nüfusuna nazaran (%)	Yüzölçümü	Bütün memleket yüzölçümüne nazaran (%)	Anadolu yüzölçümüne nazaran (%)	Nüfus yoğunluğu
Doğu Anadolu	1935	2.003.394	12.4	13.4	178.656	23.4	24.2	11.2
	1927	1.535.880	11.3	12.2	176.021	23.0	23.8	8.7
Fark		467.514			2.635			

Aynı şekilde 1935 yılı nüfus sayımının 1927 yılı sayımından bölgesel olarak farkı şu şekilde de gösterilebilir ki; 1927 nüfus sayımında Doğu Anadolu Bölgesi’nin nüfusu 1.535.880’di. 1935 yılı sayımıyla elde edilen nüfus farkı 467.514 olmuş oldu. Yani 8 senelik artış oranı yaklaşık olarak %30.44’tür¹⁵⁸.

¹⁵⁶ Turan, *İsmet İnönü Konuşma, Demeç*, 169.

¹⁵⁷ BİGD., 20 İlk Teşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, 6.

¹⁵⁸ BİGD., 20 İlk Teşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, 7.

1935 genel nüfus sayımı yapıldığı esnada Bitlis, Muş vilayetine bağlı bir kaza statüsündeydi. O yüzden Bitlis'in bu sayımdaki nüfus oranları çeşitli kaynaklarda Muş ili başlığı altında incelenerek değerlendirilmiştir.

Muş ilinin 1935 sayımında mevcut nüfusu 143.527, yüzölçümü ise 16.184 idi. Km²'ye düşen insan sayısı 8.9'dur¹⁵⁹.

Tablo 1.17. Muş Vilayetine Bağlı Bitlis Kazasının 1935 Yılı Nüfus Durumunu Gösteren Çizelge¹⁶⁰

Şehir	1935 nüfusu										
Bitlis	Şehirde			Köyde			Toplam			Yüzölçümü (km²)	Nüfus yoğunluğu
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam		
	5.858	4.264	10.122	10.661	10.586	21.247	16.519	14.850	31.369		

1927 ve 1935 yıllarındaki sayımlar karşılaştırıldığında, Bitlis merkez nüfusunda yaklaşık olarak %68'lik bir artış olmuştur. Bitlis'teki şehir nüfusunda da yaklaşık %12'lik bir artış olduğu söylenebilir. Ancak tablolar incelendiğinde, bu nüfus artışının daha çok kırsal bölgelerde olduğu anlaşılmaktadır.

T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Direktörlüğü'nün 1935 sayımıyla alakalı ikinci tabında rakamlar çok az bir farkla verilmiştir. Buna göre; Bitlis'te şehirde yaşayan erkek nüfus 5.753, kadın nüfus, 4.241 olmak üzere toplamda 9.994'tür. Köylerde yaşayan erkek nüfus 10.848, kadın nüfus 10.477 olmak üzere toplamda 21.325'tir. Toplam nüfusa bakıldığında ise; 16.601 erkek ve 14.718 kadın olmak üzere toplamda 31.319'dur. Yüzölçümü 2.210 km² iken nüfus yoğunluğu ise 14'tür¹⁶¹. Yine 1935 sayımına göre Bitlis'te yaşayan nüfus oranlarına bakıldığında 1000 erkeğe isabet eden kadın nüfusu 886'dır¹⁶².

¹⁵⁹ BİGD., 20 İlk Teşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, 13.

¹⁶⁰ BİGD., 20 İlk Teşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, 25, Tablo: XIII.

¹⁶¹ T.C. BİGD., Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin/Ekim 1935, C. 60, Hüsnütabiat Basımevi, 2. Baskı, İstanbul, 16.

¹⁶² T.C. BİGD., Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin/Ekim 1935, C. 60, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara 1937, 99.

Tablo 1.18. 1935 Yılı Nüfus Sayımına Göre Bitlis'te Şehirler ve Köyler İtibariyle Okuma Bilen ve Bilmeyen Nüfusu Gösteren Çizelge¹⁶³

Şehir	Cinsiyet	Okuma ve yazma bilen	Yalnız okuma bilen	Okuma ve yazma bilmeyen	Toplam	Oranlar (%)	
						Bilen	Bilmeyen
Bitlis	Erkek	1.687	7	4.059	5.753	29.4	70.6
	Kadın	187	1	4.053	4.241	4.4	95.6
	Toplam	1.874	8	8.112	9.994	18.8	81.2
Nahiye ve köyleri	Erkek	295	6	10.547	10.848	2.8	97.2
	Kadın	28	1	10.448	10.477	0.3	99.7
	Toplam	323	7	20.995	21.325	1.5	98.5

Bu sayıma göre Muş vilayetine bağlı Bitlis kazasına ait 118 köy vardır ve bu köylerin de nüfus ortalaması 181'dir. Her bir köye isabet eden yüzölçümü ise, 18.7 km²'dir¹⁶⁴. CHP Genel Sekreterliğinin parti örgütlerine genelgesinde de Bitlis şehir nüfusu 9.994 olarak verilmiştir¹⁶⁵. Diğer taraftan gruplar itibariyle şehirler nüfus sıralamasında Bitlis 9.994 nüfusa sahip olarak nüfusu 9001-10.000 arasındaki grupta yer almıştır¹⁶⁶.

1935 sayımında Bitlis, kaza merkezi olarak Muş iline bağlı olduğu için nüfus istatistikleri daha detaylı olarak değerlendirilememiştir. Bu hususta Bitlis özelinde nüfusun evli-bekâr durumu, konuşulan ana diller ve meslekler hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamadığı gibi Kürt ve Türk nüfus hakkında da herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.1.2.3. 1940 Genel Nüfus Sayımı ve Bitlis

Periyodik olarak yapılması planlanan genel nüfus sayımının üçüncüsü 1940 yılında yapılmıştır. Genel nüfus sayımı hakkında kanun tasarısının görüşüldüğü TBMM'nin 6 Temmuz 1939 tarihli 36. birleşiminde 10 maddeden oluşan genel nüfus sayımı hakkında kanun tasarısı oylamaya sunulmuş ve kabul edilmiştir. İlgili sayım yasası 1935 nüfus sayımı için çıkarılan yasa ile hemen hemen aynı olmakla beraber görevini yerine getirmeyenler hakkında verilecek cezalar daha da ağırlaştırılmıştır. Bunun yanı sıra 8.

¹⁶³ T.C. BİGD., *Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin/Ekim 1935*, C. 60, 281.

¹⁶⁴ T.C. BİGD., *Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin/Ekim 1935*, C. 60, 39.

¹⁶⁵ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi İkincikanun/Ocak 1938'den 30 Haziran 1938 tarihine kadar, C. 12, Ulus Basımevi, Ankara 1938, 100.

¹⁶⁶ T.C. BİGD., *Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin/Ekim 1935*, C. 60, Hüsnütabiat Basımevi, 23.

maddeye, sayım işleri için seyahat edecek Umum Müdürlük memurlarının yevmiyeleri hakkında, yeni bir hüküm ilave olunmuştur¹⁶⁷.

İstatistik Genel Müdürü Celal Aybar'ın radyoda verdiği nutuk gazete haberlerine de yansımıştır. Bu haberde Aybar, sayımın amacının her mevkide, her şehirde, her köyde ve her sayım mıntıkasında o gün şahsen hazır bulunanları kaydetmek olduğunu ifade etmiştir. Demecinde halkın tedirgin olmaması için de yapılan sayımın vatandaşları herhangi bir kayıt altına almayacağı teminatını da vermiştir¹⁶⁸. Sayım işlerinin hazırlanması devresinde 3 esaslı talimatname yayımlanmıştır. Bunlardan biri numerotaj talimatnamesi, 2.'si sayım memurlarına ait talimatname ve 3.'sü de gerek sayımın yapıldığı gün ve gerekse sayımdan sonraki gün yapılacak işleri gösteren talimatnamedir. Bu talimatnamelerdeki hükümleri izah ve tamamlamak için hazırlık döneminde idare amirlerine ve alakalı makamlara farklı tamimler de gönderilmiştir¹⁶⁹.

Sayım için bütün hazırlıklar en küçük teferruatına kadar tamamlanmıştır. Belediyelerin verdiği kararlar pazar günü sokağa çıkamayacak olan halkın zaruri ihtiyaçlarını önceki günden temin etmeleri için bütün dükkânlar saat 23'e kadar açık bulundurulmuştur¹⁷⁰. Yapılan hazırlıklar sonrasında Türkiye Cumhuriyeti tarihinin 4. genel nüfus sayımı 20 Ekim 1940 Pazar günü yapılmıştır.

20 Ekim 1940'ta yapılan genel nüfus sayımının sonucuna göre Türkiye'nin toplam nüfusu 17.820.950'dir.

¹⁶⁷ TBMM Z.C., 06.07.1939, D. 4, C. 4, İ. 36, 144-145; Resmi Gazete'nin 7 Ekim 1939 tarihli sayısında yayımlandığı üzere, 1940 senesinde yapılacak nüfus sayımı için sokaklara isim veya numara ve bütün binalara numara konulması hakkında Dâhiliye Vekâletiyle ortaklaşa hazırlanarak İstatistik Umum Müdürlüğünün 27 Eylül 1939 tarih ve 5398/10 sayılı tezkeresiyle gönderilen talimatname, 2/12055 nolu İcra Vekilleri Heyeti kararnamesi olarak İcra Vekilleri Heyeti'nce 30 Eylül 1939 tarihinde incelenerek yürürlüğe konulmasına karar verilmiştir (*Resmi Gazete* 7 Ekim 1939, S. 4330, 12693).

¹⁶⁸ "Nüfus sayımı hazırlıkları", *Yeni Sabah*, 15 Ekim 1940, s. 884, 1-2.

¹⁶⁹ Celal Aybar, "1940 Genel Nüfus sayımı (Metod ve Alınan Muvakkat Neticeler)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 2, İstanbul 1940, 63-64.

¹⁷⁰ "Nüfus Sayımı Bugün Yapılacak", *Yeni Sabah*, 20 Ekim 1940, S. 889, 1.

Tablo 1.19. Türkiye'nin 1935 ve 1940 Genel Nüfus Dağılımı Karşılaştırmalı Gösteren Çizelge¹⁷¹

Cinsiyet	Sayımlar		Farklar	Yılda ortalama artış 1935-1940 (Hatay nüfusu hariç tutulmuştur) %	Cinsiyet oranı	
	1935	1940			1935	1940
Erkek	7.936.770	8.898.912	962.142	21.5	49.1	49.9
Kadın	8.221.248	8.922.038	700.790	14.6	50.9	50.1
Toplam	16.158.018	17.820.950	1.662.932	18.0	100.0	100.0

Tablo incelendiğinde, kadın nüfusundaki artışın erkeklere göre daha ağır bir seyir izlediği saptanmıştır. Yani 1935'te erkeklere oranla kadınlardaki %0,8'lik fazlalık 1940'ta tam tersi olarak %0.8'lik bir azalmayla neticelenmiştir.

Türkiye nüfusunun 1935-1940 devresindeki doğal artış oranı 4 farklı sebebe dayandırılabilir. Bunlar;

-Hatay'ın anavatana katılmasıyla yaklaşık 210.000 civarındaki nüfusun eklenmesi.

-35.000 kadar tahmin edilen Erzincan felaket kurbanları¹⁷².

-1935 sayımında sayılamayan nüfustan bu sefer tespit edilebilenlerin sayısı. Bu da yaklaşık olarak 50.000 ile 100.000 arasında olması.

-Karşılıklı nüfus hareketleri (göçler). Yabancı memleketlerdeki Türk unsurların Türkiye'ye göçlerinin 1935 yılından sonra dahi devam ettiği ve hatta biraz artmış olduğu anlaşılmıştır¹⁷³. Göçmen hareketleriyle memleket dışına çıkan kimseler o bölgenin nüfus hareketleri bakımından bir kaybına sebep olabilmektedir. Eğer doğum ve memleket içine göçmen çeken başka telafi edici bir durum hasıl olmazsa ve evvelce göçmüş olanların yerleri doldurulmazsa o zaman bu durum yerli nüfus kitlesinin devamlı olarak azalmasına sebep olur¹⁷⁴.

Bölgeler itibariyle bakıldığında ise; Doğu Anadolu'nun 1940 sayımından çıkan sonuca göre mevcut nüfusu 2.240.410'dur. 1935 yılı nüfusuna göre 237.088 artış görülmüştür. Yılda ortalama artışı ise %23.6 olmuştur¹⁷⁵.

¹⁷¹ T.C. BİGM., *20 İkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilayetler, Kazalar, Nahiye ve Köyler İtibarile Nüfus ve Yüzey Ölçü*, III.

¹⁷² Erzincan depreminde ölenler de nüfus sayımına dahil edilmiştir (Sarc, *Türkiye Nüfusunun Tabii Artış Nisbeti*, 83).

¹⁷³ Sarc, *Türkiye Nüfusunun Tabii Artış Nisbeti*, 81-82.

¹⁷⁴ T.C. BİGM., *Göçmen Hareketleri*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1949, 13.

¹⁷⁵ T.C. BİGM., *20 İkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilayetler, Kazalar, Nahiye ve Köyler İtibarile Nüfus ve Yüzey Ölçü*, IV.

1935–40 yılları arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nin nüfusunda %8.6 oranında bir artış söz konusudur. Bu oranın bir önceki döneme göre oldukça düşük olması dikkat çekicidir. Bunun başlıca nedeni, İkinci Dünya Savaşı hazırlıklarından dolayı gençlerin silah altına alınmış olmalarıdır. Bu olay, nüfusun doğal artışını da etkilemiştir¹⁷⁶. 1935 yılından sonra, İkinci Dünya Savaşı'nın hazırlıklarına giren Türkiye'de erkek nüfusun askeriyede tutulması, ekonomik şartların ağır olmasından dolayı nüfus artış hızının ve doğum hızının azalması, ülke ve bölge bazında kendini hissettirmiştir. Bu nedenlerden dolayı 1945'li yıllarda küçük yaş gruplarındaki nüfus oranlarında küçük bir azalma görülmüştür. Ancak 1945 yılından sonra bölgede yaşanan nüfus artış hızı bölge bazında küçük yaş gruplarının artmasına neden olmuştur¹⁷⁷.

Bu dönemle ilgili bir başka önemli gelişme ise 1936 yılında Türkiye genelinde idari açıdan değişimlerin meydana gelmesidir. Bu değişimden büyük oranda nasibini alan Doğu Anadolu Bölgesi'nde, 4 il teşekkül etmek suretiyle il sayısı 8'den 12'ye çıkmıştır. Bu önemli bir husustur. Çünkü bu tarihte Türkiye genelinde teşekkül eden toplam il sayısı 6'dır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Bingöl, Bitlis, Hakkâri ve Tunceli il durumuna geçmiştir. Bingöl ili, Elazığ ve Erzurum illerinden, Bitlis ili, Muş ve Van illerinden, Hakkâri ili Van ilinden ve Tunceli ili, Elazığ ve Erzincan illerinden ayrılmak suretiyle ayrı birer il haline gelmişlerdir¹⁷⁸.

20 Ekim 1940 Pazar günü bütün yurttaki olduğu gibi Bitlis'te de umumi sayım gerçekleştirilmiştir. Sayımda halkın dışarıda olmayışı sayım memurlarının işini gayet kolaylaştırmıştır¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Salem Khalaf, *Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2006, 101.

¹⁷⁷ Khalaf, *Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri*, 221.

¹⁷⁸ Khalaf, *Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri*, 101.

¹⁷⁹ “Şehrimizde Genel Nüfus Sayımı”, *Yurd Yolu*, 21 Ekim 1940, S. 510, 1.

Tablo 1.20. Sayım Sonuçları Bitlis Ekseninde Değerlendirildiğinde Kaza, Şehir, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus Miktarı, Yüzey Ölçü, Nüfus Yoğunluğu, Cinsiyet Oranları Bakımından Gösteren Çizelge¹⁸⁰

Kazalar	Şehirde			Nahiye ve köylerde			Toplam			Yüzey ölçü km ²	Nüfus yoğunluğu
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam		
Merkez kazası	7.324	4.678	12.002	7.654	7.242	14.896	14.978	11.920	26.898	1.205	22
Ahlat	1.429	1.396	2.825	4.782	4.691	9.473	6.211	6.087	12.298	1.643	7
Hizan	253	193	446	5.173	5.192	10.365	5.426	5.385	10.811	802	13
Mutki	319	288	607	4.445	4.833	9.278	4.764	5.121	9.885	953	10
Tatvan	712	522	1.234	3.960	3.739	7.699	4.672	4.261	8.933	879	10
Toplam	10.037	7.077	17.114	26.014	25.697	51.711	36.051	32.774	68.825	5.482	13

Yukarıdaki tablo incelendiğinde en kalabalık nüfus Bitlis merkez kazası iken en seyrek nüfus Tatvan kazasıdır. Bu dönemde Bitlis vilayetine bağlı merkez kaza ile beraber 5 kaza ve bunlara bağlı olarak da 18 nahiye mevcuttur. Yine yukarıdaki tabloya göre; 1940 sayımında, Bitlis'te kadın nüfusu erkek nüfusundan daha az olup, kadın nüfusu, toplam nüfusun %47.6'sına, erkek nüfusu ise %52.4'üne tekabül etmiştir. En çok erkek nüfus 14.896 olarak merkez kazada, en az erkek nüfusu ise 4.672 olarak Tatvan kazasındadır. En çok kadın nüfusu 11.920 ile merkez kazada iken, en az kadın nüfusu ise Tatvan kazasıdır. Şehirde yaşayan nüfus toplamlarında ise biraz farklılıklar görülmektedir ki, en kalabalık şehir nüfusuna sahip yer, toplam nüfusun %17.44'üne denk gelen 12.002 nüfusla merkez kaza iken en seyrek şehir nüfusuna sahip yer, toplam nüfusun %0.65'ine denk gelen 446 nüfusla Hizan kazasıdır. Aynı şekilde en kalabalık kırsal nüfusa sahip yer, toplam nüfusun %21.6'sına denk gelen 14.896 nüfusla merkez kaza iken en seyrek kırsal

¹⁸⁰ T.C. BİGM., 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilayetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçü, 104.

nüfusa sahip yer, toplam nüfusun %11.1'ine denk gelen 7.699 nüfusla Tatvan kazasıdır¹⁸¹.

1935 ve 1940'ta yapılmış genel nüfus sayımları karşılaştırıldığında Bitlis bazında şöyle bir sonuca da varmak mümkündür ki 1935 sayımı yapıldığı sıra Bitlis, Muş'a bağlı olduğu için sadece Bitlis merkez kazası değerlendirilebilmiştir. Buna göre de Bitlis merkez kazası 1935'ten 1940 yılına kadar geçen 5 yıl süre zarfında 4.471 nüfus kaybı yaşamıştır. Bu da oransal olarak %14.3'lük bir paya tekabül etmiştir. Bununla beraber şehirde yaşayan nüfus miktarında 1940 yılında yapılan sayıma göre %18.6'lık bir artış yaşanmıştır. Kırsal kesimde ise %30'luk bir azalma izlenmiştir.

Evlenme oranları nüfus değişimlerinde önemli bir yere sahiptir. 1936-1940 yılları arasındaki evlenme vakaları il bazında değerlendirildiğinde Bitlis için şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır; sayısal olarak verilen rakamlara göre 1936 yılında 37, 1937'de 74, 1938'de 85, 1939'da 153 ve 1940'da 108 evlenme vakası yaşanmıştır¹⁸². Oranlara bakıldığında evlenme vakalarının hayli düşük olduğu görülmektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere boşanma, ölüm ve doğum verilerinin ilgili mercilere zamanında aktarılmamış olması elde edilen bulguların da netlikten uzaklaşmasına sebep olmuştur. Aynı şekilde evlenme vakalarının resmi nikah ile akdedilmemesi, nüfus sayımlarında net bir sonuca ulaşmayı engellemiştir. Yani evlenmelerde ekseriyetle dini nikâhla yetinilmiş olup resmiyete geçirilmemiştir.

Tablo 1.21. 1935-1940 Yılları Arasında Bitlis İl ve İlçelerinde Evlenme Sayılarını Gösteren Çizelge¹⁸³

Şehirler	1935	1936	1937	1938	1939	1940
Bitlis	10	33	55	59	106	68
Ahlat	6	4	11	22	40	26
Hizan	-	-	-	1	2	11
Mutki	-	-	1	-	-	-
Tatvan	-	-	7	3	5	3
Toplam	16	37	74	85	153	108

Ancak B.İ.U.M'nin "Nüfus Hareketleri İstatistiği" adlı kaynağında yukarıdaki verilerden farklı bilgiler yer almıştır. Buna göre Bitlis'te evlenme oranları 1938'de 85,

¹⁸¹ T.C. BİGM., 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilayetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibarile Nüfus ve Yüzey Ölçü, XII.

¹⁸² T.C. BİUM, Nüfus Hareketleri İstatistiği, Ankara 1941, 7.

¹⁸³ T.C. BİUM, Nüfus Hareketleri İstatistiği, 11.

1939'da 153, 1940'ta 108, 1941'de 107, 1942'de 111, 1943'te 116, 1944'te 185, 1945'te ise 138'dir¹⁸⁴.

Nüfus değişimini etkileyen bir diğer önemli etken de boşanma vakalarıdır. Bu dönem zarfında Bitlis'te boşanma vakalarının Türkiye ortalamasının altında olduğu izlenilmiştir ki 1930'da 9, 1932'de 1, 1933'te 2, 1938'de 2, 1939'da 2 ve 1940'ta 1 boşanma vakası yaşanmıştır¹⁸⁵. Bitlis ilçelerinde ise bahsi geçen yıllarda kayda geçen hiçbir boşanma vakası olmamıştır¹⁸⁶.

Tablo 1.22. 1940-1941 Yıllarında Türkiye Geneli Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayısını Gösteren Çizelge¹⁸⁷

Okul sayısı	Öğretmen sayısı			Öğrenci sayısı		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
11.040	19.391	8.466	28.357	774.607	335.303	1.109.910

Yukarıdaki tablo incelendiğinde her 40 öğrenciye bir öğretmenin düştüğü sonucuna varılır. Ancak yapılan araştırmalar neticesinde Bitlis'in bu yılki öğretmen ve öğrenci sayılarına ulaşamamıştır.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere 1940 nüfus sayımında genel sayım sonuçları, nüfus artışı ve cinsiyet oranı, vilayet ve kazalar itibarıyla nüfus miktarı, Türkiye geneli okul, öğretmen ve öğrenci sayıları verilmiştir. Konuşulan ana dil ve meslek hususunda herhangi bir malumat verilmemiştir. Verilen istatistiksel bilgiler ışığında boşanma vakalarının da olması mümkün görünmektedir. Ancak bu boşanmaların da evlenmelerde olduğu gibi resmiyete yansıtılmamış olması kuvvetle muhtemeldir.

1.1.2.4. 1945 Genel Nüfus Sayımı ve Bitlis

TBMM'nin 27 Nisan 1945 tarihli 47. birleşiminde 8 madde olarak 1945 genel nüfus sayımı görüşülmüş ve oylama sonucu kabul edilmiştir¹⁸⁸. Aynı kanun tasarısı 2 Mayıs 1945 tarihli TBMM'nin 49. birleşiminde ikinci defa görüşülmüş ve bu görüşmede mevcut

¹⁸⁴ T.C. BİUM., *Nüfus Hareketleri İstatistiği (Evlenme, Boşanma ve Ölümler)*, Akın Matbaacılık, Ankara 1953, 10.

¹⁸⁵ T.C. BİUM., *Nüfus Hareketleri İstatistiği*, 39.

¹⁸⁶ T.C. BİUM., *Nüfus Hareketleri İstatistiği*, 87.

¹⁸⁷ BİUM., *Maarif İstatistiği 1940-1941*, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1943, s. II.

¹⁸⁸ TBMM Z.C., 27.04.1945, D. 7, C. 16, İ. 47, 128-129.

kanuna Vakıflar Genel Müdürlüğünün 1945 yılı 7 aylık bütçe kanunu da eklenerek kabul edilmiştir¹⁸⁹. 2 Mayıs 1945'te 4729 numara ile kabul edilmiş genel nüfus sayımı hakkındaki kanun Resmi Gazete'de neşredilmiştir¹⁹⁰.

9 Ekim 1945 tarihli Akşam gazetesinde geçen habere göre 21 Ekim 1945 Pazar günü tüm yurttaki genel nüfus sayımının yapılacağı ifade edilmiştir. Bu sayımda da diğer sayımlarda olduğu gibi Bakanlar Kurulunun istisna tuttuğu kimseler dışında bütün okuryazarlar bu işte vazifelendirilmişlerdir. Vazifeden kaçan kişiler hakkında 25 liraya kadar ceza verilebileceği de yazıya eklenmiştir¹⁹¹. Sayımda her memura en fazla 100 kişiyi kaydetmek vazifesi verileceğinden bu esasa göre yapılan hesap neticesinde sayımın o gün en geç saat 13'e kadar bitirilmesi planlanmıştır. Yine diğer sayımlarda olduğu gibi sayım sürdüğü sürece halkın evlerinden dışarı çıkamayacakları hükme bağlanmıştır¹⁹².

Tablo 1.23. 21 Ekim 1945'te Yapılan Genel Nüfus Sayımının Sonuçlarına Göre Türkiye'nin Nüfusunu Gösteren Çizelge¹⁹³

Bölgeler	Sayım yılı	Mevcut nüfus	Genel nüfusa oran (%)	Yüzey ölçü (km ²)	Genel yüzey ölçüye oran (%)	Nüfus yoğunluğu (km ²)
Avrupa Türkiye'si	1945	1.496.612	8.0	23.485	3.1	64
Asya Türkiye'si	1945	17.293.562	92.0	743.634	96.9	23
Toplam	1945	18.790.174	100.0	767.119	100.0	24

Yukarıdaki tabloya göre Türkiye'nin Avrupa yakası coğrafi bakımdan Asya yakasına göre daha küçük olduğundan nüfus yoğunluğu daha fazladır. Diğer taraftan Türkiye'nin Asya yakasının nüfus miktarı Avrupa yakasının nüfusunun yaklaşık 13 katıdır.

Tablo 1.24. 21 Ekim 1945'te Yapılan Genel Nüfus Sayımının Cinsiyet Bazında Değerlendirildiğini Gösteren Çizelge

Sayım Yılı	Mutlak rakamlar			Cinsiyet oranı %		Artış farkı			Yılda ortalama artış %		
1945	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Toplam	E	K	T
	9.446.580	9.343.594	18.790.174	50.3	49.7	547.668	421.556	969.224	12.3	9.4	10.9

¹⁸⁹ TBMM Z.C., 02.05.1945, D. 7, C. 17, İ. 49, 7-8.

¹⁹⁰ Resmi Gazete, 10 Mayıs 1945, S. 6002, 8621.

¹⁹¹ "Nüfus Sayımı" Akşam, 9 Ekim 1945, S. 9690, 3.

¹⁹² "Nüfus Sayımı" Akşam, 10 Ekim 1945, S. 9691, 3.

¹⁹³ T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, C. 65, Ankara 1950, 3.

Yukarıdaki tabloya göre toplam nüfusun %50.3'üne tekabül eden 9.446.580'ini erkek, %49.7'sine tekabül eden 9.343.594'ünü de kadın nüfus oluşturmuştur. 1940 yılı sayımı ile kıyaslandığında 969.224 kişilik bir artış görülmektedir ki bu da 5 yılda Türkiye nüfusunun %5.44 oranda artmış olduğunu göstermektedir. Erkeklerde bu artış %12.3, kadınlarda ise %9.4'tür¹⁹⁴.

Bölgeler bazında nüfus miktarı ve artışlara bakıldığında ise Doğu Anadolu için 1940'taki 2.240.410 miktarındaki nüfus 1945'te 2.337.793'e çıkmıştır. Aradaki fark 97.383 iken yılda ortalama artış ise %8,7 olmuştur¹⁹⁵.

Yukarıda da bahsi geçtiği üzere Doğu Anadolu vilayetlerinin birçoğunda saklı kalmış, yani nüfusun gizli tutulmasından dolayı hükümetçe sayımı yapılamamış (mektum) nüfus 1940 yılı sonrasında da söz konusu olmuştur. Böyle bir durum yapılan nüfus sayımlarının kesin sonuçlara ulaşmasına engel olmuştur. CHP Bitlis Bölgesi Müfettişi Tokat Milletvekili Hasip A. Aytuna'nın CHP Genel Sekreterliğine 2 Şubat 1943'te gönderdiği teftiş raporunda, doğumların, ölümlerin ve evlenmelerin, usulü gereği ve hemen kayıt edilmedikleri, bu yüzden nüfus ve belediye kayıtlarında birçok karışıklığın meydana geldiği, dolayısıyla gizli kalmış nüfus meselesinin hala sürdüğünü ifade etmiştir. Zamanında ve belirli süre içinde nüfus kütüğüne yazılmayıp da ileri yaşlarda nüfus cüzdanını çıkarmak isteyenlere nüfus dairelerindeki memurların gösterdikleri zorluklar da nüfusun gizli kalmasına neden olmuştur. Aytuna, yeni doğan çocukların nüfus kütüğüne kaydedilmemelerine, bu şekilde olup da nüfus kaydına geçmeden büyüyerek askerlik çağına varmış gençlerin gizli kalmış nüfus halinde kalıp yaşamalarına halkın şuurlu bir temayül gösterdiğini ifade etmiştir. Bu şekilde askerlikten, vergilerden, her çeşit aranmalardan kurtulmak ve gerektiğinde izini kaybetmek gibi bazı faydalar düşünülmüştür¹⁹⁶.

Nüfusun gizli kalmasına sebep olan bir başka etken de göçerlik hayatı olmuştur. Mesela Bitlis'in Hizan kazası taraflarında oturan Alıkan (Alihan) aşireti ve diğerlerinin, yılın belli dönemlerinde uzak yaylalara kadar gitmiş olma ihtimalleri yüksektir. Sayımın Ekim ayında yapıldığı düşünüldüğünde bölgenin o aylarda hala sıcak olduğu

¹⁹⁴ T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, C. 65, 3.

¹⁹⁵ T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, C. 65, 4.

¹⁹⁶ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 57-58.

varsayıldığından yaylada olabilme ihtimallerinden ötürü sayıma katılmamış oldukları sonucuna varılabilir. Ayrıca bu bahsi geçen aşiretin Hizan'da arazileri de mevcuttur¹⁹⁷.

Bitlis'in bu sayımın sonunda tespit edilmiş nüfusu ise şöyle olmuştur; 37.910'u erkek, 34.040'ı kadın olmak üzere toplam nüfus 71.950'dir. Yine 6.939 km² yüzölçümüne sahip Bitlis'te nüfus yoğunluğu ise %10 olmuştur¹⁹⁸.

Tablo 1.25. 1945 Genel Nüfus Sayımına Göre Bitlis'in İl ve İlçeler İtibariyle Şehir ve Muhtarlık Nüfusları, Yüzey Ölçü, Nüfus Yoğunluğunun Cinsiyete Göre Dağılımını Gösteren Çizelge¹⁹⁹

İlçeler	Şehirde (cinsiyet)			Bucak ve muhtarlıklarda (cinsiyet)			Toplam (cinsiyet)			Yüzey ölçüsü km ²	Nüfus yoğunluğu
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam		
Bitlis	6.357	4.422	10.779	7.769	7.424	15.193	14.126	11.846	25.972	1.314	20
Ahlat	1.600	1.524	3.124 ²⁰⁰	5.394	5.184	10.578	6.994	6.708	13.702	2.211	6
Hizan	321	242	563	5.040	5.125	10.165	5.361	5.367	10.728	956	11
Mutki	293	207	500	5.320	5.242	10.562	5.613	5.449	11.062	1.275	8
Tatvan	1.399	534	1.933	4.417	4.136	8.553	5.816	4.670	10.486	1.183	9
Toplam	9.970	6.929	16.899	27.940	27.111	55.051	37.910	34.040	71.950	6.939	10

¹⁹⁷ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 58, 69.

¹⁹⁸ T.C. BiGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 8.

¹⁹⁹ T.C. BiGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 16.

²⁰⁰ Belediyeler Yıllığında 1945 yılı nüfus sayımına göre Ahlat ilçe merkezi sekiz mahalleden ibaret olup yukarıda geçen sonuca göre iki sayı farkla 3.126 olarak gösterilmiştir (*Belediyeler Yıllığı*, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, C. 1, Ankara 1949, 65).

Yukarıdaki tablo incelendiğinde şehirde yaşayan nüfusun %59'unu erkek ve %41'ini kadın nüfusun teşkil ettiği görülmektedir. İlçelerden en az şehirli nüfusa sahip ise Hizan'dır.

Tablo 1.26. 1945 Genel Nüfus Sayımına Göre İlçelerin Köy Nüfusları ve Bu Köylerin Yüzölçümünü Dönüm Bazında Gösteren Çizelge²⁰¹

İlçeler	Köy sayısı	Köyün nüfusu	Yüzölçümü (dönüm)
Merkez	92	15.024	1.565.550
Adilcevaz	23	2.669	539.257
Ahlat	25	4.374	517.420
Hizan	31	10.165	1.009.000
Mutki	40	10.734	1.006.935
Tatvan	42	7.745	967.000
Toplam	253	50.711	5.605.162

Yukarıdaki tabloya göre ilçelerden köylerindeki nüfus yoğunluğunun en çok olduğu ilçe Hizan iken yoğunluğun en az olduğu ilçe Adilcevaz'dır.

Cinsiyet ve yaş itibarıyla Türkiye'nin 1945 sayımına göre durumu incelendiğinde, 0-9 yaş arası (9 yaş dahil) nüfus miktarı mevcut nüfusa oranla %269,4 civarındadır²⁰². Bu oran sayı olarak değerlendirildiğinde 2.635.151'i erkek, 2.427.080'i kadın olmak üzere toplamda 5.062.231 kişiye tekabül etmiştir²⁰³.

Aynı değerlendirme Bitlis için yapıldığında 0-9 yaş arası (9 yaş dahil) nüfus miktarı 23.761 kişidir²⁰⁴. Bu sayının 12.958'i erkek nüfus²⁰⁵, 10.803'ü ise kadındır²⁰⁶. Bu da göstermektedir ki Bitlis'in 0-9 yaş arası mevcut nüfusun Bitlis'in toplam nüfusuna olan oranı, Türkiye'nin 0-9 yaş arası nüfusunun toplam nüfusuna oranından daha yüksektir. Çünkü Bitlis'in 0-9 yaş arası nüfusu, toplam nüfusuna oranı %330'dur. Bu durum Bitlis'te doğurganlık oranının Türkiye ortalamasının üstünde olduğunu göstermektedir.

²⁰¹ Köy Envanter Etüdlerine Göre Bitlis, Köy İşleri Bakanlığı Yayınları, Rekor Matbaası, Ankara 1964, 24-25.

²⁰² T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 61.

²⁰³ T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 65.

²⁰⁴ T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 68.

²⁰⁵ T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 72.

²⁰⁶ T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 76.

40-65 yaş arası (65 dahil değil) nüfus kriterine göre değerlendirildiğinde ise Türkiye genelinde 40-65 yaş arası toplam nüfus oranı %188,2'dir²⁰⁷. Bu oran sayı olarak 7.102.625'i erkek, 7.085.155'i kadın olmak üzere toplam 14.187.780 kişiye tekabül etmiştir²⁰⁸. Bitlis'te ise; 40-65 yaş arası toplam nüfus oranı %177,7'dür. Yani 6.336 erkek²⁰⁹, 6448 kadın²¹⁰ olmak üzere toplamda 12.784 kişidir. Bu da aynı yaş aralığında Bitlis'in Türkiye ortalamasının altında olduğunu göstermektedir.

Bu arada Türkiye Cumhuriyeti tarihinde Bitlis ilinde en düşük yıllık nüfus artış hızı %8.9 ile 1940-1945 döneminde olmuştur²¹¹. Bunun sebeplerinden biri de İkinci Dünya Savaşı tehlikesinden ötürü erkek nüfusun ihtiyat olarak askere alınmasıdır. Aynı şekilde Türkiye genel nüfusunda da yıllık artış hızı %10,59 ile 1940-1945 yılları arasında kayda geçmiştir²¹².

Tablo 1.27. 1945 Yılı Nüfus Sayımına Göre Bitlis'te Konuşulan Dillerin Cinsiyete Göre Dağılımını Gösteren Çizelge²¹³

Cinsiyet	Kürtçe	Türkçe	Arapça	Çerkezce	Ermenice	Abazaca/Acemce/Arnavutça/Bulgarca/ Boşnakça/Çekoslovakça/Rumca/Rusça
Kadın	21.362	11.880	609	183	4	2'si Bulgarca olup diğer dilleri konuşan yoktur.
Erkek	22.184	14.806	734	172	6	1'er kişi

Yukarıdaki tabloya göre 1945 yılı nüfus sayımına göre Bitlis'te konuşulan dillerin cinsiyete göre ayrımında hem erkek, hem de kadın kategorisinde en çok konuşulan dil Kürtçe iken ikinci sırada Türkçe gelmiştir. Bununla beraber Bitlis'te 1945 nüfus sayımına

²⁰⁷ T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 61.

²⁰⁸ T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 65.

²⁰⁹ T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 72-73.

²¹⁰ T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 76-77.

²¹¹ T.C. BİGE., 2000 Genel Nüfus Sayımı, 25.

²¹² Türkiye İstatistik Kurumu, *İstatistik Göstergeler 1923-2009*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2010, 8; Ancak TÜİK'in farklı bir kaynağında Türkiye'nin nüfusu 18.870.785 olarak gösterildiği için yıllık artış oranı da değişerek %11,8 olarak gösterilmiştir (T.C. BİGM., *Türkiye Nüfusu Cumhuriyet Devrindeki Son Dört Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre*, Yazar: Ratip Yüceuluğ, Doğu Matbaası, Ankara 1947, 3).

²¹³ T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 142-143.

göre konuşulan anadil bağlamında Kürt nüfusun 36.990 olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu da Bitlis'te Kürt nüfusunun çoğunlukta olduğunu göstermektedir.

1945 yılı nüfus sayımında Bitlis'te yaşayan insanların mensup oldukları din açısından da bir değerlendirme yapılmıştır. Buna göre Bitlis'te 37.862 erkek nüfus İslam, 48 erkek nüfus mezhebi meçhul Hristiyan, 34.015 kadın nüfus İslam, 25 kadın nüfus mezhebi meçhul Hristiyan'dır²¹⁴.

Tablo 1.28. 1945 Yılı Nüfus Sayımında Türkiye Geneli Okur-Yazar Oranını Gösteren Çizelge²¹⁵

Cinsiyet	Okuma ve yazma bilen	Okuma ve yazma bilmeyen	Oranlar (%)	
			Bilen	Bilmeyen
Erkek (0-6 yaş hariç)	3.285.796	4.261.810	43.7	56.3
Kadın (0-6 yaş hariç)	1.261.644	6.321.796	13.7	86.3
Toplam	4.547.440	10.583.606	30	70

Türkiye genelinde okuma yazma bilen erkek nüfus miktarı (0-6 yaş hariç) 3.285.150 iken okuma yazma bilmeyen erkek sayısı 4.261.810'dur. Kadınlarda ise okuma yazma bilen nüfus miktarı (0-6 yaş hariç) 1.261.644, bilmeyen nüfus miktarı ise 6.321.796'dır. Oranlamaya bakıldığında erkeklerde okuma yazma bilenlerin oranı erkekler bazında %43.7, bilmeyenlerin oranı %56.3 iken kadınlarda bilenlerin oranı %13.7, bilmeyenlerin ise %86.3'tür.

İller itibariyle okur-yazarlık kriterinde 7 ve üstü yaş gruplarında Bitlis ilinde okuma yazma bilen erkek nüfusu 5.293, kadın nüfusu 722 olmak üzere toplamda 6.015'tir²¹⁶. İl genel toplamında okuma yazma bilmeyen erkek nüfus sayısı %81.3'lük oranla 23.058'dir. Kadınlarda okuma yazma bilmeyen nüfus miktarı ise %97.2'lik bir oranla 25.973 kişidir²¹⁷.

Bitlis'teki gayrimüslim nüfus hakkında CHP Muş Bölgesi Müfettişi ve aynı zamanda Erzincan Milletvekili Feyzi Kalfagil, il makamından Ermenilerin çoğalıp çoğalmadığını anlamak için 1934-1944 senelerindeki miktarlarını sormuştur. Kalfagil, il makamından aldığı cevabı 14 Mart 1945 gün ve 61 sayılı raporunda kaydetmiştir. Buna

²¹⁴ T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 167.

²¹⁵ T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 178.

²¹⁶ T.C. BİUM., *Nüfus Sayımları 1927-1950*, Ankara 1953, 10.

²¹⁷ T.C. BİGM., 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 197.

göre, Bitlis 1934-1936 senelerinde ilçe olması sebebiyle bunların mevcudunu gösterir herhangi bir dosya mevcut değildir. 1936'dan sonra yapılan tespit neticesine göre Ermeni iken Müslüman olmuş, il merkezinde 31, merkeze bağlı köylerde 4, merkeze bağlı bucaklar olan Çukur'da 4, Şetek'de 2 ve Simek'te 32 Ermeni nüfusu vardır. İlçelerde ise Mart 1945 itibariyle Hizan'da 46, Tatvan'da 20, Ahlat'ta 3 ve Mutki'de 6 gayrimüslim vardır. Böylece toplamda 148 Müslüman olmuş Ermeni'nin olduğu tespit edilmiştir. Ancak il makamının, ilçelerde gösterdiği Ermenilerden Müslüman olmuş olanların sayısı, kaymakamları tarafından bildirilen sayılarla eşleşmemektedir. Gerek il makamının ve gerekse kaymakamların verdikleri miktarlar ele alınırsa bunların toplam nüfuslarının çok olmadığı, yerli Türk ve Kürtlerle evlenip kaynaştıkları anlaşılmaktadır. Bu arada raporda Bitlis dahilinde Yahudi nüfusunun olmadığı belirtilmiştir²¹⁸.

1945 nüfus sayımına göre Bitlis'te farklı tabiiyette olan nüfus erkeklerde Arnavut kökenli sadece 1 kişi varken kadınlarda hiç yoktur²¹⁹. Yine aynı sayıma göre Bitlis'te 15 yaş ve üzeri erkeklerde evli sayısı 13.670, bekar sayısı 5.573 iken bayanlarda evli sayısı 12.653, bekar sayısı ise 4.038'dir²²⁰.

Tablo 1.29. 1945 Nüfus Sayımına Göre Bitlis'in Meslek İtibariyle Nüfusunu Gösteren Çizelge²²¹

Cinsiyet	Toprak mahsulleri	Sanayi	Ticaret	Nakliye	Umumi idare ve hizmetler	Ev iktisadiyatı ve şahsi hizmetler	Mesleksiz ve mesleği meçhul
Erkek	16.392	900	714	421	2.951	54	16.478
Kadın	3.909	33	3	-	31	16	30.048

Yukarıdaki tabloya göre Bitlis'in 71.950 olan toplam nüfusuna oranla mesleksiz erkeklerin oranı %23 iken mesleksiz kadınların oranı ise %42'dir. Şu durumda nüfusun yarısından fazlasının mesleği yoktur.

²¹⁸ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 33.

²¹⁹ BİGM, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1950, s. 212-217.

²²⁰ BİGM, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, s. 103.

²²¹ BİGM, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, s. 261.

1.1.2.5. 1950 Genel Nüfus Sayımı ve Bitlis

Türkiye Cumhuriyeti tarihinin 5. genel nüfus sayımı 22 Ekim 1950 Pazar günü yapılmıştır. Sayım günü herhangi bir sebeple nüfusa yazılamamış olanlar için 3 günlük bir mühlet konmuş olduğu ve bu gibi kişilerin 3 gün içinde vilayet sayım komitesine müracaat ederek sayımlarını yaptırabilecekleri gazete yazılarına yansımıştır²²². Bu defaki nüfus sayımı sorularının eskisinden daha geniş olmasından dolayı sayımın uzun sürmesi ihtimali göz önünde bulundurularak sayımda çalıştırılacak memur sayısı 15.000'e çıkarılmıştı²²³.

Yapılan nüfus sayımına göre Türkiye'nin mevcut nüfusu 20.934.670 olarak kayda geçilmiştir. Yüzölçümü 767.119 km², km²'ye düşen insan sayısı ise 27 olmuştur²²⁴. Doğu Anadolu Bölgesi'nin aynı sayımda nüfusu ise geçen nüfus sayımına göre %14.7 artışla 2.681.474 olmuştur²²⁵. Bitlis'in nüfusu ise 88.634, yüzölçümü 6.939 km², km²'ye düşen insan sayısı ise 13 olmuştur²²⁶.

Kars, Elazığ, Diyarbakır, Gümüşhane, Erzurum, Erzincan, Siirt, Bitlis, Tunceli, Ağrı, Muş Bingöl, Van, Hakkari şehirleri olarak değerlendirilen Doğu Anadolu Bölgesinde ise 1950 nüfus sayımına göre toplam nüfus 2.679.915'tir. Türkiye ortalamasına bakıldığında bu rakam ortalama %13'e tekabül etmektedir. Bahsi geçen şehirler arasında nüfus yoğunluğu olarak Bitlis 9. sırada gelmektedir. Yıllık ortalama nüfus artış oranı ise %27.6'dır²²⁷.

²²² "Sayım", *Akşam*, (24 Ekim 1950), S. 11510, 2.

²²³ "Yarınki nüfus sayımı İstanbul'da nasıl olacak", *Cumhuriyet*, (21 Ekim 1950), S. 9914, 3; *Cumhuriyet* gazetesinin 22.10.1950 tarihli sayısında bu rakam 150.000 olarak verilmiştir (*Cumhuriyet*, 22 Ekim 1950, S. 9415, 1).

²²⁴ T.C. BİGM., 22.X.1950 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1950, 3; İstatistik Genel Müdürlüğünün bir başka kaynağında nüfus 19.363.251, Km² başına nüfus ise 26 olarak gösterilmiş (T.C. BİGM., 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, İstanbul 1961, 3); *Akşam* gazetesinde nüfus 20.902.628 gösterilmiştir (*Akşam*, 28 Ekim 1950, S. 11514, 2).

²²⁵ T.C. BİGM., 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, İstanbul 1961, 5.

²²⁶ T.C. BİGM., 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, İstanbul 1961, 9, 13.

²²⁷ T.C. BİGM., 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1950, 5, 8.

Tablo 1.30. Bitlis Merkez ve İlçelerinde Nüfusun Şehir ve Kırsal Kesimdeki Dağılımını Gösteren Çizelge²²⁸

İlçeler	Şehirde	Bucak köylerde	ve	Toplam	Yüzölçüsü (km ²)	Nüfus yoğunluğu
Bitlis	11.137	19.820		30.957	1.314	24
Ahlat	3.684	13.488		17.172	2.211	8
Hizan	585	12.405		12.990	956	14
Mutki	362	13.251		13.613	1.275	11
Tatvan	3.179	10.723		13.902	1.183	12
Toplam	18.947	69.687		88.634	6.939	13

Sayımın neticesine bakıldığında Bitlis'te 46.574 erkek nüfusu toplam nüfusun %52.55'lik kısmını oluştururken, 42.060 kadın nüfusu ise %47.45'ini oluşturduğu anlaşılmıştır²²⁹.

Daha önceki seçimlerden farklı olarak 1950 seçiminde kayıtlara geçen tutanaklara muhtarlıklarla alakalı notlar da düşülmüştür.

Tablo 1.31. 1950 Genel Nüfus Sayımında Bitlis'in İl ve İlçeler İtibariyle Muhtarlık Sayısı, Ortalama Muhtarlık Nüfusu ve Yüzey Ölçülerini Gösteren Çizelge²³⁰

İl ve ilçeler	Muhtarlık sayısı	Ortalama muhtarlık nüfusu	Her muhtarlığa düşen yüzey ölçü (km ²)
Merkez ilçesi	91	212	14.43
Ahlat	45	296	49.1
Hizan	28	443	34.1
Mutki	41	322	31.1
Tatvan	40	268	29.6
Toplam	245	281	28.3

Yukarıdaki tabloda da gösterdiği üzere 1950 genel nüfus sayımına göre en çok muhtarlığa sahip yerleşim yeri merkez ilçe iken en az muhtarlığa sahip ilçe ise Hizan'dır.

1950 nüfus sayımı yaş kategorisi Türkiye geneli değerlendirildiğinde 0-9 yaş (9 dahil) arası nüfus toplamı 5.663.824 olup bunun 2.919.771'i erkek, 2.744.053'ü kadındır²³¹. Bu da 0-9 yaş arasındaki nüfusun toplam nüfusa oranının yaklaşık olarak

²²⁸ T.C. BİUM., 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus, Ankara 1951, 12.

²²⁹ T.C. BİGM., 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, İstanbul 1961, 66.

²³⁰ T.C. BİUM., 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı, 33.

²³¹ T.C. BİGM., 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, İstanbul 1961, 63.

%27.06'sına tekabül etmesi anlamına gelmektedir. Bu yaş kategorisinin Bitlis için de değerlendirilmesi mümkündür. 0-9 yaş arası toplam nüfus 30.389 iken bunun 16.440'ı erkek, 13.949'u ise kadındır²³². 1950 nüfus sayımının sonucuna göre Bitlis'te 0-9 yaş arasındaki nüfusun toplam nüfusa oranı yaklaşık olarak %34.29'dur. 1945 yılı nüfus sayımına göre Türkiye genelindeki 0-9 yaş arası nüfus, 1950 yılı sayımına göre hemen hemen aynı kalmışken Bitlis'te %1'lik bir artış yaşanmıştır.

1950 genel nüfus sayımında 40-65 yaş (65 dahil değil) arası Türkiye nüfusu ise; 3.931.608'i erkek, 1.682.216'sı kadın olmak üzere toplam 5.663.824'tür²³³. Bu oranının Türkiye genel nüfusuna oranı ise yaklaşık olarak %27.06'dır.

1950 genel nüfus sayımı sonucuna göre 45-65 yaş (65 dahil değil) arası Bitlis merkez nüfusu 4.846'sı erkek, 4.973'ü kadın olmak üzere 9.819'dur²³⁴. Bunun da Bitlis toplam nüfusuna oranı ise yaklaşık olarak %11.1'dir. Yukarıdaki her iki yaş grubu karşılaştırıldığında yetişkin yaş grubundaki nüfus oranında Bitlis'e göre Türkiye ortalamasının hayli yüksek olduğu görülmüştür.

Yaş grupları ve konuşulan ana dil itibarıyla Türkiye'nin 1950 yılı nüfusu değerlendirildiğinde en çok konuşulan dil 18.254.851 ile Türkçedir. Diğer dil gruplarının dağılımına bakıldığında ikinci sırada Kürtçe gelmiştir. Diğer diller ise sırasıyla diğer mahalli diller, Rumca, Ermenice, Musevice ve Ermenicedir.

Tablo 1.32. 1950 Nüfus Sayımına Göre Türkiye'de Konuşulan Ana Dilleri Gösteren Çizelge²³⁵

Yaş Grupları	Toplam	Mahalli diller						Ecnebi Diller	Bilinmeyen
		Türkçe	Kürtçe	Rumca	Ermenice	Musevice	Diğer mahalli diller		
0-65+	20.947.188	18.254.851	1.854.569	89.472	52.776	35.786	629.429	28.817	1.488

²³² T.C. BİGM., 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, İstanbul 1961, 66.

²³³ T.C. BİGM., 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, İstanbul 1961, 63.

²³⁴ T.C. BİGM., 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, İstanbul 1961, 67.

²³⁵ T.C. BİGM., 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, İstanbul 1961, 113.

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere Türkiye geneli ana dili Türkçe olan nüfusun genel nüfusa oranı %87'dir. Türkçeden sonra %9'luk bir oranla Kürtçe gelmiştir.

Tablo 1.33. 1950 Nüfus Sayımına Göre Bitlis'te Konuşulan Ana Dilleri Gösteren Çizelge²³⁶

Vilayetler	Toplam	Türkçe	Kürtçe	Acemce	Arapça	Çerkezce	Ermenice	Zazaca	Yahudice	Rumca
Bitlis	88.634	29.375	54.026	2	1.832	672	2	2.723	1	1

Yukarıdaki tabloya göre; Bitlis genelinde ana dili Türkçe olan nüfusun toplam nüfusa oranı %33 iken, ana dili Kürtçe olan nüfusun toplam nüfusa oranı %61'e tekabül etmiştir. Konuşulan anadile göre Bitlis'te 1950 yılı itibarıyla Kürt nüfusu 54.026'dır. Bu oran Bitlis'in toplam nüfusunun %61'ine tekabül etmektedir. 1927 yılı ile kıyaslandığında Bitlis'te Kürt nüfusun yaklaşık olarak %13,6 oranında azaldığı görülmüştür. Bunda hükümetlerin Doğu Anadolu'da takip ettikleri uluslaşma politikası ve iskân siyasetinin etkisi çok olmuştur.

Tablo 1.34. 1950 Genel Nüfus Sayımına Göre Türkiye Geneli 5 Yaş ve Üstü Okur-Yazar Durumunu Gösteren Çizelge²³⁷

Yaş	Toplam	Okuyup yazma bilmeyen		Okuyup yazma bilen		Bilinmeyen
5- 25+	17.856.865	11.997.016		5.779.915		79.904
		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
		4.853.038	7.144.008	4.055.225	1.724.690	

Yukarıdaki tablo incelendiğinde Türkiye'de bahsi geçen yaş grubunda okuma-yazma bilenlerin sayısının yine bahsi geçen yaş grubundaki toplam nüfusa oranı %32.37'dir. Benzer durum Bitlis için değerlendirildiğinde ise şöyle bir sonuç ortaya çıkmış olur ki; 5 yaş ve üzere toplam nüfus 71.193 iken bunun okuma-yazma bilmeyen oranı 62.251'dir. Bunun da 29.511'i erkek, 32.740'ı ise kadındır. Okuma-yazma bilenlerin sayısı ise 8.769'dur. Bu rakamın da 7.561'i erkek, 1.208'i kadındır. 173 kişinin

²³⁶ T.C. BİGM., 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, 142-143.

²³⁷ T.C. BİGM., 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, İstanbul 1961, 216.

ise durumu tespit edilememiştir²³⁸. Buna göre bahsi geçen yaş kategorisinde okuma yazma bilmeyenlerin yine aynı yaş grubundaki toplam nüfusa oranı %12,3 olup, erkek nüfusun okuma yazma oranı daha yüksektir.

Tablo 1.35. 1950 Nüfus Sayımının Bitlis ve İlçelerinde Köylerin Sahip Oldukları Nüfus İle Şehir Nüfusunu Gösteren Çizelge²³⁹

İl ve ilçeler	Şehir nüfusu	Bucak ve köy nüfusu	Toplam
Bitlis	11.152	19.787	30.939
Ahlat	3.683	13.499	17.182
Hizan	552	12.350	12.902
Mutki	300	13.196	13.496
Tatvan	3.179	10.724	13.903
Toplam	18.866	69.556	88.422

Yukarıdaki tabloya göre de Bitlis toplamda 88.422 nüfusa sahip olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1950 yılı sayımına göre Hakkâri'den sonra en az nüfusa sahip şehir olmuştur²⁴⁰.

Tablo 1.36. 1950 Genel Nüfus Sayımına Göre Bitlis Geneli 5 Yaş ve Üstü Okur-Yazar Durumunu Gösteren Çizelge²⁴¹

Yaş	Toplam	Okuyup yazma bilmeyen	Okuyup yazma bilen	Bilinmeyen (toplam)
5-5'ten büyük	71.193	62.251	8.769	173
		Erkek	Kadın	
		29.511	32.740	
		7.561	1.208	

Tabloya bakıldığında Bitlis'te okur-yazar sayısının hayli düşük olduğu görülmektedir. 27 yıllık Cumhuriyet Türkiye'si'nin onca eğitim yatırımlarına, okuma-yazma kurslarına rağmen hala seviyenin bu denli düşük olması endişe verici bir durumdur.

²³⁸ T.C. BİGM., 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, İstanbul 1961, 221.

²³⁹ T.C. BİGM., 22.X.1950 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1950, 12.

²⁴⁰ T.C. BİGM., 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, İstanbul 1961, 8. Ancak yukarıda da bahsedildiği üzere T.C. BİGM.'nin 1961 yılında basılmış genel nüfus sayımı neşriyatına göre nüfus, 1950 yılında basılmış genel nüfus sayımı adlı neşriyatına göre 212 kişi fazla gösterilmiştir. Aynı kurumun "22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı" isimli neşriyatında da nüfus 88.634 olarak gösterildiğinden 1950 yılı Bitlis'in toplam nüfusunda bu rakamı baz almak gerekmektedir (T.C. BİUM., 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı, 109).

²⁴¹ 221.

Türkiye ve özelde Bitlis'in nüfusu genel itibariyle değerlendirildiğinde, nüfus sayımlarında net bir bilgiye ulaşabilmek mümkün değildir. İstatistiklere yansıyan rakamlar aşağı yukarı bir sonuç vermiştir. Bunun başlıca sebepleri vardır. Mesela; şehir merkezleri, kasabalar ve köylerde yaşanan doğumlar belli bir süre içerisinde nüfus dairelerine haber verilmesi gerekirken bu müddet çok geciktirilmiştir. Bu süre bazen 5 yılı da bulabilmektedir. Yani nüfus sayımlarında çıkan neticeler aslında 5 yılın tahlili olmuştur. Bir diğer önemli sebep, evlenmelerin aynı tarihlerde kayıt altına alınamamış olmasıdır. Bu kayıt dışı evlilikler ekseriyetle köylerde vuku bulanlardır. Bu arada köylerdeki evlilik akitleri muhtarlar tarafından tutulmaktaydı. Dolayısıyla sadece il ve ilçe merkezlerindeki evlenmelerin kayıt altına alınmış olduğu ve nüfus istatistiklerine yansımış olduğundan gerçeğe yakın bir sonuç çıkmamıştır. Bir diğer önemli sebep boşanma vakalarının nüfusa olduğu gibi yansımaması olmuştur. Çünkü boşanma vakalarının resmi makamlara iletilmesi yetkili mahkemelerce kesinleşmiş boşanma olaylarına istinat etmektedir. Dolayısıyla resmiyet kazanmamış boşanma vakaları istatistiklere yansımadığından net bir sonuca ulaşmak mümkün olmamıştır. Ölüm oranları da yukarıda bahsedildiği gibi nüfusu çokça etkileyen bir etkidir. Ancak ölüm vakaları da tam anlamıyla kayıt altına alınamadığından net bir sonuca varılamamıştır. Bunun önemli bir sebebi ölüm olaylarının yerini tespit etmenin mümkün olmamasıdır. Çünkü her mülkü yerleşimde hastane olmadığından mevcut hastanelere civar yerlerden de gelen hastaların ölümleri durumunda yer tespitinde sıkıntılar yaşanmıştır.

1.2. BİTLİS'TE İSKÂN POLİTİKASI

İskân kelimesi sakin kılma, oturtma, ev sahibi etme ve yerleştirme gibi anlamlar içermektedir²⁴². Cumhuriyetin ilk dönemlerinde iskân uygulamaları, Balkan Savaşları'ndan sonra başlayan Türk-Yunan *nüfus* mübadelesi eksenli imzalanmış sözleşmelerle gitgide büyüyen göçmen hareketlerinden dolayı önemli bir gündem maddesi olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlı ve Rusya arasında 93 Harbi olarak da bilinen savaştan sonra 100 binlerce Türk yerini yurdunu terk etmek zorunda kalmıştır. Bu göçmenlerden 100 bin kadarı Anadolu'ya, 150 bin kadarı İstanbul'a, 150 bin kadarı Rodop dağlarına, 300 bin kadarı

²⁴² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2001, 451.

Selanik ve Kosova vilayetlerine sığınmışlardır. Anadolu'ya geçirilen göçmenler bilhassa Orta ve Batı Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir²⁴³. I. Balkan Savaşındaki mağlubiyetten sonra, Balkanlar'dan Anadolu'ya kitleler halinde Türk göçleri meydana gelmiştir. Esasında bu göçler 1870'lerden itibaren süregelmiş, 1912'den sonra kitleselleşmiştir²⁴⁴. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve savaştan sonra göçler devam etmiştir. Kafkasya'dan, Kırım'dan, Orta Asya'dan göç hareketleri olmuştur. Devlet Ermenilerden ve Rumlardan kalan taşınmazların bir kısmını bu göç edenlere tapulamıştır. Bu göçmenlerin bir kısmı Van, Bitlis, Diyarbakır, Ağrı, Muş, Bingöl gibi yörelere iskân edilmişlerdir. Kürt beldelerinde, Kürt köylerinde ve şehirlerinde bu tür ailelerin olması olanak dâhilinde olmuştur²⁴⁵.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Doğu vilayetlerinde ciddi bir nüfus dalgalanması yaşanmıştır. 1915 Nisan ayında isyancı Ermenilerin Van şehrinde yaptığı yıkımdan kaçmak isteyen Müslüman ahali Van Valisi Cevdet Bey'in emri ile şehri boşaltmaya başlamıştır. Tatvan'a gönderilmek üzere 1.200 civarında kadın ve çocuklardan oluşan kabileler kayıklara bindirilmiştir. Ancak bunlardan sadece 700 kişi Tatvan iskelesine ulaşabilmiştir. Diğerleri yolda saldırılara maruz kalmıştır. Bu vahim durum diğer Doğu vilayetlerinde de yaşanmıştır. Genel olarak Rus saldırılarına uğrayan vilayetlerden iltica eden 1.604.031 kişinin 701.166 kadarı (%43,7) yollarda hayatını kaybetmiştir. Ancak mülteci durumuna düşen halkın sevk ve iaşeleri durumuna hazırlıksız yakalanan Osmanlı Devleti bunların sayılarını da net olarak kayıtlara geçirememiştir. İleri gazetesinin 10 Nisan 1920 tarihli sayısına göre yayınlanan bir istatistiğe göre mültecilerin toplam sayısı 843.396 olup bunların 128.288'si Bitlis'ten iltica etmiştir²⁴⁶. Ancak bu rakamlar da tam olarak bir netlik ifade etmemektedir. Nitekim 1919 yılı Ocak ayında hazırlanan bir

²⁴³ Hakkı Yapıcı, "93 Harbi Sonrasında Yaşanan Göçler ve Neticeleri", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), Ocak 2012, 184.

²⁴⁴ İsmail Beşikçi, *Resmi Tarih Tartışmaları 6 (Resmi Tarihte Kürtler)*, Özgür Üniversite Kitaplığı, (Basım yeri belli değil) 2009, 14. Balkan Savaşları sonrasında Anadolu'ya yapılan göçler ve karşılaşılan sorunlar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet Kaya, "Balkan Savaşları Sonrasında Anadolu'ya Göçler ve Karşılaşılan Sorunlar", *History Studies*, 5(6), 2013, 1-16; Yaşar Baytal, "Balkanlar'dan Anayurda Yapılan Göçler ve Türkiye Açısından Sonuçları (1912-1925)", *Turkish Studies*, 13(1) Winter 2018, 13-28; Ahmet Oğuz, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Anadolu'ya Gelen Muhacirler ve Muhacirlerin Göç Ettiği Bazı Şehirlerdeki İskân Politikaları", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 13(19), Eylül 2019, 2709-2728.

²⁴⁵ Beşikçi, *Resmi Tarih Tartışmaları 6*, 14.

²⁴⁶ Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004, s. 34-39.

istatistikte 4 sancaktan oluşan (Bitlis, Muş Genç, Siirt) Bitlis'in sadece Muş sancağından iltica edenlerin sayısı 150.000 kişi olarak ifade edilmiştir²⁴⁷.

1919 yılında toplanmış Mülteciler Komisyonunun tespitine göre Konya, Eskişehir, Bursa, Sivas, Yozgat, Ankara, İzmit ve diğer yerlerde yurtlarına dönmek üzere beklemekte olan mülteciler 1 milyon civarındaydı. Aynı zamanda 300.000 civarında mülteci de memleketine dönmüştür²⁴⁸. Yukarıda da değinildiği üzere Birinci Dünya Savaşı öncesi İslam nüfusu 2.623.484 kişi iken bunlardan 902.865 kişi sağ salim içeriye iltica etmiş, 300.000 kadarı da memleketine dönmüştür. 1919 yılı sonu itibarıyla tekrar Bitlis'e dönen mültecilerin sayısı 48.070 kişi olmuştur²⁴⁹.

1923-1938 döneminde takip edilen iskân politikasının temel iki hedefi vardır. Bunlardan ilki; Türk kültürünü sağlamlaştırmak, bunun için de Anadolu'ya Türk kültürüne bağlı muhacir getirtmek, Türk kültürüne bağlı nüfusu arttırmak ve Türk kültürünü sağlamlaştırmaktır. İkincisi ise; ekonomik, askeri ve siyasal bakımdan memleketteki nüfusun dağılışı şeklini değiştirmektir. Bunun için de topraksız veya toprağı az olan çiftçileri yaşama şartlarının iyi olmadığı köylerinden daha iyi yerlere taşımak, kültürel, askeri ve siyasal bakımdan da bazı yerleri boşaltmak olarak sıralanabilir. Bunun yanı sıra o dönemde yapılması lüzumlu olan köylü ile hükümet arasındaki münasebetleri vasıtasız yapmak, dağınık ve küçük köyleri bir araya getirmek, köylüyü tefecilerin elinden kurtarmak gibi işler ve yeniliklere yönelik çalışmalar olmuştur²⁵⁰. Farklı bir açıdan bakıldığında Cumhuriyet dönemindeki bu iskan politikasının nedenlerinden biri; bilhassa 1912-1922 arasındaki yıkıcı savaşlardan sonra eksik ve sağlık sorunlarıyla iç içe bir nüfus devralan Türkiye'nin sosyal ve ekonomik alanlarda gelişmeyi sağlayabilmesi,

²⁴⁷ Öğün, *Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri*, s. 39-40.

²⁴⁸ Öğün, *Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri*, s. 40. Savaş bölgelerinden gelen Kürt mültecilerin sevk olundukları yerlerde reis, şeyh ve imamlarından ayrı olarak iskan edilmeleri gerektiğine dair şifreli telgraflar Urfa, Maraş, Gaziantep (BOA., DH.ŞFR., D. 63, G. 187), Sivas, Elazığ, Erzurum (BOA., DH.ŞFR., D. 63, G. 189), vesaireye gönderilmiştir. Bu arada Bitlis ve Muş'un düşman işgalinden kurtarılıp tekrar geri alınmasından sonra Kürt mültecilerin tekrar memleketlerine dönmek istediklerine dair alınan haber sonrasında Aşair ve Muhacirin Müdüriyetinden Konya, Ankara, Sivas ve Diyarbakır vilayetleriyle Karahisar-ı Sahib, İçel, Teke, Niğde ve Kayseri livalarına 10 Ağustos 1916'da telgraf çekilerek mülteciler hakkındaki talimatnamenin 8. maddesinin bunların vaziyetini tayin etmekte olduğundan hiçbir suretle geri dönmelerine müsaade edilmemesini, 9. maddedeki iskan mıntıklarına sevk edilmeleri gerektiği belirtilmiştir (BOA., DH.ŞFR., D. 66, G. 206).

²⁴⁹ Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12 (1), 1999, 211. 161-248

²⁵⁰ Muhammed Sarı, "Atatürk Dönemi'nin İskân Politikasında İç İskâna Yönelik Çalışmalar (1923-1938)" *CTAD*, Yıl: 7, 14, (Güz 2011), 88-89.

kendisini tehditlere karşı koruyabilmesi için nüfusu arttırma politikasıdır. Bir diğer sebep de Türklerin yaşadıkları ülkelerde kendilerini baskı altında hissetmelerinden dolayı Türkiye'ye göç etme arzularıdır. Zira bu dönemde özellikle Romanya ve Bulgaristan devletleri etnik yapılarını türdeş hale getirme politikalarından dolayı kendi içlerindeki Türkleri sürekli göçe zorlamışlardır²⁵¹.

Lozan Barış Konferansı'nda tarafların görüştüğü meselelerden biri de Türk-Yunan nüfusunun mübadele edilmesi idi. 30 Ocak 1923 tarihi temel alınarak yapılan mübadele hareketleri Türkiye'de bazı gelişmeleri de zorunlu hale getirmiştir. Özellikle mübadeleye tabi olup Türkiye'ye gelen göçmenlerin haklarının korunması maksadıyla Türkiye'de resmi bir örgütlenmeye ihtiyaç hâsıl olmuştur. Bununla beraber göç hareketlenmelerinde ülkenin iktisadi yapısı da göz önünde bulundurularak kontrolü sağlamak, yurt içi zorunlu nüfus hareketi olarak ifade edilebilen iskân çalışmaları için TBMM'de önemli çalışmalar yürütülmüştür. Mübadele, İmar ve İskân Kanun tasarısı, İmar ve İskân Komisyonu mazbatasına TBMM'nin 8 Ekim 1923 tarihli 50. Birleşiminde görüşülmüş ve aynı gün 153 kabul oyuna karşı 1 ret oyuyla kabul edilmiştir. Böylece bu kanun ile iç ve dış göçlerle ortaya çıkan iskân sorununa çözüm bulmak için 13 Ekim 1923'te Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti kurulmuştur²⁵². 352 numaralı Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti İhdasına dair kanun Resmi Gazete'nin 18 Ekim 1923 tarihli sayısında da yayımlanmıştır²⁵³.

Bahsi geçen vekâlet kurulduktan sonra vazifeleri de daha sonra düzenlenerek 8 Kasım 1923'te ve 368 numaralı kanunla tayin olunmuştur. Bu kanunla kurulan bu yeni bakanlık, mübadele suretiyle getirileceklerin nakil ve iskânlarını, bunlardan ihtiyacı tahakkuk edenlerin belli bir müddetle iâşelerini temin etmek vazifelerini üzerine almış oldu. Vekâletin vazifeleri sadece bunlarla sınırlı kalmayıp 1912 senesinden beri iskân muamelesi görmemiş olan muhacir ve mültecilerle aşiretlerin ve daha sonradan hükümetçe kabul edilecek muhacirlerin, tahrip edilmiş mahaller ahalisinden evleri yıkılmış ve yanmış olanların iskân bölgelerine tayini, memleketin harap olan mahallerin imarını temin etmek vazifesini de üzerine almış oldu. Yine kanun hükmü gereğince, ihtiyaç görüldükçe meydana gelecek talep üzerine terk edilmiş bütün gayrimenkul

²⁵¹ Önder Duman, "Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskan Çalışmaları (1923-1938)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 43, Bahar 2009, 474.

²⁵² TBMM Z.C., 08.10.1923, D. 2, C. 3, İ. 50, 294-307; "Mübadele, İmar ve İskân Kanunu", Kanun no: 368, *Düstur*, 3. Tertip, C. 5, 165.

²⁵³ *Resmi Gazete*, 18 Ekim 1923, S. 35, 1.

malların vekâlet emrine verilmesi ve bunlardan kiralama ve diğer şekilleriyle meşgul olanlarının idareten tahliyesi gerekmektedir²⁵⁴.

Ancak ülkenin savunması kayda alınarak düzenlenmiş olan bölge tertibatı uygulamada başarı sağlayamamıştır. Mesela; uzun incelemeler ve rakamlara dayanması gerekli iskan bölgeleri, vaziyetten doğan zaruret ve aciliyetten dolayı aniden tespit edilmişti. Terk edilmiş arazisi çok olan yerlerin taşınmazları tahribe uğramış, mevcut olan binalar Balkan muhacirleri, subaylar ve memurlar tarafından işgal olunmuştu. Balkan Savaşı'nı müteakip hicret edenler mübadele suretiyle gelen köylüsünden hatta ailesi efradından uzak düşünce bir araya gelmek ihtiyacını duyarak mahalli düzenlerini terk etmişlerdir. Bundan ötürü de Mübadele, İmar ve İskân Kanunu kapsamında başarılı olunamamıştır²⁵⁵.

Vekâlete bırakılan vazifelere ait olmak üzere neşredilecek talimatnamelerin yükleyeceği iş ve muameleleri ifa için bütün vilayet ve kaza merkezlerinde vali ve kaymakamların başkanlığı altında birer iskân ve imar komisyonu oluşturulması 29 Kasım 1923 tarih ve 53 numaralı kararname ile kabul edilmiştir. Bu kararnameye göre; vilayet komisyonları vekâlete, kaza komisyonları da vilayete bağlanmıştır. Bu kararname ile ihsas edilen imar ve iskân komisyonları 1924 Aralık ayına kadar faaliyet sahasında kalarak bütün iskân meseleleri hakkında kararlar aldırılmış ve 20 Ocak 1925 tarihli kararname ile kaldırılmıştır²⁵⁶.

1927-1945 yılları arasındaki nüfus değişimleri incelendiğinde şehirlerdeki doğal artışların genel nüfus artışından önemli şekilde düşük olmadığı anlaşılmıştır. Bu da bahsi geçen yıllar içerisinde köylerden şehirlere doğru bariz bir göçün olmadığını göstermiştir²⁵⁷.

Doğu Anadolu'ya yapılacak iskânlarda kadro dağıtımı Güneydoğu Umûmî Müfettişliğinin²⁵⁸ 1939'da hazırladığı kitaba göre farklı mıntikalara bölünmüştür. Buna

²⁵⁴ *İskân Tarihçesi*, Hamit Matbaası, İstanbul 1932, 13-14.

²⁵⁵ *İskân Tarihçesi*, 16.

²⁵⁶ *İskân Tarihçesi*, 20-21; Mübadele, İskân ve İmar Vekâleti 11 Aralık 1924 tarihli kanunla lağvedilerek hukuk ve vazifesi Dâhiliye Vekâletine devredildi (İskân Tarihçesi, 52).

²⁵⁷ Sadun Aren, "Şehirleşme Hareketleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 4 (1-4), Ankara 1949, 344.

²⁵⁸ "Umûmî Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun" ile farklı vilayetleri alakadar eden ve bu vilayetlerin ortak faaliyetleriyle izalesi kabil olan ihtiyaçları dâhilinde o vilayet üzerinde yetkileri bulunan Umûmî Müfettişlikler teşkiline ve ihtiyaçlarının bitmesiyle bu müfettişliklerin kaldırılmasına Hükümet yetkili kılınmıştır (*Düstur*, 3. Tertip, 8. Cilt, Devlet Matbaası, Ankara 1946, 1005). 1164 numaralı kanun gereğince

göre Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekaleti tarafından Van ve Diyarbakır vilayetlerinde İskân Müdürlükleri, Muş, Ahlat ve Bulanık'ta İskân Memurlukları, Siirt, Urfa, Mardin, Silvan, Bismil, Bitlis, Erciş, Ergani ve Osmaniye'de de İskân Katıplıkları kurulmuştur. İskân Müdürlüğü olmayan yerlerde Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürleri bu görevi ifa etmişlerdir²⁵⁹.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Şeyh Said İsyanı yanı sıra farklı şehirlerde farklı sebeplerden ötürü ayaklanmalar meydana gelmişti²⁶⁰. Hükümet bölgede hem sıkı bir denetim kurmak hem de asayiş daha kolay sağlayabilmek için bazı tedbirler alma yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda henüz mücadeleler devam ettiği sırada Cumhuriyet Halk Fırkası grubu “İsyandan Sonra Şark Vilayetlerinde Yapılacak Islahat Layihası”nı TBMM tatile girmeden sonuçlandırmak istemiştir. Bu amaçla da 20 Nisan 1925'te çıkarılan 134 sayılı Heyet-i Umumiye Kararı ile isyan sahası mülki teşkilatında tadilat yapılmasında lüzum ve fayda görüldüğü takdirde yüce meclisin sonradan toplanmasında değişiklik veya onay hakkı saklı kalmak üzere bahsi geçen teşkilatın icra ve tasdiki için hükümete yetki verilmiştir²⁶¹. Bundan sonra işlemler daha sistematik ve kolaylıkla yapılabilmektedir. Doğu Anadolu'da asayiş bozabilecek haller olduğu takdirde olaya karışanların Batı Anadolu'ya nakledilmeleri hususunda gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Hükümet yetkiyi devraldıktan sonra ilk olarak sıkıyönetim ve askeri hareketin hala devam ettiği isyan bölgesindeki silahların toplanması ve bulundukları konum itibarıyla emniyeti bozabilme potansiyeline sahip şeyh, bey, ağa, aşiret reisi gibi liderlerin isimlerini o mntıkalara

teşkil olunan umûmî müfettişlik unvanı 25.10.1927 tarihli 5977 numaralı kararname ile “Birinci Umûmî Müfettişlik” suretinde yeniden düzenlenmiştir (*Düstur*, 3. Tertip, 9. Cilt, Devlet Matbaası, Ankara 1947, 21).

²⁵⁹ Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, 385.

²⁶⁰ Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk dönemlerinde meydana gelen ayaklanmalar: Nasturi İsyanı (12-28 Eylül 1924), Raçkotan ve Raman Harekâtı (9 Ağustos- 12 Ağustos 1925), Sason Ayaklanması (1925-1937), I. Ağrı Harekâtı (16 Mayıs -17 Haziran 1926), Koçuşığı Harekâtı (7 Ekim-30 Kasım 1926), Mutki Ayaklanması (26 Mayıs-25 Ağustos 1927), II. Ağrı Harekâtı (13-20 Eylül 1927), Bicar Harekâtı (7 Ekim-17 Kasım 1927), Asi Resul Ayaklanması (22 Mayıs-3 Ağustos 1929), Tendürük Harekâtı (14-27 Eylül 1929), Savur Harekâtı (26 Mayıs-9 Haziran 1930), Zeylan Harekâtı (20 Haziran-Eylül Baş 1930), Oramar Ayaklanması (16 Temmuz-10 Ekim 1930), III. Ağrı Harekâtı (7-14 Eylül 1930)dır (*Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları Pülümür-Dersim İsyan ve Harekâtları-Alınan Dersler II*, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011, 247-265; Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 134-135).

²⁶¹ *Resmi Gazete*, 23 Nisan 1925, S. 96, 132-133.

göndermiş olduğu müfettişlerinden istemiştir. Ardından da bunlardan birçoğunu aileleriyle veya tek başlarına Batı bölgelerine naklettirerek sürgüne göndermiştir²⁶².

Şeyh Said İsyanı'nın ardından hadisenin yaşandığı mıntıkada alınacak tedbirler hususunda Abdülhalik Renda Bey, 14 Eylül 1925'te dönemin Başvekil İsmet Paşa'ya “*Doğu Raporu*” olarak bilinen bir rapor sunmuştur. Doğu bölgesinde ortaya çıkan isyanların sebepleri ve yapılması gerekenler hakkında uzun bir rapor özelliği taşıyan bu belgede önem arz eden bir husus da aşiret hayatını ortadan kaldırmak için hükümeti güçlü bir hale getirmenin gerekliliğinden bahsetmesidir. Bu raporun hemen akabinde İcra Vekilleri Heyetine sevk edilen Şark Islahat Planı, Abdülhalik Renda Bey'in “*Doğu Raporu*” üzerine bina edilmiştir. Şark Islahat Planı, 8 Eylül 1925 tarih ve 2536 numaralı kararnameye göre tesis edilen komisyon tarafından 24 Eylül 1925'te Başvekâlet aracılığıyla İcra Vekilleri Heyetine sunulmuştur²⁶³. Bu raporun aşiretler ve bölgenin idari olarak yönetilmesi ile alakalı belli başlı maddeleri özetle şunlardır:

-Şark vilayetlerinde mevcut sıkıyönetim aşağıdaki programın sonuna kadar sürdürülecektir.

-Türkiye 5 genel müfettişlik bölgesine bölünmüştür. 5. Genel Müfettişlik bölgesi şu vilayetlerden oluşur: Hakkâri, Van, Muş, Bitlis, Siirt, Genç, Diyarbakir, Mardin, Urfa, Siverek, Elaziz, Dersim, Malatya, Ergani, Bayezit vilayeti ile Pülümür, Kiğı ve Hınıs kazaları programın tatbikine kadar muvakkaten (geçici olarak) beşinci müfettişlik emrinde bulunacaktır.

-Nizamiye mahkemelerinde ve sıkıyönetim mahkemelerinde asker ve sivil yerli hâkim bulunmayacaktır.

-13 Şubat 1925 tarihine kadar haklarında adli takip yapıp da işleri neticelendirilemeyen, zan altında kalan ve suçlananların şahsi hukuku baki kalmak şartıyla davaları ertelenecektir. Ancak zaman aşımına uğramamış kesin cinayetlerle son isyandan önce isyan mahiyetindeki cinayetler ertelenemez.

²⁶² Fikret Tiren, *Cumhuriyet Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde İskân Politikası Olarak Uygulanan Zorunlu Göç Hareketleri ve 1984 Sonrası Van Kentinde Zorunlu Göç Hareketlerinin Çocuk Suçluğu Üzerine Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, SBE, Van 2012, 61-62.

²⁶³ Ahmet İlyas, “Tek Parti Döneminde Aşiretleri Kontrol Altına Almak İçin Çıkarılan Kanun ve Hazırlanan Raporlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 28, 2014, 332-333.

-Van şehri ile Midyat arasındaki hattın batısında Ermenilerden boşalan araziye Türk muhacirleri yerleştirilecektir. Bunun için sıkıyönetim bölgesindeki vilayetlerde bulunan Ermeni malları mâliyece satılmayacak ve hatta Kürtlere kiraya dahi verilmeyecektir. Yugoslavya'dan gelmekte olan Türk ve Arnavutlar ile İran ve Kafkasya'dan gelecek vadeden kişilerin teşkil edeceği muhacirler, öncelikle Elazığ, Ergani-Diyarbakır, Elazığ-Palu-Kiğı, Palu-Muş arasındaki Murat Vadisi, Bingöl Dağı'nın doğu ve güneyi ile Hınıs, Murat vadileri, Muş Ovası, Van Gölü havzası, Diyarbakır-Garzan-Bitlis hatlarında iskân edilecektir. Bunlardan başka Rize, Trabzon vilayetleri ile Erzurum vilayetinin kuzeydoğu kazalarında yoğun olarak yaşayan halkın rızası doğrultusunda muhacirlerin iskânı için Van Gölü'nün kuzey bölgesine, Hınıs Çayı ve Murat Vadisi'ne nakil olunacaktır. Yerleştirilecek olan Türklerin, Kürtlerin taarruzundan muhafazaları için özel tedbirler alınacaktır.

-İsyana katılan bölgelerdeki halka isyandan dolayı masrafın yüklenmesi uygundur. Bunun temini için Maliye Vekâletince Meclise bir kanun teklif edilecektir. Bu bölgede bulunup da isyana katılmayan köyler bu vergi ile mükellef tutulmayacaktır.

-İsyanı teşvik ve idare etmiş olanlar ile bunların akraba, yandaş ve reislerinden hükümetin Doğu'da kalmalarını uygun görmediği şahıslar, aile ve yakınlarıyla beraber Batı'da hükümetin göstereceği mahallere nakledilecektir. Terk edecekleri malları ve arazileri hükümetçe satın alınarak bedeli nakden verilecek veya nakledilecekleri mahallerde aynı kıymette mülk ve arazi verilecektir.

-Doğu'da hükümet kuvvet ve nüfuzunun idari şubeden güçlü ve dirayetli memur gönderilmek suretiyle takviye edilmesi lazımdır. Aynı zamanda bu mıntıkadaki ikincil memuriyetlere dahi Kürt memur tayin olunmamalıdır.

-Aslen Türk olup Kürtlüğe geçmeye başlayan Muş, Malatya, Elazığ, Diyarbakır, Bitlis, Ahlat, Çarsancak, Palu, Çemizkezek, Ergani, Hozat, Urfa, Van, Ovacık, Arga (Akçadağ), Behisni (Besni), Hekimhan, Çermik, Birecik vilayet ve kaza merkezlerinde hükümet ve belediye dairelerinde, okullarda, çarşı ve pazarda Türkçeden başka dil kullananlar hükümet emirlerine ve belediyeye muhalif ve karşı gelme suçuyla cezalandırılır.

-Aslen Türk olduğu halde Kürtlüğe meyleden yerlerde Türk Ocakları ve okul açılması lazımdır. Bu şekilde buradakiler Kürtlüğe karışmaktan bir an evvel kurtarılmalıdır²⁶⁴.

Kanunun kabulünden sonra Şark Islahat Planı'nın genel amacının belirlenmesi, mülkiye teşkilatının düzenlenmesi ve dirayetli valilerin tayin edilmesi, aşiretlerin iskânı ile alakalı İsmet İnönü hatıralarında yasanın çıkarılma nedenlerine değinirken şunları kaydetmiştir: *“Karadeniz bölgesinden Muş civarına, Van ve Diyarbakır bölgelerine muhacir getirdik, yerleştirdik. Şimdi, bu vesile ile söylemek isterim ki, bu memlekette er geç bir iskân politikası uygulanacak ve gerek ormanlık köylerde, gerek dağlık yerlerde geçimini sağlayamayan halk bir yer değiştirmeye tabi tutulacaktır. Zaten halk, tarım şartları ve geçim şartları güçleştikçe, kendiliğinden göç ederek gecekondu şeklinde büyük şehirler etrafında yerleşmekte ve ihtiyaçtan doğma bir iskân rejimi tatbik etmektedir”*²⁶⁵.

Güvenlik açısından kusurlu görülenler bilhassa Şeyh Said İsyanı'nın çıkmasından sonra İç Anadolu'ya göç ettirilmişlerdir. Bunlar içerisinde sadece Kürt nüfus değil, Ermeniler ve Suriye'den gelmiş olanlar da vardır²⁶⁶.

Bölgeden Batı illerine gönderilen kişi ve ailelere yönelik 10 Aralık 1925 tarih ve 675 sayılı *“Mahalli İskânlarını İzinsiz Terk Eyleyen Muhacir ve Mültecilerle Aşiretler Hakkında Kanun”* uygulanmıştır. Buna göre Diyarbakır ve çevresinden Aydın, İzmir, Antalya, Manisa ve Bursa'ya gönderilenler olmuştur. Sürgün edilenler Diyarbakır ve havalisi ile sınırlı kalmamış olup bölgeden sürgün edilenlerin sayısı 500'ü aşmıştır²⁶⁷.

31 Mayıs 1926'da çıkarılan 885 numaralı İskân Kanunu ile Türkiye Cumhuriyeti memleketleri dahilinde yerleşmek maksadıyla dışarıdan ferdi veya toplu olarak gelmek isteyenlerin hükümetçe oluşturulan kararlara uygun olarak kabulleri, iskan yerlerinin tayini ve bu yerlere sevki Dâhiliye Vekâletine bırakılmıştır²⁶⁸. 1926'dan önceki yasal düzenlemeler daha çok muhacirler ve iskân çalışmaları ile alakalı iken bahsi geçen kanun

²⁶⁴ Altan Tan, *Kürt Sorunu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, 245-249.

²⁶⁵ İlyas, “Tek Parti Döneminde Aşiretleri Kontrol Altına Almak İçin Çıkarılan Kanun ve Hazırlanan Raporlar”, 334.

²⁶⁶ Muhammed Sarı, *Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi'nde İmar-İskân Faaliyetleri (1923-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, 272.

²⁶⁷ Beşikçi, *Resmi Tarih Tartışmaları* 6, 330.

²⁶⁸ *Düstur*, 3. Tertip, 7. Cilt, Devlet Matbaası, Ankara 1944, 1441-1443.

doğrudan Güneydoğu ve Doğu'daki nüfuzlu ve toplumda etkin olan şahısların Batı'ya nakledilmesi olarak anlaşılmaktadır. Başvekâlet Özel Kalem Müdüriyeti, TBMM Reisliğine 22 Aralık 1926 tarih ve 6/5026 sayı ile bir yazı sunmuştur²⁶⁹.

Yukarıda bahsi geçen yazıda, Doğu'dan Batı'ya nakledilen şahıslar hakkında Dâhiliye Vekâletince düzenlenen, İcra Vekilleri Heyetinin 15 Ekim 1926 tarihli toplantısında zikredilen ve Meclise sunulan kanun tasarısı ile icap eden sebepler sıralanmıştır. Şöyle ki; tarihe geçmiş sultanlar devrinin (Osmanlı Devleti'nin) bozuk sistemi, Doğu'yu her zaman bir tehlike teşkil edecek mahiyette bırakmıştır. Cumhuriyetli idareye yakışmayan bu idare tarzını yıkmak, Cumhuriyet kanunlarını hakkıyla egemen kılmak, Doğu vilayetlerinde ıslahatlar yapmaya bağlıdır. Yine hükümet içinde ikinci bir hükümet gibi iş görmekte olan ve ıslahatlara mani olan şeyhlerin, bunlara kapılan şahıslar ile idam veya ağır bir ceza ile mahkum edilen ve Suriye, Irak ve İran'a firar ederek aleyhte hareket eden zararlı şahıslara mensup ailelerin, Doğu hapishanelerindeki mahkumların ıslahat bölgelerinden uzaklaştırılmalarına kati bir zaruret hasıl olmuştur. Batı'ya alınan Doğulu şahısların ikamete memur edildikleri mahallerde daimi ikamete mecburiyet ve Şark vilayetlerine dönmelerinin yasaklanması, Doğu'da başlayacak esaslı ıslahatlardan beklenen gaye için zorunlu görülmüştür²⁷⁰.

1927'den önceki dönemlerde Bitlis'ten Batı'daki diğer vilayetlere gönderilen nüfusa örnek olarak Adana'da iskân edilmiş olan Tahir kızı Elmas gösterilebilir. Adana Valisi, 26 Mayıs 1927'de Dâhiliye Vekâletine gönderdiği yazıda Bitlis muhacirlerinden Tahir kızı Elmas'ın 2/11 numaralı hanede oturmasını istemiştir. Dâhiliye Vekâleti İskân Umum Müdürlüğünün Adana Valisinin 26 Mayıs 1927 tarihli 9035/1380 numaralı tahriratına cevap olarak gönderdiği yazısında iskânının uygun olduğu bildirilmiştir²⁷¹.

Yine bir başka misal olarak, Konya Vali Vekilinin Dâhiliye Vekâletine 30 Mayıs 1927'de gönderdiği yazıda Bitlis'in Adilcevaz mültecilerinden vefat etmiş olan Ali kızı Zeynep'in Birinci Dünya Savaşı öncesinde memleketinden çıkarak Isparta vilayetinin Yalvaç kazasına gelerek 1923 senesine kadar tek başına ikamet ettiğinden bahsedilmiştir. Bahsi geçen şahıs daha sonra 1924'te Akşehir'e gelmiş ve burada iskân edilmedikleri gibi memleketlerine geri dönmek için nakliye talebinde de bulunmadığı yapılan haberleşme

²⁶⁹ TBMM Z.C., 18.06.1927, D. 2, C. 33, İ. 76, 153.

²⁷⁰ TBMM Z.C., 18.06.1927, D. 2, C. 33, İ. 76, 153.

²⁷¹ B.C.A., 272.0.0.12-53.127.16: 1-2.

neticesinden anlaşılmıştır. Aynı yazıda 3 nüfustan ibaret olan bu ailenin ekmek parasını temin etmeye çalıştığından yardıma muhtaç bulunduğu zabıta incelemesiyle teyit edildiğine dair evrakların gönderildiği ifade edilmiştir. Dâhiliye Vekâleti İskân Umum Müdürlüğünden Konya vilayetine yazılan cevabi yazıda bahsi geçen kişinin iskân kanununun yedinci maddesi gereğince Ermeni hanesinde oturması uygun görüldüğü bildirilmiştir²⁷². Bunların yanı sıra Fethiye’de mukim Bitlis mültecilerinden Kamil ve arkadaşları²⁷³, Derik’te bulunan Bitlis mültecilerinden Korkudluzade Hacı Abdurrahman ve kardeşi Haydar Efendi²⁷⁴, Urfa’daki Bitlis mültecilerinden Seyit Bahaettin Kadri Efendi²⁷⁵, yine Urfa’daki Bitlis mültecilerinden Hacı Kasım oğlu Fikri Efendi²⁷⁶ bunlardan bazılarıdır.

Bu mevzu ile alakalı Konya Valisi İzzet Bey tarafından 26 Ağustos 1925’te Dâhiliye Vekâletine gönderilen telgrafta İstanbul yoluyla bölgelerine gelen Şark Mültecilerinin acınacak bir durumda oldukları, bundan ötürü de eski yerlerine gönderilmelerinin lazım geldiği ifade edilmiştir. Vali İzzet Bey, telgrafında ayrıca mültecilerin Konya’da refahlarının tam olarak sağlanamayacağını ifade etmiştir. Konya Valiliği bir yandan Konya’daki mültecileri eski yerlerine gönderme telaşındayken diğer yandan mülteciler de Konya’da kalma isteklerini dile getirmişlerdir²⁷⁷.

Konya’da iskân isteğinde bulunan Bitlis mültecilerinden 3 hane halkının durumunun incelenmesi hakkında Mübadele, İmar ve İskân Vekâletince 2 Eylül 1924’te Konya’ya gönderilen yazıda, mevzu bahis 3 hane halkının iltica sıfatına sahip bulundukları ifade edilmiştir. Yazının devamında, sevkleri hakkındaki müracaatlarında 15 Eylül’den önce meskenleri mevcut bulunduğu takdirde sevkleri, aksi halde talimatname gereğince iskânları icap ettiği de eklenmiştir. Bu mültecilerden birinin de Mustafa oğlu Muhittin olarak dilekçe verdiği anlaşılmaktadır²⁷⁸.

Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti Muhacirin Şubesince Adana vilayetine gönderilen 18 Eylül 1924 tarihli yazıda Van, Ahlat, Adilcevaz, Erzincan, Erzurum,

²⁷² B.C.A., 272.0.0.12-53.127.8: 1-2.

²⁷³ B.C.A., 272.0.0.12-53.125.3.

²⁷⁴ B.C.A., 272.0.0.12-37.15.6.

²⁷⁵ B.C.A., 272.0.0.12-37.16.8.

²⁷⁶ B.C.A., 272.0.0.12-37.16.6.

²⁷⁷ Sarı, *Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi’nde İmar-İskân Faaliyetleri (1923-1938)*, 249.

²⁷⁸ B.C.A., 272.0.0.12-42.54.23: 1; Sarı, *Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi’nde İmar-İskân Faaliyetleri*, 249.

Tortum ve diğer bazı merkezlerdeki ahaliden olan Türklerden arzu edenlerin Eylül sonuna kadar sevklerine devam olunması ancak Kürtlerin önceden bildirilen yazıya istinaden sevk edilmemeleri sebebinin uygun bir suretle temini istenilmiştir²⁷⁹.

Dâhiliye Vekaleti İskan Müdüriyeti Umumiyesince çeşitli vilayetlere Ağustos 1925'te gönderilen yazılarda, Birinci Dünya Savaşı sırasında Batı'ya göç etmek zorunda kalan Van, Bayezid, Bitlis, Muş ve Ahlat mültecileri hakkında, Van ve Bayezid mültecilerinin memleketlerine gönderilmeyip iskân edildikleri yerde kalmalarına müsaade edilmesine rağmen Bitlis, Muş ve Ahlat mültecilerinin tekrar yerlerine gönderilmeleri yapılan yazışmalardan anlaşılmıştır. Bahsi geçen Bitlis mültecilerinin Konya'dan memleketlerine geri dönmeleri için de 175 lira sevk masrafı olarak yardım sağlanmıştır²⁸⁰. Mültecilerden Türk unsuruna mensup olanların kabul etmeleri durumunda hükümet yardımıyla memleketlerine dönebileceklerine dair farklı vilayetlerle yapılmış yazışmalar da olmuştur. 7 Haziran 1926'de Diyarbakır Üçüncü Ordu Müfettişliğinden Dâhiliye Vekâletine gönderilen yazıda, Birinci Dünya Savaşı'ndan memleketi terk etmiş olan Doğu vilayetleri halklarının memleketlerine iade edilmekte iken 9 Ağustos 1925 ve 16442/71 iskân numaralı telgraf üzerine sevk edilmeyenler bulundukları mahallerde alıkonulmuşlardır. Bundan ötürü bu havalide kalmış olan birçok Vanlı ve Bitlislilerin memleketlerine geri dönmelerine müsaade edilmiştir. Bunların memleketlerine dönmeleri o havalideki hükümet dayanağının kuvvet kazanmasına sebep olacağından başka bir mahzur olmadığı halde bu taraflarda ve Anadolu'da kalmış olan ve Türk unsuruna mensup bulunan mültecilerin arzu ettikleri takdirde hükümet yardımıyla memleketlerine dönmelerine müsaade buyurulması istenmiştir²⁸¹.

Mübadele İmar ve İskân Kanunu, iskân bölgelerinin tayin hakkını Mübadele, İmar ve İskan Vekaletine verdiği halde iskân bölgelerini terk edenler hakkında hüküm verilmemişti. Zaman zaman meydana gelen firar hadiselerinin önüne geçmek için kanuni bir müeyyideye ihtiyaç olmuştur. Bu zorunluluk 28 Kasım 1925 tarih ve 675 numaralı mecburi ikamet kanununun neşrine sebep olmuştur. Bu hususla alakalı neşredilen kanun hükmü, gerek kendi arzularıyla ve gerek bir zaruret veya muahede dolayısıyla Türkiye'ye gelip kabul edilen ve daha sonra gelecek olan mübadil, gayri mübadil bütün muhacirlerle

²⁷⁹ B.C.A., 272.0.0.11-19.94.15.

²⁸⁰ B.C.A., 272.0.0.12-45.76.9: 1-3.

²⁸¹ B.C.A., 272.0.0.12-49.98.6.

aşiret ve mültecileri hükümetçe gösterilmiş ve gösterilecek iskân mıntıkalarında 5 sene oturmaya zorunlu kılmıştır. Vekâletin onayı olmadıkça iskân mahallerini terk edenlerin iadeleri ve görülecek lüzuma binaen iki sene zarfında iskân bölgelerinde düzenlemelerin yerine getirilmesi yine bu kanunla olmuştur²⁸². Bu mecburiyetin getirilmesindeki temel amaç; ülkedeki süreklilik arz eden muhaceretleri bitirmektir. Çünkü memlekete çeşitli nedenlerle gelen muhacirlere oturmaları için yer gösterilip, buralarda ev, arazi, tarım araçları, tohum verilerek üretici bir duruma geçmeleri için çalışılmasına rağmen bunlardan bir kısmı yerleştirildikleri yerden belirli bir süre geçtikten sonra başka bir yerde yer bulmak veya önceden gelmiş olan tanıdıklarının yanına gitmek için ayrılmışlardır. Bu durum ülkede sürekli olarak muhacirliğin devam etmesine yol açıp devleti zarara uğratmıştır. “*Mahall-i iskanlarını bila mezuniyet tebdil eyleyen muhacir ve mültecilerle aşair hakkındaki 1/558 numaralı kanun tasarısı ve Mübadele, İmar ve İskan ve Dâhiliye Encümenleri mazbataları*” 21 Kasım 1341 (1925) tarihli meclis oturumunda görüşülmüştür²⁸³.

19 Haziran 1927’de 1097 sayılı “*Bazı Eşhasın Şark Menatıkından Garp Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun*” çıkarılmıştır²⁸⁴. Bu kanunla idari, askeri ve sosyal nedenlerden dolayı bazı aileler ve bunların yanı sıra ağır ceza mahkûmlarının Batı vilayetlerine nakli için hükümete yetki tanınmıştır. Bu naklin de 1927 yılı Ağustos sonuna kadar tamamlanması istenmiştir. Yine kanuna göre mahkûmlardan İcra Vekilleri Heyetince nakil ve iskânlarına karar verilenler ceza müddetlerini bitirdikten sonra diğer mahkûmlar gibi aileleriyle birlikte iskân olunur ve bu gibi mahkûmların aileleri mahkûmiyet süresinin bitmesi zamanında nakil olunurlardı²⁸⁵. Söz konusu kanunla göçürmenin 2 ay zarfında tamamlanması öngörülmüştür. Ancak daha sonra süre 6 aya ve sonra da 9 aya çıkarılmıştır. Böylece halkça boşaltılan köylerde göç edenlere ait hayvanların, eşya, erzak ve hükümet tarafından deftere yazılarak koruma altına alınması

²⁸² *İskân Tarihçesi*, 65-66.

²⁸³ TBMM Z.C., 21.11.1925, D. 2, C. 19, İ. 12, 186-187.

²⁸⁴ *Düstur*, 3. Tertip, C. 8, Devlet Matbaası, Ankara 1946, 847-849. Bahsi geçen kanunun çıkmasından yaklaşık 15 ay önce dönemin Nafia Vekili Behiç Erkin kaleme aldığı hatırasında, 16 Mart 1926 tarihli İcra Vekilleri toplantısına giderken Ziraat Bakanı Sabri Bey’e rast geldiğini ve Sabri Bey’in kendisine “*Yahu bu memleketi biz mi idare ediyoruz, anlayamıyorum. Şark vilayetlerinden tehcir yapılmış, senin haberin var mı, ben hariçten yeni duydum*” demesi üzerine durumu tetkik ettiğini aktarmıştır. Ancak bu harekete dönemin Dâhiliye Vekili Cemil Bey çok kızmıştır. Bunun üzerine Behiç Bey, bu meselenin Gazi, İsmet Paşa ve Dâhiliye Vekili arasında kararlaştırılmış ve tatbik edilmiş olduğu kanaatine varmıştır (Behiç Erkin, *Hatırat (1876-1958)*, TTK Basımevi, Ankara 2010, 271).

²⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Resmi Gazete*, 4 Temmuz 1927, 624, S. 2804-2806.

ve bu malların usulüne uygun olarak ihale ile bedelinin maliyece bildirilmesi hususu tebliğ olunmuştur²⁸⁶.

Diyarbakır Valisi tarafından 20 Ekim 1927’de Dâhiliye Vekâletine gönderilen yazıda 1927 senesi zarfında Bitlis’ten Kayseri, Kütahya ve Niğde’ye sevkleri düzenlenmiş kişi listesi ve nakil suretiyle nakil masraflarının kayıtlı olduğu bir cetvel gönderilmiştir. Şark vilayeti ahalisinden 10 hanede 41 nüfusa ait cetvelde, başlarında erkek bulunmadığı için hane reisi olarak kadınlar kaydedilmiştir. Cetvele göre bahsi geçen sayıdan 15’ini kadınlar, 26’sını ise çocuklar oluşturmuştur. Yine bu nüfustan 10’u Kayseri’ye, 2’i Niğde’ye, 29’u ise Kütahya’ya sevk edilmiştir. Hepsinin de sevk tarihi 9 Ekim 1927 ve hepsi de kara yoluyla sevk edilmiştir. Bu sevk edilenlerin sevk masrafları ise 246 lira tutmuştur²⁸⁷.

Batı vilayetlerine sevk edilenlerin mal ve arazileri ya başkalarına satılmış ya da istimlak edilmiştir. Ancak bu durum ciddi sıkıntılara sebep olmuştur. Çünkü 1928 yılında çıkarılan af kanunları gereğince tekrardan eski yerlerine dönen insanlar mal ve mülklerine yeniden sahip olabilmek için birçok dava açmışlardır²⁸⁸.

Doğu’da Şeyh Said İsyanı’nın sebep olduğu olağanüstü durum düzelmeye başladıktan sonra TBMM’de 7 Mayıs 1928’de bir kanun görüşüldü²⁸⁹. 9 Mayıs 1928’de kabul edilen “*Şark Mıntıkasında Muayyen Vilâyet ve Kazalardaki Ceraim Takibatıyla Cezalarının Tecili Hakkındaki Kanun Lâyihası*” kanunuyla isyan bölgesinde sıkıyönetimin kaldırıldığı tarih olan 23 Ekim 1927’ye kadar askeri kuvvetlere ve devlet memurlarına karşı işlenmiş bütün kabahatler affedilmiştir²⁹⁰.

15 Mayıs 1928 tarih ve 1247 sayılı yasa ile İcra Vekilleri Heyetinin, Doğu’dan göçürülen şahısların tekrar geri dönmelerine fırsat tanıyan süresinin uzatılması kararı sonrasında Şeyh Said ve diğer şekavet olayları sebebiyle Batı’ya sürgün edilenlerin birçoğu aileleriyle yerlerine geri dönmüştür. Birinci Umûmî Müfettiş İbrahim Tali Bey, Başvekâlete gönderdiği bir raporda, 1928 yılı içinde cezaların ertelenmesi ve af gereğince hükümetin içeride yaptığı ilk uygulamada Batı bölgelerine nakledilen 781 kişinin

²⁸⁶ Sarı, *Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi’nde İmar-İskân Faaliyetleri*, 274-275.

²⁸⁷ B.C.A., 272.0.0.11-23.120.17: 1-2.

²⁸⁸ Çağlayan, *Cumhuriyet’in Diyarbakır’da Kimlik İnşası*, 157.

²⁸⁹ TBMM Z.C., 07.05.1928, D. 3, C. 4, İ. 72.

²⁹⁰ Kanunlar Dergisi, C. 6, Kanun No: 1239, s. 163.

Bayazıt, Malatya, Diyarbakır, Urfa, Siirt, Erzincan, Van vilayetlerindeki eski yerlerine geri gönderildiğini ifade etmiştir. Geri gönderilen bu 781 kişi eskiden görev yapmış subay, belediye başkanları ve mebus ile bir kısım aşiret reislerinin çocuklarıdır²⁹¹.

1927 yılına kadar yukarıda bahsi geçen muhacir ve iskân kanunları doğrultusunda Türkiye geneli iskân edilmiş olan kadın ve erkek nüfusunun yıllara göre dağılımı hayli dalgalı olmuştur.

Tablo 1.37. 1923 ile 1927 Yılları Arasında Türkiye Geneli Vilayetlerde İskân Edilmiş Muhacir, Mülteci, Harikzede (evi veya eşyası yanmış kimse), Aşiret, Göçebe vs. Miktarını Gösteren Çizelge²⁹²

Senesi	Nev'i		Toplam
	Erkek	Kadın	
	Nüfus	Nüfus	Nüfus
1923	25.553	25.136	50.689
1924	120.322	115.092	235.414
1925	28.353	28.170	56.523
1926	18.481	16.570	35.051
1927	15.557	16.657	32.214
Toplam	451.223	429.840	881.063

Yukarıdaki tablo incelendiğinde en çok iskân faaliyetinin 1924 yılında yaşandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra 1912-1927 yılları arasında vilayetlerde servetleri ile doğrudan doğruya üretici vaziyete atılmış olan iskân edilmemiş muhacir, mülteci vs. ise erkeklerde 328.869, kadınlarda 295.068 olmak üzere toplamda 618.937'dir. Bu suretle her iki şekilde de iskândan etkilenmişlerin toplamı 1.500.000'e ulaşmıştır²⁹³. İskân faaliyetlerinin en çok 1924 yılı içerisinde olmasının en temel nedeni Lozan Barış Konferansı'nda varılan sonuçlardan biri olan nüfus mübadelesi sözleşmesi gereği mübadeleye tabi tutulan Türk nüfusun Türkiye'ye getirilerek yerleştirilmesidir.

Batı Anadolu'ya Doğu vilayetlerinden nüfusun sevk edildiğine yukarıda değinilmişti. 1329-1339 (1919-1923) yıllarında İzmir'e göç edenler arasında Erzurum, Trabzon, Gümüşhane'den gelenlere rastlandığı gibi 1926-1927 yıllarında yine İzmir'e

²⁹¹ Çağlayan, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası*, 157.

²⁹² *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı Matbuat Umum Müdürlüğü 1928-1929*, Devlet Matbaası, İstanbul 1929, 69.

²⁹³ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929*, Matbuat Umum Müdürlüğü, İstanbul Devlet Matbaası 1929, 69.

gelenler arasında Diyarbakır, Erzurum ve Doğu vilayetleri mültecileri adı altında toplanan insanlar olmuştur. Bunların yanı sıra 1929-1932 yılları arasında İzmir'e gelen göçmenler arasında yine Erzurum, Bayburt, Bitlis, Trabzon mültecileri de yer almıştır. İzmir'e gelmiş ve yerleşmiş olan muhacir, mübadil ve harikzedeler, bu vaziyette olanlara tanınan haklardan yararlanmak üzere başvurmuşlarsa da ilk etapta olumsuz cevap almışlardır. Ancak daha sonra Dâhiliye Vekâletinden gelen bir emir doğrultusunda Borçlanma Kanunu'na göre mültecilerin borçlanmak suretiyle bu haktan yararlanabilecekleri ve bu borçlarını da 20 yılda ödemek suretiyle iskân haklarından faydalabilecekleri ifade edilmiştir²⁹⁴.

Yukarıda Türkiye geneli muhacir ve iskân kanunları doğrultusunda iskan edilmiş kişilerin yıllara göre dağılımından bahsedilmişti. Bitlis vilayetine iskan edilenlerin yıllara göre dağılımı ise aşağıdaki gibi olmuştur.

1921-1928 yılları arasında Bitlis vilayetine getirilip yerleştirilen muhacir sayısı şöyle olmuştur; 1921'de 437, 1922-1924'te yok, 1925'te 33, 1926'da 1.139, 1927'de 720, 1928'de 1.301. Böylelikle toplamda 3.630 muhacir mevcuttur²⁹⁵.

Tablo 1.38. 1929-1936 Yılları Arasında Bitlis Vilayeti Dâhilinde İdari, Mali Olarak İskân Durumunu Gösteren Çizelge²⁹⁶

Seneler	Gelenler muhacir, mülteci nakil		Verilen toprak (dönüm)	Verilen zirai vesait ve malzeme bedeli (lira)	Verilen yemeklik buğday bedeli (lira)
	Hane	Nüfus			
1929	32	149	4.464	960	2.232
1934	9	42	1.444	2.640	566
1935	24	119	6.891	-	-
1936	3	22	243	-	-

Yukarıdaki tablo incelendiğinde bahsi geçen yıllar içerisinde Bitlis'e iskân edilmiş hane sayısı 68, nüfus sayısı ise 332 olarak hesaplanmıştır. Aynı zamanda verilen toprakların toplamı da 13.042 dönümdür. Bu muhacirlere tohumluk buğday bedeli olarak

²⁹⁴ Tülay Alim Baran, *İzmir'in İmar ve İskânı (1923-1938)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, AİİT Enstitüsü, İzmir 1994, 127-128.

²⁹⁵ Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistik Yıllığı, III (1930)*, Ankara 1930, s. 100; Ali Yıldırım, *Cumhuriyet Dönemi İskân Politikaları (1923-1952)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi S.B.E., Eskişehir 2004, 93-94.

²⁹⁶ *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, 348-349.

da 1929'da gelenlere 478 lira; 1934-1935'te gelenlere 450 lira dağıtılmıştır. 1929'da gelenlere 32 ev verilmiş ve tamir bedeli olarak da 640 lira dağıtılmıştır. Bunlar Adilcevaz Nahiyesi sahilinde aşağı Süphan ve Koçeri köylerindeydiler²⁹⁷.

Hükümet tarafından yapılan iskân politikalarına halktan da zaman zaman tepkiler olmuştur. Mesela Bitlis Valiliğinin 1927 yılında almış olduğu kararla Mutki'de 35 köyün nakledilmesi kararına halk tepki göstermiş ve isyanla karşılık vermişti. Bu isyan zorla bastırılabilmiş ve sağ olarak teslim alınanların bir bölümü Siirt'e gönderilmiştir²⁹⁸. Mutki ayaklanmasının temel sebebi; daha önce Sason'da yapılan Mehmet Ali Yunus tedibatı esnasında bunlara yardım eden Silent ve Hersan eşkiyasının harekât sonunda silahlarının toplanması gerektiği halde toplanmamış olması, ayrıca Mutki ilçesinde silahlı kişilerin ihbar edilmiş olmasına rağmen bunların da toplanmamış olmasıyla beraber Bitlis Valiliğinin 35 köyün naklini emretmesidir. Ayaklanma bölgesi ise Selaş-Kalmas-Kanıpirim-Karmelih ve Arziyo Dağları ile çevrili alandır. Bütün Mutki aşiretlerinde silah adedi ise 1.880 kadar tahmin edilmiştir. 26 Mayıs 1927'de başlayan tenkil harekâtı 25 Ağustos 1927'ye kadar devam etmiştir. Harekât sonunda asilerin bir kısmı kaçmış, çoğu yok edilmiş, bir kısmı yakalanmış ve ayaklanma bölgesinde taranmamış yer kalmamıştır²⁹⁹.

Olayın Şeyh Said İsyanı'ndan sonraki döneme denk gelmesi, hükümetin bölgede asayiş sağlamaya çalışmasının da bir sonucu olmuştur. Bilhassa Şeyh Said İsyanı benzeri bir hadisenin bir daha olmaması için bölgelerdeki asker kimliği taşımayan kişilerde bulunan silahların toplanma işi, haliyle karşı hamlelere de sebep olmuştur. Bu silah toplamalara karşılık vermeler sadece Mutki ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda Doğu ve Güneydoğu'nun birçok yerinde hadiseler çıkmıştır. İsyanlara dönüşen bu olaylara katılımın çok fazla olduğu Jandarma Umum Kumandanlığından Başvekâlete gönderilen 21 Aralık 1932 tarihli yazıdan anlaşılmaktadır. Kasım 1932 dönemine ait asayiş raporunu içeren bu yazıda, Sason, Mutki, Kulp, Beşiri ve Garzan yerleşim yerlerinden bir ay içinde 400 tüfek toplanmış olduğu bildirilmiştir³⁰⁰. 1932 Ekimi'ne ait Jandarma Umum

²⁹⁷ Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, 349.

²⁹⁸ Faik Bulut, *Devletin Gözüyle Türkiye'deki Kürt İsyanları*, Yön Yayıncılık, İstanbul 1991, 204.

²⁹⁹ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I (Nasturi-Şeyh Sait-Raçkotan ve Raman-Sason-Ağrı-Koçuşığı-Mutki-Bicar-Asi Resul-Tendürük-Savur-Zeylan-Oramar)*, 3. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, 301-327.

³⁰⁰ B.C.A., 30.10.0.0-128.923.3.

Kumandanlığından gönderilen asayiş raporunda da Sason, Beşiri, Kulp, Mutki ve Garzan yerleşim yerlerinde 1.233 tüfek, 2.175 fişek, 33 tabanca ve 1 otomatik silah toplandığı bildirilmiştir³⁰¹. Diğer taraftan Şeyh Said İsyanı'ndan aşağı yukarı üç yıl sonra Başvekâlete gönderilen asayiş raporunda Doğu illerinde herhangi bir vukuatın olmadığına dair bilgi verilmiştir³⁰².

Birinci Umûmî Müfettişlikle Elazığ ve Bitlis vilayetlerinden alınıp Dâhiliye Vekâletinin 12 Mart 1929 tarih ve 4732 numaralı tezkiresiyle tevdi olunan ve Şark'ın ahvaline dair olan raporlar 15 Nisan 1929'da Başvekâlet Müsteşarı imzasıyla Riyaset-i Cumhur, bütün vekâletler ve Erkan-ı Harbiye Reisliğine bildirilmiştir. Bahsi geçen raporlara göre; Şeyh Said İsyanı'nı müteakip hükümetin Doğu'daki başarısı ve icraatı görünürde bir sessizlik oluşturmuştur. Ancak İngilizlerin yardımına ve Fransızlarla İranlıların müsamahasına mazhar olan Hoybun Cemiyeti, hareket kabiliyetlerini geliştirmiştir. Bundan kaynaklı olarak daha önceden mevcut olmayan Kürtlük cereyanı daha sonraki dönemlerde bir mefkure haline girmiştir. Umûmî Müfettişlikçe 1929 yazında Şark'ta umumi bir isyan çıkacağına dair bir emare görülmemekle beraber Tecil Kanunu'ndan istifade eden eski eşkıyaların ihanet etmekte olmaları, Dersim, Sason, Mutki ve daha bir iki yerde henüz genel olarak silahların toplanılmamış olmasından dolayı mevzii isyanları daima muhtemel görülmüştür. Raporda ayrıca çözüm önerilerine de yer verilmiştir. İranlılarla anlaşmak mümkün olursa yaz ortalarında ortak bir hareketle Ağrı'daki bu sıkıntılı merkezin tamamen ortadan kaldırılması mümkün olabilecektir. Ancak bu tedbirlerin çok mühim ve mefkure halinde beliren Kürtlük cereyanına hiçbir suretle kafi olmadığı açıktır³⁰³.

Yine Birinci Umûmî Müfettişlikçe hazırlanmış ve Riyaset-i Cumhur, bütün vekâletler ve Erkan-ı Harbiye Reisliğine bildirilen raporda, Bitlis vilayetinde iskânı rahatlatmak ve işler bir hale getirmek için düşünülen çarelere bakıldığında şunlar ön plana çıkmıştır;

-Şarkta takip edilecek idare siyasetini mutlak olarak tespit etmek, şahsi kararlarla hareketin önüne geçmek, Türk muhacir iskânını sağlamak, Kürtlerin yoğun olarak bulundukları yerlerde bunları Türklerle meskûn bölgelere dağıtmak ve iskân etmektir.

³⁰¹ B.C.A., 30.10.0.0-128.923.2.

³⁰² B.C.A., 30.10.0.0-127.912.23.

³⁰³ B.C.A., 30.10.0.0-110.740.17: 2-3.

Her hangi bir isyanda sevk edilecek kuvvetin bütün masraflarını o bölge veya köy halkına yükletmek ve Kürtleri iktisaden zayıf düşürmek.

-Nahiye teşkilatlarına Kürtçe bilmez Nahiye müdürlerini tayin etmek, münasip bölgelerde sağlık teşkilatı oluşturmak, doktoru, aydını, yetenekli bir eğitmeni bulunan, misyonerler gibi hareket edecek yatılı mektepler namı altında ve görünürde bu vazifeyi görür ilmi müesseseler vücuda getirmek. Bu müesseseler hastalara, zayıflara, kimsesizlere yardım etmek suretiyle tekkelere alışkın halkı az zaman zarfında istediği yola sevk edebilirdi. Ayrıca bütün mektep öğretmenlerini Kürtçe bilmezlerden seçmek gerekmektedir.

-Birinci ve ikinci şekillerde birbirine zıt olmayan tedbirleri birleştirerek takip etmek, Diyarbakır demir yolu hattının bir kolunu Elazığ-Palu-Bingöl-Muş yoluyla Tatvan'a ulaştırmak. Raporda ayrıca bütün bu tedbirlerin bütçeye bir yük getireceği ifade edilmiştir. Fakat yapılmaması durumunda, yıllık bütçeye daha fazla zarar vereceği ifade edilmiştir³⁰⁴.

Bu rapor üzerine Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya imzasıyla cevabi bir yazı kayda alınmıştır. Şükrü Kaya'nın 14 Mayıs 1929 tarihli ve Başvekâlete yazılan yazısında, ilgili vekâleti ilgilendiren hususlar hakkında icap eden tedbirlerin alınacağı ve icraata geçileceği ifade edilmiştir. Kaya, yine aynı raporda tavsiye niteliğinde şunu da yazmıştır; *"diğer vekâletlere mensup memurların garplı ve Türk olmalarının teminine emir buyurulmasını arz ve istirham eylerim efendim"*³⁰⁵.

Yukarıdaki tavsiyelerin ne kadarının dikkate alındığı Bitlis Milletvekilleri Tevfik Temelli ve Süreyya Örgüevren'in Ağustos 1939'da seçim bölgelerini dolaşarak hazırladıkları rapordan anlaşılmıştır. 2 Nisan 1940'da CHP Genel Sekreterliğine sunulan bu raporda, hükümet memurlarının aileleriyle birlikte gecesini rahat geçirebileceği bir eve sahip olmadıklarından bu durumun hizmetlerine de olumsuz yansıdığı ifade edildi. Hal böyle olunca hükümet memurları buralara gitmemek için çareler aramaya başlamışlardır³⁰⁶. Yine Hasip Aytuna'nın 2 Şubat 1943'te CHP Genel Sekreterliğine sunduğu raporunda da benzer durum söz konusudur. Raporda son iki üç yıldır birçok

³⁰⁴ B.C.A., 30.10.0.0-110.740.17: 3.

³⁰⁵ B.C.A., 30.1.0.0-110.740.17: 7.

³⁰⁶ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 28.

öğretmenin silahaltına alındığı ve yerlerinin de doldurulmamasından dolayı eğitimin olumsuz etkilendiğini ifade etmiştir³⁰⁷. Halbuki çocuklara Türkçe öğretmek ve Türk kültürü ile tanışmalarını sağlamak temel gayelerden biriydi.

1930'da hazırlanan iktisadi programda 13. madde ile o zamana kadar Batı Anadolu'da tarımsal üretime daha çok önem verilmişken hazırlanan rapor doğrultusunda Doğu Anadolu Bölgesinde toprakların daha verimli olmasından hükümet yardımı muhtaç muhacirleri bu bölgelerde ve çoğunlukla demir yolunu izleyen istikamette yerleştirmeyi ve bunlardan bir süre de vergi almamayı planlamıştır³⁰⁸.

1923-1933 yıllarında, yani Cumhuriyet devrinin ilk 10 yılında, Türkiye'de yerleştirmek zorunda kalınan muhacirlerin sayısı, 379.913'ü mübadil ve 248.392'si mübadele bölgesi dışında olmak üzere 628.305 kişi olmuştur. Bu da 158.336 aile demektir³⁰⁹. Devlet tarafından 1923-1933 yılları arasında 157.736 aileye ortalama 39,6'şar dönüm olmak üzere 6.248.928 dönüm kültür toprağı dağıtılmıştır. 1934-1949 yılları arasında da 62.849 aileye, aile başına ortalama 45,6 dönüm olmak üzere 2.866.685 dönüm kültür toprağı dağıtılmıştır³¹⁰. 2510 sayılı kanun sadece dışarıdan göç edenlerin iskânı için değil, aynı zamanda iç iskân için de bazı hükümler getirmiştir. İç iskânla alakalı getirilen hükümlerin arka planında 1925'te Şeyh Said, 1930'da Ağrı ve 1937'de de Dersim'deki Kürt ayaklanmalarının etkisi olmuştur³¹¹. Bu kanuna göre Erzincan, Bitlis, Tunceli, Diyarbakır, Bingöl, Van, Siirt, Muş, Ağrı, Elazığ, Erzurum, Kars, Çoruh, Malatya ve Mardin illerinden 5.074 hanede 25.831 nüfus Batı Anadolu'ya nakledilmiştir³¹².

Şark mültecilerinden 1923-1933 yılları arasında iskân edilenlerin miktarı 9.145 ailede 35.017 nüfustur. İskân edilen ailelere verilen evlerle araziler Borçlandırma Kanunu'na göre 20 yıl içerisinde ödenmek şartıyla bırakılmıştır. Bunun yanı sıra Şark

³⁰⁷ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 87.

³⁰⁸ Salhadin Gök, *Tek Parti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İskân Politikaları (1923-1950)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2005, 138.

³⁰⁹ Ömer Lütfü Barkan, Türkiye'de Muhacir İskânı İşleri ve Bir İç Kolonizasyon Planına Olan İhtiyaç, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 10 (1-4), 1949, 206.

³¹⁰ Cevat Geray, "Türkiye'de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi", *Amme İdaresi Dergisi*, 3 (4), Aralık 1970, 26.

³¹¹ İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, 50, Yaz 1990, 63.

³¹² Tekeli, "Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", 64.

mültecileri yerleştirilirken belirli esaslar takip edilmiştir. İskân edilen mülteciler arasında Kürt kökenli olanların yerleştirilmeleri esnasında iskân edildikleri yörenin halkıyla nüfus oranlarına büyük önem verilmiştir³¹³. Yani Kürt nüfusun daha kısa sürede kaynaşması için iskân edildikleri bölgedeki Türk nüfustan sayı olarak daha az olmasına özen gösterilmiştir. Bununla beraber iskan bölgelerinin demografik yapısını derinden etkilemeyecek önlemler de alınmıştır. Sonuç itibarıyla insan toplumlarının bir arada uyum içerisinde yaşamaları zaman alan bir konudur. Yine şehrin temel dokusunu da çok bozmayacak şekilde yerleştirmeler olmuştur.

Bir başka esas; yukarıda da değinildiği üzere Dâhiliye Vekâleti tarafından İç Anadolu'daki şehirlere gönderilen yazıda, savaş bölgelerinden gönderilen Kürt mültecilerin imam, reis ve şeyhlerinden ayrı olarak, aynı zamanda yerli halkın da %5'ini geçmeyecek şekilde, Orta Anadolu'ya yerleştirilmeleri istenmiştir. Ancak bu projede başarıya ulaşılamamıştır. Diğer taraftan asayişin temini için de doğudan batıya sürgünler 1933 yılında da devam etmiştir. Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa imzasıyla 12 Eylül 1933'te yayımlanan kararnameyle Sason ve Mutki yerleşim yerlerinde evleri dağınık olan ve eşkıyaya yardım ve yataklık etmek suretiyle memleketin asayişini bozmaya yeltenen 350 ev halkının, 885 sayılı kanunun 3. maddesine göre Trakya'ya nakil ve iskânları kararlaştırılmıştır. Bu karar Dâhiliye Vekâletinin 11 Mayıs 1933 tarih ve 29603/895sayılı tezkere ile 27 Ağustos 1933 tarih, 5701/2749 sayılı tezkereleri üzerine İcra Vekilleri Heyetince 12 Eylül 1933'te kabul edilmiştir³¹⁴.

15 Temmuz 1934'te 2752 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren “2577 Sayılı Dâhiliye Vekâleti Merkez Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki Kanunun Bazı Maddelerinin Tadiline Ait Kanun” gereğince iskân işlerinin daha kolay ve kalıcı olarak yapılabilmesi için farklı şubeler oluşturulmuştur. Bunlardan Birinci Şube, 2510 numaralı İskân Kanunu hükümlerine göre muhacirlerin, mültecilerin, göçebelerin ve nakledilenlerin getirilmesi, yollanması, yerleştirilmesi, müstahsil hale konması, mıntıklarının ve yerlerinin ayrılması, topraksız veya az topraklı yerli çiftçilere toprak dağıtılması, eski iskân işlerinin tasfiye edilip bitirilmesi işleri ve bunların muhabere ve muameleleri ile vazifeli tutulmuştur. İkinci Şube ise, memleket içinde vatandaşların kültür cephesinden her türlü vaziyetlerini araştırmak, 2510 numaralı İskân Kanunu'nun

³¹³ Sarı, “Atatürk Dönemi'nin İskân Politikasında İç İskâna Yönelik Çalışmalar (1923-1938)”, 107.

³¹⁴ B.C.A., 30.18.1.2-39.62.13.

8, 9, 10 ve 11. maddelerine göre gerekli bulunan önlemleri arayıp bulmak, önlemlerin uygulanmasını devamlı yürütmek ve yoklamak ile vazifelendirilmiştir. Ayrıca hariçteki Türk kanı veya kültürüne bağlı olup geleceklerin vaziyetlerini incelemek, yurdun iskâna müsait ve verimli topraklarını tespit etmek de bu şubenin görevleri arasında sayılmıştır³¹⁵.

Bahsi geçen kanun düzenlemesiyle Türkiye iç iskân politikası çerçevesinde 3 bölgeye ayrılmıştır. 1. tür bölge, Türk kültürüne sahip nüfus yoğunluğunun artmasının istenildiği bölgelerdir. Bu bölgeler Güneydoğu ve Doğu Anadolu’da Kürtçe ana diline sahip nüfusun bulunduğu alanlar olmuştur. Buralara Osmanlı Devleti’nin eski eyaletlerinden gelmiş fakat iskân yardımı almamış Türk göçmenlerin yerleştirilmesi düşünülmüştür. 2. tür bölge, Türk kültürünü benimsemesi arzu edilen grupların iskân edildiği bölgeler olmuştur. 3. tür bölgeler sağlık, kültür, ekonomik, siyaset, askeri ve güvenlik gerekçeleriyle boşaltılması ve yerleşimin yasaklanması gerektiği düşünülen alanlar olmuştur. Bu alanlardaki nüfusun Türk kültürüne bağlılık derecesine göre 1. veya 2. tür bölgelere yerleştirilmesi öngörülmüştür³¹⁶. Böylece 1. bölgeye yeniden herhangi bir aşiretin ve göçebenin sokulmasına, Türk kültürüne bağlı olmayan herhangi bir ferden yeniden yerleşmesine ve bu bölgelerin eski yerlilerinden olsalar bile Türk kültürüne bağlı olmayan herhangi birinin dönüşüne izin verilmeyeceği anlaşılmıştır. Diğer taraftan 2 numaralı bölgelere Dâhiliye Vekâletinin uygun göreceği yerlere iskânların yapılabileceği ve 3 numaralı bölgelere de İcra Vekilleri Heyeti kararı olmadıkça hiç kimsenin yeniden iskânına izin verilmeyeceği anlaşılmıştır. Dolayısıyla Kürtlerin Türk nüfusunun yoğun olduğu bölgelere dağıtılıp iskân ettirilmesi ve Türk kültürü içinde eritilmesi amaçlanmıştır. Diğer taraftan Türk nüfusunun da Doğu’ya nakli ile Türk kültürünün yayılması amaçlanmıştır.

1932 ve 1933 yılı içerisindeki iskân faaliyetleri de aynı hızla devam etmiştir. Birinci Umûmî Müfettişlikten yazılan 5 Eylül 1932 tarih ve 725/2559 numaralı tezkere ile Sürmene’den getirilerek Van ve çevresinde yerleştirilmeleri kararlaştırılan 140 ev halkına yeniden inşa edilecek evler ile dükkânların emaneten yaptırılması hakkında bir karar alınması teklif edilmiştir³¹⁷. Buna karşılık Maliye Vekâletinden yazılmış 13 Eylül 1932

³¹⁵ *Resmi Gazete*, 15 Temmuz 1934, S. 2752, 4146-4147.

³¹⁶ Tekeli, “Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, 63-64.

³¹⁷ 5-7 Temmuz 1929’da meydana gelen yoğun yağış ve oluşan heyelenlar Of ve Sürmene’de maddi birçok zararlar beraber 10’larca insanın ölümüne de neden olmuştur. Felaketin hemen öncesinde de açlık ve yokluk içerisinde bulunan Sürmene-Of halkı bu olaydan sonra iyice perişan olmuş ve Devlet eliyle Maçka ve Bayburt’un yanı sıra Erzurum, Samsun, Van şehirlerine yerleştirilmişlerdir. Konu hakkında detaylı bilgi

tarih ve 11299/579 numaralı mütalaada, İhale Kanunu hükümlerine göre bunların emaneten yaptırılmasına imkân görülmemekte ise de kıştan önce tamamlanması zaruretine binaen yaptırılması uygun olabileceği bildirilmiştir. Bu durum 14 Eylül 1932 tarihli ve Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa imzasıyla yayımlanan kararname ile İcra Vekilleri Heyetinin toplantısında görüşülerek bahsi geçen ev ve dükkânların aciliyetine binaen pazarlıkla yaptırılması uygun görülmüştür³¹⁸. Aynı gün çıkarılan diğer bir kararnamede, Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde iskân edilecek muhacirlerin sevk, celp, arazi ve iâşe dağıtım masrafları ile bu işte kullanılacak memurların masraf ve ücretleri için Dâhiliye Vekâletinin 1932 senesi bütçesinin 317. faslına mevzu 50.000 liralık tahsisatın ihtiyaca kâfi gelmediği anlaşılmıştır. Bundan dolayı Van, Muş, Elazığ vilayetlerinde iskân edilecek muhacirler için lazım olan ilave 200.000 liranın Duyun-u Umumiye bütçesinden karşılanmasına karar verilmiştir. Şöyle ki, 1932 Bütçe Kanunu'nun 37. maddesine dayanarak bahsi geçen idare bütçesinin 195. faslına mevzu 8.500.000 liralık tahsisattan 20.000 lirasının naklen Dâhiliye Vekâleti bütçesinin 317. muhacirin iskânı tahsisatına ilavesine karar verilmiştir. Bu karar Maliye Vekâletinin 4 Eylül 1932 tarih ve 11057/567 numaralı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 14 Eylül 1932 tarihli toplantısında kabul edilmiştir³¹⁹.

Van ve Tatvan'a daha önce yerleştirilmiş olan Sürmene halkının yaşam kalitesini daha da arttırmak amacıyla önemli kararlar alınmıştır. Dâhiliye Vekâleti, 29 Eylül 1932 tarih ve 22352/13895 numaralı tezkeresiyle, arazilerin darlığından dolayı geçimlerini temin edemeyerek perişan bir halde kalan Sürmene halkından, farklı sanat erbabından 20 ev halkının evlerini kendileri yapmaları şartıyla 885 numaralı İskân Kanunu'nun 3. maddesine uyularak Van vilayetine nakillerine müsaade buyurulması hakkında bir teklifte bulunmuştu. Bu teklif İcra Vekilleri Heyetince 9 Ekim 1932 tarihinde kabul olunmuştur. Aynı gün Reis-i Cumhur Gazi M. Kemal Paşa imzasıyla ilgili konu hakkındaki kararname yayımlanmıştır³²⁰. Ancak yukarıda bahsi geçen kararnameye zeyl olarak 2 Ocak 1933'te çıkarılan başka bir kararnameyle, daha önce alınmış karar,

için bkz. Muzaffer Başkaya, "1929 Of-Sürmene Felaketi ve Bölgeye Etkileri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2015 (18), 177-196. Ayrıca Sürmene'den ve Karadeniz'in farklı yerleşim alanlarından Van ve çevresine yerleştirilenlerin farklı sanat erbabından olmaları, onların bu yeteneklerinden istifade edilmesi ve iskan edildikleri yerleşim alanlarında birçok alanda yerel halka örnek olmalarının sağlanması amaçlanmıştır (B.C.A., 30.18.1.2-31.65.19).

³¹⁸ B.C.A., 30.18.1.2-31.61.8.

³¹⁹ B.C.A., 30.18.1.2-31.61.9.

³²⁰ B.C.A., 30.18.1.2-31.65.19.

yapılacak evlerin malzemelerinin Birinci Umûmî Müfettişlik ve işçiliğinin de kendilerine ait olması şeklinde değiştirilmiştir³²¹.

Bitlis ilçelerinin de bulunduğu Van Gölü Havzasına bir diğer iskân çalışması 1933'ün sonlarında olmuştur. Çoruh ve Trabzon şehirlerinde topraklarının darlığından dolayı araziden yoksun 2.692 evde 9.836 kişinin, 885 sayılı kanunun 3. maddesine göre toprağı verimli ve bol olan Van Gölü civarına azar azar gönderilip yerleştirilmeleri düşünülmüştür. Bu hususta Dâhiliye Vekâleti, 15 Ağustos 1933 tarih ve 4899.2850 sayılı, 31 Ağustos 1933 tarih ve 5991.3051 sayılı, 11 Ekim 1933 tarih ve 8838.4479 sayılı tezkereler hazırlamıştır. Maliye Vekâletinin de 28 Eylül 1933 tarih ve 5140 sayılı mütalaası üzerine İcra Vekilleri Heyetince 5 Kasım 1933'te bu tasarı kabul edilmiştir³²². Bilhassa Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra çıkarılan kanun gereği sürgün edilen Ermenilerden doğan boşluk Karadenizli ailelerle doldurulmaya çalışılmıştır. Nitekim Osmanlı toplumunda sanatkar olan Ermenilerin göçürülmesiyle sosyal yaşantıda önemli bir eksiklik meydana geldi. Bu durum Karadenizli ailelerin bu bölgelere yerleştirilmesiyle az da olsa telafi edilmiştir.

Türkiye'ye gelen göçmenler 1934'ten sonra 14 Haziran 1934 tarih ve 2510 sayılı İskân Kanunu gereğince yerleştirilmişlerdir³²³. Bu kanunu uygulayan İskân Umum Müdürlüğü, yasadaki dokuzuncu maddenin değişmesiyle 21 Ekim 1935 tarih ve 2849 sayılı kanunla Dâhiliye Vekâletinden ayrılarak Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletine devredilmiştir³²⁴. 2510 sayılı yasaya göre Türkiye'de yerleşmek gayesiyle gelmek isteyen, Türk soyuna mensup ve Türk kültürüne bağlı olanlar Dâhiliye Vekâleti emri ile kabul edilmişlerdir. Bunlara muhacir denilmiştir. Türkiye'de yerleşmek maksadıyla olmayıp bir zaruret gerekçesiyle geçici olarak oturmak isteyenler ise mülteci sıfatını almışlardır. Bunlardan iskân yardımı istemeyenler, arzu ettikleri yerlere yerleşebilmiş, iskân yardımı isteyenler ise devletin uygun gördüğü alanlara yerleşmek mecburiyetinde olmuşlardır. Türk soyundan olmayanlar ise hükümetten iskân yardımı istemeseler dahi hükümetin uygun gördüğü yerlerde oturmuş ve hükümetin müsaadesi olmadan yerlerini

³²¹ B.C.A., 30.18.1.2-33.1.7.

³²² B.C.A., 30.18.1.2-40.77.9.

³²³ *Resmi Gazete*, 21 Haziran 1934, S. 2733, 4003-4009; *Düstur*, 3. Tertip, 15. Cilt, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara 1955, 460-473.

³²⁴ *Resmi Gazete*, 21 Kasım 1935, S. 3162, 5791.

değiştirememişlerdir³²⁵. Bahsi geçen bu kanunun 10. maddesi, bu kanunun daha geniş hedefe sahip olduğunu, toplumsal bir değişimi de ön gördüğünü ortaya koymuştur. Bu madde ile kanunun aşiret şahsiyet hükmü tanımadığını, bu konuda herhangi bir vesika, hüküm ve ilama dayansa da tanınmış hakların kaldırıldığını belirtmiştir. Bu madde ile aşiret ağalığı, şeyhliği, reisliği, beyliği ve bunların herhangi bir görgü ve göreneğe veya vesikaya dayalı her türlü teşkilat ve organları kaldırılmıştır. Bu kanunun ilanından evvel herhangi bir hüküm veya vesika ile veya örf ve adetle aşiretlerin şahsiyetlerine ait olarak tanınmış kayıtlı ve kayıtsız tüm gayrimenkuller devlete geçmiştir³²⁶. Bu suretle Cumhuriyetin devletçi bir planla sanayileşme tecrübelerine giriştiği bir zamana denk gelen bu kanun ile gayet açık bir şekilde aşiret beylerinin nüfuz ve hâkimiyeti kaldırılmak ve aşiretçiliğe son vermek hedeflenmiştir.

1934 yılında çıkarılan İskân Kanunu neticesinde Doğu Anadolu'ya yapılan iskân çalışmalarının önemli merkezlerinden biri de şüphesiz Bitlis ve ilçeleridir. İskân sonrası bölgeyi kendisi incelemek isteyen dönemin Başvekili İsmet İnönü, 7 Temmuz 1935 Pazar günü Bitlis'e gelmiştir. Burada yaptığı incelemeler ışığında Bitlis'e övgüler yağdırmıştır. *"Yegâne ve en kuvvetli Türk merkezi, Türk şehri"*³²⁷, diye bahsettiği Bitlis şehri ile alakalı defterine bazı notlar düşmüştür. Bu notlarında Bitlis'in vilayet halinden çıktıktan sonra düşmeye başladığını, o dönemde halkın ümidinin şimendiferin (tren) Bitlis'ten geçmesi olduğunu, şimendiferin Bitlis'ten geçip Van'a gittikten sonra transit yol üzerinde olma özelliği kazanacağından bahsedip raporuna şunları eklemiştir; *"Bitlis, Mutki ve Hizan arasında yapay olarak daima devlet gücü ile vücuda getirilmiş bir Türk şehridir. Ve yine ancak devletin alacağı tedbirler ile bir Türk merkezi olarak durabilir. Kendi haline bırakılırsa kısa süre içerisinde bir Kürt köyü haline gelmesi ve bu suretle Hizan, Mutki, Garzan, Şirvan mıntikasının Türkçe işitecekleri bir yer olmaksızın kütle olmaları muhtemeldir"*³²⁸. Bu sözleriyle bilhassa Şeyh Said İsyanı ile beraber kendilerinden söz edilen Hizan'daki Nakşibendi tarikatı temsilcileri ve Mutki'de 1927'de yaşanan olaylara gönderme yaparak Bitlis şehrinin bu yerleşim yerleri arasında bir Türk kalesi vazifesi gördüğüne dikkat çekmiştir.

³²⁵ Resmi Gazete, 21 Haziran 1934, S. 2733, 4003-4004.

³²⁶ Resmi Gazete, 21 Haziran 1934, S. 2733, 4004.

³²⁷ İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, C. 1, Yay. Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, 168.

³²⁸ Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, 31.

İnönü, Bitlis'e verdiği önemden dolayı işi olurluna bırakmayarak devletin bu işi bizzat vazife addetmesi gerektiğini ima ederek raporuna şöyle devam etmiştir; "*Bitlis olmasaydı bizim onu yaratmamız icap ederdi*". Bundan da anlaşılan şudur ki, Bitlis'i kuvvetli bir merkez olarak Türk yuvası ve kalesi halinde tutmak gerekmektedir. Raporda, Bitlis halkının, etrafındaki Kürt bölgeyi geçmeye alışkın olduğu, onların bu özelliğinin de Türk kültürü için bulunmaz bir fırsat olduğu ifade edilmiştir. Raporda ayrıca, etrafındaki bir iki kaza ile Bitlis'i yeniden vilayet haline getirmenin gereğinden bahsedilerek merkezin imarı, vakıfların da çarşığı imar etmesi, orta mektebin kuvvetli tutulması, ağır ceza mahkemesi, halkevine yardım gibi ufak tefek tedbirlerle şehri canlı tutmak amaçlanmıştır³²⁹.

İnönü, Bitlis'in kültür temelini sağlamlığından bahsettikten sonra şehre iskân edilmiş nüfustan da bahsetmiştir. Raporunda Bitlis'ten sonra Rahova Düzlüğü'nden Tatvan'a geçtiğini söyleyerek oradaki izlenimlerinden de bahsetmiştir. Trabzon'un Sürmene ilçesinden getirilen göçmenler için evler yaptırıldığını, uzaktan görünüşlerinin iyi olduğunu ancak Sürmene'den getirilen muhacirlerin ifadesine göre, evlerin dışına konan kiremitlerin karı tutmadığını, toprak taban ve pencerelerin muhafazasız olduğunu ifade etmiştir. Rapora göre, Sürmeneliler büyük bir kısmı sanatkâr oldukları için geçimlerinden şikâyetçi olmuşlardır. Van Gölü kenarına ilk yerleştirilenler olarak kayda geçen Karadeniz'den getirilen bu Sürmenelilerin buradan memnun kalmamaları halinde hükümetin uygulamaya çalıştığı uluslaşma politikasının bu bölgede akamete uğrayacağı ifade edilmiştir³³⁰.

Yine Doğu Anadolu'da iskân faaliyetlerini arttırarak buralarda Türk kitlesini çoğaltmak gayesiyle İsmet İnönü'nün raporuna kaydettiği bilgilerden biri de 1. ve 3. Genel Müfettişlikte, özellikle Van, Muş, Erzincan ve Elazığ'da acele Türk kitleleri oluşturulmasıdır³³¹.

İsmet İnönü'nün Şark seyahati sonrasında kaleme aldığı ve 1935'te Mustafa Kemal Atatürk'e verdiği raporunda, Şarktan gönderilenlerin mal varlıklarının nasıl değerlendirildiği ile alakalı bilgiler vermiştir. Raporda, Birinci ve Üçüncü Genel Müfettişliklerin ilk iskân mıntıkasına gelecek olanların yapı malzemesini ve kendilerine

³²⁹ Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, 32.

³³⁰ Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, 32.

³³¹ Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, 58.

iskân tapularının verilmesini temin etmeleri gerektiğinden bahsetmiştir. İskân tapusundan maksat iskân olunan muhacirlere ait arazi üzerinde eski-yeni tasarruf davalarını imkânsız bırakacak bir vesika verilmesidir³³². Diğer taraftan iskan politikasının muhitlerde kalıcı ve verimli sonuçlar vermesi için de önerilerde bulunulmuştur. Umûmî Müfettiş Abidin Özmen Bey, raporunda Türk, Kürt ve Alevi ailelerin birbirlerine kız alıp vermeleri, bunların yanı sıra memur ve asker olarak Batı'dan Doğu'ya gelen Türk erkeklerin burada Kürt kızlarıyla evlenerek kültür değişimine katkı sunmaları şeklinde önerilerde bulunmuştur³³³.

Hükümet Tunceli'deki ayaklanma sonrasında 2510 sayılı kanunun 2. maddesine dayanarak Doğu Anadolu'da güvenlik ve emniyet gereği Tunceli, Elazığ, Muş, Diyarbakır ve Bitlis'te yasak olan bölgeler belirleyerek, buralarda yaşayan halkın Batı'ya nakledilmesine ve iskânına karar vermiştir. Nitekim 7 Nisan 1938 tarih ve 2/8222 numaralı İcra Vekilleri Heyeti kararıyla Mutki'deki yasaklı bölgede oturanların Samsun'a zorunlu iskânı kararlaştırılmıştır. Buna göre 23 hanede 76 nüfus 8 Haziran 1938'de kara ve demir yoluyla Samsun'a ve oradan da iskân edilmek üzere Bafra'ya nakledilmişlerdir. Nakil olunan bu şahıslara 2510 sayılı İskân Kanunu gereği borçlanma suretiyle arsa, ev, tohumluk ve ziraî alet dağıtılmış olup, üretici konuma geçinceye kadar iaşeleri ücretsiz karşılanmıştır³³⁴.

2510 sayılı İskân Kanunu'nun öngördüğü iskân örgütlenmesine yönelik diğer bir birim Umûmî Müfettişlikler olmuştur. Kanunun 47. maddesindeki; "Umûmî Müfettişlik teşkilatı olan mıntikalarda Umûmî Müfettişler göçebelerin, muhacirlerin ve nakil olunanların muayyen müddetlerde iskân ettirilip üretici hale gelmelerinden birinci derecede sorumludurlar" ifadesi ile Umûmî Müfettişlikler, vazifeli bulundukları bölgenin iskân işlerinden birinci derecede sorumlu tutulmuşlardır³³⁵.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Doğu Anadolu Bölgesi'nde özellikle Şeyh Said İsyanı'ndan sonra hızlı bir etnik kimlik değişimi çabası söz konusudur. Bu konuda Bitlis de önemli bir yere sahiptir. İnönü, Bitlis'in bu öneminden ötürü Umûmî

³³² Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul 2008, 58.

³³³ Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, 81.

³³⁴ Önder Duman, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Doğu Anadolu'dan Samsun'a Zorunlu Göç ve İskân", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 11 (21), 2016, 219-220.

³³⁵ Canan Emek Sarıgül, *Türkiye Cumhuriyeti'nin İskân Siyaseti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi S.B.Ü., Malatya 2012, 195.

Müfettişten Tatvan muhacirleriyle özellikle ilgilenmesini istemiştir. İnönü daha sonra oradan Van'a hareket etmiştir³³⁶.

Yukarıda da bahsedildiği üzere, CHP Hükümetinin 1935 senesindeki temel hedeflerinden biri de nüfusu arttırma politikasıydı. Bu konuda Anadolu haricinde yaşayan Türklerin Anadolu'ya göçürülmesi ve nüfusu planlama programları bunlar arasından bazılarıdır. Bu durum 9-16 Mayıs 1935'te yapılan CHP 4. Büyük Kurultayında dönemin Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya Bey tarafından da dile getirilmiştir. Açıklamalarda; Anadolu'da nüfus durumunun bazı nedenlerden dolayı layık olduğu seviyede olmadığı, nüfusu arttıracak faktörün yerli halkın çoğalması ve göçmenler olduğu ancak ellerinde alınmış tedbirlerin henüz olmamasından dolayı bunları yasaklamaya mecbur kaldıkları ifade edilmiştir³³⁷.

Türkiye genelinde durum böyle iken Doğu Anadolu Bölgesi ve özellikle Van Gölü Havzası için de Şükrü Kaya şöyle bir açıklama yapmıştır; *“Şarkta da nüfusu arttırma ihtiyacı vardır. Senelerden beri süren muharebeler oranın nüfusunu azaltmıştır. Bilhassa Van Gölü Havzası bir zamanlar büyük bir medeniyet merkezi iken bugün orada km başına 5 nüfus isabet etmektedir. Nüfusumuzun yoğun olan yerlerinden oraya gidecekler vardır ve gitmektedirler”*³³⁸.

1934'te hükümet tarafından yapılan 40 eve 1934, 1935, 1936'da gelenlerden 36 hane yerleştirilmiştir. Bu evler Tatvan merkezindedir. Bu evlerin yapımı ise 35.620 liraya mal olmuştur. Bunların dışında 1934 ve 1935 yılında gelenlere 900 lira döner sermaye dağıtılmıştır. Bütün bunların yanı sıra Yeni Tatvan'da kasaba tipi Sıhhat ve İctimai Muâvenet Vekâleti tarafından 200 göçmen evi yaptırılacağı söylenmiştir³³⁹.

Sürmene'den getirilecek göçmenlerin Tatvan nahiyesinde ve Van'ın İskele köyünde yerleştirilme çalışmalarında, iskân olunacakları evlerin durumu hakkında Van Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürü, Van Valisi, Dâhiliye Vekâleti, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili ile sürekli olarak yazışmalar olmuştur. Bu konuda Van Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürü tarafından Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâletine bir yazı gönderildi.

³³⁶ Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, 32.

³³⁷ *CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935*, Ulus Basımevi, Ankara 1935, 143.

³³⁸ *CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935*, 143.

³³⁹ *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, 349.

Bu yazıda muhacirler için yapılmakta olan evlerin, ihtiyaçları karşılayacak durumda olmadığı bildirilmiştir. Bunun üzerine bahsi geçen vekâlet 2 Aralık 1933'te Başvekâlete gönderdiği yazı ile durumun yerinde incelenmesi gerektiği tavsiyesinde bulunmuştur³⁴⁰. Van Valiliğine durumun tespiti ve haber verilmesi istendiğinden, Van Valiliğince 14 Şubat 1934'te Dâhiliye Vekâletine bir yazı gönderilmiştir. Bu yazı ile Sürmene muhacirleri için yaptırılmakta olan evlerin o güne kadar Doğu vilayetlerinde inşa edilen evlerin çok fevkinde olduğu, yani tavanlı ve çatıları da kiremitle örtülmek suretiyle o bölgedeki mevcut evlerden daha iyi bir şekilde yapıldığı bildirilmiştir. Ancak bununla beraber tahsisatın azlığından dolayı yalnızca taban döşemesinin yaptırılmadığı da ifade edilmiştir³⁴¹. Van Valisi İbrahim Mesut Bey, Birinci Umûmî Müfettişliğine gönderdiği 28 Şubat 1934 tarihli yazısında yaptırılan evlerin bütün Doğu'daki evler gibi kerpiç duvar ve üzerinin çamur sıva ile kapatıldığını bildirmiştir³⁴².

Dâhiliye Vekâletinin gerekli incelemeleri yaptırdıktan sonra durumu Başvekâlete bildirdiği 4 Haziran 1934 tarihli yazısında bahse konu olan Van Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürünün inşaatı henüz bitmemiş evleri dolaştığından noksanların olduğuna kanaat getirmiş olduğunu izah etmiştir. Bununla Doğu bölgesindeki evlerin standardına göre yapılan muhacir evlerinin toprak döşemeli olduğu, tahsisatın en az 1200 liraya çıkarılmasıyla tahta döşeme yapılabileceği izah edilmiştir. Halbuki Van'ın İskele köyünde yaptırılan evler için ayrılan bütçenin 799 lira 6 kuruş, Tatvan'dakilerin ise 693 lira 80 kuruş olduğu tespit edilmişti. Böyle olmasına rağmen bu evlerin sağlamlık, kullanışlılık ve sıhhat noktasında yapıları Ankara civarında yapılan Etimesgut Numune köyü hariç olmak üzere o döneme kadar yapılan numune köylerin en mükemmeli olduğu ifade edilmiştir³⁴³.

Feyzi Kalfagil de Bitlis ve Muş şehirlerinde yaptığı inceleme gezisinde tutmuş olduğu raporlarda Tatvan'daki iskân faaliyetlerinden bahsetmiştir. Feyzi Kalfagil'in raporunda Rize'den Tatvan ve Van'a göç eden göçmenler hakkında verdiği bilgilere göre; merkez kaza halkı göçmen ve yerli diye ikiye ayrılmıştır. Göçmenler Rize ve Sürmene'den hükümetçe kaldırılıp buraya nakledilmişlerdir. Bitlis vilayetinin verdiği

³⁴⁰ B.C.A., 30.10.0.0-68.451.4: 11.

³⁴¹ B.C.A., 30.10.0.0-68.451.4: 9.

³⁴² B.C.A., 30.10.0.0-68.451.4: 8.

³⁴³ B.C.A., 30.10.0.0-68.451.4: 5-6. Günümüzde Tatvan ilçesinin Karşıyaka mahallesinde hala yöre halkının "*laz mahallesi*" olarak ifade ettiği Karadenizlilerin mukim olduğu yer mevcuttur.

malumatta, muhacirlerin tamamının 39 hanede 204 nüfus olduğu, kendilerine 8.433 dönüm toprak, birer ev, bahçelik yer, sanatkâr olanlarına ayrıca dükkân ve yer tamir bedeli verildiği; hayvanları için ise ahır yeri verilmediği bildirilmiştir. Diğer taraftan muhacirlere verilen toprakların kanuni istihkaklarından fazla olduğu görüldüğünden tapuların iptali yolunda Tatvan Mal Müdürlüğünce aleyhlerinde mahkemeye müracaat olunmuştur. Yine Bitlis vilayetinin verdiği malumata göre, muhacirler kendilerine yeniden ahırla beraber daha önce verildiği halde verimsiz olduğundan geri alınmış topraklara karşılık daha iyi yerlerden toprak verilmesi için müracaatta bulunmuşlardır³⁴⁴.

Kalfagil, göçmenlerden bizzat dinlediklerini de raporuna eklemiştir. Raporda onların Sürmene'den Tatvan'a 20 hane gelip bunlardan 11 hanenin burada barınmadığından daha sonra Van'da iskan edilmiş olduğunu, Tatvan'da ise 9 hanenin kalmış olduğunu ifade etmiştir. Yine muhacirlerin ifadesine göre, 1935 yılında Rize'den İcra Vekilleri Heyeti kararı ve arzularına binaen Tatvan'a 24 hane iskân edilmek maksadıyla gelmişlerdir. 1934 ve 1935'te bu muhacirlerden 7 ev perakende olarak aynı şekilde gelip iskân edilmişlerdir. Sayısal değerlere de değinen Kalfagil, Rize'den gelenlerin 128 kişi olduğu, iklimine alışınca kadar ilk zamanlarda ölümlü kayıplar vermiş iseler de daha sonra alışıp çoğalarak 200 kişiye ulaştıklarını ifade etmiştir. Ayrıca muhacirlere verilen toprakların sulu olan kısımlarının nispeten verimli ise de diğerlerinin dağ başı ve eteklerinde kumsal ve verimsiz olduklarından, istenilen düzeyde ziraattan faydalanamadıklarını ve onun için bir kısmının sanat ve memuriyetle de uğraşmak zorunda kaldıklarını ifade etmiştir³⁴⁵.

Yine Kalfagil'in raporuna göre; muhacirler 1936 yılından beri verimli topraklara bir miktar daha sahip olmak için müracaatta bulunmuşlardır. Verimsiz topraklarının hazineye terki ve borçlanma suretiyle kendilerine iyi toprak verilmesi cihetine gidilmemesi durumunda ellerindeki sınırlı birkaç dönüm sulu araziye mısır ziraatine hasredeceklerini bildirmişlerdir. Halbuki ana yurtlarından mısır yerine buğday ekmek maksadıyla ayrılmış olduklarını, oradaki halin burada tekrarlanması karşısında yurtlarına dönmeye mecbur olacaklarını ve kendileri gibi sahil halkının ayrılmaz bir hasletinin de meyvecilik olduğunu söylemişlerdir. Raporda, Eski Tatvan'da meyve yetiştirilmesine imkân olmadığından buna da elverişli olması bakımından yeni hükümet konağının

³⁴⁴ B.C.A., 490.1.0.0-1389.610.1: 30-31.

³⁴⁵ B.C.A., 490.1.0.0-1389.610.1: 30-31.

yapıldığı binanın etrafındaki araziden istifade etmelerinin ve velev parası ile de olsa bu sahil halkına şehir plânına uygun bir yerden ev yeri ve arazi verilmesinin zaruri bulunduğunu ifade etmiştir. Muhacirler, Rize’den gelmiş ve gelmek üzere olan bir kaç aileyi de kendileri gibi iskân etmeleri talebinde bulunmuşlardır³⁴⁶.

Muhacirlerin yukarıda bahsi geçen müracaatları üzerine Sıhhat Vekâletinden gelen emirde, bilfiil çiftçilik yapanlarına borçlanma suretiyle ve yardım yapılmayarak, arazileri nispetinde istedikleri yerlerden arazi verilmesi açık bir şekilde bildirilmiştir. Ancak iskân işlerine bakan Hükümet Hekimi ile Kaymakam bu konuda tereddüt yaşamışlardır. Göçmenlere Nemrut ve Han Dağı eteklerinde fazlaca arazi verilmiştir³⁴⁷.

Feyzi Kalfagil, yukarıda bahsettiği izlenimlerinden sonra raporunda muhacirlerin talep ettiği topraklar ve yaşam yerleri hakkında da temennide bulunmuştur. Şöyle ki; Van İşletme Müdürlüğünün bulunduğu iskele olan ve Tuğ tabir edilen yere yakın ve Tatvan’ın mahallesi olup köy olarak anılan Urtap ve civarında terk edilmiş araziler varken, bunların borçlanma suretiyle kendilerine verilmesini isteyen bu muhacirlere istedikleri şekilde arazilerin verilmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Böylece, evlerinde Türkçe konuşan, bir köyü hariç 68 köyü de Kürt olan ve Kürtçe konuşan o havalide, Türklüğe bir beşik ve Türkçenin yayılmasına bir zemin hazırlanmış olacaktır³⁴⁸.

Bitlis’in diğer bir ilçesi olan Adilcevaz’da da iskân çalışmaları göze çarpmaktadır. Feyzi Kalfagil’in CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda Adilcevaz’daki vatandaşların hangi milletten olduğu ve bunların bazılarının nerede iskân edildiği hususu üzerinde durulmuştur. Ahlat Kaymakamı Hulki Metin’in beyanına (6 Aralık 1944 tarih ve 36 sayılı Ahlat raporu) nazaran Adilcevaz’ın 28 köyünden İran muhaciri olan Koçeri Köyü Türk, Haskündürük köyünün yarısı Türk, diğer yarısı Kürt’tür. Kogus isimli köy de tamamen Çerkez olup hepsi de Türkçe biliyorlardı. Geriye kalan 25 köyle Haskündürük köyünün yarısı ise Kürt olup, %70’i Türkçe biliyorlardı. 1937’den beri Adilcevaz’da Nahiye müdürü olarak görev yapan Nusret Onat’a göre ise; Koçeri Köyü

³⁴⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1389.610.1: 30-31.

³⁴⁷ B.C.A., 490.1.0.0-1389.610.1: 31-32.

³⁴⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1389.610.1: 32; Hamid Sadi Selen, Siyasal Bilgiler Okulundan 4 öğrenci ve Doçent Fehmi Yavuz ile birlikte 1945 yılı Eylül ayı başında Doğu Toroslarda ve Van Bölgesinde 20 gün süren bir inceleme gezisi sırasında bir rapor tutmuştur. Bu rapordaki bilgilerden birisi de Bitlis ve çevresindeki nüfusun durumu ile alakalıdır. Selen, raporunda Tatvan’da Rizeli muhacirlerin bulunduğunu ve bunların daha ziyade sığır beslemekle geçindiklerini anlatmıştır (Hamid Sadi Selen, Bitlis ve Van Tetkik Gezisi, *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1 (4), 1943, 878-879).

24 hanede 165 nüfus olarak 1936 yılında Kars'tan gelme Türklerdir. Hazineye ait olan araziler bu Kars muhacirlerine verilmiştir. Diğer taraftan Kaymakamın ifadesine zıt olarak Haskündürük köyünün yarısı değil hepsi ve Manik, Murhus, Uri, Cihangir, Afa deresi, Verangazi, Gültepe, Ukarakol, Dizdar, Perto, Aygır gölü diye adlandırılan 12 köydeki halkın esasları Türk'tür ve yerlidirler. Köy arazileri de kendilerine aittir³⁴⁹. Yine aynı yazıda Nahiye Müdürünün Kaymakama aykırı beyanda bulunduğu hususlardan bazıları da şunlardır; Kazıp köyünün 26 evinden 14 ev (tahminen 100 kişi) halkı Kars'tan gelme Türk, diğerleri civar vilayetlerden gelme Kürt'türler. Aşağı Süphan köyünde 1936'da İran'dan iltica ederek iskân edilmiş 12 hane Türk vardır. Diğerleri Kürt'tür. Arişkürt köyündeki iki hane (tahminen 15 şahıs) halkı Kars'tan gelme Türk'tür. Diğer 16 ev Kürt'tür. Orans, Parkat, Arın, Akçra, Karakeşişi, Eşkesorikü, Norşin, Peşne kömür, Yukarı Süphan ve Anşakpur adlı 10 köyü de tamamen Kürt'türler. %80 Türkçe bilmekteydiler. Arazileri Ermenilerden kalmadır. Henüz dağıtılmamıştır³⁵⁰.

Bitlis'in diğer ilçelerinden Hizan'da ise iskân ve göç durumu yine yazışmalardan anlaşılabilmektedir. Nitekim 3 Aralık 1938'de Reis-i Cumhur İsmet İnönü imzasıyla yayımlanan kararnameye göre; Hizan'ın Gayda köyünden bazı fertler Diyarbakır'ın Ergani ilçesi ve Bursa'ya nakledilmişlerdir. Bahsi geçen kişilerden birisi Bitlis'in Hizan kazasına bağlı Gayda köyü halkından olup Abdurrahman Muhi ve Sofu Muhi çeteleriyle alakalı olmasından dolayı gözetim altında bulundurulmuş ve Bitlis yerleşkesinde kalmaları sakıncalı görüldüğünden geçici olarak Diyarbakır'ın Ergani Kazasına gönderilen Seyit Ali Oğlu Şeyh Salahattin İnan'dır³⁵¹. Diğerleri amcazadesi Musa oğlu Seyit Abdurrahman Çetin ve Selahattin İnan'ın baş kâhyası Ahmet oğlu Reşokaya olup sonradan Selahattin İnan da dahil aileleriyle birlikte ayrı ayrı oturtulmak üzere Bursa Vilayetine nakil ve iskânları sağlanmıştır. İskân kararı Dâhiliye Vekâletinin 16 Şubat 1938 tarih ve 6720 sayılı teklifi üzerine 2848 sayılı kanunun 8. maddesinin 2. bendinin Ç fıkrasına uygun olarak İcra Vekilleri Heyetince 3 Aralık 1938 tarihinde onaylanmıştır³⁵².

³⁴⁹ B.C.A., 490.1.0.0-627.64.1: 34-35.

³⁵⁰ B.C.A., 490.1.0.0-627.64.1: 35.

³⁵¹ IX. Dönem TBMM'de Bitlis Milletvekili olarak görev yapmış, milletvekilliğinden önce Nahiye Müdürlüğü, kaymakamlık, mutasarrıflık ve vali vekilliği gibi muhtelif idari kademelerde görev yaptığı hal tercümesinden anlaşılmaktadır (TBMM Arşivi, Selahattin İnan'a Ait Hal Tercümesi, IX. Dönem (Sicil No: 1594). Selahattin İnan aynı zamanda Cumhuriyet Senatosu Bitlis üyesi ve eski bakanlardan Kamran İnan'ın da babasıdır.

³⁵² B.C.A., 30.18.1.2-85.102.7.

Hükümet 24 Kasım 1939 tarihinde, iskân edilenlere toprak yardımının nasıl uygulanacağına dair bir talimatname ve bu talimatnamenin kabulü hakkında bir kararname yayımlamıştır. Bu talimatnamenin önemli maddeleri şunlardır;

Madde 2: 2510 sayılı kanunun 2. maddesi gereğince sınırları belirlenen 1 numaralı mıntıkada bulunan, soyu Türk ve dili Türkçe olan her topraksız veya az topraklı çiftçiler, bulundukları yerlerde hazineye ait topraklardan ve şayet bulundukları yerde hazineye ait toprak yok ise, en yakın yerlerdeki hazine topraklarından verilmek üzere toprağa bağlanırlar.

Madde 3: Öteden beri 1 numaralı iskân bölgesinde oturan ve dili Türkçe olmayan aşiret fertleri ile bölgenin asli ahalisinden olan veya yerleşmek maksadıyla daha önceden bu bölgeye gelmiş bulunan topraksız veya az topraklı çiftçiler aşağıdaki esaslar çerçevesinde toprağa bağlanırlar.

Madde 4: Bu zümreye mensup olan topraksız veya az topraklı şahısların toprağa bağlanmak suretiyle yeniden yerleşmesi yasak olan sahalar:

- İcra Vekilleri Heyeti kararıyla sınırları belirlenen veya belirlenecek olan yasaklanmış bölgeler,

- Birinci, Üçüncü ve Dördüncü Umûmî Müfettişlikler bölgesi içerisinde bulunup, Sıhhat Vekâletince dış memleketlerden gelecek Türk göçmenlerin iskânına tahsis edilen sahalar,

- Diyarbakır vilayetinin Sallar İstasyonu'ndan başlayarak, Ergani, Diyarbakır, Bismil, Beşiri, Kurtalan, Baykan, Bitlis, Tatvan, Gevaş, Van ve Özalp kazalarını katederek geçen ve geçecek olan demir yolu ile Kurtalan İstasyonundan başlayarak Dicle Vadisi'ni takip ederek Irak sınırına giden demir yolu güzergâhı boyunca her iki tarafta 20 km'lik sahalar,

- Diyarbakır-Mardin şosesi ve Mardin İstasyonu, Diyarbakır-Siverek-Urfa, Akçakale, Urfa-Birecik, Diyarbakır-Silvan-Ziyaret, Diyarbakır-Hani-Darahin, Çapakçur, Bitlis-Muş, Bulanık-Malazgirt, Muş-Hınıs, Muş-Solhan, Van, Muradiye, Hoşap-Başkale-Yüksekova,

- Erciş'ten itibaren Tatvan'a kadar Van Gölü sahilinin 25 km kuzey ve kuzeybatısındaki sahalar³⁵³.

Umûmî Müfettişlik ve vilayetlerin kabulüyle yukarıda belirtilen yerleşkelerde dili Türkçe olmayanların ünite merkezlerinde nüfuslarının %20'sini geçmemeleri şartı getirilmiştir. Toprak verilecek kişilere bazı alanlar müstesna olmak üzere topraklar ücretsiz dağıtılmıştır. İstisna kılınan alanlardan biri de Bitlis vilayetinin Tatvan kaza merkezinden itibaren 10 km genişliğindeki saha olmuştur³⁵⁴.

Hasip Aytuna, CHP Genel Sekreterliğine 2 Şubat 1943'te bir teftiş raporu göndermiştir. Raporda, Doğu vilayetlerinde devlet kontrolünün daha sağlam tesis edilmesi için alınacak tedbirlerden birisinin de bölgedeki aşiretlerin, özellikle de kontrol altına alınmaları güç olan ve asayiş bozdukları gerekçesiyle, Orta Anadolu'ya gönderilip iskân edilmelerinin sağlanması teklifinde bulunmuştur. Aytuna, aynı raporunda bu işin daha da kolaylaştırılması için aşiret reislerinin elde edilerek iskân işlerinin kolaylıkla tahakkuk ettirilebileceğini ifade etmiştir³⁵⁵.

1923'ten itibaren devlet politikası ile Anadolu coğrafyası genelinde yaptırılan göç hareketlerinin ülke gündemini siyasi ve kültürel alanlarda etkilediği gibi ekonomik harcamalardan ötürü iktisadi yönden de etkilemiştir. 1923-1940 yıllarında Türkiye genelinde meydana gelen göçmen, mübadil ve mülteci sayılarını ve bunlara harcanan paraların miktarını aşağıdaki tabloda görebilmek mümkündür.

Tablo 1.39. 1923-1940 Yıllarında Türkiye Genelinde Göçmen, Mübadil ve Mülteci Sayılarını ve Bunlara Harcanan Paraların Miktarını Gösteren Çizelge³⁵⁶

Seneler	Aile adedi	Nüfus	Sarfıyat (1000 lira hesabıyla)
1923	50.259	196.420	6.095
1924	52.221	208.886	5.286
1925	9.815	39.614	2.906
1926	8.201	32.852	892
1927	6.805	27.172	2.124

³⁵³ Beşikçi, *Kürtlerin Mecburi İskânı*, 179-182; TBMM Z.C., 05.07.1939, D. 6, C. 4, İ. 35, 26, 32; *Cumhuriyet*, 2 Aralık 1939, 3.

³⁵⁴ Yıldırım, *Cumhuriyet Dönemi İskân Politikaları*, 124.

³⁵⁵ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 71-73.

³⁵⁶ T.C. BİUM., *Nüfus Hareketleri İstatistiği*, Ankara 1941, 179; Aynı zamanda 1934-1949 yıllarında Türkiye'ye yerleştirilen muhacirlere ait hane sayısı toplamı ise, 60.573'tür (Barkan, *Türkiye'de Muhacir İskânı İşleri*, 207).

Tablo 1.39. (Devamı)

1928	10.143	40.570	743
1929	4.785	19.133	974
1930	3.490	13.964	175
1931	2.945	11.648	76
1932	2.905	11.603	259
1933	6.167	25.656	293
1934	9.282	34.057	750
1935	13.002	50.719	2.568
1936	8.518	33.074	2.747
1937	7.008	26.752	4.957
1938	8.734	29.678	2.866
1939	5.728	21.458	1.674
1940	3.499	11.216	1.702

Yukarıdaki tablo incelendiğinde göçün en çok yaşandığı dönemin 1924 yılı olduğu görülmektedir. Bu da Lozan Barış Konferansı'nda alınan nüfus mübadelesi kararı sonrasında ilk etapta ciddi bir çalışma sonucu bu kadar nüfusun göçürüldüğü anlamını taşımaktadır. Recep (Peker) Bey, TBMM'nin 6 Kasım 1924 tarihli oturumunda yaptığı konuşmada o güne kadar Yunanistan'dan mübadele sözleşmesi gereği Türkiye'ye gelen göçmen sayısını 390.737 olarak vermiştir. Bu sayının 358.231'i iskân edilmiş, 32.506'sı da henüz iskân edilmemişti³⁵⁷. Yine yukarıdaki tabloya göre en az nüfusun yerleştirildiği tarih olarak 1930, 1931, 1932 ve 1940 yılları görülmektedir.

Türkiye geneli mülteci, göçmen ve mübadil haritasına bakıldığında 1934-1940 yıllarında 29.012 hane olarak en çok Bulgaristan'dan beslenilmişken, 2.287 hane de Yugoslavya'dan gelmiştir. Nüfus olarak ise 86.264 ile Romanya ilk sırada yer almışken, yine Yugoslavya 8.308 olarak en sonda yer almıştır³⁵⁸.

1941-1946 yıllarında yine Türkiye geneli gelen göçmen, mübadil ve mültecilerin geldikleri memleketler itibarıyla dağılımına bakıldığında 1947 yılında da 4.365 göçmenin yerleştirildiği hesaba katılırsa göçmenlerin yıllık ortalama yerleştirilme oranı 12.697

³⁵⁷ TBMM Z.C., 06.11.1924, D. 2, C. 10, İ. 3, 74.

³⁵⁸ T.C. BİUM., *Nüfus Hareketleri İstatistiği*, Ankara 1941, 179.

olmuştur³⁵⁹. Aynı zamanda göçmenlere yapılan masrafların yıllık ortalaması da 1.799 liradır³⁶⁰. En çok sarfiyat 1.497 lira oranıyla 1941 yılında olmuşken en az sarfiyat ise 655 lira oranıyla 1945 yılında gerçekleşmiştir³⁶¹.

1947’de İskân Kanunu’nda bazı maddelerin kaldırılmasına, değiştirilmesine ve bu kanuna yeniden bazı madde ve fıkralar eklenmesine dair bir kanun tasarısına ihtiyaç duyulmuştur. İstanbul Milletvekili Fuad Hulusi Demirelli ve altı arkadaşının, İskân Kanunu’nun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair olan 2818 ve 3667 sayılı kanunlarda değişiklik yapılması hakkındaki kanun teklifi ve Geçici Komisyon raporu TBMM’nin 18 Haziran 1947 tarihli 75. birleşiminde görüşülmüştür. 1, 8 ve 9. maddelerle 15. maddenin 2. bendi değiştirilmiş, 17. maddeye bir fıkra eklenmiş, 29, 30, 37, 39, 42 ve 49. maddeleri değiştirilmiştir. 2510 sayılı kanunun 2848 sayılı kanunla değiştirilen 2. maddesi 2510 sayılı kanunun 7. maddesinin A ve B fıkraları, 2510 sayılı kanunun 2848 sayılı kanunla değiştirilen 10. maddesinin C ve Ç fıkraları, 2510 sayılı kanunun 2848 sayılı kanunla değiştirilen 11. maddesi, 2510 sayılı kanunun 12. maddesi, 2510 sayılı kanunun 2848 sayılı kanunla değiştirilen 13. maddesi, 2510 sayılı kanunun 14, 26, 27 ve 28. maddeleri kaldırılmıştır³⁶².

28 Haziran 1948 tarihinde kabul edilmiş ve 6 Temmuz 1948 tarihli ve 6950 sayılı numaralı Resmi Gazete’de yayımlanmış “*İskân Kanunu’nun Bazı Maddelerinin Kaldırılmasına, Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Yeniden Bazı Madde ve Fıkralar Eklenmesine*” dair yeni bir düzenleme getirilmiştir. Bahsi geçen düzenlemeyle 5098 sayılı kanunun geçici ikinci maddesinin bir numaralı bendi değiştirilmiş ve bu maddeye bazı hükümler eklenmiştir. Böylece kanunun birinci maddesine göre yasak bölge olarak tespit edilmiş yerler halkından olup da 5098 sayılı kanunun yürürlüğe girmesinden itibaren iki yıl içinde iskanını isteyenlerden muhtaç olanlar, eski illerinde veya bu illere yakın illerde yerleştirilebilmeleri hükmü getirilmiştir. İkinci maddeyle de aynı yasa ile serbest duruma girmiş olan veya eski yurtlarına dönmüş bulunanlardan tekrar mürettep yerlerine gitmek isteyenler son defaya mahsus olmak üzere 2510 sayılı kanunun

³⁵⁹ T.C. BİUM., *Nüfus Hareketleri İstatistiği*, Ankara 1948, s. 279; Bahsi geçen ülkelerden gelen muhacirlerin yerleştirildiği hane sayısı en fazla 32.346 ile Bulgaristan iken en az 2.340 ile Yugoslavya olmuştur (Barkan, *Türkiye’de Muhacir İskânı İşleri*, s. 207).

³⁶⁰ T.C. BİGM., *Göçmen Hareketleri*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1949, 56.

³⁶¹ T.C. BİUM., *Nüfus Hareketleri İstatistiği*, Ankara 1948, s. 279.

³⁶² TBMM Z.C., 18.06.1947, D. 8, C. 6, İ. 75, 406-419.

hükümlerine göre parasız gönderilecekleri hükmü getirilmiştir. Ancak mürettep yerlerinde bu suretle son olarak yasak ve mücavir boşaltılmış bölge halkına bundan başka hiçbir yerde iskân hakkı tanınmamıştır³⁶³. 5098 sayılı yasaya konulan “*Bu kanunun yürürlüğe girmesinden önce Bakanlar Kurulu kararıyla nakledilmiş olanların mürettep yerlerinde oturma mecburiyetleri ile haklarındaki bütün kayıtlar kaldırılmıştır*” geçici maddesiyle 13 yıl kadar uygulanan, memleketi bölgelere ayıran düzene son verilmiş olundu³⁶⁴. Zorunluluğun kaldırılmasıyla beraber 4.128 hanede 22.516 kişi Doğu Anadolu’daki eski yerlerine dönmüşlerdir. 1948’de çıkarılan 5227 sayılı yasa ile de muhtaç durumda olanlara eski yerlerine dönmeleri halinde Batı’da verilen iskân hakları verilince 917 hanede 4.607 kişi Doğu Anadolu’ya dönmüşlerdir³⁶⁵.

Daha sonraki düzenlemelerle yasaklı bölgelerin bir kısmı da tekrar iskâna açıldı. “*İskân Kanunu’nu Tadil Eden 5098 Sayılı Kanunun 12. Maddesinin Değiştirilmesi ve Yasaklı Kaldırılan Yerlerle 5227 Sayılı Kanunun 1. Maddesinin 4. Bendinde Zikredilen İdareten Boşaltılmış Bölgelerde Köyler Teşkili ve Halkının Yerleştirilmesi Hakkında Kanun*” çıkarılmıştır. Bu kanun ile Kars ilinin Ilıca, Ağrı ilinin Tokaltı, Serdarbulak, Karnıyarık, Şehrigerden ve Yukarınıço köylerinin doğusundan geçirilen hattın doğu kısmında kalan ve içinde Küçük Ağrı Dağı’nın da bulunduğu yasak bölgeye ordu ve zabıta kuvvetleri haricinde Bakanlar Kurulu kararı olmadıkça hiçbir kimse giremeyeceğine karar verilmiştir³⁶⁶. Bu değişiklikte Bitlis’in de aralarında bulunduğu bazı Doğu illeri tekrar yerleşime açılmış ve tapuya bağlı olarak devlete geçmiş olan taşınmaz mallar yeniden eski sahiplerine iade edilmiştir³⁶⁷.

Şu durumda 1925 yılındaki Şeyh Said İsyanı’yla başlatılan ve özellikle 1934 yılında geniş bir yelpaze şeklini alan iskân politikasında değişikliğe gidilmiş oldu. Bilhassa bölge

³⁶³ Resmi Gazete, 6 Temmuz 1948, S. 6950, 14321.

³⁶⁴ İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu’nun Düzeni (Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller II)*, Yurt Kitap Yayın, Ankara 1992, 435.

³⁶⁵ Tekeli, “Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, 64.

³⁶⁶ Kanunun tam metni için bakınız; *Kanunlar Dergisi*, C. 33, TBMM Basımevi, Ankara 1951, 932-933.

³⁶⁷ Bahsi geçen bu yerler Ağrı, Sason, Tunceli, Zeylan, Kars, Diyarbakır, Bingöl, Muş ve Bitlis’tir (Beşikçi, *Kürtlerin Mecburi İskânı*, 133). Tunceli Milletvekili Necmettin Sahir Sılan, 5098 sayılı kanunun yürürlüğe girmesi üzerine Batı’dan Doğu’ya dönenlere Doğu illeriyle Tunceli’de Toprak Kanunu’nun uygulanması ile alakalı ne düşünüldüğüne ve toprak dağılımını çabuklaştırıcı bir programın olup olmadığına dair TBMM’ye soru önergesi sunmuştur. Buna karşılık Tarım Bakanı Tahsin Coşkan, Doğu illerinin ve Tunceli vilayetinin hususiyetlerinden bahsettikten sonra bu bölgede toprak işlerinin halledilememesinin ve hala da gecikmekte olmasının zararlarını açıklamış, Tunceli’den başlanılmak üzere Doğu ve Güney’de de topraksızların bir an evvel topraklandırılması temennisinde bulunmuştur (*Ayın Tarihi*, 19 Nisan 1948, S. 173, 11-12).

müfettişlerinin raporları doğrultusunda amaçlanan uluslaşma siyaseti sadece yazışmalarda kalmış olup sahada hayata geçirilememiştir. İskân politikasındaki en önemli esaslardan biri olan asayişi temin etmede başarıya ulaşılmış olduğu söylenebilir. Bundan kaynaklı olarak Şeyh Said İsyanı sonrasındaki hiçbir isyan hareketi alınan tedbirler sayesinde geniş sahaya sıçramamıştır.

1.3. İDARİ TEŞKİLATLANMA

1.3.1. Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Döneminde Türkiye Geneline İdari Taksimatta Yapılan Düzenlemeler

1.3.1.1. Cumhuriyet Öncesi İdari Düzenlemeler

Mülki idare sisteminin genel hatlarıyla detaylı bir şekle kavuşması 8 Kasım 1864'de çıkarılan "İdare-i Vilayet Nizamnamesi"yle olmuştur. Bahsi geçen nizamname gereği idari taksimat karye, kaza, liva ve vilayet olmak üzere 4 kısımdan oluşmuştur. Yine bu nizamnamede vilayette vali, livada mutasarrıf, kazada kaymakam, köyde muhtar yönetici olarak görevlendirilmiştir³⁶⁸. Bahsi geçen bu nizamnamenin 2. maddesine göre vilayet idareleri sancaklara bölünüp, idareci polarak da mutasarrıflar bulunmuştur. 3. maddesinde, kazaların kaymakamlarca yönetileceği; 30, 31, 32, 33. maddelerine göre, sancağın maliye ve hesap işlerini muhasebeci namıyla vilayet defterdarının idare edeceği belirtilmiştir³⁶⁹.

Merkeziyetçi eğilim bahsi geçen nizamnamede göze çarpmıştır. 1864 yılından itibaren Osmanlı Asya'sında 16 Vilayet (74 sancak), Osmanlı Avrupası'nda 10 vilayet (44 sancak), Osmanlı Afrika'sında ise 1 vilayet (5 sancak)te uygulanan bu sistem 22 Ocak 1871'de tekrar düzenlenerek İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi adıyla hazırlanıp ilan edilmiştir³⁷⁰. Bu arada 1864 Nizamnamesinin ilanından üç sene sonra 1867 Nizamnamesi ilan edilmiştir. Burada eski nizamnamenin yeni nizamnamede etkileri

³⁶⁸ Tuncer Cavlak, *Cumhuriyet Döneminde İdari Taksimat ve Mülki Teşkilat (1923-1950)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ 1990, 34-35.

³⁶⁹ Selda Kaya Kılıç, "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24 (37), Ankara 2005, 102-103.

³⁷⁰ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1979, 290.

görülmüştür. Bu ıslahatın büyük bir özelliği, eskiden beri işlevselliği kaybolan eski kaza ve nahiyelerden büyük bir kısmının kalkmış olmasıdır. Bu yılda 13 yeni vilayet düzenlenmiştir³⁷¹.

“*İdare-i Nevahi Nizamnamesi*” 6 Nisan 1876’da yürürlüğe girmiştir. II Abdulhamid döneminde merkeze bağlı vilayetler ve müstakil sancaklar, imtiyazlı eyaletler olmak üzere üç farklı idare bölgesinin oluşturulması, vilayet, sancak ve kaza sayılarının değişmesinde de etkili olmuştur. Nitekim 1877 yılındaki idari taksimata bakıldığında merkeze bağlı vilayetlerin 25’i Akdeniz Bölgesinde, 13’ü Anadolu’da, 9’u Avrupa’da, 1’i de Afrika’da olmak üzere toplam 53 vilayettir. Bu zamanda vilâyetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar, nahiyelere taksim edilmiştir³⁷².

1908 yılındaki durumu en iyi yansıtan bilgiler “*Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*” den alınmıştır. Salnamenin sonundaki düzeltmelerde bahsedilen son tarih 29 Ocak 1908’e denk gelmektedir. Bu salnamede verilen bilgiler ışığında aşağıdaki sonuçlara ulaşılabilmektedir. Osmanlı genelinde 31 vilayet, 7 eyalet-i mümtaze (ayrıcalıklı eyalet), 7 müstakil sancak, 125 sancak ve bu sancaklara bağlı 560 kaza bulunmaktaydı³⁷³. Bu dönemde Bitlis vilayet olarak geçmekte ve bu vilayete bağlı Bitlis, Muş, Siirt, Genç sancakları ve bunlara bağlı da 13 kaza, 31 nahiye ve 2.040 köy mevcuttur³⁷⁴.

II. Meşrutiyet’in İlanı’ndan sonra idari teşkilatta bir takım değişiklik yapılmak istenmişse de Balkan Savaşı’nın çıkması bu tür yenilikleri engellemiştir. 1912 Balkan Savaşı’nın bitimini müteakip baştaki hükümetin bir takım değişiklik yapması sonrasında 26 Mart 1913’te geçici kanun halinde işleme konulmuştur. Önceki idari düzenlemelerden farklı olarak vilayet merkezlerinde ayrıca “*Merkez Kazası*” teşkilatı kurulmuş ve yönetici olarak da kaymakam atanmasına karar verilmiştir³⁷⁵.

26 Mart 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu’na³⁷⁶ göre merkezi idare, ülkenin karye, nahiye, kaza, liva ve vilayete ayrılan şekli yine devam etmiştir. Kanunda

³⁷¹ Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I (Anadolu’nun İdari Taksimatı)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1988, 130.

³⁷² Cavlak, *Cumhuriyet Döneminde İdari Taksimat ve Mülki Teşkilat*, 44-45.

³⁷³ Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, 136-140.

³⁷⁴ Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, 138.

³⁷⁵ Cavlak, *Cumhuriyet Döneminde İdari Taksimat ve Mülki Teşkilat*, 52.

³⁷⁶ Bu kanun Osmanlı döneminin mülki taksimatın düzenine ilişkin son önemli hukuki düzenlemedir. Mülki birimler açısından daha öncekinden farklı olmayan bu kanun 1929 yılına dek yürürlükte kalmıştır (Nejdet

görülen, vilayet bugünkü il örgütü karşılığıdır. Burada en büyük mülkiye amiri olarak vali bulunmuştur. Liva ise kaza ile vilayet arasında bir idari örgüt olup, en büyük mülki amir olarak mutasarrıf bulunmuştur. Livalar, 20 Nisan 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 89. maddesi gereğince kaldırılmıştır. Bu yüzden livalara mutasarrıflık da denilmiştir. Livaların bir kısmı vilayetlere, bir kısmı doğrudan Dâhiliye Nezaretine bağlıydı. Diğer bir yönetim birimi de kaza teşkilatı olup, bugünkü gibi başında kaymakam bulunmuştur. Teşkilatın en küçük birimi olarak nahiye ve köy karşılığı olan karye yer almıştır³⁷⁷.

Milli Mücadele'nin başında Mondros Mütarekesi'yle Osmanlı Devleti'ne bırakılan vilayet ve livalara bakıldığında, 17 müstakil liva, 35 mülhak liva ve 15 vilayet vardı³⁷⁸. 1921 ve 1922 senelerinde 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre daha önceki vilayet sayısı, müstakil livaların kaldırılması ve bunların vilayetlere dönüştürülmesiyle 60'a çıkmıştır. Buna mukabil 1922 yılında bu sayı 59'a düşmüştür³⁷⁹.

1.3.1.2. Cumhuriyet Öncesi İdari Düzenlemelerde Bitlis

Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra Bitlis Meliki Emir Şerafeddin'in Tebriz Seferi sırasında Yavuz Sultan Selimle beraber bulunmasından ötürü Bitlis ve çevresi kendisine bağlanmış, bundan bir yıl sonra da Diyarbakır Eyaleti'ne bağlanmıştır. Osmanlı hâkimiyetine ilk girdiği zamanki idari statüsü yurtluk-ocaklık olan Bitlis, 1548'de Van Beylerbeyliği'nin tesis edilmesiyle buraya bağlanmıştır. 18. yüzyıla kadar statü bu şekilde devam etmiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde Bitlis sancağına idareci tayininde bazen Erzurum, bazen Van Beylerbeylerinin, bazen de Bitlis kadısının müdahil olduğu görülmüştür. Bu yüzyıl boyunca toplam 53 idareci tarafından edilen Bitlis 1755-1800 yılları arasında 40 tayin görmüştür. Bu ise idari manada bir istikrarsızlığın olduğunu göstermiştir. Bitlis'in Van Beylerbeyliği'ne bağlılığı 19. yüzyıla kadar devam etmiştir³⁸⁰.

Bilgi, Cumhuriyet'in İlk Döneminde Mülki Yapının Gelişimi (1920-1950), *Türkler*, C. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 334). 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-i Muvakkati hakkında geniş bilgi için bkz. (Yüksel Kaştan, "Osmanlı Devleti'nde 1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-i Muvakkati ile Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 2016).

³⁷⁷ Kamil Erdeha, *Milli Mücadele Yıllarında Vilayetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975, 41-42.

³⁷⁸ Erdeha, *Milli Mücadele Yıllarında Vilayetler*, 42-44.

³⁷⁹ Cavlak, *Cumhuriyet Döneminde İdari Taksimat ve Mülki Teşkilat*, 59-60.

³⁸⁰ Danyal Tekdal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi SBE, Denizli 2018, 14-17.

Milli Mücadele öncesi Bitlis'in idari statüsünde şöyle bir durum mevcuttur;

Kısmi olarak özerk statüsü olan Bitlis Emirliğinin mevcudiyetine Osmanlı Devleti'nin idari sistemine uygun olmaması sebebiyle, 1847'de son verilmiş ve Bitlis, Erzurum eyaletinin Muş sancağının bir kazası olmuştur. 30 yıldan fazla bir süre kaza halinde kalan Bitlis'in bu dönem zarfında gelişmediği gözlenmiş ve bu yüzden bölgenin merkezle irtibatını kuvvetlendirmek için 1 Aralık 1878'de vilayet merkezi durumuna getirilmiştir³⁸¹. Ancak vilayetin bir bütün olarak kurulması ve kurumsallaşması daha sonraki yıllara sarmıştır. Bundan ötürü Devlet Salnamelerine de ancak 1880'den itibaren bağımsız vilayet olarak yansımaya başlamıştır³⁸². Kazanmış olduğu yeni statü ile Bitlis, Muş, Genç ve Siirt sancaklarının yer aldığı Bitlis vilayetinin yüzölçümü 30.000 km²'yi geçmiş ve bu sınırlar içinde yaşayan nüfus ise 400.000 kişiyi bulmuştur. Sadece Bitlis kentindeki nüfus ise 38.886 civarındaydı³⁸³.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında vilayet merkezi haline getirilen Bitlis'e merkezle beraber bağlı 4 sancak, 19 kaza, 8 nahiye ve 2.088 köy bulunmaktaydı³⁸⁴. Bu suretle Bitlis vilayetinin sınırları yaklaşık olarak Van Gölü'nün batı yakasından Dicle Nehri'ne, Hakkâri'nin batısından Bingöl'e kadar uzanmaktaydı. Vilayet, Bitlis, Muş, Siirt ve Genç sancaklarına taksim edilmiştir.

1886'da il sınırı içinde toplam 11.549 ev, 107 mescit ve cami, 24 medrese, 26 köprü, 15 tekke ve zaviye, 15 kahvehane, 16 yolcu hanı, 33 manastır ve kilise, 13 değirmen, 14 fırın, 1 eczane, 1 gazino, 6 tabakhane (deri atölyesi), 1 millet bahçesi ve 13 yağhane bulunmaktaydı. 20. yüzyılda Bitlis vilayetinin ordu merkezi Bitlis merkez sancağının dışında bulunan Muş'ta bulunmaktaydı. Buna karşılık Jandarma Komutanlığının merkezi ise Bitlis'teydi³⁸⁵.

1894/1895'de mülki taksimat itibariyle vilayet olan Bitlis, Genç, Siirt ve Muş sancaklarına, birinci sınıf mutasarrıflıklardan olan bu sancaklar dahi farklı kaza ve

³⁸¹ Kenan Arınç, "Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Örnek: Bitlis", *Atatürk Üniversitesi, Doğu Coğrafya Dergisi*, 1, Erzurum 1995, 76. Ancak Danyal Tekdal, BOA'den elde ettiği belgeye dayanarak Bitlis'in vilayet olarak kuruluş tarihini 30 Kasım 1879 olarak vermiştir (Danyal Tekdal, "II. Abdulhamid Dönemi Bitlis Vilayetinde Islahat Çalışmaları ve Nahiye Teşkilatı", *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, C. 1, Ankara 2019, s. 498).

³⁸² Danyal Tekdal, "II. Abdulhamid Dönemi Bitlis Vilayetinde Islahat Çalışmaları ve Nahiye Teşkilatı", *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, C. 1, Ankara 2019, 498.

³⁸³ Arınç, "Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Örnek: Bitlis", 76.

³⁸⁴ Mehmet Törehan Serdar, *Mazideki Bitlis*, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Bitlis 2017, 8.

³⁸⁵ Serdar, *Mazideki Bitlis*, 8.

nahiye sahipleridir. Bunu göre; Bitlis sancağı, merkez kazasıyla birinci sınıftan Ahlat, Hizan, Mutki, kazalarını kapsamışken, merkez kaza, Çukur, Huyut ve Hizan kazası, İspart nahiyesini kapsamıştır. Muş sancağı, merkez kazasıyla birinci sınıftan Malazgirt, Bulanık, Varto ve ikinci sınıftan Sason kazalarını kapsamışken, merkez kazası, Kesur, Handeris, Malazgirt kazalarıyla Elmalılı nahiyelerini kapsamıştır. Siirt sancağı, merkez kazasıyla yine birinci sınıftan Eruh, Pervari, Şirvan, Garzan kazalarını ve Eruh kazası, Dirgöl, Şirvan kazası, Zirkı, Garzan kazası da Rıdvan nahiyelerini kapsamıştır. Genç sancağı, merkez kazasıyla birinci sınıftan Çapakçur ve üçüncü sınıftan Kulp kazalarını ve merkez kazası Gönik, Zeniti, Biçsar nahiyelerini kapsamıştır³⁸⁶.

1900/1901 yılında da mülki taksimat durumunu aynen koruyan Bitlis vilayet olup Bitlis, Muş, Siirt, Genç Sancaklarını, birinci sınıf mutasarrıflıklardan olan bu sancaklar dahi birçok kaza ve nahiye içermiştir³⁸⁷.

1901/1902'de Bitlis'te valilik makamında Mecid Bey bulunmuştur. Vilayet erkanı olarak Merkez Naibi Muhammed Emin Efendi, Vali Yardımcısı Andvan Efendi, Defterdar Şükrü Efendi, Mektupçu Muhammed Ramiz Efendi mevcuttur. Başkanlığını Valinin yaptığı Vilayet İdare Meclisinde ise, Naib Efendi, Vali Yardımcısı, Defterdar Efendi, Mektupçu Bey, Müftü Seyid Fetullah Efendi ve Ermeni Murahhas Vekili (?) Efendi mevcuttur³⁸⁸. Vilayetin mülki taksimatında da şu durum söz konusu olmuştur; Bitlis Vilayeti; Ahlat, Hizan, Mutki Kazaları ve merkez kazaya bağlı Norşin, Rabt, Simek, Şetek nahiyelerinden oluşmuştur. Diğer taraftan Muş sancağı ve buna bağlı Azkapor, Akçan, Ziyaret nahieleri, Bulanık kazası, Liz nahiyesi, Varto kazası, Karaköy, Üstükran nahieleri, Malazgirt kazası, Sultanmut, Nureddin nahieleri, Sason kazası vardır. Siird sancağına Haseyni nahiyesi, Garzan kazası, Rıdvan (Rizvan), Melefan nahieleri, Eruh kazası, Dirgöl, Findik nahiyesi, Lodi (Bağgöze) nahiyesi, Şirvan kazası, Minar nahiyesi, Hasras (Özpınar), İskanbo (Cevizlik) nahieleri, Pervari kazası bağlıdır. Genç sancağına ise, Oğnut (Göynük), Valir nahieleri, Kulp kazası, Ferki nahiyesi, Çapakçur kazası, Perhangök nahiyesi bağlıdır³⁸⁹.

1902/1903'te Bitlis vilayeti yönetiminde değişiklikler olmuştur. Valiliğe Hüsnü Bey tayin edilmiştir. Vilayet erkanından Süleyman Efendi Merkez Naibliğine, Andvan

³⁸⁶ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, (Vilayet Matbaasında Tabedilmiştir), R. 1310 (M. 1894/1895), 133.

³⁸⁷ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, (Vilayet Matbaasında Tabedilmiştir), R. 1316 (M. 1900/1901), 134-135.

³⁸⁸ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, (Vilayet Matbaasında Tabedilmiştir), R. 1317 (M. 1901/1902), 106-107.

³⁸⁹ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, (Vilayet Matbaasında Tabedilmiştir), R. 1317 (M. 1901/1902), 141-232.

Efendi Vali Yardımcılığına, Salih Zeki Efendi Defterdarlığa, Tahir Bey de Mektupçuluğa getirilmiştir. Mülki taksimatta 1315 (1899) yılındaki taksimata göre bazı farklılıklar söz konusu olmuştur. Şöyle ki; Ahlat Kazasına bağlı Simek Nahiyesi, Hizan Kazasına bağlı Hakif ve Uçum Nahiyesi oluşturulmuştur³⁹⁰.

1908'de Bitlis Vilayeti, 27.100 km², 4 sancak, 17 kaza, 48 nahiye ve 2.040 köyden ibarettir³⁹¹. 1911'de ise; 4 sancak, 17 kaza, 49 nahiye ve 2.030 köyden teşekkül etmiştir³⁹².

Cumhuriyet dönemi öncesinde Bitlis ve çevresinde büyük bir nüfus hareketlenmesi ve idari yapıda değişikliğe sebep olan önemli olay, şüphesiz Kafkas Cephesinde Ruslar ve Ermenilere karşı olan mücadeledir. İki devlet arasındaki fiili savaş durumunu sona erdirecek bırakışma görüşmeleri 4 Aralık 1917'de başlamış ve 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi ile sonuçlanmıştır³⁹³. 27 Aralık 1917'de Brest Litovsk'ta başlayan görüşmeler 3 Mart 1918'de sona ermiş ve Barış Antlaşması imzalanmıştır³⁹⁴. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'nun Rus işgali altındaki yerlerini yeniden egemenliği altına almıştır. Ancak Ruslardan tekrar devralınan bölgelerde idari teşkilatın kurulması için ne tür bir hazırlık yapılması gerektiği konusunda Enver Paşa, Dâhiliye Nezareti'nin çalışma başlatmasını istemiştir³⁹⁵.

Dâhiliye Nezareti Musul, Bitlis, Sivas, Diyarbakır ve Elazığ vilayetlerine 25 Şubat 1918'de çektiği telgrafla Ruslar tarafından tahliye edilecek arazide mülki idare teşkilatı kuruluncaya kadar 3. Ordu Kumandanına yardımcı olmak üzere bir mülki memurun tayin

³⁹⁰ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, (Vilayet Matbaasında Tabedilmiştir), R. 1318 (M. 1902/1903), 141-235.

³⁹¹ Serdar, *Mazideki Bitlis*, 9. Nahiye ve kaza sayıları farklı kaynaklarda farklı gösterilmiştir. Tuncer Baykara, "Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I" adlı eserinde Bitlis'in bu dönemde vilayet olarak geçtiğini ve bu vilayete bağlı Bitlis, Muş, Siirt, Genç sancakları ve bunlara bağlı da 13 kaza, 31 nahiye ve 2.040 köy mevcut olduğunu ifade etmiştir (Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, 138). Sıdkı Aydın, "*Bitlis Tarihi*" adlı eserinde, Bitlis iline bağlı Muş Sancağı, Malazgirt, Bulanık, Varto, Sason ilçeleriyle Kusur, Handeris, Almalı Bucakları ve 618 Köy; Siird Sancağı, Pervari, Şirvan, Garzan, Erüh ilçeleriyle Dirgul, Zirki, Ridvan Bucakları ve 665 Köy; Genç Sancağı, Çapakçur, Kulp ilçeleriyle Günik, Zikrit, Piçar bucakları ve 449 köyden oluştuğunu belirtmiştir. Buna göre o tarihlerde Bitlis şehrine bağlı 3 sancak, 10 ilçe, 9 bucak ve 2.218 köy mevcuttur (Sıdkı Aydın, *Bitlis Tarihi*, Acar Matbaası, İstanbul 1967, 50).

³⁹² Serdar, *Mazideki Bitlis*, 9.

³⁹³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C. 3, K. 4, TTK Basımevi, Ankara 1991, 95.

³⁹⁴ Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C. 3, K. 4, 113-138. Türk-Sovyet ilişkileri ve Brest Litovsk görüşmeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Selami Kılıç, *Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Dergah Yayınları, İstanbul 1998.

³⁹⁵ İsmail Eyüpoğlu, "Bitlis Vilayetinde İdari Teşkilatın Kurulması İçin Yapılan Hazırlıklar", *Atatürk Üniv. AİT Enst. Atatürk Dergisi*, 5 (3), Ocak 2007, 98. 8 Ağustos 1916 günü Mustafa Kemal Paşa'nın emrindeki 5. Tümen Bitlis'i Ruslardan tamamen temizlemişti (Işık, *Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinde Bitlis Milletvekilleri*, 25). Ancak bölge genelindeki idari düzenlemeler Brest Litovsk Antlaşması sonrasına kalmıştır.

edildiği hususunda bilgilendirmede bulunmuştur³⁹⁶. Bölgede idari açıdan öncelikli olarak adliye teşkilatı tesis edilmiştir. Ardından güvenliği sağlamak üzere de bir dizi girişimlerde bulunulmuştur. Bütün bu düzenlemeler sonrasında bölgede mülki teşkilatın tesisi konusunda hazırlanan kanun tasarısı kabul edilerek 5 Nisan 1918’de yürürlüğe sokulmuştur. Ruslardan geri alınan yerlerdeki en büyük sorunlardan birisi de mültecilerin durumu ile alakalı alınacak karardı. Bitlis, Erzurum, Van ve Trabzon gibi illerde bundan etkilenecek binlerce insan bulunmaktaydı. İcra Vekilleri Heyetinde son şeklini alan *“Ahval ve zaruret-i harbiye neticesiyle bir müddet işgal altında kalmış olan vilayat ahalisinden dahile mecbur iltica olanların suret-i sevk ve iadesi hakkında talimatname”* ye göre mültecilerin yaşadıkları vilayetlere, kazalara, köylere yönlendirilmesi kararı alınmıştır³⁹⁷. Mondros Mütarekesi sonrasında Anadolu’daki idari taksimata göre Bitlis vilayetine bağlı Muş, Siirt ve Genç livaları bulunmaktaydı³⁹⁸. 1919 yılı idari teşkilatında Bitlis vilayet olma konumunu 1929 yılına kadar sürdürmüştür³⁹⁹.

1.3.2. Cumhuriyet Döneminde Vilayetler ve İdari Taksimatta Yapılan Düzenlemeler

Cumhuriyet dönemi idari taksimatın hukuki temeli 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda yer almıştır. Anayasanın 10. maddesine göre, *“Türkiye, coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet nokta-i nazarından vilayetlere, vilayetler kazalara münkasım olup kazalar da nahiyelerden terekkep eder”* denilmiştir⁴⁰⁰. 1923 sonrasında Türkiye Cumhuriyeti’ndeki “vilayetler” listesi, geçmiş dönemin son izlerini taşımıştır.

Tablo 1.40. 1923 Sonrasında Türkiye Cumhuriyeti’ndeki “vilayetler” Listesini Gösteren Çizelge⁴⁰¹

1	Adana	16	Burdur	31	Erzurum	46	Kayseri	61	Rize
2	Afyon	17	Bursa	32	Eskişehir	47	Kırklareli	62	Saruhan
3	Aksaray	18	Canik	33	Gazi Ayıntab	48	Kırşehir	63	Siirt
4	Amasya	19	Cebel-i Bereket	34	Gelibolu	49	Kocaeli	64	Sinop

³⁹⁶ BOA., DH.ŞFR., D. 84, G. 154.

³⁹⁷ Eyüpoğlu, “Bitlis Vilayetinde İdari Teşkilatın Kurulması”, 98-105.

³⁹⁸ Erdeha, *Milli Mücadele Yıllarında Vilayetler*, 42-44.

³⁹⁹ Bitlis İl Yıllığı (1971), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1971, 35.

⁴⁰⁰ *Resmi Gazete*, 7 Şubat 1921, S. 1, 2.

⁴⁰¹ Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, 140-142.

Tablo 1.40. (Devamı)

5	Ankara	20	Çankırı	35	Genç	50	Konya	65	Sivas
6	Antalya	21	Çatalca	36	Giresun	51	Kozan	66	Siverek
7	Ardahan	22	Çorum	37	Gümüşhane	52	Kütahya	67	Şarkî Karahisar
8	Artvin	23	Denizli	38	Hakkari	53	Malatya	68	Tekirdağ
9	Aydın	24	Dersim	39	Isparta	54	Maraş	69	Tokad
10	Bayezid	25	Diyarbakir	40	İçel	55	Mardin	70	Trabzon
11	Beyoğlu	26	Edirne	41	İstanbul	56	Menteşe	71	Urfa
12	Biga	27	Elaziz	42	İzmir	57	Mersin	72	Üsküdar
13	Bitlis	28	Ergani-madeni	43	Karesi	58	Muş	73	Van
14	Bolu	29	Ertuğrul	44	Kars	59	Niğde	74	Zonguldak
15	Bozok	30	Erzincan	45	Kastamonu	60	Ordu		

20 Nisan 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabulü ile beraber 1921 Anayasasındaki idari taksimata bağlı kalınmakla beraber 89, 90 ve 91. maddeler gereği illerle şehir, kasaba ve köylerin tüzel kişilik sahibi olduğu ifade edilmiştir. *“İllerin işleri, yetki genişliği ve görev ayrımı esaslarına göre idare olunur”* maddeleri eklenerek yeniden düzenlenmiştir⁴⁰².

1926'da idari teşkilatlarda yeniden bir düzenleme yapılmış ve 30 Mayıs 1926'da Teşkilat-ı Mülkiye Kanunu ile 11 vilayet kaza statüsüne, 27 kaza da nahiye statüsüne düşürülürken, 60 nahiye de kaldırılmıştır. Bununla beraber 18 kaza yeniden oluşturulurken yapılacak değişiklik nedeniyle meydana gelecek tasarrufa karşılık 100 nahiyenin teşkili kararlaştırılmıştır⁴⁰³.

18 Nisan 1929 tarih ve 1426 sayılı “İdari Taksimat ve Mülki Teşkilat Kanunu” gereğince idari taksimatta yeniden düzenlemeye gidilmiştir. Bahsi geçen bu kanunun 1. maddesinde; Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet dolayısıyla vilayetlere, vilayetler kazalara, kazalar nahiyelere bölünmüştür. Nahiyelerin de kasaba ve köylerden oluştuğu belirtilmiştir. 2. maddede; vilayet oluşumu, kaldırılması veya başka bir vilayete bağlanması Devlet Şurası'nın görüşü alınarak kanun ile yapılacağı belirtilmiştir. Kaza

⁴⁰² TBMM Z.C., 20.04.1924, D. 2, C. 8/1, İ. 42, 914; 90. Madde; *Vilayetlerle şehir, kasaba ve köyler hükmü şahsiyeti haizdir. 91. madde; vilayetler umuru tevs-i mezuniyet ve tefrik vezaif-i esasi üzerine idare olunur (Resmi Gazete, 24 Mayıs 1924, S. 71, 7).*

⁴⁰³ TBMM Kavanin Mecmuası-IV, Ankara 1941, 932-935; Daha sonradan Bitlis'e bağlanacak olan Adilcevaz kazası 30 Mayıs 1926'da 877 sayılı kanunla kaza statüsünden nahiye statüsüne dönüştürülmüştür. Adilcevaz bu dönemde Van vilayetine bağlıydı (Cavlak, *Cumhuriyet Döneminde İdari Taksimat ve Mülki Teşkilat*, 65-66; Bitlis İl Yıllığı (1967), Ajans-Türk Matbaacılık Ankara (Basım tarihi belli değil), 15).

oluşumu, kaldırılması veya başka bir vilayete bağlanması Genel Meclislerin görüşü alındıktan sonra kanun ile yapılacağı belirtilmiştir. Bu maddeye göre, vilayet ve kaza sınırlarının değiştirilmesi, nahiye kurulması veya başka bir kazaya bağlanması Genel Meclislerin görüşü alındıktan sonra Dâhiliye Vekâletinin kararı ve Reis-i Cumhurun tasdiki ile yapılacağı belirtilmiştir. 3. maddede ise vilayet genel idaresinin başında vali, kaza idaresinin başında kaymakam, nahiye idaresinin başında müdür ve köy idaresinin başında da muhtarın bulunacağı belirtilmiştir. 4. maddede vali yardımcılarının görevlerini, 5. maddede vilayetlerin teşkilat, organ görev ve yetkileri, 6. maddede kazaların oluşumu, kaymakamların görev ve yetkileri, 7. maddede de nahiyelerin oluşumu, müdürlerin görev ve yetkileri ortaya konmuştur⁴⁰⁴.

İdari Taksimat ve Mülki Teşkilat Kanunu olarak da bilinen 1426 sayılı kanunda daha sonraki dönemlerde bir takım değişiklikler yapılmıştır. 29 Temmuz 1931 tarihli Vilayet İdaresi Kanunu ve 1851 sayılı kanun ile 5, 15, 17, 19, 35 ve 49. maddelerde değişiklikler yapılmıştır. 5. maddenin değişimiyle Vilayet İdare Şube Reisleri belirlenmiş, 15. maddeyle Vali, vilayetlerdeki İdare Şube Reisleri ve Kaymakamlar hakkında ihtar, tevbih cezalarını kendisi tatbik edebilir denilmiştir. 17. maddeyle valiler vilayette devletin ve her vekilin temsilcisi konumunda olduğundan her vekile karşı ayrı ayrı mesuldür denilmiştir. 19. maddenin değişimiyle vilayetlerde memurlar valilerin talep edecekleri her türlü malumatı teknik ve hesaba ait de olsa vermeye mecburdurlar. 35. maddenin değişimiyle adli ve askeri daireler müstesna olmak üzere vilayette bütün devlet daire ve müesseseleri valinin teftiş ve denetimi altındadır. 49. maddenin değişimiyle de adli ve askeri daireler müstesna olmak üzere kaza dahilindeki bütün devlet daire ve müesseseleri kaymakamın teftiş ve denetimi altındadır⁴⁰⁵.

Vilayet İdaresi Kanunu daha sonraki dönemlerde de değişikliğe uğradı. 16 Haziran 1936 tarih ve 3001 sayılı kanun ile 2 ve 71. maddesi değişikliğe uğramıştır. 2. maddenin değişimiyle vilayet teşkili, kaldırılması veya adının değiştirilmesi Devlet Şurasına bırakılırken, kaza teşkili, kazanın bir vilayetten başka bir vilayete bağlanması ise Vilayet İdare Heyeti ve Genel Meclislerin görüşü alındıktan sonra kanunla yapıldı⁴⁰⁶. Daha sonradan da 3001 sayılı kanunun 1. maddesi tadil edilmiş ve içeriği daha da

⁴⁰⁴ TBMM Kavanin Mecmuası-VII, 407-408.

⁴⁰⁵ Resmi Gazete, 29 Temmuz 1931, S. 1859, 671-672.

⁴⁰⁶ Resmi Gazete, 16 Haziran 1936, S. 3331, 6645.

genişletilmiştir⁴⁰⁷. 6 Ocak 1940'ta yayımlanan Resmi Gazete'de 3758 sayılı kanun ile bu kanunun 62. maddesine ekleme yapılmıştır. Bu değişiklikle idare heyeti üyelerinden teşkilat eksikliği veya tayin edilememek ve vekili bulunmamak gibi sebeplerle bir veya ikisi eksik olursa bunlar tayin edilmiş üye ve belirli heyet oranında hesaba katılmazdı⁴⁰⁸. Resmi Gazete'nin 6 Mayıs 1941 tarihinde yayımlanan sayısında 28 Nisan 1941'de kabul edilen 4008 sayılı kanun ile Vilayet İdare Kanunu'nun 6. maddesi değişikliğe uğramıştır. Yapılan değişiklikle Kaza İdare Şubelerinin başkanları belirlenmiştir⁴⁰⁹. Daha sonradan da 15 Mayıs 1941'de Resmi Gazete'de yayımlandığı üzere 12 Mayıs 1941'de kabul edilen 4025 sayılı kanunla 2 ve 71. maddelerde değişiklikler olmuştur⁴¹⁰.

Vilayet İdaresi Kanunu'nda yapılan son değişiklik ise Resmi Gazete'nin 15 Haziran 1943 tarih ve 5430 numaralı sayısında yayımlanmıştır. 4438 numaralı kanun ile 58. madde değiştirilmiştir. Buna göre Vilayet İdare Heyeti valinin başkanlığı altında mektupçu, defterdar ile maarif, nafia, sıhhat ve içtimai muavenet ve ziraat müdürlerinden oluşur. Vali mazereti halinde yardımcısını ve yardımcısı bulunmayan vilayetlerde mektupçuyu heyete başkanlık etmek üzere vekil gösterilebilirdi. Lüzum görülen vilayetlerde valinin başkanlığı altında bulunmak, mülkiye veya hukuk mezunlarından seçilmek üzere 3 üyeden oluşan idare heyetleri oluşumuna Dâhiliye Vekili yetkili kılınmıştır⁴¹¹.

1.3.2.1. Cumhuriyet Dönemi İdari Düzenlemelerde Bitlis

Bitlis'in 1918 yılındaki mülki vaziyeti 1920 yılında aynı olduğu gibi Cumhuriyetin İlanı sırasında da aynı şekilde korunmuştur. 1925'te Bitlis vilayeti Bitlis, Hizan, Mutki, Ahlat isimli 4 kazadan oluşmuştur. 1926 yılında kaza sayısı 8'e ve nahiye sayısı da 21'e yükselmiştir. Bu kazalar: Bitlis, Muş, Bulanık, Malazgirt, Varto, Hizan, Ahlat ve Mutki'dir. Nahiyelerden; Simek, Şetek, Norşin (Çukur) ve Tatvan nahiyeleri Bitlis kazasına, Cenup nahiyesi; Mutki kazasına, Gülbegüzan, Azapkur, Akçak, Valir ve Ziyaret nahiyeleri; Muş kazasına, Uçum, Hakif, nahiyeleri Hizan kazasına, Liz nahiyesi;

⁴⁰⁷ Resmi Gazete, 28 Haziran 1938, S. 3945, 10110.

⁴⁰⁸ Resmi Gazete, 6 Ocak 1940, S. 4403, 13065.

⁴⁰⁹ Resmi Gazete, 6 Mayıs 1941, S. 4801, 874.

⁴¹⁰ Resmi Gazete, 15 Mayıs 1941, S. 4809, 929.

⁴¹¹ Resmi Gazete, 15 Haziran 1943, S. 5430, 5317.

Bulanık kazasına, Patnos ve Sultanmud nahiyeleri; Malazgirt kazasına, Misk, Sarısu ve Adilcevaz⁴¹² nahiyeleri Ahlat kazasına bağlı durumdaydılar⁴¹³.

Bitlis'in 1927 yılındaki durumu ise şöyledir; Bitlis vilayeti 7 kaza ve 21 nahiye den oluşmuştur. Bunlardan Simek, Şetek, Tatvan, Norşin nahiyeleri merkez kazasına; Güney nahiyesi Mutki kazasına, Uçum (İsparit), Hafik nahiyeleri Hizan (Karasu) kazasına, Geligözan (Tapık) Ezakpor (Til), Akçak (Sakavi) Ziyaret ve Alir nahiyeleri Muş kazasına, Liz (Kurğan) nahiyesi Bulanık (Kop) kazasına, Üstükran, Gereköy nahiyeleri Varto (Gümgüm) kazasına, Nureddin (Harab), Sultanmut, Patnos nahiyeleri Malazgird kazasına ve Misk, Adilcevaz, Sarısu (Kösele) nahiyeleri de Ahlat kazasına bağlıdır. Vilayetin 999 tane köyü vardır⁴¹⁴.

1928 yılı Devlet Salnamesinde Bitlis'in mülki vaziyetini muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Burada Bitlis merkeze bağlı ve nahiyelere bağlı köy sayıları daha detaylı olarak verilmiştir. Bu köylerin toplamı ise 1.112'dir⁴¹⁵.

1929 yılının ilk yarısına kadar da Bitlis'in mülki vaziyeti yine geçen yıla göre aynı olmuştur⁴¹⁶.

1.3.2.1.1. Bitlis'in Muş'a Bağlanmadan Önceki İdari Durumu

1929'da Bitlis vilayet olma özelliğini yitirmeden önce 8 kaza ve 21 nahiye ye sahiptir. Bu kaza, nahiye ve bunlara bağlı köyleri gösteren tablolar ise şöyledir;

Tablo 1.41. Bitlis Kazasına Bağlı Bitlis Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴¹⁷

Papoşin	Perhand	Pür	Çeligan	Cüküs	Hartikoh	Karaboyülya
Holorink	Hamcur	Samo	Sendiyan	Süvar	Karaboysüfla	Kemah
Merküfsüfla	Merkükülya	Mezra	Yam	Gümüs	Kerp	

⁴¹² 1920-1925 yılları arasında Van vilayetine bağlı bir kaza idi. 1926'da Adilcevaz kaza statüsünden çıkarıldı (Musa Şaşmaz, *Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013)*, C. 15, TTK, Ankara 2014, 33). Adilcevaz'ın tekrar ilçe statüsüne dönüştürülmesi tartışmaları 1953 yılının başından itibaren başladı ("Adilcevaz kaza oluyor", *Yeşil Bitlis*, 26.01.1953, S. 22, 1).

⁴¹³ Şaşmaz, *Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013)*, C. 4, 119.

⁴¹⁴ T.C. Devlet Salnamesi (1926-1927), Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, İstanbul 1927, 712.

⁴¹⁵ T.C. Devlet Salnamesi (1927-1928), Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, İstanbul 1928, 716.

⁴¹⁶ T.C. Devlet Yıllığı (1928-1929), Matbuat Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul 1929, 370.

⁴¹⁷ Dâhiliye Vekâleti Nüfus Müdüriyet-i Umumiyesi, *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, Hilal Matbaası, İstanbul 1928, 411.

Tablo 1.42. Bitlis Kazasına Bağlı Tatvan Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴¹⁸

Adabağ	Ağaç	End	Engesor	Ortab	Balegan	Tatvan
Tuğ	Çilhor	Hahrif	Zigak	Şamiran	Sak	Sorgönik
Taştop	Top	Aleman	Kotom	Kerb	Gizvak	Nil

Tablo 1.43. Bitlis Kazasına Bağlı Çukur Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴¹⁹

Ağaçur	Üskigak	İron	Balegan	Bezaton	Boryan	Pav
Pavik	Pertük	Tahtalı	Çapkis	Hanisor	Hask	Zernaçor
Serit	Siz	Şeyhan	Şivahaçigan	Kotni	Karinuh	Kakito
Kanireş	Kematmezraası	Kisgam	Müsüri	Muşaknın	Muştak	Müşgan
Morhsüfla	Morhülya	Mozek	Norşin	Nist		

Tablo 1.44. Bitlis Kazasına Bağlı Simek Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴²⁰

Koltik	Arzonik	Alpert	Alugan	Orsak	Öleksüfla	Ölekülya
İristak	Enib	Badan	Papiznih	Pas	Hazo	Homac
Zinire	Saidabad	Simek	Sanis	Survan	Alak	Karugan
Keremab	Keştunik	Gelhük	Körçan	Küt	Gümüs	Mecgunis
Mağrebyan	Hor	Horkürtler	Hevris	Vastin	Vaneh	Vanik
Virvan						

Tablo 1.45. Bitlis Kazasına Bağlı Şitak Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴²¹

Duhanşini	Aşağıkoç	Engül	Baygişeni	Bucan	Pirameti	Tutu
Cemansüfla	Comat	Havnis	Hacogan	Derec	Destumi	Duhanşini
Reclek	Surim	Sizor	Sinekar	Sivi	Şitak	Şihcuma
Sabhı	Tanar	Tavi	Akaramoy	Karkuşsüfla	Karkuşulya	Kasrik
Kanahdere	Kor	Kavnis	Kaskar	Kermate	Keremu	Gömsek
Kidane	Lird	Leylekan	Marse	Miryanis	Herde	Herssüt
Hervezan	Hürmüz	Lsver	Yako			

Tablo 1.46. Ahlat Kazasına Bağlı Ahlat Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴²²

Ekrak	İrsonik	İkikubbe	Tahtsüleyman	Tigot	Patnos	Cemaleddin
Hasuk	Hinin	Zağki	Safrasor	Soğurt	Sor	Karmuç
Kırklar	Kuşhane	Kulaksız	Madavanis			

⁴¹⁸ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 411-412.⁴¹⁹ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 412-413.⁴²⁰ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 412-413.⁴²¹ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 413.⁴²² DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 414.

Tablo 1.47. Ahlat Kazasına Bağlı Sarısu Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴²³

Arzigak	Armudlu	Aktepe	Ürgüt	Bilekörtigan	Çaputlu	Harabesorik
Danzit	Dizginkale	Zireğli	Taşkın	Adaletabad	Aliömer	Kazan
Karabulak	Karakilise	Karavit	Kocak	Kigam	Gencali	Köseler
Kültepe	Mecuban	Mendesır	Mollakadılı	Varende	Yekmal	Yeğesor

Tablo 1.48. Ahlat Kazasına Bağlı Adilcevaz Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴²⁴

Arincigös	Arin	Akcıra	Aygırgölü	Orankadı	Uri	Parkat
Cihangir	Hasgünderük	Horanis	Dizdar	Sübhansüfla	Süphanülya	Adilcevaz
Afderesi	Kocri	Gügös	Manik	Morhos	Norşincik	Norşin

Tablo 1.49. Ahlat Kazasına Bağlı Misk (Purhus) Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴²⁵

Pürhos	Ağcaviran	Berik	Bağce	Pürhus	Cizirük	Hanık
Holik	Develik	Tapavanik	Kers	Güştiyan	Misek	Nazik

Tablo 1.50. Bulanık Kazasına Bağlı Bulanık Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴²⁶

Kop	Amugan	Oduncor	Piran	Piranmehiki	Pilür	Tatargazi
Tigot	Hamzaşih	Haçlı	Harabeşehr	Söğüdlü	Simo	Şatırlar
Şılaan	Şehidan	Şihyakub	Şiraz	Şirvanşih	Tırconk	Tono
Alibocan	Karaağıl	Karacaviran	Galugalu	Kanimiran	Kekerli	Gömigan
Kırkamo	Leter	Masala	Mahik	Mescidli	Memanlı	Mollatahir
Molladerman	Mirbar	Vankisor	Yoncalı			

Tablo 1.51. Bulanık Kazasına Bağlı Liz Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴²⁷

Abri	Adgün	Ari	Arıncık	Ağrak	Alagöz	Bitli
Pürkaşin	Pürnaş	Piyonik	Temoköyü	Çekicile	Hasangöran	Herkes
Hoşgeldi	Dalik	Semerşih	Şahberat	Şerür	Şihveli	Saliha
Soman	Tırtop	Abdülbazid	Aligülek	Koğak	Kanisepi	Kaniyük
Kepolan	Mollakurik	Mollaharabesi	Liz	Molladavud	Mollakend	Neftik
Diriği	Neynik					

⁴²³ DVNMU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 414-415.⁴²⁴ DVNMU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 415.⁴²⁵ DVNMU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 415.⁴²⁶ DVNMU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 416.⁴²⁷ DVNMU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 417.

Tablo 1.52. Hizan Kazasına Bağlı Hizan Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴²⁸

Aşağıkarasu Köyü	Ardas	Ardük	Azgör	Akonis	Agür	Endiyanis
İz	İğu	Balegan	Best	Panz	Patyar	Pagüsan
Brons	Pelesor	Tagik	Tanılan	Cök	Hacugan	Hamatan
Hamakova	Harabepajar	Harlepur	Hup	Hupanis	Hurmas	Horos
Hizan	Hindinis	Darunis	Diraşiri	Receban	Serdeşt	Selluh
Şahbelut	Şın	Antelan	Gayda	Karasuyukarı	Karasuaşağı	Kapan
Kerninazar	Kemalan	Kütnik	Güvan	Gülat	Gülpik	Kekülan
Kilibyan	Mezraiaz	Mezraiverebin	Meştar	Nanvan	Nuvalacomo	Nuvalabi
Harat	Heritislam	Herithristiyan				

Tablo 1.53. Hizan Kazasına Bağlı Uçum Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴²⁹

Seçumi	Arat	Arakin	Armayıs	Aros	Arıncık	Avulcin
İspandan	End	Endis	Urus	Üzeşağı	Üzeyukarı	Osepislam
Oseğhristiyan	Oğand	Of	Ovis	Bedran	Parkik	Pandis
Pertanı	Permis	Pisyan	Pones	Piredyan	Pirvan	Tagiksilam
Tagikhristiyan	Talars	Tosuh	Tivas	Çaçvan	Çirçak	Çurinan
Hut	Deştanrik	Deşte	Reşan	Selim	Sure	Suzan
Seyfkar	Simos	Şanahbor	Şandis	Şenis	Şeniskilise	Şingiriz
Sorcın	Tanzik	Tavağos	Tırnasan	Kaparis	Kapannemran	Ganis
Kepesor	Gitaris	Giranisparyet	Girannemran	Girvis	Gifis	Güç
Göran	Görilügan	Köşkanpas	Köşkpazu	Güncis	Güviz	Gütisaşağı
Gütisyukarı	Gevan	Mat	Mece	Mezraiend	Mezraipisyan	Masos
Mut	Meydan	Burs	Nerpan	Nereşin	Neremuş	Nezazmat
Nuh	Harnugan	Hizmik	Hevindan	Varas	Varnis	

Tablo 1.54. Hizan Kazasına Bağlı Hakif Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴³⁰

Şiriz	Ahlis	Arpinis	Argo	Ağyan	Anapat	Ofs
İstin	Elis	Busegan	Bizigan	Beygiri	Biligan	Paris
Panganis	Pahoraşağı	Pertak	Pirnaşin	Pürüşan	Tasuh	Cakeran
Cemhanı	Çıkçık	Hakif	Harhos	Hizirot	Sersere	Söğüd
Simhaç	Tay	Kursuh	Kadinök	Kavnas	Kefkenis	Kindik
Kürt	Gündüz	Gezer	Li	Mahmudan	Mezraikendik	Menduvan
Namhazoz	Nernis	Norşin	Veris	Hercük	Hişen	

⁴²⁸ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 418-419.⁴²⁹ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 419-420.⁴³⁰ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 420-421.

Tablo 1.55. Malazgirt Kazasına Bağlı Malazgirt Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴³¹

Kale	Adasincan	Aliar	Bekranağa	Tendürak	Hacıbotı	Dirik
Demyan	Tolabaş	Abdullahbey	Karakaya	Yekmal	Kotanlı	Karahasan
Mezra	Mollabali	Yaramış				

Tablo 1.56. Malazgirt Kazasına Bağlı Patnos Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴³²

Abtuna	Uzunca	Biçare	Patnos	Tepeli	Hacılar	Havrik
Harabekuran	Havik	Havlı	Dadigan	Davdik	Zomik	Süzelan
Sivindeli	Sofigehil	Kamışlısüfla	Kamışlıluya	Kızılkaya	Kanica	Kanikenan
Kürekli	Gelengan	Köylce	Mollaibrahim	Mic		

Tablo 1.57. Malazgirt Kazasına Bağlı Sultanmut Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴³³

Uğuzan	Bayhan	Banzade	Budak	Bostan	Penaneş	Cwvuş
Harabeküreke	Horo	Hoşyan	Dumanlılülya	Dumanlısüfla	Sultanmut	Şibo
Sarıdavut	Taşşih	Aşure	Abdo	Karaali	Kızıktan	Kızılyusuf
Kuşkaya	Köşk	Kisan	Lisor	Marmos	Maklılık	Mozomir

Tablo 1.58. Malazgirt Kazasına Bağlı Nureddin Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴³⁴

Azo	Endiris	Okçıyan	Bastim	Boyçapkun	Hasanpaşa	Hanoğlu
Hanik	Haşvan	Hatik	Dagdan	Dögink	Ruşgan	Zekereş
Sultanlı	Sivi	Turakan	Alikalkan	Kazgöl	Kasımı	Kacıkülya
Kılınççı	Koruca	Kanek	Kayad	Karnic	Kanisipi	Kötgan
Köşitan	Gomaseyid	Kiranlık	Muradbeyi	Mollaali	Mollamustafa	Muryan
Nazi	Nureddin					

Tablo 1.59. Muş Kazasına Bağlı Muş Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴³⁵

Acamanük	Ahigan	Arthonik	Arıc	Arncivanik	Alvarih	Oronos
Ogonik	İkinciazakpur	Birincişemlak	Bizmük	Bindıklar	Petar	Pertak
Peklis	Pogorkof	Tirkevanik	Tifnik	Çiriş	Hasköy	Hoper
Horonik	Hoşgan	Dazgüm	Danpil	Dellake	Zinkük	Seronik
Siznut	Şıhalan	Sapne	Suhküm	Suluk	Dağmarnik	Arak
Alizrum	Fakimusaşerefgan	Kaşkaldak	Kışlagöm	Kızılağaç	Karni	Kasor
Kürtmeydan	Kirtagöm	Gümüş	Gömler	Kelahuli	Migagöm	Melikinderesi
Münkük	Nevalamaran	Norşin	Hüvadevrik	Hönan		

⁴³¹ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 430.⁴³² DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 430-431.⁴³³ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 431.⁴³⁴ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 431-432.⁴³⁵ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 422-423.

Tablo 1.60. Muş Kazasına Bağlı Azakpur Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴³⁶

Til	Endak	Arak	Ardonik	Argüvanik	Arnis	Azakpur
Ağdad	Akpinis	Avzot	Erzak	Uraman	Eyriştir	İlanlı
Haçinan	Düzmarlık	Ra'yaüçdamı	Ra'yahibiyani	Zigak	Zerkit	Sipanük
Sinak	Suspert	Aligirbon	Kazan	Kod	Kurak	Kağmud
Kürdüçdamı	Kürdhibiyani	Kelereş	Gülüsik	Kişilik	Mikragöm	Mezkeftük
Mollababa	Nurkigak	Nük	Varthah	Vartenis	Vanik	Hengirvan
Yekmal						

Tablo 1.61. Muş Kazasına Bağlı Akçan Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴³⁷

Sakavi	Artit	Arıncık	Akpınar	Akçan	Ebulbahar	Evrar
Bayraman	Bezan	Bostankend	Çaksor	Hasik	Harabehartos	Harabekeşiş
Hırbeifakyan	Dirik	Resulan	Sergisan	Sakavi	Sikran	Simtoros
Şaşgan	Şamilik	Şıhbirim	Şıhyusuf	Salorik	Tapu	Alozerik
Alican	Aligedik	Fındıklı	Kıcık	Karaağaç	Karamişe	Kızılmescid
Kaniçütik	Kiravi	Kürdhartos	Kürdruzabadi	Kemsuran	Gülatan	Görgali
Mavila	Mirkesufu	Mehacirzoradı	Mollahıdran	MollaKamran	Heftmağlu	

Tablo 1.62. Muş Kazasına Bağlı Ziyaret (Ağaniye) Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴³⁸

Ebulil	Ağmas	Enzar	Uruh	İşkiftiyan	İkincişemlak	Bağçe
Bağluisa	Bağlumelik	Pazu	Palas	Çanıklımanastırı	Çatak	Çersüfla
Çerülya	Hasanova	Dersim	Dom	Rindali	Ziyaret	Seligan
Sehak	Salan	Sordar	Alaeddin	Gazyan	Gaybiyan	Kamışlı
Karabey	Karakamza	Kalecik	Kormik	Kervas	Kemik	Göl
Mezramami	Miğdi	Herkeft				

Tablo 1.63. Muş Kazasına Bağlı Geligüzen Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴³⁹

Tapavanik	Abkerem	İrsanik	Hozvanik	Simal	Şinik	Şoşemirlik
Tapik	Kob	Gelielyan	Geligüzan	Kifaşin	Hetnik	

⁴³⁶ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 423.⁴³⁷ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 423-424.⁴³⁸ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 424-425.⁴³⁹ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 425.

Tablo 1.64. Muş Kazasına Bağlı Valir Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴⁴⁰

Ardaşın	Arduşın	Arzonik	Eskiköy	İsmaılan	Eskar	İğik
Ezad	Enkak	Badinan	Buruc	Böğlan	Paşuk	Perho
Puhik	Canut	Ceyan	Çermikök	Harsuvanik	Haldan	Hirbizun
Hilbaşan	Dorni	Zergüz	Sıryan	Sökyan	Şıkar	Şıman
Şıhan	Şıhmadandülya	Solhan	Tonıl	Abbasan	Abdiyan	Ömeran
Galeban	Kasman	Kılıçan	Kameran	Garüt	Kandüs	Kehmud
Güf	Genc	Gencsüfyani	Kafik	Gözö	Gülyan	Genctavus
Kildar	Mamdansüfla	Merdivan	Mezraisilo	Mezraisüfla	Mezraişadan	Mezraimelekan
Mozik	Mollabehraman	Nederan	Norik	Kulbnederanı	Vismerik	Viriheri
Virsik	Hers	Hazarşah	Hoyt ma	Yekmal		

Tablo 1.65. Mutki Kazasına Bağlı Mutki Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴⁴¹

Hor	Abutağ	Aspicirsüfla	Aspincirülya	Avasipi	Ohsa	Urus
Irak	İrgangütü	İğik	Batılmış	Prüdik	Pünut	Tatvan
Tırkanat	Tıhbik	Turh	Çemanma'Bağdınan	Ceman İğik	Hor	Dölek
Zinder	Ziyaret	Zizan	Silind	Şin	Şinik	Salansor
Tabler	Tatrik	Tıbcı	Totan	Kortiyan	Kaşah	Kavlikan
Kerho	Güran	Güsünek	Gölanis	Kölemiran	Keyburan	Kinzo
Mermend	Mirtak	Mirsanik	Mezrataş	Misi	Müzük	Meydan
Migar	Neyzin	Niç	Herpüs	Herpi	Hersan	Hörsenik
Virgüh	Mezraitarlan					

Tablo 1.66. Mutki Kazasına Bağlı Hoyut Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴⁴²

Tap	Arük	Arügan	Ekrak	Arinük	Alahik	Ohinülya
Ohinsüfla	Oştap	Oşut	İbizyan	Babutağ	Bilügan	Parsinik
Parizan	Pıçunik	Pihonik	Pirifan	Pirnaşın	Pilorik	Tağ
Tagısor	Tago	Tıht	Halanyan	Haştak	Hivirk	Hisik
Deşteditim	Deştemiran	Rabat	Sergani	Salapost	Şamyan	Şın
Şinistsado	Şinistıristiyan	Suğures	Keçütan	Kiro	Gizanik	Gödişhgan
Gör	Körsevak	Gözik	Günut	Güst	Kömik	Kilügan
Lodinsor	Mahbuban	Mezraitirik	Mezraişiro	Mezrai Meran	Varan	Hendeksor
Havarik	Hevindikyan					

⁴⁴⁰ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 425-426.⁴⁴¹ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 427-428.⁴⁴² DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 428-429.

Tablo 1.67. Varto Kazasına Bağlı Varto Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴⁴³

Gümgüm	Ada	Alagözsüfla	İlanlı	İnak	Bazigan	Batla
Tepe	Hacıbeysüfla	Hacıbeyülya	Caharbehör	Habiban	Harabeyakub	Halefan
Hoşan	Darabivarto	Doğdab	Diyadin	Dirikvarto	Zatşih	Zorabad
Zirink	Sultanşin	Siketan	Taşçı	Tapak	Aynanvarto	Kalçak
Karkrut	Karaseyid	Karataş	Karamişe	Kalecik	Geçan	Keris
Keştemerd	Köşkar	Kofik	Gülekler	Kemsoran	Gümagörgü	Gündemir
Leklek	Muziran					

Tablo 1.68. Varto Kazasına Bağlı Üstükran Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴⁴⁴

Ağaköy	Üstükranülya	Badan	Boran	Tatn	Canaseran	Ceban
Celigül	Cevarbeyler	Çağlak	Çerik	Çorsan	Çevlikşeman	Hamük
Harik	Haşhaş	Zengel	Aksan	Siranan	Şeman	Şurik
Sakaviran	Sofyan	Danzik	Toklıyan	Alipiran	Ümran	Kasman
Kargapazar	Karagüviç	Kanitaht	Kanireş	Güzik	Mengel	Müsikan
Yalnızan	Yeniköy	Yoncalık				

Tablo 1.69. Varto Kazasına Bağlı Karaköy Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge⁴⁴⁵

Anir	Avris	İspehan	İskander	Hanzorülya	Hanzorüfla	Darabiikaraköy
Karapunkal	Sarınc	Serçuk	Şihpir	Şib	Aynankaraköy	Karapunkal
Karaköy	Kakir	Giranlık	Melhemli	Mamahik	Viranc	Yekmal

1.3.2.1.2. Bitlis'in Kazaya Dönüştürülmesi ve Muş Vilayetine Bağlanması

Birinci Umûmî Müfettişliğin vazifeli bulunduğu bölgede yapmış olduğu incelemeler neticesinde Ankara'ya göndermiş olduğu raporlar doğrultusunda Bitlis'in kaza haline dönüştürülmesi ve vilayet olarak kurulmuş olan Muş'a bağlanması gündeme gelmiştir. Böyle bir durumun önüne geçmek isteyen Bitlis Belediye Başkanı Arif Bey, kendi imzasının yanı sıra Belediye Azası Nusrat, Tüccardan Nazif, Müftü Abdalbaki, Tüccardan Hafız ve Tüccardan Zeynettin imzalarıyla “*Ankara'da Büyük Halaskâr Gazimiz Reisi Cumhur Hazretlerine*” başlığı ile Ankara'ya 26 Mart 1929'da bir telgraf çekmişlerdir. Bu telgrafta Bitlis'in tarihi, idari, iktisadi durumu incelenmeyerek vilayet merkezinin nakledilmesine dair İcra Vekilleri Heyetince verilen kararın Yüce Meclisten sevk edildiğini haber alan Bitlislilerin en elim vaziyetleri karşısında bulunduğu

⁴⁴³ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 433-434.

⁴⁴⁴ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 434.

⁴⁴⁵ DVN MU., *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 434-435.

zamanlarda olduğu gibi yine büyük Gazi ve kurtarıcısına iltica ve onun yüksek ve takdirkâr vicdanından yardım beklediklerini arz etmişlerdir⁴⁴⁶.

Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın 28 Mart 1929'da Bitlis Belediye azası Nusrat ve arkadaşlarının telgrafına binaen Riyaseti Cumhuriyet Katibi Umumiliğine gönderdiği yazıda Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra eski önemini kaybeden Bitlis'in kaza haline dönüştürülmesiyle Muş vilayetinin teşkili hakkındaki kanun tasarısının yüksek meclise takdim kılındığı, Bitlis Belediye Başkanı Arif Bey ve arkadaşlarının imzasıyla Başvekâlete ve Dâhiliye Vekâletine çekilen telgraf üzerine Belediye Başkanının davet edilerek Muş'un vilayet merkezi olmasını icap ettiren sebebin devlet ve milletin yüksek menfaatlerini temin etmeye yönelik idari, inzibati, askeri zaruretlerden doğduğunun vekalet namına kendisine tebliğinin Birinci Umûmî Müfettişliğe ve Bitlis vilayetine yazıldığı bildirilmiştir. Alınan cevapta kendilerine lazım gelen tebligatın yapıldığı ve teşebbüslerinde hükümetin kararına karşı muhalefet kastının asla mevcut olmayıp maksatlarının Bitlis kasabasının iktisadi faydasına uygun olmayacak nakil muamelesinde hallerini yüksek makama arz ve istirhamdan ibaret olduğunu ve istirhamlarını tekrar etseler de kanunun emrine tamamen itaatkâr oldukları şeklinde mukabelede bulundukları bildirilmiştir⁴⁴⁷.

Yapılan çalışmalar neticesinde 1 Haziran 1929 tarih ve 1509 numaralı kanun ile Bitlis'in kaza haline getirilerek vilayet merkezi durumuna getirilen Muş'a bağlanmasına karar verilmiştir. İlgili kanun metni şöyle idi;

Madde 1- Bitlis Vilayeti ilga olunarak Bitlis, Varto, Bulanık, Malazgirt, Mutki kazaları ve Elaziz ve Siirt vilayetlerinden irtibatları kesilen Çapakçur, Genç ve Sason kazalarından mürekkep Muş vilayeti teşkil olunmuştur.

Madde 2- Ahlat kazasıyla Tatvan nahiyesi Van vilayetine ilhak edilmiş, Hizan kazası birinci sınıf nahiye haline getirilerek Bitlis kazasında bırakılmıştır.

Madde 3- Bu kanun 1 Haziran 1929 tarihinden itibaren geçerlidir.

Madde 4- Bu kanunun hükümlerini icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur⁴⁴⁸.

Bitlis'in Muş'a bağlanmasından sonra Bitlis'e bağlı olan nahiye sayısında azalma olmuştur. Doğrudan Bitlis'e bağlı nahiyele Hakif, Hizan, Huyot, Mutki, Norşin, Simek,

⁴⁴⁶ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Belge No: A.IV-9, D. 57, F. 31-1, 2.

⁴⁴⁷ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Belge No: A.IV-9, D. 57, F. 37.

⁴⁴⁸ (Resmî Gazete, 11 Haziran 1929, S. 1213, 7518); *Düstur*, Tertip 3, C. 10, Ankara 1929, 1797.

Şetek ve Uçum nahiyeleridir⁴⁴⁹. Ahlat, Van vilayetine bağlı bir kaza ve Tatvan da Ahlat'a bağlı bir nahiye statüsüne getirilmiştir⁴⁵⁰.

1.3.2.1.3. 1936'te Vilayet Haline Getirilen Bitlis'in Kaza ve Nahiye Oluşumu

1936 yılına kadar Bitlis, Muş vilayetine bağlı kaldığından idari statüsünde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Muş vilayetinin Bitlis, Mutki ve Van vilayetinin Ahlat kazalarıyla Hizan ve Kotum kazalarından oluşmak üzere merkezi Bitlis kasabası olmak üzere Bitlis vilayetinin yeniden tesis edilmesine 25 Aralık 1935 tarih ve 2885 nolu kanun ile karar verilmiştir⁴⁵¹. Bu kanun 4 Ocak 1936 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Kanunun yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra Kotum'dan alınan ilçe merkezliği Tatvan'a nakledilmiş, Ahlat'a bağlı Adilceviz bucağı da ilçe haline getirilmiştir⁴⁵².

5 Şubat 1936'da Bitlis vilayetine bağlı Hizan nahiyesi kaldırılmıştır⁴⁵³. 2885 sayılı kanunla 16 Mart 1936'da Bitlis vilayetine bağlı Hizan kazası teşkil edilmiş ve bu kazaya bağlı nahiye ve köyler oluşturulmuştur. Hizan merkez kazasına bağlı 44, nahiyelerden ise Uçum'a bağlı 48, Hakif'e bağlı 30 köy oluşturulmuştur. Kotum merkez kazasına bağlı 21, Tatvan nahiyesine bağlı 11, Reşadiye nahiyesine⁴⁵⁴ bağlı 73 köy oluşturulmuştur⁴⁵⁵. 1945'te Ahlat'ın 46 köy muhtarlığı ve biri merkez kasabada, öteki Adilceviz'da olmak üzere ve toplamda 15 mahallesi bulunan iki belediyesi vardır. Köylerden 12'si merkeze, 19'u Adilceviz ve 15'i de Misk bucaklarına bağlıdır. Bu dönemde bunlardan merkezde yalnızca 2, Adilceviz'da 7 ve Misk'te de 4 köyde Köy Kanunu uygulanmıştır⁴⁵⁶.

⁴⁴⁹ T.C. Dâhiliye Vekâleti Vilayetler İdaresi Umum Müdürlüğü, *İdare Taksimatı*, 1929, 146.

⁴⁵⁰ TC. DVVIUM., *İdare Taksimatı*, 165.

⁴⁵¹ *Resmi Gazete*, 4 Ocak 1936, S. 3197, 5902 (2885 nolu kanun); *Son Posta* gazetesinde Bitlis'in yeniden il olduğu sırada Reşadiye nahiyesinin de Bitlis'e bağlandığı ifade edilmiştir (*Son Posta*, 21 Kasım 1935, 6).

⁴⁵² *Bitlis İl Yıllığı (1971)*, 35. 1 Mart 1953'te Bitlis yeni bir idari statü kazanmış ve Bitlis vilayeti; Adilceviz, Tatvan, Ahlat, Mutki, Hizan ilçelerinden meydana gelen bir il olmuştur (*Bitlis İl Yıllığı (1971)*, 35).

⁴⁵³ *Resmi Gazete*, 22 Şubat 1936, S. 3239, 6135.

⁴⁵⁴ Reşadiye, 1922 öncesinde Van vilayetine bağlı bir nahiye'dir. Bitlis milletvekili Sadullah Bey ile arkadaşlarının nahiyesinin kaza haline dönüştürülerek Bitlis vilayetine bağlanmasına dair kanun teklifi TBMM'nin 12 Ocak 1922'deki gündemine alınmış ve buradan da mazbatası oluşturulmak üzere Tasarı Komisyonuna bırakılmıştır. Tasarı Komisyonu mazbatayı hazırlayıp TBMM'ye teslim etmiştir. TBMM de 6 Mart 1922'de Dâhiliye ve Maliye Komisyonlarına göndermiştir (Şaşmaz, *Türkiye'nin İdari Taksimatı*, C. 4, 31).

⁴⁵⁵ *Resmi Gazete*, 7 Nisan 1936, S. 3273, 6291-6294; Yeni teşkil edilen Hakkâri vilâyetinin merkez kazasıyla Şemdinli, Gürpınar, Hizan, Kotun, Bismil ve Eğil kazaları belediye reisliklerinin, 1580 sayılı kanunun 94. maddesi hükmüne göre, vali ve kaymakamlar uhdesine verilmesi; Birinci Umumî Müfettişliğin isteğine atfen Dâhiliye Vekillîğinin 25 Şubat 1936 tarih ve 468/1 sayılı tezkeresi ile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 10 Mart 1936'da onaylanmıştır (B.C.A., 30.18.1.2-62.19.1).

⁴⁵⁶ *İdare Dergisi*, İçişleri Bakanlığınca Çıkarılır, Temmuz-Ağustos 1945, S. 175, 200-201.

1.3.2.1.3.1. Mutki Kazası

Doğusunda Bitlis, batısında Sason ve Muş'un bir kısmı, güneyinde Baykan ilçesi ve kuzeyinde de Muş ile çevrili Mutki ilçesi Bitlis'e 25 km mesafededir⁴⁵⁷. Oluşturulan Bitlis vilayetine bağlı Mutki kazası içinde İğik köyü olmak üzere İğik nahiyesi 5 Şubat 1936 tarihli kararlar kurulmuştur.

Tablo 1.70. İğik Nahiyesine Bağlı Köyleri Gösteren Çizelge⁴⁵⁸

İğik Cemani	Zender	Kaşan	Tipih
İğik nahiye merkezi	Züan	Sisar	Kerho
Kayseran	Silint	Kolanis	Av Harat
Turhi	Dölek	Ziyaret	Dilek
Kurtiyan	Mezraa		

Bitlis vilayetine bağlı Mutki kazasının Meydan köyü merkez olmak üzere Meydan adıyla 20 Ocak 1938'de alınan kararla yeniden bir nahiye kurulmuş ve bu nahiye 21 köyle Mutki Kazasına bağlanmıştır.

Tablo 1.71. Meydan Nahiyesine Bağlı Köyleri Gösteren Çizelge⁴⁵⁹

Eski bağlı olduğu merkez	Köyün adı	Eski bağlı olduğu merkez	Köyü adı
Mutki	Meydan (Nahiye merkezi) ⁴⁶⁰	Mutki	Tatlik
Mutki	Îrak	Mutki	Herpus
Mutki	Tatan	Mutki	Merment
Mutki	Îrankoti	Mutki	Keyburan
Mutki	Punut	Mutki	Danzik
Mutki	Herpi	Mutki	Mirsunk
Mutki	Niç	Mutki	Misi
Mutki	Kinzu	Mutki	Şin
Mutki	Koran	Mutki	Küsont
Mutki	Tirkonik	Mutki	Tirkânak
Mutki	Sinek		

⁴⁵⁷ Bitlis İl Yıllığı (1971), 78.

⁴⁵⁸ Resmi Gazete, 26 Şubat 1936, S. 3242, 6154; B.C.A., 30.11.1.0-101.4.16: 1-6.

⁴⁵⁹ Resmi Gazete, 29 Aralık 1938, S. 4097, 11035-11038

⁴⁶⁰ Mutki Kazasına bağlı olmak üzere merkezi (Meydan) köyünde (Meydan) adlı diğer bir nahiye kurulmasına İcra Vekilleri Heyetince karar verilmiştir (Yurd Yolu, "Vilayet Duyumları", 14 Ocak 1939, S. 152, 1).

Bu arada 1938’de Miritağ köyünde hükümet binası yaptırılmış ve 1941’de Mutki merkezi buraya nakledilmiştir⁴⁶¹.

1938 yılının sonlarına doğru Bitlis vilayetinin idari düzeni şekillenmeye devam etmiştir. Bitlis vilayetinin merkez kazasına bağlı Kasrik köyü merkez olmak üzere Narlıdere nahiyesinin kurulmasına İcra Vekilleri Heyetince karar verildi. 7 köy Bitlis merkez kazasından, 6 köy de Mutki kazasından alınarak bu nahiye verilip Bitlis merkez kazasına bağlanmıştır⁴⁶².

Tablo 1.72. 20 Aralık 1938 Tarihli Karar ile Oluşturulan Narlıdere Nahiyesine Bağlanan Köyleri Gösteren Çizelge⁴⁶³

Bitlis	Kasrik (Nahiye Merkezi)	Bitlis	Kor
Bitlis	Destomi	Bitlis	Aynhart
Bitlis	Miryanis	Bitlis	Mezrea
Bitlis	Kermate	Bitlis	Ziyaret
Bitlis	İngöl	Bitlis	Zendere
Bitlis	Riclek	Bitlis	Zizan
Bitlis	Dölek		

Bu arada Bitlis Vilayetine bağlı Mutki Kazasının merkezi 15 Mayıs 1939’da alınan kararla Hur Köyünden Mirtağ Köyüne kaldırıldı⁴⁶⁴.

1.3.2.1.3.2. Ahlat Kazası

Ahlat, güneyden Van Gölü, Tatvan ilçesi ve Bitlis ili, kuzeyden Malazgirt ve Bulanık ilçeleri, batıdan Muş ili, kuzeyden ise Bulanık ve Malazgirt ilçeleriyle çevrilidir⁴⁶⁵.

1929 yılı öncesinde Bitlis’e bağlı olan Ahlat, yukarıda da geçtiği üzere 1 Haziran 1929 tarih ve 1509 numaralı kanun ile Bitlis’in Muş vilayetine bağlanması üzerine Van vilayetine eklenmiştir. Kendisine bağlı köyler ve nahiyeyle beraber Van’a bağlanan Ahlat’a daha sonradan Tatvan nahiyesi de eklenmiştir⁴⁶⁶. Yukarıda Ahlat kazasına bağlı

⁴⁶¹ *Bitlis İl Yıllığı (1971)*, 78.

⁴⁶² *Yurd Yolu*, “*Vilayet Duyumları*”, 14 Ocak 1939, S. 152, 1.

⁴⁶³ *Resmi Gazete*, 29 Aralık 1938, S. 4097, 11035-11038

⁴⁶⁴ *Resmi Gazete*, 25 Mayıs 1939, S. 4215, 11809.

⁴⁶⁵ *Bitlis İl Yıllığı (1971)*, 70.

⁴⁶⁶ Şaşmaz, *Türkiye’nin İdari Taksimatı*, C. 15, 39.

Ahlat, Sarısu, Adilcevaz ve Misk nahiyeleri ve bunlara bağlı köylerden bahsedilmişti. Bunların dışında Ahlat'a bağlı Tatvan nahiyesine bağlı köyler ise şunlardır⁴⁶⁷;

Tablo 1.73. 1929'da Van'a Bağlanan Ahlat'ın Tatvan Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge

Tatvan	Tuğ	Çilhor	Adabağ	End	Ortab	Engesor
Ağağ	Hahrif	Zigak	Şa'miran	Sak	Sorgönik	Taştop
Top	Aleman	Kotom	Kerb	Gizvak	Nil	Balegan

25 Aralık 1935'te kabul edilen 2885 numaralı kanunun 4 Ocak 1936'da yürürlüğe girmesiyle Bitlis yeniden il merkezi konumuna getirilmiş ve Ahlat da bağlı nahiye ve köyleriyle Bitlis'e bağlanmıştır⁴⁶⁸.

1.3.2.1.3.3. Tatvan (Kotum) Kazası

Tatvan, Van Gölü'nün batı yakasında ve Nemrut Dağı'nın Doğu eteklerindeki düzlükte kurulmuş doğal bir liman kentidir. Bitlis'e 27 km mesafededir⁴⁶⁹. 1779 tarihinde köy konumunda olan Küçükusu, 1918'de Bucak Merkezi haline getirilmiş ve 1936'da da Tatvan İlçe Merkezine dönüştürülerek hızla gelişen bir kasaba olmuştur⁴⁷⁰. Bitlis vilayeti içinde Kotum kazasının sınırlarının belirlenmesi üzerine bu kazalara bağlanacak nahiye ve köyler Dâhiliye Vekâletinin 12 Mart 1936 tarih ve 1290 sayılı tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 16 Mart 1936 da onaylandı⁴⁷¹. Bitlis vilayetine bağlı Kotum Kazasının merkezi şimdiki bulunduğu Kotum köyünden kaldırılarak çevresi içindeki Tatvan nahiyesinin merkezi olan Tatvan köyüne ve Tatvan nahiyesi merkezi de Kotum köyüne kaldırılmış ve her ikisi de yeni merkezlerinin adlarıyla anılmak üzere aşağıdaki cetvellerde yazılı köyler yeni nahiye ve kaza merkezlerine bağlandı⁴⁷².

⁴⁶⁷ Şaşmaz, *Türkiye'nin İdari Taksimatı*, C. 15, 39.

⁴⁶⁸ *Resmi Gazete*, 4 Ocak 1936, S. 3197, 5902.

⁴⁶⁹ *Bitlis İl Yıllığı* (1971), 78.

⁴⁷⁰ *Bitlis İl Yıllığı* (1971), 57; Maliye Vekâletine 10 Ağustos 1913'te yazılan yazıda Van Gölü'nün Bitlis kazasına rastlayan sahilinde ve Bitlis'e dört saat mesafede kaim Tatvan karyesinin sahip bulunduğu önem itibarıyla nahiyyeye dönüştürüldüğü bildirilmiştir (BOA., BEO, 4204/315269).

⁴⁷¹ B.C.A., 30.18.1.2-62.20.5.

⁴⁷² *Resmi Gazete*, 3 Mayıs 1937, S. 3594, 8014; B.C.A., 30.11.1.0-111.9.17: 1-7.

Tablo 1.74. Merkezi Kotum Köyünden Tatvan Köyüne Nakledilen Yeni Tatvan Kaza Merkezine Bağlanacak Köyleri Gösteren Çizelge

Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer	Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer
Tatvan (Kaza merkezi)	Eski Tatvan nahiyesi	Zigak	Eski Tatvan nahiyesi
Adabağ	Eski Tatvan nahiyesi	Aleman	Eski Tatvan nahiyesi
Ağak	Eski Tatvan nahiyesi	Çilhor	Eski Tatvan nahiyesi
Hahrif	Eski Tatvan nahiyesi	Sorgun	Eski Tatvan nahiyesi
Kizvak	Eski Tatvan nahiyesi	Şamiran	Eski Tatvan nahiyesi
Urtap	Eski Tatvan nahiyesi		

Tablo 1.75. Merkezi Tatvan Köyünden Kotum Köyüne Kaldırılan Yeni Kotum Nahiyesine Bağlanan Köyleri Gösteren Çizelge

Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer	Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer
Kotum (nahiye merkezi)	Eski Kotum kazası	Tuğ	Eski Kotum kazası
Süllü	Eski Kotum kazası	Engesor	Eski Kotum kazası
Serhaç	Eski Kotum kazası	Kerp	Eski Kotum kazası
Sapor	Eski Kotum kazası	Nil	Eski Kotum kazası
Kamer	Eski Kotum kazası	Balekân	Eski Kotum kazası
Paşaelmalı	Eski Kotum kazası	Sak	Eski Kotum kazası
Kurtikân	Eski Kotum kazası	Taştop	Eski Kotum kazası
Şükranis	Eski Kotum kazası	Top	Eski Kotum kazası
İz	Eski Kotum kazası	Ent	Eski Kotum kazası
Hanelmalı	Eski Kotum kazası	Hiyartan	Eski Kotum kazası
Mezrea	Eski Kotum kazası		

28 Kasım 1941’de Kotum nahiyesine bağlı Tuğ ve Engesor köylerinin adı geçen nahiye­den alınarak Tatvan kazası merkez nahiyesine bağlanmasına karar verilmiştir⁴⁷³. 1936’dan 1946’ya kadar Karşıyaka mahallesinde bulunan idare binaları, 21 Haziran 1946 tarihinde Tuğ Mahallesi’ne nakledilmiştir⁴⁷⁴. Tatvan ilçesinin Reşadiye bucağına bağlı Avatağ köyünün tüzelkişiliği de 1951 Kasımında kaldırılarak mahalle halinde Ünsüz köyüne bağlanmıştır⁴⁷⁵.

⁴⁷³ Resmi Gazete, 16 Aralık 1941, S. 4985, 2035.

⁴⁷⁴ Bitlis İl Yıllığı (1971), 79.

⁴⁷⁵ Resmi Gazete, 21 Kasım 1951, S. 7962, 2283.

1.3.2.1.3.4. Hizan Kazası

Batıdan Şirvan, kuzeyden Tatvan, güneyden Pervari ve doğudan Gevaş ile çevrili olan Hizan, Bitlis'e 75 km mesafededir⁴⁷⁶. Merkezi Aşağıkarasu olan Hizan ilçesi, 1929'da bucak haline getirilmiştir⁴⁷⁷. Daha sonra Bitlis vilayetine bağlı nahiye statüsü kazanan Hizan 5 Şubat 1936'da alınan kararla kaldırılmıştır⁴⁷⁸. 16 Mart 1936'da alınan kararla da Bitlis vilayetine bağlı kaza statüsü kazanan Hizan'ın nahiye ve köyleri ise şöyledir⁴⁷⁹;

Tablo 1.76. 16 Mart 1936 Tarihli Kararla Kazaya Dönüştürülen Hizan'ın Merkez Kazasının Köylerini Gösteren Çizelge

Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer	Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer
Antalan	Bitlis eski kazası	Kilibiyan	Bitlis eski kazası
Ardök	Bitlis eski kazası	Külat	Bitlis eski kazası
Ardas	Bitlis eski kazası	Kekülan	Bitlis eski kazası
Ağur	Bitlis eski kazası	Herninazar	Bitlis eski kazası
Azğur	Bitlis eski kazası	Kemalan	Bitlis eski kazası
Akunas	Bitlis eski kazası	Mezreverdebin	Bitlis eski kazası
Az	Bitlis eski kazası	Mezreaz	Bitlis eski kazası
Besi	Bitlis eski kazası	Mıştar	Bitlis eski kazası
Balekan	Bitlis eski kazası	Manvan	Bitlis eski kazası
Gük	Bitlis eski kazası	Nevalali	Bitlis eski kazası
Darnus	Bitlis eski kazası	Purunus	Bitlis eski kazası
Gülpik	Bitlis eski kazası	Pans/Peküran	Bitlis eski kazası
Gayda	Bitlis eski kazası	Patiyar	Bitlis eski kazası
Hup	Bitlis eski kazası	Pelesur	Bitlis eski kazası
Gorus	Bitlis eski kazası	Receban	Bitlis eski kazası
Hirit	Bitlis eski kazası	Selluh	Bitlis eski kazası
Hörmas	Bitlis eski kazası	Şahbalut	Bitlis eski kazası
Halapur	Bitlis eski kazası	Şım	Bitlis eski kazası
Hizan	Bitlis eski kazası	Tağıkkavan	Bitlis eski kazası
Hindinis	Bitlis eski kazası	Tanılan	Bitlis eski kazası
Hematan	Bitlis eski kazası	Karasusüfla (eski Hizan nahiyesi merkezidir. Hizan kazasının merkezi olmuştur)	Bitlis eski kazası
İz	Bitlis eski kazası	Karasuülya	Bitlis eski kazası

⁴⁷⁶ Bitlis İl Yıllığı (1971), 79.

⁴⁷⁷ Bitlis İl Yıllığı (1971), 81.

⁴⁷⁸ Resmi Gazete, 22 Şubat 1936, S. 3239, 6135; B.C.A., 30.11.1.0-101.4.18: 1-5.

⁴⁷⁹ Resmi Gazete, 7 Nisan 1936, S. 3273, 6291-6294; Şaşmaz, Türkiye'nin İdari Taksimatı, C. 4, 137-138. Hizan kazası, 2885 sayılı kanunla kurulan Bitlis vilayeti içinde 4200 numaralı kararnameyle kurulmuştur.

Tablo 1.77. 16 Mart 1936 Tarihli Kararla Kazaya Dönüştürülen Hizan'ın Uçum Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge

Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer	Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer
Armayıs	Bitlis eski kazası	Nors	Bitlis eski kazası
Avilcin	Bitlis eski kazası	Neceman	Bitlis eski kazası
Birivan	Bitlis eski kazası	Olin	Bitlis eski kazası
Çengüvan	Bitlis eski kazası	Püns	Bitlis eski kazası
Çürünan	Bitlis eski kazası	Permis	Bitlis eski kazası
Çırcak	Bitlis eski kazası	Suzan	Bitlis eski kazası
Çemiurus	Bitlis eski kazası	Sureh	Bitlis eski kazası
Endis	Bitlis eski kazası	Şandis	Bitlis eski kazası
Ent	Bitlis eski kazası	Şinahbar	Bitlis eski kazası
Giran	Bitlis eski kazası	Şırmis	Bitlis eski kazası
Girvis	Bitlis eski kazası	Tivas	Bitlis eski kazası
Gövis	Bitlis eski kazası	Tagikislâm	Bitlis eski kazası
Hizmik	Bitlis eski kazası	Uçum	Bitlis eski kazası
Harnükân	Bitlis eski kazası	Üspiislâm	Bitlis eski kazası
İspendan	Bitlis eski kazası	Ürehisüflâ	Bitlis eski kazası
Küşkianpas	Bitlis eski kazası	Varas	Bitlis eski kazası
Kiş	Bitlis eski kazası	Sıfkâr	Bitlis eski kazası
Kapas	Bitlis eski kazası	Pisyan	Bitlis eski kazası
Küşki İspayit	Bitlis eski kazası	Reşan	Bitlis eski kazası
Kuç	Bitlis eski kazası	Simus	Bitlis eski kazası
Kuran	Bitlis eski kazası	Micih	Bitlis eski kazası
Kütisiülya	Bitlis eski kazası	Masus	Bitlis eski kazası
Mezreent	Bitlis eski kazası	Malareşi	Bitlis eski kazası
Mezrepisyan	Bitlis eski kazası	Nüh	Bitlis eski kazası

Tablo 1.78. 16 Mart 1936 Tarihli Kararla Kazaya Dönüştürülen Hizan'ın Hakif Nahiyesinin Köylerini Gösteren Çizelge

Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer	Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer
Bösekan	Bitlis eski kazası	Kündüz	Bitlis eski kazası
Bilikan	Bitlis eski kazası	Mahmudan	Bitlis eski kazası
Biğri	Bitlis eski kazası	Nirnis	Bitlis eski kazası
Çakiran	Bitlis eski kazası	Öfs	Bitlis eski kazası
Cürt	Bitlis eski kazası	Pars	Bitlis eski kazası
Hakif	Bitlis eski kazası	Tırnaşın	Bitlis eski kazası
Horhus	Bitlis eski kazası	Tahur	Bitlis eski kazası
Hıncırot	Bitlis eski kazası	Tanğanis	Bitlis eski kazası
Hazuz	Bitlis eski kazası	Pirtak	Bitlis eski kazası

Tablo 1.77. (Devamı)

Hircük	Bitlis eski kazası	Şükür	Bitlis eski kazası
İstin	Bitlis eski kazası	Sersere	Bitlis eski kazası
Kezor	Bitlis eski kazası	Şiriz	Bitlis eski kazası
Kefkemis	Bitlis eski kazası	Ti	Bitlis eski kazası
Kavnas	Bitlis eski kazası	Ali	Bitlis eski kazası
Kindik	Bitlis eski kazası	Veris	Bitlis eski kazası

2885 sayılı kanunla kurulan Bitlis vilayetine 4200 numaralı kararnameyle katılan Kotum kazasının ihtiva ettiği köyleri gösterir çizelgeler ise şöyledir⁴⁸⁰;

Tablo 1.79. 2885 Sayılı Kanunla Kurulan Bitlis Vilayetine 4200 Numaralı Kararnameyle Katılan Kotum'un Merkez Kazasına Bağlı Köyleri Gösteren Çizelge

Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer	Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer
Kotum	Tatvan nahiyesi	Hanelmalı	Tatvan nahiyesi
Engesor	Tatvan nahiyesi	İz	Tatvan nahiyesi
Tuğ	Tatvan nahiyesi	Şükranis	Tatvan nahiyesi
Kerp	Tatvan nahiyesi	Kamer	Tatvan nahiyesi
Nil	Tatvan nahiyesi	Sapır	Tatvan nahiyesi
Balakan	Tatvan nahiyesi	Kortikân	Tatvan nahiyesi
Sak	Tatvan nahiyesi	Paşaelmalı	Tatvan nahiyesi
Ent	Tatvan nahiyesi	Sülü	Tatvan nahiyesi
Top	Tatvan nahiyesi	Hiyartan	Tatvan nahiyesi
Taştop	Tatvan nahiyesi	Serhaç	Tatvan nahiyesi
Gevarmezraa	Tatvan nahiyesi		

Tablo 1.80. 2885 Sayılı Kanunla Kurulan Bitlis Vilayetine 4200 Numaralı Kararnameyle Katılan Kotum Kazasının Tatvan Nahiyesine Bağlı Köyleri Gösteren Çizelge

Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer	Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer
Ağak	Ahlat kazası Tatvan nahiyesi	Urtap	Ahlat kazası Tatvan nahiyesi
Adabağ	Ahlat kazası Tatvan nahiyesi	Tatvan (Nahiye merkezi)	Ahlat kazası Tatvan nahiyesi
Aleman	Ahlat kazası Tatvan nahiyesi	Hakrit	Ahlat kazası Tatvan nahiyesi
Çilhor	Ahlat kazası Tatvan nahiyesi	Kızvak	Ahlat kazası Tatvan nahiyesi
Sorgun	Ahlat kazası Tatvan nahiyesi	Ziğak	Ahlat kazası Tatvan nahiyesi
Şamran	Ahlat kazası Tatvan nahiyesi		

⁴⁸⁰ Resmi Gazete, 7 Nisan 1936, S. 3273, 6291-6294; Şaşmaz, *Türkiye'nin İdari Taksimatı*, C. 4, 139-140.

Tablo 1.81. 2885 Sayılı Kanunla Kurulan Bitlis Vilayetine 4200 Numaralı Kararnameyle Katılan Kotum Kazasının Reşadiye Nahiyesine Bağlı Köyleri Gösteren Çizelge

Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer	Köyün adı	Eski bağlı olduğu yer
Agasto	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Salis	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Agdat	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Por	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Askiri	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Sorp	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Alan	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Sinban	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Arisko	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Sinbanmezra	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Aşnak	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Şirinsag	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Andevin	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Şahmanis	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Alakan	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Vanik	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Avtak	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Tlever	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Akkus	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Gevarvanik	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Birakom	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Oranis	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Birikar	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Verçin	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Canas	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Vartanis	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Cangıs	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Onsüs	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Çorşin	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	İnzam	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Göllüakkus	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Üstü	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Garzit	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Zübil	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Himis	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Aras	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Hallacengesor	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Körkisan	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Hayuat	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Bağ	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Herintos	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Hirnik	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Hacıyan	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Zapa	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Harabaengesor	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Zeyve	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Komos	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Kövyan	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Kendive	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Surkuk	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Kinasor	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Kavrak	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Kerp	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Kendiranis	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Kanagas	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Bühük	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Kıryaç	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Çem	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Kesengut	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	İhun	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Kütdivan	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Purus	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Mürüs	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Pelli	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Nankas	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Pirigüri	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Ogvanıs	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Pancas	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Paga	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Pertevkut	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Pinganıs	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi	Siyamir	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi
Pindivanis	Gevaş kazası Reşadiye nahiyesi		

29 Ocak 1950 tarihinde CHP Bitlis İl Başkanı Paşa Barutçu imzasıyla CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazı ile Bitlis'in mevcut mülki ve idari teşkilatında değişiklik talep edilmiştir. Bu değişiklik ise Siirt'e bağlı bir kaza olan Havil'in Siirt'ten koparılıp Bitlis'e bağlanmasıydı. Paşa Barutçu, buna lazım gelen temel gerekçeyi de şöyle ifade etmiştir:

“Mülki teşkilatta Ahlat, Tatvan, Hizan ve Mutki gibi dört küçük ilçeye sığdırılan Bitlis'in imarına atfedilen gayenin tahakkuk edilmesinde imkan bulunmayan ilin mevcut durumunun genişletilmesi, iktisadi alanda bir dereceye kadar ilerleyeceği ve bu alanda yükselmeye en ziyade muhtaç bulunduğu imarının da temin edileceği tahmin edilmektedir. Mesafe itibariyle de Bitlis'e daha yakın, idari ve ticari münasebeti daha ziyade olan Siirt iline bağlı Havil ilçesinin Siirt'ten irtibatı kesilerek mevcut teşkilatıyla birlikte Bitlis'e bağlanması” şeklinde talep edilmiştir⁴⁸¹. Ancak CHP Genel Sekreterliğinden CHP Bitlis İl İdare Kurulu Başkanlığına 20 Şubat 1950'de gönderilen cevabi yazıda, mülki teşkilatta değişiklik yapılmasının ancak mahallinde yapılacak bazı formaliteler doğrultusunda olabileceği bildirilmiştir. Dolayısıyla dileğin halkın bir arzusu olması bakımından il makamına iletmenin lazım olduğu, vilayet makamının teklifi uygun görmesi durumunda bu husustaki formaliteleri tamamlayarak durumu İçişleri Bakanlığına arz edebileceği bildirilmiştir. Bütün bunlarla beraber bu hususun Bakanlık nezdinde görüşüldükten sonra ancak Genel Sekreterlik tarafından desteklenebileceği ifade edilmiştir⁴⁸². Ancak bu teklif hayata geçirilmemiştir.

1.3.2.1.3.5. Adilcevaz Kazası

Adilcevaz konum itibariyle batısında Ahlat, güneyinde Van Gölü, doğusunda Erciş, kuzeyinde Bulanık ve Malazgirt ilçeleriyle çevrilidir. Aynı zamanda Van Gölü'nün kenarında sert kayalar üzerinde yukarı doğru meyilli bir mevkiye kurulmuştur⁴⁸³. 1920-1925 yılları arasında Van vilayetine bağlı bir kaza olan Adilcevaz, 1926'da kaza statüsünden çıkarılmıştır⁴⁸⁴. Adilcevaz'ın tekrar ilçe statüsüne dönüştürülmesi tartışmaları 1953 yılının başından itibaren başlamıştır⁴⁸⁵. TBMM'nin 27 Şubat 1953

⁴⁸¹ B.C.A., 490.1.0.0-503.2022.1: 3.

⁴⁸² B.C.A., 490.1.0.0-503.2022.1: 1.

⁴⁸³ *Bitlis İl Yıllığı (1971)*, 77.

⁴⁸⁴ Şaşmaz, *Türkiye'nin İdari Taksimatı (C. 15)*, 33.

⁴⁸⁵ *Yeşil Bitlis*, 26.01.1953, 22, 1.

tarıhli oturumunda yeniden 22 kaza kurulması hakkında kanun tasarısı görüşülmüş, 6068 numaralı kanunun kabul edilmesiyle Adilcevez yeniden kaza statüsüne getirilmiştir⁴⁸⁶.

Tablo 1.82. 6068 Numaralı Kanunun ile Kaza Olan Adilcevez'a Bağlanan Köyleri Gösteren Çizelge⁴⁸⁷

Akçıra	Arinçkus	Arin	Aşağısüphan	Dizdar	Cihangir
Hashündürük	Eşkesarih	Karakeşiş	Horans	Koçiri	Kazuk
Köğüs	Murhus	Norşin	Nurşuncuk	Peşnekömu	Parkat
Reşedar	Yukarısüphan	Harabasarik	Karaşeyh	Hekesor	Mollafadılı
Banzıt					

1.3.2.1.3.6. Güroymak (Çukur) Kazası

Güroymak, Çukur adıyla 1874'te kaza statüsünde Muş'a bağlıdır. Çukur'un bu vaziyeti 1880 yılına kadar devam etmiştir. 1880'de Nahiye birimi olarak Ahlat'a bağlanmıştır. Bu dönemde Ahlat ise Van'a bağlıdır. 1883-1886 yılları arası Bitlis, 1887-1894 yılları arasında ise Mutki'ye bağlanmıştır. 1895-1923 arası yeniden Bitlis'e bağlanmış olan Çukur, 1924-1928 yılları arasında Merkeze bağlılığını sürdürmüş ve 1929'da Bitlis'in Muş'a bağlanması ile 1935'e kadar Muş vilayetine bağlı Bitlis kazasına bağlı kalmıştır. 1936'da yeniden vilayet haline dönüştürülen Bitlis'e bağlanmıştır⁴⁸⁸. Bitlis ili merkez ilçesine bağlı Çukur bucağının merkezi Güroymak köyünde belediye kurulması, Danıştay Üçüncü Dairesi'nin 29 Haziran 1971 tarih ve 1971/397-406 sayılı kararı üzerine 1580 sayılı kanunla değişik 7. maddesine göre uygun görülmüştür⁴⁸⁹. 19 Haziran 1987 tarihli ve 3392 sayılı kanunla da bucak merkezi Güroymak Belediyesi merkez olmak üzere ilçeye dönüştürölerek Bitlis'e bağlılığı devam etmiştir⁴⁹⁰. İlçeye dönüştürölen Güroymak'a 26 köy bağlanmıştır.

⁴⁸⁶ TBMM T.D., 27.02.1953, D. 9, C. 20, B: 55, Sıra Sayısı: 147, 66; *Resmi Gazete*, 3 Mart 1953, S. 8349, 5704.

⁴⁸⁷ *Resmi Gazete*, 3 Mart 1953, S. 8349, 5704.

⁴⁸⁸ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017, 316.

⁴⁸⁹ B.C.A., 30.11.1.0-367.37.11.

⁴⁹⁰ *Resmi Gazete*, 4 Temmuz 1987, S. 19507, 2.

Tablo 1.83. 19 Haziran 1987’de İlçeye Dönüştürülen Güroymak’a Bağlı Köyleri Gösteren Çizelge⁴⁹¹

Arpacık	Aşağıkolbaşı	Budaklı	Cevizyatağı	Çallı	Çayarası	Çıtak
Değirmenköy	Gölbaşı	Günkırı	Güzelli	Kaleli	Kavunlu	Kekliktepe
Kuştaşı	Oduncular	Özkavak	Saklı	Sütderesi	Tahtalı	Taşüstü
Üzümlüveren	Yamaçköy	Yazıkonak	Yemişveren	Yukarıkolbaşı		

1.3.3. Bitlis Valileri ve Özgeçmişleri

1.3.3.1. Vilayet Oluşundan 1920 Yılına Kadar

Tanzimat’ın Doğu Anadolu’da daha rahat tatbik edilebilmesi için Yurtluk-Ocaklık arazileri olarak geçen ve daha çok derebeylik sistemini andıran bu vaziyetin değişmesi gerekmektedir. Bundan dolayı 1847’de önemli bir konumda bulunan Bitlis, Erzurum vilayetinin Muş sancağına bağlanmıştır⁴⁹².

Bitlis’in, Osmanlı-Rus savaşından sonra vilayet merkezine dönüştürülmesi düşünülmüştür. Ancak bu idari düzenlemeye yerelde itirazlar olmuştur. Muş sancağındaki Müslüman ve Ermeni ileri gelenleri, Patrik Nerses’e tepki içeren bir mektup göndermişlerdir. Bu mektupta Bitlis’in vilayet merkezi olmaya müsait olmadığına dair bazı nedenler ileri sürüldükten sonra Muş’un konumu ve nüfusu bakımından vilayet olmaya daha elverişli olduğu ileri sürülmüştür⁴⁹³.

Bitlis’in vilayet merkezi konumuna getirilmesindeki en büyük neden şüphesiz bölgede çıkan ayaklanmaları daha erken bastırabilmek ve olası bir isyanda derhal durumdan haberdar olabilmektir. Zira nüfuzlu beylerin bulunduğu Bitlis ve civarı, taşrada yapılan idari düzenlemelerden rahatsız olup zaman zaman olaylara sebebiyet vermişlerdir. Diğer taraftan Osmanlı-Rus Savaşı ile yaşanan toprak kayıpları sonrasında

⁴⁹¹ Şaşmaz, *Türkiye’nin İdari Taksimatı* (C. 4), 137.

⁴⁹² Arınç, “Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan”, 756. Osmanlı Devleti fethetmiş olduğu Doğu Anadolu topraklarını yurtluk-ocaklık olarak tanımlamış ve nüfuzlu yerel beylerin emrine vermiştir. böiştir. Böylece merkezi otoriteyi güçlendirmeyi hedeflemiştir (Orhan Kılıç, *Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler*, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 10 (10), 1999, 122.

⁴⁹³ Emel Demir Görür, *Vilâyet-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 327; Danyal Tekdal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi SBE, Denizli 2018, 19).

Doğu Anadolu'daki kilit noktadaki yerleşim yerleri merkeze daha sıkı bağlanmak istenmiştir.

Yukarıda geçen sebepler de göz önünde bulundurularak Bitlis'in vilayet olması için çalışmalar yapılmıştır. Yapılan istişareler ve düzenlemeler neticesinde Bitlis'in vilayet oluşu Dâhiliye Nezareti'nin 30 Kasım 1879 tarih ve 152 nolu yazısıyla tamamlanmıştır⁴⁹⁴.

Bitlis'in vilayet olmasından sonra vali olarak atanan ilk kişi Arif Paşa'dır. Bitlis Valiliğine atandığı sıra Rumeli Beylerbeyi rütbesindedir. 3 Kanun-i Evvel 1295'te (15 Aralık 1879) tayin edilmiştir⁴⁹⁵. Yenişehirlidir. Erzurum vilayetinde bazı ufak memuriyetlerde bulunduktan sonra Meclis-i Vâlâ mazbata odasına girmiş ve buradan mîrimiranlıkla Menteşe, Resmo, Saruhan mutasarrıflıklarında, 1302'de (1884-1885) Bitlis, 1305'te (1887-1888) Diyarbekir, 1306'da (1888-1889) Trabzon ve 1307'de (1889-1890) Halep valiliklerinde bulunmuştur. 1309'da (1891-1892) bu görevinden ayrılarak 18 Ekim 1893'te vefat etmiştir⁴⁹⁶.

Arif Paşa, ilk etapta 4,5 yıl kadar bu görevi sürdürdükten sonra başka bir yere tayin edilmiştir. Arif Paşa'nın ikinci defa Bitlis Valiliği ise yaklaşık olarak 16 ay kadar sürmüştür. Görev süresi içerisinde Bitlis'e faydalı işler yapmasının yanı sıra buradaki Ermeniler'in sürekli şikâyetlerine maruz kalmıştır. Zira Muradyan adıyla sürekli Adliye ve Dâhiliye Nezaretlerine valinin yolsuzluk yaptığı, akrabalarını işe aldığı ile alakalı şikâyet telgrafları gönderilmiştir. Bu şikâyetlerden dolayıdır ki Arif Paşa bu görevi bırakmak zorunda kalmıştır. Arif Paşa'dan sonra Bitlis Valiliğine Fikri Paşa 11 Mart 1300'de (23 Mart 1884) getirilmiştir. Atandığı sıra Rumeli Beylerbeyi rütbesindeydi⁴⁹⁷. Ancak 2 yıldan daha az bir süre bu görevi sürdüren Fikri Paşa, Temmuz 1885'te Bitlis Valiliği görevinden alınmıştır. Yerine 13 Temmuz 1301'de (25 Temmuz 1885) Arif Paşa yeniden tayin edilmiştir⁴⁹⁸. Arif Paşa'nın ikinci defa Bitlis Valiliği görevi ilk görevi kadar sürmemiştir. Çünkü bu dönemde de hakkında şikâyetler olmuştur. Netice itibariyle Arif Paşa daha sonradan başka bir göreve verilmek üzere Bitlis Valiliğinden alınmıştır. Yerine

⁴⁹⁴ Tekdal, *II. Abdulhamid Döneminde Bitlis Vilayeti*, s. 33.

⁴⁹⁵ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, R. 1318, 104.

⁴⁹⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî (Osmanlı Ünlüleri)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C. 1, İstanbul 1996, s. 320.

⁴⁹⁷ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, R. 1318, 104.

⁴⁹⁸ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, R. 1318, 104;

Tekdal, *II. Abdulhamid Döneminde Bitlis Vilayeti*, s. 48-50.

ise 20 Aralık 1886'da Mehmed Reşid Paşa Bitlis Valiliğine tayin edilmiştir. Atandığı sıra kendinden önceki valiler gibi Reşid Paşa da Rumeli Beylerbeyi rütbesindeydi⁴⁹⁹.

Mehmed Reşid Paşa, Baban hanedanından Süleyman Paşa'nın oğlu olup 1237'de (1821-1822) doğmuştur. Bağdat'ta bazı hizmetlerde ve Nafia Riyasetinde bulunduktan sonra iki defa Hille, birer defa Müntefik, Taaz ve Zor mutasarrıflığında bulunmuş ve Nisan-Mayıs 1882'de Rumeli payesi verilerek 1302'de (1884-1885) Bitlis valisi olmuştur⁵⁰⁰. Mehmed Reşid Paşa'nın görevi başındayken en büyük uğraşı kendinden önceki valilerin maruz kaldıkları şikâyetler gibi kendi hakkında da çıkan şikâyetlerle mücadele etmek olmuştur. Çünkü payitahta yapılan şikâyetler bazen valilerin azliyle sonuçlanmıştır. Reşid Paşa ihtiyarlığından dolayı 11 Ağustos 1887'de emekliliğe sevk edilmiştir⁵⁰¹. Emekli olarak 21 Aralık 1895'te İstanbul'da vefat etmiştir⁵⁰².

Mehmed Reşid Paşa'nın emekliliğe sevk edilmesinden sonra yerine İbrahim Edhem Paşa 30 Temmuz 1303'te (11 Ağustos 1887) tayin edilmiştir⁵⁰³. Bitlis'e tayin edilmiş en yaşlı vali olma özelliğine sahip Edhem Paşa, yönetimi sırasında hakkındaki şikâyetlere dayanılarak 2 yıl kadar süren Bitlis Valiliği görevine son verilmiştir. Yerine ise Şerif Mehmed Rauf Paşa 1 Temmuz 1305'te (13 Temmuz 1889) tayin edilmiştir. Rauf Paşa da Rumeli Beylerbeyi rütbesindeydi⁵⁰⁴.

Rauf Paşa'nın Bitlis Valiliği görevi de yaklaşık olarak 2 yıl kadar sürmüştür. Rauf Paşa'dan sonra 20 Eylül 1307'de (2 Ekim 1891) Hasan Tahsin Paşa bu göreve getirilmiştir ve Tahsin Paşa da Rumeli Beylerbeyi rütbesindedir⁵⁰⁵.

Bitlis Valisi Hasan Tahsin Paşa dönemindeki önemli olaylardan biri İstanbul'daki Ermeni olaylarından (Kumkapı gösterisi) sonra Sason'da çıkan isyan olmuştur. Bilhassa 1878 tarihinde imzalanmış Berlin Antlaşması ile Ermeniler lehine ıslahat yapma sözü veren Osmanlı Devletini zora sokmak ve Ermeniler için daha fazla taviz koparmak

⁴⁹⁹ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, R. 1318, 104; Tekdal, *II. Abdulhamid Döneminde Bitlis Vilayeti*, s. 50. Mehmed Reşid Paşa'nın sicil tashihinde Bitlis valiliğine tayininin 15 bin kuruş maaşla 5 Aralık 1886'da olduğu yazılıdır (BOA. ŞD. 2949/31, H- 29.2.1309 (4 Ekim 1891)).

⁵⁰⁰ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 5, 1381. Danyal Tekdal, "*II. Abdulhamid Döneminde Bitlis Vilayeti*" isimli çalışmasında Reşid Paşa'nın 20 Aralık 1886'da bu göreve tayin edildiğini yazmıştır (Tekdal, *II. Abdulhamid Döneminde Bitlis Vilayeti*, s. 45-50).

⁵⁰¹ Tekdal, *II. Abdulhamid Döneminde Bitlis Vilayeti*, s. 52.

⁵⁰² Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 5, 1381.

⁵⁰³ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, R. 1318, 104.

⁵⁰⁴ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, R. 1318, 104; Tekdal, *II. Abdulhamid Döneminde Bitlis Vilayeti*, s. 52-53.

⁵⁰⁵ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, R. 1318, 104; Tekdal, *II. Abdulhamid Döneminde Bitlis Vilayeti*, s. 53-54.

bahanesiyle bazı Ermeni elebaşıları bölgedeki aşiretleri tahrik etmişlerdir. Böylece Müslüman aşiretler ile Ermeniler arasında çıkacak çatışmalarda Avrupa kamuoyu “*Ermeniler katlediliyor*” sloganıyla kandırılacaktır. Ancak bölgeye sevk edilen askeri müfrezeler ile Ermeni komiteleri arasında çıkan çatışmalarda asi Ermeniler kaçmak zorunda kalmıştır. 17 Eylül 1894’te bölge isyancılardan temizlenmiştir. Bitlis Valisi Hasan Tahsin Paşa, 1894 yılının sonları itibariyle asayişin tamamen sağlandığını belirtmiştir⁵⁰⁶.

Tahsin Paşa’nın Bitlis Valiliği görevi 26 Ocak 1895’e kadar sürmüştür. Ondan boşalan makama 26 Ocak 1895’te Ömer Sabri Bey vekâleten getirilmiştir. Sabri Bey, bala rütbesindedir⁵⁰⁷. Kendisi Sirozludur. İstanbul’a gelip tercüme kalemine girerek şahbenderliğe gitmiş ve 1295’te (1878) maliye veznedarlığına geçip oradan Emniyet sandığına müdür olmuştur⁵⁰⁸. Ömer Sabri Bey’in bu göreve vekâleten atandığı zamanki maaşı 17.000 kuruştur. Ancak 22 Aralık 1895’te asaleten bu göreve atandığında maaşı 20.000 kuruşa yükseltilmiştir⁵⁰⁹. Bu görevleri dışında Ömer Sabri Bey, Mülkiye Tekauid Nezareti serveznedarlık görevinde bulunmuştur⁵¹⁰. Ömer Sabri Bey’in Bitlis Valiliğine atanması, Emniyet sandığındaki görevini sadakat ile yaptığından olduğu anlaşılmaktadır. Zira bazı saray mensubu kişilerin rehin mücevherat ve bunun yanında başka eşyaları için özel muamele taleplerine karşılık Ömer Sabri Bey, “*ben sultanlara halktan ayrı muamele yapamam*” demiştir⁵¹¹. Sabri Bey, aynı zamanda Mekteb-i Mülkiye mezunu olup, Arnavutça, Fransızca ve Rumca biliyordu⁵¹². Ömer Sabri Bey, 1899’da Bitlis’te, hala valilik görevindeyken, vefat etmiştir⁵¹³.

Ömer Sabri Bey’den boşalan vilayet makamına kısa bir süreliğine vekâleten Rıfkı Bey tayin edilmiştir. 8 Ağustos 1898’de de Dâhiliye Mektupçusu Abdülmecid Hulusi

⁵⁰⁶ Görür, *Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, s. 79.

⁵⁰⁷ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, R. 1318, 104.

⁵⁰⁸ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 4, 1327. Ancak Abdulhamit Kırmızı’nın “*Abdulhamid’in Valileri*” isimli eserinde Ömer Sabri Bey’in doğum yerinin Mora/Yenişehir, babasının adının da Leskovikli Mehmed Ragıb Bey olduğu geçmektedir (Kırmızı, *Abdulhamid’in Valileri*, s. 230).

⁵⁰⁹ BOA. İ.DH.. 1331/9, H- 5.7.1313 (22 Aralık 1895); Kırmızı, *Abdulhamid’in Valileri*, s. 210.

⁵¹⁰ Kırmızı, *Abdulhamid’in Valileri*, s. 86.

⁵¹¹ Kırmızı, *Abdulhamid’in Valileri*, 58.

⁵¹² Kırmızı, *Abdulhamid’in Valileri*, 71-76.

⁵¹³ Kırmızı, *Abdulhamid’in Valileri*, 213. Ancak Ömer Sabri Bey’in vefat tarihi, Mehmed Süreyya’nın, *Sicill-i Osmanî (Osmanlı Ünlüleri)*, isimli kaynak eserinde sehven 1312 (11 Eylül 1894) olarak yazılmıştır. Zira 1896’da maaşına zam yapılmıştır. Kendisinden sonra gelen Mecid Bey ise 1898’de Bitlis valisi olmuştur.

Efendi 18 Ağustos 1898’de asaleten tayin edilmiştir. Atandığı sıra bala rütbesindeydi⁵¹⁴. Onun döneminde Bitlis’te asayiş diğer dönemlere nispeten sağlanabilmiştir. Ancak sağlık sorunları yaşayan Hulusi Efendi yaklaşık 2 yıl sonra Bitlis Valiliği görevinden alınarak yerine 28 Nisan 1900’de bala rütbesinde Hüseyin Hüsnü Bey tayin edilmiştir⁵¹⁵. Abdülmecid Efendi, Bitlis Valiliği görevinden sonra Havran Islahatı Müfettişliği, Sason’da tahkik memuriyeti görevlerinde bulunmuş, daha sonra da 1902’de Halep valisi olmuştur. Rüştîye mektebi mezunudur⁵¹⁶.

Abdülmeccid Bey’den sonra Bitlis vilayetine tayin olunan Hüseyin Hüsnü Bey (1900-1904), şiddetli hastalıklarından dem vurarak Bitlis’in soğuşundan rahatsız olup başka bir yere tayinini istemiştir⁵¹⁷. Ancak tayin talebi ertelenmiştir. Yaklaşık olarak 4 yıl bu görevde kalmıştır. Hüsnü Bey, Bitlis’te valilik görevi hala sürerken Ocak 1904’te vefat etmiştir⁵¹⁸. Hüsnü Bey’den sonra valilik makamına Şuray-ı Devlet Tanzimat Dairesi azasından Ferid Paşa, 5 Kanun-i Sani 1319’da (18 Ocak 1904) Bitlis valisi olmuştur⁵¹⁹.

Ferid Bey’in yaklaşık 3 yıl kadar bu görevi ifa ettiği anlaşılmaktadır. Ferid Bey de Bitlis’in soğuşundan şikâyet edip başka bir yere mümkün değilse kadrosu boş buluna Diyarbekir’e tayinini istemiştir⁵²⁰. Daha sonra görülen lüzum üzerine 17 Temmuz 1323’te (30 Temmuz 1907) Trabzon Valisi Tahir Paşa, Bitlis Valiliğine, Bitlis valisi Ferid Bey de Trabzon vilayeti vali vekilliği görevine tayin edilmiştir⁵²¹. Valiliği döneminde Ermenilerin milliyet değiştirmesinden dolayı döneminin sadrazamının baskısına uğramıştır⁵²². Tahir Paşa 1 yıl kadar bu görevde kaldıktan sonra burada görevine son verilerek Ağustos 1908’de Ahmed Reşid Bey getirilmiştir⁵²³. Bu tarihten itibaren Bitlis Valiliğine getirilen isimler ise Mehmed Hüsnü Bey (3 Şubat 1909-15 Temmuz 1909), Salim Paşa (15 Temmuz 1909-24 Şubat 1910) olmuşlardır⁵²⁴.

⁵¹⁴ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, R. 1318, 104.

⁵¹⁵ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, R. 1318, 104; Tekdal, *II. Abdulhamid Döneminde Bitlis Vilayeti*, s. 56-57. Bitlis’te bütün valiler soğuk hava şartlarından şekva etmişlerdir. Zaten hastalıklarının birçoğu da soğuktan kaynaklanmıştır (Kırmızı, *Abdulhamid’in Valileri*, 57).

⁵¹⁶ Kırmızı, *Abdulhamid’in Valileri*, 55, 73.

⁵¹⁷ Kırmızı, *Abdulhamid’in Valileri*, s. 57.

⁵¹⁸ Kırmızı, *Abdulhamid’in Valileri*, 213.

⁵¹⁹ BOA. İ..HUS. 112/135, H- 29.10.1321 (18 Ocak 1904); Kırmızı, *Abdulhamid’in Valileri*, 90.

⁵²⁰ Kırmızı, *Abdulhamid’in Valileri*, s. 57.

⁵²¹ BOA. İ..DH.. 1457/22, H- 19.06.1325 (30 Temmuz 1907); Kırmızı, *Abdulhamid’in Valileri*, 90.

⁵²² Kırmızı, *Abdulhamid’in Valileri*, 118.

⁵²³ Tekdal, *II. Abdulhamid Döneminde Bitlis Vilayeti*, s. 58.

⁵²⁴ Tekdal, *II. Abdulhamid Döneminde Bitlis Vilayeti*, s. 58-59.

1920 yılına kadar görev yapmış diğer valiler ise sırasıyla; Mehmet Ali Bey, Nedim Bey, Ali Paşa, Mazhar Bey, Suat Bey, Firuzan Bey, Haydar Bey, Mazhar Müfit Bey, Ziya Paşa'dır⁵²⁵.

Osmanlı dönemindeki Bitlis valilerinin genel durumuna bakıldığında kısa süre içerisinde birçok valinin tayin edildiği görülmektedir. Bazı valiler 4 yılı aşkın bir zaman kalmışken bazıları ise 1 yıldan az bir süre kalabilmiştir. Yukarıda da izah edildiği üzere bunun çeşitli nedenleri olmuştur. Bunlar içerisinde belki de en önemlisi şehirdeki varlıklı ve nüfuzlu gayr-ı Müslimlerin valileriden memnun olmayarak İstanbul'a sürekli telgraflar çekmeleri olmuştur. Yapılan şikayetlerde *"valilerin yolsuzluk yaptığı, sicili bozuk olanlarla iş tuttukları, halka zulmettikleri, farklı devlet hizmetlerine kendi akrabalarını getirdikleri, atamalarda liyakata bakmadıkları"* gibi çeşitli iddialar yer almıştır. Bir diğer önemli sebep ise Bitlis'in iklim koşullarının sert olması olmuştur. Zira Bitlis'e tayin edilen hemen hemen bütün valiler soğuktan olumsuz etkilenip derhal başka bir yere tayinlerini istemişlerdir. Bazılarının hastalık durumlarından ötürü talepleri karşılık bulmuşken bazılarının ise ertelenmiştir. Ancak iklim koşulları dışında valilerin kısa süreliğine atanmaları durumu sadece Bitlis'e has kalmamıştır. Bu dönemde vilayetlerin birçoğunda durum aynı olmuştur. Dolayısıyla valilerin atandıkları görev yerlerinde kısa süre kalmaları kalıcı işler yapmalarına da engel teşkil etmiştir.

1.3.3.2. 1920-1922 Yılları

Dahiliye Vekâleti Teftiş Heyeti Genel Müdürü Abdullah Naci Bey'in, 10.000 kuruş maaşla Bitlis Valiliğine tayini İcra Vekilleri Heyetinin 6 Mart 1921 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır⁵²⁶. Ancak Abdullah Naci Bey bu görevde çok kısa bir süre kalmıştır. Trabzon Valisi İsmail Sabri Bey'in aynı maaşla Bitlis Valiliğine tayin edilmesiyle Abdullah Naci Bey'in de 10.000 kuruş maaşla Trabzon Valiliğine tayini İcra Vekilleri Heyetinin 8 Mart 1921 tarihli kararı ile gerçekleşmiştir⁵²⁷. 27 Nisan 1921 tarihinde Sabri Bey'in azledilmesiyle yerine 8.000 kuruş maaşla Birinci Sınıf Mülkiye Müfettişliğinden Süleyman Bey'in tayini İcra Vekilleri Heyeti kararıyla kabul edilmiştir⁵²⁸. Süleyman Bey

⁵²⁵ Bitlis İl Yıllığı (1971), 4.

⁵²⁶ B.C.A., 30.18.1.1-2.38.4.

⁵²⁷ B.C.A., 30.18.1.1-2.38.5.

⁵²⁸ B.C.A., 30.18.1.1-3.18.9.

de, 19 Kasım 1921 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla aynı maaşla Elazığ Valiliğine tayin edilince de aynı kararla Bitlis Valiliğine Abdulkadir Bey tayin edilmiştir⁵²⁹.

1.3.3.3. 1922-1950 Yılları

1.3.3.3.1. Zihni Orhon

1299 (1883)'da Erzurum'da doğan Zihni Bey, Hacı Osman Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini Erzurum Rüştiyesinde ve Askerî İdadisinde tamamlamıştır. 13 Mart 1898'de Harbiye Mektebine girmiş, 2 Şubat 1901'de süvari teğmen rütbesiyle mezun olarak 4. Ordu emrine verilmiştir. 22 ve 19. süvari alaylarında görevlendirilmiş, 9 Ağustos 1906'da atandığı Rusya Hudut Kumandanlığı emrinde görevli iken 12 Nisan 1909'da üst teğmenliğe terfi ettirilerek 7. Fırka emrine atanmıştır. Bir süre 3. Süvari Müfettişliği Yardımcılığında bulunduktan sonra 27 Nisan 1911'de yüzbaşı olarak 8. Aşiret Süvari Alayına tayin edilmiştir. 2 Temmuz 1912'de Rusya sınırındaki anlaşmazlık konusu olan arazi hakkında oluşturulan komisyonda çalıştırılmıştır. Görevin sona ermesi üzerine 26 Nisan 1914'te 25. Süvari Alayındaki görevine geri dönmüştür. 3. Fırka mülhakı (yardımcısı) olarak katıldığı savaşta 10 Ocak 1915'te yaralanarak bir süre hizmetten çekilmiş, ardından 2 yıl kıdem zammı ile 30 Kasım 1915'te Kıdemli Yüzbaşı olmuş, 1 Eylül 1916'da da Binbaşılığa yükselterek 3. Ordu emrine verilmiştir. 2. Kafkas Livası İdare Başkan Yardımcılığında bulunduktan sonra 1 Ekim 1917'de merkezi Sivas olan Asayiş Bölge Komutanlığına atanmıştır. Kafkas Harekâtı'nda Mürettep Süvari 1. Alayı Komutanı olarak 1878 hududuna ulaşmış, Serdarabat'ta Ruslar ve Ermenilere karşı savaşmış, Gence'yi aldıktan sonra Bakü Harekâtı'na katılmıştır. 26 Şubat 1919'da son savaşın tecrübelerine göre süvari talimnamelerinde yapılacak değişiklik için kurulan komisyona memur edilmiştir. 18 Eylül 1919'da Erzurum'daki 15. Kolordu emrine tayin olunmuş, alayı ile Bayburt'un Hart köyünde patlak veren Şeyh Eşref Ayaklanması'nı bastırmıştır⁵³⁰.

Zihni Orhon, Osmanlı Mebusan Meclisinin son dönemi için 6 Ocak 1920'de yapılan seçimde Erzurum Milletvekili olmuş, Meclisin dağılmasından sonra Temsil

⁵²⁹ B.C.A., 30.18.1.1-4.37.6.

⁵³⁰ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi (Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem) 1919-1923*, C. 3, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 403.

Heyetinin talimatına uyarak Ankara'ya gelmiştir. 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışında hazır bulunmuş ancak görülen lüzum üzerine 9 Mayıs 1920'de Vekiller Heyeti kararıyla Sinop Mutasarrıf ve Komutanlığına atanmıştır. 5 Eylül 1920'de kabul edilen "Nisab-ı Müzakere Kanunu" ile milletvekillik ile memurluk arasındaki seçimini mutasarrıflık tarafında kullanarak milletvekilliğinden istifasına dair 22 Kasım 1920 tarihli telgraf dilekçesi 27 Kasım'da Genel Kurulda okunarak kabul edilmiştir⁵³¹. 3 Ocak 1922'de Sinop Mutasarrıfı iken çıkarılan kararname ile Bitlis Valiliğine nakledilmiştir⁵³². 31 Temmuz 1924'te çıkarılan kararname ile bu görevden azledilmiştir⁵³³. İdareten azıl edilen ve istihdam edilmesine mani bir hali olmadığı Dâhiliye Vekâletinin 22 Ekim 1924 tarihli 6298/35038 numaralı tezkeresiyle bildirilen Bitlis eski valisi Zihni Orhun'un tekrar çalıştırılması İcra Vekilleri Heyetinin 11 Ocak 1925 tarihli toplantısında kabul olunmuştur⁵³⁴.

16 Eylül 1925'te isteği ile askerlikten emekliye ayrılmıştır. 1931-1935 arası Kars'ta CHP İl İdare Kurulu Başkanlığı yaparak politika ile ilgisini sürdürmüş, 1939'da VI. Dönem için yapılan seçimde Kars'tan tekrar Milletvekili olmuştur. Meclisteki yerini V ve VIII. Dönemlerde tekrar seçilmek suretiyle korumuştur. 24 Aralık 1955'te ölmüştür. Zihni Orhon Bey, dört çocuk babası idi⁵³⁵.

1.3.3.3.2. Kazım Dirik Paşa

II. Meşrutiyet'in İlanı'ndan sonra ilk defa idarecilik vasfını üstlenecek olan Kazım Bey, İşkodra vilayetine bağlı Tuz ilçesi kaymakam vekilliği görevine atanmıştır. Bu görevi yaklaşık 1 yıl kadar sürdürmüştür⁵³⁶. 1 Eylül 1923'te Mirilivalığa (Tuğgeneral) yükselen Kazım Paşa, Siirt'teki II. Fırka Kumandanlığına atanmış⁵³⁷ ve 4.500 lira maaşla 26 Eylül 1923 yılında görevine başlamıştır⁵³⁸. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, Tümen Komutanlığına ek olarak, 31 Temmuz 1924'te, Bitlis Vali Vekilliği görevine 6000 lira

⁵³¹ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi (Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem) 1919-1923*, C. 3, 404.

⁵³² B.C.A., 30.18.1.1-4.43.10: 1.

⁵³³ B.C.A., 30.18.1.1-10.36.13: 1.

⁵³⁴ B.C.A., 30.18.1.1-12.68.5: 1.

⁵³⁵ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi (Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem) 1919-1923*, C. 3, 404.

⁵³⁶ Yeliz Batı, *General Kazım Dirik ve Trakya Umum Müfettişliği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi S.B.Ü., Edirne 2008, 6.

⁵³⁷ Kâzım Doğan Dirik, *Vali Paşa Kâzım Dirik, Bandırma Vapurundan Halkın Kalbine*, Gürer Yayınları, İstanbul 2008, 158.

⁵³⁸ Batı, *General Kazım Dirik ve Trakya Umum Müfettişliği*, 32.

maaşla getirilmiştir⁵³⁹. Mirliva rütbesindeyken Dâhiliye Vekâletinin 19 Eylül 1925 tarihli ve Memurin Müdüriyeti Umumiyesinin 5382 numaralı tezkeresiyle vuku bulan teklif üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 20 Eylül 1925 tarihli toplantısında Bitlis Valiliğine tayini kabul olunmuştur⁵⁴⁰. Bu suretle 1925-1926 yılları arasında Bitlis Valiliğini Kazım Paşa üstlenmiş oldu⁵⁴¹. Kazım Paşa, bu görevde yaklaşık olarak 6 ay kadar kalmıştır. Bitlis Valiliği görevini Mart 1926'ya kadar sürdüren Kazım Paşa, İhsan Paşa'nın İstanbul Milletvekilliğine aday gösterilmesiyle boşalan İzmir Valiliğine 10 Mart 1926 tarihli kararlar ile tayin edilmiştir⁵⁴².

Kazım Paşa'nın Bitlis valisi olduğu dönemde Doğu Anadolu'da yaşanmış en önemli hadise şüphesiz Şeyh Said İsyanı'dır. İsyanın sürdüğü dönemlerde Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa ile karşılıklı telgraflaşmaları ve isyanın seyri hakkında bilgi alışverişinde bulunmaları önem arz etmektedir⁵⁴³. Yine Kazım Paşa'nın Bitlis Valisi olduğu döneme tekabül eden Nasturi İsyanı ve bu isyanda önemli bir rol üstlenmiş olan Bitlis Eski Milletvekili Yusuf Ziya Bey'in casusluk yaptığına dair Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (Genelkurmay Başkanlığı) çektiği telgrafları Bitlis'in asayiş açısından önemlidir⁵⁴⁴.

1.3.3.3.4. Süreyya Bey

Süreyya Bey'in Bitlis Valiliği yaptığına Yurt Ansiklopedisi'ndeki bilgi ile ulaşılabildi. Kayda göre 1926 yılı içerisinde Valilik görevini ifa etmiştir⁵⁴⁵. Adı geçen vali ile alakalı daha fazla bilgiye ulaşılamamıştır.

1.3.3.3.5. Halit Bey

Süreyya Bey'den sonra Bitlis Valiliğine Halit Bey'in tayin olunduğu anlaşılmaktadır. Daha önce Maraş Valisi olan Halit Bey'in tayini Bitlis Valiliğine tayini Dâhiliye Vekâletinin 8 Haziran 1926 tarih ve 2574 numaralı tezkeresiyle vuku bulan

⁵³⁹ Batı, *General Kazım Dirik ve Trakya Umum Müfettişliği*, 32.

⁵⁴⁰ B.C.A., 30.18.1.1-15.61.4: 1; *Resmi Gazete*, 6 Ekim 1925, S. 19, 1.

⁵⁴¹ 1926 yılında Bitlis Valisi Mirliva Kazım Paşa'dır (*Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1925-1926)*, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1926, 519.

⁵⁴² B.C.A., 30.10.0.0-125.896.9.

⁵⁴³ Dirik, *Vali Paşa Kâzım Dirik*, 164-172.

⁵⁴⁴ Işık, *Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinde Bitlis Milletvekilleri*, 64.

⁵⁴⁵ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1396.

teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 13 Haziran 1926 tarihli toplantısında kabul edilmiştir⁵⁴⁶. Halit Bey hakkında daha fazla malumata ulaşılamadı. 22 Ağustos 1926'da çıkarılan bir kararname ile devlet kurumlarında istihdam edilmek üzere Halit Bey bu görevden azledilmiştir⁵⁴⁷.

1.3.3.3.6. Fahri Bey

Halit Bey'den boşalan Bitlis Valiliği makamına Canik Valisi Fahri Bey'in tayini Dâhiliye Vekâletinin 22 Ağustos 1926 tarih ve 4188 Memurin Kanunu tezkeresiyle vuku bulan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 22 Ağustos 1926 tarihli toplantısında kabul edilmiştir⁵⁴⁸. Ancak Fahri Bey bu görevde çok uzun süre kalmamıştır. Fahri Bey'in sağlık durumu münasebetiyle sunmuş olduğu istifası, Dâhiliye Vekâletinin 12 Ekim 1926 tarih ve 5236 numaralı Memurin Kanunu tezkeresiyle vuku bulan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 24 Ekim 1926 tarihli toplantısında kabul edilmiştir⁵⁴⁹. Fahri Bey'in daha sonra 1928 yılı içerisinde Hakkâri Valiliğine atandığı anlaşılmaktadır⁵⁵⁰.

1.3.3.3.7. Bekir Lütfi Bey

Bitlis Valiliğine Hakkari Valisi Bekir Lütfi Bey'in nakil ve tayini Dâhiliye Vekâletinin 14 Kasım 1926 tarihli ve 5885 memurin numaralı tezkeresiyle vuku bulan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 14 Kasım 1926 tarihli toplantısında kabul olunmuştur⁵⁵¹. Bekir Lütfi Bey'in bu görevde 13 Ekim 1927'ye kadar kaldığı İcra Vekilleri Heyeti kararnamesinden anlaşılmaktadır. Bu kararnamede Bekir Lütfi Bey'in milletvekili seçimlerine aday olmak istemesinden dolayı yerine Mülkiye Müfettişi Zeynelabidin Bey, Dâhiliye Vekâletinin 5 Ekim 1927 tarihli ve 5429 numaralı tezkeresiyle vuku bulan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 13 Ekim 1927 tarihli toplantısında aldığı kararla tayin edilmiştir⁵⁵².

⁵⁴⁶ B.C.A., 30.18.1.1-19.40.15.

⁵⁴⁷ B.C.A., 30.18.1.1-20.53.18.

⁵⁴⁸ B.C.A., 30.18.1.1-20.53.18.

⁵⁴⁹ B.C.A., 30.18.1.1-21.65.16.

⁵⁵⁰ Fahri Bey, "Türk İdare Dergisi"nde Fahrettin Bey olarak kaydedilmiştir (*Türk İdare Dergisi*, Yıl: 1, S. 4, Temmuz 1928, 1).

⁵⁵¹ B.C.A., 30.18.1.1-21.69.3.

⁵⁵² B.C.A., 30.18.1.1-26.54.20.

1.3.3.3.8. Zeynelabidin Özmen Bey

Niğde ileri gelenlerinden ve Ziraat Bankası memurlarından Güllü Ahmed oğullarından Hasan Efendi ile Şavkiye Hanım'ın oğludur. 1890'da Niğde'de doğmuş, Niğde Rüşdiyesinde orta, Mercan İdadisinde lise öğrenimi tamamlamış, Ağustos 1911'de Mülkiyeden mezun olmuştur. Mülkiye son sınıfta iken sınavı kazanarak Mâliye Nezâreti Vâridat Umum Müdürlüğü 4. Sınıf Kâtibliğine tayin edilerek Devlet hizmetine girmiş, mezuniyetinden sonra aynı göreve devam etmiştir. Nisan 1912'de Konya vilâyeti, Eylül 1912'de Niğde sancağı maiyyet memurluklarına nakledilmiştir. Ekim 1913'de Konya vilâyeti hesabına su mühendisliği öğrenimi için Belçika'ya gönderilerek Liege Teknik Üniversitesinde öğrenim görmüştür. Ocak 1915'de subay olarak muhtelif cephelerde savaş sonuna kadar hizmet görmüş ve Ekim 1918'de terhis edilmiştir. Kasım 1918'de Kangal Kaymakamlığına tayin edilmiş ise de buraya gidmeden Malkara Kaymakamlığına nakledilmiştir. Nisan 1919'da Bursa Polis Müdürlüğüne getirilmiş, bu görevde iken Bursa Vakıflar Müdür Vekillliğini, Mudanya Kaymakam Yardımcılığını da üstlenmiştir. Mudanya Kaymakam Yardımcılığı sırasında Milli Mücadele'ye fiilen katılmış, Yunan işgal kuvvetlerinin harekât ve miktarı hakkında Milli Kuvvetler ve TBMM Hükümeti, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne bilgi vermek, Yunan işgal kuvvetleri aleyhinde ecnebi devletler nezdinde propaganda yapmak gibi çalışmalarının Yunanlılarca haber alınması üzerine yakalanmıştır. İzmir'deki Yunan Harp Divanı'nın 31 Ağustos 1921 günlü kararı ile 101 yıl hapis cezasına çarptırılarak Atina'ya gönderilmiştir. Büyük Zafer'den sonra başlayan esir mübadelesi sırasında serbest bırakılarak 14 Şubat 1923'te Anadolu'ya dönmüş olup Nisan 1923'te Yalvaç, Eylül 1924'te Birecik, Aralık 1925'te Kilis Kaymakamlıklarına atanmıştır. Ocak 1926'da 3. Sınıf Mülkiye Müfettişliğine nakledilmiş ve Mülkiye Müfettişi iken ehliyet ve başarısı göz önüne alınarak Valiliğe yükseltilmiştir⁵⁵³.

Zeynelabidin Özmen, Dâhiliye Vekâletinin 5 Ekim 1927 tarih ve 5429 numaralı tezkeresiyle vuku bulan teklifi üzerine İcra vekilleri Heyetinin 13 Ekim 1927 tarihli toplantısında kabul edilen kararla Bitlis vilayetine vali olarak atanmıştır⁵⁵⁴.

⁵⁵³ Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, C. 4, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, 1421-1422.

⁵⁵⁴ B.C.A., 30.18.1.1-26.54.20.

Mayıs 1929'da Muş, Aralık 1931'de Antalya, Nisan 1933'de Bursa Valiliklerine getirilmiş, Bursa Valisi iken, dönemin Başbakanı İsmet İnönü'nün, Millî Eğitim alanındaki çalışmalarını takdir etmesi üzerine, önce Aydın Milletvekili olarak TBMM'ye girmiş ve akabinde 9 Temmuz 1934'te de Maarif Vekâletine getirilmiştir. Özmen, 9 Temmuz 1934'ten 11 Haziran 1935'e kadar Maarif Vekili olarak kabinede bulunmuş, Temmuz 1935'te milletvekilliğinden istifa ederek ayrılmıştır. Ağustos 1935'de Diyarbakır'da bulunan 1. Genel Müfettişliğe atanmış, bu görevde uzun bir süre kaldıktan sonra Nisan 1943'de Trakya Genel Müfettişliğine nakledilmiştir. Genel Müfettişliklerin kaldırılması üzerine de Nisan 1948'de Afyon Valiliğine getirilmiş ve bu görevdeyken 9 Haziran 1950'de emekliye ayrılmıştır. Emekli olarak oturmakta olduğu Mudanya'da 20 Ağustos 1966'da vefat etmiştir⁵⁵⁵.

1.3.3.3.9. Sıddık Bey

Sıddık Bey'in Bitlis Valiliği yaptığına dair malumata Yurt Ansiklopedisi ile ulaşıldı. Kayda göre 1927-1928 yılları arasında valilik görevini ifa etmiştir⁵⁵⁶. Adı geçen vali ile alakalı daha fazla bilgiye ulaşılamamıştır.

1.3.3.3.10. Hasan Fehmi Süerdem

1305 (1889) Pizren doğumlu Hasan Fehmi Bey'in baba adı İsa, anne adı ise Badem'dir. 22 Ağustos 1924'te Harp Akademisinden mezun olmuştur. 5 Mayıs 1926'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği Hava Şubesi Müdürlüğünde Kurmay Binbaşı iken istifa ederek oradan ayrılmış, 1926-1934 yılları arasında Türk Hava Kurumu İstanbul Şubesi Müdürlüğü, 1934-1936 yılları arasında Dâhiliye Vekâleti Seferberlik Müdürlüğünde görev yapmıştır⁵⁵⁷. Açık bulunan Bitlis Valiliğine Vekâlet Seferberlik Müdürü Hasan Fehmi Bey'in atanması kararı, Dâhiliye Vekâletinin 18 Şubat 1936 tarih ve 1413 sayılı tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 19 Şubat 1936'da onaylanmıştır⁵⁵⁸. Yeni Vali 31 Mart 1936'da Bitlis'e gelerek yeni görevine başlamıştır⁵⁵⁹. Süerdem, Dâhiliye Vekâletinin 4 Haziran 1937 tarih ve 2046 sayılı tezkeresiyle yapılan

⁵⁵⁵ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 4, 1422.

⁵⁵⁶ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1396.

⁵⁵⁷ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 8.

⁵⁵⁸ B.C.A., 30.18.1.2-62.14.4.

⁵⁵⁹ *Son Posta*, 31 Mart 1936, 5.

teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyeti kararıyla 4 Haziran 1937 tarihinde emekliliğe sevk edilmiştir⁵⁶⁰. Süerdem, Bitlis'in yaklaşık 6 yıl kadar Muş vilayetine bağlılığından sonra yeniden vilayet merkezi olmasıyla atanan ilk vali özelliği taşımaktadır.

Valilik görevinden sonra 1938-1939 yıllarında Devlet Hava Yolları Genel Müdürü olarak görev yapmıştır. 1939 ve 1940-1945 yıllarında da Belediyeler Bankası İdare Meclis Üyeliği görevinde de bulunmuştur. Diğer taraftan 1939-1940 tarihinde Toprak Mahsulleri Ofisi İdare Meclisi Başkanı görevini de üstlenmiştir. 1946 yılı milletvekili seçimlerinde Bitlis'ten aday olmak için gönderdiği dilekçesinde o dönemde Devlet Hava Yolları Genel Müdür Yardımcısı olarak çalıştığını ifade etmiştir⁵⁶¹.

1.3.3.3.11. Rifat Şahinbaş

Şahinbaş, 1890'da Trabzon'da doğmuştur. Jandarma Miralay (Albay)'larından Hacı Ömer Bey ile Hacer Hanım'ın oğlu ve 1909 mülkiye mezunlarından Nusret Şahinbaş'ın kardeşidir. Trabzon Rüşdiyesinde "orta", Bursa İdadisi'nde "pekiyi" derecede lise öğrenimini tamamlamıştır. Temmuz 1912'de Mülkiye'den "iyi" dereceyle mezun olan Şahinbaş, 11 Eylül 1912'de Trabzon Vilayeti Maiyyet Memurluğuna tayin edilerek devlet hizmetine girmiştir. 2 Aralık 1912'de Maçka, 25 Aralık 1912'de Görele Kazâları Kaymakam Yardımcılığı görevlerinde bulunmuştur. 22 Temmuz 1913'ten 7 Ocak 1915'e kadar Maarif Vekâleti Orta Öğretim Dâiresi 2. Şube Kâtipliğinde, 8 Ocak 1915'ten 5 Aralık 1915'e kadar Havsa (Edirne), 6 Aralık 1915'ten 13 Nisan 1916'ya kadar Karacadağ (Kırklareli), 16 Nisan 1916'dan 13 Aralık 1916'ya kadar Suyolu, Kemerburgaz (İstanbul) nâhiye müdürlüklerinde bulunduktan sonra kaymakamlığa terfi etmiştir. 28 Aralık 1916'da Sivrihisar, 26 Kasım 1917'de Ayaş kazaları kaymakamlıklarına atanmıştır. Ayaş Kaymakamlığından 11 Ocak 1919'da nakledildiği Hassa Kaymakamlığına gitmeye hazırlandığı sırada sözü geçen tayin değiştirilerek önce Seydişehir, sonra Çarşamba Kaymakamlıkları olarak yeniden kararnâme çıkmıştır. Ancak dönemin hükümet başkanlığında Damat Ferit bulunduğu cihetle yukarıda isimleri geçen üç kazanın hiçbirine gitmeyerek memuriyetten ve kaymakamlıktan istifa etmiş, ilk

⁵⁶⁰ B.C.A., 30.18.1.2-75.48.20; *Resmi Gazete*, 16 Haziran 1937, S. 3632, 8306.

⁵⁶¹ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 8. 30 Eylül 1939'da Hasan Fehmi Süerdem, Belediyeler Bankası İdare Meclis Üyeliği görevinden alınmış ve bu göreve Kütahya Milletvekili Mehmet Somer'in tayin edildiği *Resmi Gazete* 'de yayımlanmıştır (*Resmi Gazete*, 12 Ekim 1939, S. 4334, 12714).

kaymakamlık görevinde bulunduğu Sivrihisar kazasına yerleşerek Milli Mücadele'ye katılmıştır. Şahinbaş, burada Sivrihisar Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığına seçilmiş, Sakarya Savaşı başlarına kadar Sivrihisar merkezinde ve dolaylarında Milli Mücadele'ye yararlı hizmetlerde bulunmuştur. Bu sebeptendir ki Büyük Zafer'den sonra beyaz şeritli "İstiklâl Madalyası" ile ödüllendirilmiştir⁵⁶².

1 Mart 1921'de Bor, 1 Ocak 1922'de Çiçekdağ, 2 Haziran 1922'de Haymana, 1 Kasım 1922'de Keskin, 24 Kasım 1923'de Bolvadin kazaları Kaymakamlıklarına, 27 Ekim 1927'de 3. sınıf Mülkiye Müfettişliğine getirilmiştir. Mülkiye Müfettişi iken Nisan 1937'den 20 Mayıs 1938'e kadar Bitlis Vali Vekilliğinde de görevlendirilmiş olan Şahinbaş, ehliyet ve başarısı göz önüne alınarak Mülkiye Müfettişliğinden Valiliğe yükseltilmiştir. 1 Haziran 1938'de Bitlis, 4 Aralık 1939'da Bilecik, 9 Kasım 1942'de Isparta, 7 Ekim 1944'te Bingöl, 31 Ekim 1946'da Gümüşhane, 30 Eylül 1947'de Sinop Valilikleri görevlerini üstlenmiştir. Sinop Valisi'ymken 24 Temmuz 1949'da 1. Sınıf Vali olarak emekliye ayrılmış ve emekli olduktan sonra İstanbul'a yerleşmiştir. 1955'ten 1960 yılına kadar İstanbul Vilâyeti Genel Meclisi Üyeliğinde de bulunmuştur⁵⁶³.

Rıfat Şahinbaş Mülkiye Müfettişi iken 6 Haziran 1937'de Bitlis Valiliği'ne vekâleten tayin edilmiştir⁵⁶⁴. Şahinbaş'ın asaleten tayini/nakli ise Dâhiliye Vekâletinin 26 Mayıs 1938 tarih ve 2054 sayılı teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 26 Mayıs 1938 tarihinde onaylanmıştır⁵⁶⁵. Bu görevde 1 sene 6 ay kadar kalan Şahinbaş, Dâhiliye Vekâletinin 21 Kasım 1939 tarih ve 7243 sayılı teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 24 Kasım 1939'da Bilecik Valiliğine tayin edilmiştir⁵⁶⁶.

Bitlis'te valilik yaptığı süre zarfında gerek merkez ve gerekse Ahlat, Tatvan, Mutki kazalarında bayındırlık faaliyetinde iyi çalışmalar yapmış ve birçok yerde inşaat yaptırmış ve bunları da bizzat kontrol etmiştir. Bunun yanı sıra hükümet binası inşa ettirmiştir⁵⁶⁷. Valiliği döneminde sık sık Ankara'ya giderek hükümet yetkilileriyle temas kurmuştur. Bu sayede hükümet konağı tamiri, milli emlak tahriri için bütçe temini, Hizan kazası için doktor temini, seyyar ütü makinesi temini sağlamış ayrıca şehrin elektrik

⁵⁶² Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 4, 1507-1508.

⁵⁶³ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 4, 1507-1508.

⁵⁶⁴ *Son Posta*, 6 Haziran 1937, 3.

⁵⁶⁵ B.C.A., 30.18.1.2-83.45.13; *Son Posta*, 31 Mayıs 1938, 3.

⁵⁶⁶ *Resmi Gazete*, 5 Aralık 1939, S. 4376, 12906.

⁵⁶⁷ *Yurd Yolu*, "Vilayet Duyumları", 19 Eylül 1938, 1.

ihtiyacının da yakınlarıdaki Cumhuriyet Bayramı'na kadar giderileceği sözünü almıştı⁵⁶⁸. Ankara'ya gittiği vakitlerde yerine sürekli olarak Yarbay Kerim İnan vekâlet etmiştir. Rıfat Şahinbaş'ın ne zaman ve nerede vefat ettiğine dair yapılan araştırmalar neticesinde herhangi bir bilgeye ulaşamadı.

1.3.3.3.12. Sedat Aziz Erim

Tunceli Vali Yardımcısı Sedat Aziz Erim'in, Rıfat Şahinbaş'ın yerine Bitlis Valiliğine geçmek üzere Dâhiliye Vekâletinin 21 Kasım 1939 tarih ve 7243 sayılı teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 24 Kasım 1939 tarihinde tayini kabul olunmuştur⁵⁶⁹. Sedat Erim, göreve başlayıncaya kadar Jandarma Komutanı Yarbay Kerim İnan, bu makama vekâlet etmiştir⁵⁷⁰. Sedat Aziz Erim hakkında daha fazla bilgiye maalesef ulaşılammıştır.

1.3.3.3.13. Kerim İnan (Vekâleten)

Bitlis Valisi Rıfat Şahinbaş'ın izinle şehirden ayrılmasından dolayı İl Jandarma Alay Komutanı Yarbay Kerim İnan Bey, 14 Ekim 1938'den itibaren valilik makamına vekâlet etmiştir⁵⁷¹. Kerim İnan'ın Bitlis Valiliği yaptığı Yurt Ansiklopedisinde de mevcut olup kayda göre 1939-1940 yılları içerisinde Valilik makamına vekâlet etmiştir⁵⁷². İnan, bu görevi Suphi Menteş Bey Bitlis'ten izinli olarak her gittiğinde ifa etmiştir. İnan, 1939 yılı Ağustos ayında Yarbay rütbesinde Mıntıka Komutan Vekili olarak Vilayet Jandarma Komutanlığı görevini de yürütmüştür⁵⁷³. Yarbay İnan, 3 Temmuz 1940'da boş bulunan 19. Bitlis Jandarma Mıntıka Komutanlığı Vekilliğine tayin edilmiştir⁵⁷⁴.

1.3.3.3.14. Hulusi Devrimer

Açık bulunan Bitlis Valiliğine Eski Emniyet Genel Müdürü Yardımcısı Hulusi Devrimer'in tayini İcra Vekilleri Heyetinin 25 Aralık 1939 tarih ve 7976 sayılı

⁵⁶⁸ *Yurd Yolu*, 2 Ağustos 1938 Salı, S. 22, 1.

⁵⁶⁹ B.C.A., 30.18.1.2-89.110.19.

⁵⁷⁰ *Yurd Yolu*, 6 Aralık 1939, S. 299, 1.

⁵⁷¹ *Yurd Yolu*, 15 Ekim 1938, S. 82, 1.

⁵⁷² "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1396.

⁵⁷³ *Yurd Yolu*, 4 Ağustos 1939, S. 229, 1.

⁵⁷⁴ B.C.A., 30.11.1.0-139.20.4.

tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 6 Ocak 1940 tarihinde kabul olunmuştur⁵⁷⁵. Bitlis Valiliğine tayin olunan Hulusi Devrimer, 11 Şubat 1940 Pazar günü Bitlis'e gelmiştir⁵⁷⁶.

Devrimer, bu görevi 27 Aralık 1942'ye kadar yürütmüştür. Vazife başındayken hastalanan Devrimer, mide rahatsızlığından dolayı ameliyat geçirmiş ancak ameliyat sonrası fenalaşarak 27 Aralık 1942'de vefat etmiştir⁵⁷⁷.

1.3.3.3.15. Tevfik Erdeniz (Vekâleten)

Tevfik Erdeniz'in Bitlis Valiliği yaptığına Yurt Yolu gazetesindeki bilgi ile ulaşılabildi⁵⁷⁸. Buna göre Hulusi Devrimer'den sonra Bitlis Valiliği görevini 1943 yılı Ocak-Mart döneminde vekâleten yürütmüştür. Hakkında yapılan araştırmalar neticesinde daha fazla bilgiye ulaşılamadı.

1.3.3.3.16. Asım Türeli

Çiftçi Ebubekir Şefik Efendi'nin oğludur. 1893'te Gümüşhacıköy'de doğmuştur. Mülkiyeden iyi derecede mezun olduktan sonra sırasıyla Emniyet Genel Müdürlüğü İkinci Sınıf Kâtipliklerinde, Zara, Uşak Kaymakamlıklarında, Mülkiye Müfettişliğinde, Elazığ, Erzurum Valiliklerinde, Seyhan İdare heyeti üyeliğinde çalışmıştır⁵⁷⁹.

Türeli, Seyhan İdare Heyeti Üyesi iken Dâhiliye Vekâletinin 17 Mart 1943 tarihli ve 511/1980/6836 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 23 Mart 1943 tarihli toplantısında alınan kararla Bitlis Valiliğine tayin edilmiştir⁵⁸⁰. Yeni tayin olunan Vali, 21 Mayıs 1943 Cuma günü Bitlis'e gelmiştir⁵⁸¹. Türeli bu görevde yaklaşık olarak 2 yıl kadar çalışmış ve İçişleri Bakanlığının 19 Haziran 1945 tarihli ve 511/4935/11798 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulunca 22 Haziran 1945'te Birinci Umûmî Müfettişlik Başmüsavirliğine atanması kararlaştırılmıştır⁵⁸².

⁵⁷⁵ B.C.A., 30.18.1.2-89.122.20; *Resmi Gazete*, 17 Ocak 1940, S. 4412, 13137.

⁵⁷⁶ *Yurd Yolu*, 12 Şubat 1940, S. 325, 1.

⁵⁷⁷ *Yurd Yolu*, 28 Aralık 1942, S. 1144, 1.

⁵⁷⁸ *Yurd Yolu*, 4 Ağustos 1939, S. 229, 1.

⁵⁷⁹ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 2, 845.

⁵⁸⁰ B.C.A., 30.18.1.2-101.17.15; *Yurd Yolu*, 8 Nisan 1943, S. 1200, 1.

⁵⁸¹ *Yurd Yolu*, 22 Mayıs 1943, S. 1219, 1.

⁵⁸² B.C.A., 30.18.1.2-108.37.19.

Asım Türelî, 1946'da Diyarbakır, 1947'de Isparta Valiliklerine atanmış, bu görevde yaklaşık 3 yıl kaldıktan sonra 1950'de merkez valiliğine alınmıştır⁵⁸³. Asım Türelî bir dönem de İller İdaresi Genel Müdürlüğü Vekilliği de yaptıktan sonra 1953'te emekliliğe sevk edilmiştir⁵⁸⁴.

1.3.3.3.17. Sakıp Beygo

Tikveş (Selânik) kazası ileri gelenlerinden Ahmet Ziya Bey ile Hayriye Hanım'ın oğludur. 1305 H. (1887)'de Tikveş'de doğmuş, Tikveş Rüşdiyesinde orta, Trabzon ve Selânik İdadilerinde lise öğrenimini tamamlamıştır. Temmuz 1909'da Mülkiye'den "iyi" derecede mezun olan Beygo, 24 Kasım 1909'da tayin edildiği Selanik Vilayeti Maiyyet Memurluğunda stajını bitirmiştir. Selanik İdadisi ile Selanik İttihat ve Terakki Mektebi İdari Kanunlar, Tarih-Coğrafya öğretmenliklerinde, Donanma Cemiyeti Kâtipliğinde, Selanik merkez kazası ve Vilâyet İdare Heyeti tahkik memurluklarında Vodina, Aynaroz, Langoz, Kesendıra kazaları Kaymakam Vekilliklerinde de görevlendirildikten sonra 24 Kasım 1912'de Kaymakamlığa terfi etmiştir. 3 Ağustos 1913'te Enez, 13 Kasım 1913'de Saray, 13 Kasım 1914'de Çorlu Kaymakamlıklarına getirilmiştir. Bu arada 1. defa 2 ay, 2. defa 3 ay olmak üzere Tekirdağ Mutasarrıf Vekilliğini, merkezi Tekirdağ olmak üzere Tekirdağ, Kırklareli, Edirne Mıntıkaları Emvâl-i Metrûke Tasfiye Komisyonu Başkanlığını da yapmıştır. 3 Aralık 1917'de 2. defa Saray, 13 Aralık 1919'da Ezine, 1 Şubat 1920'de Biga, 1 Mayıs 1920'de Edremit, 1 Haziran 1920'de Erdek, 7 Eylül 1920'de Fatsa, 8 Kasım 1922'de Kavaklı (Meriç), 26 Temmuz 1923'te Malkara kazaları Kaymakamlıklarına tayin olunmuştur. Beygo, 2 Haziran 1924'te Muş Vali Yardımcılığına 24 Mayıs 1925'te 3. Sınıf Mülkiye Müfettişliğine nakledilmiştir. Mülkiye Müfettişliğinden, ehliyet ve başarısı göz önüne alınarak valiliğe yükseltilmiştir⁵⁸⁵.

13 Şubat 1928'de Bolu, 21 Ekim 1931'de Niğde, 3 Temmuz 1933'te Siirt, 29 Ekim 1938'de Tekirdağ Valiliklerine atanan Beygo, 8 Nisan 1940'da 3. Umûmî Müfettişlik Baş Müşavirliğine atanmıştır⁵⁸⁶. Bu görevde yaklaşık 3 yıl kadar kaldıktan sonra Dâhiliye Vekâletinin 30 Ocak 1943 tarihli ve 511/3193 sayılı tezkeresiyle yapılan

⁵⁸³ B.C.A., 30.18.1.2-122.29.10.

⁵⁸⁴ B.C.A., 30.18.1.2-131.26.20.

⁵⁸⁵ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 4, 1213-1214.

⁵⁸⁶ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 4, 1214.

teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 10 Şubat 1943 tarih ve 2/19436 sayılı karamâme ile Birinci Umûmî Mufettişlik Baş Müşavirliğine atanmıştır⁵⁸⁷.

Asım Türelî'nin Birinci Genel Mufettişlik Başmüşavirliğine atanması ile boşalan Bitlis Valiliğine Birinci Genel Mufettişlik Başmüşaviri Sakıp Beygo İçişleri Bakanlığının 19 Haziran 1945 tarihli ve 511/4935/11798 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulunca 22 Haziran 1945 tarihinde tayini kararlaştırılmıştır⁵⁸⁸. Beygo, bu görevde 1 sene 6 ay kadar kalmıştır. Beygo'nun 1426 sayılı kanunun 1851 sayılı kanunla değiştirilen 17. maddesi gereğince emekliliğe çıkarılması İçişleri Bakanlığının 6 Aralık 1946 tarihli ve 511/11655 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulunca 19 Aralık 1946 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır⁵⁸⁹. Emekli olarak oturmakta olduğu İstanbul'da 22 Şubat 1948'de vefat etmiştir⁵⁹⁰.

1.3.3.3.18. Cahit Ortaç (Vekâleten)

Cahit Ortaç Bey'in Bitlis Valiliği yaptığına Yurt Ansiklopedisindeki bilgi ile ulaşılmıştır. Sakıp Beygo'dan sonra valilik görevini yaklaşık bir ay kadar vekâleten yürüttüğü anlaşılmaktadır⁵⁹¹. Hakkında daha fazla bilgiye yapılan araştırmalar neticesinde ulaşılamadı.

1.3.3.3.19. Sıracettin Saraç

Çiftçi Salih Efendi ile Sabriye Hanım'ın oğlu olup 1320 R. (1904)'de İştîp (Yugoslavya)'te doğmuştur. 1926'da Edirne Lisesi'ni bitirmiş, 11 Temmuz 1929'da Mülkiyeden "pekiyi" derece ile mezun olmuştur. 27 Ekim 1927'de nakledildiği Ankara, 31 Ağustos 1929'da tayin edildiği Balıkesir Maiyyet Memurluklarında stajını tamamlayarak kaymakamlığa terfi etmiştir. 31 Ocak 1932'de Babaeski, 5 Temmuz 1937'de Ezine kazaları Kaymakamlıklarına, 34 Ekim 1937'de Ankara Emniyet Müdürlüğü 2. Şube Müdürlüğüne, 30 Mayıs 1939'da Mülkiye Mufettişliğine, 11 Kasım 1946'da da Edirne Vali Yardımcılığına tayin edilmiştir⁵⁹². Bu görevdeyken İçişleri

⁵⁸⁷ Resmi Gazete, 19 Şubat 1943, S. 5335, 4505.

⁵⁸⁸ B.C.A., 30.18.1.2-108.37.19; Resmi Gazete, 29 Haziran 1945, S. 6044, 8978.

⁵⁸⁹ B.C.A., 30.18.1.2-112.81.4.

⁵⁹⁰ Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, C. 4, 1214.

⁵⁹¹ "Bitlis", Yurt Ansiklopedisi, 1396.

⁵⁹² Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, C. 5, 1909.

Bakanlığının 8 Şubat 1947 tarihli ve 1/47 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulunun 8 Şubat 1947 tarihli toplantısında Bitlis Valiliğine tayini kararlaştırılmıştır⁵⁹³.

Sıracettin Saraç, 7 Kasım 1947'de İzmir İli İdare heyeti üyeliğine tayin edilmiştir⁵⁹⁴. 31 Temmuz 1946'da yürürlüğe giren 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu gereğince, Mansub İdare Kurulu Üyelikleri kaldırıldığından açıkta kalmıştır. 9 Ocak 1950'de İller Bankası Yönetim Kurulu Üyeliğine, 28 Şubat 1954'te Mülkiye Müfettişliğine getirilmiş, 2 Kasım 1960'ta da emekliye sevk edilmiştir. Danıştay'a açtığı davayı kazanarak 1965'de emeklilik tasarrufunu iptal ettirmiş ve 7 Eylül 1966'da yeniden Sakarya İli Hukuk İşleri Müdürlüğüne tayin edilmiştir. Bu görevdeyken Türk İdarecileri Derneği Sakarya Şubesi Yönetim Kurulu toplantısı sırasında ansızın geçirdiği bir kalp krizi sonunda 17 Mayıs 1967 Çarşamba günü Adapazarı'nda vefat etmiştir⁵⁹⁵.

1.3.3.3.20. İhsan Kahyaoğlu

İhsan Kahyaoğlu, Seyhan Vali Yardımcısı iken, İçişleri Bakanlığının 12300 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulunca 6 Kasım 1947'de Bitlis Valiliğine tayin edilmiştir⁵⁹⁶. İhsan Bey, Bitlis Valiliği görevinde yaklaşık olarak 3 yıl kalmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde Kahyaoğlu hakkında daha fazla bilgiye ulaşılamamıştır.

1.3.3.3.21. Nazım Üner

Ziraat Bankası muhasebeciliğinden emekli Mehmet Ali Bey ile Hayriye Hanımın oğlu olup 1326 R. (1910)'da Mardin'de doğmuştur. 1928'de Edirne Lisesini "pekiyi" derecede bitirmiş, Temmuz 1931'de Mülkiye'den mezuniyetini müteakip tayin edildiği Diyarbakır Maiyyet Memurluğunda stajını bitirdikten bir süre sonra Bismil Nahiyesi Müdürlüğünde, Ergani, Kulp Kaymakam Yardımcılıklarında bulunduktan sonra Kaymakamlığa yükselmiştir. Sırasıyla Ulukışla, Hınıs, Bafra Kaymakamlıklarına atanmış ve 1943'te Mülkiye Müfettişliğine nakledilmiştir⁵⁹⁷. Mülkiye Müfettişi olarak bulunduğu süre zarfında Bitlis Valiliğinde çalıştırılması İçişleri Bakanlığının 1 Şubat

⁵⁹³ Resmi Gazete, 14 Şubat 1947, S. 6532, 11885.

⁵⁹⁴ Resmi Gazete, 14 Kasım 1947, S. 6754, 13125.

⁵⁹⁵ Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, C. 5, 1909.

⁵⁹⁶ Resmi Gazete, 11 Kasım 1947, S. 6751, 13109.

⁵⁹⁷ Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (C. 5), 1988.

1950 tarihli ve 511/968/2861 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulunun 2 Şubat 1950 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır⁵⁹⁸. Bu görevde yaklaşık olarak 6 ay kaldıktan sonra 5439 sayılı kanunun 2. maddesine göre İçişleri Bakanlığının 12 Ağustos 1950 tarihli ve 511/7941, 511/8237 sayılı yazılarıyla yapılan teklifi üzerine Bakanlar Kurulunca 19 Ağustos 1950 tarihinde Rize Valiliği'nde kendi maaş ve kadrosuyla çalıştırılmasına karar verilmiştir⁵⁹⁹.

Eylül 1954'te Adapazarı ilçesinin Sakarya vilayeti haline getirilmesi ile de bahsi geçen ilin ilk valisi olarak Sakarya Valiliğine tayin edilmiş, Kasım 1965'te Kayseri, 24 Aralık 1967'de de İçişleri Bakanlığı Merkez Valiliklerine nakledilmiştir⁶⁰⁰.

1.3.3.3.22. Hıfzı Tüz

Niğde tacirlerinden, Vilayet Umumi Meclisi üyeliği ve Niğde Belediye Başkanlığı yapmış Emin Efendi ile Münevver Hanımın oğlu olup 1324 R. (1908)'de Niğde'de doğmuştur. 1928'de İstanbul Erkek Lisesini "iyi" derecede bitirmiştir. Mülkiye'den mezuniyeti sonrası, 19 Eylül 1932'de Doğanbey (Konya) Nahiyesi Müdürlüğüne tayin edilerek devlet hizmetine ve idare mesleğine girmiştir. 20 Ocak 1934'te nakledildiği Gelveri (Aksaray - Niğde) Nahiyesi Müdürlüğünde stajını tamamlamış ve 1 Mayıs 1934'te fiili askerlik hizmetini yapmak üzere silahaltına alınmıştır. 30 Nisan 1935'te yedek teğmen rütbesiyle terhis edilmiştir. 30 Temmuz 1935'te Karaisalı, 29 Nisan 1939'da Tefenni, 21 Ağustos 1940'ta Çemişkezek, 28 Ekim 1943'te Devrek, 13 Haziran 1945'te Bartın, 1 Ocak 1947'de Söke Kazaları Kaymakamlıklarına atanmıştır. Söke Kaymakamı iken Valiliğe yükseltilmiş ve 31 Temmuz 1949'da Rize Valiliğine tayin edilmiştir⁶⁰¹. Bu görevde iken Bitlis Valiliğine tayini, İçişleri Bakanlığının 12 Ağustos 1950 tarihli ve 511/7941, 511/8237 sayılı yazılarıyla yapılan teklifi üzerine Bakanlar Kurulunca 19 Ağustos 1950'de kararlaştırılmıştır⁶⁰².

⁵⁹⁸ *Resmi Gazete*, 24 Şubat 1950, S. 7441, 17825. Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* adlı kitabında Nazım Üner'in Bitlis Valiliği'ne vekâleten atandığını yazmıştır. Asaleten atandığı tarihi ise Nisan 1950 olarak vermiştir (Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 5, 1988).

⁵⁹⁹ *Resmi Gazete*, 24 Ağustos 1950, S. 7591, 18977.

⁶⁰⁰ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 5, 1988.

⁶⁰¹ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 5, 2022.

⁶⁰² *Resmi Gazete*, 24 Ağustos 1950, S. 7591, 18977.

4 Eylül 1951'de Mülkiye Müfettişliğine, 6 Eylül 1951'de, 5439 sayılı kanunun 2. maddesine göre İçişleri Bakanlığı Tedkik Kurulu Müşavirliğine nakledilmiştir. Bu görevde iken, 2 Ocak 1960'ta Devlet Şûrâsı (Danıştay) üyeliğine, 28 Haziran 1960'ta da 84 sayılı kanunla kurulan Danıştay üyeliğine seçilmiştir. Bu arada 29 Haziran 1960'tan 1 Ağustos 1962'ye kadar "Yüksek Adalet Divanı (Yassıada Mahkemesi)" asil üyeliğinde de bulunmuştur⁶⁰³.

1920-1950 arası Bitlis valileri genel olarak değerlendirildiğinde vekâlet edenlerle beraber 21 valinin görev yaptığı anlaşılmaktadır. Sadece 30 yıl içerisinde bu kadar valinin görev yapması ve bazılarının senesi dolmadan başka yerlere nakledilmesi aslında düşündürücü bir durumdur. Açıkçası araştırılan kaynaklarda genellikle Bitlis'in yerel yönetiminde görev almış belediye başkanlarının yerel halk ile karışmış oldukları şahsi meseleler veya hizmet konusunda halkı memnun edememekten kaynaklı olarak görevden alınmaları söz konusu olmuştur. Ancak vilayetteki en büyük mülki amir olan valilerin bu tür işlere karışmış olmaları kaynaklara pek yansımamıştır. Bundan dolayı valilerin kifayetsiz olmalarından dolayı kısa süreliğine Bitlis'te görev yapmış oldukları hakkında kesin hüküm verilememektedir. Genel kayıtlara da bakıldığında Bitlis'te görev yapmış valilerin atandıkları diğer görevlerde de aşağı yukarı aynı süre kaldıkları anlaşılmaktadır.

Yukarıda da bahsedildiği üzere, Bitlis'te yaklaşık 1 yıl valilik yapmış olan Hıfzı Tüz, Mülkiyeden mezun (1932) olduktan sonra 1962 yılına kadar 14 farklı memuriyette (nahiye müdürlüğü, kaymakamlık, valilik, müfettişlik, danıştay üyeliği) çalışmıştır. Bir diğer vali Nazım Üner, Bitlis Valiliğinde yaklaşık 6 ay kadar kalmıştır. Ancak diğer taraftan 1931'de mülkiyeden mezun olduktan sonra 1967 yılına 14 farklı merkezde idarecilik yapmıştır. Konu içerisinde bahsedilen Bitlis'in diğer valileri de aynı durumdadırlar. Yani sadece Bitlis Valiliği görevindeyken kısa süreliğine kalmamış, gittikleri farklı zeminlerde de ortalama 1, 2 sene kadar kalmışlardır. O yüzden Tek Parti Dönemi'ndeki valilerin görev aldıkları yerlerde çok uzun süre kalmadıkları sonucuna varılabilir. Bunun sebeplerinden biri de yerel halk ile çok kaynaşmalarının önüne böylece geçilmek istenmesi olabilir.

⁶⁰³ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 5, 2022; Hıfzı Tüz'ün görev değişikliği sonrasında Bitlis Valiliği'ne İller İdaresi Genel Müdür Yardımcısı Nadir Tüz'ün kendi maaş ve kadrosuyla çalıştırılmak üzere İçişleri Bakanlığının 25 Temmuz 1951 tarihli ve 511/9064 sayılı yazısı üzerine, 5439 sayılı kanunun ikinci maddesine göre Bakanlar Kurulunca 26 Temmuz 1951'de tayini kararlaştırılmıştır (B.C.A., 30.18.1.2-126.57.9).

1.3.4. Bitlis Merkez İlçe ve Diğer İlçelerde Kaymakamlar

1.3.4.1. Bitlis

Bitlis Kaymakamlığına daha önce kaldırılmış Muş Kaymakamı Sıtkı Bey'in nakli 2 Eylül 1929'da sağlanmıştır⁶⁰⁴. Sıtkı Bey'in bu görevde çok az bir süre kaldığı anlaşılmaktadır. 4 Kasım 1929'da Bitlis Kaymakamlığına birinci sınıfla Van vilayetinin Saray Kaymakamı Orhan Sami Bey tayin edilmiştir⁶⁰⁵. Sıtkı Bey de 1 Aralık 1929'da Sivas'ın Yenihan İlçesine tayin edilmiştir⁶⁰⁶. Orhan Sami Bey bu görevde yaklaşık olarak 3 yıl kadar kalmış olup, 24 Eylül 1932'de İncesu Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶⁰⁷. Bitlis Kaymakamlığına da aynı karar ile Çine Kaymakamı Yahya Ömer (Eryetkin) tayin edilmiştir⁶⁰⁸. Kaymakamlık makamındayken Ekim 1933'te terfi alan Yahya Ömer Bey⁶⁰⁹, Bitlis'in Muş'tan ayrılarak yeniden il olmasından sonra Bitlis Valiliğine vekâleten atanmıştır⁶¹⁰.

1.3.4.2. Ahlat

Cumhuriyet öncesi Ahlat'ta Kaymakamlığa Mustafa Adil Cennet 28 Kasım 1918'de tayin edilmiş, bir süre bu görevde çalıştıktan sonra 2 Ağustos 1919'da Damat Ferid Hükümetince bu görevinden azledilmiştir⁶¹¹. 3 Aralık 1925 tarihli Resmi Ceride (Gazete) de yayımlandığı üzere Ahlat Kaymakamlığına görülen lüzum üzerine Kığı Kaymakamı Abdurrahim Bey tayin edilmiştir⁶¹².

1926'da Ahlat Kaymakamı Ahmet Nazım Bey'dir⁶¹³. Kaymakamlık vazifesini Ahmet Nazım Bey'den sonra Abdurrahim Ferid Bey'in devraldığı anlaşılmaktadır⁶¹⁴. Abdurrahim Bey, 4 Kasım 1929'da üçüncü sınıf kaymakam olarak Çorum vilayetinin

⁶⁰⁴ B.C.A., 30.11.1.0-50.27.5; *Resmi Gazete*, 5 Ekim 1929, S. 1311, 8355.

⁶⁰⁵ *Resmi Gazete*, 20 Kasım 1929, S. 1350, 8515; *Türk İdare Dergisi*, Yıl: 2, S. 20, Ekim 1929, 1320; *Cumhuriyet*, 25 Kasım 1929, 4.

⁶⁰⁶ *Resmi Gazete*, 10 Aralık 1929, S. 1367, 8569. *Türk İdare Dergisi*'nde 1 Aralık 1929 olarak gösterilmiştir (*Türk İdare Dergisi*, Yıl: 2, 21, Ocak 1929, 1410).

⁶⁰⁷ *Resmi Gazete*, 1 Ekim 1932, S. 2214, 1899.

⁶⁰⁸ *Resmi Gazete*, 1 Ekim 1932, S. 2214, 1899; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 5, 1856.

⁶⁰⁹ *Resmi Gazete*, 24 Ekim 1933, S. 2537, 3175.

⁶¹⁰ *Son Posta*, 15 Ocak 1937, 6.

⁶¹¹ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* (C. 4), 1470.

⁶¹² *Resmi Ceride*, 3 Aralık 1925, S. 235, 711.

⁶¹³ *T.C. Devlet Salnamesi (1925-1926)*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1926, 519.

⁶¹⁴ *T.C. Devlet Salnamesi (1926-1927)*, 717.

Osmancık Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶¹⁵. Ahlat Kaymakamlığına ise 25 Aralık 1929'da Hukuk mezunlarından Valir Nahiyesi Müdürü İzzet Bey tayin edilmiştir⁶¹⁶.

Yukarıda da değinildiği üzere 2 Haziran 1929 tarih ve 1509 numaralı kanun ile Bitlis kaza statüsüne düşürülmüş ve vilayet merkezine dönüştürülen Muş'a bağlanmıştı. Ahlat da kaza olarak Van vilayetine bağlanmıştı. Bu durum 1936'da Bitlis'in yeniden vilayet statüsü kazanmasına kadar devam etmiştir. Ahlat'ın idari yönetiminde 1932 yılı başında değişikliğe gidilmiştir. Van, Erciş, Ahlat, Siirt ve Beşiri Belediye başkanlıklarının Belediye Kanunu'nun 94. maddesinin "B, D" fıkralarına uygun olarak vali ve kaymakamlar uhdesine verilmesi, Dâhiliye Vekâletinin 28 Ocak 1932 tarih ve 130/16 numaralı tezkeresiyle yapılan teklif üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 2 Şubat 1932 tarihli toplantısında uygun görülüp kabul edilmiştir⁶¹⁷. Bu suretle bu tarihten itibaren Ahlat Kaymakamı aynı zamanda Ahlat Belediye Başkanı da olmuştur.

1932 yılı ve öncesinde Ahlat Kaymakamlığında İzzet Bey bulunmuştur. 27 Ekim 1932 tarihli Resmi Gazete'de de yayımlandığı üzere İzzet Bey'in kıdem tazminatı almış olduğundan bu dönemde de Ahlat Kaymakamı olduğu anlaşılmaktadır⁶¹⁸. 1 Ocak 1933'te Çubuk Kaymakamlığına tayin edilmiş⁶¹⁹ olan İzzet Bey'den boşalan Ahlat Kaymakamlığına Uzunköprü Kaymakamı Kemal Bey 8 Mayıs 1933'te tayin edilmiştir⁶²⁰. 1 yıldan fazla bu görevde kalmış olan Kemal Bey, 13 Ekim 1934'te Beşiri Kaymakamlığına, ondan boşalan makama da Beşiri Kaymakamı Ata Şükrü Bey tayin edilmiştir⁶²¹. Ata Şükrü Bey'in de bu görevi 2 yıla yakın sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu görevden alınması üzerine 20 Temmuz 1936 tarihli kararla Finike Kaymakamı Mazlum Yegül Ahlat Kaymakamlığına tayin edilmiş, aynı kararla da Ata Şükrü Aksoy, Datça Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶²². 10 Eylül 1939'da Mazlum Yegül Terme Kaymakamlığına tayin edilince⁶²³, ondan boşalan kaymakamlık makamına 26 Eylül

⁶¹⁵ Resmi Gazete, 20 Kasım 1929, S. 1350, 8515; Türk İdare Dergisi, Yıl: 2, S. 20, Ekim 1929, 1320.

⁶¹⁶ Türk İdare Dergisi, Yıl: 2, S. 21, Ocak 1929, 1410.

⁶¹⁷ Resmi Gazete, 9 Mart 1932, S. 2046, 1282, B.C.A., 30.18.1.2-26.11.5.

⁶¹⁸ Resmi Gazete, 27 Ekim 1932, S. 2237, 1964.

⁶¹⁹ Resmi Gazete, 22 Ocak 1933, S. 2310, 2165.

⁶²⁰ Resmi Gazete, 11 Mayıs 1933, S. 2398, 2458.

⁶²¹ Resmi Gazete, 6 Kasım 1934, S. 2847, 4459, B.C.A., 30.11.1.0-90.36.3.

⁶²² Resmi Gazete, 10 Ağustos 1936, S. 3378, 7047.

⁶²³ B.C.A., 30.11.1.0-134.35.11; Resmi Gazete, 15 Eylül 1939, S. 4311, 12606.

1939'da Harran Kaymakamı Sadık Tuncer (Mısırlıoğlu) tayin edilmiştir⁶²⁴. 1942'de Ahlat Kaymakamlığında Namık Karayel Bey'in olduğu anlaşılmaktadır⁶²⁵.

7 Haziran 1943'te Kahta Kaymakamı Ziya Eroğlu Ahlat Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶²⁶. Ziya Eroğlu'dan sonra bu makama Feyzi Tugay tayin edilmiştir. Feyzi Tugay'ın bu göreve ne zaman geldiğine dair herhangi bir bilgiye ulaşılamadı. Feyzi Bey, 12 Nisan 1944'te Kula Kaymakamlığına tayin edilmiştir. Ahlat Kaymakamlığına ise Arpaçay Kaymakamlığında vekalet emrindeki Hulki Metin tayin edilmiştir⁶²⁷. Hulki Metin Bey bu görevde yaklaşık olarak 1 yıl 2 ay kadar kalmıştır. 13 Haziran 1945'te Tavşanlı Kaymakamlığına tayin edilmiş, Bayramiç Kaymakamı İhsan Sabri Çağlayan da Ahlat Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶²⁸. Çağlayan'dan sonra Ahlat Kaymakamlığına Sürüş kaymakamı Arif Oya 22 Eylül 1945'te tayin edilmiştir⁶²⁹. Oya, bu görevde yaklaşık 1,5 yıl kadar kaldıktan sonra 22 Mart 1947'de Kütahya'nın Tavşanlı İlçesi Kaymakamlığına tayin edilmiş⁶³⁰, daha sonra 28 Eylül 1949'da çıkarılan kararnameyle Bitlis Vali Yardımcılığına tayin edilmiştir⁶³¹. Oya, buradaki görevini 13 Nisan 1951'e kadar devam ettirmiştir⁶³².

9 Mayıs 1947'de de Elâzığ iline bağlı Sivrice ilçesi Kaymakamı Hüseyin Türkeş Ahlat Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶³³. Türkeş bu görevde yaklaşık olarak 1 yıl 8 ay kadar kalmıştır. 4 Şubat 1949'da çıkarılan kararnameyle Gümüşhane'nin Şiran ilçesi Kaymakamlığına tayin edilmiş, aynı kararnameyle ondan boşalan Ahlat Kaymakamlığına Hekimhan Kaymakamı Osman Meriç tayin edilmiştir⁶³⁴. Ancak Osman Meriç bu görevde

⁶²⁴ B.C.A., 30.11.1.0-134.37.9; *Resmi Gazete*, 3 Ekim 1939, S. 4326, 12669; Sadık Tuncer, 1911'de Kayseri'de doğmuş, Kayseri Lisesini bitirmiştir. Mülkiye'den mezun olduktan sonra 31 Ekim 1932'de Kavaklıdere Nahiyesi Müdürlüğüne tayin edilmiştir. 6 Kasım 1933'te nakledildiği Dalaman Nahiyesi Müdürlüğünde, 25 Nisan 1934'te getirildiği Ankara Maiyyet Memurluğunda stajını tamamlayıp 22 Kasım 1935'te Kaymakamlığa terfi etmiştir. 27 Kasım 1935 Manavgat, 15 Eylül 1938'de Harran Kaymakamlığına tayin edilmiştir (Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 5, 2028).

⁶²⁵ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 13.

⁶²⁶ *Resmi Gazete*, 15 Haziran 1943, S. 5430, 5317-5318.

⁶²⁷ *Resmi Gazete*, 21 Nisan 1944, S. 5687, 6777.

⁶²⁸ B.C.A., 30.11.1.0-175.15.10; *Resmi Gazete*, 2 Temmuz 1945, S. 6046, 8990.

⁶²⁹ B.C.A., 30.11.1.0-178.26.17.

⁶³⁰ *Resmi Gazete*, 29 Mart 1947, S. 6569, 12077.

⁶³¹ B.C.A., 30.11.1.0-208.29.17.

⁶³² B.C.A., 30.11.1.0-223.17.13.

⁶³³ *Resmi Gazete*, 26 Mayıs 1947, S. 6615, 12348; Ahlat Kaymakamlığı görevinden önce Karayazı, Hilvan Kaymakam Vekilliklerinde, Horasan Nahiyesi Müdürlüğünde bulunduktan sonra kaymakamlığa atandı. Kırkağaç, Kalan (Tunceli), Sivrice (Elazığ) Kaymakamlıklarında bulundu (Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 5, 2262-2263).

⁶³⁴ B.C.A., 30.11.1.0-203.4.3.

sadece 1 ay kadar kalmıştır. 8 Mart 1949'da çıkarılan kararnameyle Malatya iline bağı Hekimhan ilçesi Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶³⁵.

1950 yılının sonlarına gelindiğinde Ahlat Kaymakamlığına Hınıs Kaymakamı Atıf Tahıl'ın 7 Aralık 1950'de çıkarılan bir kararnameyle tayin edilmiş olduğu anlaşılmaktadır⁶³⁶. Tahıl, bu görevde yaklaşık 10 ay kadar kaldıktan sonra 28 Ekim 1951'de çıkarılan kararnameyle Mustafa Kemal Paşa Kaymakamlığına tayin edilmiştir. Aynı kararla da Sarıkamış kaymakamı Adil Aktan boşalan Ahlat Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶³⁷.

1.3.4.3. Tatvan

Bitlis'in 2885 nolu kanun ile vilayet haline getirildiğine yukarıda değinilmişti. Aynı kanun ile Bitlis iline bağı ilçelerden birisi de Kotum idi. Ancak ilçe merkezi kısa bir süre sonra Kotum'dan alınarak Tatvan'a nakledilmiştir. Daha önce ilçe merkezi statüsündeki Kotum'da 1936 yılında kaymakamlık görevine 6 Mart 1936 tarihinde Ermenek Kaymakamı Selahattin Bey getirilmiştir⁶³⁸. Selahattin Alağ Bey, bu görevi yaklaşık olarak 3 yıldan fazla sürdürdükten sonra 21 Temmuz 1939'da Ayvalık Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶³⁹. Kaymakamlık makamı 4 ay kadar boş kaldıktan sonra 25 Kasım 1939'da Yüksekova Kaymakamı Fuat Alper, Tatvan Kaymakamlığına tayin edilmiş⁶⁴⁰ ve bu görevde 3 yıl kadar kalmıştır. 11 Haziran 1941 tarihli Encümen Kararı ile 30 Temmuz 1941'den itibaren geçerli olmak üzere birçok kaymakama yapılan zam gibi onun da maaşı 50 liraya yükseltilmiştir⁶⁴¹. 27 Kasım 1942'de Ayaş Kaymakamlığına, Hafik Kaymakamı Lütfü Bingöl de Tatvan Kaymakamlığına atanmıştır⁶⁴². Lütfü Bingöl de bu görevde 3 yıl kaldıktan sonra 26 Kasım 1945'te Sarıyer Kaymakamlığına atanmıştır⁶⁴³.

⁶³⁵ B.C.A., 30.11.1.0-204.6.17.

⁶³⁶ B.C.A., 30.11.1.0-219.43.10.

⁶³⁷ B.C.A., 30.11.1.0-227.39.9.

⁶³⁸ *Resmi Gazete*, 13 Mart 1936, S. 3252, 6399.

⁶³⁹ *Resmi Gazete*, 4 Ağustos 1939, S. 4276, 12400; Tatvan Kaymakamlığından önce Ermenek Kaymakamlığında bulundu. Tatvan Kaymakamlığından sonra da Ayvalık, Çatalca Kaymakamlıklarında ve Erzincan, Denizli, Bolu Vali Yardımcılığında bulundu (Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 4, 1363); *Yurd Yolu*, 2 Ağustos 1939, S. 227, 1.

⁶⁴⁰ *Resmi Gazete*, 2 Ekim 1939, S. 4374, 12898.

⁶⁴¹ *İdare*, Temmuz 1941, S. 160, 2969.

⁶⁴² *Resmi Gazete*, 2 Aralık 1942, S. 5272, 4077.

⁶⁴³ *Resmi Gazete*, 3 Aralık 1945, S. 6170, 9665. Feyzi Kalfagil'in 1945 tarihli müfettişlik raporunda Lütfü Bingöl'ün Palulu ve evli olduğu, 1935-1936 mezunu olduğu ancak tembel bir kişiliğe sahip olduğu bildirilmişti (B.C.A., 490.1.0.0-1389.610.1: 35).

25 Nisan 1946'da Tatvan Kaymakamlığına Ankara İline bağlı Bala Kaymakamı Nami Ünal⁶⁴⁴, ondan sonra Tatvan Kaymakamlığına Maden İlçesi Kaymakamı Fuat Güney tayin olunmuştur⁶⁴⁵. Güney, bu görevde kısa bir süre kaldıktan sonra 13 Ocak 1947'de açık bulunan Üçüncü Sınıf Mülkiye Müfettişliğine tayin edilmiştir⁶⁴⁶. 27 Mayıs 1947'de Samsun iline bağlı Ladik ilçesi Kaymakamı Turgut Cantekin, Tatvan Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶⁴⁷. Turgut Cantekin bu görevde 1 yıl 6 ay kaldıktan sonra 25 Kasım 1948'de açık bulunan Üçüncü Sınıf Mülkiye Müfettişliğine tayin edilmiştir⁶⁴⁸. 29 Nisan 1949'da Malatya ili Darende ilçesi Kaymakamı Kemal Paşaoğlu, Tatvan Kaymakamlığına atanmıştır⁶⁴⁹. Paşaoğlu bu görevi 3 yıldan fazla bir süre devam ettirdikten sonra 22 Mayıs 1952'de alınan kararla Bayburt Kaymakamlığına atanmıştır. Aynı kararla Tatvan Kaymakamlığına da Hafik Kaymakamı Kemal Ergin tayin edilmiştir⁶⁵⁰.

1.3.4.4. Hizan

1926'da Hizan Kaymakamı Ahmet Mazhar Bey'dir⁶⁵¹. Ahmet Mazhar Bey'den sonra Kaymakamlık vazifesine Ayetullah Vehbi Bey getirilmiştir⁶⁵². 13 Ağustos 1927'de Üçüncü Sınıf Jandarma Yüzbaşılardan Mustafa Bey atanmıştır⁶⁵³. Hizan kazası kaldırıldıktan sonra lağvedilmiş Hizan Kaymakamı Mustafa Bey'in 23 Eylül 1929'da Sason Kaymakamlığına nakli uygun görülmüştür⁶⁵⁴. 6 Mart 1936'da da Bitlis Eski Kaymakamı Yahya Ömer (Eryetkin) Hizan Kaymakamlığına tayin edilmiş ve bu görevde 4,5 ay kadar kalmıştır⁶⁵⁵. Yahya Bey, 20 Temmuz 1936'da Söke Kaymakamlığına tayin olunmuştur. Onun yerine aynı kararla İstanbul Maiyet Memuru Şahap Tarım, Hizan Kaymakamlığına atanmıştır⁶⁵⁶. Şahap Tarım bu görevde 3 yıl kalmış ve 21 Temmuz

⁶⁴⁴ *Resmi Gazete*, 3 Mayıs 1946, S. 6297, 10513.

⁶⁴⁵ B.C.A., 30.11.1.0-182.15.8.

⁶⁴⁶ *Resmi Gazete*, 17 Ocak 1947, S. 6508, 11782.

⁶⁴⁷ B.C.A., 30.11.1.0-191.15.14; *Resmi Gazete*, 3 Temmuz 1947, S. 6648, 12605.

⁶⁴⁸ *Resmi Gazete*, 1 Aralık 1949, S. 7068, 15185.

⁶⁴⁹ *Resmi Gazete*, 17 Mayıs 1949, S. 7209, 16141.

⁶⁵⁰ B.C.A., 30.11.1.0-231.13.14.

⁶⁵¹ *T.C. Devlet Salnamesi (1925-1926)*, 519.

⁶⁵² *T.C. Devlet Salnamesi (1926-1927)*, 717.

⁶⁵³ *Resmi Gazete*, 27 Ağustos 1927, S. 669, 3075.

⁶⁵⁴ B.C.A., 030.11.1.0-50.27.5; *Resmi Gazete*, 5 Ekim 1929, S. 1311, 8355.

⁶⁵⁵ *Resmi Gazete*, 13 Mart 1936, S. 3252, 6199.

⁶⁵⁶ *Resmi Gazete*, 10 Ağustos 1936, S. 3378, 7047.

1939'da Sındırgı Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶⁵⁷. Onun yerine de Ceyhan Kaymakamı Nurettin Özbek, Hizan Kaymakamlığına getirilmiştir⁶⁵⁸. Özbek bu göreve 23 Ağustos 1939'da başlamış ve bu görevde 1 yıl 4 ay kadar kalmıştır⁶⁵⁹. 4 Aralık 1940 tarihli bir kararnameyle Sungurlu Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶⁶⁰. Özbek'ten boşalan makama 5 Şubat 1941'de Kırıkhan Kaymakamı Mehmet Ali Durusoy tayin edilmiş olup bu görevde çok az bir süre kalmıştır⁶⁶¹. 7 Temmuz 1941'de Koyulhisar Kaymakamı Fevzi Cönger, Hizan Kaymakamlığına getirilmiştir⁶⁶². 7 Ekim 1941'de alınan kararla Cönger, Erciş Kaymakamlığına, Hizan Kaymakamlığına da Erciş Kaymakamı Şakir Canalp tayin edilmiştir⁶⁶³. Bu görevde 9 ay kaldıktan sonra 17 Temmuz 1942'de Gördes Kaymakamlığına tayin edilen Şakir Canalp'ın yerine Hizan Kaymakamlığına Nizip Kaymakamı Cevat (Cevdet) Yurttaş tayin edilmiştir⁶⁶⁴. Yurttaş, bu görevde 2 yıl kadar kaldıktan sonra 5 Ağustos 1944'te Pınarbaşı Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶⁶⁵. Boş bulunan Hizan Kaymakamlığına da 28 Ağustos 1944'te İncesu Kaymakamı Necati Durdağ atanmıştır⁶⁶⁶. Durdağ, bu görevden 5 Ekim 1945'te ayrılarak Bismil Kaymakamlığına getirilmiştir⁶⁶⁷.

26 Kasım 1945'te Hizan Kaymakamlığına Çal Kaymakamı Sait Halim Öztaş tayin edilmiştir⁶⁶⁸. Öztaş, bu görevde kısa bir süre kaldıktan sonra 6 Mart 1946'da Suruç Kaymakamlığına atanmıştır⁶⁶⁹. Boşalan Hizan Kaymakamlığına da 19 Aralık 1946'da İstanbul Maiyet Memuru Sahir Behlülgil getirilmiştir⁶⁷⁰.

1947'de Merzifon doğumlu Şükrü Kenanoğlu Hizan Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶⁷¹. Bu görevini 1949'a kadar sürdüren Kenanoğlu, 29 Nisan 1949 tarihli kararla

⁶⁵⁷ Yurd Yolu gazetesinde Şahap Bey'in Susurluk Kaymakamlığına tayin edildiği yazmaktadır (*Yurd Yolu*, 2 Ağustos 1939, S. 227, 1).

⁶⁵⁸ *Resmi Gazete*, 4 Ağustos 1939, S. 4276, 12400.

⁶⁵⁹ *Yurd Yolu*, 24 Ağustos 1939, S. 246, 1.

⁶⁶⁰ *İdare*, Ekim 1940, S. 153, 2335.

⁶⁶¹ *Resmi Gazete*, 22 Şubat 1941, S. 4741, 521.

⁶⁶² *Resmi Gazete*, 12 Temmuz 1941, S. 4858, 1328.

⁶⁶³ *Resmi Gazete*, 10 Ekim 1941, S. 4934, 1805.

⁶⁶⁴ *Resmi Gazete*, 21 Temmuz 1942, S. 5163, 3382; Hakkari Eski Valisi Fuat Yurddaş'ın kardeşidir (B.C.A., 490.1.0.0-1389.610.1: 42).

⁶⁶⁵ *Resmi Gazete*, 12 Ağustos 1944, S. 5781, 7493.

⁶⁶⁶ *Resmi Gazete*, 6 Eylül 1944, S. 5801, 7589.

⁶⁶⁷ *Resmi Gazete*, 12 Ekim 1945, S. 6131, 9493.

⁶⁶⁸ *Resmi Gazete*, 3 Aralık 1945, S. 6170, 9665.

⁶⁶⁹ *Resmi Gazete*, 14 Mart 1946, S. 6256, 10249.

⁶⁷⁰ *Resmi Gazete*, 24 Aralık 1946, S. 6488, 11569-11570.

⁶⁷¹ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* (C. 5), 2326.

Ankara ili Ayaş ilçe Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶⁷². Boş bulunan Hizan Kaymakamlık makamına da 6 Temmuz 1949'da Siirt ili Şırnak ilçesi Kaymakamı Reşat Çakmak getirilmiştir⁶⁷³. 22 Haziran 1950'de de bu makama Emirdağ ilçesi Kaymakamı Nusret Budunç getirilmiş, aynı kararnameyle Reşat Çakmak da Emirdağ ilçesi Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶⁷⁴.

1.3.4.5. Mutki

1926'da Mutki kazasının Kaymakamı Haydar Bey idi⁶⁷⁵. Firarileri koruduğu, Üçüncü Ordu Müfettişliğinden bildirilince 9 Şubat 1926 tarihli kararla görevinden azledilmiştir⁶⁷⁶. Ondan boşalan makama birinci sınıf maaş ile emekli Süvari Binbaşı Nevzat Bey'in 22 Şubat 1926'da tayini uygun görülmüştür⁶⁷⁷. Nevzat Bey'den sonra Mutki Kaymakamlığına Ziya Bey'in tayin olduğu anlaşılmaktadır. Üçüncü Sınıf Jandarma Binbaşlarından Ziya Bey bu göreve 13 Ağustos 1927'de tayin olunmuştur⁶⁷⁸. Ancak çok kısa süre bu görevde kaldıktan sonra 24 Eylül 1927'de Anamur Kaymakamlığına tayin edilmiş ve yerine Çine Eski Kaymakamı Münir Sabri Bey atanmıştır⁶⁷⁹. Münir Bey, bu görevde yaklaşık olarak 1 yıl kadar kalmış, daha sonra Harran Kaymakamlığına getirilmiştir⁶⁸⁰. Boş bulunan Mutki Kaymakamlığına 24 Eylül 1928'da üçüncü sınıfla Hukuk Mektebi mezunlarından Sıdkı Bey tayin edilmiştir⁶⁸¹. Yaklaşık 2 yıl bu görevde kaldıktan sonra 13 Mayıs 1930 tarihli kararla Reşadiye ilçesi Kaymakamlığına atanmıştır⁶⁸². Sıdkı Bey'den sonra Mutki Kaymakamlığına 13 Mayıs 1930'da Urla Kaymakamı Talat Bey tayin edilmiştir⁶⁸³. Talat Bey bu görevde 1 yıl, 10 ay kaldıktan sonra 27 Mart 1932'de Maçka Kaymakamlığına atanmış⁶⁸⁴, ondan boşalan Mutki Kaymakamlığına da 15 Kasım 1932'de Kaş Kaymakamı Hayri Bey getirilmiştir⁶⁸⁵.

⁶⁷² *Resmi Gazete*, 17 Mayıs 1949, S. 7209, 16141.

⁶⁷³ *Resmi Gazete*, 20 Temmuz 1949, S. 7263, 16625.

⁶⁷⁴ B.C.A., 30.11.1.0-214.20.4; *Resmi Gazete*, 27 Haziran 1950, S. 7543, 18677-18678.

⁶⁷⁵ *T.C. Devlet Salnamesi (1925-1926)*, 519.

⁶⁷⁶ *Resmi Gazete*, 17 Şubat 1926, S. 300, 988. (3 Mart 1926 tarihli karar)

⁶⁷⁷ *Resmi Gazete*, 22 Şubat 1926, S. 305, 1008.

⁶⁷⁸ *Resmi Gazete*, 27 Ağustos 1927, S. 669, 3075.

⁶⁷⁹ *Resmi Gazete*, 3 Ekim 1927, S. 700, 4116

⁶⁸⁰ *Türk İdare Dergisi*, Yıl: 1, 4, Temmuz 1928, 2.

⁶⁸¹ *Resmi Gazete*, 4 Ekim 1928, S. 1006, 5874; *Türk İdare Dergisi*, Yıl: 1, 6, Eylül 1928, 2.

⁶⁸² *İdare*, Mayıs 1930, S. 26, 745-746.

⁶⁸³ *Resmi Gazete*, 6 Temmuz 1930, S. 1538, 9197.

⁶⁸⁴ *Resmi Gazete*, 4 Nisan 1932, S. 2068, 1335-1336.

⁶⁸⁵ *Resmi Gazete*, 22 Kasım 1932, S. 2258, 2019. Yapılan araştırmalar sonucunda 27 Mart - 15 Kasım 1932 döneminde Mutki Kaymakamlığında vazifeli kaymakama ait herhangi bir bilgiye ulaşamadı.

Hayri Bey'in bu görevden ne zaman alındığına dair herhangi malumata ulaşılamadı. Ancak Hayri Bey'den sonra M. Hilmi Bey'in Mutki Kaymakamlık görevinde bulunduğu Ekim 1933'te kaymakamların terfi listesinden anlaşılmaktadır⁶⁸⁶. Hilmi Bey bu görevine Ekim 1934'e kadar devam etmiş, 13 Ekim 1934'te alınan kararla Bulanık Kaymakamlığına tayin olunmuştur⁶⁸⁷. Hilmi Bey'den sonra Mutki Kaymakamlığına Bedii (Bedri) Bey'in tayin edildiği anlaşılmaktadır. 30 Temmuz 1936 tarihli kararla Bedii (Bedri) Bey, Zara Kaymakamlığına tayin olunmuştur⁶⁸⁸.

Bedii (Bedri) Bey'den boşalan Kaymakamlık makamına Şükrü Zeki Uğurtan geçmiştir. Ancak bu göreve ne zaman geldiği araştırmalar sonucu öğrenilemeyen Uğurtan, 21 Temmuz 1939'da alınan kararla Seferihisar Kaymakamlığına ve yerine de aynı kararla Ezine Kaymakamı Tevfik Akkutay getirilmiştir⁶⁸⁹. Tevfik Akkutay Bey 25 Ağustos 1941'e kadar bu görevi sürdürmüş ve alınan karar ile Maden Kaymakamlığına tayin olunmuş, yerine ise aynı kararla Ali Rıza Ulusman tayin edilmiştir⁶⁹⁰. Ulusman bu görevini 18 Ağustos 1943'te Lapseki Kaymakamlığına atanarak tamamlamış oldu. Ondan boşalan makama Uluborlu Kaymakamlığından vekâlet emrindeki Şerafettin Davran getirilmiştir⁶⁹¹. Davran bu görevde yaklaşık olarak 2 yıl, 2 ay kadar kaldıktan sonra 5 Ekim 1945'te Vize Kaymakamlığına, onun yerine de Sason Kaymakamı Nihat Aksoy, Mutki Kaymakamlığına tayin olunmuştur⁶⁹². Nihat Aksoy da bu görevi 2 yıl kadar yürüttükten sonra 1 Kasım 1947'de Kızılcahamam Kaymakamlığına geçmiştir⁶⁹³.

7 Ocak 1948'de Çayeli Kaymakamı Ahmet Bileydi, Mutki Kaymakamlığına tayin edilmiştir⁶⁹⁴. 3 ay kadar sonra Erzincan iline bağlı Kemaliye ilçesi Kaymakamı Cezmi Kartay 28 Nisan 1948 tarihli kararla Mutki Kaymakamlığına getirilmiştir⁶⁹⁵, 16 Temmuz 1948'de de Kars iline bağlı Arpaçay ilçesine tayin olunmuştur. Aynı kararname ile Hatay

⁶⁸⁶ *Resmi Gazete*, 24 Ekim 1933, S. 2537, 3175.

⁶⁸⁷ *Resmi Gazete*, 6 Kasım 1934, S. 2847, 4459; B.C.A., 30.11.1.0-90.36.3.

⁶⁸⁸ *Resmi Gazete*, 10 Ağustos 1936, S. 3378, 7048.

⁶⁸⁹ *Resmi Gazete*, 4 Ağustos 1939, S. 4276, 12400; *Yurd Yolu* gazetesinde Sivrihisar Kaymakamlığına tayin edildiği yazılmıştır (*Yurd Yolu*, 2 Ağustos 1939, S. 227, 1).

⁶⁹⁰ *İdare*, Ağustos 1941, S. 161, 3141.

⁶⁹¹ *Resmi Gazete*, 25 Ağustos 1943, S. 5491, 5725; Feyzi Kalfagil'in CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği raporda Şerafettin Davran'ın Akhisar Geyvesinden, hukuk mezunu aktardı (B.C.A., 490.1.0.0-1389.610.1: 35).

⁶⁹² *Resmi Gazete*, 12 Ekim 1945, S. 6131, 9493.

⁶⁹³ B.C.A., 30.11.1.0-194.28.10; *Resmi Gazete*, 7 Kasım 1947, S. 6748, 13093.

⁶⁹⁴ B.C.A., 30.11.1.0-195.32.20; *Resmi Gazete*, 13 Ocak 1948, S. 6804, 13486.

⁶⁹⁵ B.C.A., 30.11.1.0-198.11.14; *Resmi Gazete*, 4 Mayıs 1948, S. 6897, 13945-13946.

iline bağı Reyhanlı Kaymakamı Ali Akseven Mutki Kaymakamlığına getirilmiştir⁶⁹⁶. Ali Akseven'in bu görevde çok az bir süre kaldığı anlaşılmaktadır. 22 Eylül 1948'de çıkarılan kararnameyle yeniden Hatay iline bağı Reyhanlı ilçesi Kaymakamlığına tayin olunmuştur⁶⁹⁷.

12 Eylül 1949'da Bursa Maiyet Memuru M. Naci Çerezci, Mutki İlçesi Kaymakamlığına getirilmiştir⁶⁹⁸. Çerezci'nin bu görevde uzun süre kaldığı anlaşılmaktadır. 24 Kasım 1952'de alınan kararla Niğde maiyet memuru Cevat Vural Mutki Kaymakamlığına tayin olunmuştur⁶⁹⁹.

1.3.4.6. Adilcevaz

Yapılan araştırmalar neticesinde Adilcevaz Kaymakamlık makamı hakkında pek az bilgiye ulaşılmıştır. O da Nisan 1924'te Adilcevaz Kaymakamlığına Ahmed Refik Noyan'ın tayin edildiği⁷⁰⁰ ve Adilcevaz eski Kaymakamı Niyazi Ocak'ın 1928'de emekliliğe sevk edildiğidir⁷⁰¹. Bitlis'in ilçe statüsüne getirilmesiyle Ahlat ve Adilcevaz da Van'a bağlanmıştır. Bitlis, 1936'da yeniden il statüsüne getirilirken Ahlat da ilçe statüsüne getirilerek yeniden Bitlis'e bağlanmıştır. Adilcevaz da 1953'e kadar Ahlat'a bağı bir bucak olarak kalmıştır.

1.3.5. Türkiye'de Yerel Yönetim ve Bitlis

T.C. Anayasasında belediye tanımı genel manada mahalli idareler tanımı içinde ifade edilmiştir. 1961 ve 1982 Anayasalarındaki mahalli idareler tanımı ise şöyledir; *“Mahalli idareler, il, belediye veya köy halkının mahalli müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere, kuruluş esasları kanunla belirtilen ve karar organları gene kanunda gösterilen seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan kamu tüzel kişileridir.”* 1580 sayılı Belediye Kanunu'ndaki tanımı ise; *“Belediye, beldenin ve beldede oturanların yerel nitelikte ortak ve uygarlığın gerektirdiği ihtiyaçlarını düzenlemek ve karşılamakla*

⁶⁹⁶ Resmi Gazete, 23 Temmuz 1948, S. 6965, 14453.

⁶⁹⁷ B.C.A., 30.11.1.0-200.25.10.

⁶⁹⁸ B.C.A., 30.11.1.0-208.27.14; Resmi Gazete, 22 Eylül 1949, S. 7313, 16941.

⁶⁹⁹ B.C.A., 30.11.1.0-234.31.17.

⁷⁰⁰ Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (C. 4), 1370-1371.

⁷⁰¹ Türk İdare Dergisi, Yıl: 1, S. 1, Nisan 1928, 4.

yükümlü bir tüzelsilik”⁷⁰². 19. yüzyılın başlarından itibaren padişahlara sunulan pek çok rapor ya da elçilik görevlilerinin kaleme aldıkları sefaretnamelerde gözleme dayalı karşılaştırmalı yöntemin yaygın kullanımı görülmektedir. Sadık Rifat Paşa’nın “*Avrupa Ahvâline Dair Risâle*” si ile Mustafa Sami Efendi’nin “*Avrupa Risâlesi*”, bu türün ilk kapsamlı örnekleridir. Her ikisinde de Batı uygarlığı kent ölçeğinde ele alınmış, hukukî ve idarî rasyonellik, belediye örgütü, kamuoyu gibi temalar birbirleri ile bağlantılı olarak işlenmiştir⁷⁰³.

İlk belediye örgütünün kurulması ancak 1854’te gerçekleşebilmiştir. Başkent İstanbul’da Şehremanetinin kuruluşu 13 Haziran 1854’te Kırım Savaşı’ndan sonra Tanzimat Meclisi tarafından hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur⁷⁰⁴.

1864 tarihli “*Vilayet Nizamnamesi*” ile idari merkeziyetten yerinden yönetime doğru bir gidişi sağlayacak biçimde valilerin ve meclislerin yetkileri arttırılmıştır⁷⁰⁵. 1868’de “*Vilayet Dahilinde Olan Şehir ve Kasabalarda Teşkil Olunacak Daire-i Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurlarının Vezaifi Hakkında Talimat*” şeklinde çıkarılan talimatname ile taşrada da belediye teşkilatı kurulması öngörülmüştür⁷⁰⁶. Günümüzdeki taşra örgütü bu temele dayanmaktadır. Bu düzenin eksiklikleri giderilerek 1870’de yeni bir “*Vilayet Nizamnamesi*” yayımlanmıştır. Bu nizamname, 1864’te kurulan sistemi aynen benimsemiş ancak bazı noktalara daha fazla açıklık getirmiştir⁷⁰⁷. Bu nizamname sonrasında 9 Ocak 1871 tarihli “*Şehir ve Kasabalar Belediye İdare Meclisi Hakkında*” 111-128. madde ve 1 özel madde ile bir nizamname çıkarıldı⁷⁰⁸. Bu düzenlemelere göre vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde belediye teşkilatı kurulmuştur. Bilhassa 111 ve 112. maddelerle belediye teşkilatı hakkında önemli detaylardan bahsedilmiştir. Buna göre vali, mutasarrıf ve kaymakamlık merkezleri olan ve her bir şehir ve kasabada belediye işleri için belediye meclisi namıyla bir meclisin olduğu,

⁷⁰² Ziya Çoker, *Belediye Başkanları Görev ve Yetkileri*, Ankara 1999, 1-2.

⁷⁰³ Ekrem Işın, “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, 352.

⁷⁰⁴ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, 3-4.

⁷⁰⁵ Bülent Tahiroğlu, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, 599.

⁷⁰⁶ *Düstur*, 1. Tertip, C. 2, 491-497.

⁷⁰⁷ Tahiroğlu, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, 599.

⁷⁰⁸ *Düstur*, 1. Tertip, C. 1, 648-651.

belediye idare meclisinin bir başkan, bir yardımcı, altı üye, bir mühendis ve memleket doktoru bulunduğundan bahsedilmiştir⁷⁰⁹.

1876'da kabul edilen Kanun-ı Esasinin 108-110. maddeleri taşra örgütünü de düzenlemiştir. Yerel yönetimler, Fransız örneğine göre kurulmuştur. Fakat anayasanın bu konularda öngördüğü kanun, bir türlü çıkarılamamıştır. Sonunda II. Meşrutiyet Döneminde Balkan Savaşlarının ardından, Meclislerin dağıtıldığı bir zamanda bir “*Kanun-ı Muvakkat*” (Geçici Kanun) ile vilayet yönetimi düzenlenmiş (1913) ve bu geçici kanun 1929 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Bu suretle yerel yönetimlerin bir parçası sayılan belediyeler ilk defa 1869'da İstanbul kenti için kurulmuş ve 1870'ten sonra da ülkeye yayılmıştır⁷¹⁰.

I. Meşrutiyetin İlanı ve Meclis-i Mebusanın açılmasından sonra belediyeçilik alanında yeni gelişmeler yaşanmıştır. 5 Ekim 1877'de çıkarılan “*Vilayat Belediye Kanunu*” ile devlet maliyesi ve belediye idareleri ayrı gösterilmiştir. Bunun yanı sıra görev ve yetkileri de ayrılmıştır. Belediye meclislerine tüzel bir kişilik kazandıran bu kanunla getirilen düzenleme, belediye meclislerini, emlak sahibi ve Osmanlı tebasından olmak koşuluyla devlet tarafından atanan fahri bir reis ve halk tarafından seçilen 6 ile 12 kişiden oluşacak üyeler teşkil etmiştir⁷¹¹.

19. yüzyılda çözülen yönetim sisteminden belediyeye geçiş bir aşamada olmadı. Yeni yönetim arayışlarına İstanbul'dan başlanmıştır. İstanbul'u imar etmek, yollarını sokaklarını genişletmek, kentin temizlik işlerini yürütmek, esnaf ve her toplumun doğrudan doğruya geresinim hissettiği günlük, ortaklaşa hizmetleri yerine getirmek üzere merkezi yönetimden ayrı, özerk yerel yönetim birimleri oluşturulmuştur. Bu hususta yerel olarak yönetimin uygulanabilir olması için bir yerde nüfusun 2.000 bini aşması ve belli başlı bazı şartların yerine getirilmesi şart koşulmuştur⁷¹².

⁷⁰⁹ Seyitdanlıoğlu, “Tanzimat Döneminde Modern Belediyeçiliğin Doğuşu”, 96.

⁷¹⁰ Tahiroğlu, “Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, 599.

⁷¹¹ Murat Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi 1 - Osmanlıdan Cumhuriyete (1866-1930)*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 2008, 48. Böylece getirilen düzenleme daha demokratik bir ortam oluşturabilmiştir. Ancak Bitlis'te 1881 yılına gelindiğinde hala vilayetteki idare, dava, ticaret ve belediye meclisi üyelerinin seçim yerine tayinle atanmasından ve bunların da uygunsuz hareketlerinden dolayı halk bu sistemin değiştirilmesi için 22 Ekim 1881'de şikayet dilekçeleri göndermiştir (BOA., DH.MKT., 1337/101).

⁷¹² Cevat Geray, “Belediyelerimizin Yapısal Sorunları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 32, 1, 33-34.

Vilayat ve Dersaadet Belediye Kanunlarının neşri tarihinden 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun yürürlüğe girdiği tarihe kadar olan döneme bakıldığında vilayet belediyelerinde belediye başkanı, belediye meclisi üyeleri arasından devletçe dört sene süreyle tayin olunmaktaydı. Daha sonra 28 Nisan 1914 tarihli ve Vilayet Belediye Kanunu'nun 4. maddesine uygun geçici kanun başlıklı bir kanunla belediye başkanlarının belediye üyesi dışından da devletçe tayin edilebileceği tasrih edilmiştir. Ancak iki sene kadar tatbik edilen bu geçici kanunun bir faydası görülmediğinden bahisle Meclis-i Mebusan'ın 12 Ocak 1916 tarihli kararname ile yürürlükten kaldırılarak 1878 tarihli kanunun başkan seçimine ait hükümlerinin yürürlüğü iade edilmiştir. Sonrasında belediye başkanlarının seçim suretlerine dair olan 30 Ekim 1922 tarihli ve 278 numaralı kanunla belediye başkanlarının seçiminde bir yenilik getirilmiştir. Bu kanuna göre; belediye başkanları belediye meclisi üyeleri arasından ve meclisçe iki sene müddetle ve gizli oy çokluğuyla seçilirdi⁷¹³.

18 Aralık 1922'de “*Teşkilat-ı Belediyeye Kanun-u Muvakkatı*” çıkarılmıştır. Bu kanunla belediye örgütü merkeziyetçi bir esasa göre yeniden kurulmuş ancak belediye hizmet ve örgütlenmedeki ikiliği bu kanun da ortadan kaldırmamıştır. Yani belediye örgütü modern bir kentin gerektirdiği bütünlüğe yine sahip olamamıştır⁷¹⁴.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra Türkiye'nin devraldığı 389 belediye teşkilatı vardı. Bu belediyelerin 20'sinde düzenli içme suyu, 4'ünde elektrik tesisatı, 17'sinde mezbaha, 7'sinde spor alanı, 29'unda park, bahçe ve 90'ında da pazaryeri mevcuttu⁷¹⁵. Bundan da anlaşılacağı üzere donanımlı bir belediye yapısından söz etmek mümkün değildir.

Belediye seçimlerinde adayların belirlenmesine ilişkin olarak 1923 tarihli nizamnamede yer alan 56. madde gereğince nahiye ve belediye üyelerinin seçilmesinde Vilayet İdare Heyetinin ilçelerdeki idare heyetleriyle yaptığı görüşmeler belirleyici olmuştur. Aday gösterilmeyen seçimlerde parti üyelerinin ve vatandaşların eğilimlerini anlamak ve görüşlerini dinlemek için 1933'te “*CHP İntihap Yoklaması Talimatnamesi*” yayımlamıştır. Bu talimatname 25 Haziran 1933'te Fırka Genel Başkanlık Meclisi

⁷¹³ Sıddık Tümerkan, *Türkiye'de Belediyeler (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum)*, R. Zelliç Basımevi, İstanbul 1946, 56-57.

⁷¹⁴ Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, 301-302.

⁷¹⁵ İlhan Tekeli, "Cumhuriyetin ilk Yıllarında Belediyecilik Anlayışının Oluşumu (1923-1930)", *Mimarlık Dergisi*, Yıl: 15, 2, Ankara 1977, 17.

tarafından onaylanmıştır. Genel Başkanlık Meclisi kararıyla aday gösterilecek seçimlerde, parti kongrelerinin yapacakları seçimlerde, parti idare heyetlerinin kendi içlerinde yapacakları seçimlerde, yardım dernekleri, ticari şirket ve kurumların idare heyetleri seçimlerinde ve belediye sınırı dışındaki muhtar ve ihtiyar heyetleri seçimlerinde yoklama yapılamazdı. Yoklama yapılacak seçimler milletvekili seçimine esas olan ikinci seçmen, belediye (belediye meclisi) üyeliği ve milletvekili seçimi, teftiş heyetleri üyeliği seçimleridir⁷¹⁶.

3 Nisan 1930 tarih ve 1580 sayılı Belediye Kanunu⁷¹⁷ ile uygar belediyecilik faaliyetlerinin başlamasına imkân sağlanmış oldu. Bu kanunun ilk üç maddesine göre; Belediye, beldenin ve belde sakinlerinin mahalli mahiyette ortak ve medeni ihtiyaçlarını düzenlemek ile mükellef hükmi bir şahsiyettir. Nüfusu ne miktarda olursa olsun kaza ve vilayet merkezlerinde ve nüfusu iki binden fazla olan yerlerde belediye teşkilatının mecburidir. Belediye idaresi, belediye meclisi ile belediye encümeni ve belediye başkanıyla yardımcılara, belediye şubeleri mevcut ise şube müdürlerine ve şube heyetlerine emanettir. Yine 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun 89. maddesi gereğince Belediye Başkanları meclisten veya bu kanuna göre seçme hakkına sahip olmak üzere hemşerileri içinden veya dışarıdan dört sene için gizli oy ile üye adedi tayin edilmiş olanların çoğunluğu ile meclis tarafından seçilirdi. Bunun yanı sıra başkanlık seçimi vilayet merkezi olmayan yerlerde Valinin tasdiki, vilayet merkezi belediyelerinde İçişleri Bakanının ataması ve Cumhurbaşkanının onayı ile kesinleşirdi⁷¹⁸. Yani 1580 sayılı Belediye Kanunu'na göre belediye başkanlarını halk doğrudan seçemiyordu. Belediye Meclis üyeleri tarafından seçilir ve Bakanlar Kurulu tarafından atama yoluyla görevlendirilmekteydi. Bu metot 1963'e kadar devam etmiştir. 19 Temmuz 1963'te kabul edilen 307 numaralı kanun ile 1580 sayılı Belediye Kanunu'na bazı maddeler eklenmiştir. Buna göre belediye meclis üyeleri seçiminde nispi temsil ve belediye başkanları seçiminde çoğunluk usulü uygulanırdı. Bu tarihten itibaren seçim yoluyla atamalara başlanmış olup, 3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun 23, 25, 89, 92. maddeleri ile 5669, 6424, 6437 ve 7363 sayılı kanunlar yürürlükten kaldırılmıştır⁷¹⁹.

⁷¹⁶ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, İstanbul 2012, 253-254.

⁷¹⁷ *Düştur*, Tertip: 3, C. 11, 80. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dilaver Akgün, Akif İşcan, *Belediyeler ve Hususi İdareler Rehberi*, Osmanbey Matbaası, C. 1, İstanbul 1938.

⁷¹⁸ *Resmi Gazete*, 14 Nisan 1930, S. 1471, 882.

⁷¹⁹ *Resmi Gazete*, 27 Temmuz 1963, S. 11465, 9-12.

Genel bir çerçeve ile bakıldığında 1923-1930 yılları arasında birçok sorunlarla karşılaşmıştır. 1924'te İstanbul'daki sistem örnek alınarak Ankara Şehremaneti kurulmuş, yine aynı yıl Dâhiliye Vekâletine bağlı “*Umumi Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti*” ve çıkarılan “*Usul-ü Muhasebe-i Belediye Talimatnamesi*” ile belediyeler düzenlenmeye çalışılmışsa da tam olarak belediyecilik örgütlenmesi 1930'dan itibaren başlamıştır. O yıl Fransız Belediye Kanunu'nun hemen hemen aynısı olan kanun kabul edilmiştir. Aynı yıl çıkarılan “*Umumi Hıfzısıhha Kanunu*” ve 1933 yılında çıkarılan “*Belediyeler Bankası Kurulu Kanunu*” ile Türk Belediyeciliğinin genel bir çerçevesi çizilmiş oldu⁷²⁰.

Yerel seçimlerde seçme ve seçilebilme şartları ise şöyledir:

Seçme şartları içerisinde Türk olmak, seçim başlamadan önce en az 6 aydan beri bulunduğu beldede ikamet etmekte olduğunu ispat etmek, 18 yaşını bitirmiş olmak, ağır hapis cezasına mahkûm olmamak, genel hizmetten men edilmemiş olmak, hırsızlık, dolandırıcılık, emniyeti kötüye uğratma, iflas gibi yüz kızartıcı suçlardan mahkûm bulunmamak şartları aranmıştır. Silahaltında bulunan askerler, jandarmalar, zabitler ve polisler, askeri memurlar belediye seçimine karışamazlardı. Seçilebilme şartları ise şunlardır; belediye meclisine üye seçilebilmek için Türk olmak, 23. maddenin 2. fıkrasındaki⁷²¹ vasıfları taşımak, genel hizmetlerden kısıtlı bulunmamak, 25 yaşını bitirmiş olmak, Türkçe okur-yazar olmak, 23. maddenin 4, 5, 7. fıkralarında yazılan suçlardan biriyle mahkûm olmamak, belediyeye ait bir işin mukavili, müteahhidi veya bunların kefil ve ortağı veya bu cihetlerden borçlu bulunmamak lazımdır. Silahaltında bulunan askerler, jandarmalar, zabitler polisler ve askeri memurlar belediyeye üye seçilemezlerdi⁷²². Bunların yanı sıra 1930 yılına kadar yerel seçimlere kadınların katılması söz konusu değildi. Bu uygulama Türkiye Cumhuriyeti'ne has bir durum olmayıp, Osmanlı Döneminden gelen bir geleneğin devamıydı. Kadınlar, yerel seçimlere katılma hakkını 3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 sayılı Belediye Kanunu'nu gereği elde etmişlerdir⁷²³.

⁷²⁰ Alpay Tırıl, *Cumhuriyet Döneminde Sinop (1923-1950)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi S.B.Ü., Samsun 2010, 57.

⁷²¹ Seçimden en az 6 ay önceden bulunduğu beldede ikamet ettiğini belgelemek.

⁷²² *İdare*, Nisan 1930, S. 25, 554-555; *Resmi Gazete*, 14 Nisan 1930, S. 1471, 8826.

⁷²³ TBMM Z.C., 03.04.1930, D. 3, C: 18, İ: 43, 3-8; TBMM Z.C., 20.3.1930, D.3, C.17, İ. 37, s. 68.

1.3.5.1. Bitlis'te Yerel Seçimler ve Yöneticiler

Belediye teşkilatının ilk düzenlendiği dönemlerde Bitlis, Erzurum vilayetinin Muş sancağına bağlı bir kaza statüsünde idi. Bundan dolayı Bitlis'teki ilk belediye örgütü Erzurum'daki teşkilatlanmadan sonra olmuştur. Erzurum Belediyesinin 1860'ların ortalarında kurulmuş olduğu hususu yapılan araştırmalar neticesinde saptanmıştır⁷²⁴. Bitlis Belediye Teşkilatı'nın kuruluş dönemini Erzurum vilayet salnamesinden öğrenmek mümkündür. Bu durumda Bitlis'teki belediye teşkilatının ilk örneğine 1873'teki vilayet salnamesinde rastlanılmaktadır.

Belediye teşkilatına geçmeden önce Bitlis kazasındaki diğer idari teşkilat ve yöneticilere bakmak gerekirse yine Erzurum vilayet salnamesinden yararlanmak gerekmektedir. Buna göre, Erzurum vilayetinin 1870 tarihli salnamesinde, Erzurum vilayetine bağlı Muş sancağına bağlı Bitlis kazası Kaymakamı Ragıp Efendi'dir. Naib (?) Efendi, Müftü Ahmed Efendi, Mal Müdürü Recep Efendi, Sandık Emni Ohanis Ağa yönetici kadrosunda yer almışlardır. Salnameye göre, İdare Meclisinin başkanlığını kaymakam yapmıştır. Üyeler ise, Ali Ağa, Avadis Ağa, Kâtip Abdurrahman Efendi'dir. Meclis-i Deavi (Dava Meclisi)'de ise başkanlığı Naib Efendi yürütmüştür. Diğer üyeler ise, Mümeyyizan Cafer Ağa ve Agob Efendi, Kâtip Mustafa Bey'dir⁷²⁵. Bir sonraki yıl idari teşkilatta pek de bir değişiklik olmamıştır.

1871 tarihli vilayet salnamesinde kaza kaymakamı yine Ragıp Efendi'dir. Kaza Naibi Mehmed Raşid Efendi, Kaza Müftüsü Hacı Ahmed Efendi, Kaza Mal Müdürü Serceb Efendi, Kaza Sandık Emni Enderbas Ağa'dır. İdare Meclisi başkanı kaza kaymakamı, üyeler ise Naib Efendi, Müftü Efendi, Ali, İsmail, Agob Ağalar, Avadis Efendi, Katip ise Osman Efendi'dir. Dava Meclisi Başkanı Naib Efendi'dir. Mümeyyizan ise; Hacı Bey, Necmeddin Efendi, Manuk ve Agob Ağalardır. Kâtip ise Mustafa Efendi'dir⁷²⁶. 1872 tarihli vilayet salnamesine bakıldığında idarecilerde ufak tefek değişikliklerin olduğu görülmektedir. Bu salnameye göre; Kaymakam yine Ragıp Efendi'dir. Diğer yöneticiler ise; Naib Ali Naci Efendi, Müftü Hacı Ahmed Efendi, Mal Müdürü Recep Efendi, Sandık Emni Aydiyas Ağa'dır. İdare Meclisi başkanı kaza

⁷²⁴ Küçüküçürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 33-37.

⁷²⁵ *Erzurum Vilayet Salnamesi*, 1287 (1870), 77.

⁷²⁶ *Erzurum Vilayet Salnamesi*, 1288 (1871), 76.

kaymakamı, üyeler ise, Müftü Efendi, Mal Müdürü, Ali, İsmail, Avedis Ağalar, Katip Ahmed Efendi'dir. Meclis-i Deavi (Dava Meclisi) başkanı Naib Efendi, üyeler ise Hacı Necmeddin Efendi, Manuk, Varcabit Ağalar, Kâtip Mustafa Efendi'dir⁷²⁷.

Araştırmalar neticesinde elde edilen kayıtlarda Bitlis'te belediye teşkilatının 1873 yılında kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde belediye başkanlığı görevinde Ali Ağa vardır. Belediye meclis üyesi/üyelerine ilişkin ise salnamede “*derdest teşkil olduğu*” ifadesi yer almaktadır. Kâtip Şeyh Osman Efendi'dir. Belediye teşkilatı dışında kazadaki diğer yöneticiler de şunlardır; Kaymakam İbrahim Bey, Naib Ali Naci Efendi, Müftü Hacı Ahmed Efendi, Mal Müdürü Recep Ağa, Sandık Emmini Murad Haki Efendi'dir. İdare meclisi başkanı kaza kaymakamı, üyeler; Naib Efendi, Müftü Efendi, Mal Müdürü, Bapir, Safer ve Karciyan Ağalar, Kâtip Ahmed Efendi'dir. Meclis-i Deavi (dava) Başkanı Naib Efendi, Mümeyyizan ise; Hacı Necmeddin ve Mustafa Efendiler, İsmail ve Varcabit Ağalardır⁷²⁸. 1874 yılında Bitlis'teki idari kadroda bir önceki yıla göre herhangi bir değişiklik olmamıştır⁷²⁹.

1875 yılına bakıldığında Bitlis kazasının idari yönetimi şöyle olmuştur: Kaymakamlık makamında Mehmed Ali Bey bulunmuştur. Naib Hafız Ali Efendi, Müftü Hacı Ahmed Efendi, Mal Müdürü Receb Hüsnü Efendi, Sandık Emmini ise Apit Ağa'dır. İdare Meclisinde Başkan Kaza Kaymakamı, Aza-i Tabi: Naib, Müftü, Mal Müdürü; Aza-i Muntahibe, Bapir, Cafer, Avedis Ağalar, bir kadrosu ise boş, İdare Katibi Ahmed Efendi'dir. Meclis-i Deavi (Dava Meclisi): Başkanı Kaza Naibi, Mümeyyizan; Hacı Necmeddin Efendi, İsmail Ağa, Manuk Ağa, Katip Mustafa Efendi'dir. Belediye Meclisi Başkanı Ali Ağa'dır. Üyeler ise; Bapir Ağa, Hacı Sercep, Begos, Ohanis Ağalardır⁷³⁰. 1876 tarihinde ise birkaç değişikliğin yanı sıra idari kadro tamamen aynı kalmıştır. Bir önceki yıl boş olan idare meclisi kadrosuna Artin Ağa atanmış, kâtiplik makamı boşalmış, Belediye Meclisi Kâtipliğine de Recep Efendi getirilmiştir⁷³¹.

İlçelerden Adilcevaz Belediyesi 1875'te kurulmuş olup ilk belediye reisi de Şerif Ağa'dır. Ahlat Belediyesinin tarihi de çok eski geçmişe dayanmaktadır. Ahlat

⁷²⁷ *Erzurum Vilayet Salnamesi*, 1289 (1872), 79.

⁷²⁸ *Erzurum Vilayet Salnamesi*, 1290 (1873), 102.

⁷²⁹ *Erzurum Vilayet Salnamesi*, 1291 (1874), 102.

⁷³⁰ *Erzurum Vilayet Salnamesi*, 1292 (1875), 98.

⁷³¹ *Erzurum Vilayet Salnamesi* 1293-1876, 85.

Belediyesinin Bitlis il yıllığına göre 1896 yılında kurulduğu belirtilmiştir⁷³² ise de “Salname-i Vilayet-i Bitlis” kayıtlarına göre daha önce kurulduğu anlaşılmaktadır. Zira bu kayda göre 1894/1895’te Ahlat Belediyesi mevcut olup başkanı Halil Bey’dir. Azaları ise Şeyh Sıyad Efendi ve Kasım Ağa’dır⁷³³. 1900/1901’de Ahlat Belediye Reisi Resul Efendi olup azaları önceki yönetimle aynıdır⁷³⁴. 1 yıl sonra Ahlat belediye reisi aynı kalmakla beraber azalar değişmiştir. Salmameye göre belediye dairesindeki azalar Derviş ve Ali Ağalardır⁷³⁵. Sonraki yıl da belediye reisi ve azalar aynı kalmıştır⁷³⁶.

I. Meşrutiyet’in İlanı ile beraber vilayet statüsü kazandırılan Bitlis’in belediye teşkilatı hakkında 1881’e kadar geçen süre ile alakalı yapılan araştırmalar neticesinde kayda değer bir malumata ulaşılamadı. Sadece 22 Ocak 1889’da Şura-ı Devlet Başkanlığına gönderilen bir yazıda Bitlis Belediye Eski Başkanı Mehmed Efendi hakkında icra edilen tahkikat neticesinde beraat etmiş olduğu ve Nüfus Nezaretinde bulunduğu sırada vefat ettiği kaydı geçmiştir⁷³⁷. Kayıt altına alınan sıralamaya göre Mehmed Efendinin 1876’dan sonra Bitlis Belediye Başkanlığında bulunmuş olduğu ve işlemiş olduğu bir suçtan dolayı hakkında tahkikat yapıldığı anlaşılmaktadır.

1881 yılına gelindiğinde, o yıl içerisinde Bitlis belediye teşkilatının yanı sıra idare, dava ve ticaret meclislerinin hem yöneticileri hem de faaliyetlerinden hoşnut olmayan bir halk kitlesi belirmiştir. Bilhassa İslam dininin genel hukukunun her vecihle uygulanabilir olmasını halka pek gösteremeyen yöneticileri şikâyet etmek isteyen bu halk, bunların değiştirilmesi için 22 Ekim 1881’de dilekçe göndermişlerdir. Bu dilekçede yöneticilerin zorbalıklarına karşı onların seçimle iş başına getirilmesi usulü benimsenmiş olmasına rağmen halkı bu hürriyetten mahrum bıraktıkları ve bu yüzden halkın hicret etmek zorunda kaldığından dem vurularak bahsi geçen bu yöneticilerin değiştirilmesi talebinde bulunulmuştur. Dilekçede Belediye Başkanı’nın Avedis Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Başkanın yanı sıra meclis üyeleri olarak Cafer Ağa, Müftü, Hacı Necmeddin, Mustafa, Yasin ve Agob Ağaların da isimleri geçmektedir. Dilekçede aynı

⁷³² *Bitlis İl Yıllığı* (1967), 29.

⁷³³ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, Bitlis Vilayet Matbaası, R. 1310 (M. 1894/1895), 183. Bitlis il yıllığında Ahlat Belediyesinin bu tarihteki başkanının Recep Efendi olduğu ifade edilmiştir. Recep Efendi Ahlat Belediyesinin aynı zamanda ilk başkanıdır (*Bitlis İl Yıllığı* (1967), 117).

⁷³⁴ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, (Vilayet Matbaasında Tabedilmiştir), R. 1316 (M. 1900/1901), 159.

⁷³⁵ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, (Bitlis Vilayet Matbaasında Tabedilmiştir), R. 1317 (M. 1901/1902), 143.

⁷³⁶ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, (Bitlis Vilayet Matbaasında Tabedilmiştir), R. 1318 (M. 1902/1903), 145.

⁷³⁷ BOA., ŞD. 1877/43.

zamanda daha evvelden de Dâhiliye Vekâletine ismi geçen şahısların işten el çektilirilmesi için dilekçeyle başvurulduğu anlaşılmaktadır. Bahsi geçen dilekçe 5 Ramazan 1298 (1 Ağustos 1881) tarihinde vekâlete gönderilmiştir. Vekâletten bahsi geçen şahısların azli, kanun ve nizama uygun seçim yapılarak yöneticilerin belirlenmesi hususunun bildirildiği yazı ise 8 Ağustos 1881 tarihinde ve 33 numaralı yazı ile bildirilmiştir⁷³⁸.

Belediye Başkanı Avedis Efendi'nin bir önceki yıl da bu görevde olduğu düşünülmektedir. Çünkü halkın yöneticiden rahatsız olması için onun hizmetlerini görmüş olması gerekmektedir. Bu yüzden yukarıda da bahsi geçtiği üzere Avedis Ağa'nın işten el çektilirilmesi talebinde bulunulması için halkın en azından bir süre belediye başkanının hizmetini göz önünde bulundurmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde belediye binasının tamir edildiği görülmektedir. Nitekim 28 Eylül 1880'de çıkarılan mazbata ile Bitlis'teki hükümet konağının tamir masrafları ve tefrişatının belediye gelirlerinden karşılanması kararlaştırılmıştır. Bu hususta 22.299 kuruşluk ödenek ayrılmıştır⁷³⁹.

Avedis Efendi'nin başkanlık görevinden ne zaman ayrıldığı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kayıtlara göre Avedis Efendi'den sonra başkanlık makamına Hacı Kasım Ağa getirilmiştir. Kasım Ağa'nın da görevini kötüye kullanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bitlis vilayetine 17 Zilkade 1304'te (7 Ağustos 1887) gönderilen yazıda hırsızlıklar ve suiistimallerden dolayı muhakeme altında bulunan Belediye Başkanı Kasım Ağa'nın bazıları tarafından kayırıldığına dair şikâyetlerin olduğu, bu münasebetle şikâyetlerin göz önünde bulundurulup gereken muamelenin buna göre icra edilmesi istenilmiştir⁷⁴⁰. 15 Ağustos 1887'de kayda alınan bir yazıda, Bitlis Belediye Başkanı Kasım Ağa'nın haksız yere görevinden alınmasında bazı suiistimleri olduğu, hâlbuki Kasım Ağa'yı ve aşiretleri menfi yola teşvik ederek hükümet aleyhine sevk edenlerin alaybeyi ve telgraf müdürü olduğu iddia edildiğinden onların hakkında da gerekenin yapılması Bitlis vilayetinden istenilmiştir⁷⁴¹. Yapılan muhakemeler neticesinde Kasım Ağa Bitlis Belediye Başkanlığı görevinden alınmıştır.

⁷³⁸ BOA., DH. MKT., D. 1337, G. 101.

⁷³⁹ BOA., ŞD., D. 283, G. 15.

⁷⁴⁰ BOA., DH. MKT., D. 1437, G. 40.

⁷⁴¹ BOA., DH. MKT., D. 1439, G. 69.

Kasım Ağa'dan sonra Bitlis Belediye Başkanlığına Abdullah Efendi tayin olunmuştur. Ancak Abdullah Efendi'nin de göreve geldikten kısa bir süre sonra görevini suiistimal ettiği görülmüştür. 22 Mart 1888'de Bitlis vilayetine gönderilen yazı ile Bitlis Belediye Başkanlığına tayin olunan Abdullah Efendi'nin hırsızlığı hakkında sorgu hâkimliğince düzenlenen evrakın göz önünde bulundurulmadığı vesaireye dair Muş merkezde Adil ve arkadaşlarının imzalarıyla düzenlenmiş ihbar telgrafi Bitlis vilayetine gönderilmiştir. Gereken incelemenin yapılması ve hakikatin ortaya çıkarılarak neticenin bildirilmesi istenmiştir⁷⁴². Abdullah Efendi'nin bu görevi 2 yıl kadar yürütmüş olduğu anlaşılmaktadır.

Abdullah Efendi'den sonra başkanlık görevine Bedri (Bedir) Bey gelmiştir. Bitlis Valisi Rauf (Mehmet Şerif Rauf Paşa) imzasıyla Dâhiliye Vekâletine 11 Ocak 1890'da gönderilen şifre ile Bitlis Merkez, Muş, Siird ve Çapakçur kazalarının belediye başkanlarının isimleri bildirilmiştir. Bu şifrede Bitlis Belediye Başkanı olarak Bedri Bey'in ismi geçmiştir⁷⁴³. Bedri Bey'in de görevini kötüye kullanmış olduğu ve halk tarafından şikayet edildiği anlaşılmaktadır. 27 Mayıs 1892'de Bitlis vilayetine gönderilen yazıda belediye başkanının vukua gelen hırsızlık olayı vs. hallerinden dolayı yapılan şikayeti içeren Hüseyin ve Süleyman imzalarıyla Bitlis merkezinden çekilen telgraf üzerine durumun incelenmesi istenmiştir⁷⁴⁴. Bedri Bey hakkında yapılan tahkikata dair herhangi bir kayıt bulunmazken Bedri Bey'in bu görevde 3 yılı doldurmadığı anlaşılmaktadır.

Bedri Bey'den sonra yerine Halil Kemal Efendi tayin edilmiştir. Halil Kemal Efendi'nin kendinden önceki belediye başkanlarından farklı olarak görevinde daha dikkatli olduğu görülmüştür. Bu yüzden de 3 Nisan 1893'te Başvekâlete gönderilen yazı ile memurluk vazifesini güzel ifa ettiğinden dolayı üçüncü rütbe ile ödüllendirilmiştir. Bu durum maliyedeki kayıtlara da gönderilmiştir⁷⁴⁵. Halil Kemal Bey'in bu görevi 1894 yılında da devam ettirdiği anlaşılmaktadır. 1894 tarihli Bitlis Vilayet Salnamesinde Belediye dairesindeki görevliler şöyle gösterilmiştir; Belediye Başkanı Halil Kemal Efendi, üyeler Hacı Abdulkadir, Abdulgani, Davut ve Kendiryan Agub Ağalar. Tabip

⁷⁴² BOA., DH. MKT., D. 1496, G. 20.

⁷⁴³ BOA., DH.ŞFR., D. 142, G. 32.

⁷⁴⁴ BOA., DH.MKT., D. 1954, G. 18.

⁷⁴⁵ BOA., DH.MKT., D. 7, G. 94.

olarak Alikyanpoli Efendi bulunmuştur. Kâtip Sıdkı Efendi, Sandık Emmini Recep Efendi ve Müfettiş Yakup Efendi'dir⁷⁴⁶.

Halil Kemal Efendi'nin belediye başkanlığı görevinden sonra başka bir nedenden dolayı sorguya alındığı görülmektedir. Ne tür bir suçtan dolayı muhakeme (gözaltı) altına alınmış olduğu bilgisine arşiv kayıtlarının incelemesi neticesinde ulaşılamamıştır. Ancak Halil Kemal Efendi hakkındaki hüküm ittifakla verilmiş olmasına rağmen kanunun gereği o dönem itibariyle yerine getirilememiş ve bu durumun incelenmesi Başvekâletçe 18 Cemaziyelevvel 1321'de (12 Ağustos 1903) Bitlis vilayetinden talep edilmiştir⁷⁴⁷. Bu arada 1895 yılı belediye gelirlerinin pek de iç açıcı olmadığı görülmektedir. Bitlis Belediyesinin 1895 yılı gelirinin kazadaki ihtiyaçlara dahi kâfi gelmediğinden gelirin bir kısmının hazineye gönderilmesi hususundaki talep edilmişti. Buna karşılık 25 Haziran 1895'te Başvekâlete gönderilen yazıda merkez kazanın düzenlenmesi, tedbirlerin görülmesi, fukara ahalinin ihtiyaçlarının karşılanması gerektiğini ve bütün bunlara da belediye gelirlerinin kâfi gelmediği Vilayet Meclis İdaresinden 15 Mayıs 1895'te gönderilen mazbata ile bildirildiği söylenmiştir. Ancak buna cevap olarak 20 Ağustos 1895'te Bitlis Valiliğine yazılan yazıda muvazene-i umumiyenin husul ve dengelenmesi için vilayet belediye dairesi gelirlerinden farklı kalemlerdeki vergilerin alınması gerektiği hususu bildirilmiştir⁷⁴⁸.

Halil Kemal Efendi'den sonra belediye başkanlığı makamına Bitlis İl Yıllığı'nda geçtiği üzere Hacı İsa Efendi geçmiştir. Hacı İsa Efendi, Silahtaroglu ailesinden olup 1967 yılına kadar da mevcudiyetini sürdüren belediye binasını inşa ettirmiştir⁷⁴⁹.

1898 yılından itibaren Bitlis Belediyesi hakkında daha düzenli bilgilere ulaşılabilmektedir. 1898'de Bitlis Belediye Başkanlığındaki görevliler şunlardır:

Belediye Başkanı Hacı Yasin Efendi'dir. Üyeler ise; Aliagazade Davut Ağa, Hacı Hasanzade Yusuf Efendi, Beşiryan Murat Ağa, Kakusyan Haçık Efendi'dir. Tabip olarak Mehmet Cemal Efendi, Katip Şeyh Recep Efendi, Sandık Emmini Rıza Efendi'dir⁷⁵⁰.

⁷⁴⁶ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, Bitlis Vilayet Matbaası, R. 1310 (M. 1894/1895), 118.

⁷⁴⁷ BOA., BEO., D. 2655, G. 199117.

⁷⁴⁸ BOA., DH.MKT., D. 389, G. 2.

⁷⁴⁹ *Bitlis İl Yıllığı 1967*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara 1967, 10.

⁷⁵⁰ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, Bitlis Vilayet Matbaası, R. 1314 (M. 1898), 116.

Subaşıoğullarından olduğu bilinen Belediye Başkanı, başkanlık yaptığı sırada mevcut belediye binasının yanına ikinci bir belediye binası da inşa ettirmiştir⁷⁵¹.

1899'un sonu ile 1900 yılının başında ise Bitlis Belediye Başkanlığında Rüştü Efendi bulunmuştur. Üye olarak da Fedayizade Abduh Efendi, Hacı Necmeddin, Efendizade Faik Efendi, Beşiryan Murat Ağa, Haçmanukyan Agob Efendi, Basmacıyan Haçmanuk Efendi bulunmuştur. Tabip Mehmet Celaleddin Efendi, Katip ve Sandık Emni Rıza Efendi, Müfettiş Yakup Efendi bulunmuşlardır⁷⁵².

Bitlis Belediyesinin 1900 yılındaki yöneticileri ise şöyledir; Belediye Başkanlığında yine Rüştü Efendi bulunmaktadır. Üyelere bakıldığında ise şu isimler vazifelidir; Menteşe Aliağazade Davut Ağa, Hacı Necmeddin, Efendizade Faik Efendi, Beşiryan Murad Ağa, Haçmanukyan Agop ve Basmacıyan Haçmanuk Efendilerdir. Bunların yanı sıra Tabip vekili olarak Tabur Tabibi Yüzbaşı Ali Rıza Efendi, Katip ve Sandık Emni ise Rıza Efendi ve Müfettiş Yakup Efendi'dir⁷⁵³. Bu arada 1900 yılının başına kadar da Bitlis vilayetine bağlı nahiyelerin hiçbirinde belediye teşkilatı mevcut değildir. Bu konuda 30 Aralık 1900 tarihli tezkere ile Bitlis vilayetinden nahiyelerin hangilerinde belediyenin olduğunu öğrenmek maksadıyla gönderilen yazıya cevap olarak 14 Şubat 1901'de yazılan yazı ile belediyelerin olmadığı bildirilmiştir⁷⁵⁴. Rüştü Efendi'den sonra belediye başkanlığına Şemseddin Efendi geçmiştir. Merkez Vilayet Belediye Başkanı Şemseddin Efendi'nin bayındırlıkta görülen güzel hizmetlerinden dolayı üçüncü derece rütbesinin ikinci dereceye terfiyle ödüllendirilmesi hakkında Bitlis vilayetinden gelen 21 Şubat 1903 tarihli ve 183 numaralı tahriratın gereğinin yapılması hususu bir yazı ile Bitlis vilayetine 9 Nisan 1903 tarihinde bildirilmiştir⁷⁵⁵. Şemseddin Efendi'nin bu görevde ne kadar süreyle kalmış olduğu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamadı.

Şemseddin Efendi'den sonra belediye başkanlığına İbrahim Edhem Efendi gelmiştir. Ancak bu göreve ne zaman geldiği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamadı. Fakat görevi esnasında yaşamış olduğu yönetsel sıkıntılardan dolayı uzun süre gözetim altına alınmıştır. İbrahim Edhem Efendi'nin bu duruma düşmesindeki

⁷⁵¹ *Bitlis İl Yıllığı* 1967, 10.

⁷⁵² *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, Bitlis Vilayet Matbaası, 1315 (1899), 120.

⁷⁵³ *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, Bitlis Vilayet Matbaası, 1318 (1900), 120.

⁷⁵⁴ BOA., DH.MKT., D. 2452, G. 19; BOA., ŞD., D. 1889, G. 5.

⁷⁵⁵ BOA., DH.MKT., D. 684, G. 7.

sebeplerden biri; Bitlis'te şahsi vergi vermemek için dükkanlarını kapatan esnafın teşebbüs ve hareketlerinden İbrahim Edhem Efendi'nin de müdahalesi olduğudur. Bundan dolayı İbrahim Edhem Efendi 16 Ağustos 1905'te başka bir vilayete ikamete memur edilmiştir⁷⁵⁶. İkamet yerinin Mamuratülaziz (Elazığ) olarak belirlendiği İbrahim Efendi ve ailesinin burada geçim sıkıntısı çekebileceğine kanaat getirilmiştir. Bu yüzden Başvekâletten Dâhiliye Vekâletine 20 Ağustos 1906'da gönderilen yazıda Elazığ vilayetinde ikamete memur Bitlis Belediyesi Eski Başkanı İbrahim Edhem Efendi'nin 15 Şubat 1906 tarihli ve 47219 numaralı tezkerede beyan buyurulan zarureti binaen münasip bir memuriyetle devamı istenilmiştir⁷⁵⁷. Ancak İbrahim Efendi'nin daha önceden herhangi bir memuriyette bulunmamış olması da göz önünde bulundurularak bu talep gerçekleştirilememiştir. Ailesinin hala Bitlis'te, kendisinin ise Elazığ'da ikamete memur edilmesinden kaynaklı geçimini sağlayamaması da düşünüldüğünde ailesiyle birlikte Van, Erzurum veya Diyarbakır vilayetlerinden herhangi birinde ikameti talep edilmiştir. Bu arada yapılan yazışmalarda İbrahim Efendi'nin 1899'da Vilayet Maarif Müdüriyetinden naklen Sason Kaymakamlığına gönderildiği ve oradan maaş aldığı anlaşılmıştır. Ancak yapılan yazışmalar sonunda Elazığ vilayetine gönderilen yazıda 2 Aralık 1906 tarihli ve 129 numaralı tahrirata verilen cevap ile İbrahim Efendi'nin Matbaa Müdüriyetine tayin edildiği bildirilmiştir⁷⁵⁸. 16 Aralık 1906'da Başvekâletten Mamuratülaziz ve Bitlis vilayetlerine gönderilen yazıda Elazığ'da ikamete memur edilen Bitlis Belediyesi Eski Başkanı İbrahim Edhem Efendi'nin affedilmekle memleketi Bitlis'e iadesine karar verildiği bildirilmiştir⁷⁵⁹.

9 Eylül 1908'de İbrahim Edhem Efendi Şuray-ı Devlet'e verdiği şikâyet dilekçesinde Bitlis eski valisi Ferid Paşa tarafından mağdur ve mazlum duruma düşürüldüğünü iddia etmiştir⁷⁶⁰. Şikâyet dilekçesi daha sonra Şuray-ı Devlet Başkanı imzasıyla Dâhiliye Vekâletine bildirilmiştir. 3 Aralık 1908'de gönderilen yazı ile İbrahim Edhem Efendi'nin uğradığı haksızlık karşısında adaletin teminini talep ettiği ifade edilmiştir. Benzer bir yazı da aynı gün Bitlis eski valisi Ferid Paşa'ya gönderilerek

⁷⁵⁶ BOA., İ.HUS., 132, G. 39; BOA., BEO., D. 2644, G. 198284.

⁷⁵⁷ BOA., BEO., D. 2761, G. 207057.

⁷⁵⁸ BOA., DH.MKT., D. 1049, G. 53.

⁷⁵⁹ BOA., BEO., D. 2963, G. 222177.

⁷⁶⁰ BOA., DH.MKT., D. 2613, G. 154.

izahat istenmiştir⁷⁶¹. Ancak arşiv kayıtlarında yapılan araştırmalar neticesinde konunun nasıl çözüme kavuşturulduğuna dair herhangi bir kayda ulaşılamadı.

1910 yılında belediye başkanlığı görevinde ise, arşiv kayıtlarında yapılan incelemeler neticesinde herhangi bir malumata ulaşılamayan ancak 1967 Bitlis İl Yıllığında ismi geçtiği üzere Abdi Kako başkanlık görevini yürütmüştür⁷⁶². Abdi Kako'dan sonra belediye başkanlığı vazifesine Şaban Efendi getirilmiştir. 1912-1915 yıllarında başkanlık görevini üstlenen Şaban Efendi, Toranlı oğullarındandır⁷⁶³. Bitlis Belediye Başkanı Şaban Efendi'nin vazifede bulunduğu süre içerisinde görevini suiistimal ettiği ve hırsızlıkla suçlanmasından dolayı aleyhine 16 Mayıs 1912'de dava açılarak muhakeme edildiği anlaşılmaktadır⁷⁶⁴. Yapılan muhakeme neticesinde 22 Mayıs 1912'de Ceza Kanunu'nun 102. maddesi hükmüne göre Şaban Efendi'nin 1 aylık maaşı miktarı kadar para cezası almasına dair gıyabında Danıştay İstinaf Mahkemesince karar verilmiştir⁷⁶⁵. Ancak Şaban Efendi'nin daha sonraki dönemde de görevini kötüye kullandığı anlaşıldığından Bitlis Valiliği'nden Dâhiliye Vekâletine 14 Mart 1915 tarihinde gönderilen yazı ile Şaban Efendi vazifesinden azledilerek yerine Simek nahiyesi eski müdürü Hamdi Efendi seçilmiştir⁷⁶⁶. Şaban Efendi'nin vazifesinden azledilmesinden sonra yeniden görevlendirilmesi hususunda Dâhiliye Vekâletine telgraf çekmiştir. Söz konusu telgraf 5 Şubat 1919'da Bitlis Belediyesi Eski Başkanı Şaban imzasıyla gönderilmiştir. Telgrafta o dönemdeki hali ve meşguliyeti ile ilgili önemli bir maruzatı olduğu, ertelenmesi mümkün olmayan bu durumun doğrudan doğruya dinlenilmesini, kınanma durumunun, hal ve mahremiyetin temin edilmesi için Bitlis vilayetinden yardım talep etmiştir⁷⁶⁷. Şaban Efendi, 26 Mart 1919'da Dâhiliye Vekâletine gönderdiği şifreli telgraf ile durumunun kötü olduğunu ve geçim sıkıntısı çektiğinden dolayı yeniden bir işte istihdam edilmesi talebinde bulunmuştur⁷⁶⁸.

Yukarıda bahsi geçen Hamdi Efendi'nin 1916 yılının sonlarına kadar bu görevde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Halep vilayetinden Siird Mutasarrıflığına gönderilen 2

⁷⁶¹ BOA., DH.MKT., D. 2679, G. 83.

⁷⁶² *Bitlis İl Yıllığı 1967*, 10.

⁷⁶³ *Bitlis İl Yıllığı 1967*, 10.

⁷⁶⁴ BOA., ŞD., D. 1897, G. 12.

⁷⁶⁵ BOA., DH.MTV., D. 36, G. 36.

⁷⁶⁶ BOA., UMVM., D. 89, D. 111.

⁷⁶⁷ BOA., DH.İ.UM., D. 19, G. 1.

⁷⁶⁸ BOA., DH.ŞFR., D. 622, G. 131.

Kasım 1916 tarihli şifre ile Belediye Başkanı Hamdi Efendi'nin 1.500 kuruşluk geçici memuriyetlere talip ise hemen hareket etmesi gerektiği bildirilmiştir⁷⁶⁹. Diğer taraftan vilayet ve nahiyeledeki belediye başkanları arasında son zamanlarda görevini suistimal edenlerin çoğaldığı saptanmıştır. Bundan dolayı Dâhiliye Vekili adına müsteşar imzasıyla 25 Nisan 1915'te Vilayet İşleri Müdüriyetine gönderilen yazı ile Vilayet Belediye Kanunu'nun 4. maddesinin "*belediye reisliğine iktidar erbabından bir zat devletçe belediye riyasetine nasb ve tayin kılınır*" şeklinde tadil edilmiş olduğu hatırlatılmıştır. Bundaki maksat ise kötü zanna sebep olabilecek, haklarında şaibelerin olduğu zatların başkanlığa seçilmesine mani olmaktır⁷⁷⁰.

Hamdi Efendi'den sonra belediye başkanlığı makamına Resul Efendi geçmiştir. Resul Efendi'nin bu dönemde belediye başkanlığı yaptığına dair malumat 1967 Bitlis İl Yıllığı'ndan öğrenilmiştir⁷⁷¹. Bu arada Resul Efendi, Hacı Hasanoğullarından olup Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra başkanlık yapmıştır⁷⁷². Ancak diğer taraftan Haluk Selvi ve Bülent Cırık, "*Milli Mücadele'de Bitlis ve Çevresi*" adlı çalışmasında Bitlis'ten 21 Mayıs 1919'da Sadarete iki ayrı telgrafın gönderildiğini söylemişlerdir. Bitlis'in ileri gelenlerinden eski mebus Sadullah, Müftü Abdülmecid, Sulhzâde Abdulkadir, Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa, Hazur Aşireti Reisi Rıza, Belediye Reisi Subhi gibi isimlerin imzalarını taşıyan telgrafta İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali protesto edilmiş ve bu işgalin ortadan kaldırılması için Bitlislilerin hayatlarını fedaya hazır oldukları bildirilmiştir. Buna binaen 1919 yılı ortalarında Bitlis Belediye Başkanlığı görevinde Suphi Bey'in bulunduğu veya Resul Efendi'nin kısa süren başkanlığından hemen sonra Suphi Bey'in başkanlığa geçtiği söylenebilir⁷⁷³. Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü esnada Bitlis Belediyesinin bütçesinin de pekiyi olmadığı anlaşılmaktadır. 25 Aralık 1917'de Dâhiliye Vekâletine Bitlis valisi Haydar imzasıyla gönderilen şifreli telgraf ile muhacirler ve yerli halkın geçimini temin için Bitlis Belediye gelirlerinin kâfi gelmediğinden yardım toplanmasına müsaade edilmesi istenmiştir⁷⁷⁴.

⁷⁶⁹ BOA., TŞR.HL., D. 4, G. 116.

⁷⁷⁰ BOA., DH.MB..HPS., D. 153, G. 72.

⁷⁷¹ Bu konuda arşiv kayıtlarının incelenmesi neticesinde herhangi bir malumata ulaşılamadı.

⁷⁷² *Bitlis İl Yıllığı 1967*, 10.

⁷⁷³ Haluk Selvi, Bülent Cırık, "Milli Mücadele'de Bitlis ve Çevresi (1918-1921)", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9 (1), 2014, 220.

⁷⁷⁴ BOA., DH.ŞFR., D. 574, G. 75. Ancak bu yardımın toplanıp toplanmadığına dair bilgiye ulaşılamadı.

1919 yılından 1923 yılları arasında Bitlis Belediye Başkanlığını kimin ya da kimlerin yürüttüğüne dair bir bilgi bulunmazken 1923-1925 yıllarında Zülfikaroğullarından Sadullah Efendi ve hemen akabinde Geboloğullarından Yunus Efendi'nin sırayla belediye başkanlığı yaptığı anlaşılmaktadır⁷⁷⁵.

1925-1926 yıllarında Bitlis Belediye Başkanlığında Resul Sıdkı Bey'in görev yaptığı anlaşılmaktadır⁷⁷⁶. Birinci Dünya Savaşı içerisindeki Rus istilas ve savaşın ağır yükü, bunlarla beraber yaşanan göçler, savaştan sonra Milli Mücadele Dönemi'nin birkaç sene devam etmesi bu muhiti önemli bir mahrumiyete sevk etmişti. Bunlarla beraber Resul Sıdkı Bey'in Belediye Başkanlığı yaptığı dönemde Şeyh Said İsyanı'nın da patlak vermesi şehrin siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda geri kalmasına sebep olmuştur. Ancak 1925-1926 senelerinde her tarafta yol şebekesinin tamamlanması, otomobil nakliyatının başlaması, müesseselerin yeniden imarı gibi devamlılık arz eden gelişmeler bütün Bitlis'in iktisadi durumunu bir iki sene zarfında düzeltebilmiştir⁷⁷⁷. Bütün bunların yanı sıra Bitlis'in bu seneki geliri 164.161 lira olmuştur⁷⁷⁸. 1925'te Türkiye'de 627 belediye mevcuttur. 1928 yılına gelinceye kadar bu sayı 641'e yükselmiştir. Bu belediyelerin toplam geliri de 1925'te 18.602.353 lira iken 1928'de 22.304.916 lira olmuştur. Nüfus ile orantılı olarak geliri 10 liradan yukarı olan belediyeler arasında Bitlis iline bağlı Hizan İlçesi Belediyesi de bulunmaktaydı ve kişi başına isabet eden gelir 11 lira idi⁷⁷⁹. İlçelerden Hizan Belediyesinin kuruluşu 1925 olup ilk Belediye Reisi İzzet Yavuz'dur⁷⁸⁰.

1926 yılı ve sonrasında Bitlis ile alakalı malumatlar Devlet Salnamelerinde yer aldığından daha detaylı bilgilere ulaşılabilir. Bahsi geçen bu salnamelere göre Bitlis Belediyesi ile alakalı şunlar söylenebilir:

1 Mart 1926'da yapılan belediye seçimlerinde Arif Hikmet Bey, Bitlis Belediye Başkanlığına seçilmiş ve bu görevde yaklaşık 7 yıl kadar kalmıştır⁷⁸¹. Bitlis vilayetinin

⁷⁷⁵ *Bitlis İl Yıllığı* (1967), 10.

⁷⁷⁶ *T.C. Devlet Salnamesi* (1925-1926), 519.

⁷⁷⁷ *T.C. Devlet Salnamesi* (1925-1926), 516-517.

⁷⁷⁸ *T.C. Devlet Salnamesi* (1925-1926), 518.

⁷⁷⁹ *T.C. İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, Yıl: 6, 68, Nisan 1930, 289-290.

⁷⁸⁰ *Bitlis İl Yıllığı* (1967), 130.

⁷⁸¹ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1995, 171. Ancak Arif Hikmet Bey'in 1943 yılı milletvekili seçimlerinde aday olmak için CHP'ye gönderdiği dilekçesinde belediye başkanlığı görevini 10 yıl ifa ettiğini söylemiştir (B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.1). Arif Hikmet Bey'in kısa özgeçmişi hakkında detaylı bilgi için bkz. Sedat Işık,

1927 senesi gelir bütçesini gösteren 9 Ocak 1928 tarihli kararnamede farklı alanlarda gösterilen kalemler toplamı 13.178 liradır⁷⁸². 1926-1927 Devlet Salnamesinde Bitlis merkez kazasının umumi geliri 87.614 lira, özel geliri 65.18 lira, belediye geliri ise 18.000 lira olarak gösterilmiştir⁷⁸³.

Tablo 1.84. 1928’de Belediyesi Bulunan Bitlis ve İlçelerinin Nüfusu, Bu Belediyelerin Toplam Gelirleri ve Nüfusa Oranla Bu Gelirin Dağılımını Gösteren Çizelge⁷⁸⁴

Belediyenin adı	1928 senesindeki geliri	Nüfusu	Nüfusa oranla lira
Bitlis	26.475	7.050	2,92
Ahlat	1.010	1.689	0,59
Bulanık	321	780	0,40
Hizan	192	320	0,50
Mutki	25	191	0,12
Varto	332	719	0,46

Genel olarak hesaplandığında ise 1928 yılı için şu sonuç ortaya çıkar; Bitlis vilayeti Genel Meclisince kabul olunan 1928 senesi bütçesi 286.541 lira 26 kuruşluk olarak tespit edilmiş, bunun 236.441 lira 26 kuruşunun adı, 50.097 lirasının fevkalade masraflara tatbiki istenmiştir. Dâhiliye Vekâletinin 21 Temmuz 1928 tarihli 615 numaralı tezkeresiyle kabul olunmuştur⁷⁸⁵. 28 Ocak 1929 tarihli kararnameyle 1928 yılı bütçesinde değişikliğe gidilmiş, bütçedeki farklı kalemlerde toplam 9.243 liralık bir azalmaya gidilmiştir⁷⁸⁶.

1929 tarihli Bitlis ilçesi belediye kadrosu ünvanları ve çalışanların aldıkları maaşı gösterir cetvel Belediye Başkanı Arif Bey imzasıyla yayımlanmıştır. Bu cetvele göre ünvanlar ve aldıkları maaşlar şöyledir; başkanlık 141 lira, baş muhasebeci 70 lira, ikinci kâtip 50 lira, veznedar saymanı 50 lira, evlendirme memuru 50 lira, belediye müfettişi 44 lira, dört çavuş ise 133 lira 88 kuruştur⁷⁸⁷.

Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinde Bitlis Milletvekilleri (Biyografileri ve Faaliyetleri), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi S.B.Ü., Erzurum 2011, 46-50; *T.C. Devlet Salnamesi (1927-1928)*, 722.

⁷⁸² B.C.A., 30.11.1.0-37.38.4: 7.

⁷⁸³ *T.C. Devlet Salnamesi (1926-1927)*, 713.

⁷⁸⁴ *T.C. İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, Yıl: 6, 68, Nisan 1930, 293-306.

⁷⁸⁵ B.C.A., 30.11.1.0-41.24.26: 2-5; *Türk İdare Dergisinde* 1928 yılı Bitlis vilayetinin Bütçesi 266.241 lira, bunun olağanüstü harcamaları için 50.097 lira, sıradan harcamaları için de 216.144 lira ayrıldığı belirtilmiştir (*Türk İdare Dergisi*, Yıl: 1, S. 4, Temmuz 1928, 52).

⁷⁸⁶ B.C.A., 30.11.1.0-45.44.19.

⁷⁸⁷ B.C.A., 30.10.0.0-134.961.21.

1.3.5.1.1. 1930 Belediye Seçimleri

Yukarıda da değinildiği üzere Belediye Kanunu 14 Nisan 1930 tarihli Resmi Gazete'nin 1471 sayısında ve 1580 numaralı kanun olarak yayımlanmıştır. 163 maddeden oluşan bu kanunun birinci özelliği, İstanbul ve Ankara haricindeki diğer bütün belediyeleri eşit kabul etmiş olmasıdır. İkinci özelliği, bütün belediyeleri merkezi bir yönetimin denetimi altına alması, üçüncü olarak da merkezi denetime rağmen belediyelerin etkin özgürlüğe sahip olmasıdır⁷⁸⁸.

1930 belediye seçimleri eylül ayının sonu ile ekim ayının başında başlamıştır⁷⁸⁹. Cumhuriyet gazetesinin 5 Ekim 1930 tarihli sayısında “*İntihabat Bugün Başlıyor*” başlıklı haberiyle sabahtan itibaren seçmenlerin oy kullanacakları sandıkların başına giderek oylarını kullanabilecekleri yazılmıştır. 4 sene süreyle seçilecek 61 belediye başkanı için kanunda belirtilen şartları taşıyanlar oy kullanım hakkına sahip olmuşlardır. Yine gazete haberine göre, Seçim Kanunu'nun 41. maddesi gereğince herkesin kendi oyunu kullanması gerektiği yazılmıştır⁷⁹⁰.

Seçimlerin hararetli bir mücadele halinde devam etmesinin yanı sıra şikâyetleri de beraberinde getirmiştir. Gelen ilk seçim haberleri C.H.F.'nin oyların dörtte üçünü toplamakta olduğu yönündeydi. Devam eden seçimlerde gayrimüslimlerin genel itibariyle S.C.F.'ye oy vermiş oldukları gözlemlenmiştir. Bu şekilde C.H.F.'ye oy verenlerin de Türkler oldukları vurgulanmıştır⁷⁹¹.

Seçim sonucunda toplam 502 seçim bölgesinin 31'inde Serbest Cumhuriyet Fırkası kazanmıştır⁷⁹². Bunlar da ekseriyetle Batı Anadolu'daydı. Yani; İstanbul, İzmir, Aydın, Kırklareli, Bursa, Tekirdağ, Çanakkale, Samsun, Amasya ve İçel'di. Geriye kalan yerlerde Cumhuriyet Halk Fırkasının galibiyeti söz konusu olmuştur⁷⁹³. Yapılan bu yerel

⁷⁸⁸ İhsan Sabri Balkaya, Serbest Cumhuriyet Fırkası Arşiv Belgelerine Göre 1930 Belediye Seçimleri, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2006, 37; Alper Özkök, *Türk Basınında 1930 Belediye Seçimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, İstanbul 2009, 13.

⁷⁸⁹ Özkök, *Türk Basınında 1930 Belediye Seçimleri*, 52.

⁷⁹⁰ *Cumhuriyet*, 5 Ekim 1930, 1, 3.

⁷⁹¹ *Cumhuriyet*, 7 Ekim 1930, 1, 2; Rifat N. Bali, “1930 Yılı Belediye Seçimleri ve Serbest Fırka'nın Azınlık Adayları” *Tarih ve Toplum*, 167, Kasım 1997, 283.

⁷⁹² Çetin Yetkin, *Atatürk'ün Vatana İhanetle Suçladığı Serbest Cumhuriyet Partisi Olayı*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2004, 267.

⁷⁹³ Hikmet Çolak, *1930 Belediye Seçimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi TİTE, Ankara 2007, 158.

seçimde Bitlis'te ise Halk Fırkası kazanmıştır⁷⁹⁴. S.C.F. doğudaki teşkilatlanmasını batıya göre daha seyrek tutmuştur. Doğuda Malatya ve Kars'ta teşkilatlanan S.C.F. Bitlis'te teşkilatı olmadığından aday da göstermemiştir⁷⁹⁵.

1930 yılı belediye seçimleri sonrasında da Arif Hikmet Bey, Bitlis Belediye Başkanlığı görevini sürdürmüştür. Arif Hikmet Bey bu görevden 25 Aralık 1933'te ayrılmıştır⁷⁹⁶.

1.3.5.1.2. 1934 Belediye Seçimleri

Belediye Kanunu gereğince Eylül ayında yapılması planlanmış olan seçimlerle ilgili olarak 25 Haziran 1933'te kabul edilen “C.H.F. İntihap Yoklama Talimatnamesi” çerçevesinde 1934 yılı Ağustos ayı itibariyle seçim çalışmalarına başlanmıştır. Yine tüzük gereği illerdeki C.H.F. Vilayet İdare Heyeti tarafından oluşturulacak teftiş heyetleri, teftiş defterlerini kontrol ederek hem oy kullanacak olanları hem de adaylık için gelen başvuruları incelemişlerdir⁷⁹⁷.

1934 senesi belediye seçimlerinin Belediye Kanunu'na göre eylül ve ekim aylarında yapılması planlanmıştı. Türkiye genelinde 519 belediye için yapılan bu seçimlerde kanuna göre seçme hakkını kazanmış 1.765.404 kişiden 1.059.758 kişi oy kullanmıştır. Seçime katılma oranı 1930'daki belediye seçimlerine göre 4 kat daha fazla olmuştur. Oyların hemen hemen hepsi C.H.F.'ye verilmiştir. Bütün belediyelerde C.H.F.'ye mensup olmayanlara verilen bütün oylar yüzü geçmemiştir⁷⁹⁸. Bu seçim sırasında Bitlis'in kaza olarak bağlı bulunduğu Muş'ta oy kullanım hakkına sahip kişi sayısı 8.668 iken oy kullanan kişi sayısı ise, 4.620'dir⁷⁹⁹. 1934 belediye seçimleri genel seçimlere prova niteliğinde kabul edilen seçimler olarak siyasal yaşamdaki yerini

⁷⁹⁴ *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1930.

⁷⁹⁵ Mehmet Pınar, “Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Doğu Anadolu Bölgesi Teşkilatlanması” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4(11), Mayıs MMXVII.

⁷⁹⁶ Abdulaziz Kardaş, “Birinci TBMM'de Bitlis Milletvekilleri ve Faaliyetleri”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, C. 1, Ankara 2019, 634. 1580 numaralı Belediye Kanunu'nun 89. maddesi gereğince Belediye Başkanları meclisten veya bu kanuna göre seçilmek hakkına sahip olmak üzere hemşeriler içinden veya dışarıdan 4 sene için gizli oylama ile belediye meclisi üyelerinin çoğunluğunun oyu ile seçilirdi (*Resmi Gazete*, 14 Nisan 1930, S. 1471, s. 8832).

⁷⁹⁷ Erdal Aydoğan, Tansu Barış Mahmutoglu, “Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri”, *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-*, 10, 2013, 131.

⁷⁹⁸ Varlık, “Belediye İntihabatının Neticeleri”, 29 Teşrin-i Evvel 1934, 1.

⁷⁹⁹ B.C.A., 30.10.0.0-82.538.1: 4.

almıştır. Tüm ülkede 2 Ekim 1934 günü başlayan seçimler, çeşitli tarihlerde sonuçlanmıştır⁸⁰⁰.

Yukarıda da değinildiği üzere Aralık 1933'te Arif Hikmet Bey Belediye Başkanlığı görevinden ayrılmıştır. Onun yerine ise Sabri Sungur Bey Belediye Başkanlığı görevine seçilmiştir⁸⁰¹. Bitlis Belediye Meclisince başkanlığa seçilen Sabri Bey'in seçimi 1580 sayılı kanunun 89. maddesine dayanılarak 8 Nisan 1936'da çıkarılan kararname ile tasdik edilmiştir⁸⁰². Bu arada 1580 sayılı kanunun 94. maddesi hükmüne göre belediye başkanlıklarının vali ve kaymakamların uhdesine verilmesine dair 10 Mart 1936 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla Hizan Belediye Başkanlığı görevini Hizan Kaymakamı üstlenmiştir⁸⁰³.

Sabri Bey'den sonra Bitlis Belediye Başkanlığına Suphi Menteş seçilmiştir. Suphi Menteş'in seçilmesi hakkında Bitlis Belediye Meclisince kabul olunan karar Belediye Kanunu'nun 89. maddesine uygun olarak 5 Mayıs 1937'de kabul edilmiştir⁸⁰⁴. Suphi Menteş 1901 Bitlis doğumludur. Baba adı Davut, anne adı İffet'tir. Asıl mesleği tüccardır. İstanbul Eski Ticaret Mektebinin 1. kısmından mezun oldu. 1924'e kadar ticaretle, 1924-1925'de Bitlis Ortaokulunda tarih, coğrafya, riyaaziye vekil öğretmenliği vazifelerinde bulunmuş, 1924-1926'ya kadar asıl olarak Vilayet Evrak Müdürlüğünde, 1926'dan 1936'ya kadar İstanbul'da serbest ticaret ve ithalatçılığında bulunmuştur. Diğer taraftan Bitlis'te Evrak Müdürlüğü yapmıştır. Trakya V. Müfettişliğinde memuriyet, Hava Kurumu ve Çocuk Esirgeme Kurumu Başkanlıklarında çalışmıştır⁸⁰⁵. Belediye Başkanı seçildikten sonra Suphi Menteş'in memleketin ilerlemesi için hummalı bir çalışma içerisinde olduğu gazete haberlerine yansımıştır⁸⁰⁶. Suphi Menteş, Kazım Dirik'in vali ve komutanlığı zamanında vilayet evrak memurluğunda çalışmış ve buradan ayrıldıktan sonra bir müddet daha İstanbul'da ticaret yapmıştır. Kazım Dirik'in Trakya Umûmî

⁸⁰⁰ Rabia Bahar Üste, "Yerel Seçimlerin Cinsiyeti: Seçimler ve Kadın Temsili", *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, C. 18, 1, 2017, 107.

⁸⁰¹ *Bitlis İl Yıllığı* (1967), Ajans-Türk Matbaacılık Ankara (Basım tarihi belli değil), 10. Ancak yapılan incelemeler neticesinde Sabri Bey'in tam olarak ne zaman Başkanlık makamına geçtiği hakkında herhangi bir malumata ulaşılamadı.

⁸⁰² B.C.A., 30.11.1.0-103.12.9.

⁸⁰³ B.C.A., 30.18.1.2-62.19.1.

⁸⁰⁴ B.C.A., 30.11.1.0-112.11.15.

⁸⁰⁵ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 14; *Resmi Gazete*, 14 Mayıs 1937, S. 3604, 8075; B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1

⁸⁰⁶ *Son Posta*, 24 Nisan 1938.

Müfettişliği zamanında bu müfettişliğin iskân işlerinde istidam edilmiştir. Burada çalışırken Bitlis ili için davet edilerek belediye başkanlığı için aday gösterilmiştir⁸⁰⁷.

1938 yılı belediye seçimlerine kadar da belediye başkanlığı makamında Suphi Menteş bulunmuştur. Şehrin bayındırlık işlerine çok önem veren belediye başkanının talimatlarıyla şehre elektriğin getirilmesi işi o yıl biraz daha hız kazanmıştır. Bitlis Vilayet Genel Meclisi, 1938 yılı bütçesini 136.358 lira olarak kabul etmiştir. Yeni bütçe geçen yılın bütçesinden 21 bin lira fazla olmuştur. Bu arada encümen daimi azalıklarına Bitlis Belediyesi Eski Başkanı Arif Özdemir ve Besim Sümer seçilmişlerdir⁸⁰⁸.

1.3.5.1.3. 1938 Belediye Seçimleri

Belediye Kanunu gereğince ekim ayında yapılması planlanmış olan seçimlerin çalışmalarına eylül ayının hemen başında başlanmıştır. Belediyelerce görevlendirilmiş yazmanlar tarafından oy cetvelleri hazırlandıktan sonra belediye seçim encümenleri tarafından kontrol edilerek son listeler düzenlenmiştir. Ay boyunca da gazetelere ilanlar verilerek halk bilgilendirilmiştir⁸⁰⁹. Belediye seçimleri ülke genelinde 1 Ekim 1938’de başlamış, halk seçimlere büyük bir ilgi ve alaka göstererek sandıkların başına gitmiştir⁸¹⁰.

Belediye teşkilatı mevcut olan 544 yerden 7 vilayet, 41 kaza ve nahiye belediyesi hariç olmak üzere belediye seçimlerinin neticelerini gösterir bilgiler yayımlanmıştır. 23 yerde kanunen lazım gelen nisab temin edilemediğinden süre uzatılmıştır. Seçimi biten yerlerden alınan bilgilere göre CHP teşkilatı tarafından başlangıçta ayrılıp listeye alınan ve seçicilere sunulan parti adaylarının her tarafta ittifakla seçilmiş olduklarını, bilgi alınamayan yerlerden gelecek neticelerin de ayrıca bildirileceği hususunda Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya 20 Ekim 1938’de Başvekâlet Yüksek Makamına yazı ile bildirmiştir⁸¹¹.

Yukarıda da değinildiği üzere 1938 yılı belediye seçimleri bütün ülkede ekim ayının ilk haftası başlamış ancak farklı tarihlerde sonuçlanmıştır⁸¹².

⁸⁰⁷ B.C.A., 490.1.0.0.363.1525.1: 64.

⁸⁰⁸ *Son Posta*, 2 Nisan 1938.

⁸⁰⁹ Aydoğan, “Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri”, 138.

⁸¹⁰ *Ayın Tarihi*, 1 Birinci Teşrin/Ekim 1938, 1.

⁸¹¹ B.C.A., 30.10.0.0-82.538.17: 1.

⁸¹² Üste, “Yerel Seçimlerin Cinsiyeti: Seçimler ve Kadın Temsili”, 108.

Bitlis'te de belediye seçimi hazırlıklarına ülke genelindeki gibi olağan süre ile başlanmıştır. Yurd Yolu gazetesinin 20 Eylül 1938 tarihli sayısında verilen habere göre mahallelerde seçim encümeni seçimi yapılmak üzere olduğu bildirilmişti. Seçim encümeninin oluşmasını müteakip seçme hakkına sahip olan vatandaşların defterleri incelenerek asılmıştır⁸¹³.

Belediye seçimi hazırlıklarına 22 Eylül 1938 günü de devam edilmiş ve 20 Eylül'den beri defterler de asılmıştır. Gazete haberine göre, herkes 6 gün içinde itirazlarını yapabilecek ve eylül içinde bu işler bitecektir. Ekimde de seçim yapılacaktır⁸¹⁴. Belediye seçim çalışmaları merkezde olduğu gibi ilçelerde de kanuni süre içerisinde devam etmiştir⁸¹⁵.

Ekim ayı başında başlanan seçimlerde Bitlis merkezde seçimler devam ederken aynı zamanda ilçelerde de oy işlemleri sürmüştür. Ahlat kazası ve Adilcevaz nahiyesinde 5 Ekim 1938'de Belediye seçimine başlanmıştır⁸¹⁶. Adilcevaz, Ahlat ve Mutki'de belediye seçimleri 7 Ekim 1938 günü itibariyle bitmiş olup CHP adayları ittifakla kazanmışlardır. Bitlis merkezdeki belediye seçimi ise aynı gün başlamış olup dört mahallede ikişer günden sekiz gün devam etmiştir⁸¹⁷. Seçim sonucunda Bitlis'te de CHP'nin adayları kazanmışlardır⁸¹⁸. Belediye seçimleri neticesi dönemin Başvekili Celal Bayar tarafından Atatürk'e arz edilmiştir. Atatürk Doğu'daki parti çalışanlarına, Valilere, CHP Başkanlarına, parti teşkilatının bulunmadığı valiliklere ve Umûmî Müfettişliğe teşekkürlerini iletmiştir⁸¹⁹.

Yukarıda da değinildiği gibi bütün kazalarda ve merkezde belediye seçimi sona ermiş ve CHP'nin göstermiş olduğu adaylar müttefikan seçilmişlerdir. Yeni belediye meclisi kasım ayının ilk günü toplanacak ve bu suretle işe başlayacaklardır. Bu toplantıda yeni belediye başkanları da seçilecektir⁸²⁰. Bu arada izinli olarak İstanbul'a giden Belediye Başkanı Suphi Menteş 29 Ekim 1938'de görevi başına geçmiştir⁸²¹.

⁸¹³ *Yurd Yolu*, 20 Eylül 1938, S. 60, 1-2.

⁸¹⁴ *Yurd Yolu*, 22 Eylül 1938, S. 62, 1.

⁸¹⁵ *Yurd Yolu*, 1 Ekim 1938, S. 70, 1.

⁸¹⁶ *Yurd Yolu*, 5 Ekim 1938, S. 73, 2.

⁸¹⁷ *Yurd Yolu*, 7 Ekim 1938, S. 75, 1.

⁸¹⁸ *Yurd Yolu*, 24 Ekim 1938, S. 84, 1.

⁸¹⁹ *Yurd Yolu*, 25 Ekim 1938, S. 85, 1.

⁸²⁰ *Yurd Yolu*, 31 Ekim 1938, S. 90, 1.

⁸²¹ *Yurd Yolu*, 31 Ekim 1938, S. 90, 2.

Bitlis Belediye Meclisi 1 Kasım 1938'de saat 13.00'de ilk defa toplanarak mevcut beş maddeden yalnız başkan seçimiyle meşgul olmuş ve neticede ittifakla eski başkan Suphi Menteş'i seçmişlerdir⁸²². 7 Aralık 1938'de Başvekâletten Riyaset-i Cumhur Makamına gönderilen yazı ile Dâhiliye Vekâletinden 2 Aralık 1938'de ve 12616/3.2.2. sayılı tezkere ile gönderilen Bitlis seçim sonucu ile alakalı kararname arz olunmuştur. Reis-i Cumhur'dan ise 20 Aralık 1938 tarihli bir kararname gönderilmiştir. Cevap mahiyette olan bu kararname ile Bitlis merkez Belediye Başkanlığına Suphi Menteş'in seçilmesi hakkında Bitlis Belediye Meclisince kabul edilen kararın Belediye Kanunu'nun 89. maddesine uygun olarak kabul olunduğu bildirilmiştir⁸²³.

Belediyenin yeni meclisi üyelerinin 4 Kasım 1938 Cuma günü ikinci toplantısında, birinci başkan vekilliğine Hacı Yasin Kayserli, İkinci Başkan Vekilliğine Mahmut Eren ve daimi encümen üyeliklerine de Faris Aytekin ve Abdullah Zülfikar çoğunluğun verdiği oyla seçilmişlerdir⁸²⁴. Bitlis Vilayeti Genel Meclis üyeliğine merkezden Arif Özdemir, Mehmet Zülfikar ve Mutki'den Abdullah Okumuş, Ahlat'tan da Besim Sümer seçilmişlerdir⁸²⁵. Bitlis İl Yıllığı (1971) nda 1936-1940 yılları arasında Bitlis il genel meclis üyeliği görevini ifa edenlerin Bitlis'ten Arif Özdemir, Zeynettin Eren ve Bişar Kaki, Ahlat'tan Besim Sümer, Tatvan'dan Kerim Akkol, Hizan'dan Muhittin Orhan ve Mutki'den de Hurşit Aslan olduğu ifade edilmiştir⁸²⁶. Mart 1940'ta meclis daimi üyeliklerine merkezden Arif Özdemir ve Ahlat'tan Besim Sümer seçilmiş, aynı zamanda 9 Şubat'ta toplanan ve 11 Mart'ta dağılan genel meclis, vilayetin yeni yıl bütçesini de yapmıştır. Bütçenin gelir kısmı 117.935 lira, masraf kısmı da buna göre tespit edilmiştir. Yeni bütçede önceki yıla nazaran 6.096 liralık bir noksanlık görünse de buna sebep olan durum önceki yılın gelirinin tespitinde fazla tahminde bulunulmasıdır. Olağanüstü bütçenin tutarı 31.209, adi bütçenin tutarı ise 86.726 lira olmuştur⁸²⁷. Bu arada 1941 yılı içerisinde Mutki Belediyesi kurulmuş, ilk belediye başkanı Ali Rıza Ulusman olmuştur⁸²⁸.

⁸²² *Yurd Yolu*, 2 Kasım 1938, S. 92, 2.

⁸²³ B.C.A., 30.11.1.0-126.44.20.

⁸²⁴ *Yurd Yolu*, 5 Kasım 1938, S. 95, 1.

⁸²⁵ *Yurd Yolu*, 8 Aralık 1938, 120, 2.

⁸²⁶ *Bitlis İl Yıllığı* (1971), 21.

⁸²⁷ *Yurd Yolu*, 27 Mart 1940, S. 343, 2.

⁸²⁸ *Bitlis İl Yıllığı* (1967), 134.

Şubat 1941’de Vilayet Genel Meclisi açılış konuşmasını Vali Bey yaptıktan sonra ikinci başkanlık için seçim yapılmış ve ikinci başkanlığa Arif Özdemir Bey seçilmiştir. Daha sonra da encümenler seçimi yapılmış, Maarif, Sıhhat Encümeni Başkanlığına Arif Özdemir, Ziraat ve Nafia Encümenliğine de Besim Sümer tayin edilmişlerdir⁸²⁹.

1942 yılı Bitlis Vilayeti Umumi Meclisi ise 9 Şubat 1942 Pazartesi saat 15.00’de hükümet binasında hususi dairesinde çalışmalarına başlamıştır. Genel Meclis, ikinci başkanlığa çoğunlukla Arif Özdemir’i, katipliklere Besim Sümer’i (Ahlat) ve Mehmet Zülfikar’ı (Bitlis), Maliye Encümenliğine Arif Özdemir’i (Bitlis), Mehmet Zülfikar’ı (Bitlis), Kerim Akkol’u (Tatvan) ve Dâhiliye Encümenliğine Besim Sümer’i (Ahlat), Muhittin Orhan’ı (Hizan), Hurşit Kaplan’ı (Mutki) seçmişlerdir⁸³⁰. 1967 yılına ait Bitlis İl Yıllığında 1940-1944 yılları arasında Bitlis İl Genel Meclis üyeliği görevini ifa edenlerin Bitlis’ten Arif Özdemir, Nezir Özel, Mehmet Zülfikar, Ahlat’tan Besim Sümer, İsa Aka, Tatvan’dan Kerim Akkol, Hizan’dan Muhittin Orhan ve Mutki’den İsmail Arslan olduğu ifade edilmiştir⁸³¹.

1.3.5.1.4. 1942 Belediye Seçimleri

Yurdun birçok yerinde 1 Ekim 1942’den itibaren belediye meclisleri için üye seçimine başlanmıştır⁸³².

Bitlis Belediye Meclisi üyelikleri için 14 Ekim 1942 Çarşamba günü başlamış olan seçimler iki gün sonra sona ermiştir⁸³³. Kadınli erkekli birçok vatandaşın iştirak ettiği belediye seçimine yakın ilgi gösterilmiştir. Ancak isimleri seçmen defterlerine kaydedilmeyenler de olmuştur. O yıl yapılan belediye seçiminin özelliklerinden birisi kadınların seçme haklarını diğer yıllara göre gözle görünür bir çoğunlukla kullanmış olmalarıdır⁸³⁴.

Belediye meclisi üye seçimi sonuçlarına bakıldığında CHP adaylarının seçilmiş olduğu görülmektedir. Bitlis Belediye Meclisi asıl üyelikleri için kazananlar şunlardır: Suphi Menteş, Naciye Aytekin, Kemal Tınar, Şahabettin Kaya, Kasım Kaki, Zeynettin

⁸²⁹ *Yurd Yolu*, 11 Şubat 1941, S. 594, 1.

⁸³⁰ *Yurd Yolu*, 10 Şubat 1942, S. 888, 1.

⁸³¹ *Bitlis İl Yıllığı (1967)*, 9.

⁸³² *Ayın Tarihi*, 2 Ekim 1942, S. 107. 11.

⁸³³ *Yurd Yolu*, 10 Ekim 1942, S. 1087, 1.

⁸³⁴ *Yurd Yolu*, 15 Ekim 1942, S. 1092, 1.

Eren, Sait Okumuş, Hüsnü Erdör, Suphi Güney, Akif Akbulut, Hüseyin Sönmez, İzzet Demiray, Paşa Barut, Abdullah Zülfikar, Zeki Sezer, Faris Aytekin, Tevfik Aras, Sabri Oto, Osman Şerefhan, Menan Zeydan, Salih Uysal, Nezir Özel, Necmettin Karayılan ve Bahri Gökner⁸³⁵.

Yeni belediye meclisi üyeleri 3 Kasım 1942 Salı günü yaptıkları toplantıda Belediye Meclis Başkanlığı'na yeniden Suphi Menteş'i seçmişlerdir⁸³⁶. 23 Kasım 1942'de Dâhiliye Vekili Recep Peker imzasıyla Başvekâlete yazılan yazı ile Bitlis Belediye Meclisince başkanlığa seçilen Suphi Menteş'in başkanlığının tasdikine dair kararnamenin bağlı olarak takdim kılındığı, 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun 89. maddesine uygun olarak da gereğinin ifasına müsaade edilmesi istenmiştir⁸³⁷. Reis-i Cumhur İsmet İnönü imzasıyla 27 Kasım 1942'de yayımlanan kararname ile Bitlis Belediye Başkanlığına Suphi Menteş'in seçilmesi hakkında bahsi geçen belediye meclislerince kabul edilen karar Belediye Kanunu'nun 89. maddesine uygun olarak tasdik olunduğu bildirilmiştir⁸³⁸.

4 yıldan ibaret kanuni seçim müddetlerinin sona ermesi hasebiyle o yıl tazelenmesi icap eden Bitlis'in Umumi Meclis üyelikleri seçimi bütün çevrede olduğu gibi merkezde de aynı gün yapılmıştır⁸³⁹. 25 Kasım 1942 Çarşamba, saat 15.00'te belediye dairesinde Bitlis merkez kazasının Vilayet Umumi Meclisi üyeliklerinin seçimi yapılmıştır. Köylü, şehirli bütün seçmenlerin toplandığı belediye salonunda Vali Hulusi Devrimer, toplantının mahiyeti hakkında bir konuşma yaptıktan sonra oyların tasnifine geçilmiştir. Neticede parti adaylarından Arif Özdemir ve Nezir Özel asıl, Bişar Kaki ve Vasıf Okumuş ise yedek üyeliklere seçilmişlerdir⁸⁴⁰.Yapılan seçimler sonrasında Bitlis Vilayet Umumi Meclisi 28 Aralık 1942 Pazartesi günü açılmıştır⁸⁴¹. Bu arada yeni yılda yerel yönetimlerde bir takım değişikliğe gidilmiştir. Bazı Doğu vilayetlerinde Belediye Başkanlığı işi valilere, ilçelerde ise kaymakamlara verilmiştir. Ancak her iki vazifenin de tek bir şahısta toplanması vazifeyi hakkıyla yerine getirememelerine neden olmuştur.

⁸³⁵ *Yurd Yolu*, 19 Ekim 1942, S. 1095, 1.

⁸³⁶ *Yurd Yolu*, 4 Kasım 1942, S. 1102, 2.

⁸³⁷ B.C.A., 30.11.1.0-157.35.16: 4.

⁸³⁸ B.C.A., 30.11.1.0-157.35.16: 3.

⁸³⁹ *Yurd Yolu*, 25 Kasım 1942, S. 1120, 1.

⁸⁴⁰ *Yurd Yolu*, 26 Kasım 1942, S. 1121, 1.

⁸⁴¹ *Yurd Yolu*, 28 Aralık 1942, S. 1144, 2.

Belediyelerin merkezden tayinli birer başkanla sevk ve idaresinin çok daha önemli neticeler doğuracağı Hasip Aytuna tarafından 2 Şubat 1943'te dile getirilmiştir⁸⁴².

1943 yılı içerisinde milletvekili seçimleri de yapılacaktı. Yurd Yolu gazetesinin 13 Şubat 1943 tarihli sayısında Bitlis Vilayeti Umumi Meclisinin 14 Şubat 1943 Pazar günü oturum yapılacağı ifade edilmiştir. Meclis saat 14.00'de hükümet binası içindeki salonda toplanacak ve bu münasebetle halkevinde ikramlar verilecektir. Ayrıca ikinci seçmenlerin seçiminin de 15 Şubat 1943 Pazartesi saat 09.00'da başlayacağı gazete haberinde yer almıştır⁸⁴³.

Umumi Vilayet Meclisi 14 Şubat 1943 günü saat 14.00'te açılmıştır. Açılış töreninde bütün daire başkanları ve askeri makam yetkilileri hazır bulunmuşlardır. Vali Vekili Tevfik Erdeniz gerekli izahatı yaptıktan sonra daimi encümenin mazbatasını okunarak çoğunluğun oyuyla kabul edilmiştir. Daha sonra ikinci başkan, katip ve üye seçimi yapılmıştır. Ayrıca TBMM seçimleri için 15 Şubat 1943 tarihinden beri ikinci seçmenlerin seçimine de başlanmıştı⁸⁴⁴. Vilayet Umumi Meclisi kırk gün devam eden mesaisine 23 Mart 1943'te son vermiştir. Umumi meclisin çalışmalarını bitirmesi üzerine daimi encümen azalıkları için yapılan seçimde Bitlis azası Arif Özdemir ile Hizan azası Muhittin Orhan kazanmışlardır⁸⁴⁵.

1.3.5.1.5. 1946 Belediye Seçimleri

Daha önceki belediye seçimleri eylül ve ekim ayları içinde yapılmışken 1946 yılı belediye seçimleri mayıs ayına çekilmiştir. Bu hususta Adnan Menderes, TBMM'nin 29 Nisan 1946 tarihli 45. birleşiminde Belediye Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında kanun tasarısının görüşüldüğü sırada bir konuşma yapmıştır. Menderes konuşmasında CHP Meclis Grubu'nun 26 Nisan 1946'da yaptığı toplantıda belediye seçimlerinin 1 Mayıs tarihinde başlaması ve 1 ay içerisinde bitirilmesi kararını vermiş olduğundan bahsetmiştir. Belediye seçimlerinin bir defaya mahsus olmak üzere eylül ayı yerine mayıs ayına alınmasını gerektiren sebebin ise, yaz ayı içinde yapılmak

⁸⁴² B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 79; Daha önceden de 10 Mart 1936'da çıkarılan kararnameyle Hizan, Kotum ve birçok ilçenin belediye başkanlıkları valilik ve kaymakamlık makamında bulunanlara bırakılmıştı (B.C.A., 30.18.1.2-62.19.1).

⁸⁴³ *Yurd Yolu*, 13 Şubat 1943, S. 1177, 1-2.

⁸⁴⁴ *Yurd Yolu*, 16 Şubat 1943, S. 1178, 1-2.

⁸⁴⁵ *Yurd Yolu*, 27 Mart 1943, S. 1195, 1.

istenmesi ve yine Halk Partisince kararlaştırılmış bulunan milletvekilleri seçimlerinin eski belediye heyetleriyle değil yeniden seçilecek heyetlerle yapılmak istenmesi olarak izah etmiştir⁸⁴⁶.

Görüşmeler neticesinde kanunun 31 ve 32. maddeleri değiştirilmiştir. 31. maddeyle seçim süresi ve bitimi değişikliğe uğramıştır. Normalde belediye meclis seçimleri eylül ayında yapılırdı. Ancak fesih, iptal ve istifa suretiyle meclis vaktinden evvel dağılırsa yeni meclisin seçimine bunların bildirildiği tarihten itibaren 1 ay içinde başlanırdı. Bu doğrultuda seçim işlerine ait süreler seçimin başladığı günden hesaplanarak belediyece ilan olunacaktır. 32. maddeyle de seçim komisyonu oluşturulması değişikliğe uğramıştır. Şöyle ki; seçimin yapılacağı yılın eylül ayına girilmesiyle seçim işine bakmak üzere belediye başkanı veya belediye şube müdürleri tarafından her mahallenin muhtarına tezkere ile haber verilerek her mahalleden belediye seçiminde oy kullanım hakkına sahip, tercihen okuryazar ikişer kişi istenirdi. Her mahallenin ihtiyar heyeti, muhtarın başkanlığında toplanır, gizli oy ile istenilen sayıda mahalle halkından seçerdi. Mahalle halkından seçilenler kaç kişi olursa olsun hepsi belediye dairesine veya şubelerine çağrılarak en az 1/3'ü hazır olduğu halde tamamının ismine kura çekilerek içlerinden kura sırasıyla en çok 10, en az 5 ve belediye şubelerine ayrılan beldelerin her belediye şubesi için en çok 10, en az 5 kişi ayrılırdı. Belediye meclisi üyelerinin sayısı 12 den fazla olan yerlerde seçim kurulu üyesi 10'dan aşağı olamazdı⁸⁴⁷.

Mahalle sayısının azlığı yüzünden yeterli sayıda temsilcisi bulunmayan yerlerde kurul üyelerinin eksiki belediye meclisince seçilecek kimselerle tamamlanırdı. Bu şekilde her beldede 1 seçim kurulu oluşturulurdu. Seçim kurullarına seçilip de gelmeyen olursa yerlerine kura sırasına göre diğerleri çağrılırdı. Seçim kurullarına belediye başkanı, başkan vekili veya belediye şube müdürleri başkanlık ederdi. Alınan kararlar başkan ve diğer kurulüeleri tarafından imza altına alınırdı⁸⁴⁸.

Yukarıda bahsedilenler dışında 33-36, 38, 40-44. maddelerin değiştirilmesiyle birçok konuda yeni düzenlemeler getirilmiştir. 54. maddeyle de meclisin adı ve olağanüstü toplantısı değiştirilmiştir⁸⁴⁹.

⁸⁴⁶ TBMM Z.C., 29.04.1946, D. 7, C: 22, İ: 45, 216.

⁸⁴⁷ TBMM Z.C., 29.04.1946, D. 7, C: 22, İ: 45, 233.

⁸⁴⁸ TBMM Z.C., 29.04.1946, D. 7, C: 22, İ: 45, 233-234.

⁸⁴⁹ TBMM Z.C., 29.04.1946, D. 7, C: 22, İ: 45, 233-237.

Belediye seçimlerinin öne alınması çalışmaları yanı sıra milletvekili seçimlerinin de öne alınması gündemi meşgul etmiştir. CHP'liler eski iki dereceli seçim sistemi yerine tek dereceli bir seçim sistemiyle iktidar partisinin halkın güvenini koruyup korumadığını ölçmek amacıyla erken seçimin gerekli olduğunu ileri sürmüşlerdir⁸⁵⁰.

CHP'nin 26 Nisan 1946'daki meclis grubunda konuşan Başbakan ve CHP Genel Başkan Vekili Şükrü Saraçoğlu, belediye seçimlerinin normal olarak eylülde yapıldığını ancak bu seçimin mayıs ayında ve tek dereceli olarak yapılacağını açıklamıştır⁸⁵¹. Mayıs 1946'da toplantıya çağrılan CHP kurultayında çok önemli kararlar alınmıştır. Bu kurultayda bizzat İnönü'nün önerisiyle kendisinin "*Değişmez Başkan*" sıfatı kaldırılmış, sınıf esasına göre dernekler kurulabileceği kabul edilmiş ve Türk tarihinde ilk defa olarak tek dereceli seçim sistemi onaylanmıştır⁸⁵².

Belediye seçimleri her yerde bütün vatandaşların olduğu gibi, yeni kanunun farklı bir yeniliği olarak, bilhassa çağrılan siyasi parti müşahitlerinin de gözü önünde 26 Mayıs'ta başlamış ve yine her tarafta o gün bitirilmiştir. Bu durum Türkiye'de o zamana kadar ilk defa uygulanmış bir seçim tarzıdır⁸⁵³. Seçime katılım oranlarına bakıldığında en yoğun olarak seçime katılımın Bitlis'te olduğu görülmektedir. Zira %98 oranında katılımı Bitlis ilk sırada yer alırken en az katılım %24'lük bir oranla Bursa'da olmuştur. Bunlarla beraber şaşırtan sonuçlardan biri Ankara için olmuştur ki %41.5'lik bir oranla ortalamanın altında kalmıştır. 61 ilin seçime katılım oran ortalaması ise, %64'tür⁸⁵⁴.

Oy kullanım sırasında şeffaf bir metod izlendiğinden herhangi bir şüpheye mahal kalmamıştır⁸⁵⁵. Böylece belediye seçimleri 26 Mayıs 1946 günü yapılmış oldu. Demokrat Parti kendi seçmenlerini resmen oy verip vermemekte serbest bırakmıştı. Bu durum İnönü'nün kurultay nutkundaki uyarısının bir sonucuydu. Ama el altından da bütün DP teşkilatı seçimlere katılmama propagandası yapmıştı⁸⁵⁶. Bu dönemde yeni kurulmuş partilerden olan MKP ise önce seçimlere katılmaya karar vermiş ise de seçim sabahı hükümeti taraf tutmakla suçlayarak seçimlerden çekilmiştir⁸⁵⁷.

⁸⁵⁰ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Hil Yayın, İstanbul 1992, 28.

⁸⁵¹ Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, Milliyet Yayınları, (Y.y) 1970, 138.

⁸⁵² Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, 53.

⁸⁵³ TBMM Z.C., 31.05.1946, D. 7, C. 23, İ. 57, 240.

⁸⁵⁴ TBMM Z.C., 31.05.1946, D. 7, C. 23, İ. 57, 240.

⁸⁵⁵ *Akşam*, 26 Mayıs 1946.

⁸⁵⁶ Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, 153.

⁸⁵⁷ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 138.

Seçimler sonrasında Bitlis Belediye Başkanlığına Suphi Menteş'in yeniden seçilmesi hakkında Belediye Meclisince verilen kararın Belediye Kanunu'nun 89. maddesine göre onanmış olduğu 29 Haziran 1946 tarihli Cumhurbaşkanlığı, Başbakan ve İçişleri Bakanının imzalarının bulunduğu kararnameyle bildirilmiştir⁸⁵⁸.

5 Kasım 1946'da CHP Bitlis İl Başkanı Ziya Geboloğlu imzasıyla Cumhurbaşkanlığına gönderilen yazıda belediye ve milletvekili seçimlerinin CHP lehine sonuçlandığı bildirilmiştir. Ayrıca yakında il genel meclisi seçimlerinin de aynı şekilde sona ereceği ve halkın CHP'ye bağlılığını yenileyeceği şeklinde temennide bulunulmuştur⁸⁵⁹.

Yapılan İl Genel Meclis seçimi sonrasında seçilen ve 1944-1948 yılları arasında meclis üyeliği görevini ifa edenler Bitlis'ten Arif Özdemir, Nezir Özel, Mehmet Zülfikar, Ahlat'tan İsa Aka, Tatvan'dan Kerim Akkol, Hizan'dan Muhittin Orhan, Mutki'den de İsmail Arslan olmuştur. 1948-1952 yılları arasında da Bitlis'ten Nezir Özel, Mehmet Zülfikar, Paşa Barut, Ahlat'tan İsa Aka, Tatvan'dan Cemal Avcı, Mutki'den İsmail Arslan ve Hizan'dan İzzet Yavuz bu görevi ifa etmişlerdir⁸⁶⁰. Bahsi geçen İzzet Yavuz, aynı zamanda Hizan'ın ilk belediye başkanıdır⁸⁶¹. Belediye ve il genel meclis seçimlerinden sonra muhtar ve ihtiyar heyetleri seçimi de yapılmış, neticesinin de CHP lehine sonuçlandığı görülmüştür. CHP Van ve Muş Bölgeleri Müfettişi⁸⁶² Yozgat Milletvekili İhsan Olgun'un 10 Haziran 1947'de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği raporda, Müfettişlik dahilindeki diğer illerde olduğu gibi Bitlis'te de -diğer seçimlerde olduğu gibi- muhtar ve ihtiyar heyetleri seçimini büyük bir ittifakla CHP'nin kazanmış olduğunu bildirmiştir⁸⁶³.

⁸⁵⁸ B.C.A., 30.11.1.0-184.22.12.

⁸⁵⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 66.

⁸⁶⁰ *Bitlis İl Yıllığı (1971)*, 21.

⁸⁶¹ *Bitlis İl Yıllığı (1971)*, 130.

⁸⁶² Halkevleri ve halkodaları, gerek CHP bölge müfettişleri ve gerek halkevleri müfettişleri tarafından sık sık teftişe tabi tutulmuşlardır. Bu teftiş hareketleri; işlerin talimatlara, prensiplere uygun olup olmadığı keyfiyetini incelemekle birlikte ve belki daha mühim olarak bu müesseselerin ihtiyaçlarını, eksikliklerini, muhit şartlarını, imkan ve vasıtalarını ve mahallindeki hakiki kabiliyetleri yoklamak gibi esaslı mevzular üzerinde durmaktır. Bu tedbirlerden mahallen alınması imkan dahilinde görülenler parti bölge müfettişlerinin irşat ve telkinleriyle de tesirli ve güzel neticelere bağlanmış, merkezin yardım ve direktiflerine ihtiyaç gösterenler ise merkezce tedarik edilmiştir (*CHP Halkevleri ve Halkodalarının 1940 Çalışmaları*, Ankara 1941, 27).

⁸⁶³ B.C.A., 490.1.0.0-627.64.1.

Bu yerel seçimler sırasında DP'nin genel itibariyle Anadolu'nun batısında teşkilatlandığını, Doğu Anadolu'da henüz teşkilatının bulunmadığı hesaba katılırsa CHP'nin bu seçimi kazanması gayet normaldir. Bitlis'te DP teşkilatlanması 1946-1948 yıllarında oluşum sürecinde olsa da resmi olarak kuruluşu 1949 yılında olmuştur. Dolayısıyla 1946 yerel seçiminde Bitlis'te DP'nin adayı olmamıştır.

1948 yılına ait kayıtlara göre Mart 1948'de Bitlis'in 4 ilçesinde belediye başkanlığı seçimi yapılmıştır. Seçim neticesinde belediye başkanlığına seçilenler CHP'de görevli olan idarecilerdir. Buna göre; Ahlat Belediye Başkanlığına emekli öğretmen Yusuf Ziya Özdemir seçilmiş olup CHP ilçe idare kurulu başkanıdır. Tatvan Belediye Başkanlığına Halkodası Başkanı Mahmut Karaman seçilmiştir. Hizan Belediye Başkanlığına İlçe İdare Kurulu Üyesi İzzet Yavuz seçilmiştir. Mutki Belediye Başkanlığına seçilen CHP İdare Kurulu Başkanı İsmail Arslan'dır. Tatvan ile Ahlat Belediye Başkanlarının valilikçe görevleri 5 Ocak 1948'de Hizan'ın 3 Ocak 1948 ve Mutki'nin ise 24 Aralık 1947'de onaylanmıştır⁸⁶⁴.

1.3.5.1.6. 1950 Belediye Seçimleri

1950 yılı içerisinde sırasıyla muhtar, belediye ve il genel meclislerinin seçimi yapılmıştır. 1580 sayılı Belediye Kanunu'nda önemli değişiklikler olmuştur. İçişleri Bakanlığı, belediye, meclis ve köy ihtiyar heyeti seçimlerinin gizli oy, açık tasnif esasına göre yapılmasını temin maksadıyla üç kanun tasarısı hazırlamış ve tasarı Başbakanlığa gönderilmiştir⁸⁶⁵. Belediye ve vilayet meclisleri seçimlerine tatbik edilmek üzere İçişleri Bakanlığı tarafından Milletvekili Seçim Kanunu esaslarına uygun olarak hazırlanıp tamamlanan seçim tasarısı Bakanlar Kuruluna sunulmuştur⁸⁶⁶. Yukarıda bahsi geçen seçimlere dair 4 tasarı TBMM'ye verilmiş, 27 Haziran 1950'de komisyonda görüşmelere başlanmıştır⁸⁶⁷. 7 Temmuz 1950'de kabul edilen 5669 numaralı kanun ile *“belediye meclisleri seçimi her dört senede bir eylül ayının ilk pazarına rastlayan günde yapılır”* şeklinde ek bir madde eklenmiştir. Ek 2. maddeyle de Belediye Kanunu'ndaki seçme ve seçilme nitelikleri hakkındaki hükümler saklı kalmak üzere seçmen kütükleri, adaylık,

⁸⁶⁴ B.C.A., 490.1.0.0-363.1525.1: 100.

⁸⁶⁵ Akşam, 15 Haziran 1950, 1.

⁸⁶⁶ Akşam, 20 Haziran 1950, 1.

⁸⁶⁷ Akşam, 27 Haziran 1950, 2.

seçim propagandası, muafiyet, sandık kurulu, oy verme gününe mahsus tedbirler, oy verme neticeleri, ceza hükümleri ve kovuşturma usul ve şekilleri konuları düzene sokulmuştur. 5545 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu'nun 2, 3, 4, 5 ve 6. kısımlarında yazılı hükümlerin kıyas yolu ile uygulanacağı belirtilmiştir. Bunların yanı sıra 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun 37, 39, 46, 47, 48, 49, 50, 51 ve 52. maddeleriyle 53. maddesinin 5. fıkrası ve aynı kanunun 4878 sayılı kanunla değişen 32, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 43 ve 44. maddeleri yürürlükten kaldırılmıştır⁸⁶⁸.

Mahalle ve köy muhtarlıklarıyla ihtiyar meclisleri seçimi 6 Ağustos 1950 Pazar günü yapılacağından vilayetlerde seçim kütüklerinin hazırlanmasına Temmuz'un 3. haftası başlanmıştır. Bu kütüklerin hazırlıkları, asılması ve bunlara itiraz şekli milletvekili seçimlerinin aynı olmuştur⁸⁶⁹. Belirlendiği üzere yurdun genelinde 13 Ağustos 1950'de muhtar ve ihtiyar heyetleri seçimi yapılmıştır. Sabah 8'de başlayan oy kullanımı 17'e kadar devam etmiş, 17'den itibaren oy sayımına başlanmıştır⁸⁷⁰.

21 Ağustos 1950'de Bitlis'ten CHP Genel Sekreterliğine çekilen telgtafla muhtarlık seçimlerini CHP'nin kazanmış olduğu bildirilmiştir⁸⁷¹. Belediye meclisi ve belediye başkanlığı seçimleri de ülke genelinde 3 Eylül 1950'de sabah 8'de başlamış olup akşam 17'ye kadar devam etmiştir. 18 yaşını doldurmuş vatandaşlar oy kullanmışlardır⁸⁷².

5 Eylül itibarıyla belediye seçim sonuçlarına bakıldığında 643 belediyeden 551'inde DP'nin, 68 seçim merkezinde de CHP'nin çoğunluğu kazanmış olduğu anlaşılmıştır. 15 vilayette de sayımlara hala devam edilmekteydi⁸⁷³. DP Genel Merkezine gelen haberlere göre de 630 belediyenin %85'ini DP kazanmıştır⁸⁷⁴. Buradan şu sonucu çıkarmak mümkündür ki, 1950 yılı hem genel, hem de yerel seçimlerinde CHP'ye karşı DP ezici bir başarı kazanmasına rağmen Bitlis'te CHP'nin hala etkin olduğu anlaşılmaktadır.

⁸⁶⁸ Resmi Gazete, 12 Temmuz 1950, S. 7556, 18745; Akşam, 8 Temmuz 1950, 1-2.

⁸⁶⁹ Akşam, 18 Temmuz 1950, 3.

⁸⁷⁰ Akşam, 14 Ağustos 1950, 1.

⁸⁷¹ B.C.A., 490.1.0.0-238.945.2.

⁸⁷² Akşam, 3 Eylül 1950, 1.

⁸⁷³ Akşam, 5 Eylül 1950, 1; 3 Eylül 1950 tarihli Belediye seçimlerinin sonucunda 600 küsur belediyeden 560'ını Demokratlar kazanmıştır (Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 2003, 103).

⁸⁷⁴ Akşam, 6 Eylül 1950, 2.

Bitlis'te yapılan belediye seçimleri neticesinde belediye başkanlığına CHP adayı Adil Şerefhanoglu seçilmiştir. Adil Şerefhanoglu'nun görevi ise 2 Ocak 1951 tarihli Cumhurbaşkanlığı imzasıyla tasdik edilmiştir⁸⁷⁵. Diğer taraftan CHP Bitlis İl Başkanı Ziya Geboloğlu'nun 9 Şubat 1949'da DP'nin Bitlis il ve ilçelerindeki teşkilatlanması hakkında CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda Adil Şerefhanoglu'ndan DP Bitlis İl İdare Kurulu Başkanı olarak bahsetmiştir⁸⁷⁶. Ayrıca ilgili yazıda DP'nin Bitlis il ve ilçelerinde ciddi bir teşkilatlanmasının olmadığından bahisle vaziyetin Vali tarafından da sıkı bir takibe alındığı ifade edilmiştir. Ancak raporun hazırlandığı dönemde Adil Şerefhanoglu'nun isminin DP'nin idare kurulunda geçmesi ve daha sonra CHP'nin belediye başkanı adayı olması ihtimal dahilindedir.

İl Genel Meclis seçimleri ise ülke genelinde 15 Ekim 1951'de yapılmıştır⁸⁷⁷. 1948-1952 yılları arasında Bitlis İl Genel Meclis üyeleri şunlardır; Bitlis'ten Nezir Özel, Mehmet Zülfikar, Paşa Barut, Ahlat'tan İsa Aka, Tatvan'dan Cemal Avcı, Mutki'den ise İsmail Arslan ve İzzet Yavuz'dur. 1952-1955 yılları arasında bu görevi ifa edenler ise, Bitlis'ten Paşa Barut, Abdullah Zülfikar, Zeynettin Eren, Ahlat'tan İsa Aka, Tatvan'dan Faik Aytekin, Hizan'dan Rüstem Özdemir, Mutki'den Muhittin Çelikkor ve Adilcevaz'dan Mehmet Turan'dır⁸⁷⁸. Belediye meclis üyeleri içerisinde önemli isimlerden biri de Suphi Menteş'tir⁸⁷⁹.

Bitlis il merkezi yanı sıra ilçelerden Ahlat'ın seçim durumu ise şöyle olmuştur: CHP Ahlat İlçe İdare Kurulu Başkanı Yusuf Ziya Özdemir'in 20 Aralık 1950'de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda ilçedeki seçmen sayısının 6.126, seçime katılanların sayısının da 3.897, İl Genel Meclisine seçilecek üye sayısının da 6 olduğu bildirilmiştir. Buna göre; CHP'den Yusuf Ziya Özdemir 1.083 oy, Mazlum Uçal 862 oy, DP'den Nimet Yüksel 358 oy, Memet Turan 1.754 oy, Bağımsız olarak da Besim Sümer 792 oy ve İsa Aka da 455 oy almışlardır⁸⁸⁰.

⁸⁷⁵ B.C.A., 30.11.1.0-219.42.4; *Resmî Gazete*, 19 Ocak 1951, S. 7712, 410. Şerefhanoglu, 1911'de Bitlis'te doğmuştur. Orta Ticaret mezunu olup evli ve 5 çocuğu vardır. Ayrıca Şerefhanoglu, 1963 yılı yerel seçiminde de belediye başkanlığına seçilmiştir (*Bitlis İl Yıllığı* (1967), 117).

⁸⁷⁶ B.C.A., 490.1.0.0-442.1829.2: 15. İlgili belgede Adil Şerefhanoglu olarak ismi geçmektedir.

⁸⁷⁷ *Akşam*, 15 Ekim 1950, 2.

⁸⁷⁸ *Bitlis İl Yıllığı* (1971), 21.

⁸⁷⁹ *Bitlis İl Yıllığı* (1971), 23. "Yeşil Bitlis" gazetesinin 30 Mart 1953 tarihli sayısında CHP Bitlis eski Belediye Başkanı Suphi Menteş'in DP Bitlis İl Başkanı olduğu ifade edilmiştir (*Yeşil Bitlis*, 30 Mart 1953, S. 41, 1).

⁸⁸⁰ B.C.A., 490.1.0.0-247.981.1: 2.

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASAL HAYAT

2.1. BİTLİS’TE SİYASİ PARTİLERİN KURULMASI VE FAALİYETLERİ

2.1.1. Cumhuriyet Halk Partisi

2.1.1.1. 1923-1946 Dönemi

Cumhuriyet Halk Partisi, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en eski partisi olması yanı sıra partiler kuran parti özelliğine de sahiptir. 1923 seçimlerinin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin (A-RMHC) başarısıyla sonuçlanması Halk Fırkasının kurulmasına olanak sağlamıştır. Seçimlerin Halk Fırkasının başarısıyla sonuçlanmasından sonra milletvekilleri 7 Ağustos – 11 Eylül 1923 tarihleri arasında Ankara’da toplanarak Fırkanın tüzüğünü hazırlamışlardır. 7 Ağustos 1923’te yapılan bu toplantı Halk Fırkası adı altında yapılan ilk toplantı olmuş, 9 Eylül 1923’te yapılan genel bir toplantı ile de “Halk Fırkası Nizamnamesi” kabul edilmiştir. Bu tarih İzmir’in kurtuluşunun 1. yılına rastladıysa da ileriki yıllarda ilk genel kongre olarak Sivas Kongresi’ni kabul eden CHP, Milli Mücadele ile bağlantısına ilişkin vurgusunu devam ettirmiştir⁸⁸¹.

CHF’nin 1. kurultayı olarak kabul edilen Sivas Kongresi’nde kabul edilen Sivas Kongresi Nizamnamesi, yeni kurulan A-RMHC’nin örgütlenme ve yönetim yapısını ortaya koymakla birlikte, aynı zamanda bu örgütün devamı olan CHP’nin ilk örgütlenme modelinin altyapısını da oluşturmuştur. Sivas Kongresi Nizamnamesi ’ne göre; A-RMHC’nin amacı Osmanlı vatanının bütünlüğü ve yüce hilafet ve saltanat makamının ve milli bağımsızlığın dokunulmazlığını sağlamak gayesiyle, milli kuvvetleri etken ve milli iradeyi hâkim kılmak olarak tanımlanmış, devlet sınırları içerisinde yaşayan tüm

⁸⁸¹ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, 73-74. Halk Fırkasının hazırlanmış olan bu nizamnamesi, 106 madde ile 1 ekten oluşan bir proje olmuştur (İhsan Güneş, “Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti’nden Halk Fırkasına Geçiş, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 3 (8), Mart 1987, 441). Ancak Halk Fırkasının kuruluşunu, partinin kuruluşuna dair Dâhiliye Vekâletine verilen 23 Ekim 1923 tarihli kuruluş dilekçesine bağlayanlar da olmuştur (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler (1859–1952)*, İstanbul 1952, 559); Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, 51.

Müslüman vatandaşlar da cemiyetin doğal üyesi olarak kabul edilmişlerdir. A-RMHC taşrada birbirine hiyerarşik olarak bağlı köy, nahiye, kaza, sancak, bağımsız sancak ve vilayet idare heyetleri şeklinde örgütlenmiştir. Buna göre: “köy idare heyeti” köylüler ve mahalleliler tarafından seçilen en az 3 üyeden, “nahiye idare heyeti” nahiye sınırları içerisindeki köy idari heyetleri tarafından seçilen en az 3 üyeden, “kaza idare heyeti” kaza sınırları içerisindeki köy ve nahiye idare heyetleri tarafından seçilen en az 5 üyeden oluşmaktadır. “Sancak idare heyeti” sancak sınırları içerisindeki köy, nahiye ve kaza idare heyetleri tarafından seçilen en az 7 üyeden, “bağımsız sancak ve vilayet merkez idare heyeti” de bağımsız sancak ve vilayet sınırları içerisindeki nahiye, kaza ve sancak idare heyetleri tarafından seçilen 10 üyeden oluşmaktadır. Kendi aralarından seçimle başkanlarını belirleyecek olan idare heyetlerinin görevleri genel olarak cemiyet adına Milli Mücadele’yi örgütlemek, alt ve üst örgütlerle sürekli iletişim halinde olmak, üst örgütlerden verilen emirleri yerine getirmek olarak belirlenmiştir⁸⁸².

A-RMHC’den Halk Fırkasına geçiş yukarıda izah edildiği şekilde sağlanmış oldu. Geçmişe bakıldığında CHP’nin, A-RMHC’nin Mustafa Kemal Paşa ve onunla aynı fikirde olanların reform programlarına uyum sağlayamadığı ya da sağlamak istemediği anlaşıldıktan sonra kurulduğu görülmektedir. Zira A-RMHC’nin geleceğe yönelik belirlediği bir programı yoktur. Diğer taraftan da modernleşme taraftarlarının planlarında ise ekonomik ve toplumsal yenilikler daha çok ikinci derecede kalmıştır. Modernistler, siyasi ve kültürel düzeni yukarıdan da müdahaleyle köklü olarak değiştirmek istemişlerdir⁸⁸³.

Doğu Anadolu Bölgesi’nde CHP’nin teşkilatlanma aşamalarına bakıldığında aslında Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kurulması ile tohumun atılmış olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Doğu teşkilatlanmasının gerçekleştirilmesi amacıyla Mustafa Kemal Paşa’nın bölgedeki nüfuzlu şahıslara gönderdiği mektuplar ile onları bu amaca hizmet etmeye davet etmesi oldukça önemlidir. Bunlardan biri Norşinli Şeyh Muhammed Diyaüddin Efendi’dir. Mustafa Kemal Paşa bahsi geçen kişiye gönderdiği mektubunda “*Faziletli zatınız cemiyetimizin en muhterem üyesi*

⁸⁸² Caner Erdoğan, Tek Parti İktidarı Döneminde (1923-1950) Cumhuriyet Halk Partisinin Örgütlenme Yapısının ve Yönetim Anlayışının Çözümlemesi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 10, 52, Ekim 2017, 367-368.

⁸⁸³ Kemal H. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, 49-50.

bulunduğunuz cihetle mukaddes maksadımızın husule gelmesi için cümlece kabul edilen himmet ve gayretlerinin, teşkilatımızın o muntıkaca tesiri ve zarar veren düşmanın telkinlerinin izalesine sarf edildiğine eminim. Birkaç güne kadar Batı Anadolu ve Rumeli'nin bütün vilayetinden gelmekte olan yetkililerle de genel bir kongre Sivas'ta yapılacaktır. Cenâb-ı Hakk'ın yardımı ve Peygamberi Zîşan'ımızın şefaati ile bütün milletimizin bir noktada birlikte olduğunu ve hukukunu muhafaza ve müdafaaya gücünün yettiğini cihana göstereceğiz."⁸⁸⁴ diyerek bölge halkının da bu harekete dâhil edilmesiyle teşkilatın kuvvetlenmesini arzu etmiştir.

1923'te kabul edilen Halk Fırkası Nizamnamesi'ne göre vilayet kongresi (vilayet teşkilatı) başlığı altında ele alınan konulardan biri de vilayetteki teşkilatların nasıl oluşacağı hakkındadır. Buna göre; vilayet mutemedi vilayet kongresinin tabi üyesidir (Madde: 43). Vilayet kongrelerinde, kongre reislerinin, kâtiplerinin, encümenlerinin seçimleri ve faaliyetleri büyük kongrede olduğu gibi olacaktır (Madde: 47). Vilayet kongresi 5 üyeden oluşmak üzere Vilayet Heyet-i İdaresi'ni seçer ve bu heyete vilayet mutemedi başkanlık eder (Madde: 48). Vilayet Mutemedi fırkanın vilayette temsilcisidir. Vazife sınırı, fırkanın kuruluş amacı ve genel esaslarıyla belirlenmiş olup hükümet işleri ve hükümete ait halkın meselelerine müdahaleden alı konulmuştur (Madde: 51). Genel İdare heyeti ile vilayet mutemedi haberleşirler (Madde: 52). Vilayet mutemedi her kaza merkezine fırka mutemedi tayin eder ve bunu Genel İdare heyetine bildirir (Madde: 53)⁸⁸⁵. Kazalarda fırkayı temsil eden, kaza mutemedi, nahiyeelerde ise fırkayı temsil etmek üzere kaza mutemedi tarafından seçilmiş bir fırka mutemedi bulunurdu. Bu mutemet kaza mutemedi ile haberleşir ve nahiye kongresinin tabi üyesidir. Aynı zamanda nahiye ocağına başkanlık etmektedir⁸⁸⁶.

1923'teki Fırka Nizamnamesinde, mutemetleri Genel İdare heyeti atarken, 1927 yılındaki Fırka Nizamnamesinde "*mutemetler, muntika müfettişleri tarafından atanırlar*" şeklinde değiştirilmiştir⁸⁸⁷.

⁸⁸⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C.3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1960, 942-943.

⁸⁸⁵ Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 379-380.

⁸⁸⁶ Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 380-381.

⁸⁸⁷ Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 403; 1927 yılındaki CHF Nizamnamesi Umumi Esaslarda, müfettişlerce gösterilecek lüzum üzerine bazı vilayet, kaza ve nahiyeelere mutemet tayin olunur. Mutemetler, bulundukları mahalde Fırkanın temsilcileridirler ve idare heyetlerine riyaset ve o heyetler namına muhabereyi idare ederler. Mutemetler, kendi kongrelerinin tabii azasıdır. Fırkaya ait işler için Hükümet reisleriyle vesaire ile temas ve Fırka mensuplarına icra tebligatı mutemetlere aittir. Vilayet

23 Ekim 1923'te Halk Fırkası adını alan A-RMHC, 10 Kasım 1340 (1924) tarihli umumi heyette CHF olarak isimlendirilmiştir⁸⁸⁸. Başka bir ifadeyle 1923'te Halk Fırkası kurulurken bu illerdeki A-RMHC örgütleri de, Halk Fırkası örgütüne dönüşmüştür. A-RMHC örgütlerinin Halk Fırkası örgütlerine dönüşmesiyle partinin Doğu ve Güneydoğu illerinde de örgütü kurulmuş oldu. Şeyh Said İsyanı'ndan sonraki dönemlerde buralardaki teşkilatların kapatıldığı görülmüştür. Devlet bürokrasisinin yeterince güçlü olmadığı bu illerde, parti teşkilatı da zayıf kalmıştır. Bölgedeki Kürt nüfusun yoğunluğu, aşiret yapısının varlığı ve parti örgütünün dayanacağı güçlü devlet bürokrasisinin olmayışı, Doğu ve Güneydoğu illerindeki CHP örgütlerinin kapatılmasının nedenleri arasında olmuştur⁸⁸⁹. Genel merkezce belirlenen milletvekilleri parti örgütü olmadan yapılan seçimler sonucunda bu illeri temsil etmiştir. 1936 yılında ülkedeki 62 ilin ancak 50'sinde CHP örgütü vardır. CHP örgütünün olmadığı iller Beyazıt, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van'dır⁸⁹⁰.

CHF, 1925 yılında mevcut bulunan il, ilçe, bucak ve ocak örgütlerinin yanı sıra ülkedeki 74 ili 14 mıntıkaya ayırmış ve parti, her mıntıkanın başına bir müfettiş atayarak, genel bir örgütlenmeye gitmiştir. 1936 yılına gelindiğinde CHP'nin 50 il, 342 ilçe, 1.800 bucak ve 25.941 ocak örgütü mevcuttur. 16.158.018 olan ülke nüfusunun %7.7'si partiye üye olmuştur. Bu da 1.237.504 üye demektir⁸⁹¹.

1925 yılı itibariyle Türkiye genelinde parti örgütlenmeleri sadece CHF ile sınırlı değildir. 17 Kasım 1924'te kuruluş nizamnamesi onaylanmış olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) da örgütlenme programları çerçevesinde Türkiye'nin farklı şehirlerinde planlarını işleme sokmuştur. Şeyh Said İsyanı'nın patlak verdiği dönemlerde Bitlis ve diğer Doğu vilayetlerinde TCF'nin herhangi bir şubesi mevcut değildir. Şuradan da anlaşılmaktadır ki Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk muhalefet partisi olan TCF'nin Şeyh Said İsyanı'yla ilişkili olduğu ithamlarına karşı TCF'de yönetimde yer almış olan

mutemetleri mıntıka müfettişleri tarafından seçilir ve Genel İdare heyetince tayin edilirler. Mutemetler tarafından seçilecek kaza ve nahiye mutemetlerinin tayin durumları, müfettişlerce tasdik edilmek suretiyle tamamlanır, bahsi geçen mutemetlerin değiştirilmesi müfettişlerin kararına bırakılmıştır (CHF Büyük Kongresi 1927, TBMM Matbaası, Ankara 1927, 158).

⁸⁸⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859 – 1952)*, İstanbul 1952, 559-560; İsmail Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkası Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, Komal Basım Yayın, İstanbul 1978, 8.

⁸⁸⁹ Hakkı Uyar, "Türkiye'de Tek Parti Döneminde CHP'nin Toplumsal Kökenleri: İkinci Seçmeler Örneği (1935)", *Bilgi ve Bellek*, Yıl: 1, 2, Yaz 2004, 39-40.

⁸⁹⁰ Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, 76.

⁸⁹¹ Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, 77.

Hüseyin Rauf Orbay sonradan kaleme aldığı “*Siyasi Hatıralar*” adlı eserinde TCF’nin kuruluş programında yer alan “*Fırkamız efkar ve itikadat-ı diniyeye hürmetkardır*” ifadesiyle dini bir görünüm kazanmış olduğundan ötürü Fırkanın Şeyh Said İsyanı’yla bağdaştırılmasının kolay olduğuna dair açıklamaları olmuştur. Orbay, yazının devamında isyan bölgesi olarak bilinen Doğu vilayetlerinin hiçbirinde fırkanın bir şubesinin bulunmadığını ve bu suretle şubeler aracılığıyla isyanı tahrik etmiş olmalarının ihtimal dışı olduğunu ifade etmiştir⁸⁹². Buradan da anlaşıldığı üzere 1925 yılında Bitlis ve diğer Doğu vilayetlerinde TCF’nin herhangi bir şubesi bulunmamaktadır denilebilir. Bunu destekleyen bir diğer dayanak ise Şark İstiklal Mahkemesi, isyan bölgesi olan Şark mıntıkasındaki valilerden TCF’ye ait şubeleri kapatmalarını istemiştir. Muş, Bitlis, Elazığ, Mardin ve Van valileri, bölgelerinde böyle bir teşkilatlanmanın olmamasından ötürü herhangi bir işlem yapmadıklarını ifade eden yazılar göndermişlerdir⁸⁹³.

CHF’nin Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931) incelendiğinde fırka teşkilatının mevcut bulunduğu Gümüşhane ve Van vilayetleri kongrelerini geç yaptıklarından dolayı temenni raporlarının kongreye yetişmediği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Muş ve Siirt vilayetleri kongrelerini yapmamış, Beyazıt, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin ve Urfa vilayetlerinde fırka teşkilatı ise henüz yoktur. Bu yüzden mevcut 63 vilayetten 10’unun temenni raporları olmamıştır⁸⁹⁴. Bu metne bakıldığında Bitlis’te CHF’ye ait bir teşkilatın olmadığı kabul edilebilir⁸⁹⁵. Fakat eldeki arşiv belgesine bakıldığında 1931’de Bitlis CHF teşkilatında tahsildarlık ve odacılık yapmış Rifat Efendi’nin yapmış olduğu hizmetlerinin ücretini talep etmek amacıyla CHF Genel Kâtipliği ile yaptığı yazışmalardan anlaşıldığı üzere 1931’de Bitlis’te CHF şubesi bulunmaktadır⁸⁹⁶.

1931 yılı öncesinde Bitlis’te CHF’nin teşkilatı olduğunu kanıtlar bir diğer belge de Cumhurbaşkanlığı Arşivinden alınmıştır. Bu belge Bitlis CHF ve Belediye Reisi Arif Bey ile Bitlis Valisi Zeynelabidin Bey’in Mustafa Kemal Paşa’nın ikinci kez cumhurbaşkanı

⁸⁹² Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, (Haz. Nurer Uğurlu), Örgün Yayınevi, Ankara 2009, 613-615. Benzer ifadeleri Kazım Karabekir Paşa da kendi eserinde ifade etmiştir (Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, (Haz. Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul 2000, 15-16.

⁸⁹³ Ahmet Yeşil, *Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi - Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Neşriyat, Ankara 2002, 240.

⁸⁹⁴ CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, 18.

⁸⁹⁵ Ayrıca yukarıda bahsi geçtiği üzere bu dönemde Bitlis ilçe haline getirilip Muş iline bağlanmıştır.

⁸⁹⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1629.660.2: 4.

seçilmesi⁸⁹⁷ dolayısıyla gönderdiği tebrik ile alakalıdır⁸⁹⁸. Yine 1927 tarihli Devlet Salnamesindeki kayıtlara göre de vilayet merkezinde Halk Fırkasının bulunduğu kaydedilmiştir⁸⁹⁹.

Tüm verilerden hareketle Doğu örgütleri hakkında şu genel değerlendirme yapılabilir:

-Üç vilâyetteki örgüt, *"Fırka'nın nizamlı çalışmasında faydalı olacak bir yürüyüşle gidemiyorlardı."* gerekçesiyle kapatılmıştır. Fırka ne olursa olsun bir vilâyette teşkilâtını devam ettirmek zorunluluğu duymamış, merkezle aynı doğrultuda faaliyet göstermeyen kadroları tasfiye edebilmiştir.

-Parti yönetimi il bazında örgütlenmediği bazı yerlerde, daha ufak birimlerle faaliyetini sürdürebilmiş ya da buna izin vermiştir.

-*"Vaziyet, Umûmî Müfettiş Beyefendi de hazır olduğu halde Umûmî İdare heyetinde görüşüldü."* cümlesinden anlaşılıyor ki Umumî Müfettişler ve dolayısıyla Umumî Müfettişlik, Fırka konusunda söz söyleme hakkına sahiptir. Diğer cümle: *"Umûmî Müfettiş'in Fırka işleri ile halkevleri üzerindeki mesaisinin muhabere ve muamelelerini yapmak üzere Umumî Müfettişin emrine bir de Fırka Kâtibi gönderilmiştir."* Fırka ile Müfettişlik arasında resmi anlamda bir bağ ve görev sorumluluğu olmuştur.

-Şark İsyanı'nın hemen akabinde CHF'nin Doğu örgütlerini tamamen kapattığı yönündeki genelleyici değerlendirmeler hatalıdır. Urfa'da 1927'de parti örgütünün varlığı söz konusudur. Elazığ'ın, 1927'deki kongreye mümessil göndermesinden hareketle ilde örgütsel bir yapının varlığından bahsedilebilir.

-1927'de Umûmî Müfettişlik kurulduktan sonra sorunlu veya zayıf bazı il örgütlerinin kapatılmış olması mümkündür. Umûmî Müfettişliğin bünyesinde yer alan *"Parti İşleri Bürosu"* resmi olarak 1930'lardan sonra işlevsel hale gelse de 1927'lerde Ankara'nın en güçlü temsiliyetini üstlenen bu kuruluşun, Fırka işlerini de yürüttüğünü düşünmek mümkündür.

⁸⁹⁷ 1 Kasım 1927'de TBMM'de yapılan oylama sonucunda tek aday olan Mustafa Kemal Paşa toplantıda hazır bulunan 288 milletvekilinin oybirliğiyle yeni genel seçime kadar yeniden Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Erol Tuncer, *1923'ten Günümüze Cumhurbaşkanlığı Seçimleri*, TESAV, Ankara 2013, 34-35).

⁸⁹⁸ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 1016673, 1016673-1.

⁸⁹⁹ T.C. Devlet Salnamesi (1926-1927), 713.

-Otoriter modernleşme taraflısı olan CHF yöneticileri, bazı illerin temsiliyetini sadece milletvekilleriyle gerçekleştirmek ve bölgeyi daha kontrollü biçimde yönetmek istemiş olabilirler⁹⁰⁰.

-CHF ve Bitlis Belediye Reisi ile Bitlis Valisi'nin Mustafa Kemal Paşa'yı yeniden Cumhurbaşkanı seçilmesinden ötürü tebrik etmek amacıyla çektikleri telgraf ve 1931 yılında Bitlis CHF'de tahsildarlık ve odacılık yapmış Rıfat Efendinin yapmış olduğu hizmetlerin mukabilinde ücretini talep etmesi Şeyh Said İsyanı'ndan sonra da Bitlis'te CHF teşkilatının devam etmiş olmasını mümkün kılmaktadır.

Parti Genel Sekreteri Recep Peker'in 12 Temmuz 1933'te CHF İdare Heyeti Reisliğine gönderdiği yazıda, Doğu teşkilatlanmaları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu yazıda, Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesindeki dokuz vilayetten Hakkâri, Elazığ, Bayazıt, Urfa, Mardin, Diyarbakır vilayetlerinde teşkilatın olmadığını, bu mıntikanın Van, Siirt, Muş⁹⁰¹ vilayetlerindeki teşkilatta Fırkanın nizamlı çalışmasında faydalı olacak bir yürüyüşle gidemediklerini ifade etmiştir. Vaziyetin Umumi İdare heyetinde görüşüldüğünü ve bu üç vilayetdeki teşkilatın kaldırılmasına karar verildiğini, bu kararın da Umûmî Riyaset Divanınca tasdik olunduğunu yazmıştır. İlgili karara göre teşkilatın bulunmadığı bu vilayetlerde kurulma ve açılma şartları olgunlaştıkça halkevleri açılabilir ve bütün seçimlerin idari işlerindeki Fırkaya ait vazifeler halkevleri reisleri tarafından idare edilecektir. Recep Peker, yazısının devamında Umûmî Müfettiş'in Fırka işleriyle halkevleri üzerindeki mesaisinin muhabere ve muamelelerini yapmak üzere Umûmî Müfettişin emrine bir de Fırka kâtibi gönderildiğini ifade etmiştir. Bu şekilde Fırka üyelerinden herhangi bir zatın teşkilatın bulunmadığı bu vilayetlerden birine nakli halinde nizamname gereğince kayıtlar Fırka reislerine gönderilmeyerek Umûmî Müfettişliğe gönderilecektir. Peker, bahsi geçen düzenlemenin de Umumi İdare heyeti kararı olduğunu ifade etmiştir⁹⁰². Yeni düzenleme aslında merkezden uzak bölgelerdeki teşkilatlanmaların daha süratli ve sağlam oluşmasına zemin hazırlamıştır. Teşkilatlardaki

⁹⁰⁰ Murat Turan, *CHP'nin Doğu'da Teşkilatlanması (1923-1950)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2011, 100-101.

⁹⁰¹ Bu tarihte Bitlis, Muş vilayetine bağlıdır.

⁹⁰² Cumhuriyet Halk Fırkası Katib-i Umumiliği'nin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1933'ten Birincikanun 1933 sonuna kadar, [Mahremdir. Hizmete mahsustur. Fırka Bürolarında kullanılacaktır.], Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1934, C. 3, 9.

olası arızalar ve ihtiyaçlar en kısa sürede çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu yüzden Umûmî Müfettişler, partinin adeta gölgesi olmuşlardır.

CHF'nin 1933-1934 yıllarındaki kaza kongrelerinde Bitlis'in hala Muş iline bağlı olmasından ötürü Muş ili incelenmiştir. Ancak Bitlis'in kaza olarak yine temsil edilmediği anlaşılmıştır. Yani bu yıllarda Bitlis ve Muş'ta CHF Teşkilatından söz edilemez⁹⁰³. Bu arada parti yönetiminde yeni bir reform gerçekleştirilmiştir. CHP ile hükümet ve devlet fiilen ve hukuken birleştirilmiş ve 15 Haziran 1936 tarihinde Recep Peker, Atatürk'ün isteği ile CHP Umûmî Kâtipliği görevinden ayrılmıştır⁹⁰⁴.

Yukarıdaki bilgiler bir bütün olarak değerlendirildiğinde Bitlis'te CHF şubesinin ilk zamanlardan itibaren açılmış olduğu savunulabilir. Teşkilat, Şeyh Said İsyanı'nın hemen sonrasında kapanmamıştır ancak 1931'den itibaren teşkilattan söz edilmediğinden teşkilatın kapatılmış olduğu kanaatine varılır. Yapılan araştırmalar neticesinde Bitlis'teki CHF şubesinin ne zaman kapatıldığına dair net bir bilgiye ulaşılamamıştır.

18 Haziran 1936'da Başvekil ve CHP Genel Başkan Vekili İsmet İnönü, CHP'nin 1936 yılı il kongrelerindeki beyannamesinde, yeni değişikliklerden bahsetmiştir. *“CHP'nin memleketin siyasi ve içtimai hayatında güttüğü yüksek maksatların tahakkukunu kolaylaştırmak ve partinin inkişafını artırmak ve hızlandırmak için bundan sonra parti faaliyeti ile Hükümet idaresi arasında daha sıkı bir yakınlık ve daha ameli bir beraberlik temin edilmesine Genel Başkanlık Kurulunca karar verilmiştir. Bu maksatla:*

1) Dâhiliye Vekili Genyönkurul (Genel Yönetim Kurulu) üyeliğine alınmış ve kendisine partinin Genel Sekreterlik vazifesi verilmiştir.

2) Bütün vilâyetlerde, vilâyet parti başkanlığına, vilâyetin Valisi memur edilmiştir.

3) Umûmî Müfettişler, mıntıkları dâhilinde bütün devlet işlerinin olduğu gibi, parti faaliyet ve teşkilatının da yüksek murakıp ve müfettişleridir.

⁹⁰³ B.C.A., 490.1.0.0-233.917.1: 1-50.

⁹⁰⁴ B.C.A., 490.1.0.0-3.12.49; “Atatürk, Recep Peker’i Parti Umumi Sekreterliğinden Affetti”, *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1936, S. 4342, 7.

4) Vilâyetlerde, İlyönkurul (İl Yönetim Kurulu)unca intihap edilmiş bulunan başkanlar, üye durumunu almış ve mensup veya mahallince müntehap mebus başkanların, başkanlık vazifeleri hitam bulmuştur.

5) Bu beyannamenin icaplarını, parti genel sekreteri olmuş Dâhiliye Vekili tâkip ve tanzim edecektir.

6) Yukarıdaki maddeler, bütün parti teşkilatına, vilayetlere ve Umûmî Müfettişlere tebliğ olunmuştur”⁹⁰⁵.

1935 kurultayı parti doktrin ve bünyesinde en mühim bir safhayı ifade etmiştir. CHP’nin Atatürk’ün ölümüne kadar aldığı karakter tamamen milletle uyum sağlamış, bütün milleti üyesi sayan, kendinden başka rakip bir teşekkülün varlığını kabul etmeyen, devletle aynı seviyede hükümet ve idare mekanizmasıyla kaynaşmış, umdelerini anayasaya mal etmiş tek otoriter parti olmuştur⁹⁰⁶. 1936’da CHP’nin ülke genelinde teşkilatlanmada bazı reformlara gittiği görülmektedir. Özellikle CHP’nin ülke genelinde şube sayılarının artması ile bunları kontrol altında tutması zorlaştığı için bu işte vilayetlerdeki valileri de vazifelendirme yoluna gitmişlerdir. Bu şekilde Umûmî Müfettişliklerle parti arasında yakınlık görülmüştür. Valiler, illerdeki Parti Başkanı sıfatı almasıyla Umûmî Müfettişler ile parti arasında yakınlaşma meydana gelmiştir. CHP Genel Sekreterliği parti örgütlerine şu genelgeyi göndermiştir: “Umûmî Müfettişler, vazifeli bulundukları bölge dahilinde bütün devlet işlerinin olduğu gibi parti faaliyet ve teşkilatının da yüksek müfettişleridirler. Valiler, parti işlerinde Genel Sekreterlikle haberleşirler. Önemli gördükleri meseleleri bilgi olarak Genel Müfettişliklere bildirirler”⁹⁰⁷. CHP bu değişiklik ile ülkenin siyasi ve içtimai hayatında hedeflerini daha kolay hayata geçirmek ve partinin inkişafını arttırmak istemiştir.

Yukarıda da bahsi geçtiği üzere, 1936 yılı itibariyle CHP’nin Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri’nde Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van’da parti teşkilatından bahsedilemez⁹⁰⁸. 1937 yılında Doğu ve

⁹⁰⁵ CHP 1936 İl Kongreleri, 1937, 8; Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938 - 1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, C. II, 16.

⁹⁰⁶ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler (1859 – 1952)*, 572.

⁹⁰⁷ *Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi*, 1 İkinci Kanun 1936’dan 30 Haziran 1936 Tarihine Kadar, Cilt: 8, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti Bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara 1936, 26-27.

⁹⁰⁸ B.C.A., 490.1.0.0-284.1139.4; Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi*, C. 1, 159-163.

Güneydoğu Anadolu'daki siyasi vaziyetin değişimine gidilmiştir. Birinci Umûmî Müfettişlikten alınacak Bitlis, Van, Siird vilayetleriyle Üçüncü Umûmî Müfettişlikten alınacak Ağrı vilayetinden oluşmak üzere Beşinci Umûmî Müfettişlik kurulması planlanmıştır. Bu suretle Birinci Umûmî Müfettişlik birkaç vilayetten ibaret kalmıştır⁹⁰⁹.

CHP Birinci Olağanüstü Büyük Kurultayı, 26 Aralık'ta, Ankara'da TBMM binasında toplanmıştır. Kurultay Başkanı tarafından yapılan sayımdan CHP'nin 1938 yılı sonunda, yani partinin kuruluşundan 15 yıl sonra dahi Ağrı, Diyarbakır, Elazığ, Muş, Mardin, Siirt, Urfa, Van, Bitlis, Bingöl, Tunceli ve Hakkari illerinde parti teşkilatının olmadığı anlaşılmaktadır. Bahsi geçen 12 ilin üyesi yoktur ve bu iller milletvekilleri tarafından temsil edilmiştir⁹¹⁰.

1939'a gelindiğinde CHP'nin örgütlenmesinde yeniden bir değişime gidilmiştir. Daha önce Genel Başkanlık Divanı kararıyla birleştirilmiş olan parti ve hükümet faaliyeti, partinin beşinci kurultayınca tanzim ve kabul edilen nizamname hükümlerine uyularak Genel Başkanlık Divanı'nın 7 Haziran 1939 tarihli kararıyla ayrılmıştır. Yeni nizamname ile Parti Genel Sekreteri'nin devlet vekili olarak İcra vekilleri Heyetine girmesi temin edilmiş ve bu suretle parti ve hükümet beraberliği esasını muhafaza ettiğinden esasen parti hükümetinin yüksek birer memuru bulunan valilerin o döneme kadar olduğu gibi ondan sonra da teşkilata yardım ve teşkilatı himayede bulunmaları istenmiştir⁹¹¹.

CHP'nin beşinci kurultayında Genel Sekreter Ahmet Fikri Tuzer nizamnamedeki önemli bir değişiklik olan 28. madde ile ilgili bir açıklama yapmıştır. Açıklamasında şunlara değinmiştir: *“Hükümet ve parti birliğine dair Genbaşkur (Genel Başkanlık Kurulu) tarafından 18 Haziran 1936 tarihinde ittihaz edilen kararın uygulanması mevkiinde kaldığı üç seneye yakın bir zaman zarfındaki müşahedeler, bu vaziyetin idamesinde bir fayda olmadığı kanaatini tevhit etmiş ve bir murakabe cihazı olan partiye daha emin ve salim bir faaliyet imkânı temin edebilmek için evveleminde Genel*

⁹⁰⁹ Son Posta, 7 Nisan 1937, 3.

⁹¹⁰ Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, C. 1, 157-158. 18 Ağustos 1938'de CHP Genel Sekreterliğinden aralarında Bitlis'in de bulunduğu vilayetlere gönderilen telgrafta CHP Teşkilatı kurulmasını istemesinden anlaşıldığı üzere bu yılda da Bitlis'te henüz teşkilat mevcut değildir denilebilir (B.C.A., 490.1.0.0-284.1140.1).

⁹¹¹ Kemal H. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi* adlı eserinde CHP'nin 5. Kurultayında liberalleşmenin açıkça hissedildiğini, bu kurultayda valilerin illerdeki CHP Teşkilatlarının başkanlık konumlarını kaybettiklerinden bahsetmiştir. Devamında ise; 1939'da TBMM'de iktidara sadık bir muhalefet işlevi görmesi için Müstakil bir grup oluşturulduğunu yazmıştır (Kemal H. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, 66).

Sekreterlikle Dâhiliye Vekâletinin birbirinden ayrılmasına lüzum görülmüştür. Aynı sebebin vilayetlerdeki teşkilat üzerinde müessir olması icap edeceğinden vilayet parti reisliklerinin de valiliklerden tefrik edilmesine zaruret hâsıl olacağını takdir buyurursunuz. Esasen Genbaşkur'un yukarıda arz ettiğim kararından kastedilen gaye hükümet ve parti işlerinin bir ahenk dâhilinde sevk ve idare edilmesi imkânının temininden ibaret iken maksadın hâsıl olmaması ve buna mukabil matlup ahengin behemehâl tesis ve teminine zaruret bulunması genel Sekreterlik makamında bulunacak zatın parti kabinesinde yer almasını icap ettirmiştir. Bu suretle Genel Sekreterin halkın şikâyet, dilek ve ihtiyaçlarına müteallik meseleleri kabinedeki arkadaşlarıyla görüşüp anlaşarak halletmesi ve devletin iç ve dış politikası üzerinde devamlı bir surette tenevvür ederek parti işlerini ona göre sevk ve idare edebilmesi mümkün olacağı gibi parti başkanlıklarından ayrılan valilerin de parti işlerini az çok bir devlet işi addederek bu işlerle alâkalarını temin edecektir.”⁹¹²

Yeni nizamnameye göre bütün vilayetlere daimi parti müfettişi gönderileceğinden parti başkanlığından çekilecek olan valilerin şimdilik idare heyeti azalarından birisini kendilerine vekil tayin etmeleri ve asıl idare reisi seçiminin müfettişler yerlerinde işe başladıktan sonra yapılması uygun görülmüştür⁹¹³. Zaten kısa süre önce de Hükümet, Umûmî Müfettişliklerin kaldırılmasına karar vermiş olup bu lağvdan sonra Umûmî Müfettişliklerin vazifelerinin Umumi Valilik vazifesinden ibaret olduğu kanaatine varıldığından İstanbul, Ankara, Erzurum, Adana, Samsun, Elazığ dahil olmak üzere memlekette 7 umumi valilik ihdas edileceği ifade edilmiştir. Bu değişikliğe sebep ise; memleketin imarı bakımından umumi valiliklerin daha faydalı olacağı öngörülmesidir⁹¹⁴.

29 Mayıs 1939–3 Haziran 1939 tarihleri arasında yapılan CHP Beşinci Büyük Kurultayının birinci toplantısında Bitlis mebusları Süreyya Örgüevren ve Tefvîk Temelli de hazır bulunmuşlardır⁹¹⁵. Bu kurultayda Tefvîk Temelli Bey, Dilek Komisyonuna

⁹¹² CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları (29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939), Ulus Basımevi, Ankara 1939, 30.

⁹¹³ *Ayın Tarihi*, “Parti Başkanlıkları Valiliklerden Ayrıldı”, 1-31 Temmuz 1939, S. 68, 39-40.

⁹¹⁴ *Son Telgraf*, 24 Mart 1939, 733, 3. Ancak Umûmî Müfettişliklerin etkisinin bir dönem daha devam ettiği anlaşılmaktadır. Geniş yetkilerle donatılmış bir örgüt yapısına sahip Umûmî Müfettişlik Teşkilatı 21 Kasım 1952’de kabul edilen “Umûmî Müfettişlik teşkiline dair kanun ile ek ve tadillerinin yürürlükten kaldırılması hakkında kanun” sonucunda ortadan kaldırılmıştır. “Umûmî Müfettişlik teşkilatına dair kanun ile bu kanunla ilgili kanunlar, hükümler ve teşkilat kadroları yürürlükten kaldırıldı” kararıyla Umûmî Müfettişlik uygulamasından vazgeçilmiştir (Turan, *CHP’nin Doğu’da Teşkilatlanması*, 125).

⁹¹⁵ CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları 29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939, Ulus Basımevi, Ankara 1939, 11.

seçilmiştir⁹¹⁶. Ancak bu durum artık 1939 yılı itibariyle CHP'nin Bitlis teşkilatının kurulduğu anlamına gelmemektedir. Zira yukarıda da bahsi geçtiği üzere Umumi İdare heyeti tarafından hazırlanmış ve 21 Haziran 1939 tarihinde Parti Genel Başkanlık Divanınca tasdik edilmiş CHP Teftiş Talimatnamesi'ne göre CHP'nin memleketin umumi hayatında takip ettiği yüksek maksat ve gayelerin tahakkukunu temin, parti ve halkevleri faaliyetlerini arttırmak gayesiyle bütün parti teşkilat ve tesisatının merkezin sıkı bir kontrolü altında bulunması ve devamlı rehberliği ile çalıştırılması hususu mühim bir esas olarak kabul edilmiştir. Buna göre parti örgütü bulunan illere *“icap ve vüsatlerine göre 1–3 vilayet ihtiva eden teftiş bölgelerine ayrılır ve bu bölgelere birer Parti Müfettişi seçilir ve tayin edilir.”* denilmiştir. Bunun dışında parti müfettişleri teftiş ve tahkik sırasında parti dışında kalan teşkilat ve müesseseleri alakalandıran yolsuzluklara tesadüflerinde lüzum ve ehemmiyetine göre yapılacak muamele hakkında Genel Sekreterlikten talimat istemişlerdir⁹¹⁷. Dolayısıyla 1939 yılında, Bitlis, Muş, Bingöl, Siirt, Diyarbakır, Hakkâri, Elazığ, Tunceli, Mardin, Urfa, Ağrı, Van illerinde parti teşkilatı hala bulunmamaktadır⁹¹⁸. Talimatnamede yer alan geçici maddeye göre parti örgütü bulunmayan illerde parti içi denetim Genel Sekreterlikten gönderilen muvakkat müfettişler tarafından yerine getirilmiştir⁹¹⁹.

29 Mayıs 1939 tarihli CHP'nin 5. kurultayında liberalleşme ruhu görülmeye başlanmıştır. Bu kurultayda valiler, illerdeki CHP teşkilatlarının başkanı olma konumlarını kaybetmişlerdir. Zor geçen savaş yılları boyunca CHP'nin önemli bir etkinliği olmamıştır⁹²⁰.

19 Ekim 1940'ta CHP Genel Sekreteri Erzurum Milletvekili Dr. A. F. Tuzer imzasını taşıyan ve CHP Genel Sekreterliğince hazırlanmış bir tamim yayımlanmıştır. Bu tamimde yer alan parti müfettişlerine ait talimatname, henüz parti teşkilatı kurulmamış vilayetlerdeki halkevleri ve odalarının mesailerini yakından takip etmek, çalışmalarına hız ve istikamet vermek üzere gönderilmiştir. Bu şekilde parti teşkilatı bulunmayan yerlerde parti kurulması amaçlanmıştır. İlgili tamim Bitlis, Muş, Bingöl, Siirt, Diyarbakır,

⁹¹⁶ CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları 29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939, 6, 22.

⁹¹⁷ CHP Teftiş Talimatnamesi, Ulus Basımevi, Ankara 1939, 1-5.

⁹¹⁸ B.C.A., 490.1.0.0-284.1141.2; İsmet İnönü, *Defterler (1919 - 1973)*, c. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, 268; İsmail Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkasının Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, Yurt Kitap Yayın, Ankara 1991, 148.

⁹¹⁹ CHP Teftiş Talimatnamesi, Ulus Basımevi, Ankara 1939, 7.

⁹²⁰ Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, 68.

Hakkâri, Elazığ, Tunceli, Mardin, Urfa, Ağrı Valiliklerine gönderildiğine göre bahsi geçen illerde Ekim 1940'ta da CHP Örgütünün hala olmadığı anlaşılmaktadır⁹²¹.

İkinci Dünya Savaşı yılları içinde toplanmış olan 6. kurultay tek partili yönetimin son büyük kurultayı olmuştur. Yeni bir genel seçimi müteakip yapılan bu kongre parti prensiplerine herhangi bir değişim getirmemiştir⁹²². Kurultayın beşinci gününde üçüncü heyet toplantısı yapılmıştır. Toplantı, Kurultay Başkan Vekili Abdulhalik Renda tarafından açıldıktan sonra sıra nizamname projesinin tartışılmasına gelmiştir. Diyarbakır milletvekili emekli General Kazım Sevüktekin, CHP'nin bazı illerde hala parti örgütü olmadığını açıklamıştır. Buna karşılık Mümtaz Ökmen ise, her yerde parti örgütü kurulmasının temel hedef olduğunu belirtmiştir. Bu konuşmalardan CHP'nin kuruluşundan o döneme kadar dahi örgütlenmediği veya örgütlenemediği iller olduğu anlaşılmaktadır. CHP'nin parti örgütü bulunmadığı iller büyük ihtimalle partinin 1939 yılında yapılan kurultayında da örgütü bulunmayan illerdir⁹²³.

1941 yılına ait parti üye sayısının illere göre dağılımını gösteren tabloya bakıldığında Doğu Anadolu Bölgesi'nin üye sayısının diğer bölgelere göre ortalamanın altında olduğu gözlemlenmektedir. Ve yine tablo incelendiğinde 1941 yılı itibariyle Bitlis'te hala CHP teşkilatının olmadığı söylenebilmektedir⁹²⁴.

Hasip Aytuna'nın vazifeli olduğu bölgenin halkevleri ve halkodalarını teftiş maksadıyla iki sene (mayıstan eylül sonlarına kadar), Doğu vilayetlerinde yaptığı geziler ve tetkikler esnasında bu vilayetlerin hususi vaziyetlerine dair görüp öğrendiklerini bir raporla CHP Genel Sekreterliğine sunmuştur. Aytuna bu raporunda parti teşkilatlanması hakkında bazı bilgilere değinmesinin yanı sıra parti teşkilatının bölgeye sağlayacağı kazanç yönlerinden de bahsetmiştir. Raporda: teftiş bölgesinin bazı vilayetlerinde, mesela Siirt'te, Bitlis'te, Muş'ta, Van'da ve Ağrı'da, hala parti teşkilatının vücuda getirilmemesinin yerli vatandaşlar arasında kendilerine ve bu bölgeler halkına itimat edilmemesi olarak algılandığını ifade etmiştir. Ayrıca bu gibi insanların her vesile ile bu

⁹²¹ Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, C. 2, 96-97.

⁹²² Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859 – 1952)*, 574-575.

⁹²³ Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, C. 2, 319-320.

⁹²⁴ Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992, 183-184.

mevzua temas fırsatını kaçırmadığı ve CHP Genel Başkanlığına bu konunun arzını rica eylemekte olduklarını raporuna ilave etmiştir⁹²⁵.

Aytuna iki yıl boyunca yaptığı tetkiklerden bazı çıkarımlarda da bulunmuştur. Yukarıda adı geçen vilayetlerde parti teşkilatı yapılmak suretiyle halkın sosyal seviyelerini olgunlaştırmak, siyasi şuurlarını işleterek daha da sağlamlaştırmak hususunda çok faydalı neticeler vereceğini, parti teşkilatı kurulmak suretiyle halkevlerinin daha faal bir çalışma devresine girmelerine yardımcı olunacağını ifade etmiştir. Adı geçen vilayetlerde kurulacak parti teşkilatı, içtimai, siyasi ve hayra mal olacak birçok işlerin cemiyete ve cemaate mal edilmesine, dilleri ve belki duyguları itibari ile birbirlerine yabancı kalmakta devam eden halk kitlelerinin bir araya gelerek birbirlerini tanımalarına ve gittikçe daha olgun içtimai ve siyasi varlık haline gelmelerine yardım etmiş olacaktır. Parti teşkilatı kurulmakla adı geçen vilayetlerde yalnız yaşayan ve yalnız kendi menfaatleri peşinde koşan bazı varlıklı kimselerini fikir ve iş sahiplerinin parti çatısı altında toplanarak millî ve vatanî meselelerde ve her türlü idari veya iktisadi tedbirlerde fikir ve işbirliği yapmaları, kendi aralarında yardımlaşmaları mümkün ve kolay olacaktır. Devlet teşkilâtının ve idari makamların bu gibi yerlerde vazife görmeleri parti otoritesi sayesinde çok daha basit ve kolay bir iş haline gelmiş bulunacaktır. Nihayet, parti teşkilâtı kurulmuş olmakla, her biri kendi fikir, his, görüş ve anlayışları içinde yaşayan ve çoğu halkevinin toplantılarına senede bir-iki defa dahi gelmeyen birçok iş, güç ve servet sahibi insanlar, parti içinde güdülecek kaynaştırıcı ve yetiştirici siyaset ve çalışmalar sayesinde duygu ve düşünceleri birleşmiş, idealleri tek noktada merkezileşmiş ve nihayet her hususta kayıt altına alınmış "partili" vatandaşlar haline gelecektir. Bu durum o güne kadar parti teşkilâtı kurulmuş olan vilâyetler halkını sevk ve idarede kolaylıklar meydana getirecektir. Birçok milli ve vatanî hizmetlerin tam zamanında ve arzu edildiği tarzda ifa ve icrasına yardım etmiş olacaktır. Parti içinde ve dışında partili olmak sıfat ve salâhiyeti ile vatandaşlara birbirlerini daha çok sevmek, daha iyi tanımak imkânını verecektir. Parti prensiplerine uymayan hareketlerde bulunanların tenvir ve ikazı ile parti disiplinine bağlılıkları daha kolay temin edilmiş bulunacaktır⁹²⁶.

Aytuna, raporunda teşkilatlanmada nasıl bir yöntem izlenebileceği hususunda ayrıca şunlara değinmiştir: *“Doğu vilayetlerinde kurulacak parti teşkilatı için bazı istisnai tedbirlere ihtiyaç vardır. Mesela; vilayet merkezlerindeki parti reisliklerinin şimdilik ve belki birkaç sene için CHP*

⁹²⁵ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 100.

⁹²⁶ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 100-102.

*Genel Sekreterliği makamından tayinli olması ve parti reislerine aynı zamanda halkevi reisliği vazifesinin de verilmesi, her iki müesseseyi -parti ve halkevi- işletmekte kuvvetle müessir olacaktır. Başlangıçta o vilayet intihap dairesi mebuslarından birinin parti ve halkevi reisliği ile vazifelendirilmesi de mümkündür*⁹²⁷.

CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal, 1942 yılı içerisinde Doğu Anadolu'ya bir seyahat düzenlemiştir. Bu seyahatte iki önemli amaç güdülmüştür. Bunlardan biri, CHP'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde parti teşkilatı bulunmayan illerde teşkilatlanma evresine geçilmesini sağlamaktır. Diğeri ise, iki yıldır kuraklıktan ve süne böceğinden dolayı tarım alanları zarar gören Doğu vilayetlerindeki durumu yakından görerek hükümet adına elden gelen yardımı yapmaktır⁹²⁸. Esendal, beş hafta sürmesi planlanan seyahatine trenle başlamış, seyahatinde Elazığ, Muş, Van yolunu takip ederek dönüşte Bitlis, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Urfa ve Antep'e uğrayarak Ankara'ya dönmüştür⁹²⁹.

Esendal'ın seyahati boyunca yaptığı gözlemleri, seyahatinin başlıca amacı yukarıda da değinildiği gibi parti teşkilatı olmayan yerlerde parti teşkilatlanması için nabız yoklamaktır. Ancak bu noktada hayal kırıklığı yaşamıştır. Gezdiği yerler içerisinde yalnızca Elazığ ve Urfa'dan CHP örgütü kurulması talebi geldiğini açıklamıştır⁹³⁰. Esendal'a göre yapılması gereken iş, parti teşkilatından önce halkevleri açarak dil ve bilgi yayımına çalışmaktır. Esendal bu planında Diyarbakır, Elazığ, Urfa, Bitlis, Van ile “ev dilleri” Türkçe olan kazalarda parti teşkilatının kurulmasının gelecek parti kongresinde kararlaştırılmasının az da olsa faydalı olacağını düşünmüştür⁹³¹.

Teşkilâtın ilk basamağı şehir ve kasabalarda Mahalle Ocakları ve köylerde Köy Ocaklarının kurulmasıdır. Parti teşkilâtı olmayan bir köy veya mahallede meskun vatandaşlar ocak kurmak ister ve bu maksatla birleşirlerse, Nahiye ve Kaza İdare Heyetlerinin teklifleri üzerine Vilâyet İdare Heyeti kararıyla, orada ocak kurulacağı gibi doğrudan doğruya Vilâyet İdare Heyetlerinin kararıyla da, lüzum görülen köy ve mahallelerde, ocak kurulabilirdi. Bu gibi hallerde, Vilâyet İdare heyetince veya

⁹²⁷ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 102.

⁹²⁸ Nizam Önen; “Bir Tek Parti Dönemi Politikacısının Gözünden Cumhuriyet'in (Doğu) meselesi ve bürokrasinin hali: CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın Doğu Gezisi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 12, Bahar 2011, 156.

⁹²⁹ Önen, “CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın Doğu Gezisi”, 154.

⁹³⁰ Önen, “CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın Doğu Gezisi”, 175-176.

⁹³¹ Önen, “CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın Doğu Gezisi”, 176-177.

muvafakatiyle Kaza veya Nahiye İdare heyeti tarafından bir müteşebbis zat veya heyet, o yere gönderilirdi⁹³².

CHP'nin altıncı kurultayındaki nizamnameye göre, parti teşkilatı kurulmamış olan vilayetlerde teşkilat kurma sırası gelince mahalli şartlara göre vilayet merkezinden ve Vilayet İdare Heyetinden başlanarak Umumi İdare Heyeti tarafından yapılacak bir talimata uyularak partinin bütün kademeleri ihtiyacı karşılayacak surette teşkil olunurdu⁹³³.

Doğu'da parti teşkilatlanmasına girişilmesi konusunda resmi açıklamalar altıncı kurultayda yapılmıştır. 12 Haziran 1943'te nizamname projesi üzerinde görüşmeler esnasında General Kâzım Sevüktekin, parti teşkilâtı olmayan vilâyetlerde yapılacak teşkilâtın zamanla sınırlı olması dolayısıyla bu teşkilâtın kurulmasında gözetilecek sıranın ne suretle tayin edileceğini sormuştur. Program ve Nizamname Encümeni Reisi Mümtaz Ökmen, verdiği cevapta, vaktiyle bazı yerlerde parti teşkilâtının yapılmamış olduğu, buralardaki yurttaşların bundan hakikaten müteessir bulunduklarını ve yeni nizamname ile bu hususta ileri bir adım atıldığını işaret ederek bu teşkilâtın mümkün olduğu kadar süratle bu yerlerde de kurulmasının başlıca bir hedef olduğunu bildirmiştir⁹³⁴.

Parti teşkilatının kurulmadığı yerlerdeki memurlar, CHP'nin o illerde dayanmak zorunda kaldığı kişilerdir. Bu yüzden diğer bölgelerdeki memurlardan daha fazla sorumluluk taşımışlardır. Halkodaları başkan ve üyeliklerine yalnız devlet memurlarının seçilmeleri, talimatnameleri gereğidir. Ancak ordu ve devlet hizmetlerinin çokluğu ve memurların daha sıkı çalışmaları gerektiği o dönemde halkevi ve halkodaları hizmet kadrolarının memurlardan gayri unsurlarla da fiili olarak takviye edilmesinin faydalı olacağı gerekçe gösterilmiştir. Bu suretle Temmuz 1943'te Genel Sekreterlikten parti teşkilatı henüz kurulmamış yerlerdeki halkevleri başkanlıklarıyla komite başkanlıklarına birer yazı gönderilmiştir. Yazıda, parti teşkilatı henüz kurulmamış yerlerde vilayet umumi

⁹³² *CHP Altıncı Büyük Kurultayın Tetkikine Sunulan Nizamname Projesi*, Ankara 1943, 8.

⁹³³ CHP Nizamnamesi, Partinin VI. Büyük Kurultayının 12.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir, Zerbamat Basımevi, Anlara 1943, 6.

⁹³⁴ *Ayın Tarihi*, 115, 1-30 Haziran 1943, 12.

ve belediye meclisleri ile encümenlerinde fiili olarak aza bulunanların da idare heyetlerinde aza veya reis olabilecekleri belirtilmiştir⁹³⁵.

Doğu ve Güneydoğu'da CHP teşkilatının olmadığı yerlerde parti teşkilatı açmak için bölgeyi ziyaret eden isimlerden biri de CHP Bölge Müfettişi ve aynı zamanda Konya Milletvekili Sadi Irmak'tır. 1944'te bölge vilayetlerini gezerek hazırladığı raporunda Diyarbakır, Urfa, Mardin, Siirt gibi Kürt ve Arap nüfusun yoğun olduğu illerde parti teşkilatı kurmanın, bölge halkının entegre edilerek Türkleştirilmesinde ve devlete daha sıkı bağlanmasında etkili olacağını söylemiştir. Genel Sekreterliğe gönderdiği raporunda bahsi geçen bölgede teşkilat kurarak memleketin her tarafını eşit bir kıymette saydıklarını bir kez daha göstermiş, bu bölge halkının bazı endişelerini gidererek, partiye yeni güçler kazandırmayı hedeflemiştir. Diğer taraftan temsil ve uluslaşma faaliyetlerini daha da hızlandırarak, zararlı düşünceleri daha kolay sezebilecek, vatanın bu uzak bölgelerini devlet merkezine ve milli iradeye daha sıkı bağlamak imkânlarını elde edebileceklerini ifade etmiştir⁹³⁶.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere CHP'nin altıncı kurultayının olduğu dönemde de hala Bitlis'te CHP teşkilatı mevcut değildir. Ancak CHP'nin Altıncı Büyük Kurultayının 15 Haziran 1943'teki toplantısında parti müstakil grubu azalıklarına seçilmiş zatlar içerisinde Bitlis Milletvekilleri Muhtar Ertan ve Bülent Osma Beyler de vardır⁹³⁷.

Doğu'da yeniden örgütlenme çalışmaları merkezlerde 1944'ün sonbaharından itibaren başlamıştır. Fakat daha ufak birimleri de içine alan genel bir teşkilât yapısına ancak 1947'de ulaşmıştır. Parti teşkilatı kurulmamış olan merkezlerde yerel seçimlere parti yoklamasıyla aday gösterilemeyeceğine göre seçimin yapıldığı mntıkadaki halkın iyi tanıdığı ve güvendiği, aynı zamanda CHP'ye sevgi ve bağlılığı belirli olan yurttaşların seçilmesi için oralardaki halkevi ve odaları başkanlarıyla iş birliği yapılması gerektiği ifade edilmiştir⁹³⁸.

⁹³⁵ Turan, *CHP'nin Doğu'da Teşkilatlanması*, 140.

⁹³⁶ Ercan Çağlayan, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, 48.

⁹³⁷ *Ayın Tarihi*, 115, 1-30 Haziran 1943, 16.

⁹³⁸ Turan, *CHP'nin Doğu'da Teşkilatlanması*, 224-225.

Uzun bir aradan sonra Bitlis vilayetinde CHP teşkilatının ancak Ekim 1944'te kurulduğu anlaşılmaktadır. Bitlis CHP İl Başkanlığı 1945 yılının hemen başında CHP Genel Sekreterliğine bir yazı göndermiştir. Bu yazıda şöyle denilmiştir: *"Vilâyet CHP, 20 Ekim 1944'te kurulmuştur. Kaza itibariyle partimize bağlı bulunan, halkevi ve halkodaları Talimatnamesine tevfikân bütçe ve hesap işlerine partimizce bakılmakta ise de kazalarda parti teşkilâtı henüz yapılamamış olduğu, yapılınca kadar bu kaza ve nahiyelerdeki halkevi ve halkodalarının bütçeleri Vilâyet İdare heyetince mi yoksa eskisi gibi Umûmî Müfettişlik Makamınca mı tatbik ve tasdik edileceği kestirilememiştir"*⁹³⁹. Yukarıdaki yazı düzenin hala tam olarak oturtulamamış olmasının ya merkez ile taşra arasındaki iletişimin zayıflığı ya da daha sıkı tedbirler alınarak atılacak temelin daha sağlam olmasının hesaplanması olarak açıklanabilir. Zaten yazının devamında muamelenin ne suretle yapılması gerektiği hususunda cevap beklenildiği yazılmıştır. Merkezden gönderilen cevapta ise parti teşkilâtı bulunmayan yerlerdeki halkevi ve odalarının yine eskide olduğu gibi Umûmî Müfettişliklere bağlı kalmalarının Genel Başkanlık kararı gereği olduğu bildirilmiştir⁹⁴⁰.

Feyzi Kalfagil, 31 Temmuz 1945'te CHP Sekreterliğine teftiş raporu göndermiştir. Raporunda; yeni kurulmuş olan Bitlis Parti İdare Kurulunu teşkil eden azaların, bilhassa Parti İdare Kurulu Başkanı Arif Özdemir Bey ile Halkevi Başkanı Ziya Geboloğlu'nun, vazifeleriyle alakadar, ciddi çalışır ve ahenkli bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu ahenkli çalışmalarına alaka göstererek yardım eden Bitlis eski valisi olup şimdi Birinci Umûmî Müfettişlik Baş Müşaviri bulunan Asım Türeli hakkında da iltifatlarda bulunmuştur. Yine Kalfagil, partiye kaydedilen üye sayısının 10 Temmuz 1945 günü itibariyle 332 ve bu üyelerin taahhüt ettikleri yardım paralarının 950 lira olduğunu ifade etmiştir. Kalfagil, Van iline nazaran nüfusu az olan Bitlis'te üye sayısının Van ve Muş illerinden fazla oluşunu idare kurulu üyelerinin çalışmalarına bağlamıştır⁹⁴¹.

Bitlis'te parti teşkilatı 1944 Ekim'inde kurulmuştur. Ancak arşiv belgelerinde yapılan incelemeler neticesinde bu bölgedeki parti çalışmalarının 1945 yılının sonlarından itibaren başlamış olduğu söylenebilir.

⁹³⁹ B.C.A., 490.1.0.0-2.84.1135: 3; B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 20-22.

⁹⁴⁰ B.C.A., 490.1.0.0-284.1135.3.

⁹⁴¹ B.C.A., 490.1.0.0-627.63.2: 47.

Bitlis'in siyasi çehresi ise bu dönemde tamamen homojen bir yapı barındırır. 1945 yılı Türk siyasi tarihinde çok partili hayata geçiş dönemi olarak bilinmektedir. Özellikle 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'nin BM Teşkilatına üye olmasını müteakip bu teşkilatın sözleşmesini de onaylamış olması hasebiyle CHP iktidarına karşı muhalefette bulunan siyasi partiler kurulmuştur. Ancak Bitlis'te bir dönem daha CHP'ye mutlak bağlılığın devam ettiği anlaşılmaktadır. Fevzi Kalfagil'in 31 Temmuz 1945'te CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği ve parti durumunu bildiren raporunda kendi iş-güçleriyle uğraşmaktan başka düşünce ve emelleri olmayan, aydınları esasen çok az bulunan Bitlis halkından çoğunun ikinci bir parti kurulacağı söylentilerinden haberdar olmadıkları anlaşılmıştır. Verilen direktifler çerçevesinde halktan hiçbirinin ikinci bir partiyi kurup taraftarı olmayacağı, halkın Milli Şef'e, partiye canla başla bağlı bulunduğu ifade edilmiştir⁹⁴². Ancak 1951 yılında yapılmış olan milletvekili ara seçiminde CHP, DP karşısında neredeyse hiç oy alamamıştır. Şu durumda iki ihtimal ortaya çıkmaktadır. Ya Bitlis halkı devletten çok çekindiğinden rengini belli etmek istememiş ya da müfettişler gerçeğe aykırı raporlar tutmuşlardır.

1945 yılı sonlarına doğru Bitlis il ve ilçelerinde teşkilatlanma çalışmalarına hız verilmiştir. 2 Kasım 1945'te Ahlat Geçici İdare Kurulu oluşturulmuştur.

Tablo 2.1. CHP Ahlat Şubesi Geçici İdare Kurulu Üyelerini Gösteren Çizelge⁹⁴³

Görevi	Adı – Soyadı	Mesleği
Başkan	Hamdi Koca	Tüccar
Üye	Yusuf Ziya Özdemir	Emekli öğretmen
Üye	Mustafa Sevimli	Emekli öğretmen
Üye	Bekir Işık	Çiftçi
Üye	Niyazi Özyurt	Marangoz

Hamdi Bey'in 10 Ekim 1945'te vefatı ile Başkanlığa 1 Ocak 1946'da Mustafa Sevimli atanmış ve bu görevi 24 Ocak 1946'da onaylanmıştır⁹⁴⁴. Bu arada 7 Mayıs 1946'da Bitlis İl İdare Kurulu Başkanı Arif Özdemir'dir⁹⁴⁵.

⁹⁴² B.C.A., 490.1.0.0-627.63.2: 50.

⁹⁴³ B.C.A., 490.1.0.0-277.1112.3: 60.

⁹⁴⁴ B.C.A., 490.1.0.0-277.1112.3: 60.

⁹⁴⁵ B.C.A., 490.1.0.0-39.162.1: 31.

2.2.1.2. 1946-1950 Dönemi

1946 yılı içerisinde il ve ilçe merkezlerinde parti teşkilatları hızla açılmaya devam etmiştir. Bitlis İl İdare Kurulu Başkanlığının 3 Haziran 1946 tarih ve 1/225 sayılı bağlı yazısında aşağıda ismi verilen mahallerde parti teşkilatları kurulduğu bildirilmiştir.

Tablo 2.2. 1946 Yılında Bitlis İl ve İlçelerinde CHP Teşkilatının Kurulması Kararlaştırılan Yerleri Gösteren Çizelge⁹⁴⁶

İl Merkezinde	Merkez İlçeye Bağlı	Tatvan İlçesine Bağlı	Ahlat İlçesine Bağlı	Mutki İlçesine Bağlı	Hizan İlçesinde	Mutki İlçesinde	Tatvan İlçesinde
İnönü Semtocağı	Çukur Bucağı	Reşadiye Bucağı	Adilcevaz Bucağı	Huyut Bucağı	Merkez	Merkez	Merkez
Hersan Semtocağı	Simek Bucağı	Kotum Bucağı	Misk Bucağı				
Zeydan Semtocağı	Şetek Bucağı						
Taş Semtocağı	Narlıdere Bucağı						

Yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı üzere Bitlis ilçelerinden Hizan hariç diğer ilçe merkezlerinin yanı sıra bu merkezlere bağlı bucaklarda da teşkilatlanmalar olmuştur.

CHP Genel Sekreterliğine çekilen 15 Temmuz 1946 tarihli telgrafta, Muş Bölgesi Müfettişliğinden alınan bilgilere göre; Tatvan’da parti teşkilatı kurulmuş, İlçe Müteşebbis Kurulu Başkanlık ve üyelikleriyle yedekler belirlenmiştir.

Tablo 2.3. Tatvan CHP İlçe Müteşebbis Kurulu Başkan, Üyeler ve Yedek Üyelerini Gösteren Çizelge⁹⁴⁷

Tatvan İlçe Müteşebbis Kurulu		
Görevi	Adı – Soyadı	Mesleği
Başkan	Hakkı Yazıcı	Bakkal
Üye	Hızır Öztürk	Çiftçi
Üye	Ekrem Barut	Kahveci
Üye	Abdulbari Eren	Çiftçi
Üye	Sıddık Doğan	Müteahhit
Yedek Üyeler		
	Hüseyin Yoldaş	Çiftçi
	Cafer Ünsoy	Müteahhit
	Emin	Otelci ve kahveci
	İsa Aktorun	Bakkal
	Ömer Karalı	Bakkal

⁹⁴⁶ B.C.A., 490.1.0.0-277.1112.3: 57-58.

⁹⁴⁷ B.C.A., 490.1.0.0-277.1112.3: 55-56.

1947 yılına gelindiğinde Bitlis merkezde de CHP teşkilatlanması daha detaylı olarak ele alınmış ve görevler daha sistematik hale dönüştürülmüştür.

Tablo 2.4. 11 Mart 1947’de CHP Bitlis Parti Başkanı, Yönetici ve Azalarının Sicillerini Gösteren Çizelge⁹⁴⁸

Adı Soyadı	Doğduğu yer ve tarih	Tahsil derecesi	Mesleği	Partiye girdiği tarih	Kayıtlı olduğu ocak	Partide aldığı vazife
Fahri Fırat	Bitlis 1319 (1903)	İlk Mektep Mezunu	Manifaturacı	18.12.1944	Hersan	İl İdare Kurulu Üyesi
Ekrem Erdür	Bitlis 1330 (1914)	Orta ikinci sınıf	Manifaturacı	12.12.1944	İnönü	İl İdare Kurulu Üyesi
Muhittin Barut	Bitlis 1322 (1906)	Millet Okulu	Manifaturacı	20.10.1944	Bitlis CHP	İl İdare Kurulu Üyesi
Nezir Özel	Bitlis 1292 (1876)	Özel Eğitim	Bitlis Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı	Parti teşkilatından evvel Türk Ocağı üyeliği ve 1928’de partiye kayıt	Bitlis merkez kasabası	1940’ta Köycülük Komitesi Üyeliği
Cemil Okumuş	Bitlis 1328 (1912)	Bitlis Orta Mektebi 1927	Tüccar	10.02.1944	Bitlis Ocağı	İl İdare Kurulu Üyesi
Vehbi Öztekin	Bitlis 1304 (1888)	Rüştiye-i Askeri 1317 (1901)	PTT’den emekli ve TBMM I. Dönem Bitlis M.V	12.12.1944	Bitlis Ocağı	İl İdare Kurulu Üyesi
Mehmet Zulfikaroğlu	Bitlis 1305 (1889)	Rüştiye	Tüccar	20.10.1944	Bitlis Ocağı	İl İdare Kurulu Üyesi
Suphi Menteş	Bitlis 1317 (1901)	Bitlis Eski Ticaret Mektebi 1336 (1920)	Ticaret	1945	İnönü	Halkevi Başkanlığı
Ziya Geboloğlu	Bitlis 1308 (1892)	Askeri İdadi ve Harbiye	Avukat	20.10.1944	Bitlis CHP	İl İdare Kurulu Üyesi ve Halkevi Başkanlığı
Rüstem Özdemir	Hizan 1322 (1906)	İlkokul	Tüccar	13.7.1946	Hizan	yok
Emin Kopmaz	Bitlis 1339 (1923)	İlkokul Mezunu	Ticaret	1945	İlçe Kurulu	1947’den beri İlçe İdare K. Muhassılı
Yusuf Ziya Özdemir	Ahlat 1306 (1890)	Bitlis Öğretmen Okulu	Başöğretmen	1945	Ahlat	İlçe İdare Kurulu Başkanlığı
İsmail Aslan	Mutki 1315 (1899)	Rüştiye Mezunu	Çiftçi	13.7.1946	Mutki	İlçe İdare Kurulu Başkanı
Abdullah Zulfikar	Bitlis 1313 (1897)	Sultaniye Mezunu	Ticaret	19.12.1944	Zeydan	CHP Merkez İlçe Başkanı
Mustafa Sevimli	Ahlat 1299 (1883)	Ahlat Rüştiye Mektebi	İl Özel İdare Memurluğunda n Emekli	25.9.1945	Ahlat İdare Kur. Baş.	CHP İdare Kur. Başkanı ve Muhasip
Arif Özdemir	Bitlis 1301 (1885)	Bitlis Askeri Rüştiyesi	TBMM I. Dönem Bitlis M.V.	1920	Bitlis ve Muş Parti Ocakları	Bitlis CHP Başkanı
Aziz Menteş	Bitlis 1315 (1899)	İdadi	Ticaret	24.10.1945	Bitlis İdare heyeti/Bitlis Merkez Kazası	Bitlis İdare heyeti
Hasan Özer	Rize 1319 (1903)	İlkokul 1329 (1913)	Atölye Ustası	8.11.1944		İl İdare Kurulu Bşk.

⁹⁴⁸ B.C.A., 490.1.0.0-405.1713.1: 21.

Bitlis ili ve ilçelerinde CHP teşkilatının kurulmasını müteakip çok hızlı bir şekilde il ve ilçelerin yanı sıra bucaklarda da teşkilata kayıtlı üye sayısında çok önemli bir artış gözlenmiştir.

Tablo 2.5. 11946 Yılı Bitlis İli, İlçeleri ve Bucaklarda Partiye Kayıtlı Üye Sayısını Gösteren Çizelge⁹⁴⁹

Üyelerin kayıtlı olduğu merkez	Bucaklara bağlı köy sayıları	Toplam üye sayısı
Bitlis ili merkez ilçesi (merkez bucağı)	14	2.062
Bitlis ili merkez ilçesi (Çukur bucağı)	24	4.753
Bitlis ili merkez ilçesi (Narlıdere bucağı)	7	815
Bitlis ili merkez ilçesi (Simek bucağı)	22	4.273
Bitlis ili merkez ilçesi (Şetek bucağı)	23	3.294
Bitlis ili Ahlat İlçesi (merkez bucağı)	12	1.426
Bitlis ili Ahlat ilçesi (Adilcevaz bucağı)	20	6.175
Bitlis ili Ahlat ilçesi (Misk bucağı)	14	2.977
Bitlis ili Hizan ilçesi (merkez bucağı)	15	4.207
Bitlis ili Hizan ilçesi (Hafik bucağı)	5	1.868
Bitlis ili Hizan ilçesi (Uçum bucağı)	8	4.090
Bitlis ili Mutki ilçesi (Merkez bucağı)	7	1.848
Bitlis ili Mutki ilçesi (Huyut bucağı)	11	4.083
Bitlis İli Mutki İlçesi (İğık bucağı)	7	1.881
Bitlis ili Mutki ilçesi (Meydan bucağı)	11	2.750
Bitlis ili Tatvan ilçesi (merkez bucağı)	7	995
Bitlis ili Tatvan ilçesi (Kotum bucağı)	10	2.327
Bitlis ili Tatvan ilçesi (Reşadiye bucağı)	23	5.231

İdari yapıda meydana gelen değişimler sonrası bucaklara bağlı köy sayılarında da değişimler olmuştur.

⁹⁴⁹ B.C.A., 490.1.0.0-277.1112.3: 1-18. Toplam üye sayısı içerisinde bucaklara bağlı köylerin isimleri yazılmadan sadece kayıtlı üye sayısının toplamı gösterilmiştir. Tabloda aynı zamanda bucağa bağlı köy sayıları da gösterilmiştir.

Tablo 2.6. İdari Yapıdaki Değişim Sonrasında Teşkilata Kayıtlı Üye Dağılımını Gösteren Çizelge⁹⁵⁰

Üyelerin kayıtlı olduğu merkez	Toplam üye sayısı
Bitlis ili merkez ilçesi (merkez bucağı) (19)	431
Bitlis ili merkez ilçesi (Çukur bucağı) (32)	1.017
Bitlis ili merkez ilçesi (Narlidere bucağı) (15)	267
Bitlis ili merkez ilçesi (Simek bucağı) (30)	1.088
Bitlis ili merkez ilçesi (Şetek bucağı) (33)	696
Bitlis ili Ahlat ilçesi (merkez bucağı) (12)	268
Bitlis ili Ahlat ilçesi (Adilcevaz bucağı) (19)	952
Bitlis ili Ahlat ilçesi (Misk bucağı) (14)	499
Bitlis ili Hizan ilçesi (merkez bucağı) (39)	1.446
Bitlis ili Hizan ilçesi (Hafık bucağı) (31)	832
Bitlis ili Hizan ilçesi (Uçum bucağı) (40)	1.350
Bitlis ili Mutki ilçesi (merkez bucağı) (20)	749
Bitlis ili Mutki ilçesi (Huyut bucağı) (42)	1.514
Bitlis ili Mutki ilçesi (İğık bucağı) (10)	524
Bitlis ili Mutki ilçesi (Meydan bucağı) (14)	622
Bitlis ili Tatvan ilçesi (merkez bucağı) (10)	124
Bitlis ili Tatvan ilçesi (Kotum bucağı) (19)	206
Bitlis ili Tatvan ilçesi (Reşadiye bucağı) (40)	557

İhsan Olgun'un 10 Haziran 1947'de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda; 1947 yılı Bitlis il ve ilçelerinde CHP teşkilatlanmalarında gelişmeler yaşandığı belirtilmiştir. Bu doğrultuda Bitlis'te Hükümet Konağı civarına yakın bir yerde parti tarafından inşa ettirilen halkevi binası ufak tefek tamire muhtaç olmakla beraber Bitlis'teki o günkü teşkilatın ihtiyacını iyi bir şekilde karşılanmıştır. Adı geçen binanın bir kısmından parti, teşkilat çalışmaları için, bir kısmından da halkevi faydalanmışlardır. Bitlis'te bu dönemde parti çalışmaları normal olmanın yanı sıra İdare Kurulunun toplantıları düzenlidir. Yalnız dört ilçede parti faaliyetleri zayıf bir haldedir. Esasen az nüfuslu ve kışın yolları tamamen kapalı bulunan Mutki ve Hizan ilçelerinde partiye ait sıradan bir yapı dahi yoktur. Bitlis'in Tatvan ve Ahlat ilçelerinde parti teşkilatlarının daha canlı bir halde bulunduğu belirtilmiştir. Olgun, yazısında, Bitlis Valisi Siracettin Saraç

⁹⁵⁰ B.C.A., 490.1.0.0-277.1112.3: 19-36. Bucağa bağlı köy sayıları parantez içinde gösterilmiştir.

ile ilçeye kadar gidilerek Tatvan'ın mahalli ihtiyaçları ve parti durumu ile yakından ilgilenildiği bildirilmiştir⁹⁵¹.

Bitlis ve ilçelerinde CHP ve halkevlerine ait 27 Mart 1948 tarihi itibarıyla taşınmaz malları gösterir cetvelde Bitlis ilinin Taş Mahallesi'nde hükümet binası civarında 6.156 m² ölçüsünde arsası belediyeden parasız verilmiş ve partice inşa edilmiş beton bir yapı mevcuttur. Bu yapının üst salon ve odaları halkevi, 2 odası parti il ve ilçe idare kurul odası olarak kullanılmıştır. Bitlis'in Ahlat ilçesinde Erkizan Mahallesi çarşı civarında 3.400 m² ölçüsünde ve halkevi ile 1 odası CHP ilçe idare kurulu olarak kullanılan başka bir taş bina vardır. Bir diğer taş bina, Bitlis'in Simek bucağı Huris köyünde, kapatılan Diyarbakır'daki Birinci Genel Müfettişliğinden devredilen, 3 dekarlık ve halkodası olarak kullanılan yapıdır. Bunların yanı sıra Bitlis'in Çukur bucağının Norşin köyünde 166 m² ölçüsünde, kapatılan Birinci Genel Müfettişliğinden devredilen ve halkodası olarak kullanılan taş bina ile Bitlis'in Ahlat ilçesinin Misk bucağında 146 m² ölçüsünde, kaldırılan Birinci Genel Müfettişliğinden devredilen ve halkodası olarak kullanılan taş bina mevcuttur⁹⁵².

1948 yılına gelindiğinde Bitlis'te CHP teşkilatına muhalif olarak DP'nin teşkilatlanmaya başlaması siyasi çekişmeleri fevkalade arttırmıştır. CHP Genel Sekreterliğine gönderilen raporlarda DP'nin Bitlis il ve ilçelerindeki faaliyetlerinden bahsedilerek alınması gereken tedbirler hususunda da açıklamalarda bulunulmuştur⁹⁵³. Bu konu Demokrat Parti başlığı altında ele alınmıştır.

11 Kasım 1949'da CHP'ye sunulan bir raporda Doğu Anadolu'da CHP teşkilatlanmasının zayıf olduğu bildirilmiştir. Bu bağlamda CHP'nin Doğu'da çok verimli olmaktan uzak olduğu, bölgenin birçok şehrinde parti teşkilatının o bölgede pek de itibar ve sevgisi bulunmayanların elinde olduğu, bunların bir kısmının partiye hizmet etmekten uzak olduğu, hatta parti teşkilatında vazife alanların çoğunun okur-yazar bile olmadığı ifade edilmektedir. Sadece teşkilatın kuvvetli olması muhtemel olan Diyarbakır'da teşkilatlanmanın zayıf olması yanı sıra Bitlis, Muş ve Siirt teşkilatları da aynı şekilde zayıf olarak incelenmiştir. Aynı zamanda kazalarda da durumun bundan ibaret olduğu ifade edilmiştir. Bu itibarla Doğu Anadolu'da parti teşkilatları, idare

⁹⁵¹ B.C.A., 490.1.0.0-627.64.1: 5.

⁹⁵² B.C.A., 490.1.0.0-1623.628.2: 7.

⁹⁵³ B.C.A., 490.1.0.0-442.1829.2: 11-25.

amirlerinin veya mahalli nüfuz sahiplerinin kontrolünde kalmıştır. Raporda ayrıca partinin bölgede sağlam bir temele oturtulması için önerilerde bulunulmuştur. Buna göre: partiyi temsil edecek müfettişlerin Doğu’da kuvvetli oldukları kadar o memleketleri iyi bilen şahsiyet sahibi, dinamik bir yapıya sahip olmaları gerekmektedir. Aynı zamanda bu müfettişlere o memleketlerde daimi surette oturacak ve çalışacak yardımcıları verilmesi gerektiği de ifade edilmiştir⁹⁵⁴. Raporda ayrıca şunlara da değinilmiştir:

“Doğu Anadolu’nun muhtelif yerlerinde partimiz, muhtelif sebepler veya şahsi tesirler neticesinde müteaddit hiziplere ayrılmışlardır. Bu durum partimiz bünyesinin kuvvetini azaltmakta, mukabil partilere gelişme imkanları hazırlamaktadır. Bu durumun zararlarını, büyük seçimlerde görmek muhtemeldir. Bu itibarla partimizin içindeki bu kabil parçalanmaların bir an evvel önüne geçmek, teşkilata yeni bir hız vererek mensuplarını birbirleriyle anlaştırmak zarureti karşısındayız. Eğer muhaliflerimiz şarkın netameli bünyesinde kendileri için elverişli ve tehlikesiz neticeleri elde edebileceklerine kanaat getirmiş olsalardı geçen beş senelik devre içerisinde çok daha geniş faaliyetlere girerler, bizim zaaflarımızdan hatta çeşitli gafletlerimizden istifade ederek çok daha verimli neticeler elde edebilirlerdi. Fakat şayan-ı memnuniyettir ki muhaliflerimiz Şarkta yapacakları herhangi bir propaganda, teşebbüs ve çalışmanın politik komplikasyonundan son derece tevahhuş etmekte, bu yüzden hareketlerinde ciddi bir teyakkuz hatta basiret göstermektedirler. Bu realiteyi böyle kabul etmek, kanaatimce isabetli bir teşhis olur. Hal böyle iken Doğu’da muhalif teşekküllerin günden güne kuvvetlenmekte oldukları ve 1950 seçimlerine daha mücehhez ve canlı olarak girmeye müsait bulundukları anlaşılmaktadır”⁹⁵⁵. Dolayısıyla CHP’nin bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki teşkilatlarının pasif hareket etmeleri diğer muhalif partilerin önünü açmış ve sonraki dönemlerde yapılmış seçimlerde CHP’nin bu bölgede büyük bir oy kaybına sebep olmuştur.

1950’de Bitlis il genel meclis üyeliği için yapılan seçimin sonucu 20 Aralık 1950’de CHP Genel Sekreterliğine gönderilmiştir. İl Genel Meclis üyeliği için il ve ilçelerde CHP tarafından gösterilen adaylar çoğunluğun oyunu alarak kazanmışlardır. Seçime katılım oranı il itibarıyla %95 olmuştur. İki kişi bağımsız adaylıklarını koymuş ve bunlardan

⁹⁵⁴ Tuba Akekmekçi-Muazzaz Pervaz, (Der.), *Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1939-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, 182-183.

⁹⁵⁵ Akekmekçi, *Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi*, 183.

birisi 263, diğeri ise 16 oy almıştır⁹⁵⁶. Ahlat ilçesinin seçim sonucunu CHP Genel Sekreterliğine gönderen Ahlat CHP İlçe İdare Kurulu Başkanı Yusuf Ziya Özdemir, bu yazıda ilçenin seçmen sayısını 6.126, seçime katılanların sayısını 3.891 olarak belirttikten sonra seçilen kişileri ve aldıkları oyları da belirtmiştir⁹⁵⁷;

Tablo 2.7. 1950 Yılı Bitlis İl Genel Meclis Üyeliği Seçim Sonucunu Gösteren Çizelge

CHP		DP		Bağımsız	
Adayın Adı	Aldığı Oy	Adayın Adı	Aldığı Oy	Adayın Adı	Aldığı Oy
Yusuf Ziya Özdemir	1083	Mehmet Turdem	1754	Besim Sümer	792
Nazım Üçal	862	Nimet Yüksel	358	İsa Aka	455

Bitlis ili ve ilçelerinde CHP teşkilatının 1952 yılına ait malumat CHP Genel Sekreterliğine CHP İl İdare Kurulu Başkanı Şahabettin Karayılan tarafından gönderilen yazıdan da anlaşılabilmektedir. Buna göre; Bitlis ili ve ilçelerinde CHP'ye ait herhangi bir gayrimenkul bulunmadığı, yalnız Mutki ilçesindeki parti binasına belediyece el konulmuş ise de bu bina için Maliye Bakanlığına müracaat edilerek geriye iadesi istenmiştir⁹⁵⁸.

2.1.2. Demokrat Parti

İkinci Dünya Savaşı sonunda, çok partili yönetim sistemini hürriyet garantisi olarak benimseyen demokratik ülkelerin BM topluluğunu kurmak üzere çalıştıkları sırada, Türkiye'de uzun zamandan beri iktidarda bulunan CHP'ye karşı muhalefet hareketi oluşmaya başlamıştır. İnönü, 1 Kasım 1945'te TBMM'yi açılış konuşmasında, partileri demokratik rejimin gerekli bir şartı olarak nitelendirmiştir⁹⁵⁹. Bu nutuk o güne kadar 22 yıllık CHP iktidarına karşı muhalefet hareketlerinin kurulması için yeşil ışık yakmıştır.

1945'te İktisat Vekâletinin bütçesinin görüşülmesinde yapılan şiddetli eleştiriler ve aleyhte verilen 7 oy hükümete karşı gittikçe büyüyen teşkilatlı muhalefetin başlangıç

⁹⁵⁶ B.C.A., 490.1.0.0-247.981.1. İlgili arşiv belgesinde İl Genel Meclisine seçilenlerin isimler hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Ancak yukarıda 1948-1952 yılları arasında görev yapmış il genel meclis üyelerinden bahsedilmiştir.

⁹⁵⁷ B.C.A., 490.1.0.0-247.981.1.

⁹⁵⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1623.628.2: 3.

⁹⁵⁹ Ahmet Yeşil, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, Kültür Eserleri Dizisi: 114, Ankara 1988, 50-51. Konuşmanın tam metni için bkz. İnönü'nün Söylev ve Demeçleri (TBMM'de ve CHP Kurultaylarında (1919-1946), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1946, 390-401

noktasını belirlemiştir. 7 Haziran 1945'te Halk Partisi Meclis Grubu'na "Dörtlü Takrir" in verilmesiyle muhalefet daha belirgin bir Şekil almaya başlamıştır. Bu takriri imzalayanlar Eski Başbakan Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü'd r⁹⁶⁰. Yukarıda adı geçen isimler meclis içerisinde ciddi bir muhalefet sergilemiŐtır. Celal Bayar, 1 Aralık 1945'te bu isimlerle yakın bir zamanda yeni bir parti kuracaklarını ifade etmiŐtır⁹⁶¹. Yapılan istişareler neticesinde 7 Ocak 1946'da DP, Celal Bayar'ın liderliği altında resmen kurulmuştur. Refik Koraltan, 7 Ocak 1946'da saat 16.30'da parti programı ve tüzüğünü Hilmi Uran'a vermiş ve aynı gün mesai bitmeden Türkiye'nin siyasi kaderini değiştiren olan DP'nin kurulmasına müsaade edildiği bildirilmiŐtir⁹⁶². Yeni kurulan bu parti bazı yayın organlarının da desteklenmiŐtir⁹⁶³.

DP, Batı vilayetlerinde ve özellikle de büyük Şehirlerde teşkilatlanmaya öncelik verirken Doğu vilayetlerinde de DP'ye sitem ve talep vardır. Bu konuda Celal Bayar Şunları söylemektedir: *"Doğu'dan bize sitem yağmuru yağdırdılar, neden bize gelmiyosunuz dediler. Biz İstanbul'da Ankara'da teşkilatımızın ne kadar çabuk kurulmasını istiyorsak Siirt'te de Muş'ta da aynı hızla kurulmasını istiyorduk. Fakat her Şey imk nla mukayyettir. Bu arkadaşlar bizim gecikmemizi, bizi dilhun edecek bir Şekilde bize müstemleke nazarıyla mı bakıyosunuz, bundan dolayı mı gelmiyosunuz diyorlardı. Biz müşterek bir vatanın sahibiyiz. K lfette ve nimette vatandaşlar müsavi haklara sahiptir"*⁹⁶⁴. Doğudaki bu ısrarlı talepleri DP geri çevirmemiŐ ve kısa süre içerisinde Doğu'da da teŐkilatlanmayı hızlandırmıŐtır.

DP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde teşkilatlanma yoluna gitmesine karşılık, CHP de çalışmalarına hız vermiştir. Ancak İsmet İnönü, yeni kurulan partinin kısa sürede tabana yayılabilmek ihtimalinden endişe duymuŐ olacaktır ki 1946 seçimlerinden önce Bayar'la görüşmelerinde Bayar'a Şu teklifte bulunmuştur: *"Hudut bölgelerimizde ve Doğu'da parti teşkilatları kurmayalım. Siz kurmayınız, biz de*

⁹⁶⁰ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller)*, Afa Yayıncılık, İstanbul 1996, 130.

⁹⁶¹ Yalçın Doğan, *Türk Parlamento Sisteminde Diyarbakır Milletvekilleri ve Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi A İT Enstitüsü, Erzurum 2018, 244.

⁹⁶² Metin Tokar, *Tek Parti'den çok Partiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1970, 113.

⁹⁶³ Mesela; Ankara'da çıkan *"Zafer"* gazetesi partinin yayın organlığını yapmıştır. Ankara'da yayımlanan *"Kuvvet"*, İstanbul'da yayımlanan *"Vatan"*, *"Tasvir"*, *"Cumhuriyet"*, *"Son Posta"*, *"Tan"*, İzmir'de yayımlanan *"Demokrat İzmir"* gazeteleri, DP'nin düşüncelerini savunmuŐ ve desteklemiŐlerdir (F. Hüsrev Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi*, Elif Yayınları, İstanbul 1965, 80).

⁹⁶⁴  ağlayan, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası*, 59.

bizimkileri lağvedelim. Oralar halkı vuruşkan, ateşli kimselerdir. Particiliğin milli birliği bozmasından endişe ederim.” Bunun üzerine, Bayar, “*CHP devlettir. Oradaki teşkilatını lağvetse de varlığını muhafaza edecektir. Hâlbuki biz meçhul kalacağız. Onun için bu teklifi kabul etmemeliyim*” diyerek İnönü’nün satrançtaki hamlesini karşılamıştır. Devamında Bayar, Doğu’nun özel kanunlarla idare edildiğini, Doğu’ya bu yeni hayat tarzında da “başka sınıf vatandaşı” muamelesi yapılmasının doğru olmayacağını, bunun buradaki vatandaşları üzeceğini, ancak Doğu’da partilerin dikkatli davranabileceklerini hatırlatarak burada parti kuracaklarını belirtmiştir. Bu söylenenler üzerine İnönü de durumu kabullenmiştir⁹⁶⁵.

DP’nin Bitlis ve ilçelerinde teşkilatlanması ilk dönemlerde pek olmamıştır. İhsan Olgun’un 10 Haziran 1947’de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda o zamana kadar DP’nin henüz kurulmadığını yazmıştır⁹⁶⁶.

DP’nin Bitlis’te teşkilatlanma faaliyetleri, bölgedeki CHP müfettişleri tarafından sürekli takip edilmiş ve CHP Genel Sekreterliğine rapor edilmiştir. 18 Mart 1949 tarihinde CHP Muş Müfettişi Cemal Karamuğla, CHP Genel Sekreterliğinin 3 Mart 1948 tarih ve 4-19187 sayılı emrine binaen gönderdiği cevabi yazısında, CHP Bitlis İl İdare Kurulu Başkanlığının kendisine göndermiş olduğu yazı ile hakkında şikâyet olan Bitlis Defterdarı Hamdi Özer hakkında malumat topladığını ifade etmiştir. Karamuğla ilgili yazısında, Hamdi Özer’in zamansız ve kifayetsiz olarak Defterdarlığa terfi ettiğini, Burdur DP milletvekilinin akrabası olduğunu söylemiştir. Bahsi geçen kişinin esas vazifesini bir tarafa bırakarak DP’nin propagandasını yapan ve bu teşekkülün Bitlis’te ölmemesi ve canlanmasını kendine esaslı bir vazife addeden, mesai zamanlarında bile dairesindeki işleri ihmal ederek günün çoğunluğunu Bitlis’in muayyen ve sınırlı Demokratlarıyla geçiren bir insan olduğu yazılmıştır. Yazının devamında adı geçen bu şahsın derhal Bitlis’ten alınması gerektiği de tavsiye edilmiştir⁹⁶⁷.

Yazıda adı geçen bir diğer şahıs ise, Ziraat Bankası Bitlis Şubesi Veznedarı Necati Kalay’dır. Aslen Vanlı olan Kalay’ın Bitlis’teki vazifesine tayin edildiği vakit göğsünde DP rozeti taşıdığını ve bir müddet bu şekilde dolaştığından bahsedilmiştir. Bitlis’te müteşebbis bir heyet halinde kurulan ve bu vaziyette kalan DP şubesi başkanlarının

⁹⁶⁵ Toker, *Tek Parti’den Çok Partiye*, 141-142.

⁹⁶⁶ B.C.A., 490.1.0.0-627.64.1: 5.

⁹⁶⁷ B.C.A., 490.1.0.0-442.1829.2: 12.

partiden istifa ederek ayrılması üzerine tamamen yok olmaya yüz tutmuşken, kapanmasını önlemek için mevcutları derleyip toparlamak ve onları teşvik etmek vazifesini üzerine almış bir kişi olarak bahsedilmiştir⁹⁶⁸. Bu bilgilerden anlaşılaçağı üzere DP'nin Bitlis'te 1948'e kadar pek de kayda değer bir yapılanmasından söz edilememektedir. Sadece şahsi teşebbüslerle toplantılar yapılmış ve bunlar resmiyet kazanmamıştır.

1948 yılı itibariyle DP'nin Bitlis'in hiçbir ilçe, bucak ve köyünde şubesinin bulunmamasından dolayı mümessil toplanmasına ve bir kongre akdine imkan bulunamamıştır. Bitlis merkezinde mevcut 10-15 kişinin kendilerinden toplanarak bir kongre yapmalarının mümkün olmadığını gören veznedar Necati Bey'in bankaya gelen köylüleri kandırarak bir toplantı yapmak üzere DP merkezine gittiklerini ve kendisini kongre başkanlığına seçtirdiğı Karamuğla'nın yukarıda bahsi geçen yazısından anlaşılmaktadır⁹⁶⁹.

9 Şubat 1949'da CHP Bitlis İl Başkanı Ziya Geboloğlu, CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazısında; Bitlis DP Geçici İl İdare Kurulu Başkanı Fevzi Baysal'ın istifasından bir ay sonra kongre yapmak suretiyle yeni bir idare kurulu seçimi yapıldığından bahsetmiştir. İlgili yazıda kurul başkan ve idare kurulu üyeliğine seçilenlerin adlarını ve durumlarını 4 Aralık 1948'de arz ettiğini ifade etmiştir⁹⁷⁰. Yazıda DP'nin Bitlis'te o güne kadar idare kurulu binasında toplantı yapmadığı, vali ile yaptığı görüşmede yapılan kongrenin tüzük hükmüne aykırı bulunduğı ve DP'nin hiçbir köyde ocak teşkili bulunmadığı aktarılmıştır. Ayrıca kongreye ocaklardan hiçbir delegenin katılmadığı, Ziraat Bankasına gelen 18-20 kadar köylünün Necati Kalay tarafından kandırılarak parti odasına götürölüp kongre yaptıkları ifade edilmiştir. Yukarıda bahsi geçen raporda ayrıca DP İl İdare Kurulunun hiçbir başarı göstermediğı ve hiçbir köyde ocak teşkilatı kalmadığı ve evvelce açılmış olan ocakların kapandığı, bütün köylünün CHP'ye üye yazıldığı ve bütün köylerde CHP'nin ocak teşkilatlarının kurulmuş olduğundan bahsedilmiştir⁹⁷¹.

⁹⁶⁸ B.C.A., 490.1.0.0-442.1829.2: 12.

⁹⁶⁹ B.C.A., 490.1.0.0-442.1829.2: 12-13.

⁹⁷⁰ B.C.A. de yapılan araştırmalar neticesinde bu belgelere maalesef ulaşılammıştır.

⁹⁷¹ B.C.A., 490.1.0.0-442.1829.2: 15-16.

DP'nin Bitlis merkezde teşkilatlanması ve bu oluşumun CHP tarafından takip edilmiş olması Bitlis'e bağlı kazalarda da söz konusu olmuştur. Adilcevaz bucağında DP'nin 25 Mart 1950'den önce açıldığı anlaşılmaktadır. 19 Nisan 1950'de CHP İl Başkanı Paşa Barutçu tarafından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen raporda, Adilcevaz CHP Bucak Başkanlığından alınan 1 Nisan 1950 tarihli yazıdan bahsedilmiştir. Buna göre, senelerden beri CHP'ye bağlı bulunan Adilcevaz halkını bazı vaatlerle kandırmaya çalışan, DP Müfettişi olduğunu iddia eden Kemal Obus'un verdiği mitingin halk üzerinde nefret uyandırdığı ifade edilmiştir. Yine raporda 28 Mart 1950 günü Ahlat'ta DP'ye mensup 20 kadar adamla DP İlçe Başkanı ve ayrıca DP Müfettişinin kamyonla bucak merkezine gelerek DP'nin açılış törenini düzenledikleri, DP müfettişi olarak bilinen şahıs tarafından DP lehine miting yapıldığı, bu mitinge öğretmenlerden de birkaç kişinin katıldığından bahsedilmiştir. Bu öğretmenler her gün DP binasında oturmakta olduklarından raporda ayrıca bahsi geçen öğretmenlerin bucak merkezinden alınarak başka bir yere nakledilmeleri istenmiştir⁹⁷².

2.1.2.1. 1946 Seçimleri ve Bitlis

Tek partili rejim altında son genel seçim 1943'te yapılmış ve normal şartlarda TBMM'nin 1947'ye kadar görevini sürdürmesi planlanmıştır. 1945 yılı içinde ve 1946 yılı başında ülkede hızlı bir değişim yaşanmış ve muhalefet partilerinin kurulmasına izin verilmiştir⁹⁷³. Öte yandan hükümetçe hazırlanan "*Seçim Yasası*" tasarısı da 31 Mayıs'ta TBMM'ye sunulmuştur. Tasarıya göre seçimler, "*açık oy ve gizli sayım*" yöntemiyle yapılacaktır. Sayım yapıldıktan sonra da seçmen pusulaları yakılacaktır. DP'liler bu tasarıya karşı çıkmışlardır. Ancak tasarı 177 milletvekilinin oylamaya katılmamasına karşın 5 Haziran 1946'da çoğunlukla kabul edilerek 4918 sayı ile yasalaşmıştır. Böylece 1877 yılından itibaren başlayıp süregelen iki dereceli seçim sistemi sona ermiş oldu⁹⁷⁴. DP merkezi, seçime katılma kararı vermekte hayli zorlanmıştır. Çünkü DP, yurt genelindeki teşkilatlanmasını henüz tam olarak yapmış değildi. Özellikle de uzak illerde bir korku havası uyanmıştı. Halk, DP'ye girmekten, hatta binasını DP'ye kiraya vermekten korkmuştur. Halkın üzerinde büyük bir idari ve siyasi baskı söz konusudur.

⁹⁷² B.C.A., 490.1.0.0-442.1829.2: 24.

⁹⁷³ Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, 312.

⁹⁷⁴ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi (Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye 10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999, 227.

Bununla beraber halkın büyük bir çoğunluğu seçime gitmek arzusundadır. Bunun üzerine DP merkezi, il başkanlarını Ankara'ya toplantıya çağırmış, 16 Haziran 1946'da toplanan il başkanları seçime girme kararı almışlardır. Celal Bayar da bu kararı 18 Haziran 1946'da kamuoyuna duyurmuştur⁹⁷⁵. CHP ve DP'nin yanı sıra bu seçimlere Milli Kalkınma Partisi ve Sosyal Demokrat Partisi de katılmıştır.

CHP'nin seçimden 3 gün önce her ilde seçime girecek aday listelerini ilan etmiş olmasına rağmen DP'nin ilan edilmiş böyle bir listesi olmamıştır. Buna DP'nin iktidara gelecek gücü kendisinde görememiş olması sebep gösterilebilir. Bir diğer sebep de DP'nin yeteri kadar aday bulamamış olmasıdır. DP'nin aday defterinde 367 aday numarası bulunmuş ve bunun 16'sı mükerrer olduğundan 351'e denk gelmiştir. Şu durumda DP'nin aday gösterdiği bütün milletvekilleri kazanmış olsa dahi CHP'ye otomatik olarak 114 sandalye kalmış olacaktır⁹⁷⁶.

DP, Bitlis'in de içerisinde bulunduğu 16 ilde seçime katılmamıştır⁹⁷⁷. 21 Temmuz 1946'da milletvekili seçimleri yapılmış ve ilk hesaplara göre 395 CHP, 66 DP ve 4 Bağımsız milletvekilinin seçildiği sanılmıştır. Sonradan iki yerden kazanan DP'liden 2 yer boşalmış, Meclise katılmadan istifa eden 1 DP'linin yerine 1 CHP'li meclise girmiştir. 3 DP'li ile 1 CHP'linin tutanaklarının reddedilmesi sonrasında bunların yerine 1 DP ile 3 CHP'li gelmiştir. Bağımsızların kesin durumları da saptandığında 1946 seçimi sonunda 403 CHP'li 54 DP'li ve 8 Bağımsız milletvekilinin bulunduğu anlaşılmıştır⁹⁷⁸.

Çoğunluk ve liste usulü ile idarenin gözetimi altında yapılmış olan 21 Temmuz 1946 Seçimlerini CHP kazanmıştır. Ancak bu seçimlerin neticeleri ilan edilmemiştir. Yani gerek seçmen adedi ve gerekse partilerin aldıkları oy miktarı vazifeli ve yetkili makamlarca halka açıklanmamıştır⁹⁷⁹.

DP'li 1950 genel seçiminden yukarıda bahsedildiğinden burada ayrıca bahsedilmemiştir.

⁹⁷⁵ Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş*, 65-66.

⁹⁷⁶ Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, 171.

⁹⁷⁷ 1946 seçimine katılmayan bu iller Ağrı, Bingöl, Bitlis, Çoruh, Diyarbakır, Gümüşhane, Hakkari, Kars, Kırşehir, Malatya, Mardin, Muş, Niğde, Rize, Siirt ve Van'dır (Koçak, *İktidar ve Demokratlar*, 71.)

⁹⁷⁸ Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş*, 71-72.

⁹⁷⁹ Cemal Aysen, "Memleketimizde Seçimler ve Neticeleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 17, 1, Mart 1962, 230.

2.2. GENEL SEÇİMLER, MECLİSLERİN TEMEL YAPISI VE BİTLİS MİLLETVEKİLLERİ

2.2.1. 1923 Genel Seçimleri ve Meclisin Temel Yapısı

23 Nisan 1920’de açılan ve kurtuluş mücadelesini almış olduğu önemli kararlarla yürüten I. Meclis 2 sene 11 ay 22 gün çalıştıktan sonra 1 Nisan 1923 günkü oturumunda “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Madde-i Müzeyyesinin İlgasına ve Tecdidi İntihabata Dair Heyet-i Umumiye Kararı*” olarak yeniden seçime gitmiştir⁹⁸⁰. Tanin gazetesinin 2 Nisan 1923 tarihli sayısında geçtiği üzere, iki ay zarfında tamamlanmak üzere yeniden seçim yapılacağına karar verilmiştir. Büyük Millet Meclisi Başkan Vekili Ali Fuat Paşa’nın başkanlığı altında olağanüstü olarak toplanmış ve bütün mebuslar bu oturumda hazır bulunmuşlardır. Aydın Milletvekili Esad ve yüz yirmi arkadaşının imzasıyla üç maddelik bir kanun tasarısını içeren önerge ile Büyük Millet Meclisi seçiminin yenilenmesi teklif edilmiştir. Önergenin okunmasından sonra Hariciye Vekili İsmet Paşa kürsüye çıkarak Londra Konferansı’nda müttefiklerin almış oldukları karara uygun olarak gönderdikleri cevabi notanın ellerine geçtiğini ve bahsedilen notada içerik esaslarını birer birer izah ettikten sonra devletlerle girişilen barış görüşmelerinde olumsuz bir neticeye de varılabileceğini izah etmiştir. İnönü, böyle bir sonucun kendilerinden kaynaklanmayacağını, kararların alınmasında Büyük Millet Meclisinin almış olduğu kararlar dairesinde hareket edileceğini, Meclisin millet hâkimiyeti kararına uygun olarak kararını tatbik için bir taraftan barış girişimlerine devam etmekle beraber diğer taraftan milletin yeniden oylarına müracaat etmek lüzumu görüldüğünden yeniden seçime gidilmesini teklif etmiştir⁹⁸¹. 1 Nisan 1923 tarihli meclis oturumunda İsmet Paşa’nın bu konuşmasından sonra söz alan Lazistan Mebusu Ziya Hurşit Bey, evvelce böyle bir teklifin verildiğini ancak kendilerinin (İsmet Paşa’nın) buna karşı çıktığını, şimdi ise bunu neden desteklemek istediğini sorgular bir çıkışta bulunmuştur. Daha sonra İzmit Milletvekili Sırrı Bey’in bunu bizzat yirmi gün evvel kendisinin teklif ettiğini ve bizzat İsmet Paşa’nın aleyhte bulunduğunu söyleyerek Ziya Hurşit Bey’i desteklemesi üzerine

⁹⁸⁰ *Düstur*, 3. Tertip, 4. Cilt, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara 1953, 16.

⁹⁸¹ *Tanin*, 2 Nisan 1339 (1923), 171, 1.

Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey arabulucu bir konuşma yaptıktan sonra kanun teklifinin görüşülmesine geçilmiştir⁹⁸².

Bahsi geçen kanun teklifindeki maddeler üzerinde gerekli müzakereler yapıldıktan sonra kanun teklifi kabul edilmiştir⁹⁸³. 3 Nisan 1339'da (1923) kabul edilen 320 nolu “İntihab-ı Mebusan Kanunu Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun” şu şekildeydi:

Kanun no: 320

MADDE 1 - Türkiye Büyük Millet Meclisinin üye sayısı, Türkiye Devleti halkından her yirmi bin erkek nüfustan bir kişi olmak üzere intihap olunur. Bir seçim çevresinin erkek nüfusu yirmi binden aşağı olsa dahi her halde bir milletvekili seçimine hakkı olacağı gibi erkek nüfusun yirmi binden fazlası için aşağıdaki muamele uygulanır. Şöyle ki; 30.000'e kadar 1, 30.001'den 50.000'e kadar 2, 50.001'den 70.000'e kadar 3, 70.001'den 90.000'e kadar 4 mebus seçilecek ve bu miktardan yukarısı bu oran üzere artırılacaktır.

MADDE 2 - 18 yaşını tamamlayan her fert (sadece erkeklerdir) aday seçme hakkına sahiptir.

MADDE 3 - Öğretmen istisna olmak üzere merkezden mensup bütün memur ile müftüler, idareciler, savcılar ve belediye başkanları ikinci seçmen seçimine başlanmadan iki ay evvel istifa etmiş olmadıkça çalıştıkları yerlerin dâhil bulunduğu seçim çevresinden mebus seçilemeyeceklerdir. Bunun yanında ordu, kolordu, fırka kumandanları ile bütün asker alımları, kalem ve şube reisleri, jandarma alay, tabur ve bölük kumandanları dahi memuriyetlerinin dâhil bulunduğu seçim dairelerinde mebus seçilemezler. Aksi takdirde seçim sahih olmaz.

MADDE 4 - Birinci seçmen, ikinci seçmen veya milletvekili olabilmek için vergi ile mükellef olmak şart değildir.

MADDE 5 - Bir nahiye dâhilinde bulunan erkek nüfustan her 200 kişi için 1 ikinci seçmen seçilir. Bu miktardan fazlası için aşağıdaki muamele yerine getirilir.

⁹⁸² TBMM Z.C., 01.04.1923, D. 1, C. 28, İ. 15, 283-287.

⁹⁸³ TBMM Z.C., 01.04.1923, D. I, C. 28, İ. 15, 283-293.

300'e kadar 1, 301'den 500'e kadar 2, 501'den 700'e kadar 3, ... ikinci seçmen seçilir.

MADDE 6 - Milletvekili seçimi geçici kanunu ve milletvekili seçimine dair farklı tarihlerde çıkarılmış diğer kanunlar ile Kanun-ı Esasi'nin işbu kanuna uygun düşmeyen hükümleri kaldırılmıştır.

MADDE 7 - İşbu kanun neşir tarihinden itibaren geçerlidir.

MADDE 8 - İşbu kanunun yürürlüğe girmesinde İcra Vekilleri Heyeti memurdur⁹⁸⁴.

Yapılacak seçimde bir takım değişiklikleri öngören teklifler meclis başkanlığına sunulmuştur. Bu tekliflerden bir tanesi de Kütahya Milletvekili Besim Atalay Bey'e aittir. Besim Bey bu teklifinde ikinci seçmen usulünün kaldırılması gerekliliğinden bahsederek "*İntihap bir dereceli olarak icra olunur*" maddesinin yedinci madde olarak kabulünü teklif etmiştir. Ancak meclis başkanının bu teklifi meclisin oyuna sunması neticesinde dikkate alınmamıştır⁹⁸⁵.

Mustafa Kemal Paşa, 8 Nisan 1923'te Türkiye Cumhuriyeti tarihinde dokuz umde (ilke) olarak bilinen bir bildiri⁹⁸⁶ ile seçim çalışmaları için çağrıda bulunmuş ve başkanı olduğu Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adaylarının seçimi kazanmaları halinde, Büyük Millet Meclisinde kurulacak Halk Fırkasının bu ilkeleri gerçekleştirme sorumluluğunu üzerine alacağından bahsetmiştir. M. Kemal Paşa, başkanları olarak bütün Müdafaa-i Hukuk kuruluşlarını bu amaç doğrultusunda ve birlik halinde seçimlere katılıp çalışmaya davet etmiştir⁹⁸⁷. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti seçim propagandası halinde dokuz umdelik programı yayınlamış ve oy sandığı başına davet

⁹⁸⁴ *Düstur*, Üçüncü Tertip, C. 4, İstanbul 1929, 16-17.

⁹⁸⁵ TBMM Z.C., 03.06.1923, D. 1, C. 28, İ. 17, 342-343.

⁹⁸⁶ Bu dokuz ilkenin özeti şudur: Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Saltanat kalkmış, ulusal egemenlik Büyük Millet Meclisinin manevi kişiliğine geçmiştir. Ülkede asayiş ve güvenliğin kesin şekilde korunması en önemli görevdir. Mahkemelerin hızlı bir şekilde adalet dağıtmaları, aşar usulünün esaslı bir şekilde ıslah edilmesi şarttır. Tarımcılara, tütücülere, tüccara kolaylık sağlamak için bunlara destek başlığı altında mali kurumlar yeniden düzenlenecek olup iç üretim ve sanayi teşvik edilmesi. Eğitim ve öğretimin birleştirilmesi, okulların ve genel sağlık kurumların ıslahı. Askerlik süresinin kısaltılması, ordu mensuplarının ve yedek subayların refaha kavuşturulması. Halkın işlerinin kolaylıkla görülmesi ve hızla sonuçlandırılması. Harap olan ülkenin imar ve kalkındırılması, mali, ekonomik ve idari bağımsızlığın mutlaka sağlanması şartıyla barışın geri gelmesine çalışılması. Bu şartları içermeyen herhangi bir barışın kabul edilmemesi de siyasi programın esaslarını oluşturmuştur (*Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, Derleyen: Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, 198; Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 2005, 468; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, TTK Basımevi, 1991, 516-518.)

⁹⁸⁷ Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti (1923)*, Başnur Matbaası, Ankara 1971, 190.

edilen vatandaşların bu programı kabul ettiği takdirde Müdafaa-i Hukuk'un Halk Fırkasına dönüştüğünü de kabul etmiş olacağı bildirilmiştir⁹⁸⁸.

Mahmut Goloğlu'nun “*Üçüncü Meşrutiyet*” dönemi diye ifade ettiği Birinci Büyük Millet Meclisi, 16 Nisan 1923'de son toplantısını yaparak dağılmıştır. Milletvekilleri memleketlerine gitmiş, Mustafa Kemal Paşa da seçim işlerini yürütecek heyetin başına geçerek adayların tespiti işini eline almıştır⁹⁸⁹. Seçim kararını takip eden günlerde gruplar arası mücadele de başlamıştır. Dönemin yayın organlarına göre 1923 seçimlerinde mücadele eden gruplar şöyledir:

- Müdafaa-i Hukuk (I. Grup)
- Müdafaa-i Hukuk (II. Grup)
- Müdafaa-i Milliye Grubu (bunların büyük bir çoğunluğunu İstanbul'daki direniş örgütlerinde mücadele edenler oluşturmaktaydı).
- Amele Grubu
- Bağımsızlar⁹⁹⁰

Meclisin dağılmasından sonra Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında bazı vekillerle Müdafaa-i Hukuk Grubu yönetim kurulu üyelerinden oluşan bir seçim bürosu kurulmuştur⁹⁹¹. Mustafa Kemal Paşa, bu kurulla birlikte seçimden sonra Halk Fırkasına dönüştürülecek olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin aday listelerinin oluşturulması çalışmalarına başlamıştır⁹⁹². Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'nin yeniden yapılanmasını sağlayacak olan bu seçime büyük önem vermiştir. Tüm ülkedeki seçimleri yakından takip etmek üzere Ankara'da Müdafaa-i Hukuk Grubu yönetim kurulu üyeleri ile Nafia Vekili Fevzi Bey'in, İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in, Hariciye Vekili İsmet Paşa'nın, Yunus Nadi Bey'in Menteşe Mebusu Tevfik Rüştü Bey'in, Saruhan Mebusu Celal ve Necati Beylerin, Ali Fuat Paşa'nın ve Damar Arıkoğlu Bey'in de bulunduğu bir komite kurulmuştur. Bu komite milletvekili adaylarını belirleyecek ve seçim işlerinin

⁹⁸⁸ Servet Armağan, “Türkiye’de Parlamento Seçimleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 3 (3-4), 1967, 71.

⁹⁸⁹ Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti (1923)*, 190

⁹⁹⁰ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2008, 273-274.

⁹⁹¹ Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1961, 323.

⁹⁹² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler (1859-1952)*, İstanbul 1952, 580; Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet (İkinci Grup)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, 571-572.

düzenli yürümesini sağlayacaktır. Komite her gün Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında çalışacaktır. Kazım Karabekir Paşa da bu komiteye katılmıştır. Bu arada eski İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kadıköy Şubesi Genel Sekreteri, Posta Telgraf Genel Müdürü Sabri Bey ile Sivas Milletvekili, Osmanlı Mebusan Meclisi üyesi Rasim Bey de sık sık toplantıya çağırılmıştır. Böylece seçim çalışmalarının örgütlü ve düzenli yürütülmesi konusunda gerekli zemin hazırlanmış oldu⁹⁹³.

Fırkanın aday listeleri oluşturulurken seçim bölgelerinin çoğunda, seçilecek milletvekili sayısı kadar aday gösterilmiş ve böylece aday gösterilen herkesin milletvekili olması sağlanmıştır. Milletvekili sayısı kadar aday gösterilen seçim çevrelerinde, merkezden belirlenen adayların tümü seçimin ardından milletvekili olurken ikinci seçmenlere fırka adayları arasından tercih yapma hakkı tanınan az sayıdaki seçim çevrelerinde adaylar kendi aralarında yarışmışlardır. 1923 seçimi Halk Fırkası adaylarının kesin zaferiyle sonuçlanırken sadece Gümüşhane'de Zeki Kadirbeyoğlu Bey, Eskişehir'de de Emin Sazak Bey Halk Fırkası adaylarını geride bırakarak bağımsız olarak seçilmeyi başarmışlardır⁹⁹⁴.

Seçimler 56 seçim bölgesinde yapılmış ve dağılımları ise şöyle olmuştur: Artvin, Bitlis, Çatalca, Gelibolu ve Genç'ten birer kişi aday gösterilmiştir. Ardahan, Beyazıt, Burdur, Cebelibereket, Dersim, Erzincan, Kırklareli, Kozan ve Tekirdağ'dan ikişer, Adana, Aksaray, Amasya, Canik, Ergani, Edirne, Isparta, Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar), Kırşehir, Menteşe, Muş, Sinop, Siverek ve Van'dan üçer kişi aday gösterilmiştir. Antalya, Aydın, Kayseri, Maraş, Niğde, Tokat, Urfa, Yozgat ve Zonguldak'tan dörder, Bolu, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Elazığ, Ertuğrul, Giresun, Gaziantep, İzmit, Lazistan, Malatya'dan beşer aday gösterilmiştir. Erzurum, Karahisarısahip (Afyonkarahisar) ve Sivas'tan altışar, Kastamonu ve Trabzon'dan yedişer, İzmir ve Konya'dan dokuzar, İstanbul'dan on beş aday gösterilmiş ve bunların hepsi de seçilmiştir. Ankara'dan 13 aday gösterilmiş ancak 6 vekil seçilmiştir. Biga 5 adaydan 3'ü, Bursa 15 adaydan 5'i, Eskişehir 9 adaydan 3'ü, İçel 4 adaydan 2'si, Karesi 10 adaydan 8'i, Kars 4 adaydan 2'si, Mardin 11 adaydan 5'i, Ordu 8 adaydan 5'i

⁹⁹³ İhsan Güneş, *Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, 179-180.

⁹⁹⁴ Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı (1923-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, 35.

kazanmıştır⁹⁹⁵. Böylece 1923-1931 arasında üçüncü dönemde genel seçimler ve ara seçimlerde seçilenlerin toplamı 333 olmuştur⁹⁹⁶.

Mustafa Kemal Paşa, seçimden sonra Belediye ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri başkanlarını 19 Temmuz 1923'te gönderdiği telgrafında yapılan seçimlerde yaptıkları hizmetten dolayı tebrik etmiştir⁹⁹⁷.

Yapılan seçimler neticesinde II. Dönem TBMM'nin ilk oturumu 11 Ağustos 1923'te yapılmıştır. İlk günkü oturum İstanbul Milletvekili Abdurrahman Şeref Bey'in konuşmasıyla başlamış ve geçici başkan seçiminden sonra önergeler okunmuştur. Daha sonra da şube dağılımlarına geçilmiştir⁹⁹⁸.

1923 yılı seçimlerinin Bitlis'te nasıl olduğu kayıtlara yansımamıştır⁹⁹⁹. 1923 yılı TBMM'nin II. Dönemi için yapılan seçimlerde Bitlis'ten tek aday gösterildiğinden sadece Resul Sıdkı Bey seçilmiştir. Daha sonra yapılan ara seçimlerde Muhittin Nami Bey seçilmiştir¹⁰⁰⁰.

2.2.2. TBMM'nin II. Döneminde Bitlis Milletvekilleri

2.2.2.1. Muhittin Nami Başay'ın Biyografisi ve II. Dönem TBMM Çalışmaları

28 Ağustos 1884 Bitlis doğumlu olup baba adı Kanburpaşazade İbrahim Efendi, anne adı Fatma Hanım olan Muhittin Nami Bey'in özet hal tercümesi şöyledir; 1313 (1897)de Bitlis Askeri Rüştiyesinden İstanbul'da (Soğukçeşme) Askeri Rüştiye Mektebine nakledilmiştir. 1315 (1900)'te yarışmada birincilikle (Kuleli) Askeri Lisesi'ne geçmiştir. 1 Kanun-i Sani 1318 (14 Ocak 1903)'de ikincilikle (Harp Okulu) birinci sınıfına yükselmiş, 14 Mayıs 1321 (27 Mayıs 1905)'de piyade asteğmen olarak okuldan çıkmış ve subay adayı olarak Harp Okuluna geçmiştir. 13 Eylül 1322 (26 Eylül 1906)'de üst teğmenliğe yükselmiş, 19 Ağustos 1324 (1 Kasım 1908)'te birinci olarak Erkân-ı

⁹⁹⁵ Ahmet Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, 154-161.

⁹⁹⁶ Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, 169.

⁹⁹⁷ Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. 4, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, TTK Basımevi, Ankara 1991, 546.

⁹⁹⁸ TBMM Z.C., 11.8.1923, D. 2, C. 1, İ. 1, 1-9.

⁹⁹⁹ Arşiv kayıtlarının incelenmesi neticesinde bu konuyla alakalı herhangi bir bilgiye ulaşılamadı.

¹⁰⁰⁰ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem (1923-1927)*, TBMM Vakfı Yayınları, C. III, 135-140; TBMM Albümü [1920-2010], C. I, 86.

Harbiye-i Umumiye Riyasetinde yüzbaşılık eğitimini tamamlamıştır. 30 Eylül 1326 (13 Aralık 1910)¹⁰⁰¹ tarihine kadar Manastır, İstanbul, Sisam ve Havran'da süvari topçu ve piyade sınıflarında bölük, tabur ve batarya kumandanlığı stajı yapmıştır. Bu arada 16 Eylül 1326 (29 Eylül 1910)'da (Havran) Askeri Harekâtı esnasında sol omzundan yaralanmış, daha sonra birkaç ay Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinde görev yaptıktan sonra 13 Şubat 1326 (26 Şubat 1911)'da bir Fırka Kurmaylığı vazifesiyle Yemen'e gitmiştir. Teşrin-i evvel 327 (Ekim 1911)'de tekrar İstanbul'a dönerek Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine geçmiştir. Balkan Savaşı'nda 16 Eylül 1328 (29 Eylül 1912)'den 22 Nisan 329 (5 Mayıs 1913)'a kadar Batı Ordusu'nda Şube Müdürlüğünde, Fırka Kurmaylığı'nda farklı vazifeler gördükten sonra Selanik'ten Manastır'a Görüce, Ergiri, Fiyeri ve Avlonya civarlarına kadar bütün harekâta katılmıştır. 26 Kanun-i Evvel 1329 (8 Ocak 1914)'da tekrar Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine dönmüştür¹⁰⁰².

Birinci Dünya Savaşı'nda 16 Ağustos 1330 (29 Ağustos 1914)'dan Şubat 1332 (Şubat 1917) tarihine kadar Çatalca Müstahkem Hattı Kurmaylığı'nda, İran Sefer Ordusuyla Bağdat, Hanikîn, Mendeki (Gerend) civarlarında görev yapmıştır. Haziran 1331 (Haziran 1915)'de Gerend civarındaki savaflara doğrudan katılmış, bu arada tekrar Hanîkin ve Kerkük'ten Bane Hemedan, Pençevin civarlarında bağımsız olarak kurmay ve bilhassa (Pençevin) ve Havalisi Kumandanlığı ile Süleymaniye sınırını 6 ay kadar Ruslara karşı müdafaa etmiştir. Bağdat İdare Altıncı Ordu Menzil Kurmaylığı'na memur olarak nakledilmiş, oradan tekrar İran içlerinde teşkilat kurmak üzere Kirmanşah'a hareket etmiştir. Orada beş, altı ay kadar vazifesini yerine getirmiştir. Mart 1332 (Mart 1916)'de İstanbul'a dönmüş ve 1 aylık bir tedavi için İsviçre'ye gitmiştir. Ağustos 1335 (Ağustos 1919)'te tekrar İstanbul'a gelerek Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine atanmıştır. Milli Mücadele esnasında sağlık durumu nedeniyle tüm başvuru ve ısrarlarına rağmen Anadolu'ya geçememiştir. Durum böyleyken gizli teşkilatla işbirliği yaparak yararlı hizmetlerde bulunmuş, bilhassa İstanbul gazetelerinde senelerce (M.N.) imzasıyla Milli Mücadele'yi destekleyen yazılar yazmıştır. Mart 1338 (Mart 1922)'de Ankara'da Sevkiyat ve Nakliyat Umum Müdürlüğüne tayin olunmuştur. Ağustos 1339 (Ağustos 1923)'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Talim ve Terbiye Şubesi'ne

¹⁰⁰¹ “*Türk Parlamento Tarihi*”nde bu tarih 13 Ekim 1910 şeklinde gösterilmiştir (Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi* [1923-1927], 137).

¹⁰⁰² TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kâğıdı (Muhittin Nami Bey, II. Dönem), HT_460_1_2.

nakledilmiştir. Ayrıca 1340 (1924) tarihinde 3 ay Tabur Kumandanlığı stajı görerek terfi için olumlu sicil almıştır¹⁰⁰³.

Bitlis vilayeti milletvekilliği için Bitlis yerleşkesi ve kazalarında seçim kanununun tayin ettiği usul ve şartlar dairesinde seçim gerçekleşmiştir. Yapılan incelemelerin neticesinde Bitlis vilayeti milletvekilliği için çoğunluğun oyunu almış olduğu tahakkuk ettiğinden vilayet milletvekilliğine Muhittin Nami Bey'in seçilmiş olduğu anlaşılmıştır. Seçim mazbatası 28 Kanun-i Evvel 1340 (28 Aralık 1924) tarihinde gönderilmiştir¹⁰⁰⁴. Erkan-ı Harbiye Binbaşlarından Muhittin Nami Bey'in 72 oy ile yeterli oy almış olduğu teftiş heyetinden sunulan 24 Kanun-i Evvel 1340 (24 Aralık 1924) tarihli mazbatadan anlaşılmaktadır. Mazbata 27 Aralık 1924'te Dâhiliye Vekâletine sunulmuştur¹⁰⁰⁵. Daha sonra seçim mazbatasının bulunduğu Başvekâlet tezkereci ikinci şubeye verilmiştir¹⁰⁰⁶. Seçim mazbatasını Encümen-i Mahsus tarafından incelenmiş usul ve kanuna uygun ve redde sebep bir durum görülmemiş olup İkinci Şube Vekilligince incelenerek genel kurula gönderilmiş, 12 Nisan 1925 tarihli 54. toplantısının 1. celsesinde Genel Kurulca kabul olunmuştur¹⁰⁰⁷. Dâhiliye Vekâletinin 22 Şubat 1925'te Başvekâlete gönderdiği yazı ile Bitlis milletvekilliğine seçilen Muhittin Bey'e askerlik mesleğinden istifa etmesi gerektiği bildirilmiştir¹⁰⁰⁸.

TBMM'nin II. Döneminde 3. Şubeye¹⁰⁰⁹ seçilen Muhittin Nami Bey¹⁰¹⁰, Müdâfaa-i Milliye Komisyonunda üye olarak çalışmıştır¹⁰¹¹. 1 Kasım 1926 tarihli meclis oturumunda 5. şubeye seçilmiş¹⁰¹² ve Memurları İnceleme Heyetine bu şubeden aday gösterilmiştir¹⁰¹³.

Meclisin 23 Mart 1925 tarihli 85. oturumunda Milli Müdafaa Vekâleti bütçesi görüşülürken Muhittin Nami Bey, Milli Müdafaa Vekili Recep Bey'in ecza, edevat ve

¹⁰⁰³ TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kâğıdı (Muhittin Nami Bey, II. Dönem), HT_460_1_2.

¹⁰⁰⁴ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatası (Muhittin Nami Bey, II. Dönem), SM_460_1_2.

¹⁰⁰⁵ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatası (Muhittin Nami Bey, II. Dönem), SM_55_1_2.

¹⁰⁰⁶ TBMM Z.C., 29.03.1925, D. 2, C. 12, İ. 42, 358.

¹⁰⁰⁷ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatası (Muhittin Nami Bey, II. Dönem), SM_55_1_2.

¹⁰⁰⁸ B.C.A., 30.10.0-74.482.23.

¹⁰⁰⁹ Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dâhilîsi, 1. fasıl 2. maddesinde, Muvakkat reis ve kâtipler tayin edildikten sonra Heyet-i Mebusan azası kura ile beş şubeye taksim olunur. Bu şubeler birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci namlarıyla yâd edilirler (*Düstur* 1, Cilt: 4, Kısım: 2, 36).

¹⁰¹⁰ TBMM Z.C., 01.01.1925, D. 2, C. 19, İ. 1, 14.

¹⁰¹¹ TBMM Z.C., 22.02.1926, D. 2, C. 59, İ. 59, 255.

¹⁰¹² TBMM Z.C., 01.11.1926, D. 2, C. 27, İ. 1, 9

¹⁰¹³ TBMM Z.C., 15.11.1926, D. 2, C. 27, İ. 6, 55.

sihhi malzemelerin masrafları ile Avrupa'ya gönderilecek olan öğrenci ve bunların masrafları ile alakalı açıklamalarından sonra söz almıştır. Konuşmasında tayyarelerin ileriki zamanlarda devletlerarası savaşlarda çok önemli bir silah olacağını söyleyerek, Tayyare ve Gaz Zabitleri talebesinin eğitimini tamamlaması için Avrupa'ya gönderilmesine destek vermesiyle beraber gidecek talebelerin daha uzun süre kalmaları ve tam donanımlı bir şekilde ülkeye dönmelerinin çok lazım olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca bunlar için ayrılan tahsisatın biraz daha arttırılması taraftarı olduğunu söylemiştir. Bunlarla beraber sadece uçmayı öğrenmiş talebeler değil aynı zamanda uçağı bilecek, tamir edecek mühendislere de ihtiyacın var olduğunu söylemiştir. Bu konuşmaya karşılık İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu, Nami Bey'i eleştiren bir konuşma yaptıktan sonra söz alan Milli Müdafaa Vekili Recep Bey, Nami Bey'i teyit eden bir konuşma yapmıştır¹⁰¹⁴.

Isparta Milletvekili Mükerrer Bey'in İstanbul harikzedegan apartmanlarının Tayyare Cemiyetine terk ve tahsisi hakkında 2/513 numaralı kanun teklifi üzerinde konuşulurken, Muhittin Nami Bey de bahsi geçen apartmanların ve üçüncü, beşinci derecede öneme sahip olan yerlerde sarf edilen paraların tamamının tayyarelerin verdiği faydalara yetiemediğini, bu yüzden bunların gelirinin cemiyete aktarılması hususunda Mükerrer Bey'in önermesine destek vermiştir¹⁰¹⁵. Bu konuşmaların yanı sıra takvim ve muhtıra defterleri ile hususî salnamelerin tabı ve furuhtu (satışı) hakkının Tayyare Cemiyetine tahsisi hakkında kanun teklifi (2/579) sunmuştur. Meclis başkanınca bu teklif Tasarı Komisyonuna havale edilmiştir¹⁰¹⁶. Bu kanun teklifinin tartışmaya değer olduğuna dair Tasarı Komisyonu mazbatası Ticaret Kavanin-i Maliye ve Muvazene-i Maliye Komisyonları'na havale edilmiştir. Ancak Muhittin Nami Bey TBMM'nin 19 Mart 1927 tarihli oturumunda takvim ve muhtıra defterleriyle özel salname tabının Tayyare Cemiyetine tahsisi hakkındaki kanun teklifinin iadesine dair önergesi üzerine meclis başkanı teklifi iade etmiştir¹⁰¹⁷.

¹⁰¹⁴ TBMM Z.C., 23.05.1925, D. 2, C. 15, İ. 85, 132-150.

¹⁰¹⁵ TBMM Z.C., 22.02.1926, D. 2, C. 22, İ. 59, 268.

¹⁰¹⁶ TBMM Z.C., 20.05.1926, D. 2, C. 25, İ. 104, 317.

¹⁰¹⁷ TBMM Z.C., 19.03.1927, D. 2, C. 27, İ. 44, 147.

III. Dönemde Bitlis'ten, IV. Dönemde de Muş'tan milletvekili olan Muhittin Nami Bey, 18 Şubat 1932'de vefat etmiştir¹⁰¹⁸.

2.2.2.2. Resul Sıdkı Bey'in Biyografisi ve II. Dönem TBMM Çalışmaları

Resul Sıdkı Bey, 1279 (1863)'da Hamza Ağa'nın oğlu olarak Bitlis'te doğmuştur¹⁰¹⁹. İlk dönem TBMM'de yoğun bir çalışma sürdüren Resul Sıdkı, II. Dönem TBMM için de Bitlis'ten aday gösterilmiş ve yapılan seçim neticesinde Bitlis milletvekilliğine seçilmiştir. Resul Sıdkı'nın II. Dönem TBMM seçimlerinde Bitlis merkez kaza ve diğer kazalardan almış olduğu oy miktarı şöyle olmuştur; merkez kazadan 23, Ahlat'tan 3, Hizan'dan 18, Mutki'den 23 olmak üzere toplamda 67 oy almıştır. Diğer adaylardan Derviş Bey toplamda 7, İhsan Bey ise 1 oy almıştır. Resul Sıdkı'nın Bitlis milletvekilliği için bütün kazalarla merkez kazasında Milletvekili Seçimi Kanunu'nun tayin ettiği esas ve kanun şartları dairesinde gerçekleştirilen genel seçim neticelerine göre yukarıda belirtilen kazaların teftiş heyetlerinden gelen mazbatada aday olarak seçime giren Derviş ve İhsan Beylerden daha fazla oy almış olduğu anlaşılmıştır. Resul Sıdkı'nın seçilmiş olduğuna dair mazbata kendisine 4 Eylül 1923'te sunulmuştur¹⁰²⁰. Resul Sıdkı, üçüncü şubeye üye seçilmiş ve seçim mazbatasını 11 Ağustos 1923'te okunmuştur¹⁰²¹. 12 Ağustos 1923'te mazbatasının kabulü için yapılan oylama neticesinde milletvekilliği onaylanmıştır¹⁰²². İktisat Vekâleti için aday gösterilmiş lakin 1 oy almıştır¹⁰²³. TBMM'nin 1 Mart 1924 tarihli oturumunda Resul Sıdkı üçüncü şubeye seçilmiştir¹⁰²⁴. TBMM'nin 18 Ekim 1924 tarihli toplantısında ise Resul Sıdkı Bey'in vefat ettiği kaydı yer almıştır¹⁰²⁵.

¹⁰¹⁸ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi*, C. 3, 137-138. Muhittin Nami Bey'in, 18/19 Kasım 1931'de Ankara Sıhhat Yurdu'nda zatürreden vefat ettiği Başvekâletin 10 Ocak 1932 gün ve Mua. Müd. 6/102 sayılı yazısı ile bildirilmiş ve 18 Şubat 1932'de Genel Kurul'un bilgisine sunulmuştur (Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, TBMM IV. Dönem (1931-1935), C. 3, 471).

¹⁰¹⁹ Resul Sıdkı Bey'in kısa özgeçmişi ve TBMM'nin I. döneminde meclis çalışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. (Işık, *Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinde Bitlis Milletvekilleri*, 53-59).

¹⁰²⁰ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatası (Resul Sıdkı Bey, II. Dönem), SM_460_1_2.

¹⁰²¹ TBMM Z.C., 11.08.1923, D. 2, C. 1, İ. 1, 6-7.

¹⁰²² TBMM Z.C., 12.08.1923, D. 2, C. 1, İ. 2, 19.

¹⁰²³ TBMM Z.C., 24.09.1923, D. 2, C. 2, İ. 24, 234.

¹⁰²⁴ TBMM Z.C., 01.03.1924, D. 2, C. 7, İ. 1, 13.

¹⁰²⁵ TBMM Z.C., 22.03.1923, D. 2, C. 9, İ. 45, 4; Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Başnur Matbaası, Ankara 1972, 310.

Resul Sıdkı Bey, arkadaşlarıyla beraber bir kısım mahkûmun affını, müebbet kalebentlik ve kürek cezasına çarptırılanların cezalarının da 15 seneye indirilmesini teklif etmiştir¹⁰²⁶. Diğer arkadaşlarıyla beraber düzeltilmesini istedikleri genel af kanun maddesi şu şekildeydi;

*“Madde 1- 24 Ekim 1918 mütareke tarihinden itibaren Lozan Barış Antlaşması’nın imza tarihi olan 24 Temmuz 1923 tarihine kadar Müdâfaa Cemiyetleri reisleri ve üyeleri ve Kuva-yı Milliye kumandanlarıyla maiyetleri tarafından düşman ve düşmanın emellerine yardımcı olan şahısların tecavüzüne karşı vatanın müdâfaa ve kurtuluşu gayesini temin, Milli Mücadele esnasında meydana gelen suçlarla Milli Harekâtın meydana geldiği arazide meydana gelen bütün rüşvet suçları, vatana ihanet ve eşkıyalık suçundan başka şahsi hukuklar baki kalmak üzere genel af ilan edilmiştir”*¹⁰²⁷.

Yukarıda mahiyeti belirtilmiş olan cezanın 2/3 ünü çeken mahkûmların kalan cezalarının affı hususunda verilen önerge Adliye Komisyonuna havale edilmiştir¹⁰²⁸. Ancak daha sonra af kanunuyla alakalı verilen önergeye ilave olarak yeni bir teklif daha sunulmuştur. Buna binaen daha geniş bir genel af tasarısı hazırlamak üzere bu tasarının Adliye Komisyonuna iadesi talep ve teklif edilmiştir¹⁰²⁹. Bu af kanunu teklifini destekler bir konuşma Muş Milletvekili Osman Kadri Bey’den gelmiştir. Osman Kadri Bey, 7 Şubat 1924 tarihli oturumda yaptığı konuşmada, Muş’ta Sason, Bitlis’te Mutki, Siirt’te Pervari, Garzan, Van’da Beytüşşebap, Gevar, Çölemerik gibi şehirler ve kazaların aşiret teşkilatının merkezi olduğu, bu bölgelerde ailevi bir ihtilaftan doğan adli bir dava garip bir hal almasından herkesi üzüntüye soktuğunu izah etmiştir. Kadri Bey konuşmasının devamında 2 yaşındaki bir çocuğun 15 seneye mahkûm olabildiğini, memleketlerde olağan sayının çok çok üstünde mahkûm bulunduğunu ifade ederek *“Men’i Şekavet Kanunu”* nun bu meselenin önüne geçemeyeceğini söyleyerek Yüce Meclisten genel af ile olmasa bile başka türlü çareler düşünülmesini savunmuştur¹⁰³⁰. Ancak genel af hakkındaki bu kanun teklifinin müzakereye gerek olmadığına Tasarı Komisyonu karar vermiş ve meclise arz etmiştir¹⁰³¹.

¹⁰²⁶ TBMM Z.C., 02.10.1923, D. 2, C. 2, İ. 30, 432-433.

¹⁰²⁷ TBMM Z.C., 17.10.1923, D. 2, C. 2, İ. 37, 730.

¹⁰²⁸ TBMM Z.C., 24.10.1923, D. 2, C. 3, İ. 41, 10.

¹⁰²⁹ TBMM Z.C., 10.12.1923, D. 2, C. 4, İ. 65, 258-259.

¹⁰³⁰ TBMM Z.C., 07.02.1924, D. 2, C. 5, İ. 97, 635.

¹⁰³¹ TBMM Z.C., 07.02.1924, D. 2, C. 5, İ. 97, 636.

Resul Sıdkı Bey'in TBMM'deki bir diğer kanun teklifi Ahlat kazasında muhtaç durumdaki ziraatçılara verilen tohumluk esmânın (kredi) affı hakkındaki kanun teklifidir. Bu teklif 1 Ekim 1923 tarihli oturumda Tasarı Komisyonuna havale edilmiştir¹⁰³². Daha sonraki oturumlarda bu teklife, “*Bitlis vilayeti muhtaç zürraina (ziraatçılarına) 1338 senesinde verilen iki bin liranın affı hakkında Muvazene-i Maliye Encümeninde bulunan 4/122 nolu kanun teklifinin yasalaşmasına dair önerge*” şeklinde biraz daha açıklık getirilerek verilmiştir¹⁰³³. Muvazene-i Maliye Encümeni, Resul Bey ve arkadaşlarının kanun teklifinin değerlendirildiğini ve ziraatçılara verilmiş olan tohumluk bedelinin affı cihetine gidilemeyeceği hususunun umumi meclise takdim kılındığını bildirmiştir¹⁰³⁴. Resul Sıdkı Bey'in bu önergesi hakkında “*Önergede mevzubahis kanun teklifinin müzakeresine mahal olmadığı hakkındaki 9 Teşrinisani 1341 (9 Kasım 1925) tarihli ve 9 numaralı encümen mazbatası*” 11 Kasım 1925 tarihli Heyeti Umumiye toplantısında kabul edilerek mesele gündemden düşürülmüştür¹⁰³⁵.

2.2.3. 1927 Genel Seçimleri ve Meclisin Temel Yapısı

TBMM'nin ikinci devresi açılışından itibaren 3 yıl 10 ay 15 gün çalışmıştır. 26 Haziran 1927 tarihli oturumda Afyonkarahisar Milletvekili Ali Çetinkaya ile Konya Milletvekili Refik Bey'in “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 14. maddesine göre bugünden itibaren Meclis-i Ali'nin tatili faaliyet etmesine karar verilmesini teklif ederiz*” önergesiyle ikinci meclis son toplantısını yapmış oldu¹⁰³⁶.

Üçüncü Dönem TBMM seçimleri de öncekilerde olduğu gibi iki dereceli olarak yapılmıştır. 30 Temmuz 1927'de başlayan ikinci seçmen seçimleri 5 Ağustos 1927'de tamamlanmıştır¹⁰³⁷.

Tek Parti iktidarında 1927 yılı ve sonraki dönem TBMM seçimlerinin önceki iki döneme göre biraz farklılık göstereceği İkinci Dönem TBMM'nin son dönemlerinde kendini göstermiştir. Şöyle ki; Meclisin son dönemlerinde milletvekillerin pasif tutum ve davranışları devam ettiği gibi daha da yaygınlaşmış ve açık oylamalarda, özellikle

¹⁰³² TBMM Z.C., 01.10.1923, D. 2, C. 2, İ. 32, 515.

¹⁰³³ TBMM Z.C., 16.03.1924, D. 2, C. 7, İ. 13, 524-525.

¹⁰³⁴ TBMM Z.C., 11.11.1925, D. 2, C. 19, İ. 6, 78.

¹⁰³⁵ TBMM Z.C., 23.11.1925, D. 2, C. 19, İ. 13, 193-195.

¹⁰³⁶ TBMM Z.C., 26.06.1927, D. 2, C. 33, İ. 83, 845.

¹⁰³⁷ Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, 85.

hükümet tekliflerine karşı kullanılan oylar gittikçe azalmıştır. Ret oyu verilmiyordu ama oylamaya katılmayanların sayısı, genellikle katılanlardan daha çok oluyordu. Mesela, 12 Mart 1927’de yapılan oylamalarda oylamaya katılanlar katılmayanlardan az olduğu için oylanan tasarılarından hiçbirisi kanunlaşmamıştır. Ancak bir sonraki oylamada kanunlaşmışlarsa da 14 Mart 1927’de yapılan oylamalarda da oy kullanmayanların sayısı kullananlardan çok olmuştur. Dönemin sonlarına doğru bu durum daha da belirgin bir hal almıştır ki; Haziran 1927’de yapılan dokuz toplantıda pek çoğunun hiç görüşülmeden oylandığı tam yüz kanun çıkarılmıştır¹⁰³⁸. Aslında bu tam olarak mevcut iktidara ve tek partili yönetime karşı bir muhalefet hareketinin ortaya çıkış sancılarıdır. Yani artık meclis çatısı altında farklı partilerin oluşumunu hızlandırarak daha demokratik bir yapı kazanma ihtiyacı şiddetlenmiştir.

İkinci Dönem TBMM dağılmadan önce CHF Grubu önemli bir tüzük değişikliği yapmış, ilk tüzüğün ön gördüğü Büyük Divanın idare heyetleriyle yazışarak mebus adaylarını belirleme yöntemi bir genel seçimde hiç uygulanmadan Mustafa Kemal Paşa’nın tek seçiciliğine çevrilmiştir¹⁰³⁹. Mustafa Kemal Paşa 3. TBMM üyelerinin seçimi için 29 Ağustos 1927’de bir bildiri yayımlamıştır. Bu bir genel seçim bildirisi olmaktan çok seçmenleri tek siyasi kuruluş olan Halk Fırkası etrafında toplamaya çalışan bir bildiri olmuştur¹⁰⁴⁰.

TBMM’nin Üçüncü Dönemi için 1927’de yapılan milletvekili seçimleri şüphesiz önceki milletvekili seçimlerinden biraz farklı olmuştur. En azından TBMM’nin yapısı incelendiğinde yerellik bakımından bu açık bir şekilde gözlemlenmektedir. Türkiye genelinde Birinci ve İkinci Meclis Dönemleri’nde yüksek bir yerellik olmasına rağmen 1927 seçimlerinde bu oranda ciddi bir düşüş olmuştur. Şöyle ki; 1920-1923 arasında görev yapan Birinci Meclis’teki milletvekillerin %62.1’i doğdukları ilden milletvekili seçilmişlerdi. Aynı durum 1923 döneminde de devam etmiş ve yerellik %61.6 düzeyinde olmuştur. Ancak bu oran 1927’de %47.4, 1931’de %48.9, 1935’te %33.6, 1939’da %40 ve 1943’te %42.5 seviyelerinde kalmıştır. Biraz daha özele indirildiğinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’ni temsil eden milletvekillerinin meclisteki oranı; Birinci

¹⁰³⁸ Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 221-223.

¹⁰³⁹ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1623-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, 180.

¹⁰⁴⁰ Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 228.

Meclis'te %69.8, İkinci Meclis'te %70 idi. Yani milletvekilleri doğdukları ilden seçilmişlerdi. Bununla birlikte Şeyh Said İsyanı bastırıldıktan sonra yapılan ilk seçim olan 1927 seçimiyle birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde seçilen milletvekilleri arasındaki yerellik düzeyi birdenbire %32.7'ye düşmüştür. Bu oran 1931'de %30.4, 1935'te %19.7, 1939'da %18.6 ve 1943'te %26.6 olmuştur¹⁰⁴¹. Türk parlamento tarihindeki bu yerellikten uzaklaşma Bitlis'te de kendisini göstermiştir. 1949 yılı ara seçimlerinde Bitlis'ten seçilmek üzere milletvekili adaylığına başvuran Mehmet Ziya Geboloğlu da dilekçesinde Bitlis'ten 20 yıldır milletvekili seçilmediğinden bahsetmiştir¹⁰⁴². Aslında bu durum CHP'nin sahada olduğu gibi mecliste de kontrolü eline almasına mani olabilecek en düşük ihtimalleri de ortadan kaldırma politikasıdır.

Gazete sayfalarına dönemin seçim haberleri şu şekilde yansımıştır; *“III. Dönem genel seçimleri 2 Eylül 1927'de saat 09.30'da başlayacak ve akşama kadar devam ettikten sonra oyların tasnifi işine geçilecektir”*¹⁰⁴³. Akşam gazetesinin 3 Eylül 1927 tarihli haberinde; *“III. Dönem için yapılan seçimlerde oy sandığı polis, jandarma ve belediye zabıta memurlarının muhafazası altında belediyeden alınarak Halk Fırkasının önünden geçirilmiş ve Darülfünun Konferans Salonuna nakledilmiş ve aynı gün 19.30'da mebuslar ismen seçilmiş olacaklar”* şeklinde yazılmıştır¹⁰⁴⁴. Seçim sonrasında yapılan sayım ile Halk Fırkası adaylarının her tarafta kazandığı bildirilmiştir¹⁰⁴⁵.

Genel seçim sonucunda meclise tamamı CHF adayı olan 316 kişi seçilmiştir. Bu seçimde ülke genelindeki seçim çevresi sayısı 63'tür. Bir önceki meclisteki seçim çevrelerine hiçbir seçim çevresi eklenmemiş ama 1923-1927 arasında her biri ayrı bir seçim çevresi olan 9 yer, ilçe haline getirilerek başka yerlere bağlandıkları için 1927-1931 arasında buralar ayrı bir seçim çevresi olmaktan çıkarılmıştır. 30 Mayıs 1926 tarih ve 877 sayılı Teşkilat-ı Mülkiye Kanunu'yla kazaya dönüştürülen yerlerden biri de Bitlis iline bağlanan Muş olmuştur¹⁰⁴⁶.

¹⁰⁴¹ Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, 197-199.

¹⁰⁴² B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 5.

¹⁰⁴³ Milliyet, 2 Eylül 1927, S. 558, 1.

¹⁰⁴⁴ Akşam, 3 Eylül 1927, 1.

¹⁰⁴⁵ Akşam, 5 Eylül 1927, 1.

¹⁰⁴⁶ Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, 87.

Bu seçimde Bitlis vilayetinin milletvekili kontenjanı 3'tür¹⁰⁴⁷. İkinci seçmen sayısı ise 150 olarak planlanmıştır¹⁰⁴⁸. TBMM'nin III. Dönemi için yapılan seçimlerin sonuçlarının açıklanmasıyla Bitlis'ten İlyas Sami (Muş) Bey, Muhittin (Temoçin) Bey ve Muhittin Nami (Başay) Bey olmak üzere 3 milletvekili seçilmiştir¹⁰⁴⁹.

2.2.4. TBMM'nin III. Döneminde Bitlis Milletvekilleri

2.2.4.1. İlyas Sami Bey'in Biyografisi ve III. Dönem TBMM Çalışmaları

1295 (1879) de Muş'ta doğmuş, eşraftan Hacı Abdülhamit Efendinin oğludur. Annesi Hatun Hanım'dır. İlk ve orta öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra Mısır'da medrese öğrenimi görmüş ve müderrislik icazeti almıştır. İstanbul Muratpaşa Cami Medresesi'nde müderris olarak görevli iken Osmanlı Mebusan Meclisinin II. Meşrutiyet I. Dönemi için 8 Ekim 1908'de yapılan seçimde Muş Milletvekili olmuştur. II. ve III. Dönemlerde aynı yerden seçilmek suretiyle meclisteki görevini Mütarekeye (1918) kadar sürdürmüştür. Bu arada 13 Ekim 1915'te Darülfünun Edebiyat Fakültesi Arapça Müderrisliğini üstlenmiş ve 3 Nisan 1919 tarihine kadar bu görevi yürütmüştür. Damat Ferit Paşa'nın 4 Mart 1919'da iktidara gelmesinden sonra İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından düzenlenen ve Ermeni kırımından suçlu oldukları iddiasıyla tutuklanması istenilen kişiler arasında yer alması itibariyle bir ara tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne konulmuş ise de delilik belirtileri gösterdiğinden önce müşahede altına alınmış, bir süre sonra da salıverilmiştir. Ancak İngilizlerin üzerinde durmasıyla 7 Aralık 1919'da tekrar tutuklanmıştır. Yargılanması yapılmadan dokuz ay tutuklu kaldıktan sonra 29 Ağustos 1920'de Malta Adası'na sürgüne gönderilmiştir¹⁰⁵⁰.

İlyas Sami Bey, TBMM'nin I. dönemi için yapılan seçimde Muş'tan milletvekili seçilmiştir. Ankara Hükümeti'nin girişimleriyle 25 Ekim 1921'de serbest bırakılan 59 kişi arasında olup 1 Kasım 1921'de bir İngiliz gemisiyle İnebolu'ya gelmiştir. Bir süre izin istemiş ve ardından 30 Kasım 1921'de Ankara'ya gelerek TBMM Genel Kuruluna Muş milletvekili olarak takdim edilmiştir. Mecliste Adalet, İrşad, Millî Eğitim, Bütçe ve

¹⁰⁴⁷ İsmail Beşikçi, Bitlis'in milletvekili kontenjanını 2 olarak yanlış ifade etmiştir (İsmail Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkası Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, Komal Basım Yayın, İstanbul 1978, 186).

¹⁰⁴⁸ TBMM Azay-ı Kiramın Esami Defteri (B.C.A., 490.1.0.0-64.245.1: 431.)

¹⁰⁴⁹ TBMM Azay-ı Kiramın Esami Defteri (B.C.A., 490.1.0.0-64.245.1: 431.)

¹⁰⁵⁰ TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kâğıdı (İlyas Sami Muş, III. Dönem) HT_352_1_3.

İçtüzük Komisyonlarında ve Memurin Muhakematı Tetkik Kurulunda çalışmıştır. III. toplantı yılında Millî Eğitim Komisyonunun, IV. toplantı yılında da 4. Şubenin Başkanlığını yapmıştır. 23 Kasım 1922'de Müdafaa-yı Hukuk Grubu ve Yönetim Kurulu üyeliğine seçilmiş, dönem içinde 14'ü gizli oturumlarda olmak üzere 29 konuşma yapmıştır. II. Dönemde yine Muş'tan, III. Dönemde Bitlis'ten milletvekili seçilmiştir. IV. Dönemde seçimlere girmemiş, V. Dönemde ara seçimde 24 Ocak 1936'da Çoruh'tan milletvekili olmuştur. Bu arada 1 Nisan 1930'da memuriyetten emekliye ayrılmış, 1939'dan sonra da politikadan çekilmiştir. 27 Aralık 1945'te İstanbul'da vefat etmiştir. Evli olup üç çocuk babasıdır¹⁰⁵¹. Türkçe, Kürtçe, Ermenice, Arapça, Farsça ve biraz da İngilizce dillerini bildiği tercüme-i hal kâğıdından anlaşılmaktadır¹⁰⁵².

İlyas Sami Bey'in III. Dönem TBMM seçimlerinde Bitlis'te girmiş olduğu seçimlerde Bitlis merkez kaza ve diğer kazalardan almış olduğu oy miktarı ise şöyle olmuştur; Bitlis merkez kazasından 53 oy almıştır. Diğer kazalarda ise; Muş'tan 59, Ahlat'tan 24, Mutki'den 45, Hizan'dan 23, Varto'dan 18, Bulanık'tan 11, Malazgirt'ten 16 olmak üzere toplamda 249 oy almıştır¹⁰⁵³. Seçim mazbatası 24 Kasım 1927'de oylamaya sunulup kabul edilmiştir¹⁰⁵⁴.

İlyas Sami Bey, TBMM'nin 14. birleşiminde Teşkilâtı Esasiye Komisyonuna üye olarak seçilmiştir¹⁰⁵⁵. Meclis Hesaplarını İnceleme Komisyonunun raporu ve cetveli doğrultusunda hesaplarda bazı yolsuzluk iddiasıyla geçmişte hesap denetçisi olan İlyas Sami Bey ve bazı arkadaşları hakkında mecliste konuşmalar olmuştur¹⁰⁵⁶. Hesaplardaki yolsuzluk tartışmalarından sonra Cebelibereket Mebusu Ali Rıza Bey ile beraber dokunulmazlıklarının kaldırılması hakkında 3/62 numaralı Başvekâlet tezkeresi Karma Komisyona havale edilmiştir¹⁰⁵⁷. Karma Komisyon mazbatası Ruzname (Müzakerat Programı) ye alınmış, aynı oturumda Ali Rıza Bey'in dokunulmazlık hakkının kaldırılması ve İlyas Sami Bey hakkındaki takibatın devre nihayetine ertelenmesine karar verilmiştir¹⁰⁵⁸.

¹⁰⁵¹ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi (1919-1923)*, 797-798.

¹⁰⁵² TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kâğıdı (İlyas Sami Muş, III. Dönem) HT_352_1_3.

¹⁰⁵³ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatası (İlyas Sami Bey, III. Dönem), Sicil No: 353.

¹⁰⁵⁴ TBMM Z.C., 24.11.1927, D. 3, C. 1, İ. 10, 22.

¹⁰⁵⁵ TBMM Z.C., 05.11.1927, D. 3, C. 1, İ. 4, 60.

¹⁰⁵⁶ TBMM Z.C., 27.12.1927, D. 3, C. 1, İ. 23, 174-186.

¹⁰⁵⁷ TBMM Z.C., 30.01.1928, D. 3, C. 1, İ. 38, 122.

¹⁰⁵⁸ TBMM Z.C., 02.02.1928, D. 3, C. 1, İ. 38, 127-128; *Resmi Gazete*, 8 Şubat 1928, S. 809, 472.

Meclisin 4 Kasım 1929 tarihli 2. toplantısında İlyas Sami Bey, yapılan oylama ile Nafia Komisyonuna¹⁰⁵⁹, 6 Kasım 1930 tarihli 3. toplantıda da Teşkilat-ı Esasiye Komisyonuna seçilmiştir¹⁰⁶⁰.

2.2.4.2. Muhittin Emin Temoçin'in Biyografisi ve III. Dönem TBMM Çalışmaları

1309 (1893)da Bitlis-Genç'te doğmuş, babası Genç Eski Milletvekili Mehmet Emin Bey, annesi Hatice Hanım'dır. Muhacirzade ailesindendir. Babası Mehmet Emin Bey, 1877'de Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars'tan hicret ederek Genç'e yerleşmiştir. İlköğrenimini Genç'te tamamlamış, tahsili esnasında 1908'den 1913'e kadar İstanbul'da Hadikâi Meşveret Okulu'nda lise eğitimini görmüş, 1 sene kadar Kadıköy'de bir Fransız Okulu'nda okuduktan sonra memleketine dönmüştür. Ağır kış nedeniyle İstanbul'a gitme imkânı bulamayınca Erzurum Sultanisi'ne sınavsız girmiş ve 12. sınıftan terk etmiştir. 1916'da İstanbul Beyoğlu Yüksek Ticaret Okulu'na girmiş ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan dolayı vatani görevini yerine getirmek için memleketine dönmüş ve babasının da kurulmasında öncülük ettiği Milis Alayı'na katılmıştır. 1924'te Genç Milletvekili Ali Haydar Bey'den boşalan Genç Milletvekilliğine CHF'nin adayı olarak gösterilmiş ve TBMM İkinci Dönem milletvekilliğine seçilmiştir¹⁰⁶¹. 11 Mart 1924'te yapılan bu seçimde Genç milletvekilliği için 80 oy almıştır¹⁰⁶². 5 Nisan 1924'te Meclis'e katılmış ve mazbatasını 14 Nisan 1924'te onaylanmıştır¹⁰⁶³.

Muhittin Bey, III. Dönem TBMM seçimlerinde Bitlis'ten aday gösterilerek girmiş olduğu seçimde milletvekili olmaya hak kazanmıştır. Almış olduğu oy dağılımı ise şöyledir: Bitlis kaza merkezinden 53, Muş'tan 59, Ahlat'tan 24, Mutki'den 45, Hizan'dan 23, Varto'dan 18, Bulanık'tan 11, Malazgirt'ten 16 olmak üzere toplamda 249 oy almıştır. Bu seçimde Bitlis'teki ikinci seçmenlerin adedi ise 2.449'dur¹⁰⁶⁴. Muhittin Bey'e ait seçim mazbatasını 24 Kasım 1927'de oylamaya sunulup kabul edilmiştir¹⁰⁶⁵.

¹⁰⁵⁹ TBMM Z.C., 04.11.1929, D. 3, C. 13, İ. 2, 12.

¹⁰⁶⁰ TBMM Z.C., 06.11.1930, D. 3, C. 22, İ. 3, 10.

¹⁰⁶¹ TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kâğıdı (Muhittin Temoçin III. Dönem), HT_512_1_3.

¹⁰⁶² TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatasını (Muhittin Temoçin II. Dönem), SM_512_1_2.

¹⁰⁶³ TBMM Z.C., 14.04.1924, D. 2, C. 8/1, İ. 37, 704.

¹⁰⁶⁴ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatasını (Muhittin Emin Temoçin Bey III. Dönem), Sicil No: 512.

¹⁰⁶⁵ TBMM Z.C., 24.11.1927, D. 3, C. 1, İ. 10, 60.

Meclisin 5 Ekim 1927 günkü oturumunda Muhittin Bey, Meclis Hesapları Komisyonuna ye olarak seilmiřtir¹⁰⁶⁶. Edirne Belediye Meclisinden Büyük Millet Meclisine gelen tezkerede Edirne ve Trakya'nın kurtuluşu için yapılacak törenlere vekillerden oluşan bir heyet talep edilmesi zerine Muhittin Bey'in de aralarında bulunduğu 8 kişilik bir heyet kura ile seilmiřtir¹⁰⁶⁷.

Muhittin Bey'in dokunulmazlığının kaldırılması ile alakalı Başvekil İsmet Paşa, TBMM Yüksek Başkanlığına 29 Mart 1930 tarihli bir dilekçe göndermiştir. Dilekçede; Ankara Başsavcılığına Niyazi imzasıyla başvurulan bir dilekçede Muhittin Bey tarafından dövüldüğü cihetle hakkında takibat talep edildiğinden bahsedilmiştir. Dilekçenin devamında yukarıdaki sebepten dolayı Muhittin Bey hakkında takibat icrası ve dokunulmazlığının kaldırılması uygun görüldüğünden Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 17. maddesine göre lazım gelen muamelenin yerine getirilmesinin Adliye Vekâletinden bildirilmiş olduğu aktarılmıştır. İsmet Paşa, alınan bu kararın gereğinin yapılmasını ilgili dilekçesinde talep etmiřtir¹⁰⁶⁸. Niyazi Efendiye darp ettiği iddiasından dolayı Muhittin Bey'in dokunulmazlığının kaldırılması bildirilmiş ise de bunlara isnat olunan fiiller Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 21 ve 27. maddelerinde mevzu bahis olan yasaklanmış fiillerden olmadığından haklarındaki takibat ve muhakemenin devre sonuna ertelenmesine Genel Kurul'un 64. birleşiminin 1. celsesinde karar verilmiřtir¹⁰⁶⁹.

Muhittin Bey 6 Kasım 1930 tarihli meclis oturumunda Meclis Hesapları Komisyonuna seilmiřtir¹⁰⁷⁰. Bunun dışında Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) Komisyonunda alıřmıř¹⁰⁷¹ ve 20 Mayıs 1938'de vefat etmiřtir¹⁰⁷².

2.2.4.3. Muhittin Nami Başay'ın Biyografisi ve III. Dönem TBMM alışmaları

Muhittin Nami Bey'in hal tercümesi yukarıda tafsilatıyla izah edilmiştir. Bu açıklamadan ayrı olarak 23 Ekim 1927'de meclise sunduğu hal tercümesinde bildiği dillerin Fransızca, Almanca ve İngilizce olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında askeri

¹⁰⁶⁶ TBMM Z.C., 05.11.1927, D. 3, C. 1, İ. 4, 21.

¹⁰⁶⁷ TBMM Z.C., 17.11.1927, D. 3, C. 1, İ. 7, 37.

¹⁰⁶⁸ TBMM Z.C., 26.05.1930, D. 3, C. 19, İ. 64, 7.

¹⁰⁶⁹ TBMM Z.C., 26.05.1930, D. 3, C. 19, İ. 64; *Resmi Gazete*, 27 Mayıs 1930, S. 1504, 8983.

¹⁰⁷⁰ TBMM Z.C., 06.11.1930, D. 3, C. 22, İ. 3, 9.

¹⁰⁷¹ Kazım ztrk, Türk Parlamento Tarihi, TBMM III. Dönem (1927-1931), C. 3, TBMM Vakfı Yayınları, 125.

¹⁰⁷² Kazım ztrk, Türk Parlamento Tarihi, III. Dönem (1923-1927), C. 3, TBMM Vakfı Yayınları, 345.

meselelerde ve tayyare yapımı işlerinde ihtisas sahibidir. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Talim ve Terbiye Dairesi Dördüncü Şube Müdürlüğünde iken vermiş olduğu dilekçe ile emekliye ayrılmış ve 1925'te Bitlis'ten milletvekili seçilmiştir¹⁰⁷³.

Muhittin Nami'nin III. Dönem TBMM seçimlerinde almış olduğu oy dağılımı şöyledir: Bitlis merkez kazasından 53, Muş'tan 59, Ahlat'tan 24, Mutki'den 45, Hizan'dan 23, Varto'dan 18, Bulanık'tan 11, Malazgirt'ten 16 olmak üzere toplamda 249 oy almıştır¹⁰⁷⁴. Meclisin 24 Kasım 1927 tarihli oturumunda Muhittin Nami'nin seçim mazbatasını oylamaya sunulup kabul edilmiştir¹⁰⁷⁵.

5 Kasım 1927'de Muhittin Nami, Müdafaa-i Milliye Komisyonuna üye olarak seçilmiş¹⁰⁷⁶, dönem içerisinde yapılan oylamalarda da (5 Kasım 1928¹⁰⁷⁷, 4 Kasım 1929¹⁰⁷⁸ ve 6 Kasım 1930¹⁰⁷⁹) bu komisyona katılımı yinelenmiştir. Muhittin Nami ve 61 arkadaşının, Damga Vergisi Kanunu'nun 32 inci maddesinin 38 sayılı fıkrasına bir fıkra ilavesi hakkında kanun teklifi Bütçe Komisyonuna havale edilmiştir¹⁰⁸⁰. Mecliste kayda değer bir diğer faaliyeti ise, Tayyare Cemiyeti'nin hayır müesseselerinden sayılması hakkında daha önce verdiği ve Bütçe Komisyonuna tevdi edilen kanun teklifinin geri verilmesine dair takriri, usul gereği iade edilmiştir¹⁰⁸¹. Bir de Tayyare Cemiyeti mallarından devlete intikal eden sair mallar gibi veraset ve intikal vergisi alınmaması hakkında daha önce verdiği ve Maliye Komisyonuna tevdi edilen kanun teklifinin geri verilmesi talebi üzerine usul gereği bu da iade edilmiştir¹⁰⁸².

2.2.5. 1939 Genel Seçimleri ve Meclisin Temel Yapısı

2 Haziran 1929 tarih ve 1509 numaralı kanun ile Muş vilayetini oluşturmak üzere Bitlis vilayetinin kaldırılarak Muş'a bağlanmasından¹⁰⁸³ dolayı IV. ve V. Dönem TBMM'de Bitlis vilayet konumunda olmadığı için bu dönem meclis faaliyetlerinden

¹⁰⁷³ TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kâğıdı (Muhittin Nami Bey III. Dönem), HT_460_1_3.

¹⁰⁷⁴ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatası (Muhittin Nami Bey, III. Dönem), Sicil No: 461.

¹⁰⁷⁵ TBMM Z.C., 24.11.1927, D. 3, C. 1, İ. 10, 60.

¹⁰⁷⁶ TBMM Z.C., 05.11.1927, D. 3, C. 1, İ. 4, 22.

¹⁰⁷⁷ TBMM Z.C., 05.11.1928, D. 3, C. 5, İ. 2, 18.

¹⁰⁷⁸ TBMM Z.C., 04.11.1929, D. 3, C. 13, İ. 2, 12.

¹⁰⁷⁹ TBMM Z.C., 06.11.1930, D. 3, C. 22, İ. 3, 10.

¹⁰⁸⁰ TBMM Z.C., 11.11.1929, D. 3, C. 8, İ. 14, 26.

¹⁰⁸¹ TBMM Z.C., 16.05.1929, D. 3, C. 11, İ. 65, 63-64.

¹⁰⁸² TBMM Z.C., 04.11.1929, D. 3, C. 11, İ. 65, 64.

¹⁰⁸³ Resmi Gazete, 11 Haziran 1929, S. 1213, 7518; *Düstur*, Tertip 3, C. 10, Ankara 1929, 1797.

bahsedilmemiştir. Yalnız şu kadarına değinmekte fayda var ki II. ve III. Dönem Bitlis Milletvekilliği yapmış olan Muhittin Nami Bey IV. Dönem için Muş'tan milletvekili seçilmiştir¹⁰⁸⁴. 1929 milletvekili genel seçimine göre milletvekili kontenjanının 1 kontenjan daha az olduğu seçim merkezleri içerisinde Bitlis'in yanı sıra Gaziantep, Giresun, Gümüşhane, Isparta, Şebinkarahisar ve Trabzon da vardır. Rize ise 2 milletvekili eksik çıkarmıştır¹⁰⁸⁵. Ayrıca 1931 seçimlerine Bitlis'ten CHF adayları olarak Muhittin Nami, Kılıçoğlu Hakkı ve Hasan Reşit Beyler gösterilmiştir¹⁰⁸⁶. III. Dönem Bitlis milletvekilliği yapmış olan İlyas Sami Bey ise V. Dönem için Çoruh'tan milletvekili seçilmiştir¹⁰⁸⁷.

V. Dönemde TBMM'nin son oturumu olan 27 Ocak 1939 tarihli 28. birleşimde Trabzon Milletvekili Hasan Saka, Erzurum Milletvekili Dr. Fikri Tuzer, İstanbul Milletvekili Dr. Refik Saydam ve Seyhan Milletvekili Hilmi Uran'ın TBMM Başkanlığına seçimlerin yenilenmesi hakkında sundukları önerge kabul edilmiştir¹⁰⁸⁸. Yine aynı oturumda meclisin 3 Nisan 1939'a kadar tatiline karar verilmiştir¹⁰⁸⁹.

5 Aralık 1934'te kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanındıktan sonra seçim kanununda da bazı değişiklikler olmuştur. Şöyle ki: 22 Aralık 1934 tarihli TBMM oturumunda İntihab-ı Mebusan Kanunu'nun 320 sayılı kanunla tadil edilen 21 ve 23'üncü maddelerinin değiştirilmesine dair kanun önergesi ve Dâhiliye Komisyonu tutanağı görüşülerek kabul edilmiştir. Buna göre bir nahiyede bulunan kadın ve erkek nüfustan her 400 kişi için 1 ikinci seçmen seçilirdi. Bu miktardan fazla çıkarsa 600'e kadar 1, 601'den 1000'e kadar 2, 1001'den 1400'e kadar 3 ve fazlası için aynı şekilde sayı artışı sağlanması kararlaştırılmıştır¹⁰⁹⁰. Daha önceki bir oturumda alınan karar ile de seçmen yaşı 18'den 22'ye çıkarılmıştır¹⁰⁹¹.

Atatürk'ün ölümünden sonra Reis-i Cumhur İnönü'ye Celal Bayar, hükümetin istifasını sunmuştur. Ancak İnönü yeni kabineyi kurma görevini tekrar Celal Bayar'a

¹⁰⁸⁴ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatası (Muhittin Nami Bey, IV. Dönem), Sicil No: 461.

¹⁰⁸⁵ *Cumhuriyet*, 11 Mart 1931, 3.

¹⁰⁸⁶ *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1931, 1.

¹⁰⁸⁷ İlyas Sami Bey, Seçim Mazbatası V. Dönem (SM_352_1_5).

¹⁰⁸⁸ TBMM Z.C., 27.01.1939, D. 5, C. 29, İ. 28, 220-221.

¹⁰⁸⁹ İsmail Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayını, İstanbul 2013, 145.

¹⁰⁹⁰ TBMM Z.C., 22.12.1934, D. 4, C. 25, İ. 20, 234.

¹⁰⁹¹ TBMM Z.C., 05.12.1934, D. 4, C. 25, İ. 12, 85

vermiştir. Yeni kabinenin kurulması sırasında bazı pürüzler yaşanmış, 1939'un başından beri hükümetin istifa edeceği söylentileri basında yer almıştır. Nitekim 25 Ocak 1939 günü Celal Bayar “*TBMM seçiminin yenilenmesine parti divanınca karar verilmiştir. Partimizin seçime yeni ve taze bir kuvvetle çıkmasının maksat ve esasa daha uygun ve yararlı olacağını düşündüm. Bu imkânı size vermiş olmak için Başvekâletten istifamı sunuyorum.*” yazısıyla istifa etmiştir¹⁰⁹². Reis-i Cumhur İsmet İnönü'nün 25 Ocak 1939'da istifa eden Celal Bayar'ın yerine Refik Saydam'ı Başvekâlete getirmesi sonrasında hükümet güvenoyu almıştır. Sonrasında seçimin yenilenmesine ve yeni meclisin 3 Nisan 1939'da toplanmasına karar verilmiştir¹⁰⁹³.

V. Dönem TBMM 27 Ocak 1939'da son toplantısını yaparak seçimin yenilenmesine karar verdikten sonra, 10 Şubat 1939'da CHP'nin bütün illerden aday göstereceği ama birkaç ilde de bağımsız adaylar için boş yer bırakacağı açıklanmıştır. Şubat ayı ortalarında milletvekili aday olmak isteğiyle partiye başvuranların sayısı birkaç bine ulaşmıştır. 15-21 Mart tarihleri arasında ikinci seçmenler belirlendikten sonra milletvekili aday listelerinin CHP yöneticilerinin ikinci seçmenlerle yapacağı görüşmeden sonra açıklanacağı bildirilmiştir. İkinci seçmenlerle görüşerek düşüncelerini alma yöntemi Tek Parti dönemindeki seçimlerde ilk defa uygulanmaya konulmuştur. 26 Mart 1939 günü ikinci seçmenler oylarını kullanmışlardır¹⁰⁹⁴.

Seçimler sonucunda TBMM'ye 424 milletvekili seçilmiştir. Önceden tespit edilen 3 Nisan 1939 günü en yaşlı üye General Dr. Besim Ömer Akalın'ın başkanlığında toplanan Genel Kurul, Meclis Başkanlığına Abdülhalik Renda'yı seçmiş, Reis-i Cumhur Makamına ise mevcut Cumhurbaşkanı Ankara Milletvekili İsmet İnönü yeniden seçilmiştir¹⁰⁹⁵.

1939 seçimleri İsmet İnönü'nün genel başkanlığı döneminde yapılan ilk genel seçim olmuştur. Bu seçimle birlikte CHP Müstakil Grubu uygulamasına geçilmiş, Mecliste yeni bir denetim mekanizması kurmak amacıyla seçimde CHP'den aday olarak

¹⁰⁹² Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2008, 391-395.

¹⁰⁹³ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 395.

¹⁰⁹⁴ İsmet İnönü, *Defterler (1919 - 1973)*, c. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, 271.

¹⁰⁹⁵ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 397; CHP bu seçimde 420 aday gösterdi ve Afyonkarahisar, Eskişehir, Ankara ve Niğde'de de bağımsız adaylar için 4 kişilik boş yer bıraktı. (Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, 229-230.)

gösterilen milletvekillerinden bazıları istifa ettirilmiştir¹⁰⁹⁶. 30 kişiden oluşan bu müstakil grubun üyeleri kabineye giremezler, oy kullanmamak şartıyla CHP toplantılarına katılabilirlerdi. Ancak tek parti ve şeflik sistemi nedeniyle bu girişim etkili sonuçlar vermemiştir¹⁰⁹⁷. Yapılan seçimler neticesinde meclisin 1/3 oranında yenilendiği görülmüştür. Aynı zamanda Atatürk döneminde farklı sebeplerle saf dışı kalmış olan Kazım Karabekir, Ali Fethi Okyar, Refet Bele, Hüseyin Cahit Yalçın gibi Atatürk'ün bir dönem yakın arkadaşları yeniden parti üyeliğine ve meclise katılmışlardır¹⁰⁹⁸.

2.2.6. TBMM'nin VI. Döneminde Bitlis Milletvekilleri

25 Aralık 1935'te Muş vilayetinin Bitlis, Mutki ve Van vilayetinin Ahlat kazalarıyla Hizan ve Kotum kazalarından oluşmak üzere merkezi Bitlis kasabası olmak üzere Bitlis vilayeti kurulması 2885 sayılı yasanın Resmi Gazete'de yayımlanmasıyla sağlanmış oldu¹⁰⁹⁹. Bitlis'te ikinci seçmen seçimine 15 Mart 1939 tarihi itibarıyla başlandığı, kasaba ve halkevinin bayraklarla süslediği ve halkın sandık başına koştuğu bilgisi gazete haberinde yer almıştır¹¹⁰⁰. Bu seçimlerde Bitlis'in çıkaracağı mebus sayısı 2, ikinci seçmen sayısı ise 150'dir¹¹⁰¹. Reis-i Cumhur ve CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, okumuş olduğu yazılı beyanname metninde Bitlis'ten gösterilen adayların Malatya Belediye Başkanı Tevfik Temelli ve Balıkesir eski Milletvekili Ahmet Süreyya Örgöevren olduğunu ifade etmiştir¹¹⁰².

19 Mart 1939 tarihli Ayın Tarihinde de seçimler şöyle kayıtlara geçmiştir: *"15 Mart 1939'da başlayan ikinci seçmen seçimi beşinci gününde Cumhuriyet hudutları içinde 40 vilayette nihayete ermiş olup, Bitlis, Bolu, Burdur, ..., Van, Yozgat bugün seçimleri biten vilayetler arasındadır. İkinci seçmen seçimi memleketin her tarafında 21 Mart akşamı*

¹⁰⁹⁶ Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, 172,173.

¹⁰⁹⁷ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, 339.

¹⁰⁹⁸ Durmuş Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008, 520-521.

¹⁰⁹⁹ *Resmi Gazete*, 4 Ocak 1936, S. 3197, 5902 (2885 nolu kanun); TBMM Z.C., 02.06.1929, D. 3, C. 12, İ. 75, 262; TBMM Z.C., 25.12.1935, D. 5, C. 7, İ. 21, 173.

¹¹⁰⁰ *Son Posta*, 16 Mart 1939 Perşembe, 1, 5.

¹¹⁰¹ İsmail Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkasının Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, Yurt Kitap Yayın, Ankara 1991, 153.

¹¹⁰² *Son Posta*, 25 Mart 1939, 11; *Ayın Tarihi*, 22 Mart 1939, S. 64, 22-26; *Akşam*, 25 Mart 1939, 8.

son bulacaktır”¹¹⁰³. 19 Mart 1939 gününe kadar ikinci seçmen seçimleri devam etmiş ve o gün neticelenmiştir. İlerleyen safhalarda ikinci seçmen seçimi bütün yurttta sona ermiş ve bütün vatandaşlar oylarını büyük çoğunlukla CHP’nin gösterdiği adaylara vermişlerdir. 62 vilayetin ikinci seçmen toplamı 40.979’dur. Vilayetlerde 22 yaşından yukarı olan ve birinci seçmen olmak sıfatını kanunen taşıyan vatandaşların en çok %95 ve en az %64 olmak üzere ikinci seçmen seçimine katılma oranı ortalama %77.8’dir. Vilayetlerin ikinci seçmen miktarıyla o vilayetin seçime katılma oranını gösterir cetvelde Bitlis’in seçime katılma oranı %72, ikinci seçmen miktarı ise, 150’dir¹¹⁰⁴.

VI. Dönem için milletvekili seçimleri 26 Mart 1939 günü yapılmış, bağımsız adaylar Afyonkarahisar, Ankara, Niğde ve Eskişehir’den seçilirken diğer 420 milletvekili ise CHP’nin aday gösterdiği kişiler olmuştur¹¹⁰⁵. Bitlis’ten de aday gösterildiği üzere Ahmet Süreyya Örgüevren ve Tevfik Temelli seçilmişlerdir¹¹⁰⁶. TBMM’nin açılmasından sonra Bitlis Milletvekilleri Süreyya Örgüevren ve Tevfik Temelli’nin seçim mazbatalarını tasdik edilmiştir¹¹⁰⁷.

2.2.6.1. Ahmet Süreyya Örgüevren’in Biyografisi ve VI. Dönem TBMM Çalışmaları

1304 (1888) yılında Balıkesir livasının Sızırgı (Sındırgı) kasabasında doğmuş, Çavdaroğlu ailesindendir. İlk ve ortaokulu Sızırgı’da, lise tahsilini ise Bursa’da tamamlamıştır. Sınavsız olarak 1906’da İstanbul Hukuk Mektebi’ne girmiş ve 1909-1910 döneminde buradan mezun olmuştur. Önce 26 Kasım 1910’da Razlık ilçesi savcılığına tayin olunmuş ve 31 Aralık 1910’da göreve başlamıştır. Sonra 16 Ocak 1911’de Taşoz’a tayin edilmiş ve 14 Haziran 1911’de burada göreve başlamıştır. 31 Aralık 1912’de ada Yunanlılar tarafından işgal edildiğinden esir düşerek Yunanistan’a sevk olunmuş, 1 ay kadar esarette kaldıktan sonra 29 Ocak 1913’de Edremit Savcılığına verilmiş, 10 Şubat

¹¹⁰³ *Ayin Tarihi*, 19 Mart 1939, S. 64, 8-9; “Bu sabah dokuzdan itibaren müntehib-i sani seçimi yapılıyor” (*Akşam*, 15 Mart 1939, 1.) Ancak *Akşam* gazetesinin 19 Mart 1939 günkü sayısında ikinci seçmen seçiminin o gün bitirileceği yazılmıştır (*Akşam*, 19 Mart 1939, 10); *Son Posta*, 20 Mart 1939, 11.

¹¹⁰⁴ *Ayin Tarihi*, 22 Mart 1939, S. 64, 19

¹¹⁰⁵ *Akşam*, 27 Mart 1939, 1.

¹¹⁰⁶ TBMM Azay-ı Kırâmın Esami Defteri (B.C.A., 490.1.0.0-64.245.1: 172.); Tevfik Temelli, CHP mensubu olup daha önce herhangi bir yerden milletvekili seçilmemişti. (İsmet Binark, *Türk Parlamento Tarihi TBMM VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943)*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, C. 1, Ankara 2009, 67).

¹¹⁰⁷ *Ayin Tarihi*, 14 Nisan 1939, S. 65, 5.

1913'te de Edremit'te fiilen işe başlamıştır. 10 Ağustos 1913'te Karaisalı Bidayet Mahkemesi Başkanlığına terfi etmiştir. 3 Ekim 1913'te maaşına üç yüz kuruş zamlı Hirebolu (Hayrabolu) Hakimi münferit yardımcılığına tayin olunmuş ve 26 Ekim 1913'te görev yerine geçmiştir. Ancak bu görevde uzun süre kalmamış ve 11 Aralık 1913'te bu görevinden istifa ederek İzmir'de dava vekilliğine başlamıştır. Ayrıca “İlham” diye anılan haftalık bir risale neşretmiştir. 1914'te yedek subaylık okuluna gitmiş, eğitim gördükten sonra 4. Ordu emrine verilmiştir. Seferberlik devam ettiği sürece de askerlik hizmetinde bulunmuştur. İlk hizmeti Derğa Menzil Hastanesinde İnzibat Kumandan Yardımcısı olmuştur. Son hizmeti de 4. Ordu Karargâhı levazım kısım amiri olmuştur. Daha sonra Almanya'ya hukuk eğitimi için gönderilecek öğrencilere açılan sınavı kazanmış, fakat Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra yollar kapandığından gidememiştir¹¹⁰⁸.

Örgeevren, 23 Nisan 1919'da Aydın Sancağı Seyyar Sulh Hâkimliğine tayin olunmuş, ancak İzmir ve Aydın'ın işgal edilmesinden dolayı Yunanlılar buna müsaade etmemiştir. Yunan yönetimindeki İzmir'de 6 ay kadar hâkimlik vazifesini yaptıktan sonra fırsatını bulup oradan kaçmıştır. Daha sonra Nazilli'ye gelerek aldığı emir doğrultusunda Söke Mahkemesi'nde bir buçuk sene kadar çalıştıktan sonra Kuvayı Milliye teşkilatına katılmıştır. Söke'nin işgal edilmesinden sonra Muğla'ya gelmiş, genel taarruzdan on gün önce özel bir emirle elli kişilik bir müfreze kurup silahlandırmıştır. Askeriyeden de 23 neferlik bir müfrezeyi de alarak 4/5 Eylül 1922 gecesini Menderes'i geçerek Söke'yi geri almıştır. Bilatlık, Çerkence, Ayaslu, Torbalı, Dispeyköy üzerinden düşmanın Aydın'dan çekilen bir alayını takip ederek 10 Eylül 1922'de sabaha karşı İzmir'e girmiş, üç gün sonra da müfrezesini dağıtmıştır. Akabinde kendi isteğiyle Birinci Kolordu istihbaratında iki ay kadar çalıştıktan sonra yeniden avukatlık yazıhanesini açmıştır¹¹⁰⁹.

Örgeevren, TBMM'nin II. Dönem seçimlerine girerek 15 Temmuz 1923'te yapılan seçimde 553 oy alarak Karesi'den (Balıkesir) milletvekili seçilmiştir. 11 Ağustos 1923'te Meclise katılmış ve ertesi günü mazbatasını onaylanmıştır. Adliye, Kanunu Esasi, Layiha, Tütün ve Sigara Kâğıdı İnhisarını Tetkik Komisyonlarında çalışmış, Kanunu Esasi Komisyonunun sözcülüğünü yapmıştır. 7 Mart 1925'te Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığına seçilmiştir. Balıkesir'den V, VII, VIII, Aksaray'dan IV ve Bitlis'ten VI.

¹¹⁰⁸ TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kâğıdı (Ahmet Süreyya Örgeevren V. Dönem), HT_542_1_5.

¹¹⁰⁹ TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kâğıdı (Ahmet Süreyya Örgeevren V. Dönem), HT_542_1_5.

Dönemlerde milletvekili seçilmiştir. 7 Ağustos 1969'da İstanbul'da ölmüştür. Kartal Kabristanı'na defnedilmiştir¹¹¹⁰.

Yukarıda da bahsi geçtiği üzere 26 Mart 1939'da yapılan VI. Dönem TBMM seçimlerinde Ahmet Süreyya Örgüevren, Bitlis'ten aday gösterilmiş ve seçim sonrasında bu seçimi kazanmıştır. Örgüevren'e ait 26 Mart 1939'da onaylanmış seçim mazbatasında Bitlis merkez kazasından 63 oy aldığı saptanmıştır. Diğer kazalarda ise durum şöyle olmuştur: Ahlat'tan 28, Hizan'dan 21, Mutki'den 20, Tatvan'dan ise 18 oy alarak toplamda 150 adet ikinci seçmen oyu almıştır¹¹¹¹.

Bitlis şehrine ait yerel gazete olan Yurd Yolu gazetesinin haberine göre, Süreyya Örgüevren, Tevfik Temelli Bey ile beraber Bitlis'in kurtuluş bayramında bulunmak ve seçim dairelerinde incelemelerde bulunmak üzere 7 Ağustos 1939'da Bitlis'e gelmişlerdir¹¹¹². Bunun dışında Yurd Yolu gazetesinin diğer sayılarında ve diğer araştırma eserlerinde yapılan araştırmalar neticesinde Ahmet Süreyya Örgüevren'in TBMM'nin VI. Döneminde seçilmiş olduğu Bitlis Milletvekilliği döneminde Bitlis'e bir de 2 Ekim 1942'de şehir ile alakalı incelemeler yapmak ve halkevini ziyaret etmek amacıyla geldiği saptanmıştır¹¹¹³.

Adliye Komisyonuna seçilenler arasında Bitlis Milletvekili Süreyya Örgüevren de vardır¹¹¹⁴. TBMM'de 6 Kasım 1939¹¹¹⁵, 8 Kasım 1940¹¹¹⁶, 7 Kasım 1941¹¹¹⁷ ve 9 Kasım 1942¹¹¹⁸ tarihlerinde yapılan oylamalarda sürekli Adliye Komisyonlarına seçilmiştir. Bu dönem içerisinde mecliste kayda değer herhangi bir kanun teklifi vs. olmayan Örgüevren'nin sadece Adalet Komisyonu üyesi olması hasebiyle ilgili meclis görüşmelerinde komisyon çalışmalarından bahsettiği ve oylamalara katıldığı incelenen TBMM Zabıt Ceridelerinde saptanmıştır.

¹¹¹⁰ Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem*, C. 3, 465-466.

¹¹¹¹ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatası (Ahmet Süreyya Örgüevren VI. Dönem), SM_542_1_6.

¹¹¹² *Yurd Yolu*, 8 Ağustos 1939, S. 232, 2.

¹¹¹³ *Yurd Yolu*, 5 Ekim 1942, S. 1083, 1.

¹¹¹⁴ *Ayın Tarihi*, 14 Nisan 1939, S. 65, 17.

¹¹¹⁵ TBMM Z.C., 06.11.1939, D. 6, C. 6, İ. 2, 11.

¹¹¹⁶ TBMM Z.C., 08.11.1940, D. 6, C. 14, İ. 2, 13.

¹¹¹⁷ TBMM Z.C., 07.11.1941, D. 6, C. 21, İ. 2, 14; *Ayın Tarihi*, 7 Senteşrin/Kasım 1941, S. 96, 9.

¹¹¹⁸ TBMM Z.C., 09.11.1942, D. 6, C. 28, İ. 2, 9; *Ayın Tarihi*, 9 Senteşrin/Kasım 1942, S. 108, 4.

2.2.6.2. Mehmet Tevfik Temelli'nin Biyografisi ve VI. Dönem TBMM Çalışmaları

Mehmet Tevfik Temelli 1309 (1893) da Malatya'da doğmuş, babası İsmail Bey, annesi Ayşe Hanım'dır. Tahsili orta dereceli olup tüccardır. Seçimden önceki son memuriyeti ise 1934-1939 yılları arasında görev yaptığı Malatya Belediye Başkanlığı idi. 1934 senesine kadar ticaretle meşgul olmuş, 1939'da 150 oy alarak Bitlis Milletvekilliğine seçilmiştir. 3 Nisan 1939'da Meclise katılmış¹¹¹⁹ ve 26 Mart 1939'da düzenlenen seçim mazbatasını Meclis Genel Kurulunda 14 Nisan 1939'da onaylanmıştır¹¹²⁰. Seçim mazbatasında Bitlis merkez kazasından 63, Ahlat kazasından 28, Hizan kazasından 21, Mutki kazasından 20, Tatvan kazasından ise 18 oy almış olmasıyla toplamda 150 adet ikinci seçmen oyu almıştır¹¹²¹.

Önce Rığna (Rana) Hanım'la, onun ölümünden sonra da Peruze Hanım'la evlenen Temelli'nin ikinci eşinden Perihan, Turgut ve İyigün isimlerinde 3 çocuğu olmuştur¹¹²². 11 Aralık 1947 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Vefatına dair olan Başbakanlık yazısı Meclisin 19 Aralık 1947 tarihli 19. birleşiminde okunmuştur¹¹²³.

CHP'nin beşinci kurultayının ilk toplantısında encümen listeleri için seçimler yapılmış ve Tevfik Temelli, Dilek Komisyonuna seçilmiştir¹¹²⁴. Sayıştay Komisyonuna seçilenler da yer almıştır¹¹²⁵. Farklı tarihlerde de Sayıştay Komisyonunda görev almıştır¹¹²⁶. Bitlis Milletvekili olarak seçildikten sonra Bitlis'e yapmış olduğu ziyaretlere bakıldığında şunlar söylenilebilir; 7 Ağustos 1939'da Bitlis'in kurtuluş yıl dönümü münasebetiyle Süreyya Örgüevren beraberinde Vali Rıfat Şahinbaş, Bölge Komutan Vekili ve İl Jandarma Komutanı Yarbay Kerim İnanc ile birlikte Mutki'ye gitmiştir. Burada halkın istek ve talepleri dinlenilmekle beraber yapılan inkılaplar da halka anlatılıp

¹¹¹⁹ TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kâğıdı (Mehmet Tevfik Temelli, VI. Dönem) HT_1034_1_6; TBMM Z.C., 03.04.1939, D. 6, C. 1, İ. 1, 5.

¹¹²⁰ TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kâğıdı (Mehmet Tevfik Temelli, VI. Dönem) HT_1034_1_6; TBMM Z.C., 26.05.1938, D. 6, C. 1, İ. 3, 32.

¹¹²¹ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatasını (Tevfik Temelli VI. Dönem), SM_1034_1_6.

¹¹²² Mustafa Çufalı, *Türk Parlamento Tarihi -TBMM-VIII. Dönem (1946-1950)-*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, C. III, Ankara 2012, 788.

¹¹²³ TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kâğıdı (Mehmet Tevfik Temelli, VIII. Dönem), HT_1034_1_8.

¹¹²⁴ *Ayin Tarihi*, 1-31 Mayıs 1939, S. 66, 164.

¹¹²⁵ *Ayin Tarihi*, 14 Nisan 1939, S. 65, 18.

¹¹²⁶ TBMM Z.C., 10.04.1939, D. 6, C. 1, İ. 2, 18; TBMM Z.C., 06.11.1939, D. 6, C. 6, İ. 2, 12; TBMM Z.C., 08.11.1940, D. 6, C. 14, İ. 2, 14; TBMM Z.C., 07.11.1941, D. 6, C. 21, İ. 2, 15; TBMM Z.C., 09.11.1942, D. 6, C. 28, İ. 2, 10.

benimsetilmeye çalışılmıştır¹¹²⁷. Temelli'nin Bitlis'e bir diğer ziyaretini 2 Ekim 1942'de şehir ile alakalı incelemeler yapmak ve halkevini ziyaret etmek amacıyla yaptığı anlaşılmıştır¹¹²⁸. Temelli, VI. Dönem Bitlis Milletvekilliği yaptığı sırada kayda değer bir kanun teklifi ve meclis konuşması olmamakla beraber incelenen TBMM Zabıt Ceridelerinde sadece oylamalara katıldığı anlaşılmıştır.

2.2.7. 1943 Genel Seçimleri ve Meclisin Temel Yapısı

14 Ocak 1943 tarihli meclis oturumunda Bilecik Milletvekili Memduh Şevket Esendal ve iki arkadaşının TBMM seçiminin yenilenmesi hakkında verdikleri önerge meclis başkanı tarafından oya sunulmuş, oylamaya katılan 301 milletvekilinin evet oyu vermesiyle seçimlerin yenilenmesine karar verilmiştir¹¹²⁹. 8 Mart 1943'te yeniden meclisin toplanmasına karar verilerek oturuma son verilmiştir¹¹³⁰.

1908'de kabul edilen milletvekili seçim yasası pek bir değişikliğe uğramadan 1942'ye kadar uygulanmış, 14 Aralık 1942 tarihindeki TBMM oturumunda müzakeresi yapılan seçim yasasında temel hükümler olduğu gibi korunurken genel olarak sadece kanunun dili sadeleştirilmiştir¹¹³¹. 56 maddeden oluşan 4320 numaralı seçim yasasının kabul edilmesiyle seçmenler defterinin düzenlenmesi, ikinci seçmen miktarı, seçmenlik şartları, mebusluğa seçilmeyecek olanlar, teftiş heyetleri, mebus ve ikinci seçmen sayısının tespiti ve seçimlerin ne yolda yapılacağı, adaylık ilânı, seçim masrafları, seçim cezaları gibi konular teferruatıyla işlenmiştir¹¹³². Bu kanunun 54. maddesiyle İntihab-ı Mebusan Kanunu'yla zeyl ve tadillerini içeren 320, 385, 1079, 1760, 2598 ve 2631 sayıları yürürlükten kaldırmıştır. Bununla Osmanlı Devleti'nden kalma ve birçok tadiller geçiren ve ilaveler yapılan seçim kanunu kaldırılıp, yerine bir kanun yerleştirilmiş oldu¹¹³³. İntihab-ı Mebusan Kanunu'nun bazı maddelerine de yer verilen "Mebus Seçimi Kanunu", sadece 1943 seçimlerinde uygulanmış ve 1946'da yürürlüğe giren 4918 sayılı "*Milletvekilleri Seçimi Kanunu*" ile yürürlükten kaldırılmıştır¹¹³⁴.

¹¹²⁷ *Yurd Yolu*, 10 Ağustos 1939, S. 234, 1.

¹¹²⁸ *Yurd Yolu*, 5 Ekim 1942, S. 1083, 1.

¹¹²⁹ TBMM Z.C., 14.01.1943, D. 6, C. 30, İ. 28, 216, 220, 249-252.

¹¹³⁰ TBMM Z.C., 15.01.1943, D. 6, C. 30, İ. 29, 280.

¹¹³¹ Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, 271-272.

¹¹³² *Resmi Gazete*, 17 Aralık 1942, S. 5285, 4152-4155.

¹¹³³ Armağan, *Türkiye'de Parlamento Seçimleri*, 76.

¹¹³⁴ Erol Tuncer, *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*, TESAV Yay., Ankara 2003, 28.

14 Ocak'ta son toplantısını yapan VI. Dönem TBMM, bu toplantıdan iki gün önce CHP Meclis Grubu'nda benimsenen seçim kararını oy birliği ile kabul ederek dağılmıştır. Yeni meclisin 8 Mart 1943'te toplanması da karara bağlanmıştır. CHP, 1943 milletvekili genel seçimlerinde 458 milletvekilliği için 530 aday göstermiştir. Bu şekilde gerekenden fazla aday göstererek ikinci seçmenlere tercih hakkı tanımıştır¹¹³⁵. Şubatta yapılan seçimlerin başlıca özelliği birçok ilde seçilecek milletvekili sayısından daha fazla aday gösterilmesidir. Seçim 1942'de yürürlüğe giren yeni seçim kanununa göre yapılmıştır. Ancak bu seçim de önceden olduğu gibi yine iki dereceli olarak gerçekleşmiştir.

15-20 Şubat tarihleri arasında seçmenler oylarını kullanarak ikinci seçmenleri belirlemiştir. Milletvekili adayları, ikinci seçmenlerle yapılan görüşmelerden sonra İsmet İnönü'nün 23 Şubat'ta yayımladığı bir bildiriyle açıklanmıştır. İnönü, bildirisinde: *"Birçok yerde adaylar mebus sayısından fazladır. Aralarında bugün mebus olanlar ve olmayanlar bulunan bu adaylar için, küçük hislerden kendinizi koruyarak ve büyük bir vazifenin zevkini ve ağırlığını ruhunuzda duyarak reynizi kullanacaksınız."* diyerek hissi davranmaktan ziyade bu vazifenin milli bir şuur ile yapılmasını telkin etmiştir¹¹³⁶.

İkinci seçmenlerin seçim işlemleri 15 Şubat 1943 gününden itibaren başlamıştır¹¹³⁷. İkinci seçmenlerin seçim işleminin tamamlanmasından sonra 23 Şubat 1943'te İsmet İnönü, partinin aday listesini ilan etmiştir¹¹³⁸.

38 ilde milletvekili aday sayısı milletvekilinden fazlaydı. Buna karşılık 25 ilde milletvekili aday sayısı ile seçilecek milletvekili sayısı birbirine eşittir. Bunlar içerisinde Bitlis de vardır¹¹³⁹. Yeni mebus seçimi için tanzim edilmiş bulunan esas defterlere göre Bitlis'in nüfusu 63.010 olarak tespit edilmiş ve kanunun ikinci maddesi gereğince Bitlis'ten iki mebus seçileceği belirlenmiştir. Ayrıca mebus seçme hüviyetine sahip olan vatandaşların isimlerini gösterir defterlerin 1 Şubat 1943 günü biri hükümet binasına biri de Belediyedeki ilan yerlerine asılacağı, beş gün asılı bulundurulduktan sonra 5 Şubat

¹¹³⁵ Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, 173; İsmet Binark, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-VII. Dönem (8 Mart 1943-5 Ağustos 1946)*, C. 1, TBMM, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2009, 31. Bülent Tanör, *"Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri"* adlı eserinde 1943 genel seçimlerinde 458 milletvekilliği için 530 aday gösterildiğini yazmıştır (Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 339).

¹¹³⁶ *Cumhuriyetin 75 Yılı*, 1923-1953, YKY, C. 1, İstanbul 1998, 256.

¹¹³⁷ Yurd Yolu, *"İkinci Seçmenlerin Seçimi"*, 17 Şubat 1943, S. 1178, 2.

¹¹³⁸ Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, 273-274.

¹¹³⁹ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, İletişim Yayınları, C. 1, İstanbul 2015, 291-292.

1943 Cuma günü indirileceği gazete haberinde yer almıştır¹¹⁴⁰. Ayrıca yine gazetede milletvekili seçiminin yurdun her tarafında 28 Şubat 1943 Pazar günü yapılacağı ifade edilmiştir¹¹⁴¹.

2.2.8. TBMM'nin VII. Döneminde Bitlis Milletvekilleri

1943 yılında yapılacak VII. Dönem TBMM üyeliği için Bitlis'ten aday olmak isteyenler hayli çoktur. Bunlar içerisinde 9 sene genel meclis üyeliğinde bulunmuş, 1940 yılından beri de Yardımseverler Cemiyeti İdare Üyeliği'nde bulunan Erzurum doğumlu Aliye Sezer¹¹⁴², 25 yıllık devlet memuru olan ve bunun 15 yılını kaymakamlık ve mektupçuluk ile geçiren, birçok defa vali yardımcılığında bulunmuş, 1933-1936 yılları arasında Bitlis Halkevi Başkanlığı ve parti hatipliğinde bulunan Bitlis doğumlu Rauf Özdemir¹¹⁴³, Deniz Harp Akademisi mezunu, 1941-1942 yıllarında Van Gölü İşletme Müdürü olarak görev yapmış, İstanbul doğumlu Hikmet Ilgaz¹¹⁴⁴, Harbiye mezunu, yüzbaşılıktan istifa etmiş, tüccar, Bitlis doğumlu Sivas Belediye azası Baki Bilgütay¹¹⁴⁵, 26 yıllık memurluğu bulunan, CHP'de başkanlık yapmış, Bitlis doğumlu Hamdi Can Ulusan¹¹⁴⁶, mahkeme kâtipliklerinde, Bitlis İstinaf (Bölge Adliye) Savcılığı yapmış Bitlis doğumlu Avukat Hulusi Bitlis Aktürk¹¹⁴⁷, 1933'ten beri Diyarbakır Belediyesi meclis azalığında bulunmuş Bitlis doğumlu Abdurrahman Gürüm vardır¹¹⁴⁸. Bitlis'te yeni mebus seçimlerine ait hazırlıklar bitmiş ve bu seçime yukarıdakilerin dışında Belediye Başkanı Suphi Menteş'in de adaylığını koyduğu öğrenilmiştir¹¹⁴⁹.

Yeni milletvekili seçimi için pazar günü halkevinde toplanan gençler oy kullanacakların defterlerini hazırlamışlardır. Bu yapılan çalışmaları Vali Vekili Tevfik Erdeniz ve Belediye Başkanı Suphi Menteş de bizzat takip etmişlerdir¹¹⁵⁰. CHP Teftiş Heyeti Reisliğinden gelen bilgiye göre; Parti Nizamnamesinin 32. maddesine uygun

¹¹⁴⁰ *Yurd Yolu*, "İki Mebus Seçeceğiz", 28 Ocak 1943, S. 1166, 1-2.

¹¹⁴¹ *Yurd Yolu*, 23 Şubat 1943, S. 1181, 1.

¹¹⁴² B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.1: 2

¹¹⁴³ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.1: 3-4

¹¹⁴⁴ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.1: 7-9

¹¹⁴⁵ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.1: 10

¹¹⁴⁶ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.1: 11-15

¹¹⁴⁷ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.1: 15-23

¹¹⁴⁸ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.1: 24

¹¹⁴⁹ *Yurd Yolu*, 26 Ocak 1943, S. 1164, 1.

¹¹⁵⁰ *Yurd Yolu*, 1 Şubat 1943, S. 1169, 1.

olarak Genel Başkanlık Divanınca TBMM'nin VII. seçim devresi için Başvekâlet Müdevvenat Müdür Muavini Muhtar Ertan ve Maliye Vekaleti Kambiyo Müdürü Bülent Osma aday gösterilmiştir¹¹⁵¹.

İkinci seçmenler 28 Şubat'ta oylarını kullanarak VII. Dönemde görev yapacak olan 455 milletvekilini seçmişlerdir. Seçilen bu milletvekilleri içerisinde 1/3 lük kısmı yeni isim olarak meclise girmiştir¹¹⁵². Seçilen bu yeni milletvekillerin çoğu ileride hem parti içinde, hem de Meclis'te oldukça etkin bir rol almış ve kurulacak hükümetlerde görev almışlardır. Buna karşılık, aralarında Yunus Nadi Abalıoğlu, Rauf Orbay, Yusuf Kemal Tengirşenk, Hikmet Bayur, gibi önemli isimlerin de bulunduğu birçok siyasetçi aday gösterilmedikleri için bu defa meclis dışında kalmışlardır¹¹⁵³. Türkiye genelinde seçime katılım oranı ise %80 olmuştur¹¹⁵⁴.

TBMM'nin VII. Dönemi için yapılacak seçimde milletvekillerini seçecek ikinci seçmenler Bitlis'e 27 Şubat 1943 günü gelmişlerdir. Seçimin 28 Şubat 1943 Pazar günü Bitlis Halkevi'nde yapılacağı gazete haberinde yer almıştır¹¹⁵⁵. Pazar günü yapılan seçimde köy ve nahiyelerden gelen ikinci seçmenler eksiksiz olarak oylarını kullanmış ve oy verme işlemleri belirlenen saatte başlatılıp bitirilmiştir¹¹⁵⁶. Dâhiliye Vekili'nin Başvekâlete 13 Mart 1943'te göndermiş olduğu telgrafında Bitlis vilayetine ait 1 genel, 2 şahsi mazbatanın gönderilmiş olduğunu bildirmiştir¹¹⁵⁷.

Büyük Millet Meclisi VII. seçim devresinin ilk toplantısı 9 Mart 1943 Salı günü saat 14'te yapılmıştır. Henüz meclis başkanı seçilmediği için en yaşlı üye sıfatıyla Kocaeli mebusu Suphi Artel'in başkanlık yaptığı VII. Dönem TBMM'de meclis başkanlığı, meclis ikinci başkanlığı, idare amirlikleri, kâtiplikler ve Cumhurbaşkanlığı seçimi yapılmıştır¹¹⁵⁸.

¹¹⁵¹ *Yurd Yolu*, 25 Şubat 1943, S. 1182, 1.

¹¹⁵² Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, 277.

¹¹⁵³ Binark, *Türk Parlamento Tarihi (VII. Dönem)*, 31.

¹¹⁵⁴ Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan Yay., Ankara, 1992, 160.

¹¹⁵⁵ *Yurd Yolu*, 27.02.1943, S. 1163, 1.

¹¹⁵⁶ *Yurd Yolu*, 2 Mart 1943, S. 1184, 1.

¹¹⁵⁷ B.C.A., 30.10.0-76.504.11: 4, 8.

¹¹⁵⁸ *Yurd Yolu*, 9 Mart 1943, S. 1187, 1-2.

2.2.8.1. Ahmet Bülent Osma'nın Biyografisi ve VII. Dönem TBMM Çalışmaları

1328 (1912) Bakırköy doğumlu olan Ahmet Bülent Osma'nın babasının adı Reşat, annesinin adı Hatice'dir. Yüksek hukuk mezunu olup bankacılık ve kambiyo alanında ihtisas yapmıştır. Fransızca konuşabilmekteydi. Milletvekili seçilmeden evvel 14 Aralık 1938–7 Mart 1943 tarihleri arasında Maliye Vekâleti Kambiyo Müdürlüğü görevini yürütmüştür. Bunun yanı sıra 13 Ekim 1929–24 Aralık 1931 yılları arasında Galatasaray Lisesinde müzakereci, 24 Aralık 1931–Ağustos 1937 T.C. Merkez Bankası İstanbul şubesinde muhtelif şeflikler, Eylül 1937–14 Aralık 1938'de T.C. Merkez Bankası Ankara şubesinde Kambiyo Şefi vazifesinde bulunmuştur. Osma, evli ve iki çocuk babasıdır¹¹⁵⁹. Bülent Osma 18 Nisan 1963'te vefat etmiştir¹¹⁶⁰.

Bülent Osma, TBMM'nin VII. Dönemi için Bitlis'ten girmiş olduğu seçim neticesinde Bitlis il merkezi ve ilçelerden almış olduğu oy miktarı ise şöyle olmuştur:

Bitlis merkez kazasından 56 oy, Ahlat'tan 31, Hizan'dan 22, Mutki'den 21 ve Tatvan'dan 17 oy olmak üzere toplamda 147 oy almış, Osma'ya seçim mazbatası ise 28 Şubat 1943'de verilmiştir¹¹⁶¹. 17 Mart 1943'te de seçim mazbatası kabul edilmiştir¹¹⁶². 8 Mart 1943'te yemin ederek meclisteki yerini alan Osma¹¹⁶³, 15 Mart 1943¹¹⁶⁴, 8 Kasım 1943¹¹⁶⁵ ve 8 Kasım 1944¹¹⁶⁶, te olmak üzere ayrı ayrı dönemlerde Bütçe Komisyonlarına seçilmiştir¹¹⁶⁷. 15 Haziran 1943 tarihinde toplanan CHP altıncı büyük kurultayında parti müstakil grubu azalığına seçilmiştir¹¹⁶⁸. 8 Haziran 1945'te Kurultay Denetçileri listesinde

¹¹⁵⁹ TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kâğıdı (Ahmet Bülent Osma, VII. Dönem), HT_1192_1_7. Türkiye Reis-i Cumhur ve CHP Başkanı İsmet İnönü'nün TBMM'nin VII. devresi için icra olunacak seçim münasebetiyle Türk Milletine beyannamesinde Bülent Osma, Maliye Vekâleti Kambiyo Müdürü olarak tanıtılmıştır (*Ayin Tarihi*, 111, 28 Şubat 1943, 44; *Resmi Gazete*, 24 Şubat 1943, S. 5339, 4531).

¹¹⁶⁰ TBMM Albümü 1. Cilt 1920-1950, Ankara 2010, 381.

¹¹⁶¹ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatası (Ahmet Bülent Osma, VII. Dönem), SM_1192_1_7.

¹¹⁶² TBMM Z.C., 17.03.1943, D. 7, C. 1, İ. 3, 20.

¹¹⁶³ TBMM Z.C., 08.03.1943, D. 7, C. 1, İ. 1, 4.

¹¹⁶⁴ TBMM Z.C., 15.03.1943, D. 7, C. 1, İ. 2, 17.

¹¹⁶⁵ TBMM Z.C., 08.11.1943, D. 7, C. 6, İ. 2, 9-10.

¹¹⁶⁶ TBMM Z.C., 08.11.1944, D. 7, C. 14, İ. 2, 14; *Ayin Tarihi*, 8 İkinci Teşrin/Kasım 1944, S. 132, 3.

¹¹⁶⁷ *Ayin Tarihi*, 8 Kasım 1944, S. 132, 3.

¹¹⁶⁸ *Ayin Tarihi*, 15 Haziran 1943, S. 115, 16.

yedeğe alınmıştır¹¹⁶⁹. 20 Haziran 1945'te Ankara Tıp Fakültesinin kurulması sırasındaki geçici komisyonda yer almış¹¹⁷⁰, 1 Kasım 1945'te de Meclis Kâtipliğine seçilmiştir¹¹⁷¹.

Bitlis Milletvekili Muhtar Ertan ile beraber memur ve müstahdemlere verilecek olağanüstü zam hakkındaki kanuna ek kanun teklifinde bulunmuştur¹¹⁷². Bu teklif Bütçe Komisyonuna havale edilmiş, görüşmelerden sonra tasarının birinci görüşmesinde 3 madde kabul edilmiştir¹¹⁷³. Meclisin 4 Şubat 1946 tarihli oturumunda maddeler üzerinde tekrar oylamalar yapılmış ve kabul edilmiştir¹¹⁷⁴.

Osma Bey, milletvekili olduğu dönemde Bitlis'e 7 Ağustos 1943'te diğer Bitlis Milletvekili Muhtar Ertan ile beraber gelmiştir¹¹⁷⁵. Bu gelişlerinde Vali Asım Türelî ile beraber halk ile temas kurmuş ve beraber Mutki kazasına gitmişlerdir. Ayrıca köylülerle diyalog kurarak onların ihtiyaçlarının çabuk hallolması için direktifler vermişlerdir¹¹⁷⁶.

15 Ağustos 1943 Pazar günü Ahlat'a gitmişler, Ahlat dönüşü Tatvan'dan motorla Van'a geçecekleri ve oradan uçakla Ankara'ya dönecekleri gazete haberinde yer almıştır¹¹⁷⁷.

2.2.8.2. Muhtar Ertan'ın Biyografisi ve VII. Dönem TBMM Çalışmaları

Asıl adı Ahmet Muhtar Talatî Ertan olan Muhtar Ertan, 1912 senesinde İstanbul'da Anadoluhisarı'nda doğmuş, ilk ve orta öğrenimini Galatasaray Lisesinde yaparak 1932 senesinde mezun olmuştur. 1933'te İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine girmiş ve 1936 senesinde mezun olmuştur. 1932-1936 senesinde yüksek tahsilini yaparken Muhtelif Hakem Mahkemeleri'nde kâtip ve arşivist olarak çalışmıştır. 1937'de askerlik vazifesini ifa ettikten sonra 1938'de İktisat Vekâletinde İç Ticaret Müdürlüğüne ihracat

¹¹⁶⁹ *Ayın Tarihi*, 8 Haziran 1945, S. 139, 10.

¹¹⁷⁰ TBMM Z.C., 20.06.1945, D. 7, C. 18, İ. 76, 346.

¹¹⁷¹ TBMM Z.C., 01.11.1945, D. 7, C. 20, İ. 1, 10.

¹¹⁷² TBMM Z.C., 14.01.1946, D. 7, C. 21, İ. 23, 24.

¹¹⁷³ TBMM Z.C., 30.01.1946, D. 7, C. 21, İ. 30, 165, Sayısı: 64. (Buna göre;

Madde 1: 28.1.1942 tarihli ve 4178 sayılı kanun gereğince verilen yakacak zammını peşin olarak toptan ödemeğe Maliye Vekili yetkilidir. Katma ve özel bütçeli idarelerle 3659 sayılı kanuna bağlı kurumlar memurları için bu yetkiyi ilgili bakanlar kullanabilir. Peşin olarak yapılacak ödeme ile ilgili hususlarla hak etme ve geri alma hükümleri sözü geçen kanun esasları dairesinde İcra Vekilleri Heyeti'nce belirtilir.

Madde 2: Bu kanun yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Madde 3: Bu kanunu İcra Vekilleri Heyeti yürütür.)

¹¹⁷⁴ TBMM Z.C., 04.02.1946, D. 7, C. 22, İ. 32, 20-21., Sayısı: 64.

¹¹⁷⁵ *Yurd Yolu*, 10 Ağustos 1943, S. 1253, 1.

¹¹⁷⁶ *Yurd Yolu*, 14 Ağustos 1943, S. 1255, 1-2.

¹¹⁷⁷ *Yurd Yolu*, 17 Ağustos 1943, S. 1256, 1.

kontrolörü olarak girmiş, aynı sene mayıs ayında Başvekâlet Neşriyat ve Müdevvenat Dairesi Müdür Muavinliği'ne tayin olunmuştur. Bu vazifede iken Bitlis'ten mebus seçilmiştir¹¹⁷⁸. TBMM'nin VII. Dönemi için Bitlis'ten girmiş olduğu seçim neticesinde Bitlis il merkezinden 56 oy alan Ertan, Ahlat'tan 31, Hizan'dan 22, Mutki'den 21, Tatvan'dan 17 oy olmak üzere toplamda 147 oy almıştır. Seçim mazbatasını 28 Şubat 1943'de kendisine verilmiştir¹¹⁷⁹.

8 Mart 1943'te mecliste yemin ederek görevine başlayan Ertan'ın¹¹⁸⁰ seçim mazbatasını 17 Mart 1943'te mecliste kabul edilmiştir¹¹⁸¹. 15 Mart 1943'te Dilekçe Komisyonuna¹¹⁸², 8 Kasım 1943'te¹¹⁸³ ve 8 Kasım 1944'te de Sayıştay Komisyonuna seçilmiştir¹¹⁸⁴. 5 Kasım 1945'te de Dâhiliye Komisyonuna seçilmiştir¹¹⁸⁵.

Ertan, Bülent Osma ile beraber memur ve müstahdemlere verilecek fevkalâde zam hakkındaki kanuna ek kanun teklifi sunmuştur¹¹⁸⁶. 15 Haziran 1943 tarihinde toplanan CHP altıncı büyük kurultayında parti müstakil grubu azalığına seçilmiştir¹¹⁸⁷. Milletvekili olduğu dönemde Bitlis'e 7 Ağustos 1943'te diğer Bitlis Milletvekili Bülent Osma ile beraber gelmiş¹¹⁸⁸, bu gelişlerinde Bitlis'te bulunduğu süre zarfında genel ihtiyaçlar üzerinde halk ile temasta bulunarak arzu ve temennilerini dinlemiştir. Yanlarında Bitlis Valisi Asım Türelî olduğu halde perşembe günü Mutki kazasına gitmiş, köylerdeki ahaliyle görüşerek topraksız ve toprağa ihtiyacı olan köylülerin bu sahaya ait dilekleri üzerinde durmuşlardır. Vali, halkın toprağa sahip olma işinin kanuni ve en pratik yoldan başarılması için evvelce verilen ve yapılmakta olan işlerin daha çabuk bir şekilde neticelendirilmesi için direktifler vermiştir¹¹⁸⁹.

¹¹⁷⁸ TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kâğıdı (Muhtar Ertan, VII. Dönem), HT_1191_1_7. CHP Başkanı ve Reis-i Cumhur İsmet İnönü'nün TBMM'nin VII. devresi için icra olunacak seçim münasebetiyle Türk Milletine beyannamesinde Muhtar Ertan, Başbakanlık Müdevvenat Müdür Yardımcısı olarak tanıtılmıştır (*Ayin Tarihi*, 111, 28 Şubat 1943, 44; *Resmî Gazete*, 24 Şubat 1943, S. 5339, 4531).

¹¹⁷⁹ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatasını (Muhtar Ertan, VII. Dönem), SM_1191_1_7.

¹¹⁸⁰ TBMM Z.C., 08.03.1943, D. 7, C. 1, İ. 1, 4.

¹¹⁸¹ TBMM Z.C., 17.03.1943, D. 7, C. 1, İ. 3, 20.

¹¹⁸² TBMM Z.C., 15.03.1943, D. 7, C. 1, İ. 2, 16.

¹¹⁸³ TBMM Z.C., 08.11.1943, D. 7, C. 6, İ. 2, 10.

¹¹⁸⁴ TBMM Z.C., 08.11.1944, D. 7, C. 14, İ. 2, 14.

¹¹⁸⁵ TBMM Z.C., 05.11.1945, D. 7, C. 20, İ. 2, 17.

¹¹⁸⁶ TBMM Z.C., 14.01.1946, D. 7, C. 21, İ. 23, 14.1.1946, 24.

¹¹⁸⁷ *Ayin Tarihi*, 15 Haziran 1943, S. 115, 16.

¹¹⁸⁸ *Yurd Yolu*, 10 Ağustos 1943, S. 1253, 1.

¹¹⁸⁹ *Yurd Yolu*, 14 Ağustos 1943, S. 1255, 1-2.

Ertan, 15 Ağustos 1943 Pazar günü beraberinde Bülent Osma olarak Ahlat'a gitmiş, Ahlat dönüşü Tatvan'dan motorla Van'a geçecekleri ve oradan uçakla Ankara'ya dönecekleri gazete haberinde yer almıştır¹¹⁹⁰.

2.2.9. 1946 Genel Seçimleri ve Meclisin Temel Yapısı

İkinci Dünya Savaşı, Türkiye'nin iktisadi, toplumsal ve siyasi yaşamında birtakım sorunlara yol açmıştır. Savaşın etkileri nedeniyle alınan önlemlere tepkiler toplumun farklı kesimlerinde derinden hissedilmiştir. Ayrıca, iç siyasette çok partili döneme geçiş konusunda da baskılar artmıştır. 23 Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan etmesinden bir gün sonra Türkiye, Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ni imzalamıştır. Türkiye bu beyannameyle demokratik prensiplere uygun daha hür bir rejime geçmeyi taahhüt etmiştir¹¹⁹¹.

İsmet İnönü, 19 Mayıs 1945 tarihinde Gençlik ve Spor Bayramı mesajında "halk iradesinin" geliştirileceğini müjdelemiştir¹¹⁹². Bunun üzerine Türk siyasi tarihinde çok partili hayata geçişin üçüncü denemesinde ilk muhalif parti özelliği taşıyan Milli Kalkınma Partisi, Nuri Demirağ başkanlığında 18 Temmuz 1945'te kurulmuştur¹¹⁹³. Bu partinin resmi açılış töreni Akşam gazetesinin haberine göre 27 Ekim 1945'te yapılmıştır¹¹⁹⁴. Bu dönemde kurulmuş diğer bir parti ise Celal Bayar başkanlığında kurulan DP olmuştur. 7 Haziran 1945 tarihli "Dörtlülük Takrir"¹¹⁹⁵ hadisesinden sonra 10 Haziran 1945'te Çiftçiye Topraklandırma Kanunu'nun kabul edilmesiyle hızlanan süreç sonrasında DP 7 Ocak 1946'da resmen kurulmuştur¹¹⁹⁶.

Türkiye'de 1946'ya kadar yapılan seçimler, uygulamalardan ötürü demokratik bir nitelik taşımamıştır. Tek partili iktidar dönemi olarak bilinen 1923-1946 yılları arasında

¹¹⁹⁰ Yurd Yolu, 17 Ağustos 1943, S. 1256, 1.

¹¹⁹¹ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967, 127-128.

¹¹⁹² Akşam, 19 Mayıs 1945, 1-2.

¹¹⁹³ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınevi, İstanbul 2012, 181-182.

¹¹⁹⁴ Akşam, 28 Ekim 1945, 2.

¹¹⁹⁵ Dörtlülük Takrir, Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü'nün imzalarını taşıyan ve Anayasanın halkçı ruhunu kayıt altına alan bazı kanunlarda değişiklik yapılması, parti tüzüğünde bu maksadın gerektirdiği düzenlemelerin yapılması gerekliliğini bildiren bir önerge. Detaylı bilgi için bkz. Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 2003, 27-29; Işıl Tuna, "Verilişinin 70. Yılında Demokratikleşme Belgesi Olarak Türk Siyasal Hayatında Dörtlülük Takrir", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XV (30) (2015-Bahar), 203-219.

¹¹⁹⁶ Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, 183-185.

yapılan seçimlerde milli irade vesayet altına konulmuştur. Bu seçimlerde seçimden ziyade “seçme” olmuş; diğer taraftan seçilene kısıtlamalar konmuştur¹¹⁹⁷. Yapılacak olan 1946 seçimlerinin farklılık arz eden yönü ise şüphesiz seçim yasasıdır. 1946 tarihli milletvekili seçim yasasına, subayların, polislerin, askeri memurların, askeri yargıçların ve askeri okul öğrencilerinin seçmen olamayacağını hükme bağlamıştı¹¹⁹⁸. 5 Haziran 1946 tarih ve 4918 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu’nun diğer bir hukuki özelliği ise; ilk defa tek dereceli seçimin uygulanmasını sağlamış olmasıdır. Bu tarihe kadar seçimler hep iki dereceli yapılmıştır. Bu tarihten sonra ise vatandaşlar oylarını doğrudan doğruya milletvekilleri adaylarına verebileceklerdir¹¹⁹⁹. 5 Haziran 1946’da Cemiyetler Kanunu, 11 Haziran’da ise Vilayetler İdare Heyetleri Kanunu’nun seçimle ilgili maddeleri değiştirilmiştir. Bu esnada İsmet İnönü de yurt gezisinde bulunmuş ve vatandaşlara “*Memlekette her türlü fenalık içerideki bozgunculuk ve çöküntüden gelecektir*” şeklinde hitapta bulunmuştur¹²⁰⁰.

Tek partili rejim altında son genel seçim 1943’te yapılan seçimler olmuş ve normal şartlarda 1947’ye kadar varlığının devam ettirilmesi planlanmıştır. Ancak CHP çoğunluklu meclis 10 Haziran 1946 günlü kararıyla genç muhalefeti fazla güçlenmeden mağlup etmek için 1947’de yapılması gereken seçimleri bir yıl önceye almıştır¹²⁰¹. Seçimin yenilenmesi hususunda gerekli kararlar alındıktan sonra 14 Haziran 1946’da Meclis dağılmış, seçime üç partiden başka irili ufaklı birçok parti katılmıştır¹²⁰².

¹¹⁹⁷ İsmet Binark, *Türk Parlamento Tarihi -TBMM VII. Dönem (8 Mart 1943–5 Ağustos 1946)-*, C. I, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2009, 32.

¹¹⁹⁸ Cemil Koçak, *Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, İletişim Yayınları, C. 4, İstanbul 2015, 70.

¹¹⁹⁹ Armağan, *Türkiye’de Parlamento Seçimleri*, 77. Türkiye’de I. Meşrutiyet’ten bu yıla kadar iki dereceli ve çoğunluk esasına dayalı bir sistem uygulanmıştır. Milletvekilleri önceleri basit çoğunluğa göre seçilirken daha sonra bunun yerini mutlak çoğunluk sistemi almıştır. Bu sistem vatandaşın seçimlerde aktif bir rol oynamasına engel olurken, 1946 yılına kadar “*milli irade*” ancak dolaylı bir şekilde ortaya çıkmıştır (Ahmet Yeşil, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, 60).

¹²⁰⁰ Orhan Cemal Fersoy, *Bir Devre Adını Veren Başbakan Adnan Menderes*, Garanti Matbaası, İstanbul 1971, 143.

¹²⁰¹ *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1946, 1; *Tasvir*, 11 Haziran 1946, 434, 1. TBMM’nin 10 Haziran 1946 tarihli oturumunda Kırklareli Milletvekili Nafi Kansu ile iki arkadaşının TBMM seçiminin yenilenmesine dair önergeleri mecliste görüşüldükten sonra oylanmıştır. Kars Milletvekili Fuat Köprülü ile Manisa Milletvekili H. Bayur’un ret oyuna karşılık önerge kabul edilmiştir (TBMM Z.C., 10.06.1946, D. 7, C. 24, İ. 61, 81-87, 125-128).

¹²⁰² F. Hüsrev Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi*, Elif Yayınları, İstanbul 1965, 80.

DP yetkilileri ilk etapta seçimin öne alınması gibi bir durumda seçime katılmayacaklarını belirtmişlerdir¹²⁰³. Daha önce seçimlere katılmama kararı alınmasına rağmen DP Genel Merkezi'nin 16 Haziran'da yaptığı bir toplantıda vilayet temsilcilerinin isteği doğrultusunda seçime katılma kararı verilmiş, bu karar bir beyanname ile kamuoyuna açıklanmıştır¹²⁰⁴.

CHP Genel Başkanlık Divanı'nca saptanan ve bizzat İsmet İnönü tarafından açıklanan CHP milletvekilleri adayları listesinde 162 milletvekili adayı mevcuttur. 152 eski milletvekili ise listeye alınmamıştır¹²⁰⁵. DP ise Ağrı, Bingöl, Bitlis, Çoruh, Diyarbakır, Gümüşhane, Hakkari, Kars, Kırşehir, Malatya, Mardin, Muş, Niğde, Rize, Siirt ve Van olmak üzere 16 ilde seçime katılmamıştır. Ancak listedeki adayların bazıları da birkaç listede birden yer almışlardır¹²⁰⁶. Bu şekilde 465 milletvekilliği için ancak 273 aday gösterebilmişlerdir¹²⁰⁷.

21 Temmuz 1946'da yapılan seçimler, 1946 tarihli Milletvekilleri Seçimi Kanunu'nun yetersizliklerinden de doğan çeşitli yolsuzluklara sahne olmuştur. Gizli oy açık sayım ve döküm koşulları itirazların tarafsız denetimi sağlanmış değildi. Kesinleşen sonuçlara göre CHP 403, DP 54, Bağımsızlar da 8 üyelik elde etmişlerdir¹²⁰⁸. Seçimde partiler adaylarının kazanmalarını kesinleştirmek için birden fazla yerde göstermişlerdir. Mesela; bunlardan DP adayı Yusuf Kemal Tengirşenk, hem İstanbul'dan hem de Sinop'tan milletvekili seçilmiş ancak kendisi Sinop'u tercih etmiştir¹²⁰⁹.

¹²⁰³ *Cumhuriyet*, 9 Mayıs 1946, 1.

¹²⁰⁴ *Akşam*, 19 Haziran 1946, 1.

¹²⁰⁵ *Tasvir*, 19 Temmuz 1946, 1.

¹²⁰⁶ Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – IV (Demokrasiye Geçiş 1946-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, 71.

¹²⁰⁷ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, 244-245; Hikmet Özdemir, "Demokrasiye Geçiş ve Menderes Dönemi", *Türkler*, C. 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 886.

¹²⁰⁸ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 341. *Akşam* gazetesinin 24 Temmuz 1946 tarihli haberine göre CHP'den 391, DP'den 62, Bağımsız olarak 12 milletvekilinin kazandığı bilgisi yer almıştır (*Akşam*, 24 Haziran 1946, 1). *Cumhuriyet* gazetesinin 24 Temmuz 1946 tarihli haberine göre ise İstanbul dahil 63 vilayette CHP'den 395 aday, DP'den 66 aday ve bağımsız olarak da 4 adayın milletvekili olduğu bilgisi yer almıştır (*Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1946, 1). F. Hüsrev Tökin'e göre ise, seçim sonucunda CHP 395, DP 66, Bağımsızlar da 8 milletvekilliği kazanmışlardır (Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi*, 80). İlk hesaplara göre CHP'den 395, DP'den 66, Bağımsız olarak da 4 milletvekili seçildiği sanılmıştı. Sonradan iki yerden kazanan iki DP'liden iki yer boşalacak, meclise katılmadan istifa eden 1 DP'linin yerine 1 CHP'li meclise girecek, 3 DP'li ile 1 CHP'linin tutanakları reddedilmekle bunların yerine 1 DP'li ile 3 CHP'li gelecek, bağımsızların durumları da kesinleşince seçim sonucu 403 CHP'li, 54 DP'li ve 8 Bağımsız milletvekili olarak sonuçlanmıştır (Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş*, 71).

¹²⁰⁹ *Akşam*, 24 Temmuz 1946, 1; Mustafa Çufalı, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM VIII. Dönem (1946-1950)*, C. 3, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2012, 972-973.

Tevfik Çavdar'a göre 1946 seçimleri II. Meşrutiyet Dönemi'nin ünlü 1912 seçimleri kadar çok tartışılan, dürüstlüğünden kuşku duyulan bir seçim olmuştur. Seçim yasasının istenilen güvenceleri sağlamaması, iktidar partisinin özellikle Anadolu'da birçok hile yapmasına yol açmıştır. Bu yüzden 1946 seçimleri CHP açısından bir galebeden ziyade yenilginin ezikliğini getirmiştir. DP ise bu durumun sebep olduğu uygun koşullardan yararlanmasını bilmiştir¹²¹⁰. Yeni meclis ise 1 Ağustos 1946'da açılmıştır¹²¹¹.

2.2.10. TBMM'nin VIII. Döneminde Bitlis Milletvekilleri

1946 seçimlerinin Bitlis'teki yansımaları ise şöyle olmuştur: Bu seçimlere Bitlis'ten aday olmak isteyenler arasında Avukat Hulusi Bitlis Aktürk de yer almıştır. Bitlis CHP İl Başkanı Arif Özdemir'in CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda adayın başvuru dilekçesinde Ankara Uzunyol sokağında oturduğunu, bu müracaatıyla CHP'ye, halkevine, Belediye Ticaret Odası ve bazı tanıdığı kimselere de bir beyanname ve oy pusulaları gönderdiğinden bahsedilmiştir. Yazının devamında 2000'e yakın beyanname ve oy pusulasının aldırılarak partide saklandığı, ilçelere dahi gönderildiği, bundan ötürü vilayet makamından kaymakamlıklara gönderilen pusulalar ile bunların icabına bakılmasının talep edildiği anlaşılmaktadır¹²¹². Bir diğer adaylık başvurusunda bulunan isim Rauf Özdemir olmuştur¹²¹³. Başvuranlardan bir diğeri ise Birinci Dünya Savaşı'nda baytar yedek subaylığı yapmış, İstiklal madalyası almış, 25 yıl gazetecilik yapmış Bitlis doğumlu Kadri Kemal Kop'tur¹²¹⁴. Bunlar dışında 1896 Bitlis doğumlu ve 20 yıl gümrük müdürlüğü yapmış Abdülgafur Necdet Şener¹²¹⁵, Bitlis doğumlu Emekli Hakim Suphi Güney¹²¹⁶, Bitlis CHP Halkevi Başkanı ve Avukat Ziya Geboloğlu¹²¹⁷, 1891 Bitlis doğumlu, o dönemde Samsun ili mektupçusu olan Faik Polat¹²¹⁸, 1913 Varto doğumlu

¹²¹⁰ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2008, 457.

¹²¹¹ *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1946, 1.

¹²¹² B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 22, 25, 27.

¹²¹³ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 28-29.

¹²¹⁴ B.C.A., 490.1.0.0-292-1177.2: 1

¹²¹⁵ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 1.

¹²¹⁶ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 2-3.

¹²¹⁷ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 4-6.

¹²¹⁸ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 7.

Avukat Remzi Buharalı¹²¹⁹, Bitlis Valiliği de yapmış Hasan Fehmi Süerdem¹²²⁰, 1890 Bitlis doğumlu, Memur Tahir Ergün¹²²¹, 1895 Bitlis doğumlu, yüzbaşılıktan istifa etmiş ve ticaretle uğraşan, aynı zamanda Sivas Belediyesi Meclis Üyesi Baki Bilgütay¹²²², o dönemde Bitlis Belediye Başkanı 1901 yılı Bitlis doğumlu Suphi Menteş¹²²³, 1907 Bitlis doğumlu, Devlet Demiryolları Genel İdare Müfettişi Talip Sümer¹²²⁴, Elazığ İl Genel Meclisi Üyesi Ali Özcan¹²²⁵ 1946 seçimlerinde Bitlis'ten aday gösterilmek için başvurmuşlardır.

Genel olarak bakıldığında Bitlis'ten milletvekili olmak üzere adaylık başvurusunda bulunanların çoğu daha önceden devlet memurluğu yapmış, şöhret sahibi olan insanlardır. Diğer taraftan yukarıda da bahsedildiği üzere Şeyh Said İsyanı'ndan sonra Türkiye genelinde olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki seçim merkezlerinde de aday belirlemelerde yerellikten uzak durulmaya çalışılmıştır. Ancak çok partili döneme geçişte önemli bir eşik olan 1946 seçimlerinde rekabet ortamı olduğundan en azından Bitlis doğumlu adayların CHP safında isimleri çokça zikredilmiştir.

CHP Bitlis İl Başkanı Ziya Geboloğlu'nun 14 Ağustos 1946'da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye kendilerini Bitlis'e davet etmesiyle alakalı gönderdiği yazısında, belediye ve milletvekili seçiminin CHP lehine sona erdiğini, yakında il genel meclis seçiminin de aynı şekilde neticeleneceğini ümit ettiğini yazmıştır¹²²⁶. Bitlis'in yanı sıra sayım işlemleri tamamlanmış Ağrı, Diyarbakır, Kars, Mardin, Siirt, Van, Trabzon, Erzincan, Aydın, Bingöl, Erzurum, Muş, Niğde, Tokat, Tunceli, Urfa'da da seçimlerin CHP lehine sonuçlandığı bildirilmiştir¹²²⁷. Seçim sonuçlarına göre VIII. Dönem TBMM Bitlis milletvekilliklerine Arif Hikmet Özdemir ve Muhtar Ertan seçilmişlerdir¹²²⁸.

¹²¹⁹ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 9.

¹²²⁰ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 8.

¹²²¹ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 10.

¹²²² B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 11-12.

¹²²³ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 13-15.

¹²²⁴ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 16-17.

¹²²⁵ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.3: 18-20.

¹²²⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 66.

¹²²⁷ *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1946, 1, 3.

¹²²⁸ B.C.A. 490.1.0.0-64.245.1: 3.

2.2.10.1. Arif Hikmet Özdemiş'in Biyografisi ve VIII. Dönem TBMM  alışmaları

Arif Hikmet Bey, Rumi 1301 (1885) yılında Bitlis'te doğmuştur. Babası Hacıhasanz de Murat Ağa, annesi Gülşen Hanım'dır¹²²⁹. Arif Hikmet  zdemir, Bitlis Askeri R ştiyesinden diploma almak suretiyle çıkmıştır. 1 Kasım 1919'da polislik mesleğine girmiş ve 2. komiserliğe terfi etmiştir. 3 sene Bitlis polis müdür yardımcılığında, 4 sene Siirt belediye başkan yardımcılığında, 4 sene Birinci Büyük Millet Meclisinde Bitlis milletvekili olarak bulunmuştur. Ayrıldıktan sonra 12 sene Bitlis Belediye Başkanlığında, 17 sene CHP Başkanlığında, 1946'da milletvekili seçilene kadar da Bitlis Umumi Meclis  yeliği'nde bulunmuştur. 1946 seçimlerinde de Bitlis namına milletvekili seçilerek VIII. Dönem TBMM'ye 5 Temmuz 1946 tarihinde katılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda hizmetlerine ödül olarak harp madalyası ile milli harek tta hizmetlerine kararlılık olarak istiklal madalyası ile  d llendirilmiřtir¹²³⁰.

Arif Hikmet  zdemir'in 1946 yılı TBMM VIII. Dönem milletvekilliği seçimi için aday gösterildiği Bitlis merkez ve ilçelerinden almış olduğu oy miktarı şöyle olmuştur:

Merkez ilçeden 11.229, Tatvan'dan 3.175, Ahlat'tan 4.529, Mutki'den 5.453, Hizan'dan 3.879 oy olmak üzere toplamda 28.265 oy alarak Bitlis'ten milletvekili seçilmiştir. Arif Hikmet Bey'e ait seçim mazbatası 12 Ağustos 1946'da TBMM'nin 2. birleşiminde onaylanmıřtır¹²³¹. 5 Ağustos 1946'da TBMM VIII. Dönem milletvekilliği için yemin eden Arif  zdemir¹²³², 12 Ağustos 1946¹²³³, 11 Kasım 1946¹²³⁴ ve 5 Kasım 1947 tarihlerinde Gümrük ve Tekel Komisyonlarına se ilmiřtir¹²³⁵.

Dönem içerisinde Meclis oturumlarında kayda değer herhangi bir önergesi ve konuşması olmayan Arif Hikmet  zdemir'in öldüğüne dair bilgi Başbakanlık tezkeresi ile bildirilmiştir. Bu bildiride Başbakan Hasan Saka, Bitlis Milletvekili Arif  zdemir'in

¹²²⁹ Işık, *Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinde Bitlis Milletvekilleri*, 46; T. C. Emekli Sandığı, Emeklilik Sicil Dosyası, MO 082546.

¹²³⁰ TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kâğıdı (Arif Hikmet  zdemir, VIII. Dönem), HT_52_1_8.

¹²³¹ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatası (Arif Hikmet  zdemir, VIII. Dönem), SM_52_1_8.

¹²³² TBMM Z.C., 05.08.1946, D. 8, C. 1,  . 1, 4.

¹²³³ TBMM Z.C., 12.08.1946, D. 8, C. 1,  . 2, 21.

¹²³⁴ TBMM Z.C., 11.11.1946, D. 8, C. 2,  . 2, 12.

¹²³⁵ TBMM Z.C., 05.11.1947, D. 8, C. 7,  . 2, 13.

17 Kasım 1948 tarihinde vefat ettiğini, İçişleri Bakanlığından alınan 24 Kasım 1948 tarih ve 23302/10 – 17117 sayılı tezkere ile öğrenildiğini Meclis Başkanlığına arz etmiştir¹²³⁶.

2.2.10.2. Muhtar Ertan'ın Biyografisi ve VIII. Dönem TBMM Çalışmaları

TBMM'nin VII. Döneminde de Bitlis'ten milletvekili seçilen Muhtar Ertan Bey'in hal tercümesine yukarıda değinildiğinden burada tekrar edilmemiştir¹²³⁷.

Muhtar Ertan'ın TBMM VIII. Dönemi için 1946 yılındaki seçimlerde Bitlis'ten aday olarak merkez ve ilçelerden almış olduğu oy dağılımı şöyle olmuştur: Merkez ilçesinden 11.191, Ahlat'tan 4.529, Mutki'den 5.453, Tatvan'dan 3.175, Hizan'dan 3.879 oy alarak toplamda 28.227 oyla milletvekili seçilmiştir. Ertan'a ait seçim mazbatasını TBMM'nin 12 Ağustos 1946 tarihli üçüncü birleşiminde onaylanmıştır¹²³⁸.

5 Ağustos 1946'da TBMM'de milletvekilliği için yemin eden Ertan¹²³⁹ 12 Ağustos 1946'da seçim tutanaklarını inceleme komisyonunda yer almıştır¹²⁴⁰. 12 Ağustos 1946'da¹²⁴¹, 5 Kasım 1946'da¹²⁴² ve 5 Kasım 1947'de İçişleri Komisyonuna seçilmiştir¹²⁴³. 17 Ocak 1947'de Başkanlık Divan Kâtipliğine seçilmiş¹²⁴⁴, ancak 7 Temmuz 1947'de Başkanlık Divan Kâtipliğinden çekildiğine dair önerge vermiştir¹²⁴⁵. 6 Kasım 1948'de Türkiye haritaları hakkındaki sözlü sorusu, Başbakanlığa gönderilmiştir¹²⁴⁶. Muhtar Ertan'ın Başbakanın cevaplamasını istediği sözlü sorusu meclisin 13 Kasım 1948 tarihli oturumunda okunmuştur¹²⁴⁷. Bu sorular özetle;

-Mevcut Türkiye haritalarının (deniz, kara) sıhhati bakımından durumu ile memleketin zirai ve sınai kalkınması için lüzumlu etütlerde (Ziraat, orman, bayındırlık,

¹²³⁶ TBMM Z.C., 03.12.1948, D. 8, C. 14, İ. 14, 6; B.C.A., 30.10.0-77.508.15: 3.

¹²³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kâğıdı (Muhtar Ertan, VII. Dönem), HT_1191_1_7; Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM-IX. Dönem (1950-1954)*, C. VII, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1998, 165-166

¹²³⁸ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatasını (Muhtar Ertan, VIII. Dönem), SM_1191_1_8.

¹²³⁹ TBMM Z.C., 05.08.1946, D. 8, C. 1, İ. 1, 4.

¹²⁴⁰ TBMM Z.C., 12.08.1946, D. 8, C. 1, İ. 2, 2.

¹²⁴¹ TBMM Z.C., 12.08.1946, D. 8, C. 1, İ. 2, 22.

¹²⁴² TBMM Z.C., 11.11.1946, D. 8, C. 2, İ. 2, 13.

¹²⁴³ TBMM Z.C., 05.11.1947, D. 8, C. 7, İ. 2, 14.

¹²⁴⁴ TBMM Z.C., 17.01.1947, D. 8, C. 4, İ. 32, 21.

¹²⁴⁵ TBMM Z.C., 07.07.1947, D. 8, C. 5, İ. 57, 93.

¹²⁴⁶ TBMM Z.C., 06.11.1948, D. 8, C. 10, İ. 39, 44.

¹²⁴⁷ TBMM Z.C., 13.11.1948, D. 8, C. 10, İ. 42, 106.

maden arama, deniz nakliyatı ve diğer konular) bu haritaların ihtiyaçlara kifayet derecesi nedir?

-Memleketin kalkınmasında lüzumlu tabîî kaynakların envanterini düzenleyecek olan müesseselerin ihtiyaç duyduğu çeşitli etütlere elverişli memleket haritalarının yapılabilmesi için ne kadar zamana ihtiyaç vardır ve bu konu ile alakalı Harita Umum Müdürlüğünün mesaisine esas olacak bir iş programı var mıdır?

Bu suallere karşı Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Faik Ahmet Barutçu, bakanlıklardan istenilen lüzumlu bilgilerin henüz toplanmadığını söyleyerek soru önergesinin bir sonraki cuma gününe ertelenmesini istemiştir. Bununla beraber Ertan Bey'in sorusuna karşılık Faik Ahmet Barutçu yaptığı konuşmasında özetle mevcut haritaların esaslı bir nirengiye dayanmamakla beraber bunların genel istikşaf ve etütlerde faydalanılmakta olduğunu söylemiştir. Diğer taraftan deniz ve kara sularımıza ait haritaların oldukça eski olmakla beraber icap ettikçe Harita Genel Müdürlüğü hidrografi şubesinde revizyona tâbi tutulduğu ve denizcilik işlerinde faydalandığını ifade etmiştir. Ahmet Barutçu konuşmasının devamında ihtiyaçlara istenilen düzeyde cevap verebilecek haritaların hazırlanmasının ancak 120 yılda tamamlanabileceğini bunun ise yıllık uğraşın iki misline çıkarılarak 57 yılda tamamlanmasının mümkün olabileceğini izah etmiştir. Ayrıca iktisadi kalkınmanın hızlandırılması ve yurt savunmasının kolaylaştırılması bakımından Harita Genel Müdürlüğü için 1946 yılında bir program hazırlanmıştır¹²⁴⁸.

Ancak bu cevap Muhtar Ertan Bey'i tatmin etmemiştir ve bu sualleri sormada ne kastettiğini izah eden bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında özetle, ellerindeki mevcut haritaların 1/200.000 ölçüsünde haritalar olduğunu ve bunların da etüd çalışmalarına uygun olmadığını, 1/25.000 ölçüsünde haritalara ihtiyaç duyulduğundan bahsetmiştir. Diğer taraftan “nirengi” ağını kurmadaki faydalardan bahsetmiştir. Bu ağın gerçekleştirilmesiyle özellikle demiryolu inşa programlarında daha sağlıklı etüd çalışmalarının yapılmasıyla mali yönden tasarruf da yapılabileceğini izah etmiştir. Bir diğer husus Harita Genel Müdürlüğüne iş yaptıracak müesseselerin uzun ve kısa vadeli işlerini tertipleyedemedikleridir. Bir de Harita Genel Müdürlüğünün o dönemde Milli Savunma Bakanlığına bağlı olmasından dolayı sivil ihtiyaçlara çokça cevap verememiş olmasıdır. Ertan konuşmasının devamında Harita Genel Müdürlüğü'nün Başbakanlığa

¹²⁴⁸ TBMM Z.C., 20.02.1948, D. 8, C. 10, İ. 45, 256-258.

bağlanmasının daha sağlıklı olacağı hususunda bir de öneride bulunmuştur¹²⁴⁹. Ancak Harita Genel Müdürlüğü kurulduğu ilk günden beri devamlı olarak Milli Savunma Bakanlığına bağlı bir kuruluş olarak kalmıştır¹²⁵⁰.

Muhtar Ertan, IX. dönemde tekrar Bitlis milletvekilliğine seçilmiştir. Emine Müjgân Hanım'la evli olan Ertan'ın Asaf adında bir çocuğu da vardı. Yabancı dili ise Fransızcadı. Ertan, İstanbul'a trenle giderken 30 Haziran 1951 gecesi vefat etmiştir. Cenazesi İstanbul Kandilli Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir¹²⁵¹.

2.2.10.3. Mehmet Ziya Geboloğlu'nun Biyografisi ve VIII. Dönem TBMM Çalışmaları

Arif Hikmet Özdemir'in 17 Kasım 1948'de vefatı sonrasında Bitlis'te yapılacak olan ara seçimlere birçok kişi aday olarak başvuruda bulunmuştur. Bunlardan biri Denizli'de Tavas Ceza Yargıci Cahit Gürkaş'tır. 20 Eylül 1949 tarihli dilekçesinde Bitlis ilinde açık olan milletvekilliği için CHP Bitlis İl Başkanı Avukat Ziya Geboloğlu¹²⁵² ile birlikte Bitlis Belediye Başkanı Suphi Menteş'in de aday gösterildiğinden bahsetmiştir. Ancak bu kişilerin seçilmelerini temin etmek üzere partinin yüksek çatı ve kanadı altına sığınarak yoklama kurulu üzerinde ayrı ayrı tehdit ve tazyik yapmakta oldukları, bundan dolayı da kanun dışı yollara sapmakta oldukları haberinin alındığı dilekçede bahsedilmiştir. Gürkaş bu izahata ilave olarak, Türk inkılap devresinde ve bilhassa Şeyh Said İsyanı'nda bu iki zatın bu memlekete ve bu millete ihanet etmiş olmalarından ve tarihi hakikate dil uzattıklarından dolayı vatan toprağının bu parçasından ve devlet hizmetinden kovulmuş kimseler olduğunu yazmıştır. Dilekçesinin devamında Millet Meclisinin bu gibi şahısları affetmiş olmasına rağmen geçmişlerinde böyle tarihi bir leke almış olan bu şahısların vekil adayları olarak gösterilmeleri halkın Halk Partisine olan güvenini sarsacağını söylemiştir¹²⁵³. Verdiği izahat neticesinde Cahit Gürkaş, Bitlis ara

¹²⁴⁹ TBMM Z.C., 20.02.1948, D. 8, C. 10, İ. 45, 258-260.

¹²⁵⁰ Abdurrahman Aygün, *Türk Haritacılık Tarihi*, C. 1-2, Harita Genel Müdürlüğü Basımevi, Ankara 1980; Abdurrahman Aygün, *Türk Haritacılık Tarihi*, C. 3, Harita Genel Komutanlığı Matbaası, Ankara 2002; TC. Milli Savunma Bakanlığı Harita Genel Komutanlığı, *Geçmişten Günümüze Resimlerle Türk Haritacılık Tarihi*, Haz. Mustafa Önder, Ankara 2002.

¹²⁵¹ Çufalı, *Türk Parlamento Tarihi TBMM VIII. Dönem (1946-1950)*, C. 3, 221-222.

¹²⁵² Bitlis'te Cengiz zamanında Buhara'dan gelme Özbek soyundan Gebol, Kake ve Şefkati diye üç aile vardır. Yeni kurulan Parti İdare Kurulu Üyesi ve Halkevi Başkanı Ziya Bey, Gebol'lerdendir (B.C.A., 490.1.0.0-508.2040.2: 21).

¹²⁵³ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.4: 40

seçimlerinde aday olmak istediğini de bildirmiřtir¹²⁵⁴. Cahit Grkaş'ın dışında ara seçimlere aday olanlar; Avukat Hulusi Bitlis Aktrk¹²⁵⁵, İzmit Eski Mebusu Hamdi Namık Gr¹²⁵⁶ ve Danıştay yeliğinden emekli Asaf ukruk'tur¹²⁵⁷. Ancak yukarıda bahsi geçen Cahit Grkaş'ın dilekçesinin pek de dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Zira Suphi Menteş'in adaylığı oy birliği ile kabul edilmiřtir¹²⁵⁸. Aynı zamanda kayıtların incelenmesi neticesinde Grkaş'ın dilekçesindeki iddialarına karşılık CHP teşkilatından verilmiş herhangi bir cevaba rastlanmamıştır. Diğer taraftan Cahit Grkaş'ın da adaylık başvurusu kabul edilmiřtir¹²⁵⁹.

Yapılan seçimler neticesinde Arif Hikmet zdemir'den boşalan milletvekilliği kontenjanına Mehmet Ziya Geboloğlu'nun seçildiği Büyük Millet Meclisi Başkanlığına sunulan yazıdan anlaşılmaktadır. 5 Kasım 1949 tarihli ve Başbakan Yardımcısı imzasıyla sunulan bu yazıda, 16 Ekim 1949 tarihinde yapılan ara seçimlerde Bitlis milletvekilliğine Ziya Geboloğlu'nun seçildiği bildirilmiřtir¹²⁶⁰.

1949 ara seçimlerinde Bitlis'ten milletvekili seçilen Mehmet Ziya Geboloğlu'nun babasının adı Abdülmecit, Annesinin adı İffet'tir. 1308 (1892)'de Bitlis'te doğmuş, Van Askeri Okulu son sınıfından diploma ile mezun olmuştur. Ummadiye, Çapakçur, Genç mahkemeleri zabıt ktiplikleri, Diyarbakır iline bağlı Kulp ilçesi mahkeme yeliği, üyeliğin lağvı üzerine de aynı ilçe emniyet polis memurluğu görevini yapmıştır. Muş iline bağlı Varto, Amasya iline bağlı Ilısu, Samsun iline bağlı Vezirköprü, Zonguldak iline bağlı Safranbolu mahkemeleri sorgu yargıçlığı görevlerini de yapmıştır. Yozgat iline bağlı Akdağmadeni eski kaymakamı olan babası Abdülmecit'in 1927 yılında emekli olarak Bitlis'e gelip 1930 Temmuz'unda Bitlis'te vefatı üzerine 1932'nin Haziran ayında izinle Bitlis'e gelip izinli süre içinde görevine dnemediğinden son memuriyeti olan Safranbolu Sorgu Yargılığı'ndan 23 Temmuz 1932'de istifa etmiş sayılmıştır. Bu durumda devlet hizmetinden de ayrılmış oldu. 1934 Haziran ayında Adliye Vekâletinden aldığı avukatlık ruhsatnamesiyle Haziran 1934'ten itibaren aralıksız olarak Bitlis'te avukatlık yapmıştır. 1942'den itibaren de hazine avukatlığı yapmıştır. 20 Ekim 1944

¹²⁵⁴ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.4: 41-51.

¹²⁵⁵ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.4: 14-29.

¹²⁵⁶ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.4: 29-39.

¹²⁵⁷ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.4: 52-62.

¹²⁵⁸ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.4: 68.

¹²⁵⁹ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.4: 45.

¹²⁶⁰ B.C.A., 30.10.0.0-77.509.8: 3.

tarihinde CHP İl İdare Kurulu üyeliği ve kurulca halkevi başkanlığına seçilerek bu tarihten itibaren siyasi hayata atılmıştır¹²⁶¹.

Mehmet Ziya Geboloğlu'nun milletvekilliği adaylığı başvurusu Bitlis CHP İl Başkanlığınca oy birliği ile 20 Ağustos 1949'da kabul edilmiş¹²⁶², yapılan seçimler neticesinde Bitlis milletvekilliğine seçilmiştir. Geboloğlu'nun Bitlis merkez ve ilçelerden almış olduğu oy dağılımı ise şöyle olmuştur: Merkez ilçeden 8.648, Ahlat'tan 4.442, Mutki'den 5.593, Tatvan'dan 4.088 ve Hizan'dan 4.995 olarak toplamda 27.766 oy alarak milletvekili seçilmiştir. Seçim mazbatası TBMM'nin 11 Kasım 1949 tarihli üçüncü birleşiminde onaylanmıştır¹²⁶³. 1 Kasım 1949'da milletvekilliği için ant içen Geboloğlu¹²⁶⁴, 7 Kasım 1949'da Dilekçe Komisyonuna seçilmiştir¹²⁶⁵.

Ziya Geboloğlu'nun yasak bölge haline sokulmuş olan Mutki ilçesine bağlı dört köy hakkındaki sözlü soru önergesi, İçişleri Bakanlığına gönderilmiştir¹²⁶⁶. Meclis Başkanlığına verilen soru önergesine göre; Bitlis'in Mutki ilçesi Iğık bucağına bağlı Silit ve aynı ilçenin Meydan bucağına bağlı Herpi, Kerho ve Şinik köyleri halkı 2510 sayılı kanunla Batı'ya nakledilmiş ve bu dört köy de yasak bölge haline getirilerek boşaltılmıştır. Ancak daha sonra son kanun gereğince yurtlarına dönen bu dört köy halkı birçok müracaatlarına rağmen köylerine yerleştirilmemiş ve bir kısmı başka köye iskân edilmiş ve birçoğu da ortalıkta kalmışlardır. Bu yasaklılığın devamı için ortada kanuni bir engel kalıp kalmadığını, kalmamışsa bu dört köydeki yasaklığın kaldırılmaması ve verimsiz bir halde bulundurulması ve köylülerin yerleştirilmemesi sebeplerinin bu işle ilgili İçişleri Bakanının sözlü olarak açıklamada bulunmasını istemesi üzerine İçişleri Bakanı Emin Erişirgil sözlü cevabında; Mutki ilçesine bağlı olup soruda adları geçen dört köyün 1936 yılında Sason yasak bölgesine dahil edilmiş olduğunu, 5098 sayılı kanun gereğince yurtlarına dönen vatandaşlardan yasak bölge içinde yerleri olanların, toprak varsa bölgenin bulunduğu ilde, yoksa civar illerde iskân olunmaları lâzım geldiğini söylemiştir. Erişirgil konuşmasının devamında yapılan incelemelere nazaran, bu dört köyün 75 haneden ibaret halkının Ahlat ilçesine bağlı Sigort köyüne yerleştirildiği,

¹²⁶¹ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.4: 5. TBMM Azasına Ait Tercüme-i Hal Kağıdı (Mehmet Ziya Geboloğlu, VIII. Dönem), HT_1357_1_8.

¹²⁶² B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.4: 6.

¹²⁶³ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatası (Mehmet Ziya Geboloğlu, VIII. Dönem), SM_1357_1_8.

¹²⁶⁴ TBMM Z.C., 01.11.1949, D. 8, C. 21, İ. 1, 10.

¹²⁶⁵ TBMM Z.C., 07.11.1949, D. 8, C. 21, İ. 2, 22.

¹²⁶⁶ TBMM Z.C., 21.12.1949, D. 8, C. 22, İ. 20, 330.

bunlara kanun gereğince toprak, pulluk, çift hayvanı verilmiş ve her aileye tohumluk, yiyecek ve 270 lira nakdî yardım yapıldığı gibi ev yeri de ayrılmış olduğunu ifade etmiştir. İçişleri Bakanı izahata devam ederek takririn alındıktan sonra açıkta kimse olup olmadığının Bitlis vilâyetinden sorulduğunu, “*açıkta ve ortada kalmış hiçbir kimse yoktur*” cevabının alındığını söylemiştir. Yasağın kaldırılması için bir engel kalıp kalmadığına ve bu yerlerin verimsiz bir halde bırakılıp bırakılmayacağına dair suale gelince: Bu köylerin yasak bölge durumundan çıkarılması işini tetkik ettirmiş, İçişleri Bakanı olarak yasağın kaldırılmasında mahzur görmemekle beraber bu işte Bakan arkadaşlarının da mütalaasını almak mecburiyetinde olduğunu, hükümetin vereceği kararı ayrıca arz edeceğini söylemiştir¹²⁶⁷.

Geboloğlu, Bitlis Orman İşletmesi hakkında, Bitlis’in konumu itibariyle coğrafi şartlarının halkın geçimine olumsuz etki yaptığı, geçimini ormanlardan odun kesip pazarda satmaya götürenlerden alınması kararlaştırılan verginin alınmaması ve Bitlis Orman İşletmesinin bu açığı her yıl merkezden Bitlis Orman İşletmesi kadrosunu idare etmek amacıyla yardım etmek suretiyle merkezin zarar gördüğünü söylemiştir. Geboloğlu, önergesinde merkezin Bitlis Orman İşletmesine 1946, 1947, 1948 ve 1949 yıllarında yapmış olduğu yardım miktarını da aktarmıştır. Sorunun devamında her yıl merkezin yapmış olduğu yardımlardan ötürü zarar etmesine rağmen Bitlis Orman İşletmesinin neden kapatılmadığı veya kadrosunun neden azaltılmadığı da sorulmuştur. Bunun yanı sıra vergi alınarak ormandan odun kesmek ve kasabaya getirip satmayı meslek ve sanat edinen köylülerin müracaatlarının neden cevapsız bırakıldığı hakkında da Geboloğlu soru sormuştur. Geboloğlu’nun sorusuna Tarım Bakanı Cavit Oral, TBMM’nin 23 Aralık 1949 tarihli 21. birleşiminde şu yanıtı vermiştir:

“3444 sayılı kanunun 1. maddesi ile tadil edilen 3116 sayılı Orman Kanunu’nun 18. maddesi, ormanlar içinde ve orman sınırlarına 10 km mesafede bulunan köylülere ihtiyaçları nispetinde orman memurlarının göstereceği yerlerden veya istif yerlerinden kerestelik tomruk ve mahrukat verilebilmektedir. Yine hudut dâhilinde bulunup öteden beri geçimlerini pazara götürüp sattıkları kereste ve oduna bağlı bulunan köylülere de

¹²⁶⁷ TBMM Z.C., 26.12.1949, D. 8, C. 22, İ. 22, 463-464. Ancak zabıt ceridelerinde yapılan araştırmalar neticesinde bu konunun sonuçlandırıldığına dair bir veriye rastlanmamıştır.

kerestelik tomruk verilebilmektedir. Bu şekilde yurdun her tarafında köylünün talepleri karşılanmadıkça diğer ticaret erbabına satılmamaktadır. Kanunun bu hükmü yurdun her tarafında tatbik edildiği gibi Bitlis'te de tatbik edilmektedir. Ayrıca bir taraftan kasabanın ihtiyaçlarının karşılanması, bir taraftan da vasıtası bulunan vatandaşlara bir geçim imkânı sağlanması bakımından Bitlis Orman İşletmesine bu hususta lazım gelen kolaylık ve teşvikler yapılmaktadır. Bu suretle Bitlis merkezinde hayvanı olan şahıslara Pav, Enip, Destomi istif yerlerinden işletmece odun satışı yapılmak üzere kendilerine tebligat yapılmış, ormanda istihsal işinde çalışmak isteyen köylülere balta ve çadır verilmiş, hayvanlarını ormanların boş yerlerinde otlatmalarına müsaade edilmiştir. Diğer taraftan Destomi, Kefendurhan, Kerp, Arap köprüsü Mahallebaşı istif yerlerine taşınan odunların Bitlis yakacak ihtiyacına tahsis olunduğu yapılan incelemeyle anlaşılmıştır¹²⁶⁸. Tarım Bakanı Cavit Oral, konuşmasının devamında; Bitlis Orman İşletmesinin karlı çalışıp çalışmadığı meselesinde de şöyle bir izahta bulunmuştur:

“Bitlis İşletmesi 13 Ocak 1945 tarihinde işletmeye açılmıştır. Bu muntıkadaki ormanların yetersizliği ve iktisadi işletmeciliğe müsait bulunması dolayısıyla koruma, yetiştirme ve imkan nispetinde mahalli ihtiyaçların karşılanması işleriyle meşgul olmaktadır. Bu sebeple bu işletmeden iktisadi bir işletme gibi müspet bir netice beklemeye imkan yoktur. Kanun hükmüne uyularak işletme namı altında faaliyette bulunmasından dolayı her yılsonunda yaptığı bilânçolarında zarar olarak görülen rakamlar haddi zatında amme hizmetlerinin ifası için yapılmış olan masraflardan başka bir şey değildir”¹²⁶⁹.

Tarım Bakanının açıklamasından sonra soru sahibi Ziya Geboloğlu söz alarak Bitlis işletmesi gelirinin giderini karşılayamadığını, halkın yakacak sıkıntısı çektiğini ve bu yüzden odun kaçakçılığına tevessül edildiğini söylemiştir. Bundan ötürü de günden güne ormanlar tahrip olunmakta, buna bir an önce mani olunmasının da bir memleket vazifesi olduğunu aktarmıştır¹²⁷⁰. Cavit Oral tekrar söz alarak o gün mevcut olan 112 işletmenin hepsinin verimli olmadığını, komisyonlarda müzakere edilmekte olan yeni orman kanununun bütün bu mahzurları önleyecek tedbirleri ihtiva ettiğini izah etmiştir¹²⁷¹. Ayrıca orman konusu ile ilgili Orman Genel Müdürlüğünün CHP Yedinci Büyük Kurultayı'nda ele alınmış konuları arasında şunlara

¹²⁶⁸ TBMM Z.C., 23.12.1949, D. 8, C. 22, İ. 21, 420-421.

¹²⁶⁹ TBMM Z.C., 23.12.1949, D. 8, C. 22, İ. 21, 421-422.

¹²⁷⁰ TBMM Z.C., 23.12.1949, D. 8, C. 22, İ. 21, 423.

¹²⁷¹ *Aydın Tarihi*, 1-31 Aralık 1949, S. 193, 88-90. TBMM Z.C., 23.12.1949, D. 8, C. 22, İ. 21, 420-424.

değinilmiştir: Ormanlarda kalan dal ve yaprakların hayvan yemi olarak ormandan toplanıp çıkarılması için köylülere izin verilmiş, bu hususta Malatya, Elazığ, Bitlis, Van, Muş ve bütün Trakya işletmelerine gerekli emirler verilmiştir¹²⁷². Yukarıda bahsi geçen önergelerden başka Ziya Geboloğlu'nun kayda değer bir önergesi olmamıştır.

Cemile Hanım'la evlenen, Cevdet, Talât, Necdet, Ecvet ve Servet adlarında 5 erkek çocuk sahibi olan Geboloğlu, 9 Aralık 1958 tarihinde vefat etmiştir¹²⁷³.

2.2.11. 1950 Genel Seçimleri ve Meclisin Temel Yapısı

CHP'nin 1946 seçimlerindeki zaferinin ardından seçim yasasında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bir süreden beri hukukçulardan oluşan 11 kişilik bir bilim kurulu tarafından hazırlanmakta olan seçim yasası, 17 Aralık 1949'da TBMM'ye sunulmuştur. Tasarıda “gizli oy açık tansif” ve “yargı denetimi” ilkeleri kabul edilmiştir. İl ve İlçe Seçim Kurulları Başkanlıklarının yargıçlarca üstlenilmiş, merkezde de Yargıtay ve Danıştay üyelerinden oluşan Yüksek Seçim Mahkemesi öngörülmüştü. Bu tasarı DP tarafından olumlu karşılanmıştır¹²⁷⁴. 16 Şubat 1950'de müzakeresi yapılan bu tasarı TBMM'de kabul edilmiştir. Halkçılarla Demokratlar beyaz, Milletçiler kırmızı oy vermiş, neticede 10'a karşı 341 oy ile tasarı kabul edilmiştir¹²⁷⁵. 21 Mart 1950'de son toplantısını yapmak üzere toplanan CHP Meclis Grubu, Meclisin 24 Mart 1950'de seçim kararı almasına ve seçimlerin 14 Mayıs 1950'de yapılmasına karar vermiştir¹²⁷⁶. DP, seçim gününün 14 Mayıs 1950 olarak tespitine özellikle Doğu'daki mevsim şartları nedeniyle karşı çıkmış ve seçim gününün hiç olmazsa 20 gün geriye atılmasını istemiştir. Fakat bu istek iktidar partisi tarafından uygun bulunmamıştır¹²⁷⁷.

¹²⁷² CHP Yedinci Büyük Kurultayı, Onuncu Birleşim, 3.12.1947, 566-569.

¹²⁷³ Çufalı, *Türk Parlamento Tarihi, VIII. Dönem (1946-1950)*, C. 3, 223-224.

¹²⁷⁴ Turan, *Türk Devrim Tarihi (Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye 10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, 269-270.

¹²⁷⁵ *Cumhuriyet*, “Meclis Yeni Seçim Kanunu'nu Kabul Etti”, 17 Şubat 1950, 9168, 1.

¹²⁷⁶ *Cumhuriyet*, 22 Mart 1950, 1. 24 Mart 1950'de toplanan TBMM'nin 72. oturumunda Trabzon Milletvekili Faik Ahmed Barutçu ve Konya Milletvekili Tevfik Fikret Sılay, TBMM'nin VIII. Dönem çalışmalarına son verilerek yeni Meclisin 22 Mayıs 1950'de olağanüstü toplanmasına dair bir önerge sunmuşlardır (4/221) (TBMM Z.C., 24.03.1950, D. 8, C. 25, İ. 72, 1046-1047). Mecliste ele alınan bu önerge görüşüldükten sonra oy çokluğu ile kabul edilmiş, bu görüşmeler neticesinde VIII. Dönem TBMM bu oturumla sona erdirilmiştir (TBMM Z.C., 24.03.1950, D. 8, C. 25, İ. 72, 1107-1110).

¹²⁷⁷ Murat Küçükuşurlu, *Türk Siyasi Tarihinde Erzurum (1923-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2012, 370.

1950 seçimlerinde de uygulanacak olan yeni seçim kanunu 1948 ara seçimlerine yetiştirilmek üzere ele alınmıştır. Ulus gazetesinde bu mevzuya temas edilerek seçim kanununda değişiklik lüzumundan bahsedilmiştir. Değişiklik yalnızca Demokratlar tarafından ileri sürülen oyların gizliliği, tasnifin açıklığı esaslarıyla sınırlandırılmayıp liste usulü kabul edildiğinden nispi seçim ilkeleri de göz önünde bulundurulmuştur. Bu da vekil ve seçmen arasındaki münasebetlerin düzenlenmesini gerekli kılmaktaydı. Seçmenlerin, seçecekleri adayları tanınması gerektiğine işaretle 1950 seçimlerine kadar esaslı bir kanunun hazırlanmakla beraber şimdilik muhalefeti de tatmin edecek ve ara seçimlerde tatbik edilebilir gizli oy, açık sayım esaslarının tatbikini sağlayacak bir düzenlemenin de yapılması istenmiştir¹²⁷⁸. “Gizli oy açık sayım” prensibine dayanan yeni kanun CHP Meclis Grubunda onaylanmıştır¹²⁷⁹. Bu şekilde 1949 yılı başlarında kurulan Şemsettin Günaltay Hükümeti’nin hazırlattığı “Milletvekili Seçim Kanunu” 16 Şubat 1950 tarihinde kabul edilmiştir. Yukarıda da bahsedildiği üzere bu kanun ile 1946 seçimlerinde ortaya çıkan sakıncalar giderilmiş olup yargı güvencesi usulü getirilmiştir¹²⁸⁰. Bu seçim kanununun tek sakıncası nispi temsil yerine çoğunluk dizgesini kabul etmesidir. Bu dizge 50’li yıllarda yapılan üç seçimde de CHP aleyhinde işlemiştir¹²⁸¹.

14 Mayıs 1950 Pazar günü yapılması planlanan milletvekili seçimi için TBMM’nin tatile girmesi üzerine son seçim hazırlıkları, parti içi gayretler ve partiler arası mücadele hızlanmış ve yurt çapında yaygın bir hal almıştır¹²⁸². TBMM’ce 24 Mart 1950’de seçimin yenilenmesine karar verilmiş bulunması sebebiyle 14 Mayıs 1950 Pazar günü yapılması gereken milletvekili seçiminde her seçim çevresinden çıkacak milletvekili sayısının, 1945 yılı nüfus sayımı neticesine ve Milletvekili Seçimi Kanunu’nun geçici 3 üncü maddesi hükmüne göre tespiti uygun görülmüştür. Bu durum, İçişleri Bakanlığının 194 sayılı ve 24 Mart 1950 tarihli yazısı üzerine, 5545 sayılı kanunun 5. maddesine dayanılarak, Bakanlar Kurulunca 25 Mart 1950’de kararlaştırılmıştır. Buna göre Bitlis’e 2 kontenjan ayrılmıştır¹²⁸³.

¹²⁷⁸ Ulus, 6 Ocak 1948.

¹²⁷⁹ Cumhuriyet, 17 Şubat 1948.

¹²⁸⁰ Uyar, Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, 188; Akşin, Kısa Türkiye Tarihi, 246-247.

¹²⁸¹ Akşin, Kısa Türkiye Tarihi, 247.

¹²⁸² Goloğlu, Demokrasiye Geçiş, 397.

¹²⁸³ Resmi Gazete, 7 Nisan 1950, S. 7477, 18281.

Seçimler 14 Mayıs 1950 günü yapılmıřtır¹²⁸⁴. Sabah saat 08.00 de başlayıp akşam saat 17.00'de sona eren seçime katılım oranı, tahminleri hayli geçmiş ve bu seçim büyük bir sknet içerisinde gerekleřmiřtir¹²⁸⁵. Yapılan bu seçimlere CHP ve DP tüm ülke düzeyinde, Millet Partisi ise başta İstanbul, Ankara, İzmir ve Kırşehir olmak üzere 22 ilde katılmıştır. Bu 3 parti dışında kurulmuş olan 22 kk partiden de 4' teşkilatlanıp seçime girme olanağını bulmuştur. Bunlardan Toprak Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi, İşçi ve ifti Partisi yalnızca İstanbul'da seçime girebilmişken, Milli Kalkınma Partisi, Tekirdağ, İstanbul ve Çanakkale illerinde seçime girmiştir. Oy kullanacak seçmen sayısı, 8.905.576 olarak hesaplanmıştır. Bunlardan 7.916.091'i oy kullanmış, böylece seçime katılım oram % 88.88 olmuştur. Seçim sırasında yalnızca Trabzon, Konya ve Diyarbakır'da yöneticilerin baskı yaptıklarından şikâyet edilmiştir. Bu yüzden Konya'da bir kaymakam hile yaptığı gerekçesiyle tutuklanmış, Diyarbakır'da da iki kaymakam mahkemeye verilmiřtir¹²⁸⁶. Oyların sayımından sonra sonuçlar ilan edilmiştir. Buna göre DP 36 ilde tam liste halinde kazanmıřtır¹²⁸⁷. Bitlis'te milletvekili adaylarının ikisini de CHP kazanmıřtır¹²⁸⁸. CHP'nin seçimi kazanabildiği 10 il arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Bitlis'in yanı sıra Malatya, Hakkari, Bingöl, Van, Kars ve Erzincan da vardır. Dolayısıyla CHP'nin seçimi kazanabildiği iller neredeyse Doğu Anadolu Bölgesi ile sınırlı kalmıştır. İkinci parti olarak varlık gösterebildiği iller arasında ise başta Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Mardin gelmiştir. Ardından da Karadeniz bölgesinden Kastamonu, Ordu ve Tokat; İç Anadolu Bölgesinden Yozgat ve Kırşehir; Ege Bölgesinden de Kütahya gelmiřtir¹²⁸⁹.

Seçimlerin oğunluk sistemine göre yapılmış olması DP'ye milletvekili sayısında büyük avantaj sağlamıştır. Oysa DP, CHP'den sadece 14 puan daha fazla oy almıştır. Yani DP %53, CHP ise %39 oranın da kazanım elde etmiřtir¹²⁹⁰.

¹²⁸⁴ Zafer, 14 Mayıs 1950, 1; Cumhuriyet, 14 Mayıs 1950, 1.

¹²⁸⁵ Cumhuriyet, 15 Mayıs 1950, 1.

¹²⁸⁶ Turan, *Türk Devrim Tarihi (ağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye 10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, 278; *Ayın Tarihi*, 25 Mayıs 1950, S. 198, 14.

¹²⁸⁷ Cumhuriyet, 16 Mayıs 1950, 1, 3.

¹²⁸⁸ Cumhuriyet, 17 Mayıs 1950, 3.

¹²⁸⁹ Cemil Koçak, *Demokrat Parti Karşısında CHP*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, 146; *Ayın Tarihi*, 25 Mayıs 1950, S. 198, 14.

¹²⁹⁰ Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, 189.

Seçim sonuçlarına bakıldığında üye sayısı 487 olması gereken TBMM’ye 416 DP’li, 69 CHP’li, 1 MP, 1 Bağımsız milletvekili girebilmiştir¹²⁹¹. Mahmut Goloğlu’ya göre meclise 396 DP’li girmiş, CHP ancak 68 milletvekilliği almıştır. DP listesinde 7 bağımsız aday milletvekili olmuş, MP ancak 1 milletvekilliği alabilmiştir¹²⁹². Kemal H. Karpas, “*Türk Demokrasi Tarihi*” adlı eserinde çoğunluk sisteminin uygulanması neticesinde 487 milletvekilliğinden 396’sının Demokratlar, 68’inin Halkçılar, 7’sinin Bağımsızlar, 1’inin de Millet Partisinin almış olduğunu, 15 milletvekilliğın de açık kaldığını aktarmıştır¹²⁹³.

1950 seçimleri Türk demokrasi tarihinde önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Mustafa Kemal Atatürk’ün hayattayken iki kez girişimde bulunulup da sonuç alınamayan çok partili siyasi hayata geçiş, bu seçimle gerçekleştiği için çok büyük bir önem arz etmektedir. Bu seçimlerde halk, bütün yetkileri elinde tutan, devletle bütünleşmiş tek partiden, iktidarın kendi özgür iradesi ile bir başka siyasal kuruluş devrini amaçlayan çok partili yönetime kavgasız geçme erdemini göstermiştir¹²⁹⁴.

2.2.12. TBMM’nin IX. Döneminde Bitlis Milletvekilleri

IX. Dönem TBMM Bitlis milletvekilliği için 2 kontenjan ayrılmıştır. Adaylık başvurusunda bulunanlar; 1912 İstanbul doğumlu ve VIII. Dönem TBMM Bitlis Milletvekilliği ve aynı zamanda CHP Elazığ, Erzurum, Konya Bölge Müfettişliği yapmış olan Muhtar Ertan¹²⁹⁵, 1904 doğumlu, 15 Mart 1950 itibariyle 2 yıl boyunca Erzurum’da icra memurluğu yapmış Mehmet Hakkı Şişmanoğlu¹²⁹⁶, 1895 Bitlis doğumlu olup, Sivas CHP Vilayet İdare Heyeti azasından Baki Bilgütay¹²⁹⁷, Bitlis Belediye Başkanlığından,

¹²⁹¹ TÜİK, *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2012, 9.

¹²⁹² Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş*, 444.

¹²⁹³ Karpas, *Türk Demokrasi Tarihi*, 201-202; Gazete haberlerinde partilerin kazanmış olduğu milletvekili sayısı hakkında pek de bir tutarlılık görülmemektedir. Mesela; Cumhuriyet gazetesinin 17 Mayıs 1950 tarihli haberine göre DP 434, CHP ise 52 milletvekili kazandı. Millet Partisi ise 1 milletvekilliği kazanabildi (*Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1950, 1.); Yine aynı gazetenin 18 Mayıs 1950 tarihli haberine göre; DP’nin kazanmış olduğu üye sayısı 435, CHP’nin ise 69 olarak gösterildi (*Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1950, 1, 4.); Hakkı Uyar ise üye dağılımını şöyle göstermektedir, DP 408, CHP 69 (Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, 189).

¹²⁹⁴ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-IX. Dönem (1950-1954)*, C. 1, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1998, 9.

¹²⁹⁵ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.5: 1.

¹²⁹⁶ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.5: 3, 15-18.

¹²⁹⁷ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.5: 6, 29-30.

İdare Kurulu üyeliğinden ve CHP'den istifa ederek Bağımsız olarak adaylığını koymuş olan Bitlis eski Belediye Başkanı Suphi Menteş¹²⁹⁸, VII. Dönem TBMM için Bitlis'ten adaylık başvurusunda bulunmuş olan Hulusi Bitlisi Aktürk¹²⁹⁹, 1913 Bitlis doğumlu olup 4 sene kadar Ankara Ticaret Mahkemesi'nde kâtiplik yapmış, 1939-1948 yılları arası Maliye Vekâletinin çeşitli birimlerinde çalışmış Remzi Buharalı¹³⁰⁰, 1900 Bitlis doğumlu olup, PTT Genel Müdürlüğü, Dâhiliye Vekâlet Emniyet Genel Müdürlüğü, Başvekâlet Neşriyat ve Müdevvenat Sicil Müdürlüğü ve muhtelif devlet işlerinde çalışan Tahir Ergün¹³⁰¹, 1892 Bitlis doğumlu, Bitlis CHP Halkevi ve Bitlis CHP İl İdare Kurulu Başkanlıkları yapmış ve TBMM VIII. Dönem Bitlis Milletvekilliği yapmış olan Mehmet Ziya Geboloğlu¹³⁰², 1900 Bitlis doğumlu, gazeteci Kadri Kemal Kop¹³⁰³, 1909 İstanbul doğumlu, 1934'ten 1937'e kadar İsmet İnönü'nün emir subaylığında, 1937'den 1950'ye kadar Cumhurbaşkanlığı yaverliğinde bulunmuş ve 1950 itibarıyla Milli Savunma İdare Meclis üyesi olan Cahit Apayık¹³⁰⁴, 1890 Bitlis doğumlu olup tapu ve kadastro müfettişliği yapmış olan Talat Acar¹³⁰⁵ ve Selahattin İnan'dır¹³⁰⁶. Başvurular değerlendirildikten sonra CHP'nin Bitlis kontenjanı için iki isim öne çıkmıştır; Muhtar Ertan ve Selahattin İnan.

14 Mayıs 1950 tarihli genel seçimde Bitlis'teki seçmen sayısı 30.505, oyunu kullanan seçmen sayısı 27.704'tür. Kullanılan bu oylar içerisinde DP'ye 7.989, CHP'ye 16.025, MP oy alamamışken Bağımsız da 4.732 oy çıkmıştır. Bu sonuca göre DP %29, CHP %58, Bağımsız %13 oranında oy almış oldular. Ancak 1 yıl 4 ay sonra yapılan ara seçimlerde durum çok farklı olmuştur. 16 Eylül 1951 tarihli ara seçimde Bitlis'teki seçmen sayısı 30.929, oyunu kullanan seçmen sayısı 21.983'tür. Kullanılan bu oylar içerisinde DP'ye 17.022, CHP ve MP hiç oy alamamışken Bağımsız da 4.170 oy çıkmıştır. Bu sonuca göre DP %77.43, CHP %0, Bağımsız %18.96 oranında oy almış oldular¹³⁰⁷.

¹²⁹⁸ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.5: 7-9, 26; B.C.A., 490.1.0.0-363.1525.1: 18-25.

¹²⁹⁹ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.5: 10-12.

¹³⁰⁰ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.5: 13-14.

¹³⁰¹ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.5: 19-20.

¹³⁰² B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.5: 21.

¹³⁰³ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.5: 22-24.

¹³⁰⁴ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.5: 25.

¹³⁰⁵ B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.5: 27-28.

¹³⁰⁶ B.C.A., 490.1.0.0-363.1525.1: 4.

¹³⁰⁷ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 690-691.

Tablo 2.8. 1950 Seçimlerinde Bitlis'ten Aday Gösterilenlerin Aldıkları Oyları Gösteren Çizelge¹³⁰⁸

Parti	Aday	Aldığı oy
CHP	Selahattin İnan	16.878
CHP	Muhtar Ertan	15.173
DP	Ziya Şerefhanoglu	8.421
DP	Rıza Geboloğlu	7.557
Bağımsız	Suphi Menteş	4.732

Alınan bu oylar neticesinde TBMM'nin IX. dönemi için Bitlis milletvekilliğini CHP'den aday gösterilen Muhtar Ertan¹³⁰⁹ ve Selahattin İnan¹³¹⁰ kazanmışlardır. Seçilen milletvekillerin seçim mazbataları TBMM'nin 14 Temmuz 1950 tarihli 23. oturumunda onaylanmıştır¹³¹¹.

2.3. ŞEYH SAİD İSYANI VE BİTLİS'TEKİ YANSIMALARI

Şeyh Said İsyanı, hazırlanışı, uygulanışı ve sonuçları bakımından Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1843'ten beri çıkmış olan diğer ayaklanmalardan biraz farklılık arz etmiştir. O güne kadar çıkan ayaklanmaların temelinde derebeylik ve yağma sebepleri yatmıştır. Ancak genç Cumhuriyete ve onun getirdiği ilkelere karşı yapılan bu ayaklanma, feodal çıkarların devamı için bir yönüyle teokratik düzenin savunmasını amaçlamıştır. Hilâfeti yeniden kurmak ve saltanatı geri getirmek, diğer yandan da bu hareketin içinde gizlenmiş olan ve Türkiye'yi içten parçalamak veya sarsmak için İngiliz tahrikleriyle hazırlanan bir Kürdistan Devleti kurmayı amaçlayan bazı grupları da içine alan çok tehlikeli bir ayaklanma olmuştur¹³¹².

Kongreler döneminde örgütsel bir muhalefet hareketi olan Kürdistan Teali Cemiyeti üyeleri ve faaliyetleri bir şekilde kontrol edilmeye çalışılmıştır. Bu arada bu cemiyetin en çok örgütlü olduğu bölgeler; Bingöl, Bitlis, Muş, Erzurum il ve ilçeleridir.

¹³⁰⁸ B.C.A., 30.10.0.0-77.511.2.

¹³⁰⁹ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatası (Muhtar Ertan, IX. Dönem), SM_1191_1_9.

¹³¹⁰ TBMM Azasına Ait Seçim Mazbatası (Selahattin İnan, IX. Dönem), SM_1597_1_9. Başbakanın TBMM'ye 22 Mayıs 1950'de sunmuş olduğu yazıda 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan genel seçimlerde Bitlis milletvekilliklerine Muhtar Ertan ve Selahattin İnan Beylerin seçildiklerini aktarmıştır (B.C.A., 30.10.0.0-77.511.2: 4).

¹³¹¹ TBMM Z.C., 14 Temmuz 1950, D. 9, C. 1, İ. 23, 774.

¹³¹² Aybars, *Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları*, 20.

Bu örgürün arkasındaki isim ise Cibranlı Halit Bey'dir. Halit Bey, Erzurum Kongresi'ne davet edilmesine rağmen katılmayı reddetmiştir¹³¹³.

Lozan Konferansı'nın en önemli konularından birisi de Musul olmuştur. Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesine dayanarak 5 Kasım 1918'de İngilizler tarafından işgal edilmiş olan Musul, Misâk-ı Millî sınırları içinde yer alan bir bölgeydi. Petrol yönünden taşıdığı önem dolayısıyla İngilizler bölgeyi *ellerinde bulundurabilmek* için her çareye başvurmaya hazırlanmışlardır. Yukarıda da bahsedildiği üzere meselenin çözümü uluslararası bir komisyona bırakılmıştır¹³¹⁴.

Komisyon, çalışmalarına başlar başlamaz İngiltere farklı sebepler öne sürerek önlerindeki misyonu ya engellemeye ya da kendi lehlerine etkilemeye gayret göstermişlerdir¹³¹⁵. İngiltere Musul krizini kendi lehine çevirmek için Türkiye dahilinde bazı zümreleri kışkırtıp dünya kamuoyuna Türkiye'yi iç bünyesinde istikrarını bulamamış bir millet olarak gösterme çabası içinde olmuştur. Türk milli hudutları dahilinde Kürtleri ayaklandırmak için bütün çabasını sarf ederek Türkiye içinde bir karışıklık çıkarmanın yollarını aramıştır. Ayaklanma propagandası ilk zamanlarda Bitlis ve Muş gibi Kürt aşiretlerin daha kalabalık olduğu çevrelerde yapılmak istenmiş, bölge halkı ise kendisini Türk'ten ayrı görmemiştir. İsyan çıkarmak isteyenler, dini propagandalarla isyanı başlatabileceklerini ve memleketin her tarafını kapsayacak bir şekle sokacaklarını zannetmişlerdir. Bunun için de çeşitli propagandalarla Cumhuriyet hükümetinin zayıf ve aciz olduğunu, Doğu'da çıkabilecek bir isyanın bütün Türkiye'yi saracağını yayarak bu bölgedeki şeyh ve ağaları cesaretlendirmişlerdir¹³¹⁶. Yapılan tetkikler neticesinde Şeyh Said İsyanı'nın planlanmasında Azadi Örgütü'nün önemli bir payı olduğu saptanmıştır¹³¹⁷.

Azadi Örgütü, Erzurum'da kurulmuş bir cemiyet olup, merkez olarak da Erzurum'u tercih etmiştir. Daha evvelki Kürt örgütlerinin merkezi İstanbul iken bu örgüt merkez olarak Erzurum'u seçerek merkezi hükümet açısından bir taşra örgütü olarak doğarken, kendisi açısından amacına siyasi ve coğrafi açıdan uygun bir merkez oluşturmuştu¹³¹⁸.

¹³¹³ Tahsin Sever, *1925 Hareketi Azadî Cemiyetî*, Nubihar, İstanbul 2021, 57-58.

¹³¹⁴ Aybars, *Yakın Tarihimize Anadolu Ayaklanmaları*, 21-22.

¹³¹⁵ Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu*, 148.

¹³¹⁶ Vedat, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri*, 69-71; Cumhuriyet, 19 Mayıs 1925, 2.

¹³¹⁷ Tan, *Kürt Sorunu*, 204-205.

¹³¹⁸ Yavuz Özdemir, Azadi, Şeyh Sait ve İsyanın Nitelikleri, *Palandöken*, 7 Ağustos 1995.

Dolayısıyla Kürdistan Teali Cemiyeti legal bir örgüt iken Azadi Örgütü, illegal bir yapılanma arzemiştir. Bununla beraber askeri ve siyasi bir örgütlenmedir. Örgüt, bütün legal ve illegal Kürt örgütlerinin birliğini sağlamayı şiar edinir. Bu suretle örgütlenmesi 3 aşamalı olmuştur. Birinci dönem, Türk Ordusu içindeki Kürt subaylardan dar kapsamlı, illegal bir örgütlenmedir. Bu grupta Yüzbaşı İhsan Nuri, Cıbranlı Halit Bey, Yüzbaşı İsmail Hakkı gibi 24 Kürt subay yer almıştır. İkinci dönem, Azadi dışındaki Kürt örgütleriyle bir araya gelme ve aşiret resilerinin örgüte katılmasıdır. Seyit Abdulkadir, Kemal Fevzi, Yusuf Ziya Bey, Dr. Fuat, Kör Hüseyin Paşa, Hasenanlı Halit ve Musa Beyler bu örgüt içerisinde yer almıştır. Üçüncü dönem ise, Azadi'nin artık kitleselleşmeye başladığı dönemdir. Bu süreçte örgüt, Kürtler içinde nüfuzu olanlarla irtibat kurmaya başlamıştır. Said-i Nursi (Kürdi), Şeyh Said, Norşin Şeyhleri, Şeyh Abdullah bunlardan bazılarıdır¹³¹⁹.

Bu örgütün Bitlis ile bağlantısı, örgütün Bitlis şubesi başkanı olan Bitlis Eski Milletvekili Yusuf Ziya Bey'in yanı sıra yine bu şubenin üyelerinden Binbaşı Hacı Hasan Bey, Abdurrahman Ağa, Hacı Dursun Ağa ve Azadi Örgütü'nün desteklerine güvendiği aşiretlerdir. Bu aşiretler ise; Hacı Musa Bey ve Oğulları, Cemil Çeto, Şeyh Selahattin, Mustafa Ağa (Garzan Aşiretleri), Ali Ağa (Mustafa Ağa'nın oğlu) dır¹³²⁰.

Azadi örgütü ile alakalı ilk ihbarın 1923 yılında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Muş Valisi Halet Bey'e (Sağıroğlu) bir grup Hormekanlı tarafından gelen bir ihbardı bu. Cıbranlı Halit Bey'in tespitine göre Reşit Dido ve dönemin Muş Milletvekili İlyas Sami tarafından organize edilen bu ihbarın hedefinde Cıbranlı Halit Bey ve onun başında olduğuna inandıkları Kürdistan İstiklal ve İstihlas Cemiyeti vardı. Bu ihbarın Azadi hakkında ilk ihbar olduğu ve Muş Valisi Halet Bey tarafından Ankara'ya bildirildiği bilinmektedir¹³²¹. Bununla beraber 4 Eylül 1924'te başlayan Beytüşşebap İsyanı, Azadi Cemiyeti'nin ilk eylemi olmuştur. 18. Alay'ın subaylarına emirler veren Bitlis Eski Milletvekili Yusuf Ziya, Türk istihbaratının şifreli telgrafları çözmesi üzerine 10 Ekim 1924'te tutuklanmıştır. Yusuf Ziya'nın sorgusunda ortaya çıkan bilgiler, Cıbranlı

¹³¹⁹ Sever, *1925 Hareketi Azadî Cemiyetî*, Nubihar, 99-100.

¹³²⁰ Cemil Gündoğan, *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri*, Komal Yayınları, İstanbul 1994, 92-204; Haluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Turan Kültür Vakfı, Ankara 1996, 321.

¹³²¹ Mahmut Akyürekli, *Binbaşı Kasım'ın Hatıraları*, Avesta, İstanbul 2020, 126.

Aşireti'ne muhalefet eden diğer aşiretlerin ihbarları ve bölgedeki memurların verdiği bilgiler olayın tertipleycisinin bu örgüt olduğu kanaatini doğurmuştur¹³²².

Şeyh Said İsyanı'nın başlamasından 6 ay kadar önce istihbarat birimlerinin çözümü olduğu Azadi yapılanmasının Şeyh Saidle irtibatı tespit edilmesine rağmen, örgüt bağlantısından hiç söz edilmemiş olması dikkat çekicidir. Bu hadisenin ayrılıkçı etkisinden ziyade halktan umulan desteği bulamayan inkılap karşıtı, irticai bir isyan olduğu belirtilmiştir. Bazı gazetelerde (Vakit vs.) isyancıların elebaşları anılırken Bitlis'teki Küfrevi Şeyhi Abdülbaki Efendi dahi isyancılara taraftar gösterilmiştir. Ancak bu durum bazı gazetelerde (Hâkimiyet-i Milliye) yalanlanmıştır. Bu konuda bölgede yaşayan insanların, özellikle Küfrevi Şeyhine bağlı milislerin asileri püskürttüğüne dair bilgileri de yer almıştır¹³²³.

Şeyh Said İsyanı çıktıktan sonra Fethi Bey sıkıyönetim gerekçesini 25 Şubat 1925 günü meclis oturumunda açıklamıştır. Sıkıyönetim gerekçesi, elde edilen bir vesikaya göre ölenlerin üzerinde bulunmuş olan bir mektuptur. Mektuba göre; Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, o havalide 800 kişinin katline emir vermiş ve bu öldürülecek kişiler arasında Şeyh Said'in ismi de geçmiştir. Buna dayanarak bir isyan tertiplenmiş ve bu isyandan maksadın da şeriatın temini olduğu söylenmiştir¹³²⁴.

O dönemde mevcut muhalefet partisi olan TCF ile Şeyh Said İsyanı'nın alakası hususunda sorulan bir suale İsmet İnönü verdiği cevapta: *“Doğu isyanı ile Terakkiperver Fırkasının doğrudan doğruya bir ilişkisi çıkmadı meydana. Doğu isyanı bir irtica idi. Rejimin kaderi, Şark İsyanı'nda iç politikada ve silah meydanında behemehâl kesin ve müsbet bir netice elde etmeye bağlıydı. Böyle anlamıştık meseleyi biz.”* şeklinde bir açıklamada bulunmuştur¹³²⁵.

Başkaldırı hareketi başlamadan kısa bir süre önce Musul sınırındaki durum hakkında İngilizlerle Türkiye arasında meydana gelen ihtilaf sonrasında Hakkâri vilayeti çevresinde meydana gelen Nasturi hareketinin önlenmesi için gönderilen birliklerden

¹³²² Aytekin Ersal, *Şeyh Sait'ten Dersim'e Cumhuriyet'in Şark Meselesi*, Tarihçi kitabevi, İstanbul 2016, 47-48.

¹³²³ Aytekin Ersal, “Hâkimiyet-i Milli Gazetesinin Şeyh Sait İsyanı'na Bakışı”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 12, S. 24, Yıl 2016, 63.

¹³²⁴ TBMM Z.C., 25.02.1925, D. 2, C. 14, İ. 64, 307.

¹³²⁵ Turan, *CHP'nin Doğu'da Teşkilatlanması*, 89.

birkaç asker firar etmiştir¹³²⁶. Firar edenler arasında Bitlis eski Mebusu Yusuf Ziya'nın kardeşi Ali Rıza Bey de bulunmaktadır. Bu olaydan sonra Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey, isyanda kardeşi ile alakası olduğu düşünülerek tutuklanmıştır. Bunun yanı sıra Cıbranlı Miralay Halit, Hasananlı diğer bir Miralay Halit ile Hacı Musa da bu işle alakalı oldukları düşüncesiyle tutuklanarak Bitlis'e gönderilmiş, ancak Hasananlı Miralay Halit ile Hacı Musa firar etmişlerdir. Hasananlı Miralay Halit ile Hacı Musa'nın firarında Nuh Bey isminde bir Kürt Beyinin yardımı olmuştur. Hükümet Nuh Beyi tutuklamak isteyince de bu adam derhal Miralay Halit, Hacı Musa, Hacı Musa'nın oğlu ve Süleyman ile birleşerek hükümete karşı isyan bayrağını çekmiştir. Hükümete karşı isyan hareketini ilk başlatanlar böylece bunlar olmuştur. Şeyh Said'in bu isyancılara katılmasında daha önceden Nuh Bey'in telkinleri olmuştur. Nuh Bey, hükümetin kendisini tutuklayacağına dair Şeyh Said'e bazı telkinlerde bulunmuş, bunun üzerine Şeyh Said de bunların arasına katılmıştır¹³²⁷.

Yakalanan Yusuf Ziya ve Cıbranlı Miralay Halit'in sorguları sırasında Şeyh Said'in de tanıklığına lüzum görülmüştür. Ancak Şeyh Said hasta ve yaşlı olduğunu belirtip ifadesini bulunduğu yerdeki bir mahkemenin almasını istemiştir. Daha sonra Şeyh Said, oğlu Ali Rıza'yı Halep üzerinden İstanbul'a göndererek Seyid Abdulkadir'i durumdan haberdar etmiştir. Diğer yandan da harp divanının kendisi hakkında tutuklama kararı verip vermediğini Bitlis ve Genç'teki adamları vasıtasıyla öğrenmeye çalışmıştır. Yusuf Ziya ve arkadaşlarının tutuklanması Şeyh Said'i korkutmuş olmalı ki oğlu Ali Rıza, İstanbul'dan hareket ettikten sonra kendisi de 13 Şubat 1925'te Piran'a (Dicle) gitmiştir¹³²⁸.

Bölgede büyük bir nüfuza sahip olan Şeyh Said, Genç vilayetinde tetkik seyahatleri yaparak gittiği her yerde devlet ve hükümet aleyhinde propagandalar yapmış ve hükümete muhalif olan aşiretlerle görüşmüştür. Piran köyüne geldiğinde jandarmalar aranmakta olan asker kaçağı iki kişiyi fark ederek tutuklamaya kalkınca da jandarmalarla Şeyh Said'in adamları arasında çıkan çatışma isyanı erken de olsa fiilen başlatmıştır¹³²⁹.

¹³²⁶ Tanin, 24 Şubat 1925, 1.

¹³²⁷ Vatan, 25 Şubat 1925, 2.

¹³²⁸ Vedat, "Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri", 75-77.

¹³²⁹ Vatan, 26 Şubat 1925, 1.

İsyân Doğu'da fiilen başlarken CHF içinde İsmet Paşa yanlısı olarak bilinen bir grup Fethi Bey Hükümeti döneminde de varlıklarını hissettirmişlerdir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası milletvekilleriyle beraber Cumhurbaşkanı'nın uygun görmesiyle Fethi Bey kabinesini destekleyen CHF ılımlıları, Şeyh Said İsyanı'nı yöntem değiştirmek için uygun bir fırsat olarak gören Mustafa Kemal Paşa'nın ağırlığını karşı cepheye koymasıyla azalmış ve hükümet düşürülmüştür. Bu hadise 2 Mart 1925'te uzun bir grup toplantısında vuku bulmuş ve yeni kabine 4 Mart 1925'te İsmet Paşa tarafından kurulmuştur. Aynı gün Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılmıştır¹³³⁰. Mustafa Kemal Paşa, 7 Mart 1925 tarihli beyannamesinde, Genç'te başlayıp Elazığ ve Diyarbakır merkez sınırlarına kadar yayılan hadisenin, kanunen suçlu olan bazı kimselerin din maskesi altında farklı maksatlar güden kimselerin ürünü olduğunu söylemiştir. Bu kişilerin memleketin her tarafında devlet kuvvetlerini zayıf hale getirmek için bir süredir farklı şekilde devam eden faaliyetlerinin geniş bir etki meydana getireceğine inanmış olduklarını, ancak hadisenin bütün vatandaşlarca nefret ile karşılandığını ve civar yerlerin ahalisinin ani bir karşı koyma hissi ile Cumhuriyete destek verdiklerinden bahsetmiştir¹³³¹. 17 Mart 1925'te Erzurum, Bitlis, Muş ve Siirt şehirlerinden alınan haber ile aşiretlerin hükümet yanlısı olduğu anlaşılmıştır¹³³².

Şeyh Said İsyanı'nın geniş çaplı bir olay olduğu anlaşılınca Fethi Bey Hükümeti gerekli gördüğü önlemleri almıştır. İki farklı şekilde alınan önlemlerden askeri nitelikli olanı ordunun seferber edilerek Doğu'ya yığılması ve mali kaynakların bütçeye ek ödenek olarak sağlanmasıdır. Siyasal nitelikli önlemler ise; o bölgede sıkıyönetim ilanı ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun ilk maddesinin dinin siyasete alet edilmesini engelleyen bir hükümle değiştirilmesi olmuştur¹³³³. 23 Şubat 1925'te çıkarılan yasa ile

¹³³⁰ Resmi Gazete, 4 Mart 1925, S. 87, 36; Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti*, 138-139.

¹³³¹ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1991, 562. Bitlis'in de aralarında bulunduğu birçok şehirden TBMM'ye irtica hareketinin ret ve kötülenmesi hakkında telgraflar gönderilmiştir (TBMM Z.C., 08.12.1923, D. 2, C. 16, İ. 84, 96).

¹³³² Metin Toker, *Şeyh Said ve İsyanı*, Cumhuriyet Gazetesi, İstanbul 1998, 103.

¹³³³ Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti*, 141-142. Şeyh Said İsyanı'nın hızlı bir şekilde yayılması üzerine bu dönemde Başbakan olan Ali Fethi Bey 23 ve 24 Şubat 1925'te iki hükümet teskeresiyle bölgede İdare-i Örfiye'nin ilan edildiğini bildirmiştir. 23 Şubat tarihli teskere şu şekildedir: "*Ergani vilayetinin bir kısmında kuvvâ-i devlete karşı vukua gelen isyan; Diyarbakır, Elaziz ve Genç vilayetlerine de sirâyet eylemiş. Genç, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkâri vilayetleri ile Erzurum vilayetinin Kiğı ve Hınıs kazalarında bir ay müddetle İdare-i Örfiye ilan edilmiştir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun seksen altıncı maddesi mucibince keyfiyeti Meclis-i Âli'nin tasdikine arz eylerim efendim* (Hâkimiyet-i Milliye, 24 Şubat 1925, 1358, 1); *Düstur*, 3. Tertip, 6. Cilt, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 61.

Doğu vilayetlerinin bir kısmında ilan edilmiş (121 karar numarası ile) sıkıyönetim kararı 23 Mart 1925'te çıkarılan yeni bir yasa ile bir ay daha uzatılmıştır¹³³⁴.

Şeyh Said İsyanı'nın merkezi ve ayaklanmanın yayıldığı esas coğrafya Diyarbakır'ın kuzeyi ile Elazığ-Bingöl arasındaki bölgedir. Bu bölgenin çevresindeki Siverek, Muş ve Hınıs'a kadar olan alan da etkilenmiştir. İsyanı katılanların büyük bir çoğunluğu Şeyh Said'in dedesi Şeyh Ali Septi Efendi'nin tarikatının etki alanında olan Sünni, Şafii ve Nakşibendi Zazalardır. O dönemde Kürtler arasında çok büyük etkileri olan Norşin¹³³⁵ Şeyhleri, Ohin¹³³⁶ Şeyhleri, Hizan Şeyhleri (Gavs Ailesi), Bitlisli Şeyh Abdalbaki Küfrevi, Şeyh Said İsyanı'na destek vermemişlerdir¹³³⁷.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin yayımladığı bildiri neticesinde bölge halkı uyarılarak isyana katılmaktan vazgeçirilmiştir. Bu bildiri, 9 Mart 1925 yılında isyan bölgesindeki bütün il, ilçe ve en küçük köylere dahi gönderilmiştir. Bu bildiri neticesinde bazı aşiretleri bu isyandan uzak tutmayı başarmışlardır. 7. Kolordu Komutanının girişimleri sonucunda, Mardin, Midyat, Savur, Nusaybin, Cizre dolaylarındaki Balli, Dekorikiki, Halcan, Ömerkan, Hogibe aşiretleri, 2. Tümen Komutanı ve Bitlis Valisi'nin girişimleri sonucunda Siirt ve Bitlis yörelerindeki aşiretler, Elazığ ve havalisi komutanının yardımı ile de Dersim dolaylarındaki aşiretler Şeyh Said önderliğindeki bu isyana katılmamışlardır¹³³⁸. Hatta aşiretlerin büyük çoğunluğu, hükümet taraftarı olduğunu göstermek için isyancılar ile mücadele etme yolunu dahi seçmişlerdir.

Bölgede resmi makamlarda bulunanlara bakıldığında ise; isyan öncesinde Genç ilindeki 128 memurdan 5 tanesi Türk kökenlidir. O dönemdeki Muş ve Bitlis'teki memurların büyük çoğunluğu hatta kaymakamların bir kısmı Kürt'tür. Döneme ait anılarda bunların Kürtçülükten, Cibranlı Halit Bey'den etkilendiği anlaşıyor. Ancak Miralay Halit Bey'in de bu yöreleri örgütlenmediği ya da örgütleyemediği

¹³³⁴ *Düstur*, 3. Tertip, 6. Cilt, Başvekâlet Devlet Matbaası, 104.

¹³³⁵ Norşin, Bitlis vilayetine bağlı bir köy iken 1926'da Çukur adıyla nahiye statüsü kazanmış, 19 Haziran 1987'de çıkarılan 3392 sayılı kanunla Çukur bucağının merkezi olan Güroymak Belediyesi merkez olmak üzere ilçe olmuştur (*Resmî Gazete*, 4 Temmuz 1987, S. 19507, 2).

¹³³⁶ Günümüzde Bitlis'in Mutki ilçesine bağlı bir köy olup yeni ismi Koyunlu'dur.

¹³³⁷ Tan, *Kürt Sorunu*, 233-234. Şeyh Said büyük bir dinsel nüfuza sahip olmasına rağmen bölgedeki Kürt medreselerinin aralarında var olan kıskançlıkları ve erk çekişmelerinden dolayı Norşin, Küfrevi ve Hizan Şeyhleri Şeyh Said'e tabi olmayı düşünmemişlerdir. Şeyh Said isyana başladığında Muş ve Bitlis şeyhleri karşı cephe almışlardır (Naci Kutlay, *21. Yüzyıla Girerken Kürtler*, Pêrî Yayınları, İstanbul 2002, 285.)

¹³³⁸ Hızır Dilek, "*Şeyh Said İsyanı'nın Kürtler Açısından Önemi*", Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu, 6-8 Eylül 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları 2013, 497-498.

anlaşılmaktadır¹³³⁹. Bununla beraber Şeyh Said İsyanı'na katılan aşiretler; Huyut Aşireti (Muş), Hasenanlı Aşireti (Muş), Cibranlı Aşireti (Muş), Silkan Aşireti (Bitlis), Makso Aşireti (Bitlis), Sınikan Aşireti (Siirt), Molarahme Aşireti (Siirt), Zengon Aşireti (Hakkari) ve Herki Aşireti (Mardin) dir¹³⁴⁰.

Uzun süren mücadeleler neticesinde 15 Nisan 1925'te Çarpuh'ta bulunan müfrezeden bir kısım kuvvetle 35. Alayın ikinci taburu, Çarpuh geçidinde bulunan süvari bölüğü, Raskan geçidini geçerek Hanşeref Dağı güneyinden Doğu'ya kaçan ayaklanmacıları yakalamak için takiple görevlendirilmiştir¹³⁴¹. Bu arada 20 Nisan 1925'te sıkıyönetimin 7 ay daha uzatılması Genel Meclisin 133 numaralı kararıyla yeniden alınmıştır¹³⁴². Yakalanması istenen bu kişiler, Varto cephesi komutanı Şeyh Abdullah, ayaklanma hareketinin tertipleycisi Şeyh Said, Binbaşı Kasım, Şeyh Ali, Ceyranlı İsmail, Reşid, Mahmud, Timur ağalar, Kargapazarlı Reşid, Şeyh Galip ve beraberindeki hizmetçilerle ailelerinden oluşmaktadır. Bu ayaklanmacılar 35. Alay 2. Taburun baskısı ve şiddetli ateşi karşısında kurtuluş çaresi kalmadığını anlayarak aralarında kısa müzakereden sonra önce Şeyh Abdullah, arkasından 25 avanesi, Şeyh Said ve Kasım teslim olmuşlardır¹³⁴³.

Şeyh Said İsyanı'na karşı yalnız askeri önlemler almakla kalınmamış, bölgede yönetimin yeniden düzenlenmesi yoluna da gidilmiştir. Osmanlı Devleti'nde tehlikeli sayılan azınlıklara uygulandığı gibi sorun çıkaracağı düşünülen bir takım kişiler ve topluluklar başka bölgelere zorla göç ettirilmiş ve bunların yerlerine Türk göçmenler yerleştirilmiştir¹³⁴⁴. İsmet İnönü de bahsi geçen isyanın bastırılmasından sonra bölgede asayişin temin etmek için Doğu'daki şeyhlerin, ağaların ve beylerin Batı vilayetlerine nakledildiğinden bahsetmiştir¹³⁴⁵. Tedbirlerden biri de bazı idari düzenlemeye gidilmiş olmasıdır. Mesela; 30 Mayıs 1926 tarihinde kabul edilen Teşkilatı Mülkiye Kanunu ile 11 vilayet kazaya, 27 kaza nahiyeye dönüştürülmüştür. 60 nahiye ise kaldırılmıştır.

¹³³⁹ Kutlay, 21. *Yüzyıla Girerken Kürtler*, 262.

¹³⁴⁰ Meryem Çakır, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanaklarında İç İsyanlar (1920-1934)", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü*, İstanbul 2005, 109.

¹³⁴¹ Sediyanı, *Bütün Yönleriyle Şeyh Said*, 415.

¹³⁴² *Düstur*, 3. Tertip, 6. Cilt, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara 1953, 216.

¹³⁴³ Sediyanı, *Bütün Yönleriyle Şeyh Said*, 415-416. Diyarbakır'da kurulan Şark İstiklal Mahkemesi sanıkları arasında Bitlisli Kemal Fevzi Bey de yer almıştır. Gazetecilik mesleğini icra eden Fevzi Bey, yargılanmasının ardından Seyid Abdulkadir, oğlu Seyid Mehmet, Hacı Ahta, Palulu Kör Sadi ve Hoca Askeri ile beraber idama mahkûm edilmiştir (Toker, *Şeyh Said ve İsyanı*, 132-138).

¹³⁴⁴ Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti*, 178.

¹³⁴⁵ İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009, 466.

Bunlarla beraber 18 kaza yeniden teşkil edilirken yapılacak değişiklik dolayısıyla meydana gelecek tasarrufa karşılık 100 nahiyenin teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır¹³⁴⁶.

Kazaya dönüştürülen vilayetlere bakıldığında ayaklanma bölgesi içinde yer alıp kazaya dönüştürülen Darahini (Genç), Muş, Ergani ve Dersim dikkati çekmektedir. Bunlardan Muş, ayaklanma bölgesi olarak geçen ve hatta sıkıyönetim bölgesi olarak da ilan edilen Bitlis vilayetine bağlı bir kazaya dönüştürülmüştür¹³⁴⁷. Bu yüzden 1929'da Bitlis'in Muş'a bağlı bir kazaya dönüştürülmesinin¹³⁴⁸ Şeyh Said İsyanı ile bağlantılı olmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Dâhiliye Vekili imzasıyla Başvekâlet Makamına 26 Mart 1929'da yazılan yazıda, Bitlis Belediye Reisinin Bitlis'in kazaya dönüştürülerek Muş'a bağlanmasının nedenini öğrenmek üzere gönderdiği telgrafına cevap verilmiştir. Buna göre, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra eski önemini kaybeden Bitlis'in kaza haline dönüştürülerek Muş vilayetinin teşkili hakkındaki kanun layihasının makamlara bildirildiği, hikmetinin ise milletin yüksek menfaatlerini temine matuf idari, inzibati ve askeri zaruretlerden kaynaklı olduğu söylenmiştir¹³⁴⁹. Ayaklanma sonrasında alınan tedbirler ve düzenlemeler hız kesmeden devam etmiştir. Sıkıyönetim kaldırıldıktan sonra 1 Haziran 1925'ten itibaren askerler terhis edilmeye başlanmıştır. Ancak sıkıyönetim 21 Kasım 1925 ve 22 Kasım 1926 tarihlerinde birer yıl süre ile iki defa uzatılmıştır. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra ilk iş olarak merkezi Diyarbakır'da olmak üzere bir genel müfettişlik kurulmuştur. Hükümete 20 Nisan 1925 tarih ve 134 nolu mülki idarede değişiklik yetkisi veren kararla kurulan müfettişliğin başına İbrahim Tali Bey getirilmiştir. İlk aşamada 30 bin mavzer olmak üzere 160 bin silah toplanmıştır. Müfettişlik bölgesi Ağrı, Van, Muş, Bitlis, Hakkari, Siirt, Mardin, Diyarbakır, Urfa, Elazığ illerini ve Tunceli'yi kapsamıştır. Sonradan bir müfettişlik az görüldüğü için sayıları üçe çıkarılmıştır¹³⁵⁰. Bu suretle Umûmî Müfettişliklerin her birine daha az iş taksim edilmiş ve Hükümet, bunlar aracılığıyla bölgede fevkalade bir yönetim sergilemiş oldu.

¹³⁴⁶ Cavlak, *İdari Taksimat ve Mülki Teşkilat (1923-1950)*, 65.

¹³⁴⁷ Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, 87.

¹³⁴⁸ *Resmi Gazete*, 11 Haziran 1929, S. 1213, 7518.

¹³⁴⁹ B.C.A., 30.10.0-66.441.1.

¹³⁵⁰ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Zeus Kitabevi, İzmir 2006, 186-187; Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-1940, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, 92.

Yapılan düzenlemelerin bir kısmı da, ayaklanma sonrasında bölgeden göç ettirilen nüfus sonrasında yerlerine yerleştirilen nüfusa arazi temini olmuştur. 1505 sayılı kanunla Hükümete arazi istimlak hakkı tanınmıştır. İstimlak edilecek arazi Türk ve Türk kültürüne bağlı göçmenlere verilmesi planlanmıştır. Nüfus göçü için hükümete büyük yetkiler tanınmıştır. 1515 sayılı kanunla daha kapsamlı bir uygulama düşünülmüş, Hükümet 24 Aralık 1926'da 1.500 zorba ile 80 asi ailenin Batı'ya nakli için Meclise bir önerge vermiştir. 16 Haziran 1927 tarih ve 1097 sayılı yasa ile Hükümete idari, askeri ve içtimai sebeplere binaen Şark Örfi İdare Mıntıkası ile Beyazıt vilayetinden 1.400 kadar şahsın ve bu sebepten ağır ceza mahkûmlarının garp vilayetlerine nakli için yetki verilmiştir¹³⁵¹.

Yukarıda bahsedildiği üzere, Şeyh Said İsyanı'na karşı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki birçok Kürt aşireti hükümete telgraflar çekerek Şeyh Said'e karşı hükümetin yanında olduklarını bildirmişlerdir. Ancak ayaklanmanın bastırılmasından sonra çıkarılan yasalarla farklı halklardan olan ahali başta Batı Anadolu olmak üzere farklı bölgelere göç ettirilmiştir. Ayaklanmaya katılan, katılmayan hükümetle birlikte olan, olmayan bölge illerinden çok sayıda insan aileleri ile beraber Türkiye'nin dört bir yanına sürgün edilmişlerdir¹³⁵².

Doğu Anadolu'da Şeyh Said İsyanı'nın etkisinin ortadan kalkmasının ardından TBMM'de 7 Mayıs 1928'de "*Şark Mıntıkasında Muayyen Vilâyet ve Kazalardaki Ceraim Takibatıyla Cezalarının Tecili Hakkındaki Kanun Lâyihası*" görüşüldü¹³⁵³. 9 Mayıs 1928'de kabul edilen kanunun birinci maddesi ile Şeyh Said İsyanı ve sonrasındaki şekavet hadiseleri dolayısıyla bütün isyan bölgesinde sıkıyönetimin kaldırıldığı tarih olan 23 Ekim 1927'ye kadar askeri kuvvetler ve devlet memurları tarafından isyanın bastırılması emrinde yapılmış olan bütün fiil ve hareketlerin suç ve kabahat sayılmayacağı ifade edilmiştir. İkinci maddede ise Şeyh Said İsyanı ve devamındaki şekavet hadiseleriyle doğrudan doğruya veya dolayısıyla alakalı bulunanlar ile bu hadiselerin meydana gelmesinden itibaren 23 Ekim 1927'ye kadar geçen süre zarfında Elazığ, Diyarbakır, Van, Hakkâri, Bitlis, Siirt, Bayazıt, Mardin, Urfa, ve Malatya vilayetleri ile Kiğı, Besni ve Hınıs kazalarında fertler tarafından işlenen suç ve cezalarla sanık veya mahkûm olanların haklarındaki takibatın icrası veya hükümlerin yerine

¹³⁵¹ Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, 187.

¹³⁵² Bahadır Kurbanoğlu, *Şeyh Said (Bir Dönemin Siyasi Anatomisi)*, Ekin Yayınları, İstanbul 2014, 376.

¹³⁵³ TBMM Z.C., 07.05.1928, D. 3, C. 4, İ. 72.

getirilmesi ertelenmiştir hükmü yer almıştır. Kanunun yürürlüğe girdiği günden itibaren hala firarda bulunup da 3 ay zarfında teslim olmayanların cezalarının ertelenmeyeceği ifade edilmiştir. Diğer taraftan ikinci madde gereğince ertelenenler bu kanunun yürürlüğe girmesinden itibaren, üçüncü madde gereğince ertelenenler sığındıkları tarihten itibaren işledikleri suç ve kabahatin veya hükmün tabi olduğu zaman aşımının yarısı içinde aynı türden veya daha ağır bir cezayı gerektirecek bir suç işledikleri takdirde haklarında verilmiş cezanın yerine getirileceği ifade edilmiştir. Ancak herhangi bir suç işlemezlerse önceki suçlarını da işlememiş sayılmışlardır¹³⁵⁴. Bu düzenlemeyle vatandaşlar yeniden kazanılmaya çalışılmıştır.

¹³⁵⁴ “Şark Mıntıkasında Muayyen Vilayet ve Kazalardaki Ceraim Takibatı ile Cezalarının Tecili Hakkında Kanun”, Kanunlar Dergisi, C. 6, Kanun No: 1239, s. 163; *Resmi Gazete*, 14 Mayıs 1928, S. 888.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİM VE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

3.1. OSMANLI DÖNEMİNDEN CUMHURİYET TÜRKİYE'SİNE BİTLİS'TE EĞİTİM

Osmanlı Devleti'nde eğitim sistemi 18. yüzyılın sonlarına kadar klasik dönem olarak adlandırılmaktadır. Bu hususta sıbyan mektepleri ve medreseler iki önemli eğitim kurumudur. 1776'da Mühedishane-i Bahr-i Hümayun ve 1795'te Mühedishane-i Berr-i Hümayun adlı deniz ve kara mühendishanelerinin açılmasıyla eğitimde ilk modernleşme hareketleri de başlamıştır¹³⁵⁵. Geçmişte birer eğitim ve kültür merkezi konumunda olan Van Gölü Havzası vilâyetlerinde medreseler önemli bir yer tutmuştur¹³⁵⁶. Van ve çevresindeki medreseler Doğu Anadolu'daki diğer medreseler gibi, devletin İran ve Ortadoğu ilişkileri başta olmak üzere serhat şehirlerindeki halkın ehli-sünnet İslam inancı ile Osmanlı'ya bağlılığını sağlamada büyük roller üstlenmiş ve başarılı olmuşlardır¹³⁵⁷. Van Gölü Havzasında bulunan Bitlis şehri de, Osmanlı döneminde bir eğitim merkezi konumunda olmuştur. Özellikle döneme ışık tutan medrese sayısının Osmanlı dönemi eğitim kurumları ortalamasındaki yeri pek de göz ardı edilemez.

Tablo 3.1. Bitlis'te Bilinen, Tarihi Öneme Sahip Eğitim Kurumlarını ve Yapılış Tarihlerini Gösteren Çizelge¹³⁵⁸

Eğitim Kurumları	Yapılış Tarihleri	Konumları
Ribat (Hazo) Hanı	1036	Çarşı İçi
İhlasiye Medresesi	1065 (1216)	Taş Mahallesi
Selçukiye Medresesi	1090	Taş Mahallesi
Hatuniye Medresesi	11. yy.	Müştabkaba Mahallesi
Şifaiye Medresesi	11. yy.	Konumu Bilinmiyor
Yusufiye Medresesi	12. yy.	İnönü Mahallesi
İdrisiye Medresesi	13. yy.	Konumu Bilinmiyor

¹³⁵⁵ Mustafa Önder, *Türk Eğitim Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 2012, 129-130.

¹³⁵⁶ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar ve Yatırımlar*, 83.

¹³⁵⁷ Abdüsselâm Uluçam, "Van ve Çevresindeki Osmanlı Medreseleri ile Eğitim Öğretimdeki Yerleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 4-8-Ekim 1999, C. 3, K. 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, 7.

¹³⁵⁸ Kenan Arınç, "Bitlis Eren Üniversitesi'nin Kurulması Münasebetiyle Bitlis İlinin Eğitim Tarihi ve Eğitim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Betav Dergisi*, 15, Ankara 2008, 48.

Tablo 3.1. (Devamı)

Kadiriye Medresesi	13. yy.	Konumu Bilinmiyor
Ahlakiye Medresesi	13. yy.	Konumu bilinmiyor
Şükriye Medresesi	13. yy.	Konumu Bilinmiyor
Hacı Begiye Medresesi	1444	Çarşı İçi
Şerefiye Medresesi	1529	Çarşı İçi
Haliliye Medresesi	18. yy.	Konumu Bilinmiyor
Nuhiye Medresesi	1700	Hersan Mahallesi
Küfrevi Medresesi	1898	İnönü Mahallesi
Gazi Bey Medresesi	19. yy.	Gazibey Mahallesi

Bitlis'te yukarıda bahsi geçen medreselerin yanı sıra yabancı okullar da eğitim faaliyeti yürütmüştür. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Bitlis'te 41 öğrenci mevcuduyla Girls Boarding School isimli Amerikan Okulu da mevcuttur¹³⁵⁹.

Tanzimat Dönemi eğitim işlerindeki düzenlemelerin etkileri ancak 1890 tarihinde Bitlis'e ulaşabilmiştir. Bu tarihte devlet eliyle yönetilen ilk mektepler, mahalle, ilçe, bucak ve bazı kalabalık nüfuslu köy yerleşimlerinde açılmıştır. Aynı dönemde Bitlis'te bir mülkiye rüştiyesi, 1894'te de bir askeri rüştiyesi açılmıştır. Açılan bu okulları 1903'te askeri idadının birinci sınıfı, 1906'da ikinci sınıfı takip etmiş, 1908'de de bu okul tamamen yerleşmiştir. Bunların yanı sıra 1911'de Mekteb-i Sultani açılmış, bunu da bir ilk öğretmen okulu takip etmiştir¹³⁶⁰. 1894-1895'te Osmanlı'daki İlkokul sayısı 26.546 iken bunun 263'ü Bitlis'te bulunmaktaydı¹³⁶¹. 1898'de 258 öğrenci ve 6 adet okulla rüştiye, 855 öğrenci ve 7 adet okulla gayrimüslim İlk-ortaokul mevcuttur¹³⁶².

1920'de, Türkiye genelinde ilk, orta ve lise düzeyinde ne kadar okul, öğrenci ve öğretmen bulunduğuna ilişkin kesin ve güvenilir sayılar mevcut değildir. Eldeki mevcut verilere göre, 3.495 İlkokul (bunlardan 682'si, yani % 20'si kapalı), 3.316 (1.511'i Muallim Mektebi çıkışlı değil) öğretmen, tam devreli (ilk-orta-lise: 12 yıllık) 5 Sultanî, 32 İdadî (9 yıllık), 13 Muallim Mektebi (ilkokul sonrası 5 yıllık) vardı. Ancak bazı kaynaklarda bu sayıların daha farklı yer aldığı da görülmektedir. Örneğin, 1.764 açık

¹³⁵⁹ Uğur Kocabaşoğlu, "Amerikan Okulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 2, İstanbul 1985, 498.

¹³⁶⁰ Bitlis İl Yıllığı (1971), 105.

¹³⁶¹ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 2, İstanbul 1985, 464.

¹³⁶² İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", 474.

ilkokul, 281 kapalı ilkokul, 1.550 öğretmen okulu çıkışlı, 1.511 medresede okumuş veya alaylı öğretmen mevcuttur. Bu okulların ne kadarının köylerde olduğuna ilişkin hiçbir kayıt yoktur. Maarif Vekili Rıza Nur, 19 Ekim 1920'de Mecliste yaptığı konuşmada o gün itibariyle 28 sultanînin var olduğu, bunların birkaçının da işgal altında bulunduğunu söyledi. Yatılı öğrenci sayısı 340, gündüzlüler ise 2.591'dir. Rıza Nur konuşmasının devamında öğretmen ve memur mevcudunun 587 olduğunu aktardıktan sonra her öğretmene 20 kadar öğrenci düştüğünü söylemiştir. Ayrıca bu dönemde 50-60 kadar da idadi (4 yıllık ortaokul) vardır¹³⁶³.

Dönemin en önemli sorunlarından biri maaş sorunudur. Bazı okulların öğretmenlerinin maaşı eskiden beri “Muhasebe-i Hususiye” adlı her vilayetin özel bütçesinden verilirdi. İdare-i Hususiye-i Vilayet Kanunu'na göre her vilayetin tahsildarları halktan vergi toplarlar ve kendi sınırları içinde çalışan memurlara verirlerdi. Bu arada halktan toplanan vergiler arasında “Hisse-i Maarif” adıyla önemli bir vergi de vardı ve bununla ilkokul, öğretmen okulu ve idadi öğretmenlerinin maaşları veriliyordu. Ancak savaş dolayısıyla maaşların ödenmesinde aksamalar yaşandı¹³⁶⁴. Bu mesele o dönem TBMM'de de hararetli bir şekilde tartışılmıştır. İstanbul Milletvekili Neşet Beyin özel gelirlerden ne kadarının tahsil edilmiş olduğuna dair suali ve Maliye Vekili Ferid Bey'in cevabı üzerine Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey, bütçenin Doğu'daki vilayetlerden ziyade Batı'ya nakledilmesinin düzensiz bir gelir dağılımı olduğundan bahsedip daha sonra şu konuşmayı yapmıştır: “....İki seneden beri mesdud olan, hiçbir mektebi olmayan mahaller için bir şey gösterilmiyor. Katiyen mektebi yoktur vilâyat-ı şarkiyenin, Bitlis, Van vilâyetlerinde bugün mektep namına bir şey yoktur. Şu takdirde göz önünde görünenler için telâş ediliyor, heyecan gösteriliyor, uzak olanlar hatıra gelmiyor. Rica ederim bunlarda hatıra gelsin. Buradakiler iki aydan beri maaş almadıklarından dolayı grev yapıyor. Rica ederim, Bitlis, Van vilâyetlerinde on bir, on üç aydan beri maaş almayan memurlar var. Garip olarak bir şey arz edeceğim; memurin maiyetlerini temin edemedikleri için açlıktan kadınlarını boşamışlardır. Sonra bunlara muhassas olan ve tefrik olunan muavenet faslı Ankara'ya sarf ediliyor. Bu bulduğumuz çare muvafık çare değildir.”¹³⁶⁵.

¹³⁶³ Necdet Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, 14.

¹³⁶⁴ Önder, *Türk Eğitim Tarihi*, 188.

¹³⁶⁵ TBMM Z.C., 09.12.1920, D. 1, C. 6, İ. 111, 09.12.1920, 281-282.

Temelleri kurtuluş mücadelesinin sürdürüldüğü dönemde atılan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde eğitimin millileştirilmesi ve geliştirilmesine oldukça önem verildiğini 1. Maarif Kongresi'nin toplanması ile anlaşılmaktadır. Kütahya–Eskişehir savaşlarının devam ettiği ve Sakarya Savaşı için hazırlıkların yapıldığı bir dönemde toplanmış olan bu kongrede, şüphesiz yeni Türkiye Devleti'nin henüz atılmakta olan temelini daha sağlam olması için önemli kararlar alınmıştır.

Milli Mücadele'nin en yoğun geçen döneminde yapılan bu kongre 15 Temmuz 1921'de toplanmıştır¹³⁶⁶. Bu kongreye Anadolu'nun her tarafından ve sayıları 250'yi aşan kadın ve erkek iştirak etmiştir. Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde geçen habere göre; *“Mustafa Kemal Paşa, üçüncü Yunan taarruzunun (Sakarya Savaşı) en ateşli zamanında muallim ordusunun gelecek vazifesiyle meşgul bulunuyor. Bu asil ve yüce örnek Türk tarihinin benzeri ender bulunan kıymetli hatıralarından biri olacaktır.”* yazısıyla eğitimdeki büyümenin en az cephede silahlı mücadele kadar önemli olduğuna dikkat çekmiştir¹³⁶⁷. Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa, 16 Temmuz 1921'de Maarif Kongresi'ni açarken o zamana kadar sürüp gelen okuma ve yetiştirme yanlışının ulusun gerilemesinde en önemli nedenlerden biri olduğunu söylemiştir. Türk idaresinin gerçek gelişmesinin yabancı düşüncelerden uzak, Türklerin ulusal ve tarihsel doğasına uygun bir kültür ile sağlanabileceğini söyleyerek¹³⁶⁸ bu kongrenin önemi ve hedefinden bahsetmiştir.

Maarif Kongresi çalışmaları savaş dolayısıyla bir sonuca varılamadan bitirilmiştir. Ele alınan başlıca konular ise şunlar olmuştur: İlkokul ve orta öğretim programları, köy öğretmeni yetiştirilmesi¹³⁶⁹.

¹³⁶⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2008)*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2008, 320-321.

¹³⁶⁷ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 320-321.

¹³⁶⁸ Behçet Kemal Çağlar, *Bugünün Diliyle Atatürk'ün Söylevleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968, 75-77.

¹³⁶⁹ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 321.

3.2. 1923 VE SONRASI BİTLİS'TE EĞİTİM

1923-1924 yıllarında Türkiye’de anaokulu olan vilayetlerin listelendiği Devlet Salnamesinde Bitlis’e ait herhangi bir kayıt mevcut değildir¹³⁷⁰. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, 1923’te tüm Türkiye’de 4.894 ilkokul, 341.941 öğrenci ile bu öğrencilere eğitim veren 10.238 öğretmen vardı¹³⁷¹.

Bitlis ilinde Cumhuriyet öncesi dönemde yoğun şekilde gerçekleştirilen eğitim faaliyetleri maalesef Cumhuriyetin İlanı sırasında ve sonrasındaki dönemde kısa vadede aynı gelişmişlik düzeyinde devam ettirilemedi. Bunun en önemli sebebi muhakkak Bitlis’in savaşın ağır yükünü taşımış olmasıdır. Savaşın olumsuz etkileri nüfusun azalmasında, sanayinin durmasında ve ticaretin sekteye uğramasında da kendisini göstermiştir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Tatvan henüz kurulmamış, Ahlat ise büyükçe bir köy görünümünde olmuştur. Belirtilen dönemde Bitlis ilinde ilköğretim faaliyetlerine Cumhuriyetin ilk yıllarında başlanabilmesine karşın lise eğitimine yaklaşık 30 yıl sonra başlamıştır. Bu bağlamda Bitlis Lisesi 1952’de açılmıştır. Bu okulun açılmasıyla lise açılmalarına da ağırlık verilmeye başlanmıştır¹³⁷².

TBMM II. Dönem Bitlis milletvekili Resul Sıdkı Bey, 1 Aralık 1923’te TBMM Başkanlığına göndermiş olduğu yazısında, vilayet merkezi olan Bitlis kazasında istiladan evvel birçok medresenin bulunduğunu hatırlatmıştır. O dönemde birçok talebenin ilim tahsil etmekle meşgul oldukları halde şimdilerde yalnızca bir medrese ile sınırlandığını ve bu yüzden ilim öğrenmek isteyenlerin bundan mahrum kalmış olduğundan bahsetmiştir. Resul Sıdkı Bey, çözüm olarak da, ilmen yükselmek hususunda 1340 (1924)

¹³⁷⁰ Devlet Salnamesindeki kayda göre; Adana vilayetinde 1, Edirne’de 3, İstanbul’da 8, Eskişehir’de 4, Ordu’da 1, İçel’de 1, Burdur’da 1, Bolu’da 1, Tekfurdağı’nda 4 adet anaokul mevcuttur (*T.C. Devlet Salnamesi (1925-1926)*, 160).

¹³⁷¹ Önder Duman, “Samsun’da Eğitim (1923-1950)”, Osman Köse (Ed.), *Gelenekten Moderniteye Samsun 1923-1950*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, No: 6, Samsun 2014, 81.

¹³⁷² Arıncı, “Bitlis İlinin Eğitim Tarihi”, 50. Yeşil Bitlis gazetesinin 29 Temmuz 1953 tarihli sayısındaki haberine göre 1953 yılında açılmasına karar verilen lise binasının yerinin tespiti için şehre gelen Milli Eğitim Bakanlığı Müsteşarı Reşat Tardu’nun yerleşkeyi gezmesi neticesinde en uygun yerin Çörük düzlüğü olduğu kabul edilmiştir. Bina inşaatının da 1954 yazına bırakılması kararlaştırılmıştır (*Yeşil Bitlis*, 29 Temmuz 1953, 81, 1). Ancak bu tarih Bitlis Lisesi’nin ilk açılış tarihi olmayıp kendi binasında eğitim vermesinin planlandığı bir tarihtir. Zira 1951 yılı Eylül ayında Bitlis Halkevi binasının Bitlis Lisesine tahsis edilmesi ile alakalı Başbakan Adnan Menderes, Diyarbakır Milletvekili Kamil Taysi Bey’e bir telgraf göndermiştir (B.C.A., 30.1.0.0-50.301.8: 1). Liseye tahsis edilecek binanın daha önceki dönemlerde de gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı’ndan önce bir öğretmen okulu tesisi için yeni baştan inşa edilen ve savaşın başlamasıyla boş kalan büyük binanın 1937’de Bitlis Lisesi’ne tahsis edilmesine şehir halkı çok sevinmiştir. Böylece senelerce ortaokul tahsili ile yetinen bölge çocukları lise eğitimini de burada alabilmişlerdir (*Son Posta*, 25 Ocak 1937, 5).

senesinden itibaren Bitlis'te Dar'ul Hilafe medresesi inşasının Şeriyye ve Evkaf Vekaletine havale edilmesi talebinde bulunmuştur¹³⁷³. Bu husus Başvekil imzasıyla 5 Aralık 1923'te Şeriyye ve Evkaf Vekaleti Celilesine gönderilmiştir¹³⁷⁴. Bu suretle talep Başvekil tarafından onaylanmış oldu. Ancak 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrasında medreseler hakkında alınan karardan dolayı Bitlis'te Dar'ül Hilafe Medresesinin açılmadığı anlaşılmaktadır. Zira Osmanlı medreselerinin son şekli olarak ortaya çıkan Dar'ül Hilafe Medreseleri 1914-1924 yılları arasında faaliyet yürütmüştür¹³⁷⁵.

1923 yılsonu itibariyle genelde Türkiye, özelde ise Bitlis'in mevcut eğitim durumu istatistiksel olarak karşılaştırıldığında şunları söylemek mümkündür:

Tablo 3.2. Türkiye'nin 1923 Yılı Sonunda Mevcut Eğitim Durumunu Gösteren Çizelge¹³⁷⁶

	Öğrenci	Öğretmen	Okul	Öğrenci sayısı/Genel nüfus %	Bir öğretmene düşen öğrenci sayısı
Meslek Okulu	6.547	583	64	0,054	29
Lise	1.241	513	23	0,01	2
Ortaokul	5.905	796	72	0,05	7
İlköğretim	341.941	10.238	4.894	2,85	33
Toplam	355.634	12.130	5.053	2,96	29

Türkiye'nin genel nüfusunun 12 milyon olarak hesaplanmasına mukabil öğrenci sayısının genel nüfusun ancak %2.96'sına tekabül etmesi şüphesiz Türkiye'nin eğitimi açısından kötü bir tablo oluşturmaktadır.

Cumhuriyetin ilan edildiği tarihlerde, Bitlis'in merkez ilçesinde 2, Tatvan, Ahlat ve Adilcevaz ilçelerinde 1'er ilkokul bulunmaktadır¹³⁷⁷.

¹³⁷³ B.C.A., 30.10.0.0-6.33.14: 3.

¹³⁷⁴ B.C.A., 30.10.0.0-6.33.14: 1.

¹³⁷⁵ Hasan Yıldız, Son Osmanlı Medresesi: Dârü'l Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi'nin Müfredat Programlarının Hazırlanma Sürecine İlişkin Bir Değerlendirme, *Milli Eğitim*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 215, Ankara 2017.

¹³⁷⁶ Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, 21. Yahya Akyüz'e göre rakamlar biraz farklıdır. Türkiye genelinde 336.061 öğrenciyle 4.894 ilkokul, 5.095 öğrenciyle 72 ortaokul mevcuttur (Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 350, 357).

¹³⁷⁷ T.C. Bitlis Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğü, *Stratejik Plan 2015-2019*, Bitlis 2015, 14.

Tablo 3.3. 1923-1924 Yılları Arasında Bitlis'te İlköğretimde Okul ve Öğrenci Sayılarını Gösteren Çizelge¹³⁷⁸

Vilayet	Yıl	Genel ve Resmi İlkokullar						Ortaöğretimler												Gündüzlü ilkokullarla yetimhaneler			Toplam öğrenci sayısı
Bitlis	1923-1924	Okul sayısı			Öğrenci sayısı			Ortaokul						Lise						K	E	T	338
								Okul sayısı			Öğrenci sayısı			Okul sayısı			Öğrenci sayısı						
		K	E	T	K	E	T	K	E	T	K	E	T	K	E	T	K	E	T	-	54	54	
		-	8	8	-	199	199	-	1	1	-	85	85	-	-	-	-	-	-	-			

Tabloda da görüldüğü üzere 1923-1924 yıllarında Bitlis'te 199 öğrenci mevcuduyla ilkokul sayısı 8, 85 öğrenci mevcuduyla ortaokul sayısı ise 1'dir. Lise ise hiç yoktur. Halbuki aynı tarihte ve benzer bölgede olmaları hasebiyle Hakkari'de hiç okul ve öğrenci yokken, Erzurum'da 3.794 öğrencisiyle 87 ilkokul, 170 öğrencisiyle 1 ortaokul, 146 öğrencisiyle de 1 adet lise mevcuttu. İlgili kaynakta öğretmen sayısı ise belirtilmemiştir¹³⁷⁹.

1923-1924 yıllarında Bitlis'teki ilkokul öğrencilerinin sayıları bir başka açıdan değerlendirilmek istenirse şöyle bir sonuç ortaya çıkar:

Ders yılı başında sınıflardaki mevcut öğrenciler sayıları itibariyle değerlendirildiğinde kız öğrenci hiç yokken erkekler, birinci sınıfta 119, ikinci sınıfta 73, üçüncü sınıfta 15 kişi olup toplamda 207'dir. Sene içerisinde fakirlikten dolayı 2, diğer sebeplerden dolayı 6 öğrenci okulu terk etmiştir. Genel sınavlar öncesinde sınıflardaki mevcut öğrenci sayısı ise birinci sınıfta 113, ikinci sınıfta 71, üçüncü sınıfta 15 erkek öğrenci olmak üzere toplamda 119 öğrenci vardır. Yapılan sınavların neticesinde 136 öğrenci sınavdan geçerken 63 öğrenci geçememiştir. Böylece öğrenci sayısı 199'a gerilemiş oldu¹³⁸⁰. Nüfusa orantılandığında Bitlis'te okuyan öğrenci sayısı şehir nüfusunun neredeyse %0.7'sine denk gelmektedir. Bu da kötü olan ülke ortalamasının da altında olduğu anlamına gelmektedir.

¹³⁷⁸ Maarif Vekâleti İhsaiyat Mecmuası, 1923-1924, 60-61.

¹³⁷⁹ Maarif Vekâleti, 1923-1924 İhsaiyat Mecmuası, Matbaa-i Amire, İstanbul 1925, 60. 1929-1930 ders yılı için lise ve orta mekteplere nerelerden ve ne gibi şartlar dahilinde kız ve erkek alınacağını gösteren tabloda Erzurum Lisesi'ne Bayazıt, Bitlis, Erzincan, Erzurum, Hakkari, Kars ve Van şehirlerinden öğrenci temin edildiği görülmektedir (Cumhuriyet, 19 Ağustos 1929, 5).

¹³⁸⁰ Maarif Vekâleti, 1923-1924 İhsaiyat Mecmuası, 57.

Tablo 3.4. 1923-1924 Yıllarında Bitlis'teki Genel İlkokullarla Ortaokullara Eklenmiş İlk Kısımlarında, Ecnebi/Cemaat Okullarında Mevcut İlk Öğretim Öğretmenlerini Gösteren Çizelge¹³⁸¹

Genel Toplam	19		
Leyli İbtidailerle Dar'ul Eytamlarda	Toplam	5	
	Erkek	5	
	Kadın	-	
Ecnebi ve Cemaat Mekteplerinde	Toplam	-	
	Erkek	-	
	Kadın	-	
Orta Tahsil Mektepleri İlk Kısımlarında	Erkek ve Kız Muallim Mekteplerinde	Toplam	-
		Erkek	-
		Kadın	-
	Liselerde	Toplam	-
		Erkek	-
		Kadın	-
	Orta Mekteplerde	Toplam	6
		Erkek	6
		Kadın	-
Resmi ve Umumi Mekteplerde	Toplam	8	
	Erkek	8	
	Kadın	0	
Yıl	1923-1924		
Vilayet İsmi	Bitlis		

¹³⁸¹ Maarif Vekâleti, 1923-1924 İhsaiyat Mecmuası, 64-65; "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1418.

Yukarıdaki iki tablo beraber değerlendirildiğinde Bitlis genelinde toplam öğretmen sayısı 19 iken öğrenci sayısı 338'dir. Buna göre her öğretmene düşen öğrenci sayısı 17'dir. Türkiye genelinde 1 öğretmene düşen öğrenci sayısının 33 olduğuna yukarıda değinilmişti. Bu da Bitlis'te öğrenci sayısına oranla öğretmen sayısının Türkiye ortalamasının üstünde olduğunu göstermektedir.

1923-1924 yıllarında Türkiye genelinde 4.894 ilkokul, 72 ortaokul, 23 lise, 20 öğretmen okulu, 44 meslek okulu, 1 darülfünun ve 8 yüksekokul olmak üzere toplamda 5.062 okul mevcuttu. Öğrenci sayısı olarak da ilkokullarda erkek öğrenci sayısı 273.107, kız öğrenci sayısı 62.954 olmak üzere toplam 341.941 öğrenci; ortaokullarda toplam öğrenci sayısı 5.905, liselerde ise toplam öğrenci sayısı 1.241 olarak kaydedilmiştir¹³⁸².

1924-1925 yıllarında Türkiye genelinde 5.987 ilkokul, 64 ortaokul, 19 lise, 26 öğretmen okulu, 44 meslek okulu, 1 darülfünun ve 8 yüksekokul olmak üzere toplamda 6.149 okul mevcuttu. İlkokullardaki öğrenci sayıları erkeklerde 301.387 iken kızlarda 88.987 olmak üzere toplam 390.368'dir. Ortaokullardaki öğrenci sayıları ise 7.976'i erkek, 2.076'sı kız olmak üzere toplam öğrenci sayısı 10.052'dir. Liselerde ise 1.622'si erkek, 612'si kız olmak üzere toplam öğrenci sayısı 2.234'tür¹³⁸³. Türkiye genelinde bir önceki döneme göre artış oranı; okul sayısında %17.8, öğrenci sayısında %11.7 olmuştur.

Kazım Dirik Paşa'nın Bitlis'te Valilik yaptığı 1924-1926 yılları arasında 6 dershaneli 1 Numune Mektebi, 1 kız ilkokulu, bunlara ilâve olarak her mahallede tamamen resmi birer ilkokul olmak üzere 6 ilkokul hizmete girdi¹³⁸⁴. Bu dönemde bütün ülkede bulunan tek devreli erkek liselerinin sayısı 31 iken bunlardan 1'i de Bitlis'te bulunmaktaydı. Ancak açılan okulların en büyük sorunlarından birisi de öğretmen okulu mezunu öğretmenlerin bulunmamasıdır. Bu durum Bitlis'te yeni açılmış olan Numune Mektebi Müdürü Şükrü Bey'in beyanatından da anlaşılmaktadır. Şükrü Bey beyanatında Van ve Bitlis'teki mekteplerin hiçbirinde öğretmen okulu mezunu bir öğretmenin bulunmadığından yakınmıştır¹³⁸⁵.

¹³⁸² BİUM, *Maarif 1923-32 İstatistikleri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1933, 2.

¹³⁸³ BİUM, *Maarif 1923-32 İstatistikleri*, 2.

¹³⁸⁴ Bitlis İl Yıllığı (1971), 105-106. Halen Kazım Paşa'nın adını taşıyan caddeye açılan ve 1924 yılında yaptırılıp 1925-26 ders yılında öğretime açılan Kazım Paşa İlköğretim Okulu da bahsi geçen okullar arasındadır (Dirik, *Vali Paşa Kâzım Dirik*, 172).

¹³⁸⁵ Abdülaziz Kardaş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bitlis'teki Eğitim Durumuna Bir Bakış", *Van YYÜ SBE Dergisi*, 36, Van 2017, 284.

1925-1926 yıllarında Türkiye genelinde 5.975 ilkokul, 68 ortaokul, 21 lise, 26 öğretmen okulu, 33 meslek okulu, 1 darülfünun ve 10 yüksekokul olmak üzere toplamda 6.134 okul mevcuttu. Öğrenci sayısı olarak da ilkokullarda 313.893 erkek, 92.895 kız olmak üzere toplam 406.788 öğrenci vardı. Ortaokullarda 8.917 erkek, 2.705 kız olmak üzere toplam 11.622 öğrenci mevcuttu. Liselerde ise 1.923 erkek, 825 kız olmak üzere toplam öğrenci sayısı 2.748'dir¹³⁸⁶.

Tablo 3.5. 1924-1925 ve 1925-1926 Yıllarında Bitlis'te İlkokul, Öğrenci ve Öğretmen Sayılarını Gösteren Çizelge¹³⁸⁷

	Genel ve Resmi İlkokullarda							Yatılı İlkokul ve Yetimhanelerde
Vilayet-Yıllar	Okul sayısı			Öğretmen sayısı	Öğrenci sayısı			1924-1925 döneminde yatılı ilkokullardan Bitlis'te 1 okul ve burada 53 öğrenci bulunmaktaydı.
	Kız	Erkek	Toplam		Kız	Erkek	Toplam	
Bitlis 1924-1925	2	12	14	-	50	252	302	
Bitlis 1925-1926	3	18	21	-	80	520	600	Yatılı ilkokullarda Bitlis'te 3 erkek okulu ve 115 öğrenci bulunmaktaydı.

Maarif Vekâletinden Dâhiliye Vekâletine 20 Haziran 1925'te bir yazı gönderilmiştir. İlgili yazıda, Doğu vilayetlerine yapılacak bir seyahat ile Vakıflardan Maarife devredilen kütüphaneler hakkında bir inceleme yapılması istenmiştir. Bu inceleme sırasında da kaza merkezlerinde, hatta nahiyelede kurulması planlanan asri halk kütüphaneleri için nelerin lazım geleceği hakkında Maarif Vekâletine yardımların temini ricasında bulunulmuştur. Dâhiliye Vekili imzasıyla 22 Haziran 1925'te gönderilen yazıyla Bitlis'in de aralarında bulunduğu birçok vilayete inceleme maksadıyla seyahat yapmak arzusunda olduğu bildirmiştir¹³⁸⁸. Yazının devamında, hizmet mahallerindeki

¹³⁸⁶ BİUM, Maarif 1923-32 İstatistikleri, 2.

¹³⁸⁷ Kardaş, *Cumhuriyet Dönemi'nde Van Gölü*, 89. TBMM'nin 23 Ekim 1924 tarihli oturumunda konuşan Maarif Vekili Vasıf Bey, yatılı ilkokul mekteplerinin ne amaçla ve nerede açıldığına dair sorulan bir suale vermiş olduğu cevapta; memleketin bir çok yerinde hususi idarelerin lazım olduğu kadar ilkokul tahsili temin edilememesinden dolayı Maarif Vekâletinin yatılı ilkokulları açmak ve bu suretle köy çocuklarını okutmak esasından dolayı 20 yatılı ilkokulun açıldığını söylemiştir. Zikredilen yerler arasında Bitlis de vardır (TBMM Z.C., 23.10.1924, D. 2, C. 9, İ. 47, 35).

¹³⁸⁸ B.C.A., 180-09-0-0-8.50.1: 1-2.

ilköğretimlerin geliştirilmesi için vilayetlerin azami ölçüde dikkat etmeleri hatırlatılmıştır. Yine kanun gereği okullara ait maaşlar ve masrafların vaktinde ödenmesi hususunda valilere gerekli emrin verilmesi, Maarif Vekâletine devrolunacak vakıf binalarının çeşit ve mahiyeti hakkında Maarif ve Vakıf İdareleri arasında sınırları belirlenen ayrılıkların kanun dairesinde halli istenilmiştir¹³⁸⁹.

Yeniden okul ve öğrenci sayısına dönülecek olunursa, 1925 yılında Bitlis Orta Erkek Mektebinde gündüzlü olarak parasız 8, paralı 24 olmak üzere 32 öğrencinin olduğu anlaşılmaktadır¹³⁹⁰. Memur ve öğretmenler istatistiğine bakıldığında ise asil kadroda 3 memur, vekaleten yok, öğretmen olarak asil kadroda 5 ve vekaleten de 5 öğretmen olmak üzere toplamda 13 personel çalışmaktaydı¹³⁹¹.

1926 yılında Mekteb-i Sultani'nin kapanması sonucu aynı yıl Bitlis Ortaokulu açılmıştır. 1928 yılında, yani harf devriminin yapıldığı yıllarda, Bitlis merkezde 2 ilkokul; biri o zamanki adıyla Numune Mektebi (Kazım Paşa İlkokulu), diğeri Kız Mektebi (Gazipaşa İlkokulu) vardır¹³⁹². 1926 yılı Devlet Salnamesine göre Bitlis'te o yıl 20 adet okul ve bunlara devam eden 438 öğrenci vardır¹³⁹³. 1926-1927 tarihli Devlet Salnamesine göre Bitlis merkezde bir ortaokul ile beraber 10 adet ilkokul bulunmaktaydı. Bu okullara devam eden öğrenci sayısı da 326 olarak gösterilmiştir¹³⁹⁴.

Cumhuriyet Hükümeti, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim-öğretimde de çağdaşlaşma atılımı başlatmış ve bölgesel farklılık göstermeden dönemin imkânları nispetinde ülkenin genel eğitim faaliyetlerini düzenlemeye yönelik adımlar atmıştır. Bu adımlar içerisinde 22 Mart 1926'da Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun uygulanması için kabul edilen "*Maarif Teşkilatı Hakkında Kanun*" ile Talim ve Terbiye Kurulu ve Maarif Eminliklerinin kurulması yer almıştır. Bu hususta ülke genelinde 13 yerleşim biriminde¹³⁹⁵ Maarif Eminliği uygulamasına geçilmiştir. Bu faaliyetler arasında Doğu bölgesinde okullaşma oranını arttırma, öğrenci sayısı karşısında öğretmen ihtiyacını

¹³⁸⁹ B.C.A., 180-09-0-0-8.50.1: 3.

¹³⁹⁰ Bu yılda Bitlis'te yatılı ortaokul olmadığından sayı belirtilmedi (*T.C. Devlet Salnamesi (1925-1926)*, 170).

¹³⁹¹ *T.C. Devlet Salnamesi (1925-1926)*, 170-171.

¹³⁹² T.C. Bitlis Valiliği İl MEM., *Stratejik Plân*, 8.

¹³⁹³ *T.C. Devlet Salnamesi (1925-1926)*, 518.

¹³⁹⁴ *T.C. Devlet Salnamesi (1926-1927)*, 713.

¹³⁹⁵ Bu yerler İstanbul, Ankara, İzmir, Edirne, Erzurum, Trabzon, Gaziantep, Adana, Elazığ, Van, Antalya, Konya ve Sivas'tır.

gidermenin yanı sıra eğitimin maddi gereksinimlerinin de karşılanmasına başlanmıştır¹³⁹⁶.

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren maarif bütçesinde, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı sonrası 1931 ve 1932 yıllarında kısmen bir azalmaya gidilse de sonraki yıllar bütçe yeniden arttırılmıştır. 1930 yılında Maarif bütçesi 9.710.297 iken 1931’de 7.967.092, 1932’de ise 7.195.324 TL idi¹³⁹⁷. Fakat kalkınmasını çoğunlukla eğitime dayandıran ve yeni kurulmakta olan bir devlet için bu rakamlar pek de iç açıcı değildi. Bundan dolayı Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki bazı vilayetlerdeki idareciler, İl Özel İdare bütçesi maarif tahsisatının arttırılması yönünde taleplerde bulunmuşlardır. İl Özel İdaresi maarif ödeneklerinin yetersizliği sebebiyle çözümü; sayım, kazanç, arazi ve müsakkafat (bina) vergilerinin arttırılmasına yönelik kararlar alarak bulmaya çalışmıştır¹³⁹⁸.

Ülkenin gelişmesinde en önemli unsurlardan biri olan eğitim ve öğretim işlerinde Cumhuriyet Hükümeti hala istenilen düzeyi yakalayabilmiş değildi. Bu durum aslında zorunlu bir gidişat olmuştur. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti Birinci Dünya Savaşı ve devamında Milli Mücadele’yi yaşayan adeta bir enkaz yığınına devralmıştı. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere Sakarya Savaşının olduğu zamanlarda toplanmış Maarif Kongresi kısıtlı imkânlarla rağmen eğitimi daha ileriye taşımak için önemli kararlar almıştı. Ancak o dönemin bütçesi buna pek de imkân tanımamıştır.

Tablo 3.6. 1921-1927 Yılları Srasında Eğitime Ayrılan Bütçeyi Gösteren Çizelge¹³⁹⁹

Yıllar	Maarif Bütçesi (TL)	Yıllar	Maarif Bütçesi (TL)
1921	390.412	1926	7.054.056
1922	1.136.064	1927	7.541.727
1923	3.033.003	1928	9.631.033
1924	6.178.505	1929	9.323.432
1925	7.517.999	1930	9.710.297

Tabloya bakıldığında eğitime ayrılan bütçede sürekli bir artış görülmektedir. Aslında bu durum devlet bütçesiyle de paralel olarak sürdürülmüştür. Mesela 1930 yılına

¹³⁹⁶ Kardaş, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Bitlis’teki Eğitim Durumuna Bir Bakış”, 285.

¹³⁹⁷ Bahattin Demirtaş, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim ve Öğretim (1923-1938)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 41, Mayıs 2008, 80.

¹³⁹⁸ Demirtaş, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim ve Öğretim”, 80-81.

¹³⁹⁹ B.C.A., 30.1.0.0-90.559.4.

kadar devlet bütçesindeki artış eğitim bütçesine de olumlu yansımışken, 1930'dan sonra devlet bütçesindeki düşüş eğitime de olumsuz yansımıştır. 1925'ten sonraki düşüşün sebeplerinden birisi; Aşar Vergisi'nin kaldırılmış olmasıdır. 1930'dan sonraki düşüşün sebeplerinden birisi de; 1929 Dünya Ekonomik Buhranı olmuştur¹⁴⁰⁰.

Vilayet Hususi İdarelerinin eğitime ayırdığı bütçenin yetmemesinden dolayı bazı kararlar alındı. Bu karar hemen hemen bütün ülkede olduğu gibi Bitlis'te de uygulandı. Bitlis Vilayet Hususi İdaresinin eğitime ayırdığı payın yetmediği anlaşıldığından 24 Ekim 1927 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararı çıkarıldı. Buna göre Maarif Vergisi Kanunu'nun ikinci maddesi gereğince bahsi geçen vilayetin sayım ve kazanç vergileri %35, arazi ve müsakkafat vergileri de %25 oranında arttırıldı¹⁴⁰¹. Ancak bu artış da yetmemiş olacak ki, 22 Haziran 1927 tarihli ve 1130 numaralı kanunun ikinci maddesi gereğince 17 Şubat 1928 tarihli kararnameyle Bitlis vilayeti sayım ve kazanç vergilerinde %45, arazi ve müsakkafat vergilerinde de %22 oranında artış sağlandı¹⁴⁰².

Tablo 3.7. Bitlis'in 1927-1928 Yıllarına Ait İlk ve Ortaokullar ile Öğrenci Sayılarını Gösteren Çizelge¹⁴⁰³

Yıllar	İlkokul				İlkokul (yatılı)		Ortaokul	
	Erkek		Kız		Erkek		Erkek	
1927-1928	Öğrenci sayısı	Okul sayısı	Öğrenci sayısı	Okul sayısı	Öğrenci sayısı	Okul sayısı	Öğrenci sayısı	Okul sayısı
	520	18	80	3	115	2	109	1

1927- 1928 yıllarında Bitlis-Ahlat yatılı okulunda 1. sınıfta 28, 2. sınıfta 17, 3. sınıfta 15, 4. sınıfta 9, 5. sınıfta 7 erkek öğrenci olmak üzere toplam 76 öğrenci mevcut olup kız öğrenci bulunmamaktaydı¹⁴⁰⁴.

1929'da Bitlis'in Muş'a bağlanmasından sonra Bitlis'te mevcut memleket hastanesi ve ortaokulun da Muş'a nakledilmesi gündeme geldiğinde Bitlis Eski Milletvekili Sadullah, Bitlis Belediye Başkanı Arif, Ticaret Başkanı Nusret, Müftü Abdulbari, Tüccar Hafız ve Hamdi imzalarıyla Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'ya 13 Ekim 1931'de bir telgraf gönderildi. Telgrafta mektep ve hastanenin Bitlis'ten kaldırılmamasını ve Muş ili

¹⁴⁰⁰ Kardaş, *Cumhuriyet Dönemi'nde Van Gölü*, 91.

¹⁴⁰¹ B.C.A., 30.18.1.1-26.58.9.

¹⁴⁰² B.C.A., 30.18.1.1-29.44.1.

¹⁴⁰³ Eralp Yaşar Azap, *Bitlis Salnameleri (Devlet, Vilayet, Maarif)*, Betav, İstanbul 2017, 227.

¹⁴⁰⁴ Maarif 1923-32 İstatistikleri, 29.

için de ayrıca hastane ve mektep açılarak Bitlis'in de bunlardan mahrum edilmemesi konusuna değinmişlerdir. Bu telgrafa 17 Ekim 1931'de verilen cevapta; Bitlis orta mektebinin Muş'a nakli, Muş halkı tarafından telgrafla talep edilmiş ise de mektebin Muş'a naklinin mümkün olmadığı ancak gelecek ders yılında Muş'a ayrıca bir orta mektep açılmasının düşünüldüğü belirtilerek sorun halledilmiştir¹⁴⁰⁵.

1929 yılında Bitlis merkezde 500'e yakın öğrenci ve 5 ilkokulun bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedeni Bitlis'in 1929 yılında ilçe merkezi yapılarak Muş iline bağlanmasıdır. Bitlis'in 1936 yılında yeniden il statüsüne geçmesine kadar ilköğretilimsiz kalmıştır. 25 Aralık 1935 tarih ve 2885 no.lu kanun ile yeniden il haline getirilen Bitlis'te, bu tarihten itibaren bir yenileşme hareketi başlamıştır¹⁴⁰⁶.

Diğer taraftan 1928 yılının sonları Türkiye'de eğitim ve öğretimin önemli bir ivme kazandığı dönemdir. Özellikle harf inkılabının gerçekleştirilmesinden sonra topyekûn bir öğretim seferberliği bütün Anadolu'yu kuşatacak şekilde başlatılmıştır. Millet Mektebi Teşkilatına Dair Talimatname, 7284 sayılı kararname ile Resmi Gazete'nin 24 Kasım 1928 tarihli 1048 sayısıyla neşredildi. Buna göre, Millet Mektebi Teşkilatına Dair Düzenleme, Şuray-ı Devlet Heyet-i Umumiyesince incelenerek Şuray-ı Devlet Riyasetinin 8 Kasım 1928 tarih, 9111 numaralı tezkeresiyle tevdi edilen bağlı talimatnamenin yürürlüğe girmesi İcra Vekilleri Heyetinin 11 Kasım 1928 tarihli toplantısında kabul olunmuştur. Devamında da 52 maddelik bir talimatname yayınlanmıştır¹⁴⁰⁷. Millet Mekteplerinin devreye sokulmasıyla Bitlis'te de bu okullar için tahsisatlar düzenlendi. Bitlis'te Millet Mekteplerine ayrılan tahsisat 1928 yılı vilayet bütçesinde de belirtildi. 28 Ocak 1929'da yayımlanan kararnameyle Bitlis vilayeti 1928 bütçesinin 22/1. (Halk dershanelerinin ücretleri) maddesinin (Millet Mektepleri) namına değiştirilmesiyle bu maddeye 5.145 lira zam yapılmıştır¹⁴⁰⁸.

Millet Mekteplerinin çalışma metodundan kısaca bahsetmek gerekirse; Millet Mektepleri umumi teşkilatı sabit ve seyyar olmak üzere "A" ve "B" dershanelerinden oluşmaktaydı. Mektebi bulunan köy, şehir ve kasabalarda açılan millet mektebi dershanelerine sabit, mektepsiz köylere de daha sonradan eğitmen göndermek suretiyle

¹⁴⁰⁵ B.C.A., 30.10.178.226.7: 1-7.

¹⁴⁰⁶ T.C. Bitlis Valiliği İl MEM, Stratejik Plân 2015-2019, 15.

¹⁴⁰⁷ Resmi Gazete, 24 Kasım 1928, S. 1048, 1; "Millet Mektebi Talimatnamesi", Hâkimiyet-i Milliye, 23 Kasım 1928, 3-4.

¹⁴⁰⁸ B.C.A., 30.11.1.0-45.44.19.

faaliyetleri yürütmek üzere açılan dershanelere de seyyar denilmekteydi. Sabit ve seyyar olan “A” dershanelerinin vazifesi hiç okuma-yazma bilmeyenlere veya Arap harfleriyle okuma-yazma bilenlere yeni harflerle okuma-yazma öğretmektir. “B” dershanelerinin vazifesi ise okuma-yazmayı öğrenmiş vatandaşlara yaşamlarında gerekli olan temel bilgiler vermektir¹⁴⁰⁹.

Maarif Vekili Mustafa Necati Bey, 2 Aralık 1928’de valiliklere gönderdiği genelgede, Millet Mekteplerinde 1 Ocak 1929’dan itibaren derslere başlanacağını, bunun için de o zamana kadar her öğretmene bir Millet Mektebi dershanesi kurulacağını, bir kurs döneminde başarılı olamayanların öbür kursa katılacaklarını ifade etmiştir. Aynı zamanda tek öğretmenli köylerde hem A hem de B dershanesi açılacağını ifade ettikten sonra 10 Ocak 1929’daki bu işlerle ilgili sayısal verileri ve karşılaşılan zorlukları Vekâlete bildirmelerini istedi. Vekilin bu genelgesinden sonra 1928 Kasım sonu ve 1929 başlarında tüm yurttan yoğun bir Millet Mektebi açma faaliyeti başlamıştır¹⁴¹⁰.

Teşkilatın genel başkanlığı ve Millet Mektebi’nin başöğretmenliğini, Reis-i Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal Paşa kabul etmiş; ayrıca Büyük Millet Meclisi Reisi, Başvekil, vekiller, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi, Halk Fırkası Umumî Kâtibi de örgütün başkanları, genel müfettişleri, müfettiş görevlerini üstlenmişlerdir. Maarif Vekili örgütün genel başkanıydı. Ülkede, yaşı 15 ile 45 arasında olan kadın erkek, okula gitmemiş tüm vatandaşlar da Millet Mektebinin öğrencisi sayılmışlardır. Askerde olanlar, okuma-yazma eğitimini kışlalarda, subaylardan ve okuryazar çavuşlardan almışlardır¹⁴¹¹. 1936’ya kadar Millet Mektepleri olarak faaliyetleri olan bu okullar 1936’dan itibaren Ulus Okulları olarak faaliyetlerine devam etmiştir. En aktif oldukları dönem ilk açıldıkları dönem idi. Sonraki dönemlerde rağbet gittikçe azalmıştır¹⁴¹².

Bitlis’in 1929’da Muş vilayetine bağlanmasından dolayı şehirdeki Millet Mekteplerinin Muş eksenli incelenmesi gerekmektedir. 1928-1929 yıllarında Bitlis’in de dahil bulunduğu Muş’ta dershane sayısı; 4 tanesi köyde olmak üzere 55, öğretmen sayısı 43’ü erkek, 12’si kadın olmak üzere 55, devam eden öğrenci sayısı ise 2.109’u erkek,

¹⁴⁰⁹ Maarif Vekilliği, *Millet Mektepleri Talimatnamesi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, 4; B dersliklerinde okuma-yazmanın yanı sıra hesap, sağlık bilgileri ile yurttaşlık eğitimi verilmiştir. Bu süre 4 aydan oluşmuştur. 1928-1965 yılları arasında yaklaşık 2 milyon kişi bu dersliklere devam etmiştir (Cevat Celep, *Halk Eğitimi, Kavramlar-İlkeler-Yöntemler-Teknikler*, Adım Yayıncılık, Ankara 1993, 82).

¹⁴¹⁰ Önder, *Türk Eğitim Tarihi*, 208.

¹⁴¹¹ Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, 51.

¹⁴¹² Duman, *Gelenekten Moderniteye Samsun*, 49.

1.308'i kadın olmak üzere 3.417'dir. Başarılı öğrenci sayısı ise 451 erkek ve 25 kadındır. 1929-1930 döneminde sayılarda oldukça önemli bir azalma meydana geldi. Bu dönemde dersane sayısı 18, öğretmen sayısı 18, devam eden öğrenci sayısı ise A şubesinden 480 erkek, 64 kadın, B şubesinden 98 erkek ve 2 kadın olmak üzere 644'tür. Sayılar bir sonraki dönem olan 1930-1931 yıllarında da neredeyse yarı yarıya inmiştir. Kayda göre dersane sayısı A şubesinde 6, B şubesinde 3 olmak üzere 9, öğretmen sayısı 9, devam eden öğrenci sayısı ise A şubesinde 175'i erkek, 98'i kadın, B şubesinde de 80 erkek olmak üzere 353'tür. Başarılı olan öğrenci sayısı ise kadın ve erkek toplamında 236'dır¹⁴¹³. 1931 yılı sonu itibarıyla Bitlis'teki Millet Mektepleri öğretim faaliyetlerine devam ederken 70 kadar öğrenci de düzenli olarak bu okullara devam etmekteydi¹⁴¹⁴. 1931-1932 yılları arasında kısmen bir iyileşme gözlenmiştir. Bu dönemlerde mevcut dersane sayısı A şubesinde 11, B şubesinde 2 olmak üzere 13; öğretmen sayısı 13, devam eden öğrenci sayısı ise A şubesinde kadın, erkek ve A, B şubesinin toplamı olarak 453'tür. Bunlardan başarılı olanların sayısı ise toplamda 270'tir. 1932-1933 yıllarında da bu rakamlarda yine bir düşüş yaşanmıştır¹⁴¹⁵. Dersane sayısı A, B şubesi olarak 13, öğretmen sayısı 13, devam eden öğrenci sayısı ise A ve B şubelerinin toplamı 400'dür. Bunlardan başarılı olanların sayısının toplamı ise 180'dir. 1933-1934 yıllarında hem okul hem de öğrenci sayılarında hayli düşüş yaşanmıştır. Okul sayısı 6, öğretmen sayısı 6, devam eden öğrenci sayısı 257, başarılı olan öğrenci sayısı ise 85'tir¹⁴¹⁶. 1934-1935 yıllarında açık olan okul sayısı 4, öğretmen sayısı 4, öğrenci sayısı 151'dir¹⁴¹⁷.

Bitlis'in bağlı bulunduğu Muş vilayetinin 1934 yılı içerisinde eğitim öğretim bütçesi 60 bin lira kadardır. O sene bütçenin onayını müteakip merkez de dahil olduğu halde birçok kaza ve köy mekteplerinde esaslı tamirat ve inşaat yapılması planlanmıştır. O dönemde vilayet dahilinde 20 okul mevcuttur. Bunların 4 tanesi Bitlis kazasında olup 2'si tam devrelidir. Ayrıca yine Bitlis'te 75 mevcutlu bir ortaokul vardır. Bu mekteplerde çalışan 44 öğretmenin 19'u yeni mezun olmuşlardır¹⁴¹⁸.

¹⁴¹³ *Maarif 1928-34 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul 1934, 36-37.

¹⁴¹⁴ *Son Posta*, 30 Aralık 1931, 8.

¹⁴¹⁵ 1932 yılının sonlarında Bitlis'te 1 ortaokul ve 4 ilkokul vardı (*Son Posta*, 23 Aralık 1932, 4).

¹⁴¹⁶ *Maarif 1928-34 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, 36-37.

¹⁴¹⁷ *Maarif İstatistiği 1928-1935, Millet Mektepleri Faaliyeti*, Hüsnü Tabiat Matbaası, İstanbul 1935. 54-55.

¹⁴¹⁸ *Son Posta*, 7 Eylül 1934, 4.

Bitlis çevresinde kültür faaliyeti seneler geçtikçe artan bir hızla ilerlemiştir. Vilayetin 1'i orta ve 11'i ilk olmak üzere 12 okulu vardır. 1938 yılı itibariyle bu okullara devam eden öğrenci sayısı 1.200 ü bulmuştur. Önceki yıla nazaran kültür bütçesi de yükseltilmiş ve öğretmen sayısı arttırılmıştır. Simek nahiyesinde yeni bir mektep açılması ve Tatvan'daki okulun da yatılı hale dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır¹⁴¹⁹.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye genelinde okur-yazar oranında düşük bir seyir izlenmiştir. 1927 yılı nüfus sayımına göre Türkiye genelinde 7 yaş üzerindeki okuma-yazma bilenlerin oranı erkeklerde %17.42, kadınlarda ise %4.63'tür. Genel nüfus içerisindeki okur-yazar sayısına oranı %10.58'dir. Bu suretle okuma-yazma bilmeyenlerin oranı ise %89.42'dir¹⁴²⁰. Aynı nüfus sayımına göre Bitlis'teki okuma bilenlerin oranı erkeklerde %4.92 iken, bayanlarda %0.13 idi¹⁴²¹. Bitlis bu oran ile sıralamada bayanlarda en son sırada yer alırken, erkeklerde sondan dördüncü sırada yer alabilmiştir.

1935 yılı nüfus sayımında Bitlis, Muş vilayetine bağlı bulunduğu için Umumi Nüfus Tahririnde Muş vilayeti başlığı altında değerlendirilmiştir. Buna göre; 1935 yılı nüfus sayımına göre Bitlis merkez nüfusu 31.319'dur. Sonradan Bitlis'e bağlanacak Mutki'nin toplam nüfusu 9.783'tür¹⁴²². Araştırmalar neticesinde bu dönemde Bitlis'te yaşayan halkın okur sayısında herhangi bir kayda ulaşamamıştır.

1937'de 2'si köyde, 9'u kentte olmak üzere Bitlis, ilkokul seferberliği dışında kalmış, eğitim programı da uygulanmamıştır. Planlı dönemde ilkokul sayılarında önemli artışlar olmuştur. 1937'de Bitlis ilinde 1.000 dolayındaki toplam ilkokul öğrencisinin yaklaşık %75'i kent ilkokullarında bulunmaktaydı. Kent ilkokullarındakinin yaklaşık %25'ini de kız öğrenciler oluşturmaktaydı. Aynı yıl öğretmen sayısı da 26'ya çıkmıştır. Öğrenci sayısı ise 900 idi¹⁴²³. O yıl Bitlis'te boş bulunan ortaokul doğal ilimler öğretmenliğine Doktor Ömer Kayaalp'in atandığı bildirilmiştir. Ayrıca Birinci İlkokulu

¹⁴¹⁹ *Son Posta*, 24 Nisan 1938.

¹⁴²⁰ BDİE, 28 *Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929, 22.

¹⁴²¹ BDİE, 28 *Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III*, 22.

¹⁴²² BİGD, *Genel Nüfus Sayımı, 20 Ekim 1935*, C. 59, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1937, 9.

¹⁴²³ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1417-1418.

da yeni tutulan ve tamiratı biten Kızılmescit Mahallesiinde Posta Mütcaahhidi Abdullah Bey'in evine taşınmış ve 3 Ekim 1938'den itibaren derse başlanmışır¹⁴²⁴.

Bitlis'in yeniden 1936'da il haline getirilmesinin meyveleri 1940 yıllarında görölmektedir. Buna göre 1935'te 11 olan okul sayısı, 1940–1941 yılları arasında 15'e yükselmiştir. Yine 1935'te 613 olan öğrenci sayısı, 1940–1941 yıllarında 1.126'ya yükselmiştir. Bu dönemin en önemli sorunu Bitlis'te henüz bir lisenin olmayışdır. Bu yüzden gençlerin çoğu dışarıya gidip okumak zorunda kalmış, gidemeyenler ise ilköğretimden sonra okula devam edememiştir¹⁴²⁵.

4 Nisan 1940'ta CHP Genel Kâtipliğine, Bitlis Milletvekilleri Tefvîk Temelli ve Ahmet Süreyya Örgceevren tarafından gönderilen yazıda; vilayet içinde maarif teşkilatının Bitlis şehri ile kaza merkezlerine ve bir iki nahiyeye münhasır olduğu ifade edilmiştir. Bu tarihte köylerde okul yoktur. Kasabalarda da mevcut okullar Ahlat müstesna üçer sınıflı ve tek öğretmenlidir. Maarif Vekilinin görüşüne nazaran vilayet merkezinde ve bütün vilayet dahilinde okulu olan mahallelerde okuma çağında bulunanlarla okumakta olanların yüzdclik oranı çok azdır. Kız çocukların okumalarına çok da önem verilmemektedir. Vilayetin 125.000 lirayı bulmayan gelir bütçesinden eğitim-öğretime ayrılan miktar 29.500 lira kadardır. Bu paranın 24.000 liradan fazlası o dönemki okulların öğretmenlerinin maaşlarına verilmiş ve 5.400 lirası da diğcr zaruri ihtiyaçlara sarf olunmuştur. Şu halde Bitlis vilayeti içinde köylüyü Türkçe konuşmaya alıştıracak kadar okutabilmek için kaza ve nahije merkezlerinden başlayarak köylere kadar ortak yatılı ve yatısız köy okulları tesis etmek gerekmiştir¹⁴²⁶. Dr. Beryl Parker tarafından hazırlanan ve 1939'da yayımlanan Türkiye'de ilk tahsil hakkındaki raporda, köy çocuklarının yeteneklerini geliştirmek için önemli bir yolun açılması ön görölmüştür. Saptanan yol

¹⁴²⁴ *Yurd Yolu*, 3 Ekim 1938, S. 71, 2. 1940 yılı nüfus sayımında nüfus miktarları dışında herhangi bir istatistiksel veri kayıt altına alınmadığı için Bitlis'te okur sayısına da ulaşamadı.

¹⁴²⁵ T.C. Bitlis Valiliği İl MEM, *Stratejik Plân 2015-2019*, 9. Anlaşıldığı üzere Bitlis Lisesi, Birinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce kapanmış ve uzun bir süre de öğrenci almamıştır.

¹⁴²⁶ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 23-24. Köy okulları hakkında John Dewey'in tavsiye ettiğı bazı hususlar olmuştur. Dewey'e göre; "özellikle yabancı memleketlerde farklı komisyonların inceleme yapacakları en önemli meseleler, köy mektepleri ve köylerin inkişafı için kooperatif şirketlerini incelemek ve bu hususta da Danimarka maarif teşkilâtı hakkında bilgi edinmek gerekmektedir. Araştırma yapan bu komisyonların her biri ziyaret ettikleri farklı okul sistemleri hakkında yazılmış eserleri toplamakla yetinmemeli, bu husustaki neşriyatın düzenli bir surette getirtilmesinin sebeplerini temin etmelidirler. Beden terbiyesi ile çocuk bahçeleri dahil olduğu halde ilkokul mekteplerinin elişi faaliyetini inceleyecek komisyonlar, ziyaretlerini Birleşik Devletlere kadar genişletmelidirler" şeklinde tavsiyelerde bulunmuştur (John Dewey, *Türkiye Maarifi Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939, 11).

milli gelişim programı olmuştur. Fakat bütün köylerde okul tesis etmek biraz daha zaman alacaktır. Yüksek eğitim görmek isteyen öğrencileri seçmek, onları büyük kentlere göndermek, diğer taraftan tahsilden dönenler ile şehir hayatına dönenler arasında düzeni kurmak kolay değildir. *“İlkokula kayıt edilen öğrenci miktarı çoğaldıkça memleketten uzağa doğru olan göç de fazlalaşır ve neticede memleketin iktisadi düzeni önemli derecede sarsılabilir”*; şeklinde rapor verilmiştir. Devamında *“Türkiye’nin köy yatılı okullarının artması durumunda, eğer bu okulları idare eden kimseler, bütün yönleriyle grupta yaşamının imkânlarını takdir edebilirlerse bu müesseseler köy bölgeleri için birçok iyilik vadedebilecektir”* denilmiştir¹⁴²⁷.

1943 yılına gelindiğinde Bitlis’in bu dönemdeki eğitim durumu Hasip Aytuna’nın 2 Şubat 1943 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği teftiş raporunda öğrenilmektedir. Bu rapora göre Bitlis dahil diğer Doğu vilayetlerinde mecburi tahsil tatbik edilememektedir. Bazı vilayetlerde yalnız kazalarda birer ilkokul mevcut olup köyler tamamen okulsuzdur. Okuma çağındaki çocuklar tahsilsiz kalmış, birçok köyde okul dahi açılmamıştır. Dolayısıyla eğitim durumu genellikle zayıf olup okul çağında olup okula gitmeyen çocukların sayısı, okula gelenlerden birkaç misli fazla olmuştur. Son iki üç seneden beri birçok öğretmen silahaltına alındıklarından hususi idareler onların yerlerini de dolduramadığı için öğretmen açığı artmıştır¹⁴²⁸. Bu izahlardan sonra raporda, eğitimle alakalı ne tür tedbirin alınabileceği hususunda tavsiyeler de yer almaktadır. Bu tavsiyelerden bazıları özetle şöyledir:

a) Vilayetlerin ve hususi idarelerin halk yardımını da temin ederek ilkokul binaları ve öğretmen evleri yaptırmaları ve nahiye merkezlerinde yatılı bölge ilkokulları açmaları teşvik edilmeli,

b) Buralara yalnız iki sene müddetle ve maaş zammı gibi maddi menfaatler temini suretiyle, merkezden tayinli idealist eğitimci veya Köy Enstitüleri mezunları gönderilmeli ve bunlardan arzu edenlerin daha fazla kalmalarına müsaade edilmeli,

c) Buralara tayin edilecek ve gönderilecek eğitimci ve öğretmenlere her türlü kolaylıklar gösterilmeli, bunların emir ve mesuliyetlerine birer radyo verilmeli, bazı

¹⁴²⁷ Beryl Parker, *Türkiye’de İlk Tahsil Hakkında Rapor*, Devlet (Maarif) Basımevi, İstanbul 1939, 38-39.

¹⁴²⁸ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 87.

ihtiyaçlarını yakın merkezlerde taksitle ödemek şartıyla temin edebilmeleri için kendilerine vilayet merkezlerinde 5-6 maaş nispetinde kredi açılmalı,

d) Vilayetlere gönderilecek öğretmen ve öğretmenlerin orta tahsil çağına gelmiş çocukları varsa bunların devlet okullarında parasız yatılı talebe olarak alınmaları hususu temin edilmeli,

e) Bölgenin, lisesi olmayan Bitlis, Van, Muş vilayetlerinden Maarif Vekâletinin liselere alacağı parasız yatılı talebe sayısını birkaç misline çıkarmalı,

f) Bitlis vilayetinin Van Gölü kenarında bulunan ve güzel bir iskelesi olan Ahlat kazasında ve Adilcevaz nahiyesinde bir inşaat usta okulu ve kısmen Köy Enstitüsü karakterinde (fakat daha kısa devreli) bir sanat ve meslek okulu açılmalıdır¹⁴²⁹.

Yukarıdaki tavsiyelerden de anlaşılacağı üzere bilhassa Doğu vilayetlerindeki kısıtlı imkanlardan dolayı öğretmenlerin uzun vadede buralarda kalamadıkları anlaşılmaktadır. Bu sorunun hallolması ile öğretmen ve haliyle okuyacak talebe sayısının da çoğaltılması hedeflenmiştir. Diğer taraftan bölgenin coğrafyası ile de birebir alakalı (Adilcevaz ve Ahlat'ta inşaat usta okulunun açılmak istenmesi gibi) eğitim öğretim programları hazırlanması amaç edinilmiştir.

1937-1943 yılları arasındaki ilköğretim atılımı pek de Bitlis'e yansımadı. Bu dönemde öğretmen sayısı 26'dan yalnızca 32'ye çıktı. Öteki illerde öğretim hizmetlerine büyük katkısı olan öğretmenler, Bitlis'te görevlendirilmemiştir¹⁴³⁰.

Feyzi Kalfagil'in 13 Aralık 1944 tarih ve 39 sayılı raporuna istinaden, Adilcevaz'da o yıl itibariyle beş sınıflı, üç öğretmenli bir ilkokul mevcut olup üç öğretmenden birinin çalışamayacak bir durumda olduğu, diğer ikisinin de çalışıyor olduğu aktarılmıştır¹⁴³¹.

Yine Kalfagil'in 4 Aralık 1944 gün ve 35 sayılı raporuna göre; Tatvan merkezde ve Reşadiye nahiyesinde birer olmak üzere iki okul vardır. Tatvan'daki okul iki dershaneli, beş sınıflı ve iki öğretmenlidir. Öğretmenlerden biri askerde diğeri ise işinin başındadır¹⁴³².

¹⁴²⁹ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 88-90.

¹⁴³⁰ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1418.

¹⁴³¹ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 42.

¹⁴³² B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 50.

Bitlis ilinde konuşulan dil hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse; Türkiye genelinde olduğu gibi Bitlis şehrinde de günlük konuşulan dilin yabancı kelimelerden arındırılması ve giyim kuşam hususunda hükümetin aldığı bir takım tedbirler vardır. Yurd Yolu gazetesinde çıkan habere göre; Vilayet İdare Heyeti, kadınların peçe yerine şemsiye kullanmak göreneğini sona erdiren bir karar almıştır. Yine gazete haberine göre halkın Kürtçe, Arapça gibi gayri millî lisanla çarşı, pazar ve sokaklarda konuşmamaları gerektiği hususunun halk tarafından da olumlu karşılandığı ifade edilmiştir. Ayrıca gazete haberinde yükselmek ve başarılı olmak için millî bünyesine, millî dil ve kültürüne sadık kalmak mecburiyetinde olan milletin Kürtçe ve Arapça yasağını bütün hassasiyetle takip etmesinin millî bir dava olarak görüldüğü yazılmıştır. Bunun yanı sıra, 1939 senesinde İzzeddin Çağpar'ın Siirt valiliği sırasında Siirt'te çok kötü bir alışkanlık haline gelen Arapça ve Kürtçe konuşanların şiddetle takip edildiği ve çok faydalı neticeler alındığı hakkında bir yazı da gazetede sayfalarında yer bulmuştur¹⁴³³.

CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal, 7 Eylül 1944'te Ankara'dan itibaren başlayan ve 15 Eylül 1944'ten itibaren de Muş'tan Van'a doğru süren bir seyahat gerçekleştirmiştir. Yaptığı seyahat esnasında kaleme almış olduğu raporunda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da şehirlerin parti teşkilatı taşımaya elverişli olmayışının sebebinin vilayetlerden kaza, nahiye ve köylere doğru indikçe okuma-yazma bilenlerin azlığından değil, Türkçe dilini bilen insanların bulunmamasından kaynaklandığını ifade etmiştir. Raporun devamında Esendal, Doğu vilayet merkezlerinde evlerde Türkçe dilinin kullanılmasına rağmen, merkezden biraz uzak yerleşimlerde Türkçe bilinmediği için bu yerleşim yerlerinin bilhassa pazar kurulan muhitlerinde Kürtçe yahut Arapça kullanıldığını aktarmıştır. Kazalara doğru gidildikçe Türk dili konuşanlar azalmaktadır. Ev dilleri ise Türkçe değildir. Nahiye ve köylerde Türkçe hemen hemen hiç kalmaz. Raporda; ayrıca büyük bölgede Türklerin ağırlıklı olarak bulunduğu vilayet merkezleri ile Ahlat, Erciş, Bismil gibi kazaların pek az olduğuna değinilmiştir¹⁴³⁴.

Ankara'nın bölgede konuşulan dili takip ettiğini gösteren farklı kayıtlar da olmuştur. Mesela; Bitlis ilinin genel durumu hakkında Feyzi Kalfagil'in 14 Mart 1945 gün ve 61 sayılı raporunda halkın konuşma diline özellikle değinilmiştir. Rapora göre, Çukur bucağının Muşakşın köyünde içerisinde Türkçeden farklı kelime ve manalar

¹⁴³³ Yurd Yolu, 27 Nisan 1940, S. 369, 1.

¹⁴³⁴ B.C.A., 490.1.0.0-571.2274.1: 84.

barındıran türküler söylenmiştir. Kalfagil, raporunda, bu hususi duruma daha önce de değindiğini ifade etmiştir. Kalfagil, 5 Ekim 1944 gün ve 14 sayılı ve 31 Ekim 1944 gün ve 25 sayılı yazısında, bahsedilen türkünün Suriye veya Irak'taki Kürt milliyetçileri tarafından kaleme alındığı, Şeyh Ahmet ve Şeyh Masum vasıtalarıyla gönderilip propagandasını yaptırdıkları ihtimali üzerinde durmuştur. Ayrıca raporda geçtiği üzere, Çukur bucağı'nın Muşakşın köyünde 1944 Ağustos ayının ilk haftasında yapılan bir düğünde Govend (Halay) denilen oyun oynanırken dengbej (şarkıcı) ve halayın başını çeken o köyde oturan Ahmet Dilo adındaki bir şahsın Kürtçe söylediği bir şarkı ile İsmet İnönü aleyhinde nakaratlar kullanılmıştır¹⁴³⁵.

1945 yılı nüfus sayımında Bitlis'in nüfusu 71.950 olarak kaydedilmiştir. Bu rakamın 54.324'ünü 7 yaş ve üzeri nüfus oluşturmuştur. 7 yaş ve üzeri okuma bilen erkek nüfus sayısı 5.293, kadın okur sayısı ise 722 olmak üzere toplamda okur sayısı 6.015'tir. Orantıya bakıldığında ise bahsi geçen okumayı bilen erkek nüfusun genel nüfusa oranı %18.7 iken kadın nüfusun genel nüfusa oranı ise %2.8'dir¹⁴³⁶. İlçe sınırları içinde okuma çağında 975 kız ve 1.476 erkek olmak üzere 2.451 çocuk vardır. Ancak okullara devam eden öğrenci sayısı 389'dur. Diğer taraftan, Ahlat merkezinde biri 5 öteki 3 sınıflı olmak üzere 2, Adilcevaz bucağında da 5 sınıflı 1 ilkokul, yani bütün ilçede yalnız 3 okul mevcuttur. Bu okul binalarının 3'ü de eski ve haraptır. 1945 yılı içerisinde Adilcevaz merkezinde 1 ilkokul yapılması için halk kendiliğinden teşebbüse geçmiştir. Köylerde beş senelik bir programla Köy Enstitüsü mezunları için 8 ilkokul yaptırılmaya 1945 yılından itibaren başlanılmıştır. Yine aynı sene hepsinin yerleri tespit ve temin edilerek temelleri de açılmıştır. O sene 2 okulda beşinci sınıftan 31 kadar mezun alınacağı tahmin edilmiştir. Adilcevaz'da bu dönemde ortaokul yoktur. İlkokul mezunlarından ortalama ancak 5 tanesi Bitlis ortaokuluna devam etmiştir. 1944 yılında ilk defa Dicle Köy Enstitüsüne 10 kadar öğrenci yollanmıştır. Biri merkezde, öteki Adilcevaz'da 2 halkevi ve Misk bucak merkezi Purhus köyünde 1945'te açılmış olan 1 halkodası vardır. Ahlat Halkevi ise yarım kalmış yeni bir binadadır. Misk bucağında da yeni bir halkodası binası

¹⁴³⁵ B.C.A., 30.10.0.0-85.558.10: 13-14. Bahsi geçen Ahmet Dilo daha sonra söylediği şarkılardan ötürü Cumhurbaşkanına hakareten tutuklandı (B.C.A., 490.1.0.0-627.63.2: 48-49).

¹⁴³⁶ BİGM, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1950, 175.

yapılmak üzeredir. Adilcevaz'daki Halkevi ise belediyeye ait hükümet binasının iki odasını işgal etmiştir¹⁴³⁷.

Tablo 3.8. Cumhuriyetin İlk 20 Yılında Türkiye Geneli İlköğretimlerdeki Öğrenci ve Öğretmen Sayılarını Gösteren Çizelge¹⁴³⁸

Yıllar	Okul sayısı	Öğretmen sayısı	Öğrenci sayısı
1923-1924	4.894	10.238	341.941
1924-1925	5.987	13.822	390.368
1925-1926	5.975	14.309	406.788
1926-1927	6.023	15.810	437.928
1927-1928	6.042	15.194	461.985
1928-1929	6.599	15.718	477.569
1929-1930	6.562	15.308	469.071
1930-1931	6.598	16.318	489.299
1931-1932	6.713	16.973	523.611
1932-1933	6.733	15.064	567.963
1933-1934	6.345	15.123	591.169
1934-1935	6.402	15.083	647.501
1935-1936	6.275	14.949	688.100
1936-1937	6.123	14.698	711.728
1937-1938	6.700	15.775	764.691
1938-1939	7.862	17.120	813.532
1939-1940	9.417	19.047	905.139
1940-1941	10.582	20.564	955.957
1941-1942	12.516	20.687	961.659
1942-1943	11.156	21.424	972.093

Yukarıdaki tablo incelendiğinde ilkokul sayılarında sürekli bir artış gözlenirken, öğretmen sayısında 1932 yılına kadar olan artış meyli 1932'den 1937'e kadar tersine dönmüştür. 1937'den sonra yeniden yükselişe geçmiştir. Öğrenci sayısında da okul sayısındaki gibi sürekli artış olmuştur. Ancak Bitlis'te yukarıda ayrıntılı olarak incelendiği üzere her 3 kategoride de sürekli dalgalanmalar olmuştur.

¹⁴³⁷ *İdare Dergisi, İçişleri Bakanlığıınca Çıkarılır*, Temmuz-Ağustos 1945, 175, 206-207.

¹⁴³⁸ B.C.A., 30.1.0.0-90.559.4.

Tablo 3.9. Cumhuriyetin İlk 20 Yılında Türkiye Geneli Ortaokullardaki Öğrenci ve Öğretmen Sayılarını Gösteren Çizelge¹⁴³⁹

Yıllar	Öğrenci sayısı	Okul sayısı	Öğretmen sayısı
1923-1924	5.905	72	799
1924-1925	10.052	64	720
1925-1926	11.622	68	760
1926-1927	15.263	68	791
1927-1928	19.858	78	698
1928-1929	23.225	78	815
1929-1930	25.398	82	982
1930-1931	27.093	83	1.068
1931-1932	30.316	80	630
1932-1933	35.658	108	1.390
1933-1934	42.522	119	1.140
1934-1935	46.120	118	2.354
1935-1936	52.496	118	2.403
1936-1937	62.936	125	2.648
1937-1938	74.107	140	2.840
1938-1939	84.355	150	3.402
1939-1940	92.327	155	3.744
1940-1941	102.839	159	3.660
1941-1942	101.111	170	3.714
1942-1943	93.038	175	3.788

Yukarıdaki tabloda da ortaokul sayısında sürekli artış izlenirken öğretmen sayısında özellikle 1931’de ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Öğrenci sayısında ise cumhuriyetin ilk yılında iki katı artış izlenmişken sonraki yıllarda düzenli bir artış meyli gözlenmiştir. Bitlis’te ise yukarıda da değinildiği üzere, okul sayısında pek bir değişiklik yaşanmazken öğrenci sayısında sürekli artış olmuştur.

¹⁴³⁹ B.C.A., 30.1.0.0-90.559.4.

Tablo 3.10. Cumhuriyetin İlk 20 Yılında Türkiye Geneli Liselerdeki Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayılarını Gösteren Çizelge¹⁴⁴⁰

Yıllar	Öğrenci sayısı	Okul sayısı	Öğretmen sayısı
1923-1924	1.241	23	513
1924-1925	2.234	19	555
1925-1926	2.748	21	671
1926-1927	3.152	19	563
1927-1928	3.819	19	594
1928-1929	4.168	20	510
1929-1930	4.746	19	578
1930-1931	5.699	22	637
1931-1932	6.480	25	1.637
1932-1933	7.843	62	1.827
1933-1934	9.876	71	1.315
1934-1935	10.113	68	1.044
1935-1936	13.876	65	1.029
1936-1937	17.508	68	1.050
1937-1938	21.000	68	1.164
1938-1939	24.582	74	1.314
1939-1940	26.401	77	1.499
1940-1941	27.387	79	1.455
1941-1942	30.035	81	1.497
1942-1943	30.749	80	1.662

Yukarıdaki tabloya göre; lise kategorisindeki okul, öğretmen ve öğrenci sayısında küçük dalgalanmalar görüldüğü halde sürekli bir artış yaşanmıştır.

22 Ekim 1950’de yapılan Genel Nüfus Sayımına göre Türkiye’nin toplam nüfusu 20.947.188’dir¹⁴⁴¹. Bitlis’in nüfusu ise 1945 yılına göre %23.18’lik bir artış ile 88.634 olmuştur¹⁴⁴². Aynı sayım istatistikine göre; 5 yaş ve üzeri olup Türkiye genel nüfusunun yaklaşık %85.3’üne tekabül eden 17.856.865’lik nüfusun 71.193’ü Bitlis’e aittir. Bu sayının da 37.150’si erkek, 34.043’ü ise kadındır. Okur-yazarlık itibariyle incelendiğinde, erkeklerde 29.511, kadınlarda ise, 32.740 kişi okuyup yazma bilmemekteydi. Okuyup yazma bilenlerin sayısı ise erkeklerde 7.561 iken kadınlarda 1.208’dir. Geriye kalan 173

¹⁴⁴⁰ B.C.A., 30.1.0.0-90.559.4.

¹⁴⁴¹ BİGM, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, İstanbul 1961, 3.

¹⁴⁴² BİGM, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, 9.

kişi ise incelenememiştir¹⁴⁴³. Şu durumda Bitlis'in 5 yaş ve üzeri nüfusunun %12.32'si okuma-yazma bilmekte, %87.44'ü ise okuma-yazma bilmemektedir. Bu da Bitlis'teki okur-yazar oranının Türkiye ortalamasının hayli altına düştüğünü göstermektedir. Netice itibariyle, 1927 yılında yapılan nüfus sayımı ile 1950 nüfus sayımı karşılaştırıldığında, aynı yaş kategorisinde okur-yazar oranının %5.05'ten, %12.32'ye çıktığı gözlemlenmektedir. Türkiye genelinde ise 1927 nüfus sayımına göre okur-yazar oranı %10,8 iken bu oran 1950 nüfus sayımına göre %32.37 olmuştur. Yani Bitlis'te 23 yıllık süre zarfında okur-yazar sayısında 2,5 kat artış yaşanmışken Türkiye geneli yaklaşık 3 katı bir artış olmuştur.

1941–1945 yılları, Bitlis'te eğitimin durakladığı dönemdir. Bu dönemde okullaşma oranında herhangi bir artış olmamıştır¹⁴⁴⁴. Bunun nedenlerinden biri, bu dönemde İkinci Dünya Savaşı'nın sürüyor olmasından dolayı eğitime ayrılan bütçenin azlığı ve öğretmenlerin kısıtlı imkânlarla Doğu'ya gönderilmesidir.

1945–1950 yılları, Bitlis'te eğitim ve öğretim alanında gelişmenin sağlandığı dönemdir. Nitekim 1940–1945 arası 15 olan okul sayısı 99'a yükselmiştir. Bu dönemle ilgili olarak diğer önemli bir nokta da; Ahlat'ta bir ortaokulun açılmasıdır. 1949 yılında ise Bitlis merkez için önemli sayılabilecek bir gelişme; Bitlis Erkek Sanat Enstitüsünün eğitim öğretime başlamış olmasıdır. Bitlis'te, 1953–1954 öğretim yılında, Bitlis Lisesi eğitim ve öğretime başlamış ve özellikle ilköğretimden sonra üst öğrenime devam edemeyen öğrencilerin eğitimlerine devam etmesi lisenin açılması ile sağlanmıştır¹⁴⁴⁵.

Feyzi Kalfagil, 14 Mart 1945 gün ve 61 sayılı raporunda, bilhassa İkinci Dünya Savaşı sonrası Bitlis'in eğitim durumuna değinmiştir. Şöyle ki: Bitlis köyleri ufak ve az nüfuslu olduklarından ilköğretimi sağlamak için her tarafta yatılı bölge okulları açılması uygun görülerek köyler 53 bölgeye ayrılmış ve o kadar okul binası yapılması uygun görülmüştür. Bunların öğretmenleri ancak beş yıl sonra gelmeye başlayacağı için binaların bu süre zarfında bitirilmesi yolunda gerekli tedbir ve kararlar il makamınca alınmıştır. Bu tedbirler şunlardır:

¹⁴⁴³ BİGM, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, 221.

¹⁴⁴⁴ T.C. Bitlis Valiliği İl MEM, *Stratejik Plân*, 9.

¹⁴⁴⁵ T.C. Bitlis Valiliği İl MEM, *Stratejik Plân*, 9. Bitlis'te 1947'de lise kurma derneği kurulmuş ve bu uğurda mücadele verilmiştir. O dönemde kurulması planlanan lise için ayrıca bir bina yapılmayacağı, ortaokulun arka kısmına ilave edilecek pavyonlarla ihtiyacın karşılanacağı söylenmiştir (*Yeşil Bitlis*, 3 Kasım 1952, 9, 1).

a) Üç yıl içinde her bölgenin köy bütçelerine okul binaları için tahsisat koydurulacak, bu paralar köylüye bölüştürülerek toplanıp bankaya yatırılacaktır. Bu suretle, üç yılda binaların paraları bankaya yatmış bulunacaktır.

b) Arsalar hazırlanacak, tapuya bağlanacak ve iki yıl içinde taşları, üçüncü yıl içinde de ağaçları hazırlattırılacaktır.

c) 1944 yılından itibaren bölge okulu yapılacak her köyde, okul ve öğretmen için lâzım olan toprak tedarik edilecek, tapuya bağlanacaktır.

d) Dördüncü ve beşinci yıllarda da binalar yaptırılacak ve öğretmenlere hazır bulundurulacaktır¹⁴⁴⁶. Bu şekilde yapılan planlamalar neticesinde köylerde daha modern eğitim için beş yılın sonunda hazırlıklar tamamlanmış olacaktır.

Raporda mevcut okullardan da bahsedilmiştir. Bütün ilçelerde 15 ilk ve 1 ortaokul vardır. 1941 sayımına göre tahsil çağında 6.484 kız, 8.149 erkek olmak üzere toplam 14.633 çocuk varken, 1942-1943 yılında 164 kız, 948 erkek olarak 1.112 çocuk kaydedilmiştir. 1943-1944 yılında ise 157 kız, 1.033 erkek olmak üzere toplam 1.190 çocuk okula kaydedilmiştir. İlkokullardan 11'i kasabalarda, 4'ü ise bucak merkezi olan köylerdedir. Ancak kasabalardaki okullar yeterli olmamakla beraber sağlıklı koşullar da taşıyamaktaydılar. Bucak okullarındaki durum ise, merkeze bağlı Simek ve bucak merkezlerinde Maarif Vekâletinin gönderdiği plana göre ve sağlam olarak binaları yapılmış ve hazır bir vaziyetteydi. Tatvan ilçesine bağlı Reşadiye bucak merkezindeki bina 1941'de yapılmış olduğundan yeni ve öğretmen evi de mevcut durumdaydı. Mutki ilçesinin Huyut bucak merkezindeki okul binası o yıl yaptırılacaktır. O yıl çocuklar geçici bir binada okutulmuştur¹⁴⁴⁷.

Okulların yapım çalışmasıyla eğitime yapılan önemli yatırımlara rağmen öğretmen konusunda sıkıntılar uzun süre yaşanmıştır. İlkokul öğretmen kadrosu 32 iken 16 Haziran 1944'de öğretmenlerden 9'u asker, kadronun 10'u ise boştu. Ders yılı içerisinde 13 asil ve 14 vekil öğretmenle çalışılmış, vekil öğretmenler ehliyetli olmadığı ve ehil de bulunmadığı için hiçbir fayda sağlanamamıştır. Asil öğretmenlerden bir kısmından uzun zaman istifade edilmemiş, 4'ü uzun süre hastalanmış, 2'si toprak mahsulleri vergisi işinden suiistimalleri görüldüğünden 6 Mayıs 1944'de tutuklanmış ve mahkûm edilmiş

¹⁴⁴⁶ B.C.A., 490.1.0.0-580.2040.2.

¹⁴⁴⁷ B.C.A., 490.1.0.0-580.2040.2.

olduklarından 1943-1944 ders yılında iyi bir netice alınmamıştır. Bitlis'te şehirdeki okulları ile her dört ilçeden 945 öğrenciye karşılık olarak 93 mezun, dört bucaktan 250 öğrenciye karşılık 12 mezun verilebilmiştir. Yani il genelinde 1.190 öğrenciye karşılık ancak 105 mezun verilebilmiştir¹⁴⁴⁸.

Ortaokulun öğretmen kadrosu 10'dur. 1943-1944 ders yılında 4 asil, 6 vekil öğretmenle idare edilmiştir. İçinde bulunulan 1944-1945 ders yılında ise ortaokulun 8 asil öğretmeni mevcut olup diğer iki kadronun da boş olduğu öğrenilmiştir. Kalfagil, 61 sayılı raporunda ayrıca tavsiyelerde de bulunmuştur. Bunlar içerisinde en dikkat çeken, bu gibi illere eski mezun ve askerliğini yapmış olan öğretmenlerin tayin edilmesidir¹⁴⁴⁹.

İhsan Olgun'un 10 Haziran 1947'de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda Bitlis'in mevcut eğitim durumu hakkında bazı malumat verilmiştir. Bitlis'te Milli Eğitim işlerinin çok geri bir durumda olduğu, o dönemde okuma çağında 10.972 çocuk bulunduğu ancak bunlardan yalnız 2.118'i okula devam ettiği ifade edilmiştir. Bunların, okuması zorunlu olan çocuklara oranı %3'tür. Olgun, yazısında ayrıca şunlara değinmiştir; o yıllarda il dâhilinde 32 öğretmen ve 10 eğitmen çalışmıştır. Okul binaları ise hiçbir şekilde ihtiyaçları karşılayacak düzeyde değildir. 4274 sayılı Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu'na göre, ilin farklı yerlerinde okul inşa edilmekte ise de devlet yardımı esaslı bir şekilde sağlanmadan köylü yardımı ile bu işlerin başarılmasına imkân yoktur¹⁴⁵⁰.

Yine aynı yazıda Bitlis'in eğitim konusundaki eksiklikleri de dile getirilmiştir. Buna göre:

-Merkezdeki ortaokul kadrosunda eksiklik vardır.

-Gerek yerleşkenin ihtiyacını karşılamak bakımından ve gerekse gençleri sanat sahibi ve tahsilli olarak yetiştirmek bakımından Bitlis'te bir erkek sanat okulu açılması lazımdır.

-Ahlat ilçesinde halkın dağılmasını önlemek ve kalkınmayı temin etmek amacıyla bir köy enstitüsünün bir an önce açılmasına ihtiyaç duyulmaktadır¹⁴⁵¹.

¹⁴⁴⁸ B.C.A., 490.1.0.0-580.2040.2.

¹⁴⁴⁹ B.C.A., 490.1.0.0-580.2040.2.

¹⁴⁵⁰ B.C.A., 490.1.0.0-627.64.1: 7.

¹⁴⁵¹ B.C.A., 490.1.0.0-627.64.1: 22.

Bu dönemde Tatvan’da da eğitim ve öğretim faaliyetleri devam etmekteydi. 1929 yılında Tatvan’da bir ilkokul hizmet vermekteydi. Hatta bu durum 1940 yılına kadar da devam etmiştir. Bitlis Milletvekilleri Tefik Temelli ve Süreyya Örgüevren’in seçim daireleri bulunan Bitlis’e yapmış oldukları seyahatte hazırlamış ve 2 Nisan 1940’da CHP Genel Sekreterliğine göndermiş oldukları raporda, Tatvan’da üç sınıflı ve tek öğretmenli bir ilkokul mevcut olduğundan bahsetmişlerdir¹⁴⁵². 1948-1949 eğitim ve öğretim yılında Tatvan’da faaliyetlerini önceleri İşletme Otelі’nin bir odasında yürüten tek sınıflı ve toplam 25 öğrencisi olan bir ilkokul açılmış ve adına Tatvan İlkokulu denmiştir¹⁴⁵³.

Ortaöğretimde ise; Mekteb-i Sultani 1923’te de faaliyetlerini sürdürmüştür. Cumhuriyet döneminde Bitlis’in ilk ortaöğretim kurumu 1926’da kurulan Bitlis Ortaokulu’dur. Bu okulu 1948’de açılan Ahlat Ortaokulu, 1953-1954 öğretim yılında da Bitlis Lisesi takip etmiştir. Mesleki ve teknik öğretim kategorisine bakıldığında Bitlis’teki mesleki ve teknik öğretim kurumları arasında, Bitlis Erkek Sanat Enstitüsü 1949 yılında, Bitlis Kız Sanat Enstitüsü ise 1961 yılında açılmıştır¹⁴⁵⁴. 1954 yılında Tatvan Ortaokulu, ayrıca Adilcevaz’da Adilcevaz Ortaokulu eğitim-öğretime başlamıştır¹⁴⁵⁵.

1955-1960 yılları arasındaki dönem yatılı bölge okullarının temellerinin atılması bakımından önem arz etmektedir. Eğitimde fırsat eşitliğine imkân veren Milli Eğitimin amaçlarının gerçekleşmesinde önemli bir paya sahip olan yatılı bölge okullarının önemi oldukça fazladır. Bu anlamda, ilk atılım 1957 yılında Tatvan Yatılı Bölge Okulu, 1958’de Ahlat Yatılı Bölge Okulu’nun yapımıyla gerçekleştirilmiştir¹⁴⁵⁶.

3.2.1. Cumhuriyet Döneminde Norşin Medresesi ve Bitlis’in Sosyal Hayatına Etkisi

Medrese Arapça’dan gelme bir kelime olup sözlükte okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak anlamlarına gelen ders (dirase) kökünden bir

¹⁴⁵² B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 21. Diğer taraftan uzun süreden beri okulsuz kalan Tatvan kazası okula kavuştuktan sonra okur-yazar olmayan yaşlı halkın bu büyük ihtiyacını giderebilmek için gece dershanesi açıldığı ve öğretmen Zeynettin Uluer’in öğretme vazifesini üzerine aldığı görülmektedir (*Doğu*, 4 Şubat 1938, 4).

¹⁴⁵³ Mehmet Demirtaş, Oktay Subaşı, *Tatvan Tarihi*, Tatvan 2015, 178-179.

¹⁴⁵⁴ “Bitlis”, *Yurt Ansiklopedisi*, 1418.

¹⁴⁵⁵ T.C. Bitlis Valiliği İl MEM, *Stratejik Plân*, 14-15.

¹⁴⁵⁶ T.C. Bitlis Valiliği İl MEM., *Stratejik Plân*, 9.

mekân ismi veya ders okutulan yer, mektep olarak geçmektedir¹⁴⁵⁷. Medreselerin Orta Asya İslam memleketlerinde ortaya çıktığı kabul görmektedir. Karahanlılar, bu medreseleri Buhara, Balasagun, Yarkent, Taşkent, Kaşgar ve Semerkant gibi önemli memleketlere yaymışlardır. Karahanlı hükümdarlarının, medreselere çok önem vermelerinin altında temel iki neden yatmıştır. Bunlardan biri, İslamiyet'i benimseyen Türk boylarının yeni inanışlarını pekiştirme, yeni inanışları ile örtüşmeyen eski inanışlarını unutturmaktır. Diğer de; etraflarını çevreleyen Şii'lere karşı kendi Sünni-Hanefî inançlarını korumak amacıyla medreseleri bir araç olarak kullanmaktır¹⁴⁵⁸. Mehmed Zeki Pakalın'a göre, İslam âleminde ilk defa medrese yaptıran Türk ümarasından Nişabur hakimi Emir Nasr B. Sebüktekin'dir. Nişabur'da Medrese-i Nasırı'yi yaptırmış, devamı için de birçok emlak vakfetmiştir¹⁴⁵⁹.

Selçuklu dönemine bakıldığında ilk Selçuklu medreselerinin 1040'da Nişabur'da Tuğrul Bey tarafından kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. 1067 yılında Bağdat'da Sultan Alpaslan ve Veziri Nizamülmülk'ün çabasıyla Nizamiye Medreseleri adıyla medreseler kurulmuştur. Nizamiye Medreselerinde esas olarak din, hukuk, dil öğretimi yapılmıştır¹⁴⁶⁰. Nizamülmülk ile resmi olarak başlayan medrese inşasının önemli bir sebebi, o dönemlerde kuvvetlenen "Batını" propagandasına ve Mısır Fatımîlerinin bozguncu davranışlarına karşı daha etkili bir şekilde karşı koyabilmektir. Bu suretle korunan ehli-sünnet âlimleri ve sufileri, İslam'ın ve Selçuklu Devleti'nin bünyesini güçlendirmiştir¹⁴⁶¹.

Büyük Selçuklulardan sonra Zengiler ve özellikle de Eyyubiler zamanında Irak ve Suriye'de, Anadolu Selçukluları tarafından Anadolu'da diğer İslam Devletleri tarafından da İslam âleminin farklı yerlerinde pek çok medrese inşa edilmiştir¹⁴⁶².

¹⁴⁵⁷ Nebi Bozkurt, "Medrese", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXVIII, Ankara 2003, 327; Bekir Sıtkı Baykal, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981, 68; Şemsettin Sami, *Kamus-u Türki*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1901, 1313-1314.

¹⁴⁵⁸ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 21-22.

¹⁴⁵⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, C. 2, İstanbul 1971, 436.

¹⁴⁶⁰ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 43-44; Nizâm ül-Mülk'ün Bağdat'ta inşa ettirdiği medrese 1067'de büyük törenle açılmıştır. Medresenin cephesine yaptıracısından dolayı "*Nizamiye*" yazıldığından bu medreseye ve yaptırdığı diğer medreselere Nizamiye Medreseleri denilmiştir. Ünlü vezir, Nişabur, İsfahan, Rey, Herat, Basra, Belh, Merv, Amul, Musul, Hargird ve Tus'ta da medreseler kurdurmuştur (Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, 301-302).

¹⁴⁶¹ Mefail Hızlı, *Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2, C. 2, Y. 2, 1987, 276.

¹⁴⁶² Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, 302.

Osmanlılarda ilk medrese Orhan Gazi tarafından 1330'da beyliğin merkezi İznik'te yapılmıştır. İlk müderris olarak da Türk âlim ve mütefekkirlerinden Şerefüddin Davud-i Kayseri tayin edilmiştir. Bundan sonra Osmanlı vezirleri ve beylerbeyleri ile diğer ümeranın zapt edilen yerlerde cami, medrese, mektep, imaret vs. tesisler kurdukları görülmektedir¹⁴⁶³.

İslam eğitim sisteminin temel kurumu haline gelen medrese Osmanlılar döneminde mimari özellikleri, programı ve temsil ettiği imaj ile fiziki şartlarıyla önemli gelişmeler göstermiştir. Medrese bu dönemde sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksekokul ve üniversite eğitimine denk gelen İslami kimliği nedeniyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu olarak işlev görmüştür¹⁴⁶⁴. Medreseler, Osmanlı Devleti'nde ilmiye teşkilatının en önemli eğitim kurumu olarak değer kazanmıştır. Osmanlı döneminde Türk-İslam eğitim miras ve geleneğinin bir devamı niteliğindeki bu medreseler, uyguladıkları öğretim programı, temsil ettiği zihniyet ile önemli aşamalar kaydetmiştir¹⁴⁶⁵. Osmanlı ve öncesindeki Şark medreselerine¹⁴⁶⁶ bakıldığında bölgede ilk İslami dönemlerden süregelen ve köklü bir geleneğe sahip resmi olmayan İslami eğitim kurumlarıdır. Son dönemlerde yaygınlaşan modern eğitim kurumlarının yanı sıra yegâne eğitim kurumu medreselerdir. Tekkelerle birlikte İslami yaşantının devamlılığında birlikte var olmuşlardır. Halkın dini hayatının yanı sıra toplumsal hayatını da şekillendiren mollalar da bu medreselerde yetişmişlerdir¹⁴⁶⁷.

Osmanlı topraklarında Sahn Medreseleri'nin kurulmasıyla medrese teşkilatında yeni bir çılgır açılmış oldu. Çünkü bu medreseler İlahiyat ve İslam Hukuku Fakülteleri anlamına da gelmekteydi. Osmanlı'da bundan sonra kurulan medreseler de buna göre şekillenmeye başlamıştır¹⁴⁶⁸.

¹⁴⁶³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Basımevi, Ankara 1984, 2.

¹⁴⁶⁴ Mehmet İpşirli, "Medrese-Osmanlılar Dönemi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2003, 327.

¹⁴⁶⁵ Mahmut Zengin, Kübra Cevherli, "Osmanlı Medrese Sisteminde Eğitim-Öğretim Kadrosu Üzerine Bir Değerlendirme", Fuat Aydın ve dğr. (Ed.), *Osmanlı Medreseleri-Eğitim, Yönetim ve Finans*, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2019, 175-194.

¹⁴⁶⁶ Şark Medreselerinden kasıt Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki medreselerdir (Mehmet Halil Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2009, 12).

¹⁴⁶⁷ Mahmut Dünder, "Şark Medreselerinde Ezber ve Tekrar Yöntemi", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslamî İlimler Uluslararası Sempozyumu*, 2013, 411.

¹⁴⁶⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 3.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yer alan Bitlis, Hakkari, Mardin, Van ve Diyarbakır gibi yerlerde “Doğu Medreseleri” faaliyetlerine devam etmektedirler. Doğu merkezli medreseler tarikat ve seyda merkezli medreseler olarak iki kategoride incelenir¹⁴⁶⁹. Bu yerler arasında Bitlis de önemli merkezlerden biridir. Buralarda ilmi ve irfani etkileri ve feyizleri ülke sınırlarını aşan çok büyük simalar yetişmiştir. Bu hususta son iki asır boyunca Türkiye’nin ve Suriye’nin birçok bölgesini ve hatta Batı Avrupa’ya kadar uzanan geniş bir sahada İslami ve irfani manada şöhret kazanmış Seyid Fehim Arvasi, Seyid Abdulhakim Arvasi, Şeyh Abdurrahman Taği, Şeyh Fethullah Verkanisi, ve Hazret lakabıyla tanınan Şeyh Diyaüddin gibi birçok zat yetişmiştir¹⁴⁷⁰.

Bitlis’te Selçuklu ve Osmanlılar dönemi medreseleri İhlasiye (Gökmeydan), İdrisiye, Şerefiye, Yusufiye, Hatîbe (Hatibiye), Hacı Begiye, Nuhiye, Ahlakiye, Gazi Bey, Haliliye, Tağki İslam Zağmiye, Hamza Bey, Şekeriye (Şükriye) medreseleridir¹⁴⁷¹. Günümüz Bitlis Medreseleri de Şeyh Muhammed Masum, Şeyh Muhammed Hafit Efendi, Fethiye, Alaiyye, Şeyh Nasır, Hira, İbadullah Cami, Tevhid, Şeyh Burhanuddin, Geylani, Gayda, Hadikat’ül Ulûm, Medine Cami önemli ilim ve irfan merkezleri olmuştur¹⁴⁷².

Norşin, bölge insanı arasında hem kemmiyyet hem de keyfiyyet bakımından yüksek seviyede bir eğitim-öğretim yuvası olarak tanınmıştır. Norşin’de bu medreseye “*Mala Hazret/Seyda*” denilmektedir¹⁴⁷³. Genelde Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da faaliyet gösteren medreseler, kurumsal yapı ve aidiyetleri ile finanse edildikleri duruma göre farklı gruplara ayrılırlar. Norşin Medresesi, tekkeye bağlı olarak gelişme göstermiştir. Norşin, yörede en yaygın tarikat olan Nakşibendî Tarikatına bağlı bulunan ve Şeyh, Gavs, Hazret ve Seyda gibi manevi liderlik ifade eden unvanlara sahip kişilerin öncülüğünde tarikat faaliyetlerinin yürütüldüğü merkez olan ve Divan adı verilen tekkeye bağlı olarak kurulmuştur. Medrese, yaklaşık 15 ile 50 arasında değişkenlik gösterebilen talebe sayısı

¹⁴⁶⁹ Mustafa Keskin, “Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1), (Haziran 2017), 65-66.

¹⁴⁷⁰ M. Halil Çiçek, “Tatvan ve Çevresinde İlmi Çalışmalar ve Ohin Medresesi Örneği”, *I. Uluslararası Düünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2007, 566-567.

¹⁴⁷¹ Zülfiye Koçak, XVI. Yüzyıl Tapu Tahrir Defterlerine Göre Bitlis Medreseleri ve Medrese Vakıfları, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, C. 2, (Editörler: Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş), Ankara 2019, 209-230; İzzettin Ürek, *Günümüz Bitlis Medreselerinde Mantık Eğitimi (Norşin Medreseleri Örneği)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi S.B.E., Diyarbakır 2020.

¹⁴⁷² Ürek, *Günümüz Bitlis Medreselerinde Mantık Eğitimi*, 27.

¹⁴⁷³ Sadrettin Öztoprak, *Şark Medreselerinde Bir Ömür*, Beyan Yayınları, İstanbul 2003, 49.

ve 1 veya 2 müderrisle faaliyet göstermiştir. Bahsi geçen bu Norşin Medresesi Bitlis'in Güroymak ilçesine bağlı tarihi bir köy olan Norşin'de Seyda unvanıyla meşhur Şeyh Abdurrahman-ı Taği'ye¹⁴⁷⁴ nispetle Seydagiller ve bu zatın oğlu olup hazret unvanıyla meşhur Şeyh Muhammed Diyauddin'e nispetle kurulup yaşatılan medresedir¹⁴⁷⁵. Taği tarafından Norşin Medresesi 1875'de kurulmuştur¹⁴⁷⁶. Kurulduğu günden itibaren bölgede çok rağbet görmüş, hem tasavvufi eğitim öğretim yapılmış hem de medrese ilimleri okutulmuştur. Bu medresede öğrenim görmüş Sadrettin Öztoprak, Norşin Medresesi hakkında "*Yaş 13, istikamet Norşin. Büyük balıklar büyük denizlerde yetişirler*" diyerek bu medresenin öneminden bahsetmiştir¹⁴⁷⁷.

Yukarıda zikredilen Norşin Medresesi ve onun da içerisinde bulunduğu Şark medreselerinin tarihi Halil Çiçek'e göre 3 dönemde değerlendirilebilir. Bunlardan ilk dönem; medreselerin, bölgedeki eğitim-öğretim kurumlarının devlet ricalinin himayesinde olduğu dönemdir. Bir diğer dönem; devlet ricalinin himayesinin zayıfladığı dönemdir. Üçüncü dönem ise; devlet desteğinin olmayıp yasaklandığı Cumhuriyet sonrası dönemdir¹⁴⁷⁸. Norşin Medresesi'nin ilk kuruluş aşamaları ve Cumhuriyet sonrası dönemdeki aktif durumu şu şekilde olmuştur: Şeyh Muhammed Diyauddin, yeğeni (kardeşi Şeyh Abdurrahim'in oğlu) Şeyh Masum ile beraber Birinci Dünya Savaşı'na beraber katılmışlardır. Bu savaşta Şeyh Muhammed Diyauddin'in kardeşi Şeyh Muhammed Said şehit düşmüştür. Muhammed Diyauddin'in de kolu parçalandığından kolu kesilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Muhammed Diyauddin, Norşin'de

¹⁴⁷⁴ Seyda (Şeyh Abdurrahman-ı Taği) Tağ köyündendir. Tağ, Bitlis'in Hizan ilçesine bağlıdır. Babasının adı Molla Mahmut'tur. Bu aile aslen Şirvan'lıdır (Siirt'in ilçesi). Kadiri tarikatına mensup olarak bir süre Hoca Şeyh Abdulhadi (Çarçahi)'den ders görmüştür. Daha sonra Hizan'daki Gavs (Seyyid Sıbğatullah Arvasi)'in yanına gelmiş ve ondan halifelik almıştır. Gavs'ın vefatından sonra Şirvan'a gitmeye niyetlenmiş ancak oraya gitmeyip memleketine gitmiştir. Orada fazla kalmayıp Mutki'ye ve oradan da Norşin'e geçmiştir. Vefatına kadar da orada kalmıştır. Hicri 1304'te (1886) vefat etmiştir. Onun halifesi de Şeyh Fetullah'tır. Şeyh Fetullah Varkanisi, Ohin'lidir (Ohin Bitlis'e bağlı Koyunlu köyüdür). Şeyh Fetullah, Şeyh Alaattin'in babasıdır. Şeyh Alaattin, Şeyh Diyauddin (Hazret) in halifesidir (Diyarbakır'da ikamet eden Molla Mahmut Elçi Hoca ile 04.01.2021'de yapılan mülakattan). Seyda Şeyh Abdurrahman-ı Taği hakkında detaylı bilgi için bkz İbrahim Baz, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Taği, *Tasavvuf*, 34, 2014/2, 73-108.

¹⁴⁷⁵ Mehmet Yalar, "Tatvan ve Çevresinde Tarihi Medrese Geleneği", I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri, Beyan Yayınları, İstanbul 2007, 644-645. Şeyh Muhammed Diyauddin, Şeyh Abdurrahman-ı Taği'nin oğludur. Seyda'nın 6 oğlundan en büyüğüdür. Şeyh Muhammed Diyauddin, Şeyh Fetullah Varkanisi'den halifelliği aldıktan sonra Norşin'de kalarak medresede ders vermeye başlamıştır (Diyarbakır'da ikamet eden Molla Mahmut Elçi Hoca ile 04.01.2021'de yapılan mülakattan).

¹⁴⁷⁶ Baz, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Taği, 84.

¹⁴⁷⁷ Öztoprak, Şark Medreselerinde Bir Ömür, 49.

¹⁴⁷⁸ Çiçek, Şark Medreselerinin Serencâmı, 32.

kalmıştır. Şeyh Masum'un da o sırada yaşı kemale ermiştir. Muhammed Diyauddin, Birinci Dünya Savaşı'nda Rusların Bitlis'in Deliklitaş mevkiine gelmeleriyle hicret etmek zorunda kalmıştır ve Siyanis'e¹⁴⁷⁹ gelmiştir. Birkaç yıl burada kaldıktan sonra tekrar Norşin'e dönmüştür. Döndükten 1 yıl sonra Norşin'de Muhammed Diyauddin vefat etmiştir. Muhammed Diyauddin'in vefatı sonrasında Şeyh Masum ailenin reisi konumuna gelmiştir. O dönemler büyük bir kıtlık yaşanmaktadır. Bunca sıkıntıya rağmen Şeyh Masum medresede talebe yetiştirmeye başlamıştır. Ancak Cumhuriyet döneminde talebeleri gizli okutmuşlardır. O dönemdeki baskılara rağmen Şeyh Masum talebeleri okutmaktan geri kalmamıştır. Günümüzde de hala divanları mevcuttur. Divanın altında iki küçük odaları vardır. Baskıların olduğu dönemlerde talebeleri o divanın altında okutmuşlardır. Askerler geldiği vakit divanın üst tarafındakiler ayaklarını yere vurarak askerlerin geldiğini haber veriyorlardı¹⁴⁸⁰.

Tarikatın medreseler üzerinde çokça etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Diğer taraftan kâmil ve fazilet sahibi tarikat şeyhleri de tarikatın varlığının medreseye ve dolayısıyla ilme bağlı olduğunu düşünmüşlerdir. Kimi gözlemcilere göre Nakşibendi¹⁴⁸¹ şeyhlerinin en büyük etkinlikleri medrese sahibi olmalarından kaynaklanmaktadır. Bunun için Norşin kolu gibi bazı tarikat kolları medresesiz kalamadıkları gibi etrafındaki insanlara da sürekli medreseli talebe ve hocalara hizmet etmeyi ve onlarla ilgilenmeyi tavsiye etmişlerdir¹⁴⁸².

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ilk üç maddesi gereğince bütün medrese ve mektepler Maarif Vekâletine bağlanmıştır¹⁴⁸³. Bu yasa sonrasında mektepler dışındaki medreseler illegal durumuna düştüklerinden devletin etki alanının daha az olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde hayatta kalabilme mücadelesi vermeye çalışmışlardır. Coğrafi olarak dağlık ve ulaşımı zor yerler olmasından denetimden de Batı'ya nispeten daha az etkilenmişlerdir. Bazen de yerel yönetimler halkın desteğiyle

¹⁴⁷⁹ Siyanis, günümüzde Siirt'in Baykan ilçesinin Gümüşkaş köyüdür.

¹⁴⁸⁰ Molla Mahmut Elçi Hoca ile 04.01.2021'de yapılan mülakattan.

¹⁴⁸¹ İslam dünyasında Kadiriyye'den sonra en yaygın tarikat olan Nakşibendiyye, Ana vatanı Orta Asya'da Küfreviyye ve Yeseviyye başta olarak hemen hemen bütün tarikatların yerini almış, Arap yarımadası, Mağrip ve Aşağı Sahra Afrikası dışında İslam dünyasının hemen her bölgesine yayılmıştır (Hamid Algar, "Nakşibendiyye", İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2006, 335-341).

¹⁴⁸² Seçil Bozkurt, Diyarbakır, Muş ve Norşin Örnekleriyle Cumhuriyet Döneminde Mele Kurumu ve Evrimi, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2018, 71.

¹⁴⁸³ Resmi Gazete, 6 Mart 1924, S. 63, 6.

varlığını sürdüren medrese ve ahalisine göz yummuşlardır¹⁴⁸⁴. Norşin Medresesi, bilhassa Cumhuriyetin İlanı ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrasında Şark'ı adeta medrese tahsili noktasında besleyen bir vaziyette olmuştur. Özellikle Şeyh Diyaüddin'den sonra aile reisi konumunda bulunan Şeyh Masum ve oğlu Şeyh Maşuk dönemindeki faaliyetler, buralarda ders görüp icazet almış olanlar ile Norşin Medreseleri'nden ders almamış olmalarına rağmen yine de buraya intisap etmeye çalışan Halil Günenç, M. Emin Er, Sadrettin Yüksel gibi hocalar, bahsi geçen dönem içerisindeki Norşin Medresesi faaliyetlerini hep şükranla yâd etmişlerdir. Birçok defa yaşlı hocalar “*Şeyh Masum'un o fedakâr ve cefakâr gayreti olmasaydı medrese özellikle CHP'nin tek partili iktidarı döneminde tamamen ortadan kalkacaktı.*” şeklinde değerlendirmelerde bulunmuşlardır¹⁴⁸⁵. Şeyh Muhammed Masum'un Norşin Medresesi'nin devamlılığı için gösterdiği çabaya bir diğer misal de şudur ki; Tek Parti iktidarı döneminde bir çok âlim, yönetimin baskıcı rejiminden dolayı yaylalara kaçmış oldukları, Şeyh Masum'a da talebe yetiştirmemesi hususunda telkinlerde bulunmuş olmalarına rağmen Şeyh Masum'un bu faaliyetlerden geri kalmadığını Norşin Medresesi'nin o dönem âlimlerinin anlatımlarından anlaşılmaktadır¹⁴⁸⁶.

Norşin medreselerinde bireysel eğitim verilmektedir. Yani talebenin bağlı olduğu mezhep veya geldiği bölge göz önünde bulundurularak eğitim bireyselleştirilmektedir. Ancak bölge halkının çoğunluğu Şafii Mezhebinden olduğundan eğitimde ağırlıklı olarak bu mezhep üzere gidilmiştir. Diğer taraftan medreselerin eğitim dili ağırlıklı olarak Kürtçedir. Bununla beraber anadili Türkçe olan talebelere de eğitimleri Türkçe olarak verilmektedir. Ayrıca kaynaklar Arapça ve Farsça ağırlıklıdır¹⁴⁸⁷. Norşin Medresesi de dahil Bitlis medreselerinin genelinde kitaplar aynı sıraya göre okutulmaktadır. Bunların yanı sıra müderrislerin tercihiye göre sıra kitaplarından bir kısmı değiştirilebilirken,

¹⁴⁸⁴ Molla Mahmut Elçi ile yapılan mülakatta babası Molla Hüseyin'in Şeyh Ubeydullah diye birinden bahsettiğini ve Şeyh Masum'un bu kişiye bir miktar para vererek Bitlis'te Nahiye Müdürüne vermesini istediğini aktardı. Bu şekilde bahar mevsimine kadar talebelerine karışmamaları için bir nevi rüşvet göndermiştir. Bunun yanı sıra müdürün peynir, bulgur ve yağını da temin ettiğini söylemiştir (Molla Mahmut Elçi ile 04.01.2021'de yapılan mülakattan).

¹⁴⁸⁵ M. Halil Çiçek, Şark Medreselerinin Serencâmı, Beyan Yayınları, İstanbul 2009, 158-159. Benzer açıklamalar, 1944 Tatvan doğumlu Molla Mahmut Ayaz ile 26.01.2021'de yapılan mülakatta kayda geçildi.

¹⁴⁸⁶ Abdulgani Mutlu, “*Norşinli Şeyh Masum*”, Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler (Uluslararası Sempozyum), Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, Muş, 5-7 Ekim 2012, 178.

¹⁴⁸⁷ Metin Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği ve Norşin Medresesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2019, 50-51.

mantık eğitimi alan öğrenciler kendi tercihlerine göre sıra kitapları haricinde eserler de okuyabilirler¹⁴⁸⁸. Ayrıca bu medreselerde sadece erkek öğrenciler eğitim görmektedirler.

Genel hatlarıyla değerlendirmek gerekirse; günümüzde de hala etkisini sürdüren başta Norşin Medresesi olmak üzere Bitlis'teki diğer medreseler, hem Osmanlı döneminde, hem Milli Mücadele döneminde hem de Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet yönetimlerine yakın durmuşlardır. Öyle ki; 1914'teki Şeyh Selim İsyanı'na destek vermemiş, Birinci Dünya Savaşı esnasında Ruslar ve Ermenilere karşı mili güçleriyle Osmanlı ordusuna destek olmuşlardır. Milli Mücadele'nin hemen başında bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından, milli kuvvetlere destek olmak için davet edilmişlerdir. Bu konuda Şeyh Diyaüddin ve Şeyh Masum'a çekilen telgraflar ile daha öncede olduğu gibi yeniden destek olmaları istenmiştir. Şeyh Said İsyanı esnasında da Norşin Medresesi karışıklığa, şekavete mahal vermeyecek şekilde davranmışlardır. Yani isyana destek vermemişlerdir.

1925 yılı Türkiye'deki diğer medreselerde olduğu gibi Norşin Medresesi için de bir dönüm noktası olmuştur. Zira yukarıda da bahsedildiği üzere isyan sonrasında müderrisleri Anadolu'nun farklı bölgelerine sürgün edilmiş, tutuklanmış ve tarassut altına alınmıştır. Ancak CHP'nin bölgeye sürekli olarak gönderdiği müfettişlerin raporlarından da anlaşılacağı üzere Norşin Medresesi ehilleri rejime karşı hiçbir vakit silahlanmamışlardır. Diğer taraftan toplumu hem siyasi hem de fikri olarak ayırmaya götürmemişlerdir.

3.2.2. Türk Ocaklarının Kurulması, Bitlis'te Teşkilatlanması ve Faaliyetleri

II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Osmanlı Devleti çeşitli iç ve dış olaylara sahne olmuştur. Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanması, 31 Mart Vakası, Girit Meselesi gibi olaylar, Osmanlı'da derin yaralar açmıştır. Bu olayların bir de sosyal bir sonucu olarak Rumeli'den binlerce Türk'ün göçe zorlanması ve katliama maruz kalmaları Osmanlı Devleti'nde Osmanlıcılık fikir akımının sonunu da getirmiş oldu. Bütün bu iç ve dış gaileler içinde II. Meşrutiyet'e paralel olarak bazı aydınlar, çeşitli cemiyet ve dergiler etrafında toplanmaya başlamışlardır. Bu suretle Türk

¹⁴⁸⁸ Norşin Medreselerinde okutulan sıra kitapları hakkında bkz. Ürek, *Günümüz Bitlis Medreselerinde Mantık Eğitimi*, 53-58; Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği ve Norşin Medresesi*, 51-54; Mehmet Çelik, *Tasavvuf ve İlmi Birleştiren Bir Kurum Olarak Medreseler (19. Ve 20. Yüzyıllarda Norşin Medresesi Örneği)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi S. B.E., Mardin 2017, 40-41.

Ocakları, milli varlığı tehlikede görerek devletten ziyade Türkleri kurtarmak gerektiğine inanan Türk gençleri ve aydınlarının bir hayat hamlesi ile ortaya koydukları cemiyet olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁴⁸⁹.

Türk Ocağının resmen doğuşu Türk Yurdu'nun yayınlanmaya başlamasından birkaç ay sonradır. Türk Ocağının resmen kuruluş tarihi Türk Ocağının Esasi Nizamının birinci maddesinde gösterildiğine göre; 12 Mart 1328 (1912)'dir. Ancak teşebbüsler yukarıda da bahsi geçtiği üzere daha öncedendir¹⁴⁹⁰.

Nizamnamenin ikinci maddesinde Cemiyetin amacı belirtilmiştir. Buna göre; İslam kavimlerinin başlıca milletlerinden olan Türklerin milli terbiye ve ilmi, sosyal, iktisadi seviyelerinin ilerleme ve yükselmesiyle Türk ırk ve dilinin kemaline çalışılacaktır. Yine bahsi geçen nizamnamede bunları gerçekleştirmek için de Türk Ocağı adlı kulüplerin açılarak ders, konferans ve müsamerelerin düzenlenmesine, kitap ve risaleler yayınlanmasına ve mekteplerin açılmasına çalışılacağı belirtilmiştir¹⁴⁹¹.

20 Haziran 1911'de tıbbiyeden 231 talebe namına gelmiş delegelerin yanı sıra Mehmet Emin Yurdakul, Yusuf Akçura, Fuat Sabit, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Ali Tevfik Beylerden oluşan heyet toplantıya katılmıştır. Bu suretle, 5 Ağustos'a kadar yapılan beş toplantının tutanakları toplanarak, oluşacak olan cemiyetin isminin "Türk Ocağı" şeklinde kabulü ile Türk Ocağının kurucularıyla geçici idare heyeti seçilmiştir¹⁴⁹². Türk Ocakları, İttihat ve Terakkinin merkezinde Ziya Gökalp'in de katıldığı bir toplantı yaptıktan sonra 12 Mart 1328 (25 Mart 1912)'de resmen kurulmuştur. Böylece Türk Ocağı, fiili kuruluşundan dokuz ay sonra resmen kurulmuştur¹⁴⁹³.

Türkçülük akımının etkinlik kazanmasına paralel olarak Türk Ocakları taşrada da hızla örgütlenmeye başlamıştır. 1916 yılı itibariyle Beyazıt'taki Genel Merkez dışında 25 Türk Ocağının bulunduğu beyan edilmiştir. Bu sayı Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar artarak devam etmiştir¹⁴⁹⁴. Türk Ocaklarının 1923'ten sonra kısa bir sürede ve çok

¹⁴⁸⁹ Yusuf Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1994, 118-120.

¹⁴⁹⁰ Yusuf Akçura, *Türkçülük (Türkçülüğün Tarihi Gelişimi)*, Türk Kültür Yayını, Özdemir Basımevi, İstanbul 1978, 214.

¹⁴⁹¹ Akçura, *Türkçülük*, 214-215.

¹⁴⁹² Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri -1928 Yazıları-*, (Yay. Haz. Nejat Sefercioğlu), Kültür Bakanlığı Cumhuriyet Kitapları, Ankara 2001, 241.

¹⁴⁹³ Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi*, 127.

¹⁴⁹⁴ Rıdvan Akın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918)*, Der Yayınları, İstanbul 2002, 52.

sayıda şubelerinin açılmasında, Ocak mefkuresinin çok önceden Anadolu'ya yayılmış olmasının yanı sıra Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Ocaklara sahip çıkma tutum ve davranışı etkili olmuştur. Savunulan ilkelerin TBMM'nin etkinliğini oluşturan temel değerlerle uyumlu olması, Ocaklıların, Milli Mücadele'de etkin bir şekilde savaşmaları ve Ankara Hükümeti'nin verdiği destek sayesinde Türk Ocaklarının sayısı hızla artmıştır¹⁴⁹⁵.

1925 yılına kadar açılan ocakların ağırlıklı olarak Adana-Trabzon çizgisinin batısında yer alan il veya ilçe merkezlerinde olduğu görülmektedir. Bunu destekler mahiyetteki delil ise; 1924 kongresinde Elazığ, Harput, Sarıkamış, Kars, Van, Maraş gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki şubelerin azlığıdır. 1925'ten itibaren adı geçen bölgelerde açılan ocaklarda artış yaşanmıştır. Bunun sebeplerinden birisi de 1925 yılında meydana gelen olaylara bağlı olmasıdır. 1925'te Şeyh Said İsyanı çıkmış ve bu durum genç Cumhuriyet için ağır bir sarsıntı olmuştur. İsyân bastırıldıktan sonra inkılaplara ve rejimin yerleştirilmesine hız verilmiştir. Bu sebeple milli birlik ve beraberliği pekiştirmek, inkılapları halka benimsetmek amacıyla devletin de teşviki ile Türk Ocaklarının Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirlerinde teşkilatlanmasına ve güçlendirilmesine hız verilmiştir. Bu çerçevede Mustafa Kemal Paşa, 26 Nisan 1925'te Türk Ocakları delegelerine *"Bu gibi içtimai Ocakları hep Garp memleketlerinde tekasüf etmiştir. Şimdi Şark bu boşluğun cezasını çekmektedir. Türk Cumhuriyeti'nin inkılabı, ocaklara istinat etmektedir."* demiştir¹⁴⁹⁶. Bunun gibi çeşitli vesilelerle devlet adamları ocak kurultaylarında delegelere, Şark memleketlerinin de inkılaplardan nasiplenmesi için o bölgelerde de teşkilatlanmanın öneminden bahsetmişlerdir.

Yönetimin teşvik ve yardımları sonucu 1926 yılında şube sayısı 217'ye, üye sayısı ise 30.000'e ulaşırken yeni şubelerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kurulmasına özel bir önem verildiği anlaşılmaktadır. 1927 yılı kurultayında ocak sayısı 257'ye yükselirken yeni açılan ocakların yaklaşık olarak %40'ının aynı bölgede açıldığı görülmektedir. Nitekim bu dönemde Diyarbakır, Ergani, Ahlat, Artvin, Siirt, Urfa, Ardahan, Birecik, Palu, Posof, Çıldır, Gaziantep, Bitlis, Silvan, Malatya, Kilis, Mardin, Muş vb. yerlerde

¹⁴⁹⁵ Eren Akçiçek, Mehmet Karayaman, *Atatürk'ün Türk Ocaklarını Ziyaretleri ve Yaptığı Konuşmalar*, İzmir 2007, 18.

¹⁴⁹⁶ Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi*, 244.

ocaklar açılmıştır¹⁴⁹⁷. Türk Ocaklarının kapatıldığı 1931 yılı itibariyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Adıyaman, Besni, Bitlis, Çıldır, Darende, Diyarbakır, Elbistan, Elazığ, Erciş, Ergani, Erüh, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Göle, Harput, Iğdır, İslahiye, Kilis, Kiğı, Kağızman, Malatya, Maraş, Mardin, Muş, Oltu, Palu, Posof, Sarıkamış, Silvan, Sivas, Şarkışla, Tercan, Urfa, Van ve Varto olmak üzere otuz altı yerleşim biriminde Türk Ocakları bulunuyordu¹⁴⁹⁸.

Türk Ocakları, Cumhuriyet döneminde 1924, 1925, 1926, 1927, 1928 ve 1930 yılında olmak üzere altı kurultay düzenlemiştir. Türk Ocaklarının son kurultayı ise 1931'de toplanan olağanüstü kurultaydır. Türk Ocakları kurultaylarına Doğu vilayetlerinden katılan delegeler, Doğu'da Kürt ve Arap nüfusunun varlığının sebep olduğu sıkıntılardan bahsetmişlerdir. Bu da, ocakların Türk olmayan unsurlarla daha fazla mesai harcamasını zorunlu kılmıştır. Şeyh Said İsyanı'ndan sonra Ankara'nın en fazla üzerinde durduğu mesele, bölgede Türk dili ve kültürünü yayarak bölgeyi ülkeyle "bütünleştirmek" olmuş ve bunun için en fazla başvurulmuş yol "temsil" olmuştur. Türk Ocakları Merkez Heyeti 1928 bütçesinde beş müfettişlik mıntıkası kurmuştur. Şark mıntıkası Diyarbakır, Van, Hakkâri, Bitlis, Bayezid, Siirt, Mardin, Urfa ve Elaziz vilayetlerinden oluşmuştur. Aynı zamanda Şark mıntıkası 19 Ocaktan ibarettir¹⁴⁹⁹.

Doğu vilayetlerindeki Türk Ocaklarının ekseriyetle meşgul oldukları konu dil ve yukarıda da geçtiği üzere temsil meselesiydi. Türk Ocaklarının yapmış oldukları kurultaylarda farklı bölgelerden milletvekilleri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki bu halin ıslahı için çeşitli önerilerde bulunmuşlardır. Bu bölgelerde Türkçe yerine Kürtçe ve Arapça konuşulması bu kurultaylarda konuşulan meseleler arasındadır. Bu doğrultuda Türk Ocakları, Doğu'da Türkçe konuşulmasını sağlayarak, tek bir millet oluşturma bilincini sağlama meselesine, daha çok güvenlik eksenli bir yaklaşım modeli sergilemişlerdir. Bu konuda 1926 Kurultayında Mesai Encümeni adına konuşma yapan Van Milletvekili İshak Refet, Türkçeden başka dil kullananların özellikle Doğu vilayetlerinde yaygın olduğunu, halbuki Osmanlıların bölgeyi aldıkları zaman bölgenin büyük bir kısmının Türklerle meskun olduğunu belirtmiştir. İshak Bey, Ahlat ve

¹⁴⁹⁷ Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi*, 245.

¹⁴⁹⁸ Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 387-390.

¹⁴⁹⁹ Ercan Çağlayan, *Tek Parti Döneminde Diyarbakır (1923-1950)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi S.B.Ü., Erzurum 2012, 225-226.

Van Gölü çevresi dışında kalan bölgede Karakeçililer, Serkanlar, Türkanlar başta olmak üzere Bitlis ve Diyarbakır arasında kalan Türkmenlerin geçmişte yapılan ihmallerin sonucu Kürtleştiğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda başta Kürtler olmak üzere diğer Türkî halkların millet bütünlüğü içine entegre edilmesi ve Türkleştirilmeleri konusunda ortaya koyulan çözümler ağırlıklı olarak Türkçe konuşmalarının sağlanması noktasında birleşmiştir. Türk Ocakları, bu konuda hükümetle iş birliği yapılarak çalışılmasını, ülkede Türkçeden başka dil konuşulmasını yasaklayan bir kanun çıkarılmasını teklif etmişlerdir. Türkçenin ülkede yaygınlaştırılması için Türk Ocaklarının Doğu Anadolu'ya yönelerek dil okulları açmaları, konferanslar vermeleri, belediyelerle iş birliği yaparak bu sorunu çözmelerinin daha doğru olacağı kanaati hasıl olmuştur¹⁵⁰⁰.

1928 yılına kadar bütün çabaların tam olarak sonuç vermediği anlaşılmaktadır¹⁵⁰¹. Bu yüzden 1928'de kısmen strateji değişimine gidilmiştir. 1928 kurultayında hükümetin ve belediyelerin alacağı idari tedbirlerin yanı sıra en köklü tedbir olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk Ocaklarının güçlendirilmesi konusunda hassasiyetle durulmuştur. Bu çerçevede başta Türk kültür merkezi durumunda olan Ahlat olmak üzere Diyarbakır ve Siirt gibi yerlerde Türk Ocaklarının maddi ve eleman yönünden güçlendirilmesi gerektiğine işaret edilmiştir¹⁵⁰².

Yine 1928 yılı kurultay zabıtlarında geçtiği üzere, Bitlis Milletvekili İlyas Sami Muş, bölgedeki Türklerin çoğunlukla Kürtleştiklerini, sadece Ahlat'ta Türkçe'nin konuşulduğunu, Ahlat'ın da dörtte üçünün Kürtleştiğini, geriye kalanların da Kürtleşmeye mahkum olduklarını ifade ederek konuyla ilgili şunları söylemiştir: *"Maalesef Türklük, Kürt lisanının esareti altında bulunuyor. Yani Türk dili konuşulmuyor. Bütün Şark vilayetlerini gezdim. En çok Türk dili konuşan yer Ahlat'tır. Bunları kurtaracak bizleriz arkadaşlar. Türk Ocaklarıdır. Bunun için istirahat ediyorum murahhas bulunan arkadaşlar memleketlerine döndükleri vakit en evvel bu parayı toplayıp Merkez'e göndersinler. Orada biz bir ocak binası yapalım. Bu ocak binasının ne*

¹⁵⁰⁰ Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi*, 295-297.

¹⁵⁰¹ Bölge halkının konuşma dilinin Türkleştirilmesi çabası ilk zamanlarda netice vermemiş olsa da İkinci Dünya Savaşı sonlarına doğru meyve vermeye başlamıştır. Yukarıda da bahsedildiği üzere 1927 yılı nüfus sayımına göre Bitlis'in toplam nüfusunun %75'i Kürtçe konuşurken %23'ü Türkçe konuşmaktaydı. 1945 yılına gelindiğinde oranlar arasında fark azalmıştır. Zira 1945 yılı nüfus sayımına göre Bitlis'in toplam nüfusunun %60'ı Kürtçe konuşurken, %37'si Türkçe konuşmaktaydı. Oranlardaki bu değişimler bilhassa çarşı pazarda Kürtçe konuşmanın yasaklanmasından da kaynaklanmaktadır.

¹⁵⁰² Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi*, 297-298.

faydası olacak? Bir defa orada Kürtleşmeye mahkum olan Türkleri kurtaracağız. Sonra da Kürtlükle paslanan Türkleri elimize alacağız ve Şark vilayetlerinde mühim bir Türk çoğunluğu temin edeceğiz”¹⁵⁰³. İlyas Sami Muş’un konuşmasından da anlaşılacağı üzere, Türk Ocakları, CHP’nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da halkın Türkleştirilmesi ve Türk kültürü ile yoğrulması için önemli bir araç olarak kullanılmıştır.

Türk kültürünü geliştirme adına II. Meşrutiyet Dönemi’nde kurulan Türk Ocakları, Cumhuriyetin İlanı’ndan sonra faaliyetlerine Ankara merkezli olarak devam etmiştir. 1930’ların başına gelindiğinde Türk Ocaklarının yerini halkevlerinin alacağı tartışılmaya başlanmıştır. Cumhuriyet gazetesinin 20 Mart 1931 tarihli yazısında, *“Türk Ocaklarının inkılâp muvabeccesinde vazifesini tamamen ifa etmiş addedilemeyeceği, bundan sonra milli bünye ve vazifeler itibariyle hiçbir rolü kalmamış olduğu ekseriyetle kabul edilmektedir. Binaenaleyh Ocakların mütevaris şekliyle tam bir infisaha gittiği tahakkuk etmiştir. Bu teşekküllerin hizmet ve mesai tarzını değiştirerek başka bir vaziyete inkılâp eylemesi lazımdır*”¹⁵⁰⁴ denilerek Türk Ocaklarının, Türk inkılaplarını halka aşılama da aktif bir rol üstlenemediği ve farklı bir metot izlemenin gerekliliğinden bahsedilmiştir. Akşam gazetesinin 20 Mart 1931 tarihli sayısında da *“Fırkada faşist teşkilatını andırır gençlik teşkilatı yapılacaktır”* başlığıyla *“Ocaklar kurultayı 23 Nisanda fevkalade bir içtima yapacaklar. Ocağın Fırkaya katılmasından sonra hars faaliyetine ehemmiyet verilecektir.”* şeklinde bir haber yayımlanmıştır¹⁵⁰⁵. Bu suretle, Ocakların kısa süreliğine de olsa o döneme kadarki kültürel faaliyetleri iyi netice alınamadığından sonlandırılarak vazifenin doğrudan hükümete bırakılması düşünülmüştür.

10 Nisan 1931 tarihinde Ankara’da toplanan Türk Ocakları Kurultayının, Ocakların feshiyle CHF’na intikali hakkında vermiş oldukları kararda; Türk Ocakları Cemiyeti’nin feshine, bu cemiyetin haiz olduğu bütün hakların bütün vecibeleriyle birlikte Cumhuriyet Halk Fırkasına devrine dair sunulan teklif kabul edilmiştir¹⁵⁰⁶.

Türk Ocaklarının kapatıldığı günleri yaşamış olan Niyazi Berkes, “Unutulan Yıllar” adlı eserinde Türk Ocağının kapatılış nedenini şöyle anlatmıştır:

¹⁵⁰³ Ercan Çağlayan, “Türk Ocaklarının Vilayat-ı Şarkîye’de Teşkilatlanması ve Kurultaylarda Şark ile İlgili Tartışmalar (1924-1928)”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C. 8, 2 (16), Kasım 2016, 794.

¹⁵⁰⁴ *Cumhuriyet*, 20 Mart 1931, 1.

¹⁵⁰⁵ *Akşam*, (Fırkada faşist teşkilatını andırır gençlik teşkilatı yapılacaktır), 20 Mart 1931, 1.

¹⁵⁰⁶ CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, 279-280.

*"Türk Ocağı, Mustafa Kemal'in hiç sevmediği serüvenci İttihatçılar zamanında olduğu gibi, Rusyalı mültecilerin etkisi altında Rusya aleyhtarıydı (bu, Komünizm aleyhtarlığı demek değil, çünkü komünizmden önceki Rusya aleyhtarlığı da milliyetçilik sanılan "Türkçülük" ya da "Turancılık" olarak tanıtılırdı). Mustafa Kemal hem ittihatçılık karşıtı olduğu için, hem de Rusya ile barış politikası içinde bulunmaya önem verdiği için, Türk Ocağı adlı örgütü hiç gözü tutmuyordu. Bu örgüt gittikçe Mustafa Kemal karşıtı kişilerin yönetimine girmekte; üstelik Başkurt bilgini Zeki Velidi de konferanslarında "Atatürk Devrimleri" diye bildiğimiz değişiklikleri Türk dünyasında "kültür bunalımı" (hars buhranı) yaratan eylemler olarak nitelendirmekteydi. Bu yüzden iç ve dış propaganda çalışmalarında anti-kemalist bir yöne dönmüş olan Türk Ocakları kaldırıldı"*¹⁵⁰⁷.

Türk Ocaklarının feshedilmek suretiyle CHF'ye devredilmesinden sonra Ocağın borçlarını ödemek için 28 Aralık 1931'de Türk Ocaklarına ait malların tasfiye edilmesi kararlaştırılmıştır¹⁵⁰⁸. 30 Haziran 1936'da CHF Genel Sekreterliğine gönderilen yazılarda ise feshedilmiş Bitlis Türk Ocağının mevcut malları listeler halinde yazılmış ve bu ocağın hazineye olan borçları da hesaplanmıştır. Kapatılan Bitlis Türk Ocağından kalan bir bina Jandarma mektebine satılmış ve diğer bir kilise binası da daha önceden verilen yetki içinde Birinci Umûmî Müfettişlik tarafından halkevine dönüştürülmüştür¹⁵⁰⁹.

3.3. HALKEVLERİ, BİTLİS VE İLÇELERİNDEKİ HALKEVLERİ, HALKODALARI VE FAALİYETLERİ

3.3.1. Halkevlerinin Tarihi Gelişimi

CHF'nin 1927 Büyük Kongresi'nde Türk Ocakları Genel Başkanı Hamdullah Suphi'nin (Tanrıöver) karşı koymasına rağmen kabul edilen yeni parti tüzüğü'nün 40. maddesiyle, Türk Ocakları da partinin denetimi altında bir kuruluş sayılmıştı. Mustafa Kemal Paşa bu Türkçü yuvayı kendi iktidarına karşı bir çeşit muhalefet merkezi olarak gördüğünden bir kısmını etkisiz bırakmayı, bir kısmını da tamamen kendine bağlamayı

¹⁵⁰⁷ Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, (Yay. Haz. Ruşen Sezer), İletişim Yayınları, İstanbul 1997, 169-170.

¹⁵⁰⁸ B.C.A., 490.1.0.0-2.7.25.

¹⁵⁰⁹ B.C.A., 490.1.0.0-67.253.2.

tasarlamıştır. Bu tasarısını da çıkmış olduğu yurt gezilerinde aktif hale getirmiştir. İstanbul’da gazetecilere bu konu hakkında bir röportaj da vermiştir¹⁵¹⁰.

Cumhuriyet gazetesinde Türk Ocaklarının kapatılmasından aşağı yukarı üç ay önce halkevleri ile alakalı çıkan bir haberde “*Büyük Halkevleri Tesis Edilecek*” başlığı altında; memlekette büyük halkevlerinin kurulacağı ve bunların en az 1.500 kişilik olacağı, içinde halkı meşgul edecek her türlü teşkilatın bulunacağı haberi yer almıştır. Haberin devamında CHF’nin bu işe ön ayak olacağı, Halk Fırkasının Gazi Hz’lerinin emir ve işaretleri üzerine incelemelere başladığı, Fırkanın büyük kongresinde tekliflerin sunulacağı ve kuruluş kararının alınacağı yazılmıştır. Halkevlerinin kuruluş çalışmalarına o yıldan itibaren başlanmıştır¹⁵¹¹.

Yeni Türk Devleti kurulduktan sonra toplumsal devrimler dönemine geçilmiş ve Türk halkını kısa zamanda uygar seviyeye getirecek olan sosyal ve ekonomik atılımlar birbiri ardınca uygulanma alanına aktarılmaya çalışılmıştır. Ancak devletin öncü kadroları, devlet işlerinden yeterince vakit bulamadıkları için halk arasına yeteri kadar girememişlerdir. Halk ise yapılan değişiklikleri zamanında öğrenemediği için aydın sınıf ve halk arasında bir kopukluk meydana gelmiştir. Bu şekilde aradaki kopukluğu giderecek, aydın ve halkın kaynaşmasını sağlayacak yeni bir gereksinim hâsıl olmuştur. Bu da haliyle halkevlerini ortaya çıkarmıştır¹⁵¹².

Halkı daha “aydın” hale getirmeyi amaçlayan halkevlerinin açılması teklifi CHF’nin III. Büyük Kongresi’nde gündeme getirilmiş ve teklif Kongre’nin 17 Mayıs 1931 tarihli celsesinde oy birliği ile kabul edilmiştir. Bu kararlar birlikte, halkı eğitmeyi, inkılâpları ve düşünce sistemini benimsetmeyi amaçlayan ve kısa sürede ülkenin en ücra köşelerine kadar ulaşacak olan halkevlerinin kurulması resmiyet kazanmıştır. Artık resmileşen kararın ardından açılış için hazırlıklara başlanmıştır. Halkevlerini kurma görevi 1932 Eylül’ünde Maarif Vekilliğine atanacak olan Reşit Galip’e verilmiştir¹⁵¹³.

¹⁵¹⁰ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, 306. Türk Ocaklarının kapatılması ve CHF’nin bünyesine alınması ile alakalı gazete haberleri için bkz. Mustafa Arıkan, Ahmet Deniz, “Türk Ocaklarının Kapatılışı, Borçları ve Emlâkinin Tasfiyesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* S. 15, Güz 2004, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 2004, 401-432.

¹⁵¹¹ *Cumhuriyet*, 2 Ocak 1931, S. 2392, 2.

¹⁵¹² Anıl Çeçen, *Halkevleri, Gündoğan Yayınları*, Ankara 1990, 89-90.

¹⁵¹³ Yavuz Özdemir, Elif Aktaş, “Halkevleri (1932’den 1951’e)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 45, Erzurum 2011, 245.

Halkevleri, 1932’de Atatürk İlke ve İnkılaplarını yaymak, benimsetmek, halkı sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan geliştirmek amacıyla kurulmuştur. Halkevleri, kuruluşu bakımından ulusal kültür ve eğitim yuvası olmakla beraber, toplumsal çalışmaların niteliği bakımından ulusal kalkınma hareketleriyle çok yakından ilgili bulunmuş ve çalışmalarını ona paralel yürütmüştür¹⁵¹⁴.

Halkevleri resmi olarak açıldıktan sonra Türk Ocağı eski binaları yeni halkevlerinin genel merkezi olarak saptandığı için açılış töreni burada yapılmıştır. Halkevlerinin açılışına Millet Meclisi Başkanı Kazım Karabekir başta olmak üzere diğer devlet erkânı da hazır bulunmuşlardır. Parti Genel Sekreteri Recep Peker, yaptığı konuşmasında; partinin son genel kurulunda ulusal kültür alanında yeniden örgütlenme kararı alındığını, bu amaçla halkevlerinin kurulmasına karar verildiğini, halkevleri ile alakalı hazırlıkların aylarca sürdüğünü, CHF’nin her kademesinde halkevlerinin nasıl kurulacağı ve işleyeceği konusunun enine boyuna tartışıldığını belirttikten sonra halkevlerinin temel hedeflerden bahsetmiştir. Şöyle ki; halkın ulusal birlik düzeyine getirilebilmesi için ulusal bir çalışma programına ihtiyaç bulunduğunu, çalışmak isteyen gençlere olduğu kadar yetişkinlere de olanak sağlanması gerektiği, bu amaçla CHF’nin halkevlerini kurarak halkı ulusal amaçlar çerçevesinde yeniden örgütlemek istediğini, halkevlerinin parti ve politika düşünceleri dışında ulusal amaçlar için çalışacağını belirtmiştir¹⁵¹⁵.

Halkevleri resmi olarak kuruluşundan itibaren ilk etapta 14 yerleşim yerinde, 1940’ta ise halkevinin kurulamadığı mahalle ve köylerde halkevlerinin küçük bir örneği olan halkodaları açılmıştır¹⁵¹⁶. Bunların vazifesi ise yenilikleri köylere götürmek, modern teknikleri yaymak, laik bir tutum aşlamak gayesini taşımıştır. Halkevleri sayısı 1950

¹⁵¹⁴ Adem Kara, *Türkiye’de Halkevleri, Halkevleri Yayınları*, Ankara 1999, 15-18. Halkevleri 1932 yılının 19 Şubat’ından başlayarak 1951 senesine kadar faaliyet göstermiştir. Bu süre zarfında Halkevleri CHP tüzük, tamim ve programlarıyla “*CHP Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi (1940)* ve *CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi (1940)*” aracılığıyla yönetilmiştir (Cemalettin Canlı, *Halksız ve İnsansız Bir Tarihin Halkevleri*, Halkevleri Yayınları, Ankara 1999, 81).

¹⁵¹⁵ Çeçen, *Halkevleri*, 111-112.

¹⁵¹⁶ Bazı kırsal bölgelerde Halkevi açacak kadar şartların sağlanamamasının yanı sıra üye sayısı az, yapı ve gelir de yoktur. Bu durum karşısında CHP, küçük yerleşim yerlerinden gelen istekleri de geri çevirmeyerek CHP Beşinci Büyük Kurultayı’nda halkodalarını açmaya karar vermiştir. 1940’larda köylerde de Halkevlerinin vazifelerini yapabilecek konumda olacak halkodalarının talimatnamesi 1939’da 20 madde olarak hazırlanmış, 19 Şubat 1940’ta 141 halkodası açılmıştır (Şerafettin Zeyrek, *Türkiye’de Halkevleri ve Halkodaları*, Anı Yayıncılık, Ankara 2006, 33).

yılında ülke genelinde 1'i Londra'da olmak üzere 478, halkodalarının sayısı ise 4.322 olmuştur¹⁵¹⁷.

Birinci Umûmî Müfettiş Abidin Özmen'in Başvekâlete gönderdiği yazıda; Doğu vilayetlerinin kültürel kalkınması yolunda önemli rolü olan halkevlerine İsmet İnönü'nün verdikleri ehemmiyet nispetinde uğraşılmakta ise de binaların ıslahı ve medeni bir şekle dönüşmesi için büyük engellerin olduğunu ifade etmiştir. Bunu da yine İnönü'nün vermiş olduğu destekle hal yoluna gidilebildiğini aktarmıştır. Özmen, üzerinde durulan halkevlerinin plan ve inşaat vaziyetleri hakkında da şu malumatı vermiştir; *"Bitlis'te kurulacak Halkevinin, kapatılmış Türk Ocağı'ndan devredilmiş, partiye ait eski bir kilise yerinde ve arsasında kurulması düşünülmektedir"*. Bu arada dağılık olan memleket mahallelerinin her tarafının müsait bir durumda olduğu, inşaat için keşif ve planların da yapıldığı ifade edilmiştir. Bu planın keşif bedeli ise 26.138 lira 35 kuruştur¹⁵¹⁸.

Yapılan hazırlıkların tamamlanmasından sonra CHF Umumi Kâtipliğinden tebliğ olduğu üzere; halkevlerinin açılış yıldönümü olan 19 Şubatı takip eden 23 Şubat 1934 Cuma günü Bitlis Halkevi ile beraber 23 halkevi açılmıştır¹⁵¹⁹. Bu suretle halkevlerinin açılışının üçüncü yıl dönümüne kadar yurdun 55 köşesinde halkevi açılmış oldu. 1934 yılı içerisinde halkevlerindeki okuyucu sayısı 1,5 milyona ulaşmış, 500 bin kişi halkevlerindeki toplantılarda bulunmuş, bir yıl içerisinde 375 konser verilmiş, 55 halkevinin 34 bin üyesi olduğu kaydedilmiştir¹⁵²⁰.

3.3.2. Bitlis Halkevi ve Faaliyetleri

Bitlis'te halkevi binası için 31 Mart 1934 tarihinde Feshedilmiş Türk Ocakları Encümeni Yüksek Reisliğine gönderilen yazıda Bitlis'te feshedilen Türk Ocağından intikal eden kilise binasının Bitlis Halkevi'ne terkine imkân olup olmadığının

¹⁵¹⁷ Ercan Çağlayan, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, 193.

¹⁵¹⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 324.

¹⁵¹⁹ *İdare*, Mart 1934, 72, 279. Açılan Halkevleri şunlardır; Amasya, Bayazıt, Bergama, Bitlis, Düzce, Elaziz (Elazığ), Erzurum, Iğdır, Kula, Maraş, Mardin, Milas, Mudanya, Muş, Sandıklı, Siirt, Silvan, Ünye, Ürgüp, Ödemiş, Uşak, Urfa ve Uzunköprü'dür (*Ayın Tarihi*, 1-28 Şubat 1934, S. 3, 9). İsmet İnönü'nün Halkevleri kuruluşunun 2. yıldönümü münasebetiyle Ankara Halkevi'nde yaptığı radyo söylevinde yukarıda bahsi geçen Halkevleri dışında Çorlu ve Adapazarı'ndan da bahsetmiştir (İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1933-1938*, Haz: İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, C. 1, Ankara 2003,55).

¹⁵²⁰ Halkevleri 1932-1935 (103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı), 1935, 10.

araştırılması için izahat istenmiştir¹⁵²¹. Bitlis Halkevi Başkanı Arif Bey'in 8 Mart 1934'te gönderdiği bir yazıda da bu binanın fırka idare heyeti tarafından satılığa çıkarıldığını ancak kimsenin talip olmadığını yazmıştır. Verilen bilgiler doğrultusunda bu kilisenin sahne ve localarının mevcut olduğu, 500 kişiden fazla insan aldığı, temsil, müsamere ve konferanslara da çok elverişli olduğu anlaşılmaktadır¹⁵²².

CHF'den halkevine devredilmiş olan bu kilise binasının 400 lira pazarlıkla içinin tahta tabanı, locaları, sahnesi, pencereleri tamamen yaptırılmış ve genel istişareler için tahsis edilmiştir. Ancak yine de birçok eksigi mevcuttur. Yaptırılan keşif üzerine içinin sıva ve boyasının yeniden gözden geçirilmesi, sahnesinin yanlarındaki odaların güneş görmesi için de ilave iki pencerenin açtırılması gibi çeşitli tadilatlar düşünülmüştür¹⁵²³.

Bitlis Halkevi'nin yukarıda da değinildiği üzere 23 Şubat 1934'te açılmasından sonra Halkevi Başkanlığına TBMM birinci dönem Bitlis Milletvekili ve CHP İl İdare Kurulu Başkanı Arif (Özdemir) Bey seçilmiştir. Arif Bey, hemen çalışma şubelerini oluşturmuş ve 22 Mart 1934'te CHP Genel Sekreterliğine halkevinin açıldığını bildiren şu mektubu göndermiştir: *"Evimiz komite şubeleri faaliyete başlamışlardır. Dil, Tarih, Edebiyat şubesinde talimattaki şartlara uygun olarak sıraya bırakılmış olan konferanslardan birincisi 16 Mart 1934 Cuma günü ümera, zabitan, memurin ve halk muvacehesinde verilmiştir. Bundan sonra her hafta cuma günleri de konferanslara devam edilecektir"*. CHP Genel Sekreterliğinin cevabı ise şöyle olmuştur: *"Halkevinizin ülkü yolunda çalışmaya başladığını bildiren mektubunuzu memnuniyetle okuduk. İçten gelen bir heyecan ve gayretle milli kültür seviyemizin yükseltilmesi için halkevlerinin yüklendiği vazifenin kutsiyet ve ehemmiyeti göz önünde bulundurularak daima aynı heyecan ve aynı tazelikle bu çalışmaların devamını bekliyoruz"*¹⁵²⁴.

Bitlis Halkevi'nin açılışını haber veren bir diğer yazıyı da Bitlis Halkevi Başkanı Arif Özdemir, 24 Şubat 1935'te CHF Genel Katipliği'ne göndermiştir. Ancak yukarıda halkevinin 22 Şubat 1934'te açıldığından bahsedilmişti. Bu durumda Halkevi Başkanı Arif Özdemir'in 1935'te gönderdiği ve halkevi'nin açılışını haber verdiği yazıda kayda geçilen tarihte hata olma ihtimali olabilir. Bahsi geçen bu yazıda Arif Özdemir,

¹⁵²¹ B.C.A., 490.1.0.0-67.253.2: 10.

¹⁵²² B.C.A., 490.1.0.0-67.253.2: 12.

¹⁵²³ B.C.A., 490.1.0.0-1478.33.1: 5-6.

¹⁵²⁴ B.C.A., 490.1.0.0-953.691.3: 37-38.

halkevi'nin açıldığı gün geniş ölçüde merasim yapıldığını, bütün memurların, mülki, askeri ve devlet erkânı ile halk ve birçok hayranın davet edilerek yeni tamir ve tanzim ettirilmiş olan halkevinin salonunda toplandıklarını, idare heyeti namına bir söylev yapıldığını yazmıştır. Ayrıca yazıda halkevinin açıldığı günden itibaren her cuma ev salonunda konferansların sıraya konduğu ifade edilmiştir¹⁵²⁵.

Bitlis Halkevi açıldığında 3 şube ile çalışmalarını sürdürmüştür. Bunlardan Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi üç konferans vermiş; Spor Şubesi mıntıkada spor çalışmalarının canlanmasına çalışmış; Kütüphane ve Neşriyat Şubesi ise bir okuma odası açmış, 200 cilt kitabı ve abone olunan gazeteleri vatandaşların istifadesine sunmaya çalışmıştır¹⁵²⁶.

Halkevlerinin 1934 yılı faaliyet raporunda Bitlis Halkevi'nin üye sayısı 450 olarak kaydedilmiş olup bunun tamamı erkek üyedir. Bayan üye ise henüz kayıt yaptırmamıştır¹⁵²⁷. Bu üyelerin şubelere mesleklerine göre dağılımı ise şöyle olmuştur: Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi, 1 doktor, 7 öğretmen, 10 tüccar, 2 çiftçi, 30 da diğer meslek grubundan olmak üzere 50 erkek üyedir¹⁵²⁸. Spor Şubesinde, 1 avukat, 3 öğretmen, 15 tüccar, 5 işçi, 76 da diğer meslek grubu olmak üzere 100 erkek üye mevcuttur¹⁵²⁹. Kütüphane ve Neşriyat Şubesinde diğer meslek grubuna mensup 200 erkek üye¹⁵³⁰, halkevi köycüler şubesinde, 30 tüccar, 20 işçi, 5 çiftçi, 5 güzel sanat, 40 da diğer meslek grubundan olmak üzere 100 erkek üye mevcuttur¹⁵³¹. Ancak bu şubelerin 1934-1935 yıllarında kendi aralarında toplanmaları dışında herhangi bir faaliyeti olmamıştır¹⁵³².

1935 yılı (1 Ocak 1935- 15 Aralık 1935) faaliyet raporuna göre halkevindeki kollar ve şubelerin çeşitli vesilelerle toplantı yaptıkları anlaşılmaktadır. Şöyle ki; Ar (Güzel Sanatlar), Gösterit (Temsil), Sosyal Yardım, Halk Dersleri ve Kurslar, Kitapsaray ve Yayın (Kütüphane ve Neşriyat), Müze ve Sergi Şubelerinin komite toplantıları

¹⁵²⁵ B.C.A., 490.1.0.0-1478.33.1: 5-6.

¹⁵²⁶ Halkevlerinin 1934 senesi Faaliyet Raporları Hulâsası, Ulus Basımevi, Ankara 1935, 23; Bitlis Halkevi Başkanı Arif Bey, 12 Mayıs 1934'te Ankara'daki CHF Genel Katiplik Makamına gönderdiği yazıda halkın istifadesine sunulması için kütüphaneye kitap talebinde bulundu (B.C.A., 490.1.0.0-13.69.2: 1-2).

¹⁵²⁷ Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsası, 134.

¹⁵²⁸ Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsası, 138-139.

¹⁵²⁹ Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsası, 156-157.

¹⁵³⁰ Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsası, 174-175.

¹⁵³¹ Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsası, 180-181.

¹⁵³² Halkevleri 1932-1935 (103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı), 1935. 1935 yılına ait bütçeye bakıldığında bütçenin bir kısmının Halkevinde tek çalışan olarak görünen odacı ve Halkevlerinin açılış yıl dönümlerinde programa katılanlara düzenlenen çay ziyafetine ayrılmıştır. Bunun dışında herhangi bir faaliyetten bahsedilmemiştir (B.C.A., 490.1.0.0-1541.263.1).

yapılmamışken, Köycülük şubesinde 5, Spor Şubesinde 20, Dil-Tarih ve Edebiyat Şubesinde 15 olmak üzere 45 komite toplantısı yapılmıştır. Bunlar dışında Cumhuriyet Bayramında şölen yapılmıştır¹⁵³³. 1935 yılı itibariyle Halkevinin üye dağılımları da şöyle olmuştur:

Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi; 1 doktor, 9 öğretmen, 4 (tecimen) tüccar, 3 çiftçi, 18 (işyar) görevli olmak üzere toplam 35 üye mevcuttur. Bunların da 2'si bayan 33'ü ise erkektir¹⁵³⁴. Spor Şubesi; 5 öğretmen, 20 tüccar, 64 güzel sanatlar, 16 görevli vs. (ertikler) meslek, sanat olmak üzere tamamı erkeklerden oluşan 105 üye mevcuttur¹⁵³⁵. Köycüler Şubesi; 18 tüccar, 20 çiftçi, 40 güzel sanatlar, 8 görevli vs. meslek ve sanat olmak üzere tamamı erkeklerden oluşan 86 üye kayıtlıdır¹⁵³⁶.

Halkevlerinin birer kültür evi olduklarına daha önceden değinilmişti. Bitlis Halkevi'nin çabaları neticesinde halkevi bünyesinde kütüphane bir yıl içerisinde 400 kitap ile 11.700 okuyan sayısına ulaşmıştır¹⁵³⁷.

Halkevlerini teftişe memur Aziz Tekman, 28 Ağustos 1935'te CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği Bitlis raporunda Bitlis Halkevi'nden bahsetmiştir. Rapora göre; Bitlis Halkevi'nin 220 üyesi vardır. Yine raporda, hesapların tutulduğu mevcut bir defterin bulunmamasının yanı sıra, halkevi idare heyetinin bina olarak belediyenin kendilerine tahsis ettiği bir odayı kullandığı, salon olarak da eski bir kilise binasının kullanılmakta olduğundan bahsetmiştir. Raporda ayrıca Bitlis Halkevi İdare Heyeti'nin henüz belirlenmediği, şubelerinin hiçbir faaliyet göstermediği, aynı zamanda Bitlis Halkevi Başkanı Arif Bey'in de Belediye Başkanı Sabri Bey'den şikâyet etmekte olduğuna yer verilmiştir¹⁵³⁸.

Arif Özdemir'in Halkevi Başkanlığı 1936 yılı başlarına kadar devam etmiştir. 9 Mart 1936'da Ankara'da CHP Genel Sekreterliğine gönderilen ve süresi biten halkevi komite kurullarına ve yönetim kuruluna seçilenlerin isimlerinin bildirildiği yazıda Halkevi Başkanı olarak Rauf Özdemir'in imzası görünmektedir¹⁵³⁹.

¹⁵³³ B.C.A., 490.1.0.0-982.807.2: 52.

¹⁵³⁴ Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası, Ulus Basımevi, Ankara 1936, 122-123.

¹⁵³⁵ Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası, 146-147.

¹⁵³⁶ Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası, 178-179.

¹⁵³⁷ Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası, 199.

¹⁵³⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 346-347.

¹⁵³⁹ B.C.A., 490.1.0.0-971.755.3: 7.

Diyarbakır'daki Birinci Umûmî Müfettişi Abidin Özmen tarafından 6 Aralık 1935'te Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda Bitlis Halkevi Başkanlığını vekâleten yürütmekte olan Görele Eski Kaymakamı Rauf Özdemir'in bu göreve asaleten atandığı bildirilmiştir¹⁵⁴⁰. Bu yazıya mukabil CHP Genel Sekreterliğinden Abidin Özmen'e 14 Mart 1936'da gönderilen yazıda, Rauf Özdemir'in Halkevi Başkanlığı ödevinin Genel Yönetim Kurulu tarafından onaylandığı bildirilmiştir¹⁵⁴¹. Rauf Özdemir, bu görevi Nisan 1936'ya kadar sürdürmüştür. 2 Mayıs 1936 tarihli ve yine CHP Genel Sekreterliğinin Abidin Özmen'e gönderdiği cevabi yazıda 28 Nisan 1936 günü toplanan Genel Yönetim Kurulu (Genyönkur), Vali Hasan Fehmi Süerdem'in Halkevi Başkanlığına atandığını bildirmiştir¹⁵⁴².

1936 yılı içerisinde TBMM'nin tatili esnasında bazı milletvekilleri parti teşkilatları ve halkevlerinin eksiklerini tespit edip gidermek amacıyla parti ve halkevlerini teftişe memur edilmişlerdir. Bunlardan Bursa Milletvekili Atıf Akgüç Ağustos 1936'da Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaptığı incelemeler sırasında Bitlis Halkevi hakkında kaleme aldığı ve 18 Şubat 1937'de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği raporda şunlara değinmiştir: *“Bitlis Belediyesi, kendisine akar olmak üzere yaptırdığı bir sıra üzerinde her biri ikişer odadan ibaret beş evden birini halkevine vermiştir. Bitlis'teki Halkevi bu iki küçük odadan ibarettir. Eski bir kiliseyi de müsamere için salon olarak kullanmaktadırlar. Halkevinin beş şubesi (dil-tarih-edebiyat, köycülük, temsil, sosyal yardım, spor) varsa da hepsi dağılmış haldeydi. Bahse sebep herhangi bir faaliyet olmamıştır”*¹⁵⁴³. Bu raporda üzerinde durulan diğer önemli bir husus da hesap işlerindeki yolsuzluktur. Maliye hesap defterlerinin iyi tutulmadığından bahsedildikten sonra şunlara değinilmiştir: *“Halkevinin 1935 ve 1936 senelerinde varidat olarak aldığı paranın tamamı 1.679 lira 66 kuruş ve masraflarının tamamı da 1.494 lira 56 kuruştur. 180 lira kadar bir açık ortaya çıkmıştır. Muhasip tayin olunan Ziya Geboloğlu, Bitlis'te dava vekilliği ile meşgul olup Bitlis'in*

¹⁵⁴⁰ B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 117.

¹⁵⁴¹ B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 109.

¹⁵⁴² B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 106; Hasan Fehmi Süerdem, 1305 (1889) yılı Prizren doğumludur. Harbiye Mektebinden 11 Mart 1328 (1912)'de mezun oldu. Büyük Erkan-ı Harbiye Harekât Dairesinde Hava Şubesi Müdürü iken talebi üzerine 6 Mayıs 1926'da emekli oldu. Sonrasında Tayyare Cemiyeti İstanbul Vilayet Şubesi Müdürlüğüne tayin edildi. Daha sonra bu cemiyetin müfettişliğine tayin edildi. Ancak sağlık problemlerinden dolayı ayrıldı. Sonrasında Dâhiliye Vekâleti Seferberlik Müdürlüğüne 16 Ekim 1934'te tayin edildi ve sonra da bu vazifeden Bitlis Valiliğine 19 Şubat 1936'da tayin edildi (B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1 s. 123-124).

¹⁵⁴³ B.C.A., 490.1.0.0-996.850.1: 179.

eşrafından bir zattır. Maliyedeki bu açığın da bahsi geçen zatın lakaytlığından kaynaklanmıştır. Halkevi Başkanlığına ise Vali Fehmi Süerdem tayin edilmiştir”¹⁵⁴⁴.

Tablo 3.11. 1936 Yılı Bitlis Halkevi Bünyesinde Faaliyet Sürdüren Şubelerin Görevli Dağılımlarını Gösteren Çizelge¹⁵⁴⁵

	Başkan	Üye	Üye	Üye	Üye
Dil, Tarih, Edebiyat Şubesi	Belediye Başkanı Sabri	Ortaokul Öğretmeni Rıfki	Ortaokul Öğretmeni Seyfi	-	-
Köycülük Şubesi	Müftüoğlu Mahmut	Avukat Ziya	Avukat Abdurrahman	Banka Memuru Kasım	Tüccar Zülfikar oğlu Mehmet
Spor Şubesi	Maliye Kırtasiye Memuru Abit	Belediye Muhasibi Abdulbari	Tüccar Şamil	Öğretmen Şevket	Tüccar Nizam
Temsil Şubesi	İnhisarlar Atölye Amiri Mehmet	İnhisarlarda Ali	İnhisarlarda Ali	-	-
Sosyal Yardım Şubesi	Sorgu Hâkimi Fuat	İnhisarlar Sicil Amiri Nevres	Tüccar Halit oğlu Hamdi	-	-

Yukarıda bahsi geçen şube başkanları, aynı zamanda Rauf Özdemir’in başkanlığında Yönetim Kurulu üyeleri idi¹⁵⁴⁶.

1936 yılına Bitlis farklı bir idari yapılanma ile girmiştir. 25 Aralık 1935’te Muş vilayetinin Bitlis, Mutki ve Van vilayetinin Ahlat kazalarıyla Hizan ve Kotum kazalarından oluşmak, merkezi Bitlis kasabası olmak üzere Bitlis vilayetinin kurulması 2885 sayılı yasanın Resmi Gazete’de yayımlanmasıyla sağlanmış oldu¹⁵⁴⁷. Bu durum haliyle daha önce Muş vilayeti bünyesinde faaliyetlerini sürdüren Bitlis Halkevi’ni de doğrudan etkilemiştir. Bitlis’in vilayet olması dolayısıyla Bitlis Halkevi’nin, Muş vilayeti hususi muhasebesinden¹⁵⁴⁸ alacaklı olduğu 1.000 lira, Muş vilayetince kısıtlamaya tabi tutulduğundan, merkezden yardım suretiyle gelen 500 lira ve belediyenin cüzi yardımıyla önceki senenin borçları ödenirken artan kısımla da şubelerin faaliyetleri düzenlenmek zorunda kalınmıştır¹⁵⁴⁹.

¹⁵⁴⁴ B.C.A., 490.1.0.0-996.850.1: 180.

¹⁵⁴⁵ B.C.A., 490.1.0.0-971.755.3: 8.

¹⁵⁴⁶ B.C.A., 490.1.0.0-971.755.3: 8.

¹⁵⁴⁷ Resmi Gazete, 4 Ocak 1936, S. 3197, 5902 (2885 nolu kanun.); TBMM Z.C., 02.06.1929, D. 3, C. 12, İ. 75, 262; TBMM Z.C., 25.12.1935, D. 5, C. 7, İ. 21, 173.

¹⁵⁴⁸ Hususi muhasebe, il özel idare demektir.

¹⁵⁴⁹ B.C.A., 490.1.0.0-982.807.2: 40.

Halkevlerinde bütün kültür hizmetleri fahri olarak görülmüştür. Ancak bu fahri hizmet kadrosunun idari ve zaruri masraflarını karşılamak üzere mahalli genişlik ve imkânlar nispetinde her halkevinin bir bütçesi vardır. Mevcut imkânlarla uyarak hazırladıkları bu bütçelerini halkevi idare heyetleri bağlı bulundukları parti idare heyetleri kanalıyla vilayet idare heyetlerinin tetkik ve tasdikinden geçirir ve bunun tasdikli bir suretini Genel Sekreterliğe gönderirlerdi. Genel Sekreterlik, bu bütçeleri yalnız formüle uyup uymadığı bakımından değil, ihtiyacı karşılama derecesini, önceki senelere göre azalıp çoğalma oranlarını da incelerdi. Halkevlerinin gelirleri, başta Vilayet İdare Heyetleri olduğu halde, mahalli parti teşkilatı tarafından temin edilirdi. Halkevlerinde bütçe fikri bu esasa dayanmıştır. Ancak bu gelir bahsinde göze çarpan husus; mahalli kıfayetsizlikleri telafi etmek için merkezden, halkevlerinin umumi ihtiyaçlarını giderecek kadar yardım yapılmış olmasıdır¹⁵⁵⁰.

Bitlis Halkevi binasının ihtiyaçlara cevap vermemesinden dolayı açılışının birinci yılında yeni bir bina inşası gündeme gelmiştir. CHP Genel Sekreterliğinin Diyarbakır'da bulunan Birinci Umûmî Müfettiş Abidin Özmen'e 22 Kasım 1935'te gönderdiği yazıda, Bitlis'te halkevi binasının ihtiyacı karşılamadığından orada bir bina inşasının uygun görüldüğü ifade edilmiştir. Bu bina 300 kişi kapasiteli bir salon ile kitap, okuma odaları ve oranın ihtiyaçlarına göre diğer teferruatı düşünülecekti. Bu hususta Genel Müfettişin gerekli incelemeleri yapması istenmiştir¹⁵⁵¹. Abidin Özmen'in 4 Ocak 1936 tarihli cevabı yazısında, Bitlis'te CHP'nin malı olan arsanın halkevi binası yapılacak kadar yeterli olmadığı, bunun yanında Belediye ve Maliyeye ait yerlerin de istimlakı lazım geldiği bildirilmiştir¹⁵⁵².

Abidin Özmen'in 8 Nisan 1936 tarihli diğer bir yazısında, mevcut halkevi binasının hazineden satın alındığı fiyat olan 3.010 lira ve sonradan tamiri için sarf edilen 1.210 liranın da eklenmesi ile hususi muhasebeye tekrar satılması teklif edilmiştir. Böylece bu ve başka suretle tedarik edilecek para ile şehrin ortasında bütün ihtiyaçları temin edecek bir halkevi binasının yapılması cihetine gidileceğinden bahsedilmiştir. Ayrıca o dönemki binanın da satılabilmesi için partinin müsaadeleri ve vekâletnamenin gönderilmesi

¹⁵⁵⁰ *CHP Halkevleri ve Halkodalarının 1940 Çalışmaları*, Ankara 1941, 17.

¹⁵⁵¹ B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 345.

¹⁵⁵² B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 344.

talebinde bulunulmuştur¹⁵⁵³. Bu teklif üzerine parti, dönemin Bitlis Valisi Hasan Fehmi Süerdem adına vekâletname göndermiştir. 9 Mayıs 1936 tarihli yazıyla da Abidin Bey'in bu talebinin onaylandığı bildirilmiştir¹⁵⁵⁴.

Bitlis'teki parti malı halkevi binasının satılarak parasının yeni yapılacak halkevi binasına harcanması kararının Genel Başkanlık Kurulunca onandığına dair bir başka yazı da 6 Haziran 1936'da gönderilmiştir¹⁵⁵⁵. 1936 yılı hususi idare bütçesine Bitlis Halkevi için 800 lira, belediye bütçesine ise halkevi için 400 lira tahsisat konulmuştur¹⁵⁵⁶. Bu arada yeni halkevi inşaatı için İsmet İnönü'nün Şark gezisi sırasında 5.000 lira vermeyi vadetmiş olduğunu hatırlamak gerekir¹⁵⁵⁷. İsmet İnönü'nün Doğu vilayetlerinde yaptığı seyahat esnasında Artvin, Bayburt, Bitlis, Erzurum, Erzincan, Kars ve Van şehirlerine yardım edeceğini vadetmiştir¹⁵⁵⁸. Partice de bu paranın gönderilmesinin düşünüldüğü aktarılmıştır¹⁵⁵⁹.

Bitlis'te kurulacak yeni halkevinin, yukarıda da bahsi geçtiği gibi eski Türk Ocağından kalma partiye ait bir kilise yerinde ve arsasında kurulması düşünülmektedir. Bu arsa dağınık olan memleket mahallelerinin her tarafına müsait bir durumdadır. Keşfi yapılmış olup keşif bedeli olarak da 26.138 lira 35 kuruş hesaplanmıştır¹⁵⁶⁰. Bitlis'te partinin bir arsası ve bir binası mevcut olup bunların satışından ancak 3, 4 bin lira elde edilebilirdi. Ancak bu para da bina meydana geldikten sonra tefrişatına ancak kafi gelebilirdi. Bu dönemde Bitlis Hususi İdaresinin de çok zayıf olmasından inşaatı yardım etmesine imkan yoktur. Buna binaen ilkbaharda inşaat mevsiminde işe başlamak üzere bir sonraki yılın bahar döneminden itibaren Bitlis Halkevi için keşif bedeli olan 26.138 lira 35 kuruşun verileceği 7 Kasım 1936'da Birinci Umûmî Müfettişliğe bildirilmiştir¹⁵⁶¹.

¹⁵⁵³ B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 343.

¹⁵⁵⁴ B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 341.

¹⁵⁵⁵ B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 340. Bitlis'te müsamere salonu olarak kullanılan parti malı kilisenin yıktırılması şartı ile alıcısı bulunmadığından Mart 1939'a kadar satılamamıştır. 24 Haziran 1939 tarihli ve CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda, eski kilise binasının 970 liraya hususi muhasebe tarafından satın alındığı ve bu meblağın Bitlis Halkevi'nin 1938 yılı bütçesine eklendiği bildirildi (B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 245-246).

¹⁵⁵⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1478.33.1: 2-3.

¹⁵⁵⁷ B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 347.

¹⁵⁵⁸ B.C.A., 30.10.0.0-70.459.1: 20.

¹⁵⁵⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 29. Ancak yapılan araştırmalar sonucunda böyle bir paranın Bitlis'e ulaştırıldığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır.

¹⁵⁶⁰ B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 338.

¹⁵⁶¹ B.C.A., 30.10.0.0-70.459.1: 7.

31 Kasım 1936'da Diyarbakır'daki Birinci Umûmî Müfettişliğine gönderilen yazıda yeni halkevi binası inşası için Van'a 30.000 lira gönderileceği gibi Bitlis'e de 25.000 lira gönderileceği belirtilmiştir. Ancak bu paranın bir kısmı o sene, bir kısmı da sonraki sene gönderilecektir¹⁵⁶². CHP Genel Sekreterliğinin, Bitlis Valiliğine 20 Mart 1937'de gönderdiği yazıda yalnızca inşaata sarf edilmek üzere 15.000 lira gönderildiği ifade edilmiştir¹⁵⁶³. Bu paranın Dâhiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya imzasıyla Bitlis Valiliğine gönderildiği anlaşılmaktadır¹⁵⁶⁴.

Bitlis'te mahalleler arasındaki mezarlıklar tesviye edilerek arsa haline getirilecek ve bunlardan birine de halkevi inşa edilecektir. Son Posta gazetesinin 17 Ağustos 1937 tarihli sayısında Bitlis'in 4 tepeden oluştuğu yazılmıştır. Bunlardan biri hükümet konağının bulunduğu "Gökmeydan", diğerleri ise Kızılmescit, Hersan ve Zeydan'dır. Gazete yazısının devamında halkevi ile alakalı özetle şunlara değinilmiştir: İklim icabı Bitlis'e fazla kar yağdığından mahaller arası irtibatın uzun süre kopması mezarların farklı farklı yerlerde yapılması sonucunu getirmiştir. Bunlar arasında Selçuklu Türklerinden kalma mezarlar da vardır. Arsa haline getirilen alanlarda ilk olarak futbol sahası açılmıştır. İkinci kısım, özel idare namına bina yapılmış olan mahal, üçüncü kısım da halkevi için belediyenin bağışladığı mezarlık kısmıdır. Halkevinin yeni inşaatı için genel merkezin verdiği 25 bin liranın yakında başlanacak inşaata verileceği ifade edilmiştir. Ancak inşaat başlamazdan evvel mezarlığın boş saha haline getirilmesi gerekmektedir. Belediyenin müracaatı üzerine teşkil edilen heyet marifetiyle tarihi kıymete sahip olması ihtimali olan eski taşlar seçilmiş ve diğerleri inşaatta kullanılmak üzere toplanmıştır. Yazının sonunda halkevi inşaatı ve diğer bayındırlık hizmetlerinin Vali Rıfat Şahinbaş'ın gelmesiyle hareketlendiğinden bahsedilmiştir¹⁵⁶⁵.

Son Posta gazetesinde geçtiği üzere, tam bir buçuk yıl projeler yapılmış, raporlar hazırlanmış, yeri hakkında görüşmeler yapılmış olmasına rağmen inşaata başlanamamıştı. Vali Rıfat Şahinbaş'ın bu işin üzerinde durması neticesinde bu işe derhal

¹⁵⁶² B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 329.

¹⁵⁶³ B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 316.

¹⁵⁶⁴ B.C.A., 30.10.0.0-79.523.6.

¹⁵⁶⁵ *Son Posta*, 17 Ağustos 1937 Salı, 2. Halkevi inşaatına 1937 Nisan ayında başlanacağı bildirilmişti. CHP Genel Merkezi, bina için yirmi beş bin liralık bina tahsisatı vadetmişti. Bu para vaadi üzerine yaptırılan plan ve projeler Parti Genel Sekreterliğine ve Birinci Umumi Müfettişliğe yollanmıştır. Evrak alınır alınmaz Halkevinin ilk inşa masrafları için başkanlık emrine on beş bin lira gönderilmiş ve inşaatın tamamlanması için ihtiyaç duyuldukça istenildiği kadar para gönderileceği de vaat edilmişti (*Son Posta*, 27 Nisan 1937, 5).

girişilmiş ve halkevinin temel atma merasimi düzenlenerek inşaata Ağustos 1937’de başlanmıştır¹⁵⁶⁶.

CHP’nin malı olup halen Memleket Hastanesi’nin bulunduğu binanın satılarak parasının yeni yapılmakta olan halkevi inşaatına sarf edilmesi için Vali Rıfat Şahinbaş tarafından parti merkezine teklif sunulmuştu. Bu müracaat ve teklif kabul edilerek binanın satışı ile CHP namına tapuda tahrir verilmesine Vali Şahinbaş vekil tayin edilmiştir. Bu bina hususi muhasebe tarafından yine hastane olmak üzere satın alınacaktı. Ancak 1938 yılı bütçesinde bu bina işine ait tahsisat olmadığından önceki seneden devreden 4.000 lira bütçe artığının bu hususa sarfı için gereken nakil muamelesine geçilmiştir¹⁵⁶⁷.

1936 yılının başından itibaren yeni yıl çalışmalarına başlayan halkevinin il yönetim kurulu, düzenli olarak toplantılar yaparak ilgili işlerin düzenle bitirilmesini temin etmiş ve ulusal bayramlarda önceden hazırlanmış müsamereler verdirerek halkın medeni seviyesinin yükseltilmesine gayret göstermiştir. Açık bulunan beş şubenin çalışma şekilleri düzenlenerek imkân nispetinde verim alınmıştır. Halkevi salonu temsil ve konferans verilmesine müsait olacak bir hale getirilmeye çalışılmıştır. Okuma ihtiyacının önemi halka duyurulmaya gayret gösterilip evin bir odası okuma salonu olarak ayarlanarak mevcut kitaplar halkın hizmetine sunulmuştur. Halkevinin bütçesi yapılarak zamanında tasdike arz edilmiştir. Farklı mevzular üzerine 10 konferans verilmiş ve 1936 yılının başlangıcından sonra Bitlis’in vilayet olması dolayısıyla Muş vilayeti hususi muhasebesinden alacaklı oldukları 1.000 liranın gelmemesi üzerine merkezden gelen 500 lira ile önceki yılın borçlar ödenmiştir¹⁵⁶⁸.

Şubelerdeki faaliyetler ise şöyle olmuştur:

Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi; pek eski ve tarihi bir şehir olan Bitlis’te önemi ve değeri çok olan eski eserlerin muhafazası ve bunların tetkik ve tespitiyle uğraşmıştır. Tarih okutuluşunda devrim, Türk edebiyatı tarihi, Türk edebiyatı, Türk dilinin tetkikleri konularında konferanslar verildiği görülmektedir.

¹⁵⁶⁶ *Son Posta*, 18 Ağustos 1937 Çarşamba, 2; Bitlis Halkevi Başkanlığına vekâleten bakan Hakkı Arıca’nın CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda halkevi binasının temeli 5 Ağustos 1937 Perşembe günü atıldığı söylendi (B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 298).

¹⁵⁶⁷ “*Memleket Hastanesinin Hususi Muhasebece Satın Alınması*”, *Yurd Yolu*, 16 Ağustos 1938, S. 30, 1.

¹⁵⁶⁸ B.C.A., 490.1.0.0-982.807.2: 40.

Temsil Şubesi; mevcut gençlerin bir arada ve devamlı çalışması düzenlenerek 5 müsamere verilmiş, farklı bölgelerin ulusal oyunları sahnelenmiştir.

Sosyal Yardım Şubesi; halkın temel ihtiyaçlarının temini konusunda bir gece eğlencesi tertip edilmiştir. Bu suretle hem halkın müzik ihtiyacı temin edilmiş, hem de bundan elde edilen gelir ile 20 yoksul çocuğa giyim yardımı yapılmıştır.

Spor Şubesi; şehirde bulunan tek spor kulübünün gelişmesine çalışmıştır.

Köycülük Şubesi; köylülerle şehirlilerin birleşme ve kaynaşmaları yolunda çalışılmıştır¹⁵⁶⁹.

CHP Genel Sekreterliğine gönderilen ve Bitlis Halkevi'nin 1937 yılı birinci altı aylık çalışma raporu olarak kayda geçen yazıda, dördüncü çalışma yılının birinci altı aylık devresine giren Bitlis Halkevi'nin bir taraftan üye sayısının arttırılmasına gayret edilirken diğer taraftan yeniden inşasına başlanan halkevi binasının kurulacağı arazinin seçimi yolunda çalışılmıştır. Belediye ile temasa geçilerek halkevinin inşası için uygun görülen arazinin Belediye tarafından halkevine teberruu temin edilmiştir. 1936 yılı hesapları düzenlenmiş, gelir toplamı olan 1.700 liradan 1.497 lira 36 kuruşu temin edilerek sarf edilmiş ve henüz temin edilmeyen 205 lira 60 kuruşu, 1937 yılı bütçesine geçirilmiştir. Bu devrenin beşinci ayı içinde kitapsaray yayın ve müze sergi şubelerinin açılması da temin edilerek Halkevi'nin dokuz şube ile çalışması sağlanmıştır¹⁵⁷⁰.

Bahsi geçen yıl içerisinde şubelerin çalışmaları ise şöyle olmuştur:

Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi; şube, başkan ve üyelere birisinin ayrılması sonucu bu şube daha önceden hazırlanan programı uygulayamamıştır.

Güzel Sanatlar Şubesi; düzenledikleri programa göre, 10 amatörle haftada 3 gece toplantı yaparak müzik derslerine devam etmişlerdir.

Temsil Şubesi; planladıkları çerçeve dahilinde piyesler oynamışlardır.

Spor şubesi; kadrosunu tamamladıktan sonra kış sporlarının yayılmasına gayret edilmiş ve 19 Mayıs 1937 Gençlik ve Spor Bayramı'na katılım sağlanarak gösteriler düzenlemişlerdir.

¹⁵⁶⁹ B.C.A., 490.1.0.0-982.807.2: 41-42.

¹⁵⁷⁰ B.C.A., 490.1.0.0-982.807.2: 30.

Sosyal Yardım Şubesi; fakir ve yoksulların belediye ve sıhhat dairesinin haftalık muayene günlerinde muayenelerinin icrasına çalışmışlardır.

Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi; 21 Aralık 1936'da şehrin çeşitli semtlerinde 3'ü A ve 1'i B olmak üzere 4 halk dershanesi açmışlardır. A dershanelerine 169 kişi, B dershanelerine de 27 kişinin kaydı yapılmıştır. Gerek A ve gerekse B dershanelerinde açılış tarihinden 4 Nisan 1937'ye kadar tedrisata devam edilmiş ve A dershanelerine devam eden öğrencilere okuma-yazma öğretilmiş ve B dershanesi öğrencilerinin de bilgileri arttırılmıştır.

Kütüphane ve Neşriyat Şubesi; bu şube, devrenin beşinci ayında ilk defa kurularak şube başkan ve üyeleri seçilmiş ve programlarını yapmışlardır. Halk okuma odası açmak münasebetiyle Belediye Başkanlığıyla temasa geçilerek münasip bir oda temini sağlanmıştır.

Köycülük Şubesi; kızak araçlarının arttırılmasına çalışılmış, köylülere şehirlerdeki hükümet dairelerinde işlerini daha kolay görmeleri temin edilmiştir.

Müze ve Sergi Şubesi; bu devrenin beşinci ayında ilk defa seçim yapılarak şube başkanı ve üyeleri oluşturulmuş, Bitlis tarihinin yazımı konusunda çaba gösterilmiştir¹⁵⁷¹.

1 Ocak 1937'den 31 Mayıs 1937'ye kadar Bitlis Halkevi'ndeki şubelerde birinci altı aylık çalışma programında temsil şubesinde 5, sosyal yardım şubesinde 2, köycülük şubesinde 2 olmak üzere toplam 9 toplantı yapılmıştır. İkinci altı aylık çalışma programında ise temsil şubesinde 4, sosyal yardım şubesinde 2 ve köycülük şubesinde 1 olmak üzere 7 toplantı yapılmıştır¹⁵⁷².

31 Mayıs 1937'deki kayıtlara göre dil, tarih ve edebiyat şubesinde 2, köycülük şubesinde 2 olmak üzere 4 avukat kayıtlıdır. Dil, tarih ve edebiyat şubesinde 2, sosyal yardım şubesinde 2 olmak üzere 4 doktor kayıtlıdır. Dil, tarih ve edebiyat şubesinde 18, ar şubesinde 4, temsil şubesinde 6, spor şubesinde 4, sosyal yardım şubesinde 5, halk dershaneleri ve kurslar şubesinde 4, kütüphane ve neşriyat şubesinde 6, köycülük şubesinde 3, müze ve sergi şubesinde 5 olmak üzere 55 öğretmen kayıtlıdır. Dil, tarih ve edebiyat şubesinde 21, güzel sanatlar şubesinde 3, temsil şubesinde 2, spor şubesinde 33, sosyal yardım şubesinde 7, halk dershaneleri ve kurslar şubesinde 3, kütüphane ve

¹⁵⁷¹ B.C.A., 490.1.0.0-982.807.2: 30-32.

¹⁵⁷² B.C.A., 490.1.0.0-982.807.2: 2.

neşriyat şubesinde 2, köycülük şubesinde 44, müze ve sergi şubesinde 1 olmak üzere 116 tüccar üye kayıtlıdır¹⁵⁷³. Ayrıca Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi Başkanı Ortaokul Direktörü Hakkı Arıca, Temsil Şubesi Başkanı Ortaokul Müzik Öğretmeni Sadi Günel, Spor Şubesi Başkanı Belediye Başkanı Suphi Menteş, Sosyal Yardım Şubesi Başkanı Sorgu Hakimi F. Özpay, Kütüphane ve Neşriyat Şubesi Başkanı Hakim Necati Yılmaz, Köycülük Şubesi Başkanı Çiftçi Mahmut Eren, Müze ve Sergi Şubesi Başkanı İlk Tedrisat Müfettişi (İspektör) Yılmaz Özel'dir¹⁵⁷⁴.

22 Temmuz 1937'de Bitlis vilayeti halkevi teftiş raporu olarak sunulan yazıda, hükümet erkânı ve memurların, halkevi mesaipleri ile alakalı oldukları ve memurların komitelerde çalıştıkları, Halkevi Başkanlığı için Vali Rıfat Şahinbaş'ın seçilmiş olduğu ve mazbatasının hazırlanarak Umûmî Müfettişliğe sunulduğu ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra hususi muhasebeden 1.200 ve belediyeden 500 lira yardım yapılmış, müsamere ve teberruat olarak da 300 lira temin edileceği ifade edilmiştir. Ayrıca halkevi'nin 408 üyesi vardır¹⁵⁷⁵.

Yukarıda bahsi geçen teftiş raporuna göre halkevi şubelerinin faaliyetleri şunlardır¹⁵⁷⁶:

Dil, Tarih ve Edebiyat; yurt bilgisi ve devrim esaslarını bildiren konferanslar verilmiş, milli hikaye, masal, ata sözleri toplanmış, mahalli tarih için tetkikat yapılmıştır.

Kütüphane ve neşriyat; 1000 cilt kitap mevcut olup henüz kütüphane bulunmamaktadır. Bir okuma odası yapılması düşünülmektedir.

Temsil; kilise salonunda "Kozan Oğlu", "Mavi Yıldırım" piyesleri halka gösterilmiştir. Mesainin az, vasıta ve eleman olmamasından dolayı da sıkıntı çekilmektedir.

Spor; henüz herhangi bir spor faaliyeti yoktur. Saha tanzim edilmemiş ve vasıta dahi temin edilmemiştir.

¹⁵⁷³ B.C.A., 490.1.0.0-982.807.2: 4.

¹⁵⁷⁴ B.C.A., 490.1.0.0-982.807.2: 4.

¹⁵⁷⁵ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 33.

¹⁵⁷⁶ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 33-34; Ancak raporda yukarıda da geçtiği üzere Halkevinin sportif faaliyetleri olmadığı kaydedilse de raporun devamında gençlerin Halkevine sempatisinin iyi olduğu, Halkevi dışında "Güzeldere Spor Kulübü" adıyla bir kulüp olduğu ve Halkevinin himayesinde olduğu yazmaktadır (B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 35.)

Sosyal Yardım; bazı köy ve kasaba halkının sıhhi işlerine yardım edildiği ifade edilmişse de bu şube tarafından yapılmış özel bir faaliyet görülmemiştir.

Müze ve Sergi; komite yeni teşekkül etmiştir. Güzel ve tarihi bir medrese binası vardır. Hususi muhasebeden alınıp ve tarihi eserler toplattırılarak müze tesisi düşünülmekte olup sergisi yoktur.

Halk Dershaneleri ve Kurslar; o yıl 3 A ve 1 B olmak üzere 4 kurs açılmış, 190 vatandaş devam etmiş ve 83 kişi başarılı olmuştur.

Güzel Sanatlar ve Köycülük; bu komitelerin faaliyetleri görülmemiştir.

Bütün bunlara bakıldığında temsil, spor, güzel sanatlar ve köycülük şubelerinin faaliyetlerine kuvvet vermek lazım geldiği anlaşılmaktadır. Bina, halkevi vazifelerini ifaya müsait değildir. Bütün bu faaliyetler belediyeye ait iki odalı bir yerde yapılmaktaydı. Yeni bir bina yapılması kararlaştırılmış ve merkezden 25.000 lira yardım ayrılmıştı. Umûmî Müfettişlikçe bina planı yaptırılmış ve inşaat öncesi hazırlıklar hemen hemen tamamlanmış bir durumdaydı. Bina mahalli için hükümet binası ve müessesata yakın bir mezralık yeri uygun görülmüştür. Demirbaş eşya defteri mevcut değildir. Diğer taraftan basın ve yayın kurulları olmadığından bunlarla münasebetleri ve istifadeleri de yoktur. Halkevinde parti ve Kültür Bakanlığı tarafından gönderilen eserler, Ulus gazetesi ve bütün İstanbul gazeteleri okunmuştur¹⁵⁷⁷.

Dördüncü çalışma yılının ikinci altı aylık devresine giren Bitlis Halkevi binasının temeli atılarak duvarları eldeki plan dâhilinde 1 m kadar yükseltilmiş ancak gerek mevsim ve gerekse planda yapılması düşünülen bazı değişiklikler dolayısıyla o yıl içinde tamamlanamamıştır. 1937 yılı bütçesi; 1.200 lira hususi muhasebeden, 500 lira belediyeden yardım, 800 lira verit ve çeşitli gelirler, 15.000 lira 1936 yılından nakden devir, 10.000 lira parti merkezinden yardım ve 5.000 lira da halkevine ait emlak satışından olmak üzere toplam 32.500 liradır. Bu rakam üzerinden tespit edilen bütçenin bina, inşaat masrafı olarak 30.000 liradan kırtasiye, aydınlatma, mefruşat ve demirbaş eşya ve masraflarla 9 komitenin masrafı, 32.500 liraya çıkarılmıştır. Bütçe, bu usul üzere tasdik edilmiş olup önceki seneye oranla zam yapılmış ve faaliyet sahasına daha uygun olmak üzere tespit ve tasdik edilen bütçe ile çalışılmaya başlanmıştır¹⁵⁷⁸.

¹⁵⁷⁷ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 34-35.

¹⁵⁷⁸ B.C.A., 490.1.0.0-982.807.2: 21.

4 Ekim 1938’de Halkevi Umumi İdare Heyeti toplantı yaparak önemli kararlar almışlardır¹⁵⁷⁹. Halkevi kollarında yapılan seçimlerde Sosyal Yardım Kolu Delegatesine Doktor Ömer Kayaalp, Kütüphane ve Neşriyat Şube Kolu Başkanlığına PTT Şefi Fahri Akbay, Halk Dershaneleri Başkanlığına Birinci Okul Başöğretmeni Zihni Vural, Köycülük Kolu Başkanlığına Ziraat Mücadele Teknisyeni Kadri Yalımcan, Gösteri Kolu Başkanlığına Raif Necdet Oto seçilmişlerdir¹⁵⁸⁰.

Bitlis’in coğrafi konumu ve iklimsel faktörleri, halkevi faaliyetlerini de yönlendirici özelliğe sahip olmuştur. Senenin hemen hemen altı ayı kış mevsiminin yaşandığı şehirde kış sporu faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. 1939 yılında kayak sporları yapılmış, Bitlis Halkevi’ne 10 çift kayak ve kayak ayakkabısı gönderilmiştir¹⁵⁸¹.

Son Posta gazetesinin 28 Şubat 1939 tarihli sayısında “*Bitlis Halkevi inşaatı bitmek üzere*” başlığı altında, halkevi gençlerinin binanın açılış gününde ilk temsili vermek üzere hararetle ve dikkatle hazırlanmaya başladığından bahsedilmiştir. İlk açıldığı günden o zamana kadar Bitlis Halkevi’nde vaki olan çalışmalar, muhitin ihtiyacını karşılaması ve gençliği faaliyete sevk etmesi bakımından memleketin büyük bir noksanını doldurmuştur. Kısa süre öncesine kadar mütevazı bir bina içinde faaliyetleri sıkıştırılan halkevi, bu çalışmaların en verimlisini 1938 yılı içerisinde göstermiş ve Başkan Rıfat Şahinbaş’ın rehberliği altında faydalı işler yapmıştır. Komiteler arasında faaliyet hususunda en başta gelen temsil şubesinin, senenin ilk temsilini halkevlerinin açılış gününde, bu yeni bina içinde vermek üzere hazırlıklar yaptığı gazete yazısında ifade edilmiştir¹⁵⁸².

Uzun uğraşlar ile yapılmasına başlanılan Bitlis Halkevi’nin yeni binası büyük bir çalışma neticesinde Ağustos 1939’da tamamlanmıştır¹⁵⁸³. Daha önceden de eski halkevi binasında faaliyette bulunan şubeler yeni yapılan halkevi binasına taşınmıştır. Mesela; Bitlis Halkevi kütüphane ve neşriyat kolunun okuma odası 1 Haziran 1939 gününden itibaren yeni halkevi binasındaki özel dairesine nakledilmiştir¹⁵⁸⁴.

Bölge Müfettişliğinden 13 Ekim 1941’de alınan rapora göre; Bitlis Halkevi’nin bulunduğu mevki ve müştemilatı da şu şekilde izah edilmiştir: Bitlis Halkevi, kasabanın

¹⁵⁷⁹ “*Vilayet Duyumları*”, *Yurd Yolu*, 5 Ekim 1938, S. 73, 2.

¹⁵⁸⁰ *Yurd Yolu*, 14 Ekim 1938, S. 81, 2.

¹⁵⁸¹ *CHP Halkevleri ve Halkodalarının 1940 Çalışmaları*, Halkevi Yayınları, Ankara 1941, 44.

¹⁵⁸² *Son Posta*, 28 Şubat 1939 Salı, S. 3081, 5.

¹⁵⁸³ R. İşıpek, “*Bitlis Günden Güne Değişiyor*”, *Yurd Yolu*, 4 Ekim 1939, S. 274, 1.

¹⁵⁸⁴ *Yurd Yolu*, 5 Haziran 1939, S. 177, 1.

yukarı kısmında, hükümet dairelerinin bulunduğu semtte ve mezarlık mevkiinde 6.155 m²'lik bahçe içinde, parti tarafından gönderilen plana uygun olarak inşa edilmiştir. Zemin katta 4 oda, 1 banyo odası, birinci katta geniş sahneli bir müsamere ve toplantı salonu, 1 kütüphane ve okuma odası, karanlık büyük bir antre, vestiyer ve tuvaletler vardır. İkinci katta ise müsamere salonuna bakan balkon ile büyük bir istirahat salonu ve 2 oda mevcuttur¹⁵⁸⁵.

Yeni halkevi binasının hızlı bir şekilde aktif bir hale getirilmesine çalışılırken kültürel alanda da girişimlerde bulunulmuştur. Bitlis'in düşman işgalinden kurtuluş yıl dönümü münasebetiyle şehre gelen Süreyya Örgევren ve Tevfik Temelli, Vali Rıfat Şahinbaş ve Bölge Komutan Vekili ve İl Jandarma Komutanı Yarbay Kerim İn an ile birlikte Mutki'ye gitmişlerdir. Burada halkın istek ve talepleri dinlenmekle beraber yapılan inkılaplar da halka anlatılıp benimsetilmeye çalışılmıştır¹⁵⁸⁶. Vatandaşları her sahada olduğu gibi kültür sahasında da ilerletmeyi kendine ülkü edinen Bitlis Halkevi, 1 Ocak 1940'tan itibaren dört ay müddetle birinci ve ikinci okullarda olmak üzere iki dersane açmayı kararlaştırmıştır. Kurslar komitesi başkan ve delegesi Zihni Vural'ın idaresinde olmak üzere açılan bu dershanelere 18 yaşından yukarı her vatandaşın istisnasız kabul edileceği ifade edilmiştir. Aynı zamanda dershaneye devam edeceklerin kırtasiye malzemelerinin de halkevi idaresi tarafından temin edileceği söylenmiştir¹⁵⁸⁷.

Halkevi gösteri kolu başkanlığına Maarif Müdürü Halit Berk, 26 Ağustos 1939 günü seçilmiştir¹⁵⁸⁸. 1940 yılı Bitlis Halkevi'nin faaliyetlerinin biraz daha yavaşladığı yıl olmuştur. Bitlis Milletvekilleri Tevfik Temelli ve Ahmet Süreyya Örgევren, 4 Nisan 1940'ta CHP Genel Kâtipliğine bir yazı göndermişlerdir. İlgili yazıda; vilayet içinde faal olarak bulunan halkevine ilgili olan vatandaşların takdir ve memnuniyetinin iyi derecede olmadığı, halkevlerinin ve burada çalışanların azlığı ile beraber çalışanların da çoğunlukla memurlara ve bir kısım yerli gençlere bağlı kalmış olduğundan bahsedilmiştir¹⁵⁸⁹. Bitlis Halkevi salonu 11 Nisan 1940 Perşembe gününden itibaren biçki-dikiş dersleri için hizmet vermeye başlamıştır¹⁵⁹⁰.

¹⁵⁸⁵ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 5.

¹⁵⁸⁶ *Yurd Yolu*, 10 Ağustos 1939, S. 234, 1.

¹⁵⁸⁷ *Yurd Yolu*, 27 Aralık 1939, S. 308, 1.

¹⁵⁸⁸ *Yurd Yolu*, 29 Ağustos 1939, S. 250, 2.

¹⁵⁸⁹ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 25.

¹⁵⁹⁰ *Yurd Yolu*, 6 Nisan 1940, S. 351, 2.

Halkevlerinin faaliyetleri sadece eğitim ve kültürel alanlarla sınırlı kalmamıştır. Mesela; olağanüstü durumlar söz konusu olduğunda ne tür tedbirlerin alınabileceği hususunda da halkı aydınlatmışlardır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye fiilen savaşa katılmamış olmasına rağmen her zaman teyakkuzda olmuştur. Bu yüzden olası bir saldırıda halk, kendini koruması için nasıl davranması gerektiği hususunda bilinçlendirilmiştir. 6 Nisan 1940 Cumartesi günü halkevinde Binbaşı Süreyya Ateş tarafından paraşütle nasıl inileceği hakkında binlerce dinleyiciye konferans verilmiştir¹⁵⁹¹. Halkevinde 15 Haziran 1940'ta pasif korunma hakkında Komiser Hikmet Hoşgün tarafından konferans verilmiştir¹⁵⁹². Bitlis Halkevi tarafından tertip edilen 15 kişilik bir heyet Çukur nahiyesinin Norşin, Morh ile Kotni köylerini gezmişlerdir. Bu gezi münasebetiyle nahiye merkezinde toplanan köylülere paraşüt ve paraşütçülük hakkında malumat verilmiş, heyete iştirak eden Doktor Ömer Kayaalp, hasta oldukları halde şehre gelemeyen hastaları muayene etmiş ve lazım gelen ilaçları ücretsiz vermiştir¹⁵⁹³. Bu arada halkevi idari kadrosunda bir değişiklik olmuş ve Bitlis Halkevi Başkanlık Vekâletine Vilayet Mektupçusu Süleyman Sami Alemdar Bey tayin olunmuştur¹⁵⁹⁴.

Halkevi esaslı bir surette köylü ile uğraşmak ve köylüyü yükseltme çabası içerisinde olmuştur. Bu hususta ilk teşebbüs köy gezilerini tertiplemek olmuştur. Bu şekilde köylünün ihtiyacı yerinde ve köylünün evinde giderilmeye çalışılmıştır. Köylünün maruz bulunduğu arızı rahatsızlıkları gidermek, köylülerden muhtaç olanların ve hatta şehirli fakirlerin hükümetçe görülecek işleri için verilecek hizmetleri parasız ve karşılıksız sağlamak, yapılan hizmetlerden bazısıdır¹⁵⁹⁵.

Bitlis Halkevi'nin bir diğer faaliyeti ise; hapishanedeki mahkûmlar arasında okuyup yazma bilmeyenlere bir kurs açılmasıdır. Bu şekilde Türkçeyi layıkıyla öğrenmeden hapishaneye düşmüş olanlar, burada okuma-yazma öğrenerek hem kendileri hem de toplum için faydalı bir birey olmaları amaçlanmıştır¹⁵⁹⁶. 2 Ekim 1940 tarihi itibarıyla Bitlis Halkevi, hapishanede kurslar açarak okuma-yazma bilmeyenlere okuma-yazma öğretmeye başlamıştır¹⁵⁹⁷.

¹⁵⁹¹ *Yurd Yolu*, 8 Temmuz 1940, S. 423, 1.

¹⁵⁹² *Yurd Yolu*, 17 Haziran 1940, S. 405, 1.

¹⁵⁹³ *Yurd Yolu*, 24 Temmuz 1940, S. 436, 1.

¹⁵⁹⁴ *Yurd Yolu*, 1 Ağustos 1940, S. 443, 2.

¹⁵⁹⁵ *Yurd Yolu*, 2 Ağustos 1940, S. 444, 1-2.

¹⁵⁹⁶ *Yurd Yolu*, 10 Eylül 1940, S. 476, 1-2.

¹⁵⁹⁷ *Yurd Yolu*, 10 Eylül 1940, S. 476, 1-2; *Yurd Yolu*, 2 Ekim 1940, S. 494, 1.

Halkevlerinin 9. açılış yıl dönümü münasebetiyle 23 Şubat 1941 Pazar günü Bitlis Halkevi salonunda bir toplantı yapılması ve Başvekil Doktor Refik Saydam tarafından bu münasebetle bir nutuk verilmesi planlanmıştır¹⁵⁹⁸. Ancak Yurd Yolu gazetesinin 24 Şubat 1941 tarihli sayısında Refik Saydam'dan bahsedilmemiştir. İlgili sayıda halkevlerinin kurulduğu ilk günden itibaren halkın sanat, irfan ve terakkiyatı için gösterdiği çabalardan duyulan memnuniyet dile getirilmiştir¹⁵⁹⁹.

18 Mart 1941 tarihli gazete haberine göre, Bitlis Halkevi'nin farklı teşebbüslerinden biri olan sporcu, binici ve avcılığı yükseltmek ve umumileştirmek için faaliyete geçilmiş olup her gencin istidat ve kabiliyetine göre yukarıda zikredilen kulüplere pazar gününe (23 Mart 1941) kadar gelip üye olmak için kayıtlarının yapılması istenmiştir. Ayrıca avcı ve binici kulüpleri heyetlerine şunlar seçilmiştir; Avcı Kulübü Başkanlığına Fehmi Diren, Avcı Kulübü Başkan Yardımcılığına ve Birinci Kulüp Başkanlığına Paşa Barut, Aza ve Mutemetliğe Memet Barut, Kâtipliğe Ali Menteş, Muhasipliğe Musa Aka¹⁶⁰⁰. Yine gazete haberine göre halkevlerinin farklı aktivitelerinden biri de insanlara faydalı olacak işler yapmasıdır. Mesela; Halkevi İdare heyeti, köycülük şubesinin refakatinde doktor, sıhhiye memuru olduğu halde Çukur nahiye merkezine gittikleri ve halkı irşat ile beraber hasta olanları muayene ederek parasız ilaç verdikleri aktarılmıştır¹⁶⁰¹.

Halkın sağlığıyla yakından alakadar olmak üzere Bitlis Halkevi'nde bir muayenehane açılması önceden beri düşünülmüş ancak doktor sıkıntısından dolayı teşebbüs edilememiştir. Bununla beraber halkevi sosyal yardım komitesi ilk çalışma devresinde merkeze bağlı Çukur nahiyesine tertiplemiş bulunduğu ilk gezi ile bu işe el atmış ve muhtaçlara bedava ilaç dağıtmıştır. Bu faaliyetin daha geniş bir alana yayılabilmesi için Vali Hulusi Devrimer ve Halkevi Başkanı S. Sami Alemdar'ın gayretleriyle halkevinde muayenehane açılmıştır. Halkevinde bir oda tahsis edilmiş ve Sosyal Yardım Kolu Başkanı Sıhhat Müdürü, hükümet ve askeri tabipler tarafından haftanın salı ve cumartesi günleri öğleden sonra saat 14'ten 17'ye kadar halkın bedava muayene olmaları temin edilmiştir¹⁶⁰². Halkevi yıl boyunca halka sağlık konusunda fayda sağlayacak işleri devam ettirmiştir. Yine Yurd Yolu gazetesinin 15 Kasım 1941 tarihli

¹⁵⁹⁸ *Yurd Yolu*, 18 Şubat 1941, S. 600, 1.

¹⁵⁹⁹ *Yurd Yolu*, 24 Şubat 1941, S. 605, 1.

¹⁶⁰⁰ *Yurd Yolu*, 18 Mart 1941, S. 623, 1.

¹⁶⁰¹ *Yurd Yolu*, 8 Temmuz 1940, S. 423, 1.

¹⁶⁰² *Yurd Yolu*, 10 Nisan 1941, S. 641, 1.

sayısında Bitlis Halkevi yetkililerince sağlık sahasında halk ile yakından alakadar olmak için halkevi doktorlarının gayretiyle 17 Kasım 1941 Pazartesi gününden itibaren ücretsiz muayenehane açılacağı ifade edilmiştir. Muayenehanede perşembe günleri sıradan halk, çarşamba günleri de talebelerin muayene edileceği ifade edilmiştir¹⁶⁰³. Bitlis'te ilk devlet hastanesinin 1958 yılında hizmet vermeye başladığı hesaba katılırsa Halkevinin sağlık hizmetleri konusunda oldukça faydalı bir faaliyet yürüttüğü anlaşılmaktadır.

Tablo 3.12. 8/9/11 Ağustos 1941 Tarihinde Hasip Aytuna'nın, Yaptığı Teftiş Sonrasında Bitlis Halkevi İdare Heyeti Hakkında Verdiği Bilgileri Gösteren Çizelge¹⁶⁰⁴

Görevi	Adı Soyadı	Açıklama
Başkan	S. Sami Alemdar	Vilayet Mektupçusu
Sayman	Raif Necdet Oto	Temsil Şube Başkanı (Ticaret Odası Baş Katibi)
Üye	Nedim Erkut	Dil-Edebiyat Şubesi Başkanı
Üye	Ali Menteş	Ar Şube Başkanı (Hususi Muhasebe Memuru)
Üye	Hüseyin Erbaş	Spor Şubesi Başkanı (Defterdarlık Kontrol Memuru)
Üye	Dr. Ömer Kayaalp	Sosyal Yardım Şube Başkanı
Üye	Zihni Vural	Halk Dershaneleri Şube Başkanı (Baş Öğretmen)
Üye	Salih Sayın	Kitapsaray Şube Başkanı (Vilayet Mümeyyizi)
Üye	Paşa Barut	Köycülük Şube Başkanı (Müteaahit)

1 Mart 1942 Pazar günü halkevi salonunda yapılan bir toplantıda yeni bir seçim yapılmış ve bu seçimde şubelerin kendi aralarında başkan seçimleri ve idare heyeti üyeleri oluşturulmuştur. Buna göre; Dil Edebiyat Şubesi Başkanlığına Emin Erdemli, üyeliklerine de Kadri Demirel ve Kemal Ersen, Güzel Sanatlar Şubesi Başkanlığına Ali Menteş, üyeliklerine de Sait Ahlatlı ve Reşit Kalkan, Temsil Şubesi Başkanlığına Raif Sözen, üyeliklerine de İsmail Özgen ve Maşallah Yurdabekçi, Spor Şubesi Başkanlığına Muzaffer Barut, üyeliklerine de Rahmi Dağ, Maruf Okumuş, Salahattin Atok, Nami Özdemir, Kütüphane ve Neşriyat Şube Başkanlığına Salih Sayın, üyeliklerine de Y. Kuşçuoğlu, A. Bari Özyurt, Halk Dershaneleri ve Kursları Başkanlığına Zihni Vural, üyeliklerine de Rukiye Vural, Emin Dodanlıoğlu, Sosyal Yardım Başkanlığına Doktor Kayalp, üyeliklerine de Arif Özdemir ve Suphi Menteş, Köycülük Şubesi Başkanlığına Paşa Barut, üyeliklerine de Nezir Özel ve Rifat Güler seçilmişlerdir¹⁶⁰⁵.

¹⁶⁰³ *Yurd Yolu*, 15 Kasım 1941, S. 818, 2.

¹⁶⁰⁴ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 221-222.

¹⁶⁰⁵ *Yurd Yolu*, 2 Mart 1942, S. 905, 1.

Bölge Müfettişliğinden 13 Ekim 1941’de alınan rapora istinaden, Bitlis Halkevi Başkanlığına gönderilen yazıda halkevinin faaliyetleri hakkında önemli tavsiyelerde bulunulmuştur. Bu tavsiyeler aynı zamanda halkevinin eksikliklerini de göstermesi bakımından önemlidir. Mesela; temsil şubesinin sık sık temsiller vermesini, sazlı geceler tertipleyerek halk arasında kaynaşmayı sağlayabilmesi gerektiğinden bahsedilmiştir. İdare heyetinin lüzum gerekçikçe değil, talimata uyarak çalışmalar yapması gerektiği belirtilmiştir. Raporda kayıt defterlerinin titizlikle tutulması gerektiği ifade edilmekle beraber 1 Mart 1941’de açılan ve başarılı adımlar atan Sosyal Yardım Şubesinin halkı muayene düzeninin bozulmuş ve aksamış olduğu aktarılmıştır. Bu gibi işlerde doktorların azami derecede katılımları lazım gelmekteydi. Raporun devamında halk dersaneleri ve kurslar şubesinin açılmış olduğu halde faaliyete geçmediği, halbuki Doğu ve Güney’deki vilayetlerde halkevlerinin en çok uğraşacakları sahanın bu olduğu belirtilmiştir. Kürtçe ve Arapçanın yerine Türkçeyi tamamıyla yaymaya muvaffak olabilecek halkevlerinin bu işte de öncü olması gerektiği kaydedilmiştir¹⁶⁰⁶.

Hasip Aytuna’nın Bitlis Halkevi faaliyetleri hakkında kaleme aldığı raporda, 1 Temmuz 1941-31 Aralık 1941 dönemine ait ikinci 6 aylık çalışma raporunun Bitlis Halkevi’nden o zamana kadar alınamamasından dolayı, halkevi hakkındaki bilgilere de ulaşamadığını belirtmiştir¹⁶⁰⁷.

Halkevinin faaliyetleri 1942 yılının hemen başında yavaş da olsa yürütüldüğü anlaşılmaktadır. 8 Ocak 1942 tarihli Yurd Yolu gazetesinde bahsedildiği üzere, halkevi temsil şubesi gençlerinin hazırladıkları müsamere, “Kozanoğlu Piyesi” temsil edilmek suretiyle cumartesi akşamı verilmiştir. Piyesten sonra komedi ve mahalli oyunlar oynanmakla müsamere bitirilmiştir¹⁶⁰⁸.

21 Nisan 1942 tarihli Yurd Yolu gazetesindeki habere göre; halkla devlet arasında kötü bir aracı rolü oynayan arzuhalcilerin halk dilindeki gelişme ve ilerlemeye mani olduğu, bunu bertaraf etmek gayesiyle halkevinin bedava hizmet vermek, kâğıt ve kalem temin etmek, bazı hallerde pul parası temin etmek yolunda bir karar aldığını ve bunun köy bürosu aracılığıyla bütün köylere bildirilmesi halkevi idarecileri tarafından

¹⁶⁰⁶ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 2-3.

¹⁶⁰⁷ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 165.

¹⁶⁰⁸ *Yurd Yolu*, 12 Ocak 1942, S. 863, 1.

istenmiştir¹⁶⁰⁹. Buradan da şöyle bir sonuç çıkarılabilir ki, halkevleri halk dilinin de arı ve duru kalması için mücadele eden ilim yuvaları olmuşlardır.

Hasip Aytuna, 22-30 Haziran 1942’de Bitlis Halkevi’ne teftiş ziyaretinde bulunmuş ve 14 Temmuz 1942’de kaleme almış olduğu raporunu 17 Temmuz 1942’de CHP Genel Sekreterliğine göndermiştir. Aytuna, bu raporunda halkevi binasının تنها bir yerde kurulmuş olmasından dolayı atıl kaldığından ve halkevi binasının bir “*süs bina*” şeklinde kaldığından gerekli hizmetin sunulamadığından bahsetmiştir. Üye kayıt defterine göre farklı şubelerde kayıtlı üye sayısı şöyledir: Dil-edebiyat şubesinde 25, güzel sanatlar şubesinde 28, temsil şubesinde 60, spor şubesinde 95, sosyal yardım şubesinde 39, halk dershaneleri ve kurslar şubesinde 26, kütüphane ve neşriyat şubesinde 30, köycülük şubesinde 78’dir. Böylece üye sayısının toplamda 381 olduğu anlaşılmaktadır¹⁶¹⁰. Aytuna’nın raporunda 1942 senesinin ilk idare heyeti toplantısının 3 Ocak 1942’de, son idare heyeti toplantısının da 20 Haziran 1942’de 72 karar numarası ile yapıldığı ifade edilmiştir. Aynı raporda halkevinin mali yılı bütçesinin de 4.240 lira olduğu belirtilmiştir¹⁶¹¹.

Şubelerin çalışma durumları ise şöyledir:

Dil-Edebiyat Şubesi; 1941 Temmuz ayı içinde Lozan, Montrö zafer günleri münasebetiyle ev salonunda birer umumi toplantı yapılmış, 30 Ağustos Zafer Bayramı münasebetiyle şehrin Cumhuriyet meydanında toplanılmış ve konferans verilmiştir. Bu tür faaliyetler diğer özel günler için de düzenlenmiştir.

Güzel Sanatlar Şubesi; bu şubenin yıl içindeki belli başlı faaliyetleri arasında tertiplediği aile toplantıları kayda değerdir.

Temsil Şubesi; bu şube sene içindeki temsil çalışmalarını kış aylarında hızlandırılabilmiş, ancak 3 piyes ve 1 komedi temsil edebilmiştir.

Spor Şubesi; halkevinin kapalı bir spor salonu olmadığı gibi voleybol ile diğer bazı oyunları oynamaya müsait, hazırlanmış oyun ve spor sahası da yoktur. Bu yüzden evin spor faaliyetleri pek sönük geçmiştir.

¹⁶⁰⁹ Yurd Yolu, 21 Nisan 1942, S. 945, 1.

¹⁶¹⁰ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 144-150.

¹⁶¹¹ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 151-152.

Sosyal Yardım Şubesi; bu şube de 1 yıl boyunca zayıf çalışmıştır. Yalnızca bir defa Çocuk Esirgeme Kurumu ile işbirliği yapılarak bu kurum adına toplanan paradan 210 lira ile ilk ve ortaokul öğrencilerine elbise yaptırılmıştır. Bundan başka ev içinde bir hasta muayene odası açılmış ve buraya memleket hastanesi doktorlarından ikisi getirilmiş ise de bu hizmete pek de rağbet olmamıştır.

Halk Dershaneleri ve Kurslar; bu şube halkın bilgi seviyesini ve terbiyesinin yükseltecek her türlü okutma ve yetiştirme teşebbüslerini ele alamamış, bu itibarla halkevi teşkilatı içinde yalnız bir isim olarak varlık göstermekten ileri gidememiştir.

Kütüphane ve Yayın Şubesi; geçen bir sene içinde bu şubenin halkevi içine ve dışına akseden belli başlı bir faaliyeti görülmemiştir.

Köycülük Şubesi; bu şubenin bütün bir sene zarfında köylere doğru hiçbir hareket ve faaliyeti görülmemiştir.

Tarih ve Müze Şubesi; Bitlis Halkevi'nde tarih ve müze şubesi açılmamıştır¹⁶¹².

Aytuna, yukarıda bahsi geçen raporunda, Bitlis Halkevi'nin idare heyetinden de bahsetmiştir.

Tablo 3.13. 1942 Yılı Bitlis Halkevi'nin İdare Heyetini Gösteren Çizelge¹⁶¹³

Görevi	Adı soyadı	Asıl mesleği	Halkevindeki görevi
Başkan	Nedim Erkut	Ortaokul Müdürü	Halkevi Başkanı
Üye	Emin Erdemli	Ortaokul Riyaziye Öğretmeni	Dil-Edeb. Komite Başkanı
Üye	Ömer Kayaalp	Hükümet Tabibi	Sos. Yar. Ş. Komite Başkanı
Üye	Rauf Sözen	Hususi Muhasebe Memuru	Temsil Ş. Komite Başkanı
Üye	Muzaffer Barutçu	Vilayet Evrak Memuru	Spor Ş. Komite Başkanı
Üye	Zihni Vural	İlkokul Başöğretmeni	Halk Dershaneleri-Kurslar Ş. Komite Başkanı
Üye	Salih Sayın	Vilayet Mektupçu Vekili	Kütüphane Yayın Ş. Komite Başkanı
Üye	Ali Menteş	Vilayette memur	Güzel Sanatlar Ş. Komite Başkanı
Üye	Paşa Barut	Müteahhit	Köycülük Ş. Komite Başkanı

¹⁶¹² B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 155-165.

¹⁶¹³ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 166.

Hasip Aytuna'nın 17 Temmuz 1942 tarih ve 87 sayılı teftiş raporu incelenerek Bitlis Halkevi Başkanlığına bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda halkevinin sahip olduğu imkânların tam anlamıyla istifadeye açılmadığı belirtilmiştir. Halkevi hesaplarının sayman üye Rauf Sözen tarafından çok düzgün tutulmasına rağmen, idare heyeti halkevi çalışmalarına yeteri kadar düzen ve istikamet veremediğinden bahsedilmiştir. Yine ilgili yazıda, Tarih-Müze Şubesinden başka diğer bütün şubelerin açık bulunduğu ancak bu şubelerde de hissedilir bir gelişmenin yaşanmadığı belirtilmiştir¹⁶¹⁴.

1942 yılının ikinci yarısında Bitlis Halkevi'nin idari kadrosunda bazı değişiklikler olmuştur. Bitlis Halkevi Başkanı Nedim Erkut'un rapor olarak izne ayrılmasından dolayı Halkevi Başkan Vekilliğine 4 Ağustos 1942'de Ortaokul Riyaziye Öğretmeni Emin Erdemli getirilmiştir¹⁶¹⁵. Emin Erdemli bu vazifeyi Nisan 1944'e kadar sürdürmüştür. Erdemli, 3 Nisan 1944'te CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği gizli yazıda halkevinde sadece üye kalmak kaydıyla başkanlıktan istifa etmiştir¹⁶¹⁶.

Gazete haberine göre; 14 Kasım 1942 Cumartesi'den itibaren halkevinde aile toplantıları başlamıştır. Bunun amacı ise bölge halkının birbirleriyle yakından tanışıp kaynaşmasını temin etmek, karşılıklı faydalar temin etmek, iç ve dış meseleleri görüşüp konuşmak, parti faaliyetlerine yakın ilgi kurmaktır¹⁶¹⁷. Böylelikle ilk toplantının açılış konuşmasını Halkevi Başkanı Emin Erdemli yapmış ve bu toplantıya Vali ve Komutan da katılmıştır¹⁶¹⁸.

1943 yılında Bitlis Halkevi faaliyetlerinde bazı duraksamalar yaşanmıştır. Bunun sebepleri Hasip Aytuna'nın 2 Şubat 1943 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği teftiş raporunda şöyle izah edilmiştir:

-Şark vilayetlerindeki halkevleri ve halkodaları, kültürlü, toplayıcı ruha malik sosyal ve ahlaki otoritesi yüksek, muhit tarafından sevilen ve tutulan, daha evvel başka halkevleri ve şubelerinde faal vazifeler alarak çalışmış başkanlardan ve Komite Başkanlarından mahrum oldukları için verimli çalışmamışlardır.

¹⁶¹⁴ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 140-141.

¹⁶¹⁵ B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 63-64; *Yurd Yolu*, 27 Temmuz 1942, S. 1026, 1. 1331 (1915) Bitlis doğumlu olan Emin Erdemli, Ankara Gazi Terbiye Enstitüsü Riyaziye Şubesi mezunudur (B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 67).

¹⁶¹⁶ B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 40.

¹⁶¹⁷ *Yurd Yolu*, 13 Kasım 1942, S. 1110, 1.

¹⁶¹⁸ *Yurd Yolu*, 17 Kasım 1942, S. 1113, 1.

-Halkevi ve halkodasının bulunduğu yerdeki memurlar, en başta vali ve kaymakam olduğu halde, halkevine karşı içten bir bağlılık gösterememişlerdir.

-Valilere ve kaymakamlara halkevi ve halkodalarında herhangi bir vazife ve salahiyet verilmediği için kültürlü ve hazırlıklı elaman eksikliği olan yerlerdeki halkevleri, valilerin ve kaymakamların fiili yardımlarından ve hatta çok defa manevi müzaheretlerinden mahrum kalmıştır.

-Halkevlerinin çok şubeli olarak faaliyete getirilmeleri temayülü, şubelerin hazırlıklı eleman bulamamasını ve neticede şubelere çalışma talimatnamesi ile verilen vazifelerin hakkıyla görülememesini ve şubelerin halkevi teşkilatı içinde yalnız isimleriyle yer tutmalarını netice vermiştir.

-Halkevlerinin temsil şubeleri, temsillerde rol alacak kadın bulamamak yüzünden faaliyete geçememiş ve sadece kadınsız piyes veya komedileri temsile yanaşmışlardır. Bu itibarla temsil kollarının Bitlis ve Muş Halkevi'nde kadın rollerini erkeklere vermek zorunda kalmışlardır.

-Kazalardaki halkevlerinde radyoların genellikle arızalı olduğu, bu nedenle halkevlerine radyo neşriyatını ve ajans haberlerini dinlemek maksadıyla toplanması planlanan halk, radyo olmadığı için toplanamamıştır.

-Halkevleri şubelerinin faaliyete geçememe sebeplerinden birisi de bütçelerinin fakir oluşudur.

-Halkevleri binalarının çeşitli çalışmalara müsait olmaması, Doğu vilayetlerindeki halkevlerinin ve şubelerinin faaliyete geçememelerine sebep olmuştur¹⁶¹⁹.

Halkevleri Müfettişi Kemal Güngör bir arkadaşıyla 24 Temmuz 1943 Cumartesi günü teftiş maksadıyla Bitlis'e gelmiştir¹⁶²⁰. Güngör ile arkadaşı halkevini inceledikten sonra 28 Temmuz 1943 Çarşamba günü Ahlat'a geçmişlerdir. Oradan da Adilcevaz, Erciş yoluyla Van'a gitmişlerdir. Bitlis'te bulundukları günlerde Bitlis'in folkloru ile meşgul olmuş, milli oyunlar, halk türküleri ve umumi olarak folklorun toplanıp kıymetlendirilerek yayım için halkevinde tarih-müze şubesinin teşkil ve faaliyete geçmesini temin için idare heyeti ile uzun konuşmalar yapmışlardır. Verilen karar

¹⁶¹⁹ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 103-106.

¹⁶²⁰ *Yurd Yolu*, 27 Temmuz 1943, S. 1247, 1.

sonunda Yakup Kuşçuoğlu'nun bu şube işleri ile meşgul olması uygun görülmüştür.¹⁶²¹ Bu faaliyet, şehirlerin kültürel belleğinin daima diri tutulmaya çalışılmasına katkı sağladığından halkevlerinin önemli ödevleri arasında sayılmıştır.

Feyzi Kalfagil'in, 14 Ağustos 1943'te CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği raporda, Bitlis Halkevi'nin bütün şubelerinin mevcut ise de Temsil kolunun, o da resmi bayramlarda birer temsil vermek dışında başka bir faaliyeti olmamıştır, kayda değer bir faaliyeti olmadığı kaydedilmiştir. Buna sebep ise halkevinin şehir merkezinden uzak ve kışın kar yağışından dolayı yolların aşılmasının güç olmasından kaynaklandığı ileri sürülmüştür. En esaslı sebeplerden biri de halkevinde her yönden eleman yokluğudur. Bunun da sebepleri arasında Köycülük Şubesinde Komite Reisi olarak çalışabilecek bazı yerlilerin partiye kayıtlı olmadıklarından halkevine girememiş olmaları ve bütçenin yeterli olmaması gösterilebilir.¹⁶²²

Kalfagil, 21 Kasım 1944 tarih ve 32 sayılı raporunda Bitlis Halkevi hakkında önemli malumat vermiştir. Şöyle ki; Halkevi Başkanlığını aslen Bitlisli ve Ortaokul Müdürü Emin Erdemli, 20 Temmuz 1942'den 20 Ekim 1944'e kadar ifa etmiştir. Ancak bahsi geçen şahıs kimse tarafından sevilmemiş ve halkevi ile de ciddi alakadar olmamıştır. Halkevinin iki odacı kadrosu ve odacısı mevcuttur. Evin bir kişiden fazla azası olmadığından birçok şube kapatılmıştır. Güzel sanatlar şubesinden başka sekiz şubesi vardır. 1943 yılı ikinci çalışma raporu da incelendiğinde üye kayıt çizelgelerinde tutarsızlık görülmektedir. İdare heyeti ve şube komiteleri karar defterleri incelendiğinde de yine bir intizamsızlık göze çarpmaktadır. Halkevi binasının yeri şehrin kış şartları göz önüne alınmadan belirlenmiştir.¹⁶²³

Yine aynı raporda, dil ve edebiyat şubesi başkanının Emin Erdemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu komitenin defteri mevcut olduğu halde hiçbir toplantı kaydedilmemiştir. Temsil Şubesi Başkanı Sedat Ataman'dır. 1943-1944 seneleri içinde 17 toplantı yapmış 100'den fazla Karagöz oyunu oynatmıştır. Spor Şubesi Başkanı Bölge Futbol Yöneticisi Selahattin Giray olup, 9 Ağustos 1941'den beri hiçbir faaliyet göstermemişlerdir. Sosyal Yardım Şubesi Başkanı Belediye Başkanı Suphi Mentesh'tir.

¹⁶²¹ *Yurd Yolu*, 29 Temmuz 1943, S. 1248, 1-2.

¹⁶²² B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 55.

¹⁶²³ B.C.A., 490.1.0.0-627.63.2: 10-15. Yukarıda da değinildiği üzere Erdemli, 3 Nisan 1944'te CHP Merkezine istifa dilekçesini göndermiştir. Demek ki bahsi geçen bu dilekçesinden sonra görevini Kasım ayına kadar ifa etmiştir (B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 40).

17 Mayıs 1941'den sonra ancak 27 Nisan 1944'te başlamak üzere 3 toplantı yapmıştır. Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi Başkanı Maarif Müdürü Muhittin Korkut, Kütüphane ve Yayın Şubesi Başkanı Vakıflar Müdürü Abdullah Öztekin, Köycülük Şubesi Başkanı Veteriner Müdürü Hayati Sağlam olup her üç şubenin de 9 Ağustos 1941'den beri defteri tutulmamış ve faaliyetleri olmamıştır. Tarih ve Müze Şubesi Başkanı Ortaokul Öğretmen Vekili Yakup Kuşçuoğlu olup bu şube de 9 Mayıs 1944'ten beri 6 defa toplanmıştır. Bu şubenin kayda değer çalışmaları, Narlıdere'den iki tarafı çivi yazılı bir taşın getirtilip Türk Tarih Kurumu'na gönderilmesi, folklora 100 sayfalık malzeme (şarkılar, atasözleri, adetler) toplanması ve Kızılmescit Mezarlığı'nda Akkoyunlulara ait bir eserin fotoğraflanarak İstanbul'a gönderilmesidir¹⁶²⁴. Bitlis'te kurulduğu ilk dönemlere nazaran halkevlerinin 1944 yılında daha aktif olduğu görülmektedir. Şehrin kültür çehresini değiştirecek faaliyetler yürütmüş olduklarından önemli bir ödevi de yerine getirmişlerdir.

Bitlis Halkevi'nin 1944 yılı bütçesine bakıldığında hususi muhasebe, Belediye, çeşitli gelirler, teberrular ve geçen yıldan devirler olarak toplamda 3.754,16 lira gelire sahip olmuştur. Ancak gider kalemlerine bakıldığında toplamda 5.730 lira gider söz konusu olmuştur. Yani 1.975,84 lira kadar bütçe açığı ortaya çıkmıştır¹⁶²⁵.

Feyzi Kalfagil'in 31 Temmuz 1945 gün ve 72 sayılı raporuna göre, halkevinde halkın rağbet ve devamını arttıracak şekilde konferanslar, çaylı toplantılar, kayak sporları yapılmış, temsil bakımından önceki seneye göre bir canlılık olduğu anlaşılmış ve bu durum da Başkan Ziya Geboloğlu'nun ilgisine bağlanmıştır. Kalfagil, ayrıca raporunda merkeze de bazı eleştirilerde bulunmuştur. Bunlardan birisi; sinema makinesinin yokluğu ve bu hususta merkezden istenilen dinamonun henüz gelmemiş olması, bir diğeri de şehrin farklı yerlerinde hoparlörlerle yayım yapmak için lazım olan ses yükseltme cihazının hala gönderilmemiş olmasıdır¹⁶²⁶.

1945 yılı sonuna gelindiğinde Bitlis Halkevi'nin eksikleri hala tamamlanabilmiş değildir. CHP Genel Sekreterliğince Bitlis Halkevi'nin 4 Ekim 1945'te gönderdiği yazıya cevap olarak 1 Kasım 1945'te Bitlis Halkevi'nde eksikliklerin kısıtlı imkânlarla giderilmeye çalışıldığını belirten bir yazı gönderilmiştir. İlgili yazıda, parasız olarak

¹⁶²⁴ B.C.A., 490.1.0.0-627.63.2: 14-16.

¹⁶²⁵ B.C.A., 490.1.0.0-627.63.2: 30.

¹⁶²⁶ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 26-27.

halkevinde çalışan Rukiye Vural, Güzin Sağlam ve hizmetleri görülen diğerlerine teşekkür edilmiştir¹⁶²⁷. Halkevi Başkanı Ziya Geboloğlu'nun 15 Aralık 1945'te CHP Genel Sekreterliğine göndermiş olduğu yazıda Temsil Şubesi üyelerinin çoğunun memur olmalarından ve esasen rejisörlük yapan iki üyeden birisinin askere ve diğerinin Tokat'a gitmesinden dolayı o dönem itibarıyla rejisörlük yapacak üye mevcut değildir¹⁶²⁸.

F. Kalfagil'in Bitlis Halkevi hakkında sunmuş olduğu rapora istinaden CHP Genel Sekreterliğince 1 Ekim 1945'te Bitlis Halkevi Başkanlığına, durum hakkında gerekli incelemelerin yapılması talimatı verilmiştir¹⁶²⁹. Bitlis Halkevi Başkanı Ziya Geboloğlu, CHP Genel Sekreterliğinin 1 Ekim 1945 tarih ve 5/81381 sayılı emirleri doğrultusunda yaptığı incelemeler neticesinde 12 Ekim 1945'te CHP Genel Sekreterliğine bir rapor göndermiştir. Raporunda özetle; 1944 yılı ikinci 6 aylık çalışma raporunda Muş Bölge Müfettişi F. Kalfagil'in bahsettiği üzere eski idare kurulunun düzenli bir şekilde toplanmamış ve karar defterinin eksik imzalı ve intizamsız olduğunu ifade etmiştir. Raporda ayrıca şunlara değiniliyordu: 20 Ekim 1944 tarihinde CHP İl İdare Kurulu Teşkilatı ve Kurulca Halkevi Başkanlığına kendisi seçilmiştir. Sonrasında eksik komite başkan ve üyeleri seçilmiş ve Güzel Sanatlar Şubesi hariç 8 şube komite üye ve başkanlıkları tamamlanmıştır. Sonrasında idare kurulu haftanın her cumartesi günü saat 15'i toplantı günü kabul ve kararlaştırmış ve her hafta muntazam aynı gün ve saatte başkanlık odasında toplanılarak gereken kararlar verilmek ve karar defterine geçirilmek suretiyle halkevleri idare ve teşkilat talimatnamesi hükmü yerine getirilmiştir. 1 Ocak 1945'ten 6 Ekim 1945'e kadar olağanüstü ve genel toplantı hariç 46 defa toplanılmış ve her toplantıya 6, 7, 8 ve 9 üye iştirak etmek suretiyle komite başkanlarının 368 imzası deftere kaydedilmiştir. Yıllarca toplanmayan komiteler de her 15 günde bir komite odasında toplantıya davet edilmiş, alınan kararlar da komite karar defterinde kaydedilmiştir¹⁶³⁰.

1944-1945 yıllarında Milli Eğitim Bakanlığı ve CHP Kurullarına bağlı kitaplar ile okuma ve halkodalarının iller bazındaki sayılarını gösterir tabloya bakıldığında, Bitlis'te

¹⁶²⁷ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 1.

¹⁶²⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1021.931.2: 6. Ziya Geboloğlu, 4 Ekim 1945'te CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda 25 Ekim 1944'te Bitlis il merkezinde CHP İl Teşkilatı yapıldığını, İdare Kurulu ve Halkevi Başkanlığına da kendisinin seçildiğini bildirdi (B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 2-3).

¹⁶²⁹ B.C.A., 490.1.0.0-627.63.2: 3-4.

¹⁶³⁰ B.C.A., 490.1.0.0-627.63.2: 1-2.

ne şehirde ne de köylerde Milli Eğitim Kurullarına bağlı okuma odası olmadığı gibi genel kitaplık da yoktur. CHP Kuruluna bağlı halkevlerinin faal kitaplık sayıları şehirlerde 2, köylerde 1, halkodalarının faal kitaplıkları sayısı ise şehirlerde 1 iken köylerde mevcut değildir¹⁶³¹.

Bitlis Halkevi Başkanlığından alınan 4 Mart 1946 gün ve 2/143 sayılı bir yazıda, iki yıl önce yapılmış olan komite seçimlerinin zamanının bitmiş olmasından İdare Teşkilatı Talimatnamesinin 15 ve 18. maddeleri gereğince yeniden seçim yapılmıştır. 4 yıldan bu yana kapalı olan Güzel Sanatlar Komitesi için 27 üye kaydedilerek bu komitenin de açılmış olduğu bildirilmiştir. Seçimler serbest yapılmış ve az bir değişiklik olmuştur.

Tablo 3.14. 1946 Yılında Bitlis Halkevi'nde Yapılan Seçim Sonucunda Şubelere Seçilenleri Gösteren Çizelge¹⁶³²

Dil-Edebiyat Şubesi		
Başkan	Muharrem Doğdu	Ortaokul Müdür Yardımcısı
Üye	Suphi Menteş	Belediye Başkanı
Üye	Maruf Hizal	Maliye Muhasebe Katibi
Güzel Sanatlar		
Başkan	Rifat Yüksel	Nafia Müdürü
Üye	İbrahim Yurddaş	Bando Öğretmeni
Üye	Celal Akgümüş	Nafiada memur
Temsil Şubesi		
Başkan	Rauf Sözen	Özel İdare Kontrol Memuru
Üye	Rauf Necdet Oto	Tarım Katibi
Üye	Nami Özdemir	Ortaokul mezunu
Spor Şubesi		
Başkan	Zeki Özdemir	Maliye Varidat Memuru
Üye	Selahattin Giray	Tekel Başmüdürlükte memur
Üye	Rahmi Dağ	İl (okunamadı) Memuru
Üye	Şemsettin Karayılan	Tekel Ziraat Memuru
Sosyal Yardım Şubesi		
Başkan	Şevki Vardar	Tekel Baş Müdürü
Üye	Cemal Erkan	Hastane Başhekimisi
Üye	Besim Eren	Eczacı

¹⁶³¹ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler İle Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1944-1945, Biricik Matbaa, Ankara 1947, III.

¹⁶³² B.C.A., 490.1.0.0-971.755.3: 5-6.

Tablo 3.14. (Devamı)

Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi		
Başkan	Kenan Erginer	Maarif Müdürü
Üye	Mesrur Özdemir	2. Okul Başöğretmeni
Üye	Bedrettin Giray	1. İlkokul Öğretmeni
Kütüphane ve Yayın Şubesi		
Başkan	Abdulkaki Öztekin	Vakıflar Müdürü
Üye	Mustafa Alphan	Maliye Varidat Müdürü
Üye	Hüseyin Kavak	Tekel Satış Müdürü
Köycülük Şubesi		
Başkan	Abdulbari Özyurtlu	Belediye Saymanı
Üye	Hayati Sağlam	Veteriner Müdürü
Üye	Hamit Erdör	T.H.K. Muhasibi Emekli Subay

CHP İl İdare Kurulu Başkanı Arif Özdemir'in 21 Temmuz 1946'da Bitlis Milletvekilliğine seçilmesi üzerine 22 Temmuz 1946 tarihinde Halkevi Başkanlığına İl İdare Kurulu Üyesi Cemil Okumuş getirilmiştir. CHP'nin 1 Kasım 1946'da gerçekleştirilen il kongresinde il idare kurulu üyeliğine de Belediye Başkanı Suphi Menteş seçilmiştir. Ancak Cemil Okumuş'un manifatura tüccarı olup ara sıra İstanbul ve diğer illere eşya getirmeye giderek uzun zaman ayrılmasından dolayı halkevi işleri aksamıştır. Bundan dolayı o sırada kongre dolayısıyla il merkezinde bulunan İhsan Olgun ile de istişare edilmesi neticesinde Cemil Okumuş görevden istifa etmiş ve Halkevi Başkanlığı görevine Suphi Menteş seçilmiştir¹⁶³³.

CHP Bitlis İl Başkanı Ziya Geboloğlu, 9 Temmuz 1947'de CHP Genel Sekreterliğine CHP İl İdare Kurulu Üyesi ve Halkevi Başkanı Suphi Menteş'in bu görevinden istifa etmek istemesiyle alakalı bir yazı göndermiştir. Geboloğlu, Menteş'in Belediye Başkanı olmasından dolayı halkevi ile alakalı işlerle çok fazla ilgilenemediğini, bunun da halkevinin bütçesinde sıkıntılara sebep olduğunu ifade etmiştir. Bundan dolayı Menteş, Halkevi Başkanlığından istifa etmek istemiştir¹⁶³⁴. Geboloğlu'nun bu bahsi geçen yazısından anlaşılacağı üzere 1946-1947 yılları Bitlis Halkevinin duraklama yaşadığı dönem olmuştur. Öyle ki; 1946 yılı son 6 aylık çalışma raporu düzenlenememiş, 1947 yılı bütçesine konan 2.300 liralık yardımdan tek kuruş dahi tahsil edilememiştir. Ayrıca komite başkan ve üyelerinden bir kısmı istifa ve bir kısmı memuriyete atanarak

¹⁶³³ B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 8.

¹⁶³⁴ B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 8-9.

başka yere gitmişlerdir. Gidenlerin yerlerinin doldurulamamış olmasından kaynaklı komitenin çalışmaları durma noktasına gelmiştir¹⁶³⁵. Bu arada uzun yıllardan beri açılmış ve faaliyette olan Bitlis ve ilçelerindeki halkevlerinin bunca sene kendilerine ait herhangi bir neşriyatının olmadığı da göze çarpmaktadır¹⁶³⁶.

CHP İl İdare Kurulunun 5 Ağustos 1947’de aldığı karar ile komite başkan ve üyeliği açık bulunan halkevi işlerini düzenlemek üzere asıl başkan seçilinceye kadar bu göreve CHP İl İdare Kurulu Başkanı Ziya Geboloğlu’nun getirilmesine oy birliği ile karar verilmiştir¹⁶³⁷. Avukat Ziya Geboloğlu’nun bu görevi 2 yıllık bir süre ile yürüttüğü görülmektedir. Halkevi Başkanlığına asil olarak 19 Ekim 1948’de Nezir Üzel seçilmiştir¹⁶³⁸.

Halka muhtaç oldukları bilgi ve beceriyi kazandırmaya yarayan halk dershaneleriyle kursların faaliyetlerine 1945 yılında da devam edilmiştir. O yılki çalışma programında açılması planlanan kurslar arasında Bitlis, Ahlat ve Adilcevaz da yer almıştır. Bu suretle kayıtlara göre Adilcevaz 2 kurs vererek Türkçe okuma-yazma kurslarındaki verimli çalışmaya katkıda bulunmuştur¹⁶³⁹. 24 Şubat 1946 tarihi itibarıyla Bitlis’te 3 halkevi ve 8 halkodası mevcuttur¹⁶⁴⁰. Bunların dışında 23 Şubat 1947’de 3 halkodasının il merkezine bağlı Şetek, Hizan ilçesinin Uçum ve Tatvan ilçesinin Kotum bucağı merkezlerinde açılması planlanmıştır. 20 Şubat 1947 tarihli telgraf ancak 23 Şubat 1947 Pazar günü saat 14.30’da alınmış ve aynı gün içerisinde bu üç yerde birden açılma imkânı bulunamadığından o gün sadece Şetek bucağına müşahit gönderilmiştir. 7 Mart 1947’de CHP Bitlis İl Başkanı Ziya Geboloğlu, CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda 24 Şubat 1947’de Şetek bucağında, şubatın sonunda da Uçum ve Kotum bucaklarında halkodalarının açıldığını ifade etmiştir¹⁶⁴¹.

1947 yılı içerisinde Bitlis Halkevi için CHP Genel Sekreterliğince sesli sinema makinesi gönderilmiş ve bu makine halkevine eksiksiz teslim edilmiştir. Ancak 26 Şubat 1949’da bir film gösterimi sırasında çıkan yangında bu makine zarar görmüştür¹⁶⁴².

¹⁶³⁵ B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 8-9.

¹⁶³⁶ B.C.A., 490.1.0.0-827.270.1.

¹⁶³⁷ B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 5-6.

¹⁶³⁸ B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 1.

¹⁶³⁹ CHP 1945 Yılında Halkevleri ve Halkodaları, Ankara 1946, 19-20.

¹⁶⁴⁰ CHP 1945 Yılında Halkevleri ve Halkodaları, 30.

¹⁶⁴¹ B.C.A., 490.1.0.0-953.691.3: 4.

¹⁶⁴² B.C.A., 490.1.0.0-1216.37.1: 16.

Bitlis, Ahlat ve Adilceviz'daki halkevleri dışında Hizan, Mutki, Tatvan, Hivris, Norşin, Purhus ve Tap'ta da halkodaları mevcuttur. 2 Şubat 1949'da CHP Genel Sekreterliğinden Bitlis CHP İl İdare Kurulu Başkanlığına gönderilen yazıda yukarıda bahsi geçen halkevleri ve halkodalarına toplamda 1.500 liranın kurs masrafı için gönderildiği belirtilmiştir¹⁶⁴³. Bu kurslardan Bitlis Ceza Evi Kursu 15 Şubat 1949'da, Hivris Köyü Halkodası Kursu 11 Şubat 1949'da, Norşin Köyü Halkodası, Ahlat Halkevi ve Adilceviz Halkevi Kursları 1 Şubat 1949'da, Purhus Halkodası Kursu 1 Mart 1949'da, Hizan Halkodası Kursu 9 Mart 1949'da, Huyut Halkodası Kursu ise 3 Ocak 1949'da başlamıştır¹⁶⁴⁴.

20 Şubat 1949'da Bitlis'teki Halkevi sayısı 3 iken halkodası sayısı 11 olmuştur¹⁶⁴⁵. Ancak Türkiye'deki genel istatistiğe bakıldığında bu rakamların az olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1949'da Türkiye genelinde halkevi sayısı 474 iken halkodası sayısı 4.306'dır¹⁶⁴⁶.

Bitlis Halkevi'nin 1950 senesi ve sonrasında bütçe darlığı çektiği yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. Hatta öyle ki kapanma noktasına dahi gelmiştir. 17 Mart 1950'de CHP Bitlis İl Başkanı Paşa Barutçu tarafından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda Merkez Halkevi Teşkilatı'nın o günkü durumunun yardım yapılamadığından müşkül vaziyete düştüğü, geliri giderlerini karşılayamadığından nihayet müstahdem ve memurların vazifelerine son vermek ve halkevinin kapatmak durumu karşısında bulunduklarını beyan etmiştir¹⁶⁴⁷. Bu durum ilçe ve bucaklardaki halkevi ve halkodaları için de geçerlidir. Ancak kısıtlı imkânlarla da olsa halkevlerini ve halkodalarını yine de ayakta tutmak için maddi yardımlar yapılmaya çalışılmıştır. CHP İl İdare Kurulu Başkanlığına 20 Mart 1950'de gönderilen yazıda; Bitlis Halkevi ile Mutki-Huyut bucağı Halkodasında açılan Türkçe okuma-yazma kursunun 200 liradan öğretmen ücreti ve kurs masrafı -ki toplamda 400 lira- Ziraat Bankası aracılığı ile gönderilmiştir¹⁶⁴⁸.

¹⁶⁴³ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 40-42.

¹⁶⁴⁴ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 30-31.

¹⁶⁴⁵ Zeki Arıkan, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 6, 23, Yıl. 1999, 280.

¹⁶⁴⁶ Arıkan, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", 281.

¹⁶⁴⁷ B.C.A., 490.1.0.0-1478.34.1: 18.

¹⁶⁴⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 1-2.

3.3.3. Bitlis Halkevi'nin Türkçe Okuma-Yazma Kursları Faaliyetleri

CHP Genel Sekreterliğinin 24 Ocak 1946 ve 5/2727 ve 5/2728 sayılı emirleri üzerine Bitlis Valiliği ve Bitlis İl Milli Eğitim Müdürlüğü arasında iş birliği yapılmıştır. Buna göre, il merkezinde Türkçe konuşamayan kişi olmadığından yalnız halkevleri çalışma talimatnamesinin 79-88. maddelerine uyarak mecburi öğretim yaşı dışında kalan vatandaşlardan okuma-yazma bilmeyenlerin bu eksikliklerinin giderilmesi hedeflenmiştir. Bu amaçla biri cezaevinde, diğeri halkevinde ve Milli Eğitim Müdürlüğünce ayrılan iki eğitimle 15 Mart 1946 tarihinden itibaren başlamak ve haftada 3 gün ikişer saat devamı mecburi olmak üzere iki okuma-yazma kursu açılması kararlaştırılmıştır. Belediye ve diğer araçlarla yapılan tebliğler üzerine müracaatla isimlerini yazdıran 60 vatandaşın kaydı yapılmıştır. 15 Mart 1946 Cuma günü saat 18'de vali, mahalle muhtarı, ihtiyar heyeti, birçok halk ve memurun huzurunda törenle kurs açılmıştır. Cezaevinde gündüz saat 14'ten 16'ya kadar haftada 3 gün 24 hükümlüye, cezaevi dışındakilere ise pazartesi, çarşamba ve cuma günleri saat 18'den 20'ye kadar okuma-yazma öğretilmesi kararlaştırılmıştır. Diğer taraftan her hafta cumartesi günü saat 19'dan itibaren müzikli, milli oyun ve türkölü toplantı günü olup bu toplantıya katılmaları için cuma gününe bırakılan dersin bitmesiyle toplantıya katılmalarının valilikçe arzu edilmesi ve bunun öğrencilerce de memnuniyetle karşılanmasından cuma günündeki program cumartesi günü ile değiştirilmiştir¹⁶⁴⁹.

CHP Genel Sekreterliğinden CHP Bitlis İl İdare Kurulu Başkanlığına 10 Aralık 1946'da gönderilen ve 1947 yılı için yine Bitlis ili dahilinde 10 yerde birer "*Türkçe okuma-yazma kursu*" açılacağı bildirilmiştir. Kurslar ilkokul öğretmenleri arasından İl Milli Eğitim Müdürü'nün seçeceği tecrübeli ve başarılı birer öğretmen tarafından o yerde bulunan halkevinde veya halkodasında uygun görülen bir oda veya salonda açılıp idare olunacaktır. Birinci kursun 5 ay sürmesi planlanmıştır. 1 ay ara verildikten sonra aynı kursun 5 aylık ikinci devresine başlanacak ve bunun sonunda yapılacak sınavdan sonra öğretime yeniden 1 ay ara verilecektir. Öğretim usulleri hususunda öğretmenler kendilerine halkevi başkanları eliyle gönderilmiş olan "*Türkçe Okuma-Yazma Klavuzu*"nda yazılı olan kaidelere ve tavsiyelere uyacaklardır. Kursları yapan öğretmenlere de partice tatil ayları da dahil olmak üzere ayda 25 lira ücret verilecektir.

¹⁶⁴⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 180-181.

Bu para bölge müfettişinden alınacak talimat üzerine ilçe idare kurulu başkanlıkları eliyle ödenecektir¹⁶⁵⁰.

Bu kurslarda okuyacak öğrencilere de herhangi bir masraf ödettirilmeden bütün masrafların yine parti tarafından karşılanacağı ifade edilmiştir. Öyle ki, kursların icap eden yerlerde ısıtma ve aydınlatma giderleri ile ders malzemeleri ve fakir talebeye verilecek kitap, defter, kalem paraları karşılığı olarak her 5 aylık kurs için parti tarafından 50 lira ödenek verilmesi planlanmıştır. Bu faaliyette kurs öğretmenine de önemli sorumluluklar yüklenmiştir. Kurs öğretmeni kendisine öğrenci temini ile meşgul olacaktır. İlk 1 ay sonunda kursa en az 10 öğrenci toplayamamış olan öğretmen Bölge Müfettişi'nin emriyle değiştirilecek veya gereğine göre kurs başka bir yere kaldırılacaktır. Kursun açılacağı yerler ise Bitlis, Ahlat ve Adilcevaz Halkevleri, Hizan, Mutki, Tatvan, Hivris (Simek), Norşin (Çukur), Purhus (Misk) ve Tap (Huyut) Halkodalarıdır¹⁶⁵¹.

CHP İl Başkanı Ziya Geboloğlu, 2 Ocak 1947'de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazı ile Milli Eğitim Müdürü, Bölge Müfettişi ve vali ile temasa geçilerek öğretmenlerin temin edildiğini, kurslara katılacakların aybaşına kadar isimlerini öğretmenlere yazdırmaları hususunda gerekli ilanların yapılmış olduğunu bildirmiştir¹⁶⁵².

İlçelerden de halkevleri ve halkodalarında açılması kararlaştırılan Türkçe okuma-yazma kurslarından duyulan memnuniyet yazışmalardan anlaşılmaktadır. Tatvan Halkodası Başkanı Mahmut Karaman, 14 Ocak 1947'de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda vatandaşları okuma-yazma gibi büyük bir nimet mahrumiyetinden kurtarmak maksadıyla halkevleri ve odalarında kurslar açılması kararının ilçede büyük bir şükranla karşılandığını belirtmiştir. Ayrıca Karaman, ilçede halkodası binasının olmamasının vermiş olduğu eksikliğe rağmen ilk gün 35 kişi ile işe başladığını bildirmiştir¹⁶⁵³.

İlçelerdeki halkevleri ve halkodalarından gönderilen yazılara istinaden okuma-yazma kurslarının bölgenin şartlarından ötürü pek de uzun ömürlü olmadığını anlaşılmaktadır. Zira yazılarda bölgenin ziraî bir bölge olması, ilkbahar ziraatının başlamış olmasından dolayı kursa devam eden öğrencilerin çift sürmeye ve başka işlere

¹⁶⁵⁰ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 140.

¹⁶⁵¹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 141-142.

¹⁶⁵² B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 137.

¹⁶⁵³ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 135.

gitmeye başlamış olmalarından ilçelerde sayının yarı yarıya indiği, il merkezinde dahi 3/10 oranında azalma olduğu belirtilmiştir. Bundan dolayı sınavlarının daha erkene alındığı ayrıca bildirilmiştir¹⁶⁵⁴. Adilcevaz'dan 5 Mayıs 1947'de gönderilen yazı ile kursa son verildiği açıklaması da yapılmıştır¹⁶⁵⁵.

Bitlis Milli Eğitim Müdürlüğünün 1 Eylül 1947 gün ve 3/1135-71 sayılı yazısında Mutki ve Hizan ilçeleriyle, Simek, Çukur, Huyut Halkodalarında kurs açılabilmesi için öğretmenlerin izinden dönmelerini beklemek zorunda olduklarını bundan dolayı da kursların okulların açılış tarihi olan Ekim 1947'de açılmasının mümkün olabileceği bildirilmiştir¹⁶⁵⁶.

1947 yılının sonlarına doğru kurslarda eğitim görmekte olan kursiyerlerin sayısında hayli azalma olmuştur. Aşağıda Bitlis Halkevi Başkan Vekilinin 5 Aralık 1947'de gönderdiği listede de gösterildiği üzere Bitlis Halkevi'nde aktif olarak devam eden 17 öğrenci mevcuttur.

Tablo 3.15. Bitlis Halkevi Başkan Vekilinin 5 Aralık 1947'de Gönderdiği ve Bitlis Halkevi'nde Aktif Olarak Devam Eden Öğrencileri Gösteren Çizelge¹⁶⁵⁷

Sıra No:	Adı Soyadı	Babasının Adı	Mahallesi	Yaşı	Kayıt Tarihi
1	Sıddık Ertenli	Fetullah	İnönü	14	01.09.1947
2	Cemal Titiz	Ali	Taş	16	01.09.1947
3	Hasan Aysel	Resul	Taş	10	01.09.1947
4	Orhan Pişkin	Vahidi	Taş	10	01.09.1947
5	Kemal Titiz	Ali	Taş	17	01.09.1947
6	Muhittin Erden	Bişar	Taş	57	01.09.1947
7	Dursun Çelik	Şükrü	Taş	23	01.09.1947
8	Fehmi Yazar	Sıdık	Taş	36	01.09.1947
9	Abdulkaki	Sadullah	Taş	36	01.09.1947
10	Ziya	Kamil	İnönü	49	10.09.1947
11	Ömer	Hasan	Zeydan	62	10.09.1947
12	Saydin Altıok	Necmettin	Zeydan	14	10.09.1947
13	İsmail Erer	Mehmet	Taş	26	10.09.1947
14	Maşallah Mermut	İsmail	Taş	41	10.09.1947
15	İzet Zafer	Ahmet	İnönü	40	23.09.1947
16	Nusret Erdemli	Emin	Taş	19	23.09.1947
17	Mevlut Gar	Abdulkadir	Taş	11	23.09.1947

¹⁶⁵⁴ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 127-134.

¹⁶⁵⁵ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 128.

¹⁶⁵⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 120.

¹⁶⁵⁷ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 109-110.

Simek Bucağı Hivris Köyü Halkodasındaki okuma-yazma kursu öğrencileri Bitlis Halkevi kursunda eğitim gören öğrenci sayısından daha fazla idi¹⁶⁵⁸. Halkodası Başkanı Sırrı Uğural'ın 19 Ekim 1947'de gönderdiği listede öğrenci sayısı 30 olarak gösterilmiştir¹⁶⁵⁹. 11 Şubat 1949'da yine CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda da 1 Ekim 1948 tarihinden 31 Aralık 1948 tarihine kadar halkodası okuma-yazma kursunda Türkçe konuşma ile okuma-yazma öğrenci sayısı 23 olarak belirtilmiştir¹⁶⁶⁰.

Çukur Bucağı'nın halkodası okuma-yazma kursunda eğitim gören kursiyer sayısı Halkodası Başkanı Ekrem Oktay'ın 12 Kasım 1947'de gönderdiği listede 27 olarak ifade edilmiştir¹⁶⁶¹. Bu öğrencilerden 16'sı A şubesinde, 11'i ise B şubesinde yer almışlardır. A şubesindekilerden 7 kişi belge alabildiği halde 9'u devamsızlık dolayısıyla belge alamamış, B şubesindekilerden ise 3'ü belge alabilmiş, 9'u ise devamsızlıktan dolayı belge alamamıştır¹⁶⁶².

Hizan Halkodası Başkanı Mustafa Şahinbaş¹⁶⁶³, 30 Ocak 1948'de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda ilçe ilk öğretmenin Bitlis'e nakli ve yeni öğretmenin de geç gelmesi dolayısıyla Türkçe okuma-yazma kursunun açılmadığını ifade etmiştir¹⁶⁶⁴. Bitlis Halkevi ile Norşin Halkodasında açılması gereken Türkçe okuma-yazma kursunun 1948 yılı I. devresine öğretmen, 10 öğrenci temin edemediğinden açılmamıştır. CHP Bitlis İl Başkanı Ziya Geboloğlu tarafından 17 Eylül 1948'de CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda; Mutki, Huyut, Purhus Halkodaları Başkanlarının ayrışmaları ve öğretmenlerin 10'ar öğrenci temin edememelerinden bu 3 yerde de her iki devre için kurs açılmadığı ifade edilmiştir. Diğer taraftan bu kurslar için gönderilen yüzellişer lira yardım harcanmamış, öğretmenler de henüz yerlerine gitmediklerinden bir süre daha kurslar açılmamıştır¹⁶⁶⁵.

1949 yılı sezonu için de 1948 yılı sonlarında gerekli hazırlıklar ve tebligatlar yapılmıştır. Milli Eğitim Müdürü Hamdi Türe'nin 16 Aralık 1948'de CHP Genel

¹⁶⁵⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 107.

¹⁶⁵⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 108.

¹⁶⁶⁰ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 33.

¹⁶⁶¹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 101-102.

¹⁶⁶² B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 87.

¹⁶⁶³ 15 Mart 1944'ten beri halkodasına başkanlık eden Mustafa Şahinbaş, halkodası başkanlığı yanı sıra PTT'de şeflik yapmıştır. İlkokul mezunu olup Vanlıdır (B.C.A., 490.1.0.0-1044.1012.1: 9).

¹⁶⁶⁴ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 96.

¹⁶⁶⁵ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 68.

Sekreterliğine gönderdiği yazıda, o yıl bucaklardaki okullara asıl öğretmen atanmış olduğundan İlçe ve Bucak Halkevi ve Odalarında Türkçe okuma-yazma kursunun açılacağı ve yılbaşından itibaren öğretime başlanması için Milli Eğitim memurluklarına gerekli yazının gönderildiği bildirilmiştir¹⁶⁶⁶. Bu yazıya cevap kabilinden Huyut Halkodası Başkanı Mehmet Korkmaz, 30 Aralık 1948’de gönderdiği yazıda yılbaşından nisan ayına kadar süren 1949 yılı I. devre Türkçe okuma-yazma kursunun açılacağını bildirmiştir¹⁶⁶⁷.

Cezaevinde de okuma-yazma kursunun açılması uygulaması için Bitlis Halkevi Başkanı Nezir Özel tarafından 21 Aralık 1948’de CHP Genel Sekreterliğine bir yazı gönderilmiştir. Bu yazısında 1949 yılı başından itibaren nisan ayına kadar açılacak birinci devre okuma-yazma kurslarından birini halkevinde, diğerini de tutsaklar için cezaevinde açmayı planladıklarını söylemiştir¹⁶⁶⁸. Ancak Halkevi Başkanlığına Genel Sekreterlikçe 17 Ocak 1949’da verilen cevapta halkevi için bir kursun kâfi olduğu belirtilmiştir¹⁶⁶⁹.

1949 yılı için açılacak kurslar hususunda Purhus Halkodası Başkanı ve aynı zamanda Bucak Müdürü olan Kemal Özcan da 9 Ocak 1949’da Genel Sekreterliğe gönderdiği yazıda, halkodasının bulunduğu Purhus köyünün 100 haneli bir köy olup öğretime müsait okul, halkodası binası ve 1 öğretmenin olduğunu bildirmiştir. Yazının devamında Özcan, Türkçe okuma-yazma kursunu hemen açmak üzere öğretmen ücretleri talebinde de bulunmuştur¹⁶⁷⁰.

1949 yılı okuma-yazma kursları da önceki sene gibi aktif bir şekilde faaliyetlere başlamıştır. İl merkezinde olduğu şekilde diğer merkezlerde de kurslara kayıtlar yapılmış ve öğretime yeni kursiyerler katılmıştır. Bu konuda 16 Mart 1949’da Bitlis Halkevi Başkanı Nezir Özel’in CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda 1949 yılı birinci devre okuma-yazma kursu öğrenci topluluğunun da göz önünde bulundurularak 15 Şubat 1949 gününden itibaren ceza evinde de kurs açıldığını bildirmiştir. Kurs öğretmenliğini Kazım Paşa Ortaokul öğretmenlerinden Bedri Giray yapmış ve o dönem 28 öğrenci bu kursa devam etmiştir¹⁶⁷¹.

¹⁶⁶⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 58.

¹⁶⁶⁷ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 57.

¹⁶⁶⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 55.

¹⁶⁶⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 52.

¹⁶⁷⁰ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 40.

¹⁶⁷¹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 30.

Tablo 3.16. Bitlis Merkez ve Çevrelerinde Açılan Kursların Açıldıkları Tarihler ve Öğitmenleri Gösteren Çizelge¹⁶⁷²

Kursun açıldığı yer	Öğrenci sayısı	Kurs öğretmeni	Öğretmenin göreve başladığı tarih
Bitlis Cezaevi	23	Bedrettin Giray	15 Şubat 1949
Norşin Halkodası	21	Kenan Ögünç	1 Şubat 1949
Hirvis Köyü Halkodası	31	Şükrü Arısan	2 Şubat 1949
Adilcevaz Halkevi	30	Emin Mavi	1 Şubat 1949
Ahlat Halkevi	42	Ekrem Bayındır	1 Şubat 1949
Huyut Halkodası	22	Mustafa Şenöz	3 Ocak 1949
Hizan Halkodası	26	İbrahim Erol	9 Mart 1949
Purhus Halkodası	25	İbrahim Korkmaz	1 Mart 1949

Yukarıdaki listeden de anlaşılacağı üzere Mutki ve Tatvan Halkodalarında kurs açılmamıştır¹⁶⁷³.

1949 yılı birinci devresinde Adilcevaz Türkçe okuma-yazma kursu 1 Ocak 1949 tarihinde açılarak 30 Nisan 1949'da sona ermiştir. Bu müddet zarfında Ulus Okuluna 56 öğrenci devam etmiş ve bunlardan 16'sı başarılı olarak belge almaya hak kazanmış, 40 öğrenci ise kazanamamıştır¹⁶⁷⁴.

1950 yılı okuma-yazma kursu için Genel Sekreterlik ile Bitlis İl İdare Kurulu Başkanlığı arasında yazışmalar yapıldı. CHP Genel Sekreterliğinin 27 Aralık 1949 gün ve 7/3173 sayılı yazısına Bitlis Halkevi Başkanlığı 31 Ocak 1950'de cevap kabilinden bir yazı göndermiştir. Yazıda, Türkçe okuma-yazma kursu hakkında yukarıda numarası verilen emirler üzerine halkevinde gerekli hazırlıkların yapıldığı ve biri cezaevinde tutsaklara, diğeri de okul çağı geçmiş yurttaşlara halkevinde okuma-yazma öğretmek üzere 2 kursun açılmasına ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir. Cezaevinde açılacak kursa 60 tutuklunun devam edeceği ve öğretmenliğe de Kazım Paşa Ortaokul öğretmeni Bedri Giray'ın, halkevinde açılacak kursa da 25 öğrencinin devam edeceği ve öğretmenliğe de İlköğretim Müfettişi Salahattin Ortac'ın atanması uygun görüldüğü ifade edilmiştir. Yazının devamında, münasip görüldüğü takdirde kursun 15 Şubattan itibaren açılması hususunda Yüksek Makamın emirlerini bekledikleri bildirilmiştir¹⁶⁷⁵.

¹⁶⁷² B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 28-29; Ancak Adilcevaz Halkevi Başkanı İzzet Altay, Aralık 1949'da CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda 1949 yılı birinci devresinde Adilcevaz'da okuma-yazma kursu açılmadığını ve bunun nedeninin de şehirdeki en hummalı çalışma mevsiminin sonbahar olmasından kaynaklı öğrenci bulmada sıkıntı yaşadıklarını ifade etmiştir (B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 19).

¹⁶⁷³ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 27.

¹⁶⁷⁴ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 22-24.

¹⁶⁷⁵ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 12.

CHP Genel Sekreterliği, Bitlis Halkevi Başkanlığına 18 Şubat 1950’de gönderdiği cevabi yazıda, birinin cezaevinde, birinin de halkevi binasında açılmasını planladıkları okuma-yazma kursunun açılış tarihini uygun gördüklerini ifade etmişlerdir. Adı geçen genelgede gönderilmesi planlanan 200 liralık ödeneğin mart başında İl İdare Kurulu Başkanlığı eliyle gönderileceği söylenerek kurs çalışmalarına derhal başlanması rica edilmiştir¹⁶⁷⁶.

Şetek Bucağı Halkodası Başkanlığının CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda ise halkodasının, bucak merkezi olan Duhan’da olduğu, Duhan’da ise bir kahve, bir han, bir karakol, bir askeri konuk evi ve bir de okul binasının olduğu, bunlardan başka köylüce barınacak ev olmadığından köylünün de bulunmadığı bildirilmiştir. Okul binasına köylerin uzaklığından dolayı öğrenci gelmemekte ve okul boş olarak bulunmamaktadır. Bu vaziyete binaen kurs açılamamıştır¹⁶⁷⁷.

3.3.4. Adilcevaz Halkevi

Adilcevaz Halkevi’nin açılmasına CHP Genel Sekreterliğinin 21 Ocak 1939 gün ve 4/1364 sayılı buyruğuyla karar verilmiştir¹⁶⁷⁸. Yapılan hazırlıklar neticesinde halkevi 19 Şubat 1939’da açılmıştır. Başöğretmen Ziya Özdemir uzunca bir açılış konuşması yapmıştır¹⁶⁷⁹. Müfettiş Aytuna’nın 6,7 Ağustos 1941’de Adilcevaz Halkevine yaptığı teftiş sonrası şu değerlendirmelerde bulundu: Adilcevaz Halkevi 1939 yılı Şubat ayında açılmıştır. Dört şubesi vardır. Bunlar Spor, Sosyal Yardım, Kütüphane-Yayın ve Köycülüktür. İlk başkan teftiş sırasında da hala Ahlat İlkokulunda öğretmen olan Ahlatlı Yusuf Ziya Özdemir’dir. Halkevi ancak 24 Nisan 1940 tarihinden sonra ve Nahiye Müdürü Nusret Onat’ın Halkevi Başkanlığına seçilmesiyle faaliyete geçmiştir¹⁶⁸⁰. Bu konuşmasında halkevlerinde açılan şubelerin ne tür vazifeler aldığını tafsilatıyla izah etmiştir¹⁶⁸¹. Yusuf Ziya Özdemir’den sonra Nahiye Müdürü Nusret Onat¹⁶⁸²,

¹⁶⁷⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 11.

¹⁶⁷⁷ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 10.

¹⁶⁷⁸ B.C.A., 490.1.0.0-953.691.3: 26.

¹⁶⁷⁹ B.C.A., 490.1.0.0-953.691.3: 32; B.C.A., 490.1.0.0-1671.818.3: 2; *CHP Halkevleri 1940*, Ulus Matbaası, Ankara, 30.

¹⁶⁸⁰ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 257-258.

¹⁶⁸¹ B.C.A., 490.1.0.0-953.691.3: 28-31.

¹⁶⁸² CHP Genel Sekreteri adına Zonguldak Milletvekili H. Türkmen’in Adilcevaz’a gönderdiği 20 Kasım 1941 tarihli yazısında Nahiye Müdürü ve halkevi başkanına “Nusret Başaran” diye hitap etmiştir (B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 253).

halkevlerinin genel vaziyeti hakkında uzunca bir konuşma yapmıştır. Nahiye fotoğrafçı olmadığından dolayı açılış günü yapılan törene ait herhangi bir fotoğraf mevcut değildir. Halkevi Başkan Vekili ve aynı zamanda Nahiye Müdürü Nusret Onat'ın 26 Şubat 1939'da CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda, spor, köycülük, sosyal ve yardım ve kütüphanecilik namıyla 4 şube üzerine açılan halkevinin temel ihtiyaçları için nahiye belediyesinden 3 aylık için 80 lira yardım yapıldığı bildirilmiştir¹⁶⁸³. Birinci Umûmî Müfettiş Abidin Özmen tarafından 22 Mart 1940'ta CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda Adilcevaz Halkevi Başkanı Yusuf Ziya Özdemir'in işlerinin çokluğundan dolayı başkanlıktan istifa ettiği, yerine Nahiye Müdürü Nusret Onat'ın tayin edilmesi arzusu dile getirilmiştir¹⁶⁸⁴.

Hasip Aytuna'nın Adilcevaz Halkevi hakkında 12 Eylül 1942'de verdiği rapora istinaden CHP Genel Sekreteri adına Zonguldak Mebusu H. Türkmen tarafından Hasip Aytuna'ya 7 Aralık 1942'de gönderilen yazıda şunlara değinilmiştir: Tek odadan ibaret olan halkevine belediyece ve Halkevi Başkanlığınca bir oda ilave edilmiştir. Çalışmaların tespitine ve raporların doldurulmasında işe yarayacak günlük çalışma defterleri ve komitelerin karar defterleri muntazam tutulmuştur. Halkevi Başkanlığını Nahiye Müdürü Nusret Onat üstlenmiştir. Sosyal Yardım, Kütüphane, Köycülük Şubeleri aktif bir şekilde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir¹⁶⁸⁵. Bu dönemde Adilcevaz Halkevi Köycülük Şubesi Başkanlığını 1939'dan beri Bekir Yiğit yürütmüştür¹⁶⁸⁶.

Tablo 3.17. Adilcevaz Halkevi'nin 1942 Yılı İdare Heyetini Gösteren Çizelge¹⁶⁸⁷

Görev	Adı Soyadı	Açıklama
Başkan	Nusret Onat	Nahiye Müdürü
Üye	Mahmut Çiçekçi	Spor Komite Başkanı
Üye	Bekir Yiğit	Köycülük Komite Başkanı
Üye	Mesrur Özdemir	Sosyal Yardım Komite Başkanı
Üye	Mecit Yücel	Kütüphane ve neşriyat Komite Başkanı

¹⁶⁸³ B.C.A., 490.1.0.0-953.691.3: 26.

¹⁶⁸⁴ B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 95.

¹⁶⁸⁵ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 9-11.

¹⁶⁸⁶ B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 89; Bekir Yiğit, 1325 (1907) Adilcevaz doğumlu olup 1942'de Adilcevaz Belediye Başkanlığına seçilmiştir (B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 89). Ayrıca, 13 Aralık 1944'te CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda halkevi başkanının 1940'tan 1944'e kadar Nahiye Müdürü Nusret Onat, Katibinin İhsan Akkol, Odacısının da Remzi Bilici olduğu bildirilmiştir (B.C.A., 490.1.0.0-1671.818.3: 21).

¹⁶⁸⁷ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 258.

Adilceviz Halkevi'nin faaliyetleri de düzenli olarak defterlere kaydedilmiştir. Üye defteri düzenli olarak tutulmuştur. Halkevine 165 üye kayıtlı olup bunların 4'ü de kadın üyedir. Demirbaş eşya defterleri ve kütüphane giriş defterleri de düzenlidir. Kayıtlara göre kütüphanede 555 kitap mevcuttur. Bunlar dışında gelen ve gönderilen evrak defterleri, hesap defterleri de düzenli olarak tutulmuştur¹⁶⁸⁸. Faaliyetleri düzenli olarak devam etmiş olmasına rağmen halkevinin 1940 yılı bütçesi 544.97 lira iken 1941 yılı için bu bütçe biraz daralmıştır¹⁶⁸⁹.

29-30 Temmuz 1942'de Hasip Aytuna'nın Adilceviz Halkevi'ne yaptığı teftiş sonrasında kaleme aldığı rapora göre; Adilceviz Halkevi, Belediye ve Nahiye Müdürlüğü binasında, büyükçe bir salona yerleşmiştir. Burası için Belediyeye yılda 24 lira kira verilmiştir. Bir önceki seneye göre halkevi binasında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Halkevinin hem kütüphane hem okuma ve toplantı odası görevini gören bir tek salonu vardır. Ayrıca bir idare odası olmamıştır. İdare heyeti, halkevi başkanı olan nahiye müdürünün odasında toplanmıştır. Yine yapılan teftiş neticesinde şu kayıtlar tutulmuştur; Halkevinde üye kayıt defteri tutulmuş ve deftere göre halkevinin üye sayısı 169'a ulaşmıştır. Ancak bunlar arasında kadın üye bulunmamaktadır. Bu üyelerin şubelere dağılımı ise şöyle olmuştur; Spor Şubesinde 63, Sosyal Yardım Şubesinde 26, Kütüphane ve Yayın Şubesinde 17, Köycülük Şubesinde ise 63 üye mevcuttur. Bu duruma göre, Kütüphane-Yayın Şubesi üyelerinin, talimatnameye uygun olmadığı, diğer şubelerden bazı üyelerin bu şubeye nakli suretiyle üye sayısının en az 25 kişiye çıkarılması tavsiye edilmiştir. Demirbaş olarak önceki yıla ilave olarak bir radyo dolabı ile dört ceviz kanepeler alınmıştır. Bunlarla beraber gelen ve gönderilen evrak defterleri düzenli olarak tutulmuş, idare heyeti karar defteri ise düzgün ve kayıtları dikkatli tutulmuştur. 1942 senesine ait idare heyeti kararı 26 Haziran 1942'de 6 numaralı karar olarak alınmış ancak temmuz ayı içerisinde idare heyeti hiçbir toplantı yapmamıştır. Buna sebep olarak da halkevi başkanı olan nahiye müdürünün işleri için bütün bir ay dolaşmakla geçirmiş olması gösterilmiştir. Bununla beraber günlük çalışma defteri tutulmamıştır¹⁶⁹⁰.

Halkevinin 1942 yılı mali bütçesi 25 Haziran 1942'de düzenlenmiştir. Bunun gelir kısmı 693,07 liradan ibaret olup bu paranın 100 lirası Vilayet Hususi Muhasebesinden,

¹⁶⁸⁸ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 260.

¹⁶⁸⁹ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 261.

¹⁶⁹⁰ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 92-94.

250 lirası mahalli belediyeden, 15 lirası veritlerden, 150 lirası çeşitli gelirlerden ve 178.07 lirası da 1941 mali yılından devir suretiyle temin edilmiştir¹⁶⁹¹. Adilcevaz Halkevi'nin bahsi geçen yıldaki bütçesi pek de iyi değildir. Öyle ki Bitlis Halkevi'nin sahip olduğu bütçenin neredeyse %16'sı kadardır.

Şube çalışmaları ise şöyle olmuştur:

Spor Şubesi; çeşitli sporları yapmaya yarayan ne bir saha ve spor malzemesi ne de spor öğretmeni vardı. Bu yüzden evin spor faaliyetleri, ailelerinin yanına dönen birkaç ortaokul ve lise gencinin bir araya gelerek voleybol ve yüzme sahalarında yaptıkları, çoğunlukla küçük gruplar halindeki çalışmalardan ibarettir. Aynı zamanda sene içinde spor şubesi azasından bazıları avcılık ve binicilik de yapmışlardır. Adilcevaz, Van Gölünün hemen kenarında olmasına rağmen spor şubesi gençlerinin gölden hakkıyla istifade edemedikleri, sandal-kürek çekme sporlarını yapamadıkları ve yüzme çalışmalarını da planlayamadıkları anlaşılmıştır.

Sosyal Yardım Şubesi; evin sosyal yardım şubesinin de sene içinde talimatnamedeki esaslara uygun belli başlı bir faaliyeti olmamıştır. Bu şubenin kaydettiği tek iş 8-10 fakir talebeye, 34 lira tutarında bazı eşya dağıtmaktan ibaret olmuştur.

Kütüphane ve Yayın Şubesi; bu şubenin de talimatnamede sayılan bazı işlerden hemen hemen hiçbirini ele alarak yürütemediği, sadece her vazifeye tahsis olunan salon-okuma odasını, gündüzleri açık bulundurarak buradaki masalar üzerine gazeteler bırakarak okuyucuların hizmetine sunmuşlardır.

Köycülük Şubesi; bu şubenin belli başlı faaliyetleri arasında şube üyesinden altışar kişi ile yakın dört köye yapılan iki köy gezintisinden ve halkevine müracaat eden bazı asker ailelerine mektup yazmaktan öteye geçememiştir¹⁶⁹².

CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın yukarıda bahsi geçen Doğu seyahati raporunda, Muş'tan itibaren Umûmî Müfettiş Abidin Özmen'in kendisine refakat ettiğini yazmıştır. Raporda bahsedildiği üzere; Van'da gerekli incelemeler yapıldıktan sonra işletmenin bir gemisiyle Adilcevaz'a gelinmiştir. Adilcevaz'da ilk olarak halkodasına gelen Esendal, halkodasında biraz kitap ve 1 radyonun olduğunu,

¹⁶⁹¹ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 94.

¹⁶⁹² B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 92-97.

halkın burada toplanarak radyo dinlediklerini ve ara sıra da kitap okuduklarını aktarmıştır¹⁶⁹³.

Adilcevaz Halkevi için yeni bir binaya ihtiyaç duyulduğundan CHP Genel Sekreterliği ile Halkevi Başkanı Bekir Yiğit arasında farklı zamanlarda yazışmalar olmuştur. 1 Ekim 1945'te Adilcevaz Halkevi Başkanlığına gönderilen yazıda, Feyzi Kalfagil'in halkevi hakkında verdiği malumat göz önünde bulundurularak ilk iş olarak bir arsa bulunması ve o arsanın genel durumunu gösterir bir kroki hazırlanması istenmiştir. Bunun üzerine Halkevi Başkanı Bekir Yiğit tarafından CHP Genel Sekreterliğine yazılan yazıda, belediyeye ait 28 metre eninde 36 metre boyunda bir bahçenin parasız olarak alındığı bildirilmiştir¹⁶⁹⁴. İlgili konu hakkındaki yazışmalar 1946 yılı boyunca da devam etmiş ancak bir sonuca varılamamıştır.

Adilcevaz Halkevi'nin CHP Genel Sekreterliğine halkevinin kurulması için önerdikleri arsanın bina inşası için çok da müsait olmadığı ve gönderilen krokinin de çok detay belirtmemesinden dolayı uygun görülmemiştir¹⁶⁹⁵. Halkevi Başkanı Bekir Yiğit'in 25 Şubat 1947'de CHP Genel Sekreterliğine halkevleri ve halkodalarının açılış yıl dönümü münasebetiyle gönderdiği yazıda halkevinin büyükçe bir salonunun olmamasından muzdarip olunduğu ve daha ferah bir halkevine sahip olma arzusunda oldukları dile getirilmiştir¹⁶⁹⁶. Halkevi, Nahiye Müdürlüğü ile Belediyenin de bulunduğu Belediyeye ait bir binadaydı. Salonu 70 kişilik olup 24 kişi alabilecek büyüklükteydi ve belediyeye icar bedeli olarak da senelik 85 lira verilmiştir¹⁶⁹⁷.

Adilcevaz Halkevi'nin 1944 yılı faaliyetleri de stabil bir şekilde sürmüştür. Muş Bölge Müfettişi Erzincan Milletvekili Feyzi Kalfagil'in 13 Aralık 1944 gün ve 40 sayılı raporunda aktardığı bilgiler dahilinde halkevi şubelerinden Sosyal Yardım Şubesi Başkanı ilkokul mezunu, belediye azası ve fotoğrafçı Yahya Türkel'dir. Şubenin faaliyetleri ise; Ahlat'tan doktor temin edilerek 7 köye gidilmiş, hastalar muayene edilmiş, 100'den fazla kişiye kinin dağıtılmış ve sağlık durumları hakkında da nasihatle bulunulmuştur. Spor Şubesi Başkanı ise ilkokul mezunu, belediye azası ve manifaturacı Etem Yiğit'tir. Bu kol yüzgeççilik, voleybol, spor oyunu ile Süphan Dağı gezisi

¹⁶⁹³ B.C.A., 490.1.0.0-571.2274.1: 31.

¹⁶⁹⁴ B.C.A., 490.1.0.0-1671.818.3: 16-17.

¹⁶⁹⁵ B.C.A., 490.1.0.0-1671.818.3: 26.

¹⁶⁹⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1671.818.3: 24.

¹⁶⁹⁷ B.C.A., 490.1.0.0-1671.818.3: 21.

yapmıştır. Köycülük Şubesi Başkanı Belediye Başkanı Bekir Yiğit'tir. Evin gönüllü muhasebe işlerini de yürütmüştür. Bu kol Göçeri, Aşağı ve Yukarı Süphan köylerine geziler düzenlemiş, zirai durum üzerinde konuşmalar yapmıştır¹⁶⁹⁸.

CHP Genel Sekreterliğinin 23 Ekim 1944 gün ve 5/2568 sayılı Halk Dershaneleri hakkındaki emirleri doğrultusunda Adilcevaz Halkevi bünyesinde ulus okullarının açılması ve 16 yaşından 45 yaşına kadar kadın erkek okuma bilmeyenlerin ulus okullarında okutulması bildirilmiştir. Nahiye'deki okul binasında bu işe teşebbüs edilerek başlanmıştır¹⁶⁹⁹. Faaliyetlerde aksamalar yaşanmaması için de 2 Ocak 1945'te Adilcevaz Halkevi'nde açılan Türkçe okuma-yazma kurslarına yardım olarak 100 lira ödenmesi kararlaştırılmıştır¹⁷⁰⁰.

Halkevi Başkan Vekili Bekir Yiğit tarafından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda nahiye'deki okul binasında açılan ulus dershanesine 94 öğrencinin devam etmekte olduğu ve derslerin de öğretmen vekili Mehmet Korkmaz ve Dursun Gülmez tarafından verilmekte olduğu ifade edilmiştir. Halkevinde ayrıca başka bir kurs açılmadığı da iletilmiştir¹⁷⁰¹. Yine Adilcevaz Halkevi Başkanı Bekir Yiğit tarafından CHP Genel Sekreterliğine 8 Mayıs 1946'da gönderilen yazıda Türkçe okuma-yazma kursunun 29 Ocak 1946 tarihinden itibaren faaliyetlerine başlamış olduğu ifade edilmiştir. Bahsi geçen dershaneye devam eden öğrenci sayısı 77 olup bunlardan 20'si ders sonunda başarılı olarak mezun olmuştur. Yazıda, 30 öğrencinin A dershanesinden B dershanesine geçtiği, 27 öğrencinin de o dönemde henüz başarılı olamadığı bildirilmiştir. Yine aynı yazıda okuma-yazma kursunun zaruri masraflarına karşılık olarak gönderilen 120 liradan 50 lirası kurs öğretmenlerine, 20 lirası da diğer ihtiyaçlara verilmiştir. Geriye kalan 50 lira ise kursu teftiş için gelecek ilköğretim müfettişine verilmesi lazım ise de o güne kadar müfettiş gelmediğinden paranın harcanmadığı ve bu paranın da kurs öğretmenlerine verilmesi için müsaade istendiği yazıda yer almıştır¹⁷⁰².

¹⁶⁹⁸ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 11-13; B.C.A., 490.1.0.0-1478.34.1: 21-22.

¹⁶⁹⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 188.

¹⁷⁰⁰ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 187.

¹⁷⁰¹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 185.

¹⁷⁰² B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 193.

Dersler ilköğretim başöğretmeni Mahmut Çiçekçioğlu ile öğretmen Recep Yapıcı tarafından idare edilmiştir¹⁷⁰³. Türkçe okuma-yazma bilmeyen okul çağı dışındaki yurttaşlara okuma-yazmayı öğretmek üzere açılan bu kurslara Milli Eğitim Müdürlüğünün emirleri üzerine 1 Mayıs 1946'da son verilmiştir¹⁷⁰⁴. Ancak daha sonra Adilcevaz Halkevi ile CHP Genel Sekreterliği arasındaki yazışmalardan da anlaşılabileceği üzere halkevi bünyesindeki okuma-yazma kursu devam ettirilmiştir. Adilcevaz Halkevi Başkanı İzzet Altay'ın 22 Kasım 1947'de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda okuma-yazma kursuna devam eden öğrenci sayısını 24 olarak bildirmiştir. Bu öğrencilerden 21'i 16 yaşında, 3'ü ise 20 yaşındaydı¹⁷⁰⁵. Bu kursta okuyan kursiyerlerin sayısı her geçen gün artmıştır. Dönem sonunda verilen eğitimden sınava tabi tutulan kursiyerlere belge verilmiştir. 2 Ocak 1948'de yapılan sınavda başarı gösteremeyen öğrenci sayısı 51 iken başarılı olan öğrenci sayısı ise 20 olarak listeye kaydedilmiştir¹⁷⁰⁶. 1 Ocak 1948'de başlayan okuma-yazma kursunun B Şubesi ise öğrencilerin çift vs. işlere devam etmelerinden dolayı 30 Nisan 1948'de sınav yapılarak sona erdirilmiştir¹⁷⁰⁷.

Adilcevaz Halkevi Başkanlığı bünyesinde Türkçe okuma-yazma kursunun 1948 yılı ikinci devresi için kurslar 1 Ekim 1948 Cuma günü açılmış ve Adilcevaz İlkokulu binasında verilmiştir. Ancak henüz iş güç zamanı bitmediğinden kurslara 16 kişi tek kaydedilebilmiştir¹⁷⁰⁸.

Tablo 3.18. 1 Ekim 1948'de Açılan Adilcevaz Okuma-Yazma Kursuna Devam Eden Öğrencileri Gösteren Çizelge¹⁷⁰⁹

Sıra no:	Yaş	Adı soyadı	Baba adı	Mahallesi
1	17	Bekir Yüzgeç	Mustafa	Kale Boynu
2	17	İbrahim Dalkıran	Mehmet	Kale Boynu
3	17	Emin Günay	Fahrettin	Kale Boynu
4	18	Kemal Eken	Ali	Kale Boynu
5	17	Mustafa Talay	Sabri	Kale Boynu

¹⁷⁰³ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 194. Yukarıda da bahsedildiği üzere okuma kurslarının ilk açıldığı günlerde vazifeli öğretmenler Mehmet Korkmaz ve Dursun Gülmez'dir. Mart 1946'da başka öğretmenlerden bahsedildiğine göre ismi verilen öğretmenler 2 ay kadar vazifede bulunmuşlardır.

¹⁷⁰⁴ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 194.

¹⁷⁰⁵ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 105-106.

¹⁷⁰⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 80-81.

¹⁷⁰⁷ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 76-79.

¹⁷⁰⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 66.

¹⁷⁰⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 67.

Tablo 3.18. (Devamı)

6	17	Refik Şanlı	Mahmut	Kale Boynu
7	17	Hamza Sayıcı	Süleyman	Kale Boynu
8	17	Kemal Zeybek	Cemal	Orta Mahalle
9	17	Mehmet Baytar	Mecit	Orta Mahalle
10	17	Fahrettin Eken	Veli	Orta Mahalle
11	17	Celal Göksoy	Süleyman	Orta Mahalle
12	17	Ahmet Sevimli	Hamza	Orta Mahalle
13	17	Adil Aras	Hasan	Alacaatlı Mah.
14	17	Nusret Çiçekoğlu	Zabit	Alacaatlı Mah.
15	17	Nusret İzci	Neşet	Alacaatlı Mah.
16	17	Cemal Tunalı	Mustafa	Alacaatlı Mah.

1949 yılı için de Bitlis ve diğer ilçe ve bucaklarda Türkçe okuma-yazma kurslarının açılacağı bildirilmiştir. Adilcevaz Halkevi Başkanı İzzet Altay da 26 Kasım 1948’de Genel Sekreterliğe gönderdiği yazıda, yılbaşından nisan ayına kadar süren 1949 yılı birinci devre Türkçe okuma-yazma kursunu açacaklarını bildirmiştir¹⁷¹⁰. Ancak 1949 yılına ait okuma-yazma kurslarının herhangi bir faaliyetine yapılan araştırmalar neticesinde rastlanmamıştır.

Türkiye’nin farklı merkezlerindeki halkevlerinin ihtiyaçları CHP Genel Merkezince giderildiği gibi Adilcevaz Halkevi’nin de temel ihtiyaçları imkânlar ölçüsünde giderilmeye çalışılmıştır. 1949 yılında da bu yardımın yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Adilcevaz Halkevi Başkanı İzzet Altay’ın 28 Haziran 1949’da CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda ihtiyaçların giderilmesi için 300 liranın alındığı bildirilmiştir¹⁷¹¹.

1950 yılında açılacak Türkçe okuma-yazma kursu için il, ilçe ve bucaklarda vaziyetin ne durumda olduğu hakkında Genel Sekreterlikle yazışmalar Adilcevaz Halkevi tarafından yapılmıştır. Bu konuda 18 Ocak 1950’de Adilcevaz Halkevi Başkanı İzzet Altay’ın Genel Sekreterliğe gönderdiği yazıda, bucakta senelerden beri okuma-yazma kursunun düzenli bir şekilde yapıldığı ancak bununla beraber okuma-yazma oranının düşük olduğu bildirilmiştir. Bucakta okuma-yazma kursu açıldığı takdirde öğretimin geceleri halkevi salonunda yapılacağı ve kursun Adilcevaz İlkokulu Başöğretmeni İhsan

¹⁷¹⁰ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 54.

¹⁷¹¹ B.C.A., 490.1.0.0-1478.34.1: 27.

Ersen tarafından idare edileceği ve kursa devam edecek talebe miktarının da 30-50 arasında olabileceği hususunda bilgilendirmelerde bulunulmuştur¹⁷¹². Ancak 1950 yılı ve sonrasında Adilcevaz Halkevi bünyesindeki okuma-yazma kurslarının faaliyetleri hakkında herhangi bir malumat elde edilememiştir.

1950 ve sonrasındaki dönemde vilayet merkezinde olduğu gibi Adilcevaz'da da bütçe darlığı çekildiği yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. 9 Mart 1951'de Adilcevaz Halkevi Başkanı Bekir Yiğit tarafından CHP Genel Sekreterliğine bir yazı gönderilmiştir. Yazıda; bucaktaki halkevi binasının partinin malı olmamasından dolayı o güne kadar bucak belediye kira verildiği, ancak o günden itibaren halkevinin parası olmadığından ve başka taraflardan da yardım gelmemesinden dolayı sıkıntılar yaşandığı, kira verilmediği için de binanın tahliye edilmesinin kaçınılmaz olduğu bildirilmiştir¹⁷¹³. Aynı yazıda CHP Genel Sekreterliğinden 500 lira yardım talebinde bulunulmuştur. Bu talebe karşılık olarak CHP Genel Sekreterliği 11 Mayıs 1951'de CHP İlçe Başkanlığı eliyle 200 lira göndermiştir¹⁷¹⁴. Bu para ise 1 Haziran 1951'de Adilcevaz Halkevi'ne ulaşmıştır¹⁷¹⁵. Bu arada 1951 Haziran'ında Adilcevaz Halkevi Başkanlığında görev değişikliği olmuş olup Başkanlığa İzzet Altay getirilmiştir¹⁷¹⁶.

1951 yılı halkevi başkanı ve şube başkanları şöyledir: Halkevi Başkanı, Belediye saymanı İzzet Altay, Spor Şubesi Başkanı esnaftan Etem Yiğit, Köycülük Şubesi Başkanı esnaftan Cercis Atlı, Kitapsaray Şubesi Başkanı belediye üyesi Yahya Türkel, Sosyal Yardım Şubesi Başkanı ise esnaftan Mecit Yiğen'dir¹⁷¹⁷.

1952 yılına gelindiğinde Adilcevaz Halkevi faaliyetleri durma noktasına gelmiştir. Bu müessese belediye binalarının fazla para ile icara verilmesi, müsait binanın olmayışı ve mali imkânsızlıklar yüzünden müşkül bir duruma düşmüştür¹⁷¹⁸.

CHP Van Milletvekili Ferit Melen'in 6 Mayıs 1952'de CHP Adilcevaz İlçe İdare Kurulu Başkanlığına gönderdiği yazıda 30 Ocak 1952'de kapanmış bulunan Adilcevaz Halkevi'ne ait eşyadan parti için lüzumlu olan radyo, masa, sandalye gibi demirbaş eşya

¹⁷¹² B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 16.

¹⁷¹³ B.C.A., 490.1.0.0-1478.34.1: 13.

¹⁷¹⁴ B.C.A., 490.1.0.0-1478.34.1: 10.

¹⁷¹⁵ B.C.A., 490.1.0.0-1478.34.1: 3.

¹⁷¹⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1478.34.1: 3.

¹⁷¹⁷ B.C.A., 490.1.0.0-827.270.1: 16-21.

¹⁷¹⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1671.818.3: 2.

haricinde kalan eşyanın bir heyet öncülüğünde satılması talebinde bulunulmuştur. Bundan da anlaşılıyor ki, Adilcevaz Halkevi 1952 yılının başında kapanmıştır¹⁷¹⁹.

3.3.5. Ahlat Halkevi

20 Şubat 1938'de açılacak olan halkevleri arasında Bitlis'e bağlı Ahlat Halkevi de yer almıştır¹⁷²⁰. Yapılan çalışmalar neticesinde Ahlat Halkevi 20 Şubat 1938'de açılmıştır¹⁷²¹. Ahlat Kaymakamı Mazlum Yegül başkanlığında açılan halkevi, dil, tarih ve edebiyat şubesi, köycülük şubesi, kütüphane ve yayın şubesi, sosyal yardım şubesi ve spor şubesi olmak üzere 5 şube halinde çalışmalara başlamıştır. Fakat maddi imkânsızlıklar, yetişmiş insan bulmada yaşanan sıkıntılar ve halkevi binasının etkinlikler için müsait olmaması gibi nedenlerden dolayı şube sayısı dörde indirilmiştir¹⁷²². Halkevi açıldığı ilk yıllar zarfında ve bilhassa Kaymakam Rüştü Güner'in zamanında daha faal ancak daha sonraki dönemde bilhassa Kaymakam Sadık Tuncer'in başkanlığı döneminde çok sönük bir vaziyette kalmıştır. Kaymakama göre bu sönüklük kısmen memur ve münevverlerin halkevine kafi derecede alaka göstermemelerinden ve kısmen de Ahlat'ın sosyal hayata ve bilhassa gece hayatına müsait olmayan dağınıklığından kaynaklanmıştır¹⁷²³.

Bitlis vilayeti Ahlat kazasındaki halkevi, Erkizan Mahallesi, Mazlum Yegül Caddesi üzerinde çarşı içinde 8 oda ve 1 salondan ibarettir. Ahlat Belediyesinden alınmış ve partice inşa edilmiştir. Taş bina olan bu yapı 10 Nisan 1939'da tapu ettirilmiştir¹⁷²⁴. Ahlat ilçesine bağlı Misk bucağında da köy içerisinde ve taş bina olarak kullanılan halkodası binası, kaldırılmış olan Birinci Umûmî Müfettişlikten kalma binadır. Bu halkodası da Ahlat Halkevi gibi 10 Nisan 1939'de tapu ettirilmiştir¹⁷²⁵.

¹⁷¹⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1671.818.3: 1.

¹⁷²⁰ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi İkincikanun 1938'den 30 Haziran 1938 tarihine kadar, C. 12, Ulus Basımevi, Ankara 1938, 29

¹⁷²¹ CHP Genel Sek. 'nin Parti Örgütüne Genelgesi, C. 12, 34; B.C.A., 490.1.0.0-953.691.3: 35.

¹⁷²² Abdulaziz Kardaş, "Bitlis Halkevlerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1934-1951)", *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 4-7-Ekim 2011, 379.

¹⁷²³ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 274.

¹⁷²⁴ B.C.A., 490.1.0.0-1623.628.2: 7-8. Halkevleri Müfettişi Kemal Güngör'ün teftiş ettiği Ahlat Halkevi binası hakkındaki rapor 11 Aralık 1940'ta 12. Büroya gönderilmiştir. Bu rapora göre Ahlat Halkevi binasının inşasına 1937 yılında başlanmasına rağmen 1940'ın sonlarına kadar da hala tamamlanmadığı, tamamlanması için de 11.000 lira kadar yardıma ihtiyaç olduğu bildirilmiştir (B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 291).

¹⁷²⁵ B.C.A., 490.1.0.0-1623.628.2: 7.

21 Şubat 1939'dan itibaren Ahlat Halkevi Başkanlığını 1327 (1911) Kayseri doğumlu Sadık Tuncer üstlenmiştir¹⁷²⁶. Ancak Tuncer'in bu vazifesi pek uzun sürmemiştir. CHP Genel Yönetim Kurulunun 1 Mart 1939 günkü toplantısında Ahlat Halkevi Başkanlığına Hadi Candaş'ın getirilmiş olduğu sicil suretinde belirtilmiştir¹⁷²⁷. Bu arada Ocak 1941'de Ahlat Halkevi'nin inşaatta olduğu, Birinci Umûmî Müfettiş Abidin Özmen tarafından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen 30 Ocak 1941 tarihli yazıdan anlaşılmaktadır¹⁷²⁸. 1941 yılının ortalarında da hala halkevinin inşaatı devam etmekte olup tamiri için Ahlat Halkevi bütçesine 150 lira tahsisat konulmuştur¹⁷²⁹.

Bitlis Bölge Müfettişi Hasip Ahmet Aytuna, 5-6 Ağustos 1941'de Ahlat Halkevi'ne yaptığı teftiş ziyaretinde aldığı notlarda halkevi idare heyetinden de bahsetmiştir.

Tablo 3.19. 1941 Yılı Ahlat Halkevi İdare Heyetini Gösteren Çizelge¹⁷³⁰

Görevi	Adı Soyadı	Açıklama
Başkan	Sadık Tunçer	Kaymakam
Dil-Edebiyat Şube Başkanı	Hadi Candar	Baş öğretmen
Sosyal Yardım Şube Başkanı	Mustafa Sevimli	Emekli
Spor Şube Başkanı	Safi Tulum	Hakim
Köycülük Şubesi	İsa Aka	Emekli
Halk Dershaneler ve Kurslar	Fuat Çetiner	Öğretmen
Kitap ve Yayın	Emin Delibaş	Tapu memuru

Ahlat Halkevi'nin 1941 ve 1942 yıllarında aktif bir faaliyet yürütülemediği görülmüştür. Buna sebep olan etkenlerden birisi de halkevinde fazla şube sayısının olmasıdır. Aytuna'nın 13 Ekim 1941 tarihli raporunda, üye sayısına göre yerleşkenin ihtiyacından fazla olarak 7 şube açılmasından dolayı halkevinin zayıf kaldığı belirtilmiştir¹⁷³¹. Halkevi başkanının ifadesine göre de bunun sebebi, çalışmaya elverişli bir binanın olmayışı ve dolayısıyla şube komite başkanlarının şubelerini harekete getirememeleri ve kendilerini halkevi çalışmalarına verecek kuvvetli bir ideal sahibi olmamalarıdır¹⁷³². Yine Hasip Aytuna'nın 5-6 Ağustos 1941 tarihli Ahlat Halkevi'ni teftiş raporunda, halkevinin belli başlı

¹⁷²⁶ B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 97.

¹⁷²⁷ B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 109.

¹⁷²⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 235.

¹⁷²⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1671.816.1: 227; B.C.A., 490.1.0.0-1478.33.1: 1.

¹⁷³⁰ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 274-275.

¹⁷³¹ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 15.

¹⁷³² B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 275.

faaliyetleri arasında radyo neşriyatının ilk planda olduğunu ifade etmiştir. Fakat bu neşriyat da genellikle ajans haberleri ile sınırlandırılmakta, akümülatör doldurma zorunluluğu yüzünden günlük radyo neşriyat programları takip edilememiştir¹⁷³³. Hasip Aytuna'nın Ahlat Halkevi hakkında 16 Eylül 1942'de verdiği rapora istinaden CHP Genel Sekreteri adına Zonguldak Mebusu H. Türkmen tarafından Ahlat Halkevi'ne 7 Aralık 1942'de gönderilen yazıda, diğer halkevlerinde olduğu gibi Ahlat Halkevi'nin muamalatında ve defterleri tutuşlarında da ufak tefek aksaklıkların olduğu, önceki dönemde halkevi idare heyetiyle komitelerin düzenli olarak toplanıp çalışmadıkları, Halkevi Başkanı Kaymakam Namık Karayel'in çevrede pek sevildiğinden bahsedilmiştir¹⁷³⁴.

Halkevi çalışmalarının aksamasına neden olan sebeplerden birisi de maddi imkânsızlıklardır. Çünkü bütçe kayıtlarının tutulduğu defterlerin incelenmesi neticesinde 1943 yılı bütçesinde hayli bir azalma olduğu görülmektedir. Şöyle ki: 1940 yılı bütçesi gelir kısmı; 150 lira hususi muhasebeden, 350 lira belediyeden, 100 lira çeşitli gelirlerden olmak üzere toplam 600 liradır. Durum böyle iken 1941 yılı bütçesi gelir kısmı, 150 lira hususi muhasebeden, 350 lira mahalli belediyeden, 100 lira çeşitli gelirlerden, 750.94 lira geçen seneden devreden olmak üzere toplamda 1.350,94 lira olarak hesaplanmıştır. Ancak 1942 yılı bütçesinde azalma söz konusu olmuştur. 100 lira vilayet hususi muhasebesinden, 200 lira belediyeden, 100 lira çeşitli gelirlerden, 678,81 lira geçen seneden devreden olmak üzere toplam 1.078,81 lira olarak kayda geçilmiştir¹⁷³⁵. Bu maddi imkansızlıklardan dolayı halkevi Ahlat ve civar köyler halkı üzerinde o dönemde hissedilir derecede iyi tesir bırakmamıştır¹⁷³⁶. Aytuna, bahsi geçen raporunda Ahlat Halkevi'nin inşaatı hakkında da detaylı bilgi vermiştir¹⁷³⁷. Yine Aytuna'nın 30 ve 31 Temmuz 1942'de Ahlat Halkevi'ne yaptığı teftiş ziyaretinde halkevi şubeleri hakkında şu bilgileri vermiştir:

Dil ve Edebiyat Şubesi; bu şube asgari çalışma planını dahi tatbik edememiş ve yıl içinde biri hükümet doktoru tarafından “*Muhtelif Hastalıklar*”, diğeri Öğretmen Hadi

¹⁷³³ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 277.

¹⁷³⁴ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 13.

¹⁷³⁵ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 120.

¹⁷³⁶ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 125.

¹⁷³⁷ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 112.

Candar tarafından “Çiftçilik ve Faydaları” konulu her ikisi de çok umumi mahiyette iki konferans verilmiştir.

Spor Şubesi; yalnızca yüzme ve voleybol çalışmalarıyla sportif aktiviteler sınırlı kalmıştır.

Sosyal Yardım Şubesi; halkevinin bir senelik çalışmaları arasında gerçek manada herhangi bir sosyal yardım hareketi ve faaliyetine rastlanmamıştır. Sosyal yardım işi olarak sadece 41 hastanın hükümet doktoru ve şubenin komite başkanı tarafından muayenesi yapılmıştır.

Köycülük Şubesi; önceki sene içinde bu şubenin hemen hemen hiçbir iş yapmadığı, çalışma talimatnamesindeki direktiflere uygun çalışmadığı, bu durgunluğun izalesi için 1942 yılı ikinci çalışma devresi için hazırlanan faaliyet programında köy gezintilerine önem verilmesi, köylerde rastlanacak hastaların muayene ve tedavilerine çalışılması gibi bazı köy işleri üzerinde durulması kararlaştırılmıştır¹⁷³⁸.

Tablo 3.20. 1942 Yılı Temmuz Ayı İtibariyle Ahlat Halkevi İdare Heyetini Gösteren Çizelge¹⁷³⁹

Görevi	Adı soyadı	Açıklama
Halkevi Başkanı	Namık Karayel	Kaymakam (3 Ekim 1941’de başkanlığa gelmiştir.)
Üye	Yusuf Özdemir	Öğretmen (Dil-Edebiyat Şubesi Başkanı)
Üye	H. Naci Aydemir	Jandarma bölük kumandanı (Spor Şubesi Başkanı)
Üye	Kemal Gülsen	Hükümet doktoru (Sosyal Yardım Şube Başkanı)
Üye	Halil İnan	Hayvan sağlığı memuru (Köycülük Şubesi Başkanı)

Ahlat Halkevi’nin 1944 yılındaki durumu ise Fevzi Kalfagil’in 6 Aralık 1944’te CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği rapordan anlaşılabilmektedir. Bu raporda özetle şunlara değinilmiştir: Ahlat Halkevi’nin Van Gölü’ne nazır 2 katlı olan binasına girilirken alt katta sağlı sollu birer oda, sonra uzun bir koridor, koridorun öte tarafından müstakil şekilde oldukça geniş ve yüksek bir salon, alt kat odaların üst kısmında ise biri ufak, diğeri geniş ve müstakil şekilde iki oda ve ince uzun bir koridor vardır. Bina muhitine uygun, renkli taşlarla yapılmıştır. Ancak Kaymakam Mazlum Yegül, salonun üst kısmını betonla

¹⁷³⁸ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 122-123.

¹⁷³⁹ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 124.

kapatmaya vakit bulamadan 1938 senesinde oradan ayrılmış, kendisinden sonra dört kaymakam değiştiği halde çatısı örtülememiştir¹⁷⁴⁰.

Halkevi Başkanı Ağustos 1944 itibariyle Kaymakam Hulki Metin'dir. Ancak Hulki Metin başkanlık yaptığı dönem içerisinde hakkında yayılan çeşitli dedikodulardan dolayı bu görevi bırakmak mecburiyetinde kalmıştır. Onun yerine halkevi başkanlık vazifesini yürütmek üzere hususi muhasebe memuru İbrahim Yurddaş getirilmiştir. İbrahim Yurddaş, aslen Ahlatlı, 1319 (1903) doğumlu, Konya Sanayi Mektebi mezunu, tahsildarlık, tahrirat katipliği yapmış, Niğde Aksarayı, Bor, Van, Bitlis Halkevleri'nde bando şefliği ve fazla olarak Bor'da da temsil kolu başkanlığında bulunmuştur¹⁷⁴¹. Yine Kalfagil'in yukarıda bahsi geçen raporuna göre; halkevinin kütüphane memur ve odacılık vazifesini birlikte gören bir memuru olup ismi İhsan Akbar'dır. Temsil, sosyal yardım, spor, kitapsaray, köycülük diye 5 şubesi vardır¹⁷⁴².

Ahlat Halkevi'nin mevcut 5 şubesinin faaliyetleri de şöyle olmuştur:

Temsil Şubesi; başkanı halkevi başkanı da olan İbrahim Yurddaş'tır. Bu şubede 1943 senesinde "*devrim yolcuları*", "*para delisi*", "*yapışkanlar*" ve "*okumuş adam*" isimindeki piyesler oynanmıştır. Kadın rollerini eski Mal Müdürü İsmail İpekçi'nin kızı Necla İpekçi ile öğretmen emeklisi Yusuf Özdemir'in kızı İlhan Özdemir yapmışlardır. 23 Şubat 1944'ten sonra kız oyuncu bulamadıkları için bir şey oynatamamışlardır.

Sosyal Yardım; başkanı Hükümet Doktoru Vehbi Göksel'dir. Bütçe darlığı nedeniyle ve defterinde kaydı olmamakla beraber ancak 1943'te bazı köylülere kinin dağıtılmıştır. Köylerde 130 erkek ve 170 kadar hastayı muayene etmiş bulundukları, 1944 senesinde ise yalnızca trahom, frengi, tifo ve sıtma hastalıkları hakkında konferanslar verdikleri anlaşılmaktadır.

Spor Şubesi; başkanı Jandarma Bölük Komutanı Yüzbaşı Celal Ertekin'dir. 1943 kışında Genel Sekreterliğin emriyle 10 çift yeni, 10 çift de rustek tipi kayağın Erzurum'dan gelmesi geciktiğinden yerli kızaklarla kayılmış, voleybol oynanmış, tavşan ve ördek avlarına gidilmiş, yüzme ve her bayramda atlı ciritler oynanmıştır.

¹⁷⁴⁰ B.C.A., 490.1.0.0-627.63.2: 57.

¹⁷⁴¹ B.C.A., 490.1.0.0-627.63.2: 58.

¹⁷⁴² B.C.A., 490.1.0.0-627.63.2: 60-63.

Kütüphane Şubesi; başkanı Tapu Memuru Lutfi Aktaş'tır. Daha önceden var olduğu halde faaliyet gösteremeyen Dil ve Edebiyat Şubesi yerine kurulmuş bir şubedir. 5 Ağustos 1944 tarihine ve 694 sıra numarasına kadar kitap kaydedilmiştir.

Köycülük Şubesi; başkanı çiftçilikle meşgul Kemal Koca'dır. 1943 ve 1944 senelerinde muhtelif 14 köye gidilmiş, konuşma yapılmış, köylülere ağaç fidesi verilmiş, birçok mektup, nüfus ilmühaber ve diploma yazılmış, okuma-yazma bilmeyen köy muhtarlarına toprak mahsulleri beyannamesi doldurulmuştur¹⁷⁴³. Yukarıda bahsi geçen şubelerin hiçbir taraftan gelir kaynağı olmadığından bu kollardan yalnız spor kolu faaliyetlerine karşı rağbet sağlanmıştır¹⁷⁴⁴.

Ahlat Halkevi'nin sinema salonu vardır ancak sinema makinesi yoktur. Bu salon ise 250 kişiliktir. 1946 yılında Ahlat Halkevi Başkanlığı görevini vergi memuru Kemal Koca yürütmüştür. Kemal Koca bu görevi 20 Mayıs 1945'ten itibaren devralmıştır¹⁷⁴⁵. Spor Kolu Başkanı görevi bırakmış olduğundan yeniden seçilmesi beklenilmiştir. Kütüphane Şubesi Başkanı Sait Ülgen, Köycülük Şubesi Başkanı Belediye Muhasibi Ahmet Aydener, Sosyal Yardım Şubesi Başkanı ise eski muhtar Bekir Işık'tır¹⁷⁴⁶.

Ahlat Halkevi'nin 1941'de başlayan bu pasif durumu uzun bir süre devam etmiştir. Mesela; Başkan Mevlüt Aydoğan tarafından CHP Genel Sekreterliğine 4 Ekim 1945'te gönderilen yazıda temsil kolunun halkevinin açıldığı günden itibaren var olmasına karşın halkevinin rejisörü bulunmadığından aktif rol alamadığı bildirilmiştir¹⁷⁴⁷. Bu misal Şubelerdeki pasif halden sadece bir tanesidir.

Sosyal yardım şubesinin aktif olarak faaliyetler yürütmüş olduğu görülmektedir. Halkevi Başkanı Mevlüt Aydoğan tarafından Ahlat Kaymakamlığına 10 Temmuz 1947'de gönderilen yazıda; 11 Temmuz 1947 günü saat 10'da ilçede fakir ve kimsesiz çocukların sünnetlerinin halkevi sosyal yardım şubesi tarafından yapılacağı bildirilmiştir¹⁷⁴⁸. Nisan 1949'da da Ahlat Halkevi'nin genel ihtiyaçları için CHP İl Başkanlığı eliyle 450 lira gönderilmiştir. Ahlat Halkevi Başkanı M. Kemal Koca da 11

¹⁷⁴³ B.C.A., 490.1.0.0-627.63.2: 63-65.

¹⁷⁴⁴ B.C.A., 490.1.0.0-827.270.1: 30.

¹⁷⁴⁵ B.C.A., 490.1.0.0-934.629.1: 11.

¹⁷⁴⁶ B.C.A., 490.1.0.0-827.270.1: 30.

¹⁷⁴⁷ B.C.A., 490.1.0.0-1021.931.2: 5.

¹⁷⁴⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1021.931.2: 4.

Haziran 1949 tarihli cevabi yazısında bu parayı aldığını ifade etmiştir¹⁷⁴⁹. Bir başka nakdi yardım 3 Mart 1950'de 250 lira olarak gönderilmiştir¹⁷⁵⁰. Ahlat Halkevi'nin okuma-yazma ile ilgili faaliyetlerine bakıldığından ise şöyle bir değerlendirme yapılabilir:

Ahlat Halkevi bünyesinde okuma-yazma bilmeyen yurttaşların bu eksikliklerinin kısa bir sürede giderilmesi için halkevinde kursların açılarak azami gayretle çalışılmakta olduğu Ahlat Halkevi Başkanı Mevlüt Aydoğan tarafından bildirilmiştir¹⁷⁵¹.

Kurslar 1 Şubat 1946'dan itibaren erkekler için halkevinde ve halkevine 1 saat mesafede bulunan Harabeşehir mahallesindeki okulda, kadınlar için de Merkez İlkokulunda açılmış olup kurslara katılan öğrencilere ders vermek üzere 4 öğretmen bu işle vazifelendirilmiştir¹⁷⁵². Kursların nitelikli bir şekilde devamı için Ahlat Halkevi'ne gönderilen tahsisatın kendilerine henüz ulaşmadığını belirten Halkevi Başkanı Mevlüt Aydoğan'ın 4 Mart 1946 tarihli yazısına istinaden 23 Mart 1946'da Bitlis İl İdare Kurulu Başkanlığına gönderilen yazıda bu tahsisatın neden verilmediğinin araştırılması istenmiştir¹⁷⁵³. Halbuki CHP Bitlis Vilayet İdare Heyeti Başkanlığının CHP Genel Sekreterliğine 15 Ocak 1946'da göndermiş olduğu yazıda Türkçe okuma-yazma kursları giderlerine karşılık olarak gönderilen 390 liranın 14 Ocak 1946'da alındığı bildirilmiştir¹⁷⁵⁴. Ancak Bitlis CHP Başkanı Arif Özdemir, 8 Şubat 1946'da CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda gönderilen paranın taksimatının nerelere olacağına dair herhangi bir açıklamanın olmamasından kaynaklanan bir sorunun olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Özdemir, yazının devamında il merkezinde 1, Simek, Çukur Halkodalarında birer, Ahlat'ta 2, Adilcevaz'da 1 olmak üzere kursların gece okulu namıyla açılmış olduğunu ve derslere devam edildiğini bildirmiştir. Bu gece okullarının bu dönemdeki mevcudu 300'dür. Bir de muhtarlar için halkevinde bir kurs açılması kararlaştırılmıştır¹⁷⁵⁵. İl İdare Kuruluna 11 Mart 1946'da gelen yazıda kurslar için gönderilen 390 liradan 220 lirasının Bitlis Merkez Halkevi'ne, 170 lirasının Ahlat Halkevi'ne ait olduğu söylenmiştir.

¹⁷⁴⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1478.34.1: 32-37.

¹⁷⁵⁰ B.C.A., 490.1.0.0-1478.34.1: 25.

¹⁷⁵¹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 182.

¹⁷⁵² B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 179.

¹⁷⁵³ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 178-179.

¹⁷⁵⁴ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 175.

¹⁷⁵⁵ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 172. Norşin (Çukur) Halkodası Başkanı Nusret Barut tarafından CHP Genel Sekreterliğine 27 Ocak 1950'de gönderilen yazıda okul çağında olmayıp okuma-yazma bilmeyen veya pek az bilen vatandaşların sayısı 30 olarak belirtilmiş olup, bunlara Çukur bucağı Norşin köyü merkezindeki Halkodasında şubat, mart aylarında Norşin Köyü İlkokulu başöğretmeni Kazım Turan tarafından ders verileceği bildirildi (B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 9).

Adilcevaz Halkevi için de Birinci Umûmî Müfettişlik yoluyla ayrıca 120 lira gönderildiği bildirilmiştir¹⁷⁵⁶.

1947'nin sonlarında en çok öğrenciye sahip olan kurs Ahlat Halkevi Başkanlığı bünyesindeki okuma-yazma kursu olmuştur. Halkevi Başkanı Mevlüt Aydoğan'ın 21 Kasım 1947'de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği listede kursa devam edenlerin sayısını 51 olarak belirtmiştir¹⁷⁵⁷. Yine Aydoğan tarafından 20 Ağustos 1948'de CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda, ilçede 2 ilkokul olmasından dolayı hemen hemen herkesin ilkokulu bitirmiş olması hasebiyle kursa iştirak edebilecek öğrenci bulunmadığından 1948'de yılbaşından başlayıp nisan sonuna kadar devam edecek olan Türkçe okuma-yazma kursunun açılmadığından bahsetmiştir¹⁷⁵⁸.

1949 yılı içinde Bitlis ve diğer ilçe ve bucaklarda da Türkçe okuma-yazma kurslarının açılacağı bildirilmiştir. Ahlat Halkevi Başkanı M. Kemal Koca da 27 Kasım 1948'de Genel Sekreterliğe gönderdiği yazıda 1949 yılı birinci devre okuma-yazma kursunu açmak üzere olduklarını haber vermiştir¹⁷⁵⁹. 1950 yılında açılacak Türkçe okuma-yazma kursu için de il, ilçe ve bucaklarda vaziyetin nasıl olduğu hakkında Genel Sekreterlikle yazışmalar yapılmıştır. Bu konuda önceki yılda okuma kursu açılmayan Ahlat ilçesinde kursun açılması için gerekli çalışmalar yapılmakta olduğu anlaşılmaktadır. Ahlat ilçesi Misk bucağı Halkodasından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda köyün öğretmeninin mevcut olduğu, kurs için de müsait binanın okul binası olduğu, bundan başka da kursa elverişli binanın olmadığı, öğrenciler için de geceleri ders okumak münasip ise temini kolay olabileceğinden bahsedilmiştir¹⁷⁶⁰. Ancak bu yıla ait okuma-yazma faaliyetlerine dair herhangi bir malumata ulaşılammıştır.

Haziran 1951'de Ahlat Halkevi Başkanı Sait Ülgen'dir¹⁷⁶¹. Ancak bu döneme ait herhangi bir malumata ulaşılammıştır.

¹⁷⁵⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 171.

¹⁷⁵⁷ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 103-104.

¹⁷⁵⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 75.

¹⁷⁵⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 53.

¹⁷⁶⁰ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 17.

¹⁷⁶¹ B.C.A., 490.1.0.0-1478.34.1: 2.

3.3.6. Bitlis İlçe ve Bucaklarında Açılmış Halkodaları ve Faaliyetleri

Büyükşehir ve kasabalardan daha küçük olan yerleşim yerlerinde halkevlerinin kurulmasına imkan sağlanamadığından buraların ihtiyaçlarına, dilek ve şartlarına uygun bir teşkilatla girilmesi düşünülmüştür. Halkevlerinden beslenen temel hedeflerin bu küçük yerleşim birimlerine de ulaştırılması için halkodaları kurulması düşünülmüştür. Bu şekilde milli kültür ideali ve halk terbiyesi davası gerçekleştirilmiş olunacaktır¹⁷⁶². Yukarıda da değinildiği üzere halkevlerinin bir yerleşim yerinde açılabilmesi için en az üç kolun kurulması ön koşuldur. Ancak kırsal bölgelerde üye sayısının yetersiz olması, yapı ve gelirin de olmaması gibi sebepler de halkodalarının açılmasını zorunlu kılmıştır. Aslında bir bakıma halkodalarının üstlendiği misyon daha etkili olmuştur. Çünkü halkodalarının açıldığı 1940 yılı, Türkiye nüfusunun neredeyse $\frac{3}{4}$ 'ünün köylerde olduğu ve köy sayısının 40.000 civarında olduğu dönemdir¹⁷⁶³.

CHP'nin 5. Büyük Kurultayı'nda halkevleri gibi yurttaşların kültür terbiyesine hizmet etmek üzere halkodalarının kurulması kararlaştırılmıştır. Halkevlerinin faaliyet sahasından uzakta kalan yurt parçalarında aynı maksada hizmet etmek üzere 1940 yılında köy ve kasabalarda açılan halkodalarının sayısı 1941 ve 1942 yıllarında yeni açılanlarla beraber 217 ve 1942'nin sonlarına doğru açılan 15 halkodası ile beraber sayıları 231'e yükselmiştir. Halkevlerinin çalışma ülküsü ile açılmış olan bu halkodalarının gayesi, çevresine daha geniş ölçüde faydalı olabilecek birer kurum olabilmektir. Bu şekilde gelişen ve bir halkevi varlığı gösteren halkodaları her yıl birer ikişer olarak halkevlerine dönüştürülmüştür¹⁷⁶⁴.

Halkodaları, halkevlerinin küçük bir numunesi olarak aynı hizmet ve amacı güttüklerinden aralarında herhangi bir ayrım gözetilmemiştir. Bir yerde halkodası açılabilmesi için en az 50 üyenin kaydedilmiş olması ve bir toplantı salonu ile bir okuma odasının ve odayı yönetecek kadar bir bütçenin sağlanmış olması gerekli görülmüştür¹⁷⁶⁵.

¹⁷⁶² *CHP Halkevleri Halkodaları (1932-1942)*, Alaeddin Kırıl Basımevi, İstanbul, 17.

¹⁷⁶³ Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları*, 32-33.

¹⁷⁶⁴ *CHP Halkevleri ve Halkodaları'nın 1942 Çalışmaları*, Ankara 1943, 18.

¹⁷⁶⁵ Kardaş, "Bitlis Halkevlerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", 381.

3.3.6.1. Hizan Halkodası

Birinci Umûmî Müfettişi Abidin Özmen, CHP Genel Sekreterliğine acele ile gönderdiği telgrafla Bitlis'in Hizan ve Diyarbakır'ın Eğil kazalarında birer halkodası açılmasının vilayetlerden rica edildiğini bildirmiştir¹⁷⁶⁶. CHP Genel Sekreterliğinin 12 Şubat 1940 gün ve 3/7340 sayılı kararı ile Hizan merkezinde açılması uygun görülen halkodasının 25 Şubat 1940'ta Pazar günü saat 15'te yapılan tören ile açılışı gerçekleştirilmiştir¹⁷⁶⁷. 1940 yılında 71 üye kaydı yapılmışken 1942 yılında 83 üye kaydı yapılmıştır¹⁷⁶⁸.

Şubat 1940'ta açılan Hizan Halkodası Haziran 1942'ye kadar geçen süre zarfında kaymakamsız kaldığı dönem, eleman eksikliği, kazadaki memurların halkodası işleriyle yakından alaka kuramamaları yüzünden istenilen düzeyde inkişaf edememiştir. Hatta odanın 1942 yılı faaliyetlerinde radyo neşriyatı dışında başka bir aktivitesi hemen hemen olmamıştır¹⁷⁶⁹.

Hasip Aytuna 24-25 Haziran 1942'de Hizan Halkodası'na teftişte bulunmuştur. Bu teftişteki müşahedeye göre; Hizan Halkodası'nın 1942 kışında yer değiştirmek mecburiyetinde kaldığını bildirmiştir. Hususi bir şahsa ait olan eski bina kasabanın doğusunda yüksekçe bir sırt üzerinde ve mahallenin son evleri arasında, tek bir salondan ibarettir. Burası kışın ısıtılamamış ve damı da aktığından terk edilmiştir. Bu nedenle daha merkezde ve düz bir yerde, mahalle içinde Belediyeye ait başka bir binaya geçilmiştir. Üye kayıt defterinde üye sayısı 71 kişi olarak görünse de odanın ikinci altı aylık çalışma raporunda üye sayısı 119 kişi olarak kaydedilmiştir. Bu vaziyete göre halkodasına kasaba halkından bazılarının tekrar üye yazıldıkları fakat bunların üye defterine kaydedilmedikleri anlaşılmıştır¹⁷⁷⁰. Oda, 1941 mali yılı içerisinde 390 liralık bir bütçe ile çalışmıştır. Bu tutarın 150 lirası Hususi Muhasebeden, 100 lirası CHP'den, 140 lirası da

¹⁷⁶⁶ B.C.A., 490.1.0.0-953.691.3: 23.

¹⁷⁶⁷ B.C.A., 490.1.0.0-953.691.3: 25; *CHP Halkevleri 1940*, Ulus Matbaası, Ankara, s. 29. Ancak Bitlis Bölge Müfettişi Hasip Aytuna'nın 26 Temmuz 1941'de Hizan'a yaptığı teftiş neticesinde kaleme aldığı rapor doğrultusunda halkodasının 29 Şubat 1939'da Kaymakam Nureddin Özbek zamanında açıldığı ve bu zatın odanın başkanlığını da yürüttüğünü aktarılmıştır (B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 287). Yukarıda bahsedilmiş olan 3 halkodası dışında CHP Başkanı Ziya Geboloğlu'nun 13 Şubat 1947'de çektiği telgraftan anlaşılabileceği üzere il merkezine bağlı Şetek, Hizan ilçesinin Uçum ve Tatvan'ın Kotum bucak merkezlerinde de 3 halkodasının açıldığı bildirilmiştir (B.C.A., 490.1.0.0-953.691.3: 3-6).

¹⁷⁶⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1044.1012.1: 11.

¹⁷⁶⁹ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 240.

¹⁷⁷⁰ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 234-235.

Hizan Belediyesinden temin edilmiştir. Odanın 1942 mali yılı gelir bütçesi 290 lira olarak tespit edilmiş ve düzenlenmiştir. Bu toplamın 150 lirası Vilayet Hususi Muhasebesinden, 140 lirası Mahalli Belediyeden temin edilmiştir¹⁷⁷¹.

Hizan Halkodasının 1 Temmuz 1941-31 Aralık 1941 tarihlerine ait olan ikinci 6 aylık çalışma raporu incelendiğinde şu sonuçlar çıkarılabilmektedir; bu rapora göre oda idare heyeti her 15 günde bir toplanmış ancak yapılan işler hiçbir yere kaydedilmemiş olup ancak 6 ya da 7 konferans verilmiştir.

Tablo 3.21. 1941 Yılı Hizan Halkodası İdare Heyetini Gösteren Çizelge¹⁷⁷²

Görevi	Adı Soyadı	Açıklama
Başkan	Fahri Özmen	PTT şefi (Orta tahsilli)
Üye	Muhiddin Sadi	Tahrirat katibi
Üye	Şükrü Dağdelen	Sağlık memuru
Üye	Fehmi Güler	Nüfus memuru

Feyzi Kalfagil'in 21 Kasım 1944'te Bitlis ve ilçelerdeki halkevi ve halkodaları hakkında vermiş olduğu raporda, Hizan Halkodası'nın Halk Dershaneleri ve Kurslarının başkanının Maarif Müdürü Muhittin Korkut olduğu ifade edilmiştir. Rapora ayrıca 9 Ağustos 1941'den beri defter tutulmadığı da eklenmiştir¹⁷⁷³. Hizan Halkodası Başkanlığını Fahri Özmen'den sonra Tahir Delibaş 1944'e kadar yürütmüştür. 15 Mart 1944'ten itibaren halkodası başkanlığı görevini Mustafa Şahinbaş devralmıştır¹⁷⁷⁴. Erzurum Milletvekili Münir Hüsrev Göle'nin 27 Eylül 1945'te CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazısında Hizan Halkodası'nın idare heyeti üyelerinin, Sıhhat Memuru Rıfat Öden, Nüfus Memuru Fehmi Güler, Eski Başkan Tahsin Delibaş, Tapu Memuru Reşat Gültekin ve tahrirat kâtibi iken Bitlis'e nakledilen Abdüsselam Demirçin'den oluştuğu ifade edilmiştir¹⁷⁷⁵. Kayda değer önemli bir husus da; büro 4. şefliğinden büro 5. şefliğine 3 Şubat 1945 tarihinde gönderilen yazıya binaen Hizan Halkodası'nın rençper ve fırıncılık yapan Şuayip Yıldırım isimindeki bir şahsın binasında yer almış olduğudur¹⁷⁷⁶.

¹⁷⁷¹ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 236-237.

¹⁷⁷² B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 237-238.

¹⁷⁷³ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 6.

¹⁷⁷⁴ B.C.A., 490.1.0.0-1044.1012.1: 9.

¹⁷⁷⁵ B.C.A., 490.1.0.0-1044.1012.1: 9.

¹⁷⁷⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1044.1012.1: 11.

3.3.6.2. Tatvan Halkodası

Tatvan Halk Merkezi Mutemedi ve Mümessili Ali Karaman ve Hasan Öztürk imzalarıyla 6 Şubat 1941'de CHP Genel Sekreterliğine çekilen telgrafta Tatvan, bir güzergâh merkezi ve Devlet Deniz Yolları İşletmesiyle bir arada bulunduğu ve bu yüzden de fazla memurun çalışmakta olduğu bir yer olarak tarif edilmiştir. Yazıda Tatvan'ın bu özel durumundan dolayı halkın da yardımlarıyla ihtiyaç duyulan halkevinin, mümkün değilse şimdilik bir halkodasının açılmasına yüksek müsaadeleri istenmiştir¹⁷⁷⁷. İlgili yazının akabinde Tatvan'da Halkodasının hemen açılmış olduğu tahmin edilmektedir. Zira yapılan arşiv incelemelerinde halkodasının kesin olarak açıldığı tarih hakkında herhangi bir malumata ulaşılamamıştır. CHP Bitlis İl Başkanı Arif Özdemir'in 15 Temmuz 1945'te CHP Genel Sekreterliğinin 31 Mayıs 1945 gün ve 5/2628 sayılı yazısına cevap olarak gönderdiği yazıda, Bitlis ilinde o zamana kadar 3 halkevi ve 8 halkodası açılmış olduğu ifade edilmiştir. Bu yerler içerisinde Tatvan Halkodası'ndan da bahsedilmiştir¹⁷⁷⁸.

Tatvan Halkodası Başkanı Mahmut Karaman, 25 Şubat 1946'da CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda halkevleri ve halkodalarının 14. açılış yıldönümü münasebetiyle Türkiye'nin her tarafında coşkun kutlamaların Tatvan ilçesinde de yapıldığını bildirmiştir¹⁷⁷⁹.

Doğu Anadolu'da farklı merkezlerde açılması kararlaştırılan Türkçe okuma-yazma kurslarının gündemde olduğu bir dönemde Tatvan Halkodası Başkanı Mahmut Karaman 14 Ocak 1947'de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda, Tatvan'da da açılması kararlaştırılan kurstan duydukları memnuniyetleri ifade ettikten sonra ilçede henüz bir halkevi ve halkodası binasının mevcut olmadığını ifade etmiştir. Bununla beraber yeni merkezde tek bir odada geçici olarak çalışılmakta olduğunu ve bu durumda da ilk gün 35 kişilik kursiyer ile işe başlandığını haber vermiştir¹⁷⁸⁰.

1949 yılında da Türkçe okuma-yazma kursu faaliyetleri için Genel Sekreterlik'ten gönderilen talimatlar Bitlis il merkezi ve çevre ilçe ve bucaklarda yankı bulmuştur. Bu

¹⁷⁷⁷ B.C.A., 490.1.0.0-953.691.3: 21.

¹⁷⁷⁸ B.C.A., 490.1.0.0-953.691.3: 20; Temmuz 1945 itibarıyla Bitlis il, ilçe ve bucaklarında açılmış diğer halkevleri ve halkodaları ise şunlardır; Bitlis, Ahlat, Mutki ve Adilcevaz Halkevleri, Misk, Reşadiye, Huyut, Çukur, Simek ve Hizan Halkodaları (B.C.A., 490.1.0.0-953.691.3: 2).

¹⁷⁷⁹ B.C.A., 490.1.0.0-953.691.3: 16.

¹⁷⁸⁰ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 135.

konuda Tatvan Halkevi Başkanı Mahmut Karaman, 21 Aralık 1948'de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda Türkçe okuma-yazma kursuna hassaten Tatvan ilçesinin çok ihtiyaç duyduğunu aktarmıştır. Karaman, ayrıca ilçenin eski merkezi olan Tatvan Mahallesi ve yeni ilçe merkezinde olmak üzere 2 ilkokul mevcut olup nüfus ve bina durumu bakımından halkodası ve bir kısım teşekküllerin halen eski merkez olan Tatvan mahallesinde olduğunu söylemiştir. Devamında da okulda öğretmen kadrosu müsait olan Tatvan mahallesinde kursun açılması mümkün ve ihtiyaca uygun olacağı bildirilmiştir¹⁷⁸¹.

Tatvan Halkodası, Van Gölü'nün giriş ve çıkış itibariyle iki iskelesi üzerinde ve dört yolun birleştiği noktada bulunan ve hakikatte şahsa ait iki dükkânın birleştirilmesiyle tek göz haline getirilip halkodası olarak kiralanmış bir binadır¹⁷⁸². Halkodasının temel ihtiyaçları için CHP Genel Sekreterliğince zaman zaman nakdi yardımda bulunulmuştur. Mayıs 1949'a kadar halkodasının sandalye gibi en temel malzemelere dahi ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Halkodası Başkanı Mahmut Karaman, CHP Genel Sekreterliğine 2 Mayıs 1949'da göndermiş olduğu yazıda Genel Sekreterliğin halkodasının temel ihtiyaçları için 1 Nisan 1949'da göndermiş olduğu 400 liranın teslim alındığını bildirmiştir¹⁷⁸³.

3.3.6.3. Mutki (Huyut) Halkodası

Feyzi Kalfagil'in 8 Aralık 1944'te CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği raporda, Mutki kazasında numunesine uygun bir halkodasının 1945 senesinin inşaata müsaade ettiği ilk anlarında yapılması planlandığı ifade edilmiştir. Raporda ayrıca Doğu'nun mahrum yerlerinden biri olan bu mahalde yapılacak olan halkodası için asgari 600 lira lazım geldiğini Bitlis Valisinin söylemiş olduğu aktarılmıştır¹⁷⁸⁴. 3 Ağustos 1945'te Mutki Halkodasının yapı işine yardım olmak üzere Birinci Umûmî Müfettişlik emrine 500 lira yollanmıştır¹⁷⁸⁵. Yapılan yardımlar neticesinde Mutki Halkodası 1949 yılı itibariyle inşa edilmiş durumdaydı. Halkodası binası CHP'ye ait olup tapusu da vardır. Bina kısmen kârgir ve kerpiçten yapılmış olup bir büyük salon, iki oda, tuvalet ve

¹⁷⁸¹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 41.

¹⁷⁸² B.C.A., 490.1.0.0-1478.34.1: 38.

¹⁷⁸³ B.C.A., 490.1.0.0-1478.34.1: 38-42.

¹⁷⁸⁴ B.C.A., 490.1.0.0-627.63.2: 71.

¹⁷⁸⁵ B.C.A., 490.1.0.0-627.63.2: 67.

koridordan müteşekkildir¹⁷⁸⁶. Yapılan yazışmalardan anlaşıldığı üzere Mutki Halkodası Başkanı da Abdulkadir Geboloğlu'dur¹⁷⁸⁷.

25 Ocak 1950'de CHP Genel Sekreterliğine Halkodası Başkanı Melih Çelik tarafından gönderilen yazı ile Huyut bucağı'nda 1 Şubat 1950'den itibaren Türkçe okuma-yazma kursuna başlanılacağı bildirilmiştir. Öğrenci sayısı 24 olup kurs öğretmenliğini ise okul öğretmeni Mustafa Şenöz'ün üstleneceği bildirilmiştir¹⁷⁸⁸. 22 Şubat 1950'de CHP Genel İdare Kurulu üyelerinden Bursa Milletvekili Fahri Bük tarafından Mutki Halkodası'na gönderilen yazıda 27 Aralık 1949 tarih ve 7/3173 sayılı genelge gereğince Türkçe okuma-yazma kursu'na ait hazırlıkların tatmin edici bulunduğu, adı geçen genelge gereğince de 200 lira gönderileceği bildirilmiştir¹⁷⁸⁹. Ancak yapılan arşiv taramalarında Mutki Halkodasının faaliyetleri hakkında herhangi bilgiye ulaşılamayıp sadece yukarıda bahsedilen gelişmelerle beraber odanın iyileştirilmesi için yardım yazışmaları yapıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca halkodası 1951'in ortalarına kadar da varlığını sürdürmüştür¹⁷⁹⁰.

Yukarıda ismi geçen halkodaları dışında bir de Şetek Halkodası mevcuttur. Şetek Halkodası, bucak merkezi olan Duhan'dadır. Duhan, Bitlis-Kurtalan yolu üzerinde bir kahve, bir han, bir karakol, bir askeri konukevi ile okul binasından ibarettir. Bunlardan başka köylüce barınacak bir yer bulunmamakta ve köylerin en yakını 5 km uzaklıktadır. Okulun köylere uzak olmasından dolayı okul boş bulunmaktadır. Bundan dolayı da burada okuma-yazma kursunun açılmasına imkan bulunamamıştır¹⁷⁹¹.

3.3.7. Bitlis Köy Kadınları Gezici Kursu

Milli Eğitim Bakanlığı öncülüğünce Bitlis ve çevresinde Köy Kadınları Gezici Kursları açılmıştır. Bu kurslar yörenin birçok genç kız ve kadını bilgilendirip meslek sahibi yapmıştır. Bu konuda CHP Bitlis İl Başkanı'nın 21 Ağustos 1947'de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda; Milli Eğitim Bakanlığınca açılması kararlaştırılan genç kız ve kadınlara mahsus sanat kursunun il merkezinde I. İlkokul binasında açıldığını

¹⁷⁸⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1671.817.1: 38.

¹⁷⁸⁷ B.C.A., 490.1.0.0-1671.817.1.

¹⁷⁸⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 7.

¹⁷⁸⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 6.

¹⁷⁹⁰ B.C.A., 490.1.0.0-1671.817.1.

¹⁷⁹¹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 10.

bildirmiştir. Kursun 21 Temmuz 1947’de açıldığı, öğretmen Sabahat Arslan’ın da aynı tarihte görevine başlamış ve 9 ay içinde yapılması gereken işler hakkında tanzim ettiği iş bölümüne ait cetvel ve programın da CHP Başkanlığına gönderildiği bildirilmiştir. Yazının devamında Sabahat Arslan’a verilecek olan aylık 40 liranın gönderilmesi talebinde bulunularak bu görevin de İl Başkanı Ziya Geboloğlu’nun bizzat kendisi tarafından takip edildiği ifade edilmiştir¹⁷⁹². Bu arada 21 Ağustos 1947’de görevine başlayan Köy Kadınları Gezici Kursu öğretmeni Sabahat Arslan’ın yılbaşına kadar ayda 40 liradan 186 lira tutan öğretmen ücreti de adına gönderilmiştir¹⁷⁹³.

Doğu illerindeki il ve ilçe merkezlerinde yeniden açılacak olan Köy Kadınları Gezici Kurslarının eğitmen ihtiyacını karşılamak için Milli Eğitim Bakanlığı Kız Teknik Öğretim Müdürlüğünce Ali Çetinkaya Kız Enstitüsü Müdürlüğüne 12 Şubat 1947’de gönderilen yazıda mezunlardan öğretmenlik yapabilecek iki kişinin tayininin düşünüldüğü bildirilmiştir. Tayin edilecek öğretmene 20 lira maaş verilmesi ve bu maaştan başka CHP tarafından öğretmene her ay ayrıca 40 lira ücret ödenmesi planlanmıştır. Bilahare öğretmenin göstereceği başarıya göre bu ücret atırılacağı da belirtilmiştir. Bunların dışında öğretmenin çalışacağı yerde yatacak yeri, odun, kömür, soba vs. ihtiyaçları CHP’ce temin edileceği, öğretmenliğe istekli olanların Ankara’da hazırlanan bir kursu bitirecekleri de ifade edilmiştir. Kursa geleceklerin barınma yerleri temin edilmiş, bunların hazırlık kursuna devam ettikleri müddetçe Ankara’daki Kız Teknik Okullarından birinin kadrosuna verilmek suretiyle maaş almaları da sağlanmış olacaktır¹⁷⁹⁴. Diğer taraftan CHP İl Başkanı Ziya Geboloğlu’nun 25 Eylül 1947’de gönderdiği yazıda il merkezindeki ilkokul binasında eğitimi devam etmekte olan kursun 44 öğrencisi olduğu belirtilmiştir¹⁷⁹⁵.

218 numaralı Köy Kadınları Gezici Kursları öğretmeni Sabahat Arslan, 25 Kasım 1947’de Bitlis Halkevi Başkanlığına gönderdiği yazısında kursa hala devam etmekte olan öğrenci mevcudunun 25 olduğunu belirtmiş ve isimleriyle tahsil durumlarını belirtir bir tablo da göndermiştir¹⁷⁹⁶.

¹⁷⁹² B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 164.

¹⁷⁹³ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 163.

¹⁷⁹⁴ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 160. Doğu illerinin 15’inde bu kurslar açılmıştır (B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 158).

¹⁷⁹⁵ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 159.

¹⁷⁹⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 152, 154-155.

Tablo 3.22. Bitlis’te Açılan Biçki-Dikiş Kursuna Kayıtlı Olarak Devam Eden Öğrencileri Gösteren Çizelge

No	Adı Soyadı	Kayıt Tarihi	Tahsil Durumu	Yaşı
1	Behice Beyzir	27 Temmuz 1947	İlkokul mezunu	18
2	Yaşar Şavlı	28 Temmuz 1947	İlkokul mezunu	16
3	Ayten Mankoç	25 Temmuz 1947	Tahsili yok	17
4	Devrim Demirel	27 Temmuz 1947	İlkokul mezunu	16
5	Vahide Karacan	1 Ağustos 1947	İlkokul mezunu	16
6	Makbule Şanlı	1 Ağustos 1947	Tahsili yok	18
7	Behice Eren	29 Temmuz 1947	İlkokul mezunu	16
8	Vehide Ölek	1 Ağustos 1947	İlkokul 3. sınıf	16
9	Hayriye Gürcan	1 Ağustos 1947	İlkokul mezunu	23
10	Ayten Güler	3 Ağustos 1947	Ortaokul mezunu	18
11	Metiye Eren	7 Ağustos 1947	Tahsili yok	20
12	Kadriye Yüncü	1 Ağustos 1947	Tahsili yok	18
13	Ayten Baysal	15 Ağustos 1947	İlkokul mezunu	13
14	Kadriye Vural	3 Ağustos 1947	İlkokul mezunu	15
15	Serviye Subaşı	17 Ağustos 1947	İlkokul 3’ten	17
16	Fetiye Ölek	9 Ağustos 1947	İlkokul mezunu	21
17	Fazile Toğaç	29 Eylül 1947	İlkokul mezunu	14
18	Sediman Eren	1 Eylül 1947	İlkokul mezunu	15
19	Mefkure Özdemir	1 Ekim 1947	Lise mezunu	20
20	Perihan Özmen	26 Eylül 1947	Ortaokul 2’den	15
21	Süheyla Antep	2 Ekim 1947	Tahsili yok	12
22	Zahide Ölek	27 Ekim 1947	Tahsili yok	17
23	Mübeccel Kutum	1 Eylül 1947	İlkokul mezunu	16
24	Sabiha Bilgen	1 Eylül 1947	İlkokul mezunu	17
25	Türkan Güler	2 Ekim 1947	İlkokul mezunu	19

Bu kursun ders programı ise tablo: 127’de gösterildiği üzere; pazartesi, çarşamba, perşembe ve cuma günleri tüm gün biçki-dikiş dersleri, salı günü sabah 3 saat dönüşümlü olarak bir hafta ev idaresi, bir hafta da çocuk bakımı dersleri konulmuştur. Öğleden sonra yine biçki-dikiş dersleri olmak üzere haftada toplamda 28 saat ders vardır. Cumartesi öğleden sonra ve pazar günü ders yoktur.

Tablo 3.23. Bitlis Köy Kadınları Gezici Kursu Haftalık Ders Programını Gösteren Çizelge¹⁷⁹⁷

	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe	Cuma	Cumartesi
Sabah (3 saat)	Biçki-Dikiş	Ev İdaresi	Biçki-Dikiş	Biçki-Dikiş	Biçki-Dikiş	Nakış
Öğle (2 saat)	Biçki-Dikiş	Biçki-Dikiş	Biçki-Dikiş	Biçki-Dikiş	Biçki-Dikiş	

Kursa devam eden öğrenci sayısında daha sonraki zamanlarda azalma görülmüştür. 25 Kasım 1947’de Halkevi Başkanlığına gönderilen yazıda kursa kayıtlı olarak devam eden öğrenci sayısı 25 olarak belirtilmiştir¹⁷⁹⁸.

1948 Haziran ayına kadar tek kurs olarak faaliyetlerine devam eden Köy Kadınları Gezici Kursu’na alınan karar gereğince ilave olarak 1948-1949 öğretim yılında bir kursun daha açılmasına karar verilmiştir. 218 numaralı kursa ilave olarak açılmasına karar verilen bu kursa 2 öğretmenin tayin olunacağı bildirilmiştir¹⁷⁹⁹. Yapılan çalışmalara rağmen Bitlis il merkezinde 1948 öğretim yılı içinde iki adet Köy Kadınları Gezici Kursu açılmış, ancak bir kursta öğretmenin bulunmaması, bir kurs öğretmenin de sağlık sorunlarından dolayı bu kursların aktif olamadığı anlaşılmaktadır¹⁸⁰⁰.

Milli Eğitim Bakanlığı, Doğu illerinde açmış olduğu Köy Kadınları Gezici Kursları sayısını 1950 yılında arttırmakla beraber bu kurslarda çalışacak öğretmenlere de önceki yıllarda ödenen yardım parası kadar olmasa da yine bir miktar yardım yapmayı kararlaştırmıştır. CHP Bitlis İl İdare Kurulu Başkanlığına CHP Genel Sekreteri adına Erzurum Milletvekili Cevat Dursunoğlu tarafından 28 Ocak 1950’de gönderilen yazıda, Milli Eğitim Bakanlığından alınan liste gereğince 1949-1950 öğretim yılında açılmış olan kurslara ait çizelge sunulmuştur. Bu çizelgede Mutki, Tatvan, Ahlat ve Adilcevaz’da da kursların açıldığı görülmüştür.

Tablo 3.24. Bitlis Köy Kadınları Gezici Kursunda Görev Yapmış Öğretmenleri Gösteren Çizelge¹⁸⁰¹

Kursun açıldığı yer	Öğretmen
Mutki	Fahrunnisa Gürol
Ahlat	Melahat Sayacı
Tatvan	Vildan Sabun
Adilcevaz	Şerife Uysal

¹⁷⁹⁷ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 153.

¹⁷⁹⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 152.

¹⁷⁹⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 144.

¹⁸⁰⁰ B.C.A., 490.1.0.0-1053-1045-2: 208.

¹⁸⁰¹ B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 15.

Yukarıda bahsi geçen yerlere açılan kurslarda görev yapan öğretmenlere aylık 20'şer liradan 7 aylık çalışma için 560 liranın gönderilmiş olduğu CHP Genel Sekreterliği ile CHP Bitlis İl İdare Kurulu Başkanlığı arasındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır¹⁸⁰².

3.4. HALKEVLERİNİN KAPATILMASI

14 Mayıs 1950'de DP'nin iktidara gelmesinden sonra halkevlerinin faaliyetleri yavaşlamış, bir süre sonra da tamamen durmuştur. Halkevlerinin faaliyetlerini resmen imkânsızlaştıran 5830 sayılı yasa teklifi, bu tarihten bir yıl sonra TBMM'ye sunulmuştur. Teklifte imzası bulunanlar; Manisa Milletvekili Refik Şevket İnce, Burdur Milletvekili Fethi Çelikbaş, Kayseri Milletvekili Kamil Gündeş, Ankara Milletvekili Osman Şevki Çiçekdağ, İzmir Milletvekili Zühtü Velibeşe, Afyon Karahisar Milletvekili Kemal Özçoban, Balıkesir Milletvekili Sıtkı Yırcalı, Diyarbakır Milletvekili Ferit Alp İskender'dir¹⁸⁰³. *“Resmî daire ve müesseselerin siyasi partilere bedelsiz mal devredemeyeceklerine ve bu daire ve müesseselerle münfesi derneklere ait olup siyasi partilere terk edilmiş olan gayrimenkul mallarla bu partiler tarafından genel menfaatler için yaptırılmış olan binaların sahiplerine ve Hazineye iadesine dair kanun teklifi”* TBMM'nin 108,109 ve 110. birleşimlerinde görüşülmüştür¹⁸⁰⁴.

Teklif 8 Ağustos 1951 tarihli oturumda TBMM'de kabul edilmiş ve 11 Ağustos 1951'de Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. O tarihte 69 milletvekiline sahip CHP ile hemen hemen aynı sayıda DP Milletvekili yasamanın oylamasına katılmamış, Köylü Partisinin 3 milletvekili Remzi Oğuz Arık, Yusuf Ziya Aker ve Cezmi Türk aleyhte oy kullanmışlardır¹⁸⁰⁵.

Yasa çıktıktan hemen sonra bütün ülkede var olan halkevleri, Halk Partisi binaları ile diğer mal varlıklarına devletçe el konulmuştur. Ancak uygulamada sıkıntılar yaşanınca

¹⁸⁰² B.C.A., 490.1.0.0-1052.1041.1: 13-15.

¹⁸⁰³ Orhan Özacun, “Halkevlerinin Dramı”, *Kebikeç*, Yıl: 2, 3, Ankara 1996, 92.

¹⁸⁰⁴ TBMM Z.C., D. 9, C. 9, İ: 108/109/110. Menderes, CHP'deki günlerinde bir süre de Halkevleri müfettişliği vazifesinde bulunmuştur. İşleyişini çoğu kişiden daha iyi biliyordu. Müfettişlik günlerinde bile gördüğü eksiklik ve yanlışlıkları partisine bildirmekten de geri kalmamıştır. İktidara geldiğinde ise ilk zamanlardan itibaren Halkevlerine odaklanmıştır. Devlet bütçesinden Halkevleri adına alınan paraların CHP'ye kanalize edilmesinin kanuna aykırı olduğunu savunmuştur. Menderes, DP'nin telefon faturasını bile ödeyemez durumda olmasına rağmen CHP'nin devletin sunduğu imkanlar içinde olmasının adaletsizliğine işaret etmiştir (Erdal Şen, *Bir Yiğit Vardı*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010, 203-204).

¹⁸⁰⁵ *Resmi Gazete*, 11 Ağustos 1951, S. 7882, 1781-1782; TBMM Kanunlar Dergisi, D. 9, C. 33, TBMM Basımevi, Ankara 1951, 937-939; Özacun, “Halkevlerinin Dramı”, 92.

hükümet 5830 sayılı kanunla hazineye intikal eden menkul ve gayrimenkul malların idare ve tasfiyeleri hakkında yönetmelik çıkararak yürürlüğe koymuştur. Bu yönetmeliğe göre, halkevlerinin içindeki eşyayı belirlemek üzere her bölgede mülki amirin başkanlığında Tefrik Komisyonları kurulmuştur¹⁸⁰⁶.

Cumhuriyet gazetesinin 4 Aralık 1951 tarihli sayısında “*Halkevlerinin tahsis edildiği hizmetler*” başlığı altında illerden alınan malumata göre 5830 sayılı kanuna istinaden hazineye 434, köylerin tüzel kişiliğine 378, belediyelere 113, özel idareye 36 olmak üzere toplam 961 gayrimenkul intikal etmiştir. Hazineye intikal eden gayrimenkuller arasında bulunan halkevi binalarının 99 adedi Bakanlar Kurulunca farklı hizmetlere tahsis edilmiştir. Mesela; 39 halkevi binası lise, ortaokul, ilkokul, sanat okulu enstitüsü, kütüphane ve öğrenci pansiyonu olarak kullanılmak üzere Milli Eğitim Bakanlığına tahsis edilmiştir¹⁸⁰⁷.

Diyarbakır Milletvekili Kamil Taysi Bey, Başbakan Adnan Menderes’e 9 Eylül 1951’de bir telgraf çekmiştir. Telgrafta Bitlis Lisesi mevzuunda Menderes’in vaatlerini büyük bir memnuniyetle karşıladıklarını, Doğu vilayetlerinin kalkınması için gösterdiği derin ilgi ve alakadan ötürü minnetlerini arz edip devir muamelesi bitmiş olan Bitlis Halkevi’nin liseye tahsisini ve bu işin eğitim-öğretim yılı başlangıcına kadar gerçekleşmesi için ricada bulunmuştur¹⁸⁰⁸. Buna mukabil Başbakan Adnan Menderes, 11 Eylül 1951’de Diyarbakır Milletvekilleri Kamil Taysi, Mustafa Ekinci, Yusuf Azizoglu ve Erzurum Milletvekili Sabri Erduman’a gönderdiği cevabi telgrafında bu meseleyi bayramdan sonra halledeceğini söylemiştir¹⁸⁰⁹. Böylece Bitlis Halkevi de Bitlis Lisesine tahsis edilmiş oldu.

Bitlis’te açılmış halkevleri ve halkodaları genel itibariyle değerlendirildiğinde şu sonuca ulaşmak mümkündür:

Türkiye geneli halkevlerinin ilk kurulduğu zamanlarda Bitlis Halkevi de hemen açılmış ve faaliyetlerine 3 şubeyle başlamıştır. Kısa süre içerisinde şube sayısında gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Buna bağlı olarak da şubelere kayıtlı üye sayıları da hızlı bir

¹⁸⁰⁶ Çeçen, *Halkevleri*, 253-254.

¹⁸⁰⁷ *Cumhuriyet*, “Halkevlerinin Tahsis Edildiği Hizmetler”, 4 Aralık 1951, 9820.

¹⁸⁰⁸ B.C.A., 30-01-0-0-50.301.8: 2.

¹⁸⁰⁹ B.C.A., 30-01-0-0-50.301.8: 1.

şekilde artmıştır. Ancak halkevlerindeki ve halkodalarındaki faaliyetler ve memlekete olan faydalı aktiviteleri bu artışla paralel gidememiştir. Şube faaliyetlerinde dönemsel iyileşmeler yaşanmıştır. Şubeler arasında sosyal yardım şubesi bölge halkının geçim durumundan kaynaklı olarak daha aktif olabilmıştır. Bu konuda yardıma muhtaç ailelere ulaşmak, sağlık ihtiyaçlarını karşılamak konusunda devletin şefkatli eli olabilmışlardır. Ancak diğer şubelerde sıradanlık her dönem devam etmiştir. Yazışmalardan da anlaşılacağı üzere maddi imkânsızlıklar, faaliyet defterlerinin tutulmaması gibi düzensiz çalışma metodları, halkevleri ve odalarına ait herhangi bir yayının (dergi) olmaması onları monotonluktan öteye götürmemiştir. Aktif olarak okuma-yazma kurslarının olması halkevi ve odalarının Bitlis'e kattığı en büyük kazançlar arasında sayılabilir.

3.5. BİTLİS'TE BASIN

3.5.1. Yurd Yolu Gazetesi

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Bitlis'te herhangi bir gazetenin çıkmış olduğuna dair kayda ulaşılmadı. Bitlis Halkevi'nin açılmasından sonra basın hayatında da bir hareketlilik görülmüştür. Yerel gazete olarak Bitlis'te çıkmış olan Yurd Yolu gazetesi, 1938 yılı itibariyle yayımlanmaya başlamıştır. Gazetenin ilk sayısı 8 Haziran 1938'de yayımlanmıştır¹⁸¹⁰. Van'da Yeni Yurd ve Bitlis'te Yurd Yolu gazetelerini çıkaran M. İhsan Yazman tarafından Başvekil'e gönderilen yazı ile bu gazetelerin yayımının devamı için yardım talebinde bulunulmuştur. Bu konuda 28 Temmuz 1938 gün ve 7507/3-2 sayılı Dâhiliye Vekâletinin yazısına karşılık olarak Van Valisi Süheyp Karafakoğlu, Dâhiliye Vekâletine 14 Haziran 1938'de bir yazı göndermiştir. Bu yazıda Karafakoğlu, Van'da Yeni Yurd ve Bitlis'te Yurd Yolu Gazetelerini çıkaran ve devletten yardım talebinde bulunan M. İhsan Yazman'ın esas itibariyle kültür ve bilgisinin eksik biri olduğu, bir müddet başka gazetelerin muhabirlik vazifesini gördükten sonra Van'a gelerek 21 Temmuz 1937'de Yeni Yurd gazetesini çıkarmaya başladığını ifade etmiştir. Ayrıca Bitlis'teki Yurd Yolu gazetesinin de birkaç ay evvel tesis edildiğini ve bu gazetenin

¹⁸¹⁰ *Yurd Yolu*, 8 Haziran 1938, S. 1.

neşriyat işlerinin de Yeni Yurd gazetesiyle aynı olduğu, her iki gazeteden de halkın istifade etmediğini yazısına eklemiştir¹⁸¹¹.

Van Valiliğinden alınan yazının bir örneğini Dâhiliye Vekili Refik Saydam 16 Kasım 1938'de 4121/41/a sayılı yazı ile bildirmiştir. Bu hususta Dâhiliye Vekâletine gönderilen yazıda bu gazetelerin o bölgelerde istifade edildiği takdirde yaşatılması ve iletilmesi için mahalli idarelerce ve Matbuat M. Müdürlüğünce yardım edilmesine emir ve müsaade edilmesi istenmiştir¹⁸¹².

Gazete Sahibi ve Umum Neşriyat Müdürü M. Remzi Ulugöl'dür. Kurucusu ve İdare İşleri Yönetmeni ise M. İhsan Yazman'dır. "*Siyasi Halk ve Memleket Gazetesi*" sloganıyla yayım hayatına giren gazetenin ilk 3 sayısı çarşamba ve cumartesi günleri çıkarılmıştır. 4. sayıdan itibaren ise gün aşırı olarak salı, perşembe ve cumartesi günleri çıkmaya başlamıştır. 11 Ağustos 1938 tarihli 26. sayı ile beraber pazar günleri hariç her gün çıkarılmıştır. Gazetenin yayım hayatı boyunca dönem dönem farklı günlerde sayıları çıkarılmıştır. Mesela; 268. sayıdan itibaren pazartesi, çarşamba ve cuma günleri çıkmaya başlamıştır. 343. sayıdan itibaren pazar günü hariç her gün çıkarılmıştır. 1177 sayıdan itibaren perşembe ve cumartesi günleri çıkarılmıştır.

Gazete 17 Ocak- 10 Mayıs 1939 tarihleri arasında ekonomik sıkıntılardan dolayı çıkmamıştır. Bunun haricinde 23 Aralık 1942-15 Ocak 1943 tarihleri arasında da çıkmamıştır. 31 Ağustos 1939'dan itibaren gazete sermayedarları ve idarecileri değişmiştir. Umum Neşriyat Müdürü Kamil Koçbay, matbaa ve gazetenin sermayedar ve mülkiyet sahipleri ise İlyas Kitapçı ve Haydar Perihan olmuştur.

2. Dünya Savaşı yıllarını kapsayan gazete sayılarında siyasi, ekonomik, kültürel haberlerin yanı sıra dünyadan haberlere de yer verilmiştir. Bilhassa İkinci Dünya Savaşı'nın adeta nabzını tutmuştur. Bununla birlikte belediye çalışmaları, seçim ve nüfus faaliyetleri, halkevi ve halkodaları faaliyetleri başlıca haber konuları olmuştur. Gazeteye ekonomik getiri sağlayabilmesi ve sayılarının kolaylıkla çıkarılabilmesi için de reklamlara yer verilmiştir. Çoğunlukla Bitlis ve çevresindeki şehirlerde yayımlanması istenilen ihaleler, devlet kurumlarına ait hukuki ve resmi ilanlar, askeri satın alma komisyonları ilanların başlıca olanlarıdır. Gazetede sağlıkla ilgili köşe yazılarıyla halk

¹⁸¹¹ B.C.A., 30.10.0.0-85.558.10: 2.

¹⁸¹² B.C.A., 30.10.0.0-85.558.10: 3.

bilhassa salgın hastalıklara ve savaş günleri olduğundan olası bir kimyasal saldırıya karşı bilinçlendirilmeye çalışılmıştır.

Gazetenin ilk dönemlerindeki sayılarında çoğunlukla kurucu İhsan Yazman'ın yazıları yer alırken gazete yönetiminin devrinden sonra Yazı İşleri Müdürü Rıza İşıpek'in hemen hemen her sayıda yazıları olmuştur. Ağustos 1939'dan sonraki sayılarda eski yazar İhsan Yazman'ı da görmek mümkündür. Bir diğer önemli yazar Kamil Koçbay'dır. Ayrıca Faik Talu'nun Bitlis Halkevi ile alakalı yazıları mevcuttur. Rıza İşıpek, çoğunlukla Bitlis'e yapılan kamu yatırımları hakkında halkı bilgilendirici yazılar yazmıştır. İsmail Hüsrev Tökin ise ekonomiyle alakalı yazıları ile katkı sağlamıştır. Necibali Küçüka, 2. Dünya Savaşı ile alakalı yazılar yazmıştır. Bunların dışında farklı mahlaslar kullanarak farklı konularda yazıları olan yazarlarda mevcuttur.

Gazete Bitlis'teki Yurd Yolu Matbaası'nda basılmıştır. 2. Dünya Savaşı yıllarında sadece Bitlis'in değil bölge ve hatta ülkenin tarihine ışık tutacak nitelikte sayıları çıkmıştır. Ekonomik nedenlerden ötürü bazı dönemlerde duraklamalar yaşasa da genel itibariyle yayım hayatında aktif bir rol üstlenmiştir. Yurd Yolu gazetesi bu dönemde bölgede çıkan nadir gazetelerden biri olması hasebiyle de önemlidir. Ancak bu kadar önem arz eden gazetenin 6 yılın sonunda 1 Şubat 1944'te yayım hayatına son verilmiştir¹⁸¹³.

¹⁸¹³ Canan Altınbaş, II. Dünya Savaşı Döneminde Türkiye'de Yerel Basına Bir Örnek: Bitlis'te Yayımlanan Yurd Yolu Gazetesi(1938-1944), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, 28.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ULAŞIM, BAYINDIRLIK VE EKONOMİ

4.1. BİTLİS'TE ULAŞIM

4.1.1. Kara Yolu Ulaşımı

Anadolu, esasen coğrafi konumu itibariyle Asya ve Avrupa kıtaları arasında bir geçit görevi görmüştür. Bundan kaynaklı birçok milletin uğrak yeri olmuştur. Çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve her medeniyet bu topraklara bir şeyler katmıştır. Son asırlarda her medeni ülkenin ön sıraya koyduğu yol işleri Türkiye’de ilk olarak Tanzimat Dönemi’nde (1872) başlayan bir nizamname ile hükümet işi olmuştur. Bu nizamname ile 16 yaşından 60 yaşına kadar olan erkeklerin ikametgâhlarından 12 saat mesafe içerisindeki yollarda senede 4 gün çalışmaları mecburiyeti getirilmiş ve araba sahipleri de aynı şekilde senede 4 gün çalışmakla vazifelendirilmişlerdir. 1914’ten 1923 senesine kadar savaş sırasında yol vergisi tahsil edilmediği gibi yolların inşaat ve tamirata da icra edilmemiş ve bu senelerde yol inşaatı ordu tarafından bazı yerlerde yapılan ve daha ziyade askeri mahiyeti bulunan işlerden ibaret kalmıştır. 10 sene zarfında yollar tamir edilmediğinden harap olarak geçilmez bir hale gelmiş ve zaten birçoğu ahşap olan köprülerin büyük bir kısmı da yıkılmıştır¹⁸¹⁴.

Cumhuriyet Hükümetlerinin Anadolu’ya yapmış olduğu ulaşım hizmetlerinde kara yolları ve köprü yapımlarına önem verilmiştir. Bu hususta TBMM hükümetinin kuruluşundan başlayarak, yollar konusunda birbiri ardına önemli yasalar çıkarılmıştır. Bunlardan ilki 21 Şubat 1921’de 102 sayılı yasa olup 10 maddeden oluşmuştur. Buna göre; 18-60 yaş arasındaki erkekleri yol vergisi vermekle yükümlü kılmıştır. Vergi ödeyemeyecek durumda olanların yükümlülükleri de bedeni yükümlülüğe çevrilmiştir¹⁸¹⁵.

Yukarıda bahsi geçen yasa doğrultusunda Bitlis’te de yol ve köprü tamir ve inşaa faaliyetleri olmuştur. Şehirde irili ufaklı 48 köprü mevcuttur. Bunlardan 19 tanesi büyük

¹⁸¹⁴ T.C. Nafia Vekaleti, *10 Yılda Türkiye Nafiası 1923-1933*, Bölüm: 4, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1933, 36-39.

¹⁸¹⁵ *Resmi Gazete*, 7 Mart 1921, S. 5, 6.

köprü olup önemli köprülerdir. Başlıcaları Papşin ve Alemdar Köprüleri'dir¹⁸¹⁶. Bitlis'i temsil eden II. Dönem TBMM Milletvekili Resul Sıdkı Bey, 3 Aralık 1923'te TBMM'ye bir önerge sunarak Bitlis, Siirt ve Diyarbakır yolları üzerinde tahrip edilen köprülerin inşası temennilerinde bulunmuştur¹⁸¹⁷. Resul Sıdkı Bey, bu önergesinde vilayet merkezi olan Bitlis kasabası bölgesinde ve ana yollar ile Muş, Diyarbakır, Siirt caddeleri üzerinde bulunan Papşin ve Alemdar isimleriyle bilinen köprülerin düşman kuvvetleri tarafından tahrip edildiğinden bahsetmiştir. Her iki taraftan kasabaya girecek yolların bu suretle kesilmesinden birçok müşkülata maruz kaldıklarını aktararak bu köprülerin tamir ve inşası edilmesi hususunun Nafia Vekâletine havale edilmesini teklif etmiştir¹⁸¹⁸. Yine benzer bir önerge Muş Milletvekili Osman Kadri Bey'in Doğu Anadolu'daki yollar hakkında Nafia Vekili'ne sorduğu soru önergesidir. Bu suale karşılık Nafia Vekili Muhtar Bey verdiği cevapta Doğu Anadolu'nun yollarının önceden beri eksik olduğu, onun için yolların mümkün mertebe çabuk onarılması için çaba sarf edileceği hususunda açıklamalar yapmıştır¹⁸¹⁹.

Bölgedeki önemli köprülerden bir diğeri de Garzan Köprüsü'dür. Siirt vilayetinde Diyarbakır-Bitlis ve Diyarbakır-Siirt yolları üzerinde 36 metre uzunluğundadır. Cumhuriyet döneminde ilk büyük ve önemli köprülerden biridir. Köprü'nün inşasına 1923 senesinde başlanmış ve 1924'te tamamlanmıştır¹⁸²⁰. Bitlis-Destumi arasında tamir edilmiş ve otomobil geçişlerine uygun hale getirilmiş olan bu yol, yıl içinde şiddetli yağmurlardan doğan sellerden dolayı tahrip olmuş, yapılan çalışmalar neticesinde yeniden ulaşımına açılmıştır¹⁸²¹.

Cumhuriyet hükümetlerinin yol hakkında çıkardığı ilk kanun 19 Ocak 1925'te ve 542 sayılı numaralı “*Yol Mükellefiyeti Kanunu*” dur. Bu kanun ile yol yapımı yeni esaslara bağlanmıştır. Buna göre Türkiye'deki 18 ile 60 yaş arasındaki erkek nüfus yol mükellefiyetine tabidir. Ancak sakatlığı tespit edilmiş olan fakirler ile bütün öğrenci ve silahaltında bulunan ordu ve jandarma neferleri ve hayatta altı çocuğu olanlar mükellef sayılmamışlardır. Yol mükellefiyeti yılda 6 günden az ve 12 günden fazla olmamak üzere

¹⁸¹⁶ *Son Posta*, 18 Mart 1932, s. 4.

¹⁸¹⁷ TBMM Z.C., 03.12.1923, D. 2, C. 4, İ. 61, 5.

¹⁸¹⁸ B.C.A., 30.10.0.0-6.33.16. Resul Bey kısa süre sonra Erzurum il sınırları içindeki Murat Nehri üzerinde bulunan köprü'nün de tamiri isteğinde bulunmak üzere önerge sunmuştur (B.C.A., 30.10.0.0-6.34.11).

¹⁸¹⁹ TBMM Z.C., 26.12.1923, D. 2, C. 4, İ. 74, 456.

¹⁸²⁰ T.C. Nafia Vekaleti, *10 Yılda Türkiye Nafiası 1923-1933*, Bölüm: 4, 58-59.

¹⁸²¹ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 39.

İl Genel Meclisince her sene tayin edilecek süre zarfında ortalama bir güce sahip bir işçinin görebileceği işten ibarettir¹⁸²². Bunlarla beraber yol mükellefiyetini bedenlen veya nakden ifa etmek isteyen şahısların isimleri muhtar ve ihtiyar meclisleri tarafından her senenin kasım ayı başından ocak ayının sonuna kadar cetvele kaydedilmiş, hususi muhasebelere bildirilmiş ve hususi muhasebelerce o senenin şubatı zarfında tahakkuk ettirilmiştir¹⁸²³. Yirmi üç maddeden oluşan “Yol Mükellefiyeti Kanunu” özellikle zorunlu yol çalışmasını getiren yasa olarak anılmıştır. Bu durum meclis oturumlarında özellikle irdelenmiştir.

Bitlis Valisi Zihni Orhon Bey, “Yol Mükellefiyeti Kanunu”ndan faydalananarak Haziran 1925’ten itibaren bütün ilçe kaymakamları ve nahiye müdürlerini yol yapımında görevlendirmiştir. Yapılan yoğun çalışmalar sonunda Bitlis-Hizan, Bitlis-Ahlat, Bitlis-Mutki yolları yapılarak, otomobil geçişine müsait bir hale getirilmiştir¹⁸²⁴. Diğer taraftan ödeneklerin kesilmesinden dolayı inşasına başlanılan Bitlis-Diyarbakır devlet yolu üzerindeki Alemdar Köprüsü tamiratının aksamasına neden olmuştur. İnşaatın, ilgili mukavelenamenin 1 Haziran 1926 tarihli ve 888 Numaralı Kanun’un 1. maddesi hükümlerine uygun olarak 1926 senesine uzatılması, Nafia Vekâletinin 24 Ağustos 1926 tarih ve 1005/5857 numaralı tezkeresiyle meydana gelen teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 29 Ağustos 1926 tarihli kararıyla kabul edilmiştir¹⁸²⁵. Bu suretle Diyarbakır-Bitlis ulaşımına engel olan durumlar da halledilmeye çalışılmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde 1927 yılında Bitlis’te 562,386 km yol kayıtlara geçmiştir. Bu yollar vilayet dâhilindeki yolların genel uzunluğudur¹⁸²⁶. Bu arada 1926 yılı içerisinde Türkiye geneli 880 km’lik şose yolun tamir edilmiş, 1039 km’lik tamirat yapılmış, 742 adet menfez ve küçük köprüünün yeniden inşa olunmuş, 331 adet menfez ve köprü üzerinde tamirat yapılmıştır¹⁸²⁷.

¹⁸²² Yukarıda da bahsedildiği üzere Nafia Vekâleti yayınlarından olan “10 Yılda Türkiye Nafiası 1923-1933” isimli eserde yıllık çalışma süresi 4 gün olarak verilmiştir (T.C. Nafia Vekâleti, *10 Yılda Türkiye Nafiası 1923-1933*, 36-39).

¹⁸²³ *Resmî Gazete*, 23 Şubat 1925, S. 84, 7. Devlet Salnamesinde 1925 senesinde Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde devlet ve vilayet yollarının genel uzunluğu, genel ve özel kriterinde Bitlis vilayetinin sahip olduğu değerler sıfır olarak gösterilmiştir (T.C. *Devlet Salnamesi (1925-1926)*, 196).

¹⁸²⁴ Kardaş, *Van Gölü Havzası’nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar ve Yatırımlar*, 41.

¹⁸²⁵ B.C.A., 30.18.1.1-20.55.4.

¹⁸²⁶ T.C. *Devlet Salnamesi (1927-1928)*, 182.

¹⁸²⁷ B.C.A., 30.10.0.0-155.90.5.

Daha detaylı olarak Bitlis, ilçeleri ve çevre vilayetler arasındaki mevcut yolların uzunluğu da kayıtlara geçmiştir. Buna göre: Bitlis-Diyarbakır arası; Bitlis-Destumi yolunun uzunluğu 42,6 km, şose yolun sağlam kısmı 25,5 km, tamire muhtaç kısmı ise 17,1 km’lik harap şosedir. Bitlis-Muş-Erzurum arası; Bitlis Selçuk karyesi, yolun uzunluğu 141,4 km’dir. Bunun şose olarak sağlam kısmı olmayıp 40 km’lik tamire muhtaç şose, 37,4’lük kısmı tesviye halinde, 40 km’lik kısmı hiç inşa olunmamış, 19 km’lik kısmı ise mefruş (döşenmiş) şosedir. Bitlis-Ahlat-Van arası, Bitlis-Norşin karyesi yolun uzunluğu 101 km’dir. Bu yolun tamamı tesviye halinde şosedir. Bitlis–Mutki arası, Bitlis–Hor arası yol uzunluğu 25 km’dir. Bu yolun tamire muhtaç şose kısmı 17 km, hiç inşa edilmemiş şose kısmı ise 8 km’dir. Bitlis–Hizan arası, Bitlis–Karasu yol uzunluğu 50 km’dir. Bu yolun da 10 km’lik kısmı harap halde tamire muhtaç şose, 30 km’lik kısmı tesviye halinde, 10 km’lik kısmı ise hiç inşa edilmemiş olarak kayda geçmiştir¹⁸²⁸.

Şehrin imar çalışmaları için hem bütçe ayırımı hem de inşa çalışmalarının devlet arazilerine daha uygun olarak yapılabilmesi için özellikle Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra şehri terk etmiş kişilere ait arazilerinin kamulaştırılması çalışmaları göze çarpmaktadır. Bu hususta İcra Vekilleri Heyeti kararları çıkarılmıştır. Birinci Dünya Savaşı’nda düşman istilasına maruz kalan Bitlis kasabasının imar ve ihyasına ve belediye gelirlerine uygun yardım olmak üzere terk edilmiş mülklerden 50 kıta arazinin 22 Mart 1926 tarih ve 248 Numaralı Kanun’un 1. maddesi gereğince bedelini ödeme koşuluyla belediyece mülk edinilmiştir. Belediyelerin bu mülk edinebilme hakkı Maliye Vekâletinin 12 Kasım 1924 tarihli ve 6016 numaralı tezkeresiyle meydana gelen teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 17 Kasım 1926 tarihli toplantısında kabul edilmiştir¹⁸²⁹. Bunun yanı sıra kıymetleri daha önce belirlenmiş olan 10 parça arsa ve arazinin 22 Nisan 1926 tarih ve 748 numaralı kanun gereğince Bitlis Belediyesine takdir olunan bedel karşılığında satılması, Dâhiliye Vekâletinin 22 Aralık 1926 tarihli ve 12420/761 numaralı tezkeresiyle vuku bulan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 29 Aralık 1926 tarihli toplantısında tasvip ve kabul edilmiştir¹⁸³⁰.

Cumhuriyet hükümetlerinin yol hakkında çıkardığı bir diğer kanun ise, 1131 nolu “*Devlet ve Vilayet Yollarının Tevhidi Hakkında Kanun*” olup 22 Haziran 1927’de kabul

¹⁸²⁸ T.C. Devlet Salnamesi (1927-1928), 719.

¹⁸²⁹ B.C.A., 30.18.1.1-21.70.12.

¹⁸³⁰ B.C.A., 30.18.1.1-81.22.10.

edilmiştir. Bu kanun ile devlet ve il yolları birleştirilmiş ve bütün yolların yapım, onarım ve bakımları Vilayet Hususi İdarelerine bırakılmıştır. Buna göre; 1929 mali yılı başından uygulanmak üzere düzenlenecek beş yıllık genel programlar 1927 mali yılı sonuna kadar umumi meclislerce hazırlanır ve Nafia ile Dâhiliye Vekâletine bırakılırdı. Her sene nafia bütçesinde yol ve köprülerin yapımı, tamiri, silindir alımı ve yol makineleri için tahsisat ayrılmıştır¹⁸³¹.

1927 senesinde bütün vilayetlerde alınan kayda göre 2.316 km uzunluğunda yeni yol inşasına başlanmış ise de bunun sadece 516 km'sinin düzeltimi yapıp tamamlanmıştır. 1.893 km üzerinde de esaslı tamirata başlanmış ve yaklaşık olarak 493 km'si tamir ve ıslah edilmiştir. 623 adet menfez ve küçük köprü yeniden inşa edilmiş olup 5.286 menfez ve köprü üzerinde büyük küçük tamiratlar yapılmıştır¹⁸³².

1928 yılı içerisinde Türkiye genelinde 485 km yeni şose yol inşa edilmiş, 438 km şose tamir ve ıslah edilmiştir. 472 adet menfez ve köprü yeniden inşa olunmuş, 511 adet menfez ve köprü üzerinde az çok tamirat yapılmıştır. Bu çalışmalar 8.004.025 liraya mal olmuştur¹⁸³³. Diğer taraftan kuraklık bölgesi içinde bulunan vilayetlerde iş imkânı açmak ve halkın ihtiyaçlarını sağlamak amacıyla bahsi geçen bölgedeki vilayetlerde bir takım faaliyetler yürütülmüştür. Şöyle ki; mevcut yol ve köprülerin inşaları için nafia bütçesinin inşaat ve acil tamirat ve büyük köprüler meydana getirmek için 250 bin liranın tahsis ve her vilayetin ihtiyacı oranında dağıtımı hakkında bir karar verilmiştir. Bu karar Dâhiliye ve Nafia Vekâletlerinin 22 Temmuz 1928 tarihli ve Yollar Müdüriyet-i Umumiyesinin 4365 numaralı tezkeresiyle teklif edilmiş, İcra Vekilleri Heyetince de 31 Temmuz 1928 tarihli toplantıda kabul edilmiştir¹⁸³⁴.

1928 senesi zarfında inşaları Erkân-ı Harbiye-i Umumiyece kararlaştırılmış olan büyük köprülerle yollara ait tahsisattan kuraklık bölgesine yardım için 250.000 lira tahsis edilmiştir. Tahsisata göre Erkân-ı Harbiye-i Umumiye ile ortaklaşa tespit ve yeniden düzenlenmiş bir programa nazaran Diyarbakır-Bitlis-Vastan yolu için 35.400 liralık yardım teklif edilmiştir. Bu teklif Dâhiliye ve Nafia Vekâletlerinin 24 Temmuz 1928 tarih ve 1284/4394 numaralı tezkeresiyle yapılmış, İcra Vekilleri Heyetince de 12 Ağustos

¹⁸³¹ Resmi Gazete, 10 Temmuz 1927, S. 629, 2832-2833.

¹⁸³² B.C.A., 30.10.0.0-155.90.5.

¹⁸³³ B.C.A., 30.10.0.0-155.90.5.

¹⁸³⁴ B.C.A., 30.18.1.1-29.47.12.

1928'deki toplantısında kabul edilmiştir. Bir de Bitlis-Siirt yollarının birleşimini sağlayan Hasankeyf Köprüsü'ne de 13.500 liralık bütçe ayrılmıştır¹⁸³⁵.

Yukarıda da değinildiği gibi Cumhuriyet Türkiye'si'nde Doğu Anadolu Bölgesi'nin ülkenin diğer bölgeleriyle bağlantısının sağlanması için yoğun bir çalışma yürütülmüştür. Bu çalışmalar Van Gölü Havzası'nda da etkili olmuş ve Bitlis'i de Siirt'e bağlayacak yolların bitirilmesine çalışılmıştır. Diyarbakır'ın Bitlis'e bağlanmasına da önem verilmiştir. Ayrıca Bitlis-Diyarbakır yolunda bulunan Gezer Köprüsü'nün tamamlanması için 23 Mart 1930 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla gereken 10.000 liralık ödenek Nafia Vekâletinden sağlanmış ve bahsi geçen köprü bu ödenekle tamamlanarak hizmete açılmıştır¹⁸³⁶.

Tablo 4.1. 1929 Yılı İtibariyle Bitlis'in Çevre Vilayet ve İlçelerle Olan İrtibatını Sağlayan Yol Uzunlukları ve Durumunu Gösteren Çizelge¹⁸³⁷

Yolun başlangıç ve sonu	Yol uzunluğu (km)	Şoseler			
		Sağlam kısmı (km)	Harap kısmı (km)	Tesviye halinde (km)	Hiç edilmemiş inşa (km)
Bitlis-Muş	80	3,082	23,525	39,383	14
Bitlis-Diyarbakır-Destomi	43	26,336	7,451	9,210	0
Bitlis-Van-Adilcevaz-Nussini	103	0	0	90,201	3,898
Muş-Erzurum-Salcuk Nahiyesi	61	8,492	0,157	32,782	8,34
Bitlis-Mutki-Hur	25	0	0	15	10
Bitlis-Hizan	50	0	8	31	10,5
Bulanık-Çarkor-Varti	80	0	0	47	33
Muş-Bulanık-Malazgirt	95	0	0	64,1	26
Bitlis-Karmuç-Bulanık	90	0	0	0	40
Muş-Çapakçur	40	0	0	0	40
Muş-Diyarbakır	35	0	0	0	35

¹⁸³⁵ B.C.A., 30.18.1.1-30.51.20.

¹⁸³⁶ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 44; Gezer Köprüsünün yapımına verilen ek ödeneğin kabulü hakkında Bkz. B.C.A., 30.18.1.2-9.13.16.

¹⁸³⁷ T.C. Devlet Yıllığı 1928-1929, 373.

Uygulamalar sonucunda, “*Devlet ve Vilayet Yollarının Tevhidi Hakkında Kanun*”unun da yeterli olmadığı görülünce, yol yapım politikasının yeniden düzenlenmesi kararlaştırılarak, 2 Haziran 1929’da “*Şose ve Köprüler Kanunu*” çıkarılmıştır. Bu yasa, ülkede yol yapımı alanında önemli bir adım niteliği taşımıştır. Yapılan değişiklikle, 542 sayılı “*Yol Mükellefiyeti Kanunu*” ve 1131 sayılı “*Devlet ve Vilayet Yollarının Tevhidi Hakkında Kanun*” yürürlükten kaldırılarak milli şoseler ağı oluşturulmuş, milli şoseler ve köprülerin yapım, onarım ve bakımları Nafia Vekâletine bırakılmıştır. Yol vergisi ve mükellefiyeti devam ettirilmiş, yol vergilerinin yarısı Nafia Vekâletine, yarısı da il yollarının yapımı için illere tahsis edilmiştir¹⁸³⁸. Yol vergisi ve bunu vermekle mükellef olup olmayan bireylerin durumu hakkında sözlü mülakatı bulunan 11 Şubat 1935 Ahlat ilçesine bağlı Erkizan Mahallesi doğumlu Hasan Şerefoğlu, 1935 yılı ve öncesinde yıllık 36 lira yol vergisi alındığını, 65 yaş üstü veya hasta ise doktordan rapor alanların ve 5 çocuğu bulunanların bu vergiden muaf olduğunu söylemiştir. Bu parayı ödeyemeyenlerin ise devletçe belirlenen bir yerde 36 gün boyunca yol yapımında çalıştırıldığını ifade etmiştir¹⁸³⁹. Bu suretle vilayetlerce yollar üzerinde yapılan işlere bakıldığında şu tablo ortaya çıkmaktadır; 220 km yeni şose inşa edilmiş, 653 km şose tamir ve ıslah edilmiştir. 1.739 adet menfez ve köprü yeniden inşa edilmiş, 1.048 adet menfez ve köprü üzerinde ufak tefek tamiratlar yapılmıştır. Buna harcanan masraf ise toplamda 7.166.236 lira olmuştur¹⁸⁴⁰.

1929 Dünya Ekonomik Buhranı’ndan Türkiye de etkilenmiş olmasına rağmen yol yapım ve tamir işlerine yine de bütçe ayrılmıştır. Bitlis-Diyarbakır yolunun 29-44. km’leri arasında 7.366 metrelik kısmının şose haline getirilmesi, yolun dolgusu ve hendeklerinin açılmasına ait olmak üzere 16.560 lira keşifli inşaat bedeli bütçeye konulmuştur. Diğer yandan Bitlis-Van yolunun Bitlis ile Muş yolu birleşimine kadar olan 11,5 km’lik kısmındaki 6.056 metrelik harap kısmının şose haline getirilmesi ve hendeklerin açılmasına ait 11.026 lira keşifli inşaat bedeli için de bütçe ayrılmış ve yapımına o dönem itibarıyla başlanmıştır¹⁸⁴¹.

¹⁸³⁸ TBMM Kavanin Mecmuası, III/7, İ: 2, TBMM Matbaası, Ankara 1929, 962-966; *Resmi Gazete*, 12 Haziran 1929, S. 1214, 7523-7527.

¹⁸³⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=FeuuCtuB5MY> (Erişim Tarihi: 02.03.2019).

¹⁸⁴⁰ B.C.A., 30.10.0.0-155.90.5.

¹⁸⁴¹ *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1929, S. 1848, 5.

1930 yılı vilayetlere ait altı aylık faaliyetlerinde, yeni Şose ve Köprüler Kanunu'na göre vilayet yolları için 1930, 1931, 1932 yıllarına ait olmak üzere üç senelik bir programın düzenlenmiş olduğu görülmektedir. Bu programlara göre 1930 senesi içinde 1.500 km uzunluğunda mevcut harap şoselerin tamirâtı yapılması planlanmıştır. Bu yollar üzerindeki menfez ve köprülerin tamiri de dahil olmak üzere toplamda 9.497.789 lira bütçe ayrılmıştır¹⁸⁴².

1930 yılı içerisinde de Bitlis'in çevre illerle olan bağlantıları gözden geçirilmiştir. Bu hususta yol yapımları, menfez ve köprü tamirleri için bütçeden ödenek ayırmaya devam edilmiştir. Van vilayetince inşası 115.000 liraya ihale edilmiş olan Van vilayeti içerisindeki, Van-Bitlis yolu üzerindeki 101 adet menfez ve köprü için, Şose ve Köprüler Kanunu'nun 22. maddesinin son fıkrasına göre Nafia Vekâleti emrindeki şose ve köprüler tahsisatından Van Vilayeti Özel İdaresine yardım olarak 40.000 lira verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar Nafia Vekâletinin 8 Şubat 1930 tarih ve 151/688 numaralı tezkeresiyle yapılan teklifi ve Maliye Vekâletinin 11 Şubat 1930 tarih ve 2603/120 numaralı mütalaası üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 12 Şubat 1930 tarihli toplantısında kabul edilmiştir¹⁸⁴³. Hakeza aynı mesele için 30.000 liralık bir ödenek daha 15 Ekim 1930 tarihli kararla çıkarılmıştır¹⁸⁴⁴. Diğer taraftan Van ile Bitlis arasındaki bağlantıyı sağlayan yol çalışmalarını Bölge Müfettişi İbrahim Tali Bey 1 Ekim 1930'da teftiş etmiştir. Yolu 100 km kısaltan ve üç seneden beri yapılmakta olan 175 km uzunluğundaki yol inşaatı ulaşımı çok rahatlatmıştır¹⁸⁴⁵.

Nafia Vekâleti Yollar Umum Müdürlüğünün 1933 yılı başlarına ait yolların durumunu gösterir haritada Bitlis ilinin Hizan hariç diğer ilçeleriyle olan irtibatını sağlayan yollar tesviye (dolgu), Hizan ilçesi ile olan yol irtibatı ise araba yolu ve ham yol olarak görülmektedir. Bitlis ile Van arası irtibatı sağlayan yolun Van'a yakın kısmı ise şose yoldur¹⁸⁴⁶.

1934 ve 1935 yıllarında yol işlerine program çerçevesinde devam edilmiştir. Yol işleri, biri Nafia Vekâleti, diğeri Vilayet Hususi İdare bütçelerinden olmak üzere iki

¹⁸⁴² B.C.A., 30.10.0.0-155.90.5.

¹⁸⁴³ B.C.A., 30.18.1.2-8.8.9.

¹⁸⁴⁴ B.C.A., 30.18.1.2-14.67.14.

¹⁸⁴⁵ *Cumhuriyet*, 1 Ekim 1930, S. 2300, 3.

¹⁸⁴⁶ T.C. Nafia Vekâleti, *10 Yılda Türkiye Nafiası 1923-1933*, Bölüm: 4, 148. (Ayrıntılı bilgi için bkz. resim:1)

tarafından yaptırılmaktaydı¹⁸⁴⁷. Nafia Vekâleti bütçesi görüşülürken TBMM’de Samsun Milletvekili Ruşeni Bey yaptığı temenni konuşmasında demir yolu siyasetinin itina ile devam ettirilmesi gibi yol siyasetinin de aynı titizlikle devam ettirilmesi lazım geldiğini söylemiştir. Konuşmasının devamında, Vilayet Hususi İdareleri tarafından yapılan yolların bittikten sonra derhal bozulduğunu aktarmıştır. Nafia Vekili Afyonkarahisar Milletvekili Ali Bey ise yaptığı konuşmada memlekette demir yolu için yüz milyonlarca lira sarf edilirken yolların da ihmal edilmemesi gerektiğini, yolların demir yollarını besleyici ve zorunlu yardımcıları olduğunu söylemiştir. Ali Bey konuşmasının devamında 1934 senesi için özel idare bütçesine 25 milyon lira aktarıldığını ayrıca belirtmiştir¹⁸⁴⁸.

1934 yılı sonrasında motorlu taşıtların sayısındaki artış ve demir yolu politikasının titizlikle yürütülmesiyle ana yol güzergâhları büyük oranda yapılmış ve onarılmıştır. Bu çerçevede illerin bütçelerinden yol ve köprü işlerine daha fazla bütçe ayrılmaya başlanmıştır. Yol ve köprü yapım ve onarım işlerine ayrılan ödeneğin artması kısmi bir seferberliği de getirmiştir. Bu doğrultuda Bitlis’in de dâhil bulunduğu Muş’tan 33.177 lira toplanmıştır. Kış aylarında Elazığ’dan Muş’a yapılan ulaşım Diyarbakır-Garzan-Bitlis güzergâhlarını takip etmekte ve bu yoldaki ulaşım faaliyetleri hem zor hem de masraflıydı. Bu nedenle daha kısa ve ekonomik olan Elazığ-Muş yolunun yapımına başlanmıştır¹⁸⁴⁹. O dönemde Siirt ile Bitlis arasında yapılmakta olan yol hakkında görüşmek üzere Muş Valisi Mithat Bey, 15 Temmuz 1934’te Siirt’e gitmiştir¹⁸⁵⁰.

Doğu Anadolu Bölgesine yapmış olduğu inceleme gezisindeki gözlemlerini rapor halinde 1936’da Başvekâlete sunan dönemin İktisat Vekili Celal Bayar, doğu illerinin ekonomik bakımdan en büyük dertlerinden birinin nakliyat meselesi olduğundan bahsetmiştir. Bu durumundan dolayı doğudaki iller bu uyuşmazlık yüzünden senenin büyük bir kısmında memleketin diğer parçalarıyla münasebet tesis edememekte, bundan mütevellit nakliyatın daha güvenli ve kolay yapılabilmesi için de kara yollarının inşasına ihtiyaç duymuşlardır. Bayar, raporun devamında bölgedeki valilerle görüştüğünü, tamir ve iyileştirmenin kendilerince yapılabileceği cevabını almıştır. Yolların tamir

¹⁸⁴⁷ *Ulus*, 29 Ekim 1935, S. 5122, 8.

¹⁸⁴⁸ TBMM Z.C., 26.05.1934, D. 4, C. 22, İ. 60, 447-448.

¹⁸⁴⁹ Kardaş, *Van Gölü Havzası’nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar ve Yatırımlar*, 143-144.

¹⁸⁵⁰ *Ayın Tarihi*, 1-31 Temmuz 1934, Matbuat Umum Müdürlüğü, S. 8, 7.

edilmesinden sonra Diyarbakır-Bitlis-Tatvan ve Van şehri ile iskele arası kamyon servis hattı tesisinin bölgenin ihtiyacı için çok faydalı olacağı aktarılmıştır¹⁸⁵¹.

Yukarıda da değinildiği gibi, hükümetin yolların tamir ve yeniden inşası için yeterli derecede ödenek ayırmaması ve halktan toplanan yol vergilerinin en az %50'sinin vilayetlerin diğer ihtiyaçlarına sarf edilmesi yeni yolların yapılmasını sekteye uğrattığı gibi mevcut yolların tamir görmemesi de çoğunlukla bunların kısa sürede bozulmasına yol açmıştır¹⁸⁵². Yunus Nadi, Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan bir makalesinde yapılacak yolların, bilhassa ana yolların sağlamlık ve güzelliğinin ileri derecelerini temin eden esaslar ve şekillerde yapılması gerektiğinden bahsetmiştir. İnşa edilen veya onarılan yolların devamlılığının sağlanmasının da sürekli gözetim altında tutulmasına ve devamlı tamir edilmesine bağlı olduğunu söylemiştir¹⁸⁵³.

1936 yılında Bitlis'te 13.727 lira harcanarak 4 köprü onarılmıştır. O yıl içerisinde Bitlis-Diyarbakır yolu üzerindeki Bitlis deresi boyunca yolda bulunan dar virajlar genişletilmiş ve yolun tamiri için de Bitlis ve Siirt'ten işçiler görevlendirilmiştir¹⁸⁵⁴. Bitlis-Muş şosesi üzerindeki 43 menfez üzerinde temelli geçitler yapılması da programa dahil edilmiştir. Yine Muş-Bitlis arasındaki Muş'a 5 km mesafedeki Bitlis şosesi üzerindeki beton köprünün bitirilmesi de planlanmıştır¹⁸⁵⁵.

Doğu Anadolu'da yol inşa ve onarım faaliyetlerinin en temel maksatlarından biri asayişin daha sağlam sağlanabilmesi içindir. Bu hususta bölge müfettişlerinin verdikleri raporlarda asayişin temininin yol inşa ve onarım faaliyetleriyle doğru orantılı olduğu anlaşılmıştır. Birinci Umûmî Müfettişi Abidin Özmen'in vazifeli bulundukları bölgelerin genel durumu ve ihtiyaçlarını bildiren notlarında genel bütçede yardımla yapılması gereken bayındırlık ve tarım işleri sıralanırken yol ve köprüler başlığı altında Diyarbakır-Silvan-Pisyar, Ziyaret-Bitlis-Tatvan yolu ve bu yollar üzerine rast gelecek köprülerin tamiri gibi ihtiyaçlardan bahsedilmiştir¹⁸⁵⁶.

1924-1937 yıllarında yeniden yol yapımının en yoğun olduğu yıl 1927 yılı iken onarımı yapılan yol uzunluğunun en çok olduğu yıl da 1928 yılıdır.

¹⁸⁵¹ Celal Bayar, *Şark Raporu*, Sadeleştirme: Nejat Bayramoğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, 112-113.

¹⁸⁵² Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 140.

¹⁸⁵³ Yunus Nadi, "Karayollarımızı Nasıl Yapmalıyız?", *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1937, 1, 3.

¹⁸⁵⁴ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 144.

¹⁸⁵⁵ *Son Posta*, 29 Ekim 1937, S. 2604, 5.

¹⁸⁵⁶ B.C.A., 30.10.0.0-70.461.1.

Tablo 4.2. 1924-1937 Yılları Arası Türkiye Geneline Yeniden İnşa Edilmiş ve Onarılmış Yol İstatistiğini Gösteren Çizelge¹⁸⁵⁷

Yıl	Onarılan yollar (km)	Yeniden yapılan yollar (km)
1924	233	33
1925	-	-
1926	880	-
1927	467	488
1928	573	335
1929	701	260
1930	577	282
1931	548	282
1932	785	322
1933	669	373
1934	757	225
1935	633	256
1936	623	254
1937	623	320
Toplam	8069	3430

Tablo 4.3. 1923-1938 Yılları Arasında Nafia Vekâletince Kara Yollarına Harcanan Paralar ve Yapılan İşleri Gösteren Çizelge¹⁸⁵⁸

Yıl	Bakım altındaki yol toplamı (km)	Yapılan büyük köprü (adet)	Yapılan yeni yol (km)	Harcanan para (TL)
1923	-	-	-	863.661
1924	-	1	-	1.926.414
1925	-	2	-	3.207.149
1926	-	3	-	1.891.064
1927	-	4	-	1.116.868
1928	-	3	-	962.711
1929	-	1	30	1.537.207
1930	-	3	45	2.591.809
1931	-	13	58	1.975.724
1932	-	11	63	3.719.334
1933	-	4	72	2.374.023
1934	-	9	67	605.564
1935	-	6	83	1.612.165
1936	-	6	80	2.521.247
1937	-	16	131	2.754.015
1938	-	16	62	2.653.410
Toplam	-	98	691	32.312.365

¹⁸⁵⁷ Efdal As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013, 219.

¹⁸⁵⁸ B.C.A., 30.1.0.0-74.471.12: 3.

Yukarıda da değinildiği gibi Cumhuriyet hükümetlerinin yol ile alakalı çıkardığı 19 Ocak 1925 tarihli ilk kanun ile beraber 1932 yılı hariç en çok harcama yapılan yıl kanunun çıkarıldığı yıl olan 1925 yılıdır. O yıldan sonra bir süre azalma yaşansa da engebeli bir dağılım olmuştur.

Kara yolları taşıt sayısında ise 1938'e kadar pek de kayda değer bir artış olmamıştır. 1923'te 7.153 olan motorlu kara taşıtı sayısı, 1938'de ancak 9.499 olmuş. 1939'da ise miktar 11.362'ye ulaşmıştır. Bir yıldaki artış %20'dir. Bu belirgin yükseliş, savaş dönemine girilmiş olması nedeniyle artan kamyon ithalatına bağlanabilir¹⁸⁵⁹.

1938 yılının ikinci yarısında küçük çapta da olsa yol yapım hazırlıkları başlatılmıştır. Bilhassa dönemin Bitlis Valisi Rıfat Şahinbaş tarafından yürütülen çalışmalar kayda değerdir. Şahinbaş beraberinde Vilayet Nafia Müdür Vekili Ratib Bey'i alarak ağustos ayı içerisinde Hizan'a gitmiştir. Bu seyahatin hem bir teftiş, hem de Hizan yollarının yapılmasını hedeflediği anlaşılmaktadır¹⁸⁶⁰. 1938 mali yılında hükümet, ülke genelindeki yolların inşa ve onarım işlerini hayata sokmak amacıyla bir bayındırlık programı hazırlamış ve hazırlanan program çerçevesinde Bitlis'te 459 km'lik vilâyet yolu Eylül 1939'dan itibaren ulaşımaya müsait hale getirilmeye başlanmıştır¹⁸⁶¹. Bitlis-Diyarbakır yolundaki bazı ufak bozuklukların tamirine de Mayıs 1939 tarihi itibarıyla başlanmıştır. Tatvan-Adilcevaz yolunun tamiratına da 16 Mayıs 1939'da başlanmıştır. Bunun dışında Bitlis-Hizan ve Bitlis-Gelhök yolunda devam eden tamirat faaliyetinin hazirana kadar tamamlanmış olacağı söylenmiştir¹⁸⁶².

İller arası yol çalışmalarına bakıldığında ise, Bitlis'ten Muş vilayeti sınırına kadar tamirine başlanılan yolda il sınırından itibaren Muş'a kadar olan kısmın tamirini Muş Valiliği üstlenmiş olup Mayıs 1939 itibarıyla bu tamirat da bitmiştir. Siirt yolundaki, durum ise şöyledir: Eskiden beri bozuk bir halde bulunan Siirt bölgesi yollarının tamirine 1939 yılında başlanmıştır. Bu suretle Siirt-Diyarbakır, Siirt-Bitlis ana şosesinin ıslah ve tamiri ilk plana alınarak faaliyete geçilmiştir¹⁸⁶³. Nakliye araçlarından kaynaklı Siirt-

¹⁸⁵⁹ As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)*, 221.

¹⁸⁶⁰ *Yurd Yolu*, 18 Ağustos 1938, S. 32, 1.

¹⁸⁶¹ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 146.

¹⁸⁶² *Yurd Yolu*, 16 Mayıs 1939, S. 160, 1.

¹⁸⁶³ *Yurd Yolu*, 16 Mayıs 1939, S. 160, 1.

Bitlis arasındaki yol bozuklukları ve köprüler yeniden gözden geçirilerek başlanan tamir işlerinde Ağustos 1939'da neticeye varılmıştır¹⁸⁶⁴.

Bitlis'in iklim koşulları da göz önüne alındığında bilhassa kış aylarında yolların uzun bir süre ulaşımına kapalı olduğu görülmüştür. Kışın yağışlardan dolayı ana yollarda sellerin sebep olduğu tahribat ve çürümeler, halkın hem yollarını uzatmalarına hem de tehlikeli yolculuk yapmalarına sebep olmuştur. Bunlardan dolayı Bitlis Valiliği, kaza, nahiye ve köy yollarının bu şekil arızaların hepsine ayrı ayrı bir fen memuru veya kendilerinin mahalli incelemelerine fırsat ve imkan olmadığını göz önünde bulundurarak ilgili kaymakam ve nahiye müdürlerinin bölgeleri içindeki yolların tamir işlerinde de yakın bir ilgi göstermelerini istemiştir. Yine 1938 yılı ortalarında Tatvan-Bitlis, Tatvan-Reşadiye, Tatvan-Adilceviz güzergâhında bulunan tamire muhtaç köprülerin tamirine başlanmasına ve bütçenin gelmesine kadar iki taraflı kapatılarak olası bir kazanın önüne geçmek için seyrüsefer başka bir yerden geçirilmiştir¹⁸⁶⁵.

26 Mayıs 1939'da çıkarılan 3611 sayılı “*Nafia Vekâleti Teşkilat ve Vazifelerine Dair Kanun*” kabul edilerek Nafia Vekâletinin görevleri yeniden düzenlenmiştir. Bu hususta 4. madde ile şose ve köprü işleri askeri, iktisadi ve idari bakımdan devletçe lüzum görülecek milli bütçelerle vilayetlerin birinci derecede önemli yol şebekelerinin programla hazırlanması, milli şoselerin ve büyük köprülerin inşaları ve daimi bakımları Nafia Vekâleti emrine bırakılmış oldu¹⁸⁶⁶. Yapılan çalışmalar neticesinde program dâhiline alınan bütün yolların kırma taş şose şeklinde inşa ve yeniden onarım masrafı 377 milyon lira tahmin edildiğinden hepsine aynı anda başlanması yapılmalarını zorlaştırmıştır. Bundan dolayı ilk olarak askeri, iktisadi ve idari yönden önceliği olana ağırlık verilmiştir. Tespiti yapılan güzergâhlardan olan Elazığ-Bingöl-Muş-Bitlis-Van ve Diyarbakır-Siirt-Bitlis-Van olmak üzere köprü ve yolların inşasını Şose ve Köprüler Başkanlığı üstlenmiş ve illerin bütçelerinden yol masraflarının %60'ının bu yollara harcanma zorunluluğu getirilmiştir. Bu doğrultuda Bitlis'te 1.332.000 lira inşaat masrafı ile 159 km uzunluğunda yol inşa edilmiş ve onarılmıştır¹⁸⁶⁷.

¹⁸⁶⁴ *Yurd Yolu*, 5 Ağustos 1939, S. 230, 1.

¹⁸⁶⁵ *Yurd Yolu*, 23 Haziran 1938, S. 5, 1.

¹⁸⁶⁶ *Resmi Gazete*, 30 Mayıs 1939, S. 4219, 11832-11834.

¹⁸⁶⁷ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 146.

Ağustos 1939'da seçim bölgeleri olan Bitlis'te yaptıkları seyahat sırasında Mutki, Ahlat ve Tatvan ilçeleri ile Kotum, Reşadiye ve Adilcevaz nahiyelerini gezerek izlenimlerini aktaran Bitlis Milletvekilleri Tevfik Temelli ve Ahmet Süreyya Örgüevren, yollar hakkında şu bilgileri aktarmışlardır: *“Bitlis vilayeti merkezini kasabalara ve kasabaları köylere bağlayan, yaz ve kışta araba ile seyahate müsait yollar pek yoktur. Çünkü yaz mevsiminde Bitlis'ten kaza merkezlerine giden yollar hem normal yollardan ibaret olup yağmurlu mevsimlerde bile seyahati ya tamamen imkânsız veya çok zor bir hale koyacak vaziyettedir”*¹⁸⁶⁸. Yukarıda da bahsedildiği gibi Bitlis ve çevresinin yol onarım ve inşa çalışmalarına planlı olarak yakın bir tarihte başlanmış olmasından ötürü henüz istenilen düzeye çıkarılamamıştır. Bu hususta yeteri kadar bütçenin ayrılamaması da sebep olarak gösterilebilir. Gazete haberlerinde, hükümetin yol prensibinin, demir yollarıyla beraber kara yollarını da paralel olarak inşa etmek olduğu yazılmıştır. Bu sebeple karın kalkmasıyla beraber Bitlis-Tuğ arasının ihale edileceği ve hemen işe başlanacağı gazete yazısında yer almıştır. Ayrıca yolun yapılmasında Nafia Vekâletinin Bitlis'e yüksek oranda yardımda bulunacağı da ifade edilmiştir. Gerekli incelemeler yapılmış, Bitlis-Tuğ yolunun Devzice mevkiinden Muş'a yapılacak yol bağlantısı için bu yolun hemen inşasına başlanmasına karar verilmiştir. Demir yolunun Tatvan'a ulaşmasından evvel bu yolların tamamlanacağı söylenmiştir. Vilayetin 1940 bütçesinin bedeni ve nakdi yol tahsisatının çoğu bu yollara harcanması planlanmıştır. Bitlis-Diyarbakır yolu üzerinde mevcut ahşap köprüler de betonarmeye dönüştürülüp, virajların ve fazla meyillerin normal hale dönüştürüleceği planlanmıştır¹⁸⁶⁹. Diyarbakır ile Bitlis arası yol irtibatının Nisan 1940'ta dahi henüz istenilen seviyeye gelmediği görülmüştür. Hatta öyle ki, Diyarbakır-Bitlis arasında yük taşımacılığı yapan kamyon Sinan ile Gobin ve Garzan ile Koh arasındaki fazla çamurdan dolayı 4 saatte yolculuğu tamamlayabilmekteydi¹⁸⁷⁰.

1940 yılında da ülke çapında önemini muhafaza eden kara yolları, İkinci Dünya Savaşı döneminde savaş koşullarının da sebep olduğu taleplerin baskısıyla demir yollarından daha önemli bir konuma gelmiştir¹⁸⁷¹. Savaş öncesi veya savaşın

¹⁸⁶⁸ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 18.

¹⁸⁶⁹ *Yurd Yolu*, 5 Nisan 1940, S. 350, 1-2.

¹⁸⁷⁰ *Yurd Yolu*, 13 Nisan 1940, S. 357, 2.

¹⁸⁷¹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Türkiye’de Demiryolu Öncelikli Ulaşım Politikasından Karayolu Ulaşım Politikasına Geçiş (1923-1957)”, *Cumhuriyetin Harcı III: Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, 390.

başlangıcında hazırlanan bir yol programına göre 44.000 km'lik bir yol şebekesine ihtiyaç duyulmuştur. Islah ve inşa masrafının yaklaşık olarak 370 milyon liraya mal olması projelendirilmiştir. İlgili projeye göre; birinci sınıf yol, 16.500 km kadar olup 10 yıl içerisinde, geriye kalan yol ise ikinci sınıf yol olarak bunun da 10 yılda bitirilmesi planlanmıştır. Birinci sınıf yol inşaatından başka senede ortalama olarak 20 tane büyük köprü yapılması da projeye dahil edilmiştir¹⁸⁷².

1940 yılı içerisinde Bitlis ilinin sahip olduğu yolun genel uzunluğu 459 km'dir. Bu yolun iyi durumda olan şosesi yoktur. Yolun geriye kalan 40 km'si bozuk şose, 251 km'si imalatlı tesviye, 10 km'si imalatsız tesviye, 158 km de ham yoldur¹⁸⁷³. Bitlis Belediye Başkanı Suphi Menteş'in Yurd Yolu gazetesine verdiği beyanatta gelirlerinin 29.000 lira olduğunu ve bunun da %30'u maaş ve değişmez masraflar, %34'ü sağlık, %30'u yol tamiri ve imar işleri, %6'sı farklı müesseselere yardım olarak ayrıldığını söylemiştir. Gelirin neredeyse %42'ye tekabül eden kısmının ise gümrük hissesi olduğu da aktarılmıştır¹⁸⁷⁴.

Başvekâlete 2 Eylül 1940'ta gönderilen yazıda ifade edildiği üzere; Siirt-Kurtalan-Bitlis-Tuğ yolunun (Siirt-Kurtalan-Haydar Köprüsü kısmı) inşaatı 19 Temmuz 1940 tarihli mukavelename ile 300 iş günü zarfında tamamlanmak üzere müteahhide ihale edilmiştir. İhale bedeli 796.310 liradır. Bu masrafın 300.000 lirası 1940 mali yılında 3849 sayılı kanunla kabul edilmiş olan olağanüstü tahsisattan temin edilmiş olup geri kalan 500.000 liranın da 1941 mali yılında devletçe verilecek tahsisattan karşılanması öngörülmüştür. Bu yolun Haydar Köprüsünden ileriki kısmının da kesin olarak yaptırılması lüzumu Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin 2 Ağustos 1940 tarih 16925/15063 sayılı yazılarıyla bildirilmiştir. Tahmin edilen bedeli ise 1.300.000 liradır. Yapılacak yolun tamamı için 1940-1941 mali yıllardaki genel bütçelere 1.750.000 lira tahsisat konulmuştur¹⁸⁷⁵.

1942 yılı içerisinde bölgenin iktisadi ve askeri zorunlulukları da göz önünde bulundurularak Seyithan-Pülümür-Mutki köprüsü kısmi inşaatına ait mukavelelerde tadilat yapılması Danıştay tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine Genel Muhasebe

¹⁸⁷² İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Türkiye'de Demiryolu Öncelikli", 391.

¹⁸⁷³ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 247.

¹⁸⁷⁴ *Yurd Yolu*, 12 Nisan 1940, S. 356, 1.

¹⁸⁷⁵ B.C.A., 30.10.0.0-155.93.7.

Kanunu'nun 136. maddesi gereğince bu mukavelede tadilat yapılması düşünülmüştür. Böyle bir kararın verilmesi hakkındaki Nafia Vekâletinin 18 Ağustos 1942 tarihli ve 10170/13772 sayılı tezkeresiyle Maliye Vekâletinin bu işe ait 7 Eylül 1942 tarihli ve 4190/678/19768 sayılı mütalaası İcra Vekilleri Heyetince 4 Kasım 1942'de incelenmiştir. Bu yolların iktisadi ve askeri önemi dolayısıyla devletçe yapılmasında zaruret bulunmasına ve müteahhitlerin kendi sermayeleriyle bu işi tamamlamalarına imkân olmadığı anlaşıldığından Muhasebe-i Umumiye Kanunu'nun 136. maddesine göre bahsi geçen bu yolların devlet tarafından yapılmasına karar verilmiştir¹⁸⁷⁶.

Diyarbakır-Cizre demir yolunun son istasyonu olan Kurtalan'ı Siirt ve Bitlis illerine bağlayan Kurtalan-Siirt ve Haydar Köprüsü-Başur Köprüsü yollarının inşası Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin talebi üzerine üç kısım halinde ihale edilmiştir. Bunlardan birinci kısım inşaatın keşif bedeli 800.311 lira olup mukavelesi 19 Temmuz 1940'ta, ikinci kısım inşaatın keşif bedeli 380.000 lira olup mukavelesi 7 Ağustos 1941'de, üçüncü kısım inşaatın bedeli 845.000 lira olup mukavelesi 9 Nisan 1942'de imzalanmıştır. 9 Temmuz 1942 itibarıyla birinci kısım inşaat tamamlanmış, ikinci ve üçüncü kısım inşaatlara devam edilmekteydi. Keşif bedelleri toplamı 2.025.311 liraya varan 54 km uzunluğundaki bu yolların tamamlanması için müteahhit ihtiyaç olduğundan bölge dışından da işçi getirtmiştir¹⁸⁷⁷. Mukavelenin dördüncü maddesine göre inşaatın 30 Kasım 1942'de tamamlanması gerekmekte ise de ekmeklik un ihtiyacının sağlanamaması ve kamyon, akaryakıt tedarikinde müşkülata maruz kalınması sebebiyle Danıştay'ın 15 Şubat 1943 gün ve 43/37 karar 41. sayılı mütalaası ile inşaat süresi 31 Ağustos 1943'e kadar uzatılmıştır¹⁸⁷⁸.

Savaş sonrasının liberalleşme çabasını ortaya çıkaran ortam içerisinde ve makinalı yol inşaatına geçilmesi ile yeni programlar da denenmiştir. 1942'de hazırlanan yol programında değişiklik yapılarak mevcut Şose ve Köprüler Kanunu'nu değiştiren bir kanun Nafia Vekâletince hazırlanmıştır. Bu programda yollar milli şoseler, vilayet yolları, köy okulları olarak dört kategoriye ayrılmış ve ilk üç kademenin inşa ve tamiri ile bakımları Nafia Vekâletine bırakılmıştır¹⁸⁷⁹.

¹⁸⁷⁶ B.C.A., 30.18.1.2-100.92.3.

¹⁸⁷⁷ B.C.A., 30.10.0.0-155.94.11.

¹⁸⁷⁸ B.C.A., 30.10.0.0-156.95.15.

¹⁸⁷⁹ Tekeli; İlkın, "Türkiye'de Demiryolu Öncelikli", 393.

Hasip Aytuna'nın, 1941 ve 1942 yıllarında ve Mayıs'tan Eylül ayı sonlarına kadar Bitlis'te yapmış olduğu inceleme gezileri sonrasında 2 Şubat 1943'te CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda Bitlis ve ilçelerinin durumu hakkında bilgiler verilmiştir. Belirlenen süreler içerisinde bayındırlık hizmetleri çerçevesinde yolların durumu şöyle aktarılmıştır: *“Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Muş, Tatvan, Van ve Hakkâri vilayetleri arasında ve vilayetlerin kendi kazaları arasındaki irtibatı kar yağışlarından dolayı aralık ayından itibaren kesilmektedir. Bu hal bazı vilayetlerde mayıs ortalarına, bazı vilayetlerde de haziran ayına kadar devam etmektedir. Yine bu yollarda yaz aylarında ve sonbaharda eylül sonlarına kadar kamyonlar, sık sık yaptıkları arızalara ve yollarda kalmalarına rağmen ulaşım ve irtibatı sağlamış olsalar da yağmurların başladığı ekim ayından mayıs ve hazirana kadar kamyon seferleri yapılmamaktadır. Bu vilayetlere giden veyahut buralardan daha batıdaki merkezlere gelen memur, tüccar vs. gibi iş sahipleri, at sırtında ve çok büyük zorluklarla yolculuk yapmak zorundadırlar. Bu şartlar içinde çok defa büyük ve ağır eşya nakline imkan bulunmamaktadır. Garzan ile Bitlis arasındaki dere yolu, vilayete giden hem tek yoldur, hem de birçok yeri dar ve çok arızalıdır. Bu yol hem ticari ve hem de askeri tek yoldur. Bitlis ile Tatvan arasındaki 25 km'lik yolun Bitlis'ten başlayan 10-15 km'lik kısmı da taşlık ve arızalıdır. Aynı vaziyette olan bu iki yol, tekerlekli ve motorlu vasıtaları çok ve çabuk tahrip etmekte, buralardan çabuk geçme imkânı tanımamaktadır. Aynı öneme sahip Garzan-Bitlis ve Bitlis-Tatvan yollarının Devlet tarafından verilecek tahsisatla ve Nafia Vekâleti eliyle esaslı bir şekilde doldurulması ve her mevsimde kolay geçilebilir bir hale getirilmesi gerektiği tavsiye edildi. Bitlis-Muş yolu; Muş'a yakın kısmı istisna olmak üzere baştanbaşa kara yolu halindedir. Dolgusu yapılmamıştır. Ancak ilkbaharda karların erimesiyle meydana gelen sellerden dolayı yollar Muş taraflarında bozulmuştur”*¹⁸⁸⁰.

Yapılan ön hazırlıklar neticesinde Siirt-Kurtalan-Bitlis şosesinin Siirt başlangıcındaki kısmının parke kaldırım olarak inşasına ait ihale Nafia Vekâletinin 17 Şubat 1942 tarihli ve 1510/1665 sayılı tezkeresiyle teklif edilmiştir. Bu teklif Maliye Vekâletinin 12 Mart 1942 tarihli ve 112237/20/1096 sayılı mütalaası üzerine, 2490 sayılı kanunun 14. maddesi hükmüne göre İcra Vekilleri Heyetince de 27 Mart 1942'de kabul edilmiştir¹⁸⁸¹.

¹⁸⁸⁰ B.C.A., 490-01-0-627.61.1: 39-42.

¹⁸⁸¹ B.C.A., 30.18.1.2-98.25.19.

Bitlis'e bağılı olan kasabalar birbirinden kilometrelerce uzak mesafelerde ve bir kısmı tepeler arkasında bulunan 8-9 mahalleden oluşmuştur. Buralara yol yapılamadığı gibi 1942'den sonra da belediye bütçesiyle yolların yapılmasına imkan olmamıştır. Bundan dolayı belediye dairesinin ve çarşının bulunduğu merkezi mahallelere bağlayan yolların hepsi toprak ve kara yolu halindedir ve bunların hepsi de inişli ve yokuşlu olarak kalmıştır¹⁸⁸².

1943 mali yılı içerisinde Bitlis'teki yol ve köprü faaliyetleri ile bunlara ayrılan tahsisata bakıldığında Meydan Köprüsü inşaatı için 1.100 lira, Bitlis-Diyarbakır yolunda menfez ve istinat duvarları inşaatı için 4.824 lira, Siirt-Kurtalan-Haydar Köprüsü-Bitlis yolu inşaatı için de 2.999 lira ayrılmıştır. 1944 ve 1945 yıllarında da Siirt-Bitlis güzergâhında yol, köprü ve menfezlerin yapımına devam edilmiştir. Bu hususta Bitlis'te 343 km'lik yol için 413.000 lira harcanmıştır. 1945 yılı itibariyle de Bitlis-Diyarbakır yolunda ulaşımı engelleyen tehlikeli uçurumlar ve yokuşlar düzeltilmiş, menfezler inşa edilmiştir¹⁸⁸³.

2. Dünya Savaşı sonrasında kalkınma çalışmalarında başlıca formüllerden biri de ulaşım ağını güçlendirmektir. Bu hususta kara yolları tamir ve inşa çalışmaları bu dönemde de önemini korumuştur. Savaş öncesinin demir yolu geliştirme politikası yerini kara yoluna bırakmıştır¹⁸⁸⁴. Bu dönemde yol şebekesini gösteren haritada toplam yol uzunluğu 43.000 km'ye ulaşmıştır. Hükümet bu yollar üzerinde askerlik, ekonomi, kültür bakımlarından esaslı incelemeler yaparak ve devletin gücünü de hesaba katarak 20.000 km'yi ayırmış, tespit etmiş ve 15 yılda bu yolların hizmet maksatlarına göre sınıflandırmasını yapmıştır. Buna göre;

a- Platformu 9, şosesi 6 metre

b- Platformu 8, şosesi 5 metre

c- Platformu 7, şosesi 4 metre, şeklinde 3 sınıfa ayırarak inşa etmeyi kararlaştırmıştır. Gerek bakım gerekse yapım işlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesi için iller yol bölgelerine ayrılmış ve buna göre teşkilatlanma olmuştur. İllerin bayındırlık

¹⁸⁸² B.C.A., 490-01-0-627.61.1: 92.

¹⁸⁸³ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 251-252.

¹⁸⁸⁴ Tekeli; İlkın, "Türkiye'de Ulaştırmanın Gelişimi", 442.

teşkilatı bunun haricinde o zamana kadar olduğu gibi yine il bayındırlık işleriyle meşgul olmuştur¹⁸⁸⁵.

Bayındırlık Bakanı, 20 Kasım 1945'te Başbakanlığa göndermiş olduğu yazıda hem mevcut yol programı hakkında malumat vermiş hem de yol yapımları için il merkezlerine tavsiyelerde bulunmuştur. 1947 yılının bu 20.000 km'sinin 10.000 km'si devletçe bakıma alınmıştır. 1948 ve 1949'da bakıma 5.000 km daha eklenmiştir. Yine devletçe yapım ve bakım işleri programına göre gerçekleştirilecek olan 30.000 km'nin dışında kalan 25.000 km'den 10.000 km'nin yapım ve bakımı da devlet programına paralel olarak illere bırakılmıştır. Bu suretle iller de bakanlıkça verilecek direktife göre yapacakları 15 yıllık bir programla il merkezlerine ilçe ve bucaklara ve bu merkezleri devlet yolları şebekesine ulaştırmış olacaklardır¹⁸⁸⁶.

Recep Peker Hükümeti'nin programına aldığı maddelerden biri de ulaşım ağını geliştirmek olmuştur. Peker konuşmasında ilk 15 yıl içinde 20.000 km'lik iyi, kuvvetli, fenni bir şose şebekesinin kurulmasının mümkün olduğundan bahisle yeni yollar yapılırken mevcut iyi, kötü güzergâhlardan da faydalanmanın mümkün olduğunu aktarmıştır. Başlanmış bulunan Elazığ-Van yolunun da programa göre tamamlanacağını ifade etmiştir¹⁸⁸⁷.

Bayındırlık Bakanı Cevdet Kerim İncedayı TBMM'nin 25 Aralık 1946 tarihli oturumunda yaptığı uzun konuşmasında 1923'ten o güne kadar olan yol hizmetlerinden bahsetmiştir. İncedayı, bu konuşmasında 1923'ten beri 2.541 km yol yapılmış olduğu ve yine o yıldan beri 148 büyük beton köprü yapıldığını aktarmıştır. Konuşmasının devamında İncedayı özetle şunlardan da bahsetmiştir: *"1923'ten o güne kadar 4.800 km'lik yol devlet bakımına alınmıştır. 1946 ve 1947'de devlet bakımına alınacak yolların miktarı 10.000 km'ye çıkarılacak, bu miktar 1948-1949'da da arttırılarak üç sene içinde devlet bakımına alınacak yolların miktarı 15.000 km'ye çıkarılacak. Planlamalara göre 20 senede yapılacak yol 20.000 km olacaktı. Bunun 15.000 km'sini 3 yılda bakıma almış olacaklardır. Geriye kalan 5.000 km zaten yok haldedir, bir taraftan inşa edilecektir. Bakıma alınacak yolun içinde bir taraftan inşa da vardır. Bakım ve yapım işleri, Türkiye'nin o günkü yol işi hacmine göre, 11 bölgeye ayrılmış, her bir bölgede bir bakım*

¹⁸⁸⁵ B.C.A., 30.10.0.0-156.95.17.

¹⁸⁸⁶ B.C.A., 30.10.0.0-156.95.17.

¹⁸⁸⁷ TBMM T.D., 14.08.1946, D. 8, C. 1, B. 3, 35-36.

ve yapım amirliği bulundurulacak, bu bölgeler yolların durumuna ve genişliğine göre şubelere, kısımlara ve ocaklara kadar ayrılacaktır. Bunların buna göre belirli kadrosu vesairesi olacaktır. Gerekli tesisatı da yapılacak yol bakım ve yapım işi aynen demir yolu yapım ve bakım işleri gibi kaideleşmiş ve düzenlenmişse olacaktır. Yapım işleri ise; Türkiye yollarını 9 metre, 8 metre, 7 metre, 5 ve 6 metre olmak üzere tiplemişlerdir. Özellikle vilâyet yollarını 5 ve 6 metre olmak üzere tiplemişlerdir. Buna binaen Türkiye'de yapılacak yollar, memleketin ihtiyaçlarına göre, ancak tespit edilen cinslere göre yapılacaktır. Ve mevcut olanlar tamir edildikçe ve yenilendikçe bu esaslar göz önünde tutulacaktır. Genişlikleri esaslara bağladıkları gibi yapım kudret ve önemlerini de ayrıca bir düzene ve kaideye bağlamışlardır. Bütün bu 20 bin kilometrenin hangi istikametleri takip edeceği, Bakanlıkların yetkili adamlarıyla incelenmiş ondan sonra daha yetkili merciler bu incelemeler üzerinde çalışmışlardır. Bu itibarla Eğitim, Ekonomi ve Savunma Bakanlarından en lüzumlu ve en zaruri olan istikametler tespit edilerek bu 20 bin kilometre toplanmıştır”¹⁸⁸⁸.

Savaş sonrasında kara yolu politikası üzerinde bir dönüşümün zorunluluğu hissedilmiştir. Bunun için 1945'te Vehbi Ekesan ve Vecdi Diker¹⁸⁸⁹, ABD'ye incelemeler yapmak üzere gönderilmişlerdir. On bir eyalette ve bilhassa koşulları da Türkiye'ye benzeyen yerleşim alanlarında yaptıkları geziden ayrıntılı raporlar hazırlamışlardır. Bu seyahatte Amerika Federal Karayolları Teşkilatı (Federal Bureau of Public Roads) Genel Müdür Yardımcısı H. G. Hiltz ile de tanışma fırsatı bulmuşlardır¹⁸⁹⁰. Bu arada 1946 yılında kullanılan tekerlekli araç sayısı hakkında bilgi verilecek olunursa; yolcu nakil vasıtaları, 3.649 otomobil ve 1.213 otobüs olmak üzere toplam 4.862'dir. Diğer bir kategoride 582 bir atlı fayton, 1.837 iki atlı fayton, 2.826 bir atlı binek arabası, 2.868 iki atlı binek arabası olmak üzere toplam 8.113 atlı araba vardır. Yük nakil vasıtalarında ise; 5.417 kamyon, 16.869 bir atlı kapalı yük arabası, 2.786 iki atlı kapalı yük arabası, 18.050 bir atlı yük arabası, 77.400 iki atlı yük arabası vardır¹⁸⁹¹.

¹⁸⁸⁸ TBMM T.D., 25.12.1946, D. 8, C. 3, B. 23, 513.

¹⁸⁸⁹ Vecdi Diker, 1950'de Karayolları Genel Müdürlüğü'nün kurucuları arasında yer almış ve ilk genel müdürlüğünü yapmıştır (<https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Galeri/GenelMudurlerimiz.aspx> (Erişim Tarihi: 06.10.2022)).

¹⁸⁹⁰ Tekeli; İlkin, “Türkiye’de Demiryolu Öncelikli”, 394-395.

¹⁸⁹¹ Tekeli; İlkin, “Türkiye’de Demiryolu Öncelikli”, 396-397.

Yapılan araştırma gezileri sonrasında yeni kara yolu politikaları belirlenmiştir. Bu kara yolu politikasının esasları 1947’de Amerikan Federal Yollar İdaresinin Genel Müdür Yardımcısı Hilts’in hazırladığı bir raporla saptanmıştır. Bu rapor üzerine Türkiye 23.000 km’lik bir devlet kara yolu ağı kabul ederek 9 yıllık bir program hazırlamıştır¹⁸⁹². Şose olarak 1948 yılı içerisinde İskenderun, Gaziantep, Urfa, Diyarbakır, Bitlis, Tatvan ve Van yoluna başlanması planlanmıştır¹⁸⁹³. Doğu bölgelerindeki il su ve yol çalışmalarını yerinde incelemek üzere Bayındırlık Bakanı Cevdet Kerim İncedayı da 3 Ağustos 1947’de Kurtalan yoluyla Bitlis’e gelerek halk ve ilgililerle temasta bulunmuştur¹⁸⁹⁴.

Bu dönemdeki yol çalışmalarında Amerika’dan gelen heyetin etkisi çok olmuştur. General Oliver’in başkanlığında sürdürülen faaliyetleri tamamlayan heyet Türkiye’deki yollar hakkında şu sonuca varmıştır; *“Türkiye’de her türlü kalkınma planlarından evvel yol ve liman lazım olduğuna inanmak lazım”*. Amerika heyeti başkanına göre Türkiye’de bütün yolları yapmak lazımdır. Fakat bu bir ihtisas işidir. Yeni metotlar kullanılmalıdır. Makine kullanarak kolayca bozulmaz yollar yapmak, bunları bozan etkenleri ortadan kaldırmak ve yolların sürekli olarak korunmasını, tamirini sağlamak lazımdır¹⁸⁹⁵. Yine Amerikalı heyetin çıkardığı sonuca göre son derece bozuk ve geçilmez bir vaziyette bulunan yollar bu halde kaldıkça ekonomik gelişme sağlanamazdı¹⁸⁹⁶.

General Oliver başkanlığındaki Amerikan askeri heyetinin bu gezilerdeki amaçları İskenderun ve Mersin bölgelerinden başlayarak bazı müsait liman ve iskelelerin durumunu incelemektir. Heyet, oradan Diyarbakır yolu ile Bitlis üzerinden 23 Haziran 1947’de Van’a geçmişlerdir. Bölgeye geliş sebepleri ise şöyle anlatılmıştır; yol ihtiyacını gözden geçirmek ve bu ihtiyacın gözden geçirilmesinin önemli konular arasında bulunduğunu anımsatmak, memleketin hayvancılık, tarım bakımından çok zengin olduğunu, ulaştırma vasıtalarının gelişmesi oranında daha da artacağını belirtmektir¹⁸⁹⁷. Yapılan programlar neticesinde Van Gölü civarında yollar 9 yılda bitirilecek şekilde planlanmıştır. Buna göre Diyarbakır-Bitlis kara yolu uzunluğu 249 km olup ikinci 3 yıllık dönemde, Bitlis-Tuğ arası 27 km olup üçüncü 3 yıllık dönemde, Tuğ-Van arası 130 km

¹⁸⁹² Tekeli; İlkın, “Türkiye’de Ulaştırmanın Gelişimi”, 442-443.

¹⁸⁹³ Mustafa Baydar, “Doğu İllerimizde Yol ve Su İşleri”, *Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1947, S. 8251, 3.

¹⁸⁹⁴ “Bayındırlık Bakanı Bitlis’te”, *Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1947, S. 8252, 3.

¹⁸⁹⁵ Nadir Nadi, “Amerikalı İktisatçılar Bizi Nasıl Buldular?”, *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1947, S. 8202, 1,3.

¹⁸⁹⁶ Nadir Nadi, “Sıra Yol Politikasında”, *Cumhuriyet*, 19 Haziran 1947, S. 8206, 1.

¹⁸⁹⁷ “Amerikan Heyeti Van’da”, *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1947, S. 8210, 1.

olup üçüncü 3 yıllık dönemde yapılması planlanmıştır. Haydar Köprüsü-Bitlis arası yol 68 km olup ikinci 3 yıllık dönem içerisinde yapılması planlanmıştır¹⁸⁹⁸.

Türkiye'ye yapılan Amerikan yardımının bir kısmını teşkil eden ve kara yollarının gelişmesi amacını güden program, gerek Türklerin ve gerek Amerikalıların dikkatini çeken bir öneme sahiptir. Bu program Türkiye'nin ekonomik olarak kalkınması için gereken faktörlerden bir tanesini temin etmektedir ki, o da ucuz ve elverişli nakil kolaylıklarıdır. Yol programı aynı zamanda Türkiye'nin en çok muhtaç olduğu ve memleket ekonomisini en fazla geliştirecek yardım türlerine güzel bir örnek oluşturmuştur. Kara yolları ulaşımının düzeltilmesi noktasında hazırlanan program Türkiye'nin iktisadi kalkınması bakımından çok önemlidir. Amerika Birleşik Devletleri, Devlet Yolları Dairesi Heyeti tarafından hazırlanan Hilts Raporunda, Türkiye kara yollarını detaylı bir incelemeden geçirmiş ziraat uzmanlarının, Türkiye'deki buğday üretiminin %10'unun nakil kolaylıklarının olmaması yüzünden çürüdüğünü tahmin ettikleri belirtilmiştir¹⁸⁹⁹.

Bayındırlık Bakanlığı ödeneği ile 1947 yılından önce ihalesi yapılmış olan ve ihale bedeli 9.545.208 lira olan 335 km'lik yol ile 1947 yılı içerisinde ihale edilmiş olup ihale bedeli 3.962.809 lira olan 174,5 km yoldan 1947 yılı içerisinde köprülerle beraber 215,3 km yol tamamlanmıştır. İnşa edilen yollardan biri de Kurtalan-Bitlis yoludur¹⁹⁰⁰.

Bölge Müfettişlerinin Bitlis'in sıkıntıları hakkında en çok yakındıkları sorun kara yollarıdır şüphesiz. İhsan Olgun, 10 Haziran 1947'de CHP Genel Sekreterliğine bir rapor göndermiştir. Raporda belirtildiği üzere; o dönem itibariyle Bitlis'in hali hazırdaki en büyük sıkıntısı, Kurtalan'dan Bitlis ve Tatvan'a kadar uzanan Bitlis, Muş, Van ve Hakkâri iller ve ilçelerinin tek irtibat kurulabilen yolu bulunan Kurtalan-Bitlis şosesinin bir an evvel onarımı ve her mevsimde tekerlekli vasıtaların işlenmesine müsait bir hale konulmasıdır¹⁹⁰¹. Bitlis ve Muş arasında ulaşımı sağlamada önem arz eden tarihi Murat Köprüsünün 1948 yılının ortalarında da hala bakıma muhtaç olduğunu CHP Genel Başkan Vekilinin 13 Temmuz 1948'de CHP Genel Sekreterine gönderdiği yazıdan

¹⁸⁹⁸ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 323.

¹⁸⁹⁹ Robert W. Kerwin, "Türkiye'de Karayollarının İnkişafı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 10, 1-4, Ekim 1948-Temmuz 1949, 166.

¹⁹⁰⁰ As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları*, 271.

¹⁹⁰¹ B.C.A., 490-01-0-0-627.64.1: 6.

anlaşılmaktadır. Yine aynı belgede Muş'un tek ulaşımı olan Bitlis-Muş şosesinin de kullanılmaz durumda olduğu bildirilmiştir¹⁹⁰².

Tablo 4.4. 1938-1946 Yıllarına Ait Belediyelerde Kayıtlı Motorlu Kara Taşıtları İstatistiğini Gösteren Çizelge¹⁹⁰³

İl	Yıl	Binek Otomobil / Beygir Kuvveti					Motosiklet / Beygir Kuvveti		
		10 beygirden küçük/adet	11-20 beygir kuvvetinde /adet	31-daha fazla beygir kuvvetinde /adet	Belirsiz	Toplam	Belirsiz	Toplam	Bisiklet
Bitlis	1938	1	3	-	-	4	-	-	-
	1939	-	-	1	-	1	-	-	-
	1940	-	-	2	-	2	-	-	2
	1941	-	-	-	5	5	1	1	1
	1942	-	-	-	2	2	-	-	-
	1943	-	-	-	4	4	-	-	-
	1944	-	-	1	-	1	-	-	-
	1945	-	-	1	-	1	-	-	-
	1946	-	-	1	-	1	-	-	-

¹⁹⁰² B.C.A., 490.1.0.0-1450.7.2.

¹⁹⁰³ T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Motorlu Kara Taşıtları İstatistiği 1934-1946*, Biricik Matbaası, Ankara 1947, 6.

1934-1946 yılları arasında Bitlis'te otobüs sayısına bakıldığında 1939-1940-1941 ve 1946 yıllarında ikişer, 1945'te kayıtlı 1 adet otobüs vardır¹⁹⁰⁴. Binek otomobil kategorisinde 1934-1935 yıllarında Bitlis Belediyesine kayıtlı araç yoktur. 1936-1940 yıllarında ise 1938'de 4, 1939'da 1 adet binek otomobil, 1941-1946 yılları arasında ise 1941'de 5, 1942'de 2, 1943'te 4, 1944-1945 ve 1946 yıllarında 1'er adet binek otomobil kayıtlıdır¹⁹⁰⁵.

Yük kamyonu olarak 1934-1935 yıllarında Bitlis Belediyesinde taşıt yoktur. 1936-1940 yıllarına bakıldığında 1938'de 26, 1939'da 16, 1940'ta 17 adet yük kamyonu kayıtlıdır. Doğu Anadolu'daki diğer illerle kıyaslandığında Bitlis'teki kamyon sayısı aslında hiç de azımsanacak sayıda değildir. Zira bahsi geçen tarihlerde Bingöl'de sadece 1939-1940 yıllarında kamyon vardır ve sayısı da 5'tir. Ağrı'da 1938-1940 yılları arasında 15, Erzurum'da 1936-1940 yılları arası toplam 157, Muş'ta 1937-1940 yıllarında 14, Van'da 1936-1940 yıllarında 27 adet mevcutken Bitlis'te sadece 3 yılın toplamı 59'dur¹⁹⁰⁶. 1941-1946 yılları arasındaki dağılımda ise 1941'de 15, 1942'de 7, 1943'te 13, 1944'te 10, 1945'te 10, 1946'da da 32 adet yük kamyonunun olduğu söylenebilir¹⁹⁰⁷.

Tablo 4.5. 1938-1946 Yıllarında Bitlis'te Yük Kamyonlarının Beygir ve Taşıdıkları Ağırlıkları Gösteren Çizelge¹⁹⁰⁸

İl	Yıl	Beygir Kuvveti					Tonlar				
		25-30 beygir kuvvetinde/adet	31-35 beygir kuvvetinde/adet	36-daha fazla beygir kuvvetinde /adet	Belirsiz	Toplam	1,5 tona kadar	2-3 tonluk	4-6 tonluk	Belirsiz	Toplam
Bitlis	1938	26	-	-	-	26	-	26	-	-	26
	1939	-	1	3	12	16	1	15	-	-	16
	1940	3	-	14	-	17	3	11	3	-	17

¹⁹⁰⁴ T.C. B.İ.G.M., *Motorlu Kara Taşıtları İstatistiği 1934-1946*, 53.

¹⁹⁰⁵ T.C. B.İ.G.M., *Motorlu Kara Taşıtları İstatistiği 1934-1946*, 70-85.

¹⁹⁰⁶ T.C. B.İ.G.M., *Motorlu Kara Taşıtları İstatistiği 1934-1946*, 100-109.

¹⁹⁰⁷ T.C. B.İ.G.M., *Motorlu Kara Taşıtları İstatistiği 1934-1946*, 96-111.

¹⁹⁰⁸ T.C. B.İ.G.M., *Motorlu Kara Taşıtları İstatistiği 1934-1946*, 30. Hamid Sadi Selen, 1945 Eylülünde başında çıktığı Bitlis ve Van inceleme gezisi sırasında Kurtalan ile Tuğ iskelesi arasında bir günde yolcu ve eşya taşıyan birçok otobüs ve kamyonu rastladığından bahsetmiştir (Hamid Sadi Selen, "Bitlis ve Van Tetkik Gezisi", *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1(4), 877).

Tablo 4.5. (Devamı)

1941	-	1	14	-	15	4	-	11	-	15
1942	-	-	7	-	7	-	7	-	-	7
1943	-	-	13	-	13	-	13	-	-	13
1944	-	-	10	-	10	-	-	-	10	10
1945		-	10	-	10	-	10	-	-	10
1946		-	26	1	32	-	30	2	-	32

1939 yılına ait Tefvık Temelli ve Süreyya Örgüevren'in raporuna göre Bitlis Belediyesinin bütçesi hayli azdır. Öyle ki yeni yerlerin imara açılması için temizlik yapacak kadar bütçeye sahip değildir. Bundan ötürü bir önceki yıla göre araç sayısında ciddi bir düşüş söz konusudur¹⁹⁰⁹. Bitlis Belediyesinin 1938 yılı bütçesi 27.600 lira kadardır¹⁹¹⁰. Bununla beraber 1940 yılı bütçeden otomobil mubayaasına ayrılan tutar ise 2.800 liradır¹⁹¹¹.

1948'de Bitlis ve çevresinin yol ve köprü durumu şu şekildedir; Bitlis-Muş kara yolu kötü bir durumda bulunduğundan buranın ve Murat Köprüsü'nün onarımı için 77.750 lira tahsis edilmiştir. Bitlis-Tatvan arasındaki Rahva Geçidi'nin yapılmasına karar verilerek bu işe Haziran 1948'de başlanmıştır. Diğer taraftan Van-Bitlis kara yolunda da aynı yıl içerisinde çalışmalara başlanmıştır¹⁹¹².

1949 yılı bütçesine konulan 10 milyon liradan Bayındırlık Bakanlığına ayrılan kısım 5.260.000 liradır. Bunun da 200.000 lirası Edirne ili için ayrılmışken geriye kalan kısım ise Doğu Anadolu yollarının inşasına sarf edilmek üzere ayarlanmıştır. 1949 yılı programına Nizip-Birecik-Urfa, Urfa-Siverek-Diyarbakır, Diyarbakır-Silvan, Bitlis-

¹⁹⁰⁹ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 19.

¹⁹¹⁰ *Son Posta*, 24 Nisan 1938, 5.

¹⁹¹¹ *Yurd Yolu*, 27 Mart 1940, S. 343, 2.

¹⁹¹² Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 324.

Tatvan, Muş-Tatvan, Van-Hakkari, Van-Patnos-Doğu Beyazıt, Doğu Beyazıt-Iğdır, Çoruh-Şavşat, Çoruh-Yusufeli, Rize-Güneyce-İspir yolları dahil edilmiştir¹⁹¹³.

Tablo 4.6. 1949 Yılı Türkiye’deki Kara Yolu Durumuna Gösteren Çizelge¹⁹¹⁴

Yol türü	Uzunluk (km)
Asfalt	530
Makadam Şosesi (kullanılabilir) ¹⁹¹⁵	7.426
Makadam Şosesi (tamamen bozulmuş)	4.676
Köprülülü tesviye	2.610
Köprüsüz tesviye	1.935
İptidai araba yolu	4.461
Toplam	21.638

1949 yılı sonu ve 1950 yılında Bitlis’teki kara yolların durumu ile alakalı şu sonuçlar ortaya çıkmıştır; Kara Yolları 9. Bölge dâhilindeki Destumi-Tuğ, Muş-Başhan yolu için 730 bin lira ödenek ayrılmıştır. Bayındırlık Bakanlığına bağlı Yollar 9. Bölge Müdürlüğü, 1949’da Tatvan-Gevaş kara yolu ve yol üzerindeki köprüleri onarmıştır. Aynı yıl Döşey-Bitlis, Başhan-Muş yollarına ağırlık verileceği ve bitirilmediği takdirde 1950’de yapımlarına devam edileceği belirtilmiştir¹⁹¹⁶.

Türkiye’nin genellikle devletçilik politikasından uzaklaştığı bir dönemde yol programlarının yapımı 11 Şubat 1950’de ve 5539 sayılı kanunla kurulan Karayolları Genel Müdürlüğüne bırakılmıştır. Bu kuruluş yapım işlerinde başarı sağlayabilecek birçok donanımına sahiptir. Kara yolları finansmanında da artık geleneksel “yol vergisi” sistemi bırakılıp, akaryakıttan dolayı vergi alınması ve bütçeden doğrudan tahsis yapılması yoluna gidilmiştir. Bu yeni örgütlenme içinde yol yapım teknolojisi tamamen değişmiş ve büyük ölçüde yol makineleri kullanımına dayanan bir yol yapım tekniği kabul edilmiştir. Makadam yolların yerini önce stabilize olarak yapılan, daha sonra da trafik arttıkça asfaltlanan yollar almıştır¹⁹¹⁷. Böylece Karayolları Genel Müdürlüğü 9

¹⁹¹³ TBMM T.D., 09.05.1949, D. 8, C. 19, B. 83, 288.

¹⁹¹⁴ Kerwin, “Türkiye’de Karayollarının İnkişafı”, 167.

¹⁹¹⁵ Makadam yol, kırılmış taş döşenip üzerinden silindir geçirilerek yapılan yol anlamına gelmektedir (<http://www.lugatim.com/s/makadam> (Erişim tarihi: 25.12.2022)).

¹⁹¹⁶ Kardaş, *Van Gölü Havzası’nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 325-326.

¹⁹¹⁷ Tekeli; İlkin, “Türkiye’de Ulaştırmanın Gelişimi”, 443. 11.02.1950’de 5539 sayılı “Kara yolları Genel Müdürlüğü kuruluşu ve görevleri hakkında kanun” ile Bayındırlık Bakanlığına bağlı tüzel kişiliğe sahip olmak ve katma bütçe ile idare edilmek üzere kurulan Karayolları Genel Müdürlüğüne Devlet yolları ağına giren yol ve köprüleri seçip teklif etmek, yol güzergâhlarını tayin ve tespit etmek veya değiştirmek,

yıllık programı başarıyla zamanında tamamlayarak, devlet yollarını sürekli bakım altına almıştır¹⁹¹⁸.

1950 yılına gelindiğinde 1946 yılına nazaran kara yolu uzunluğunda yaklaşık olarak %8’lik bir artış görülmüştür. Yani 1946’da 43.463 km olan kara yolları uzunluğu 1950’de 47.080 km’ye çıkarılmıştır. Bu yolların 24.306 km’si devlet, 22.774 km’si ise il yollarıdır. Yol sisteminin önceki yıllara göre daha da gelişmiş olduğunu gösteren somut değişimler olmuştur. Bunlar; sert yüzeyli ve stabilize yol uzunluğu miktarı ve motorlu kara nakil vasıta sayısındaki değişimlerdir. Buna göre 1945’te 805 km, 1947’de 932 km olan sert yüzeyli yol uzunluğu, 1950’de 1.584 km’ye çıkmıştır. 1947’de stabilize yol yokken ve 1948 ve 1949’daki uzunluklar da sırasıyla 430 km ve 2.830 km iken bu rakam 1950’de 4.625 km’ye ulaşmıştır. Motorlu kara nakil vasıtaları da 1946’da 10.245’ten 1950’de 26.400’e ulaşmıştır. Motorlu araç sayısında ise durum şöyledir; 1948’de dünyada 52.400.000 motorlu araç mevcut olup bunun %76’sı ABD’de, %8’i Avrupa’dadır. Türkiye’deki araç sayısı 10.279’dur. Bunun 2.564’ü İstanbul’da 1.546’sı Ankara’da 418’i İzmir’de ve 272’si de Adana’dadır¹⁹¹⁹.

CHP Genel Sekreterliğinden 20 Nisan 1950’de CHP İl İdare Kurullarına gönderilen il ve köy yollarına ayrılan ödenek hakkındaki tamimin de bulunduğu yazıda Bitlis’e 47.000 lira yardım yapıldığı belirtilmiştir. 6.925.000 liralık dağıtılan ödenekte Bitlis’in payı %1’in dahi altında olmuştur¹⁹²⁰.

TBMM’nin 27 Aralık 1950 tarihli oturumunda İskenderun-İran yolu inşaatı hakkında görüşmeler olmuştur. Oturumda Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoğlu’na, bahse konu olan inşaatın ne vaziyette olduğuna dair sual sorulmuştur. Zeytinoğlu verdiği cevapta; İran Hükümeti mümessilleri ile 1949’da Dışişleri Bakanlığında yapılan toplantıda İran’ın İskenderun Limanı’na bağlanması için üç istikamet üzerinde durulduğunu ve bunların da belirli bir sıraya göre işlem yapılacağından bahsetmiştir.

hazırlayacağı planlara göre yolları ve köprüleri inşa ve ıslah etmek, onarmak ve emniyetle kullanılmasını sağlayacak şekilde sürekli bakım altında bulundurmak gibi vs. vazifeler bırakılmıştı (*Resmi Gazete*, 16 Şubat 1950, S. 7434, 17775-17778).

¹⁹¹⁸ Tekeli; İlkın, “Türkiye’de Ulaştırmanın Gelişimi”, 443.

¹⁹¹⁹ As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları*, 266-267.

¹⁹²⁰ B.C.A., 490.1.0.0-10.55.3.

Bunlardan ikinci istikamette olan İskenderun-Urfa-Diyarbakır-Silvan arası ile Baykan-Bitlis-Tatvan arası yapılan çalışmalarla yaz, kış geçit verir duruma getirilmiştir¹⁹²¹.

Bitlis'in ilçeleri ile olan kara yolu bağlantısında 1950'e kadar zayıf bir görünüm göze çarpmaktadır. İlçelerden sadece Tatvan ile olan irtibat sağlamlaştırılmıştır. Bunun nedeni de Tatvan'ın şüphesiz İran transit yolu üzerinde bulunmasıdır. Mesela Ahlat'ın 1952'de dahi en büyük sorunu yoldur. Bulanık, Malazgirt ve Erciş ilçelerinin güzergahı olan Ahlat yoluna Tatvan ilçesinden sonra pek bir işlem yapılmamıştır¹⁹²².

Yatırım harcamalarına bakıldığında diğer doğu illerinde olduğu gibi Bitlis'te de harcamaların çoğunluğu ulaşıma yapılmıştır. 1927-1950 yıllarında Bitlis ilinde 44.600 metrelik yeni yol, 50 adet menfez ve köprü yapılmış olup bunlar 386.750 liraya mal olmuştur. 1951 yılında ise; Bitlis'te 28 km yeni yol yapılmış ve bunun bütçeye maliyeti ise, 197.000 lira olmuştur. Ancak bu yıl Bitlis'te yeni köprü yapılmamıştır¹⁹²³. 1952 yılı yol faaliyetlerine bakıldığında ise; bu yıl için 188 milyon lira bütçe ayrılmıştır. Aynı yıl içinde ıslah ve inşasına çalışılan devlet yolu 3.190 km olup bunlardan daha önceki yılların programına dahil olup da yapım çalışmaları süren yollar içinde Diyarbakır-Bitlis, Bitlis-Muş ve Başhan-Muş yolları da vardır¹⁹²⁴. Daha önce Kara yolları 9. Bölge tarafından yapımına başlanan Muş-Tatvan yolunun da önemli bir kısmı 1952 yılı sonlarına doğru bitirilmiştir. Bu sebeple çalışmakta olan kamyonlardan 28 tanesinin faaliyetine lüzum kalmadığından işleri tatil edilmiş, köprü inşaatlarının da pek kısa bir zaman sonra tamamlanıp yolun tamamen ulaşımına açılacağı belirtilmiştir¹⁹²⁵.

Tablo 4.7. Türkiye Geneli 1939-1950 Yılları Arasında Nafia Vekâletince Kara Yollarına Harcanan Paralar ve Yapılan İşler Gösteren Çizelge¹⁹²⁶

Yıl	Harcanan para (TL)	Yapılan yeni yol (km)	Yapılan büyük köprü (adet)	Bakım altındaki yol toplamı (km)
1939	3.930.446	66	15	-
1940	9.271.867	281	8	-
1941	8.977.481	523	7	-

¹⁹²¹ TBMM T.D., 27.12.1950, D. 9, C. 3, B. 24, 340.

¹⁹²² "Ahlat Yol Davası", *Yeşil Bitlis*, 20 Ekim 1952, S. 6, 2.

¹⁹²³ Doğu Üniversitesi Tetkik Üyeleri, *Doğu Üniversitesi Hakkında Rapor*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952, 21-22.

¹⁹²⁴ As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları*, 327.

¹⁹²⁵ "Muş Yolu Bitiyor", *Yeşil Bitlis*, 20 Ekim 1952, S. 6, 2.

¹⁹²⁶ B.C.A., 30.1.0.0-74.471.12: 3.

Tablo 4.7. (Devamı)

1942	11.383.690	357	2	-
1943	15.440.464	432	2	830
1944	15.462.424	389	-	2.150
1945	8.162.724	454	5	3.860
1946	17.602.419	122	11	5.063
1947	17.256.785	356	14	10.849
1948	28.860.790	350	10	12.590
1949	63.169.015	349	33	15.424
1950	68.927.878	466	29	18.363
Toplam	268.445.983	4.145	136	69.129

Yukarıdaki tablo incelendiğinde bilhassa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yolların yapımı için harcamaların hızla yükseldiği görülmektedir.

4.1.2. Demir Yolu Ulaşımı

Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin ülkede takip ettiği imar siyasetinin en önemli ve başarılı dönemi demir yolu inşaatında ortaya çıkmış ve on seneden az bir zaman zarfında ülkede önemli bir demir yolu şebekesi meydana getirilmiştir¹⁹²⁷. Cumhuriyet Hükümetleri, eski Osmanlı Devleti'nden devraldığı saha dahilinde ancak 4.083 km uzunluğunda demir yolu bulmuştur. Demir yollarının hepsi de ayrıcalıklı şirketler tarafından yapılmış olup en eskisi Aydın hattıdır ve bu hatta da 1856 yılında başlanmıştır¹⁹²⁸.

¹⁹²⁷ T.C. Nafia Vekaleti, *10 Yılda Türkiye Nafiası 1923-1933 -Bölüm: I-*, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1933, 24.

¹⁹²⁸ T.C. Nafia Vekaleti, *10 Yılda Türkiye Nafiası 1923-1933*, 25; İlhan Tekeli, Lozan Antlaşmasından sonra belirlenen Türkiye'nin sınırları içinde demir yollarının 124 km'si geniş hat, 3.733 km'si normal, 273 km'sinin ise dar hat olduğunu belirtmiştir. Toplam demir yolu uzunluğu ise 4.130 km'dir (İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması", *Cumhuriyetin Harcı III: Modernitenin Altyapısı Oluşurken (2. Baskı)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, 274). Ünsal Yavuz ise "*Cumhuriyet Devri Demiryolu Politikasına Yaklaşım Biçimi*" adlı çalışmada Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923'te tümü yabancı sermaye ile döşenmiş 4.018 km demir yolu bulunduğundan bahsetmiştir. Osmanlı topraklarında bulunan bu demiryollarının %67,5'i Alman, %19,8'i Fransız, %12,7'si İngiliz şirketlerince inşa edilmiştir (Ünsal Yavuz, "Cumhuriyet Devri Demiryolu Politikasına Yaklaşım Biçimi", *IX. Türk Tarih Kongresi 21-25 Eylül 1981, Ankara: Bildiriler*, C. III, TTK Basımevi, Ankara 1986, 1641).

1923 Türkiye'si'nin Kuzey ve Doğu Anadolu'nun demir yolu ulaşımı açısından genel görünümü Orta Anadolu ile bir bağlantısının olmadığı şeklindedir. Demir yolları özellikle Batı ve Güney Anadolu'da döşenmiştir¹⁹²⁹.

Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye Cumhuriyeti'nde 1880'den 1930'a kadar dört ayrı bayındırlık programı hazırlanmıştır. Bunlardan üçüncüsü 1923 yılında ve Cumhuriyetin İlanı'ndan önce hazırlanmıştır. 1923 Umur-u Nafia Programı, aynı yıl bastırılarak Büyük Millet Meclisinde dağıtılmıştır. Bu programın birinci önceliği demir yollarına verilmiştir. Programda demir yolları için de üç ayrı öneri getirilmiştir. Bunun içerisinde de ikinci grupta daha önce inşa imtiyazı verilmiş olan ama o dönemde hala inşa edilmemiş demir yolları yer almıştır. Bu grupta yer alan dört imtiyazdan en önemlisi Chester imtiyazı diye bilinen Türk-Amerikan İnkişaf Şirketi'ne verilen Şarki Anadolu Demiryolları imtiyazıdır¹⁹³⁰.

Temelleri yeni atılmış devletin idari ve sosyal alandaki düzenlemeleri yanı sıra bayındırlık ve iktisadi alanda da bazı düzenlemeler yapılmasına ihtiyaç hissedilmiştir. Bu konuda ülkeyi yeniden imar etmek amacıyla 17 Şubat 1923'te İzmir'de İktisat Kongresi'nin toplanmasına karar verilmiştir¹⁹³¹. 17 Şubat – 4 Mart 1923 tarihleri arasında düzenlenmiş olan İzmir İktisat Kongresi'nde Gazi Mustafa Kemal Paşa, ulaştırma ile ilgili olarak; *“Türkiye’de ekonomi yaşamının büyük ölçüde gelişmesi ancak demir yolları ile olacaktır. Milletın mutluluğu, bağımsızlığı bu yollardan geçecektir. Cumhuriyet hükümetinin bu alandaki çok verimli çabaları ve ülkücü etkinlikleri övgüye değer. Burada önemli olan nokta, Türk Milletinin bu gerçeği bütün güçlüklerine rağmen anlaması ve onu benimsemesidir. Demir sanatını dünyaya yayan Türk, yurdunda savsaklanmış olan bu lüzumlu şeyi şüphesiz çağdaş uygarlığın bütün dünyada yükselttiği seviyeye ulaştıracaktır.”*¹⁹³² şeklinde yaptığı konuşmasıyla demir yolu inşası işine önem verileceğini aktarmıştır. Mustafa Kemal Paşa, kongreyi açış konuşmasında da *“Memleketimizi, bundan başka şimendiferler ile üzerinde otomobiller çalışır şoseler ile şebeke haline getirmek mecburiyetindeyiz. Çünkü garbın ve cihanın vesaiti bunlar oldukça, şimendiferler oldukça, bunlara karşı merkepler ve kağrı ile tabii yollar üzerinde*

¹⁹²⁹ Yavuz, “Cumhuriyet Devri Demiryolu Politikasına Yaklaşım Biçimi”, 1644.

¹⁹³⁰ İlhan Tekeli-Selim İlkin, 1923 Tarihli “Umur-u Nafia Programı”, (IX. Türk Tarih Kongresi'nde ayrı basım), TTK Basımevi, Ankara 1989, 222.

¹⁹³¹ Ayşe Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat – 4 Mart 1923)*, TTK Basımevi, Ankara 1989, 20.

¹⁹³² Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1991, 147.

müسابakaya çıkmanın imkânı yoktur” diyerek yine demir yollarının önemine değinmiştir¹⁹³³.

Mustafa Kemal Paşa’nın yukarıda izah edilen İzmir İktisat Kongresi’ndeki konuşmasından da anlaşılacağı üzere bilhassa Avrupa devletleriyle rekabet edilebilmesi için önemli şartlardan biri de demir yolları olduğunu dikkat çekmiştir. Bu doğrultuda Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun sahip olduğu zenginlikleri (maden, vs.) işletebilmek ve bunları batıya nakledebilmek için 1926’da harekete geçilmiştir. Keller (Fevzipaşa)-Malatya-Ergani-Diyarbakır demir yolu inşası hakkında 1/803 numaralı kanun tasarısı mecliste görüşülmüştür. Görüşmeler sırasında Ergani Mebusu Kazım Vehbi Bey, bu hattın inşa maksadının Ergani madenlerinden faydalanmak olduğunu söylemiştir. Ancak projede hattın geçtiği güzergâhlar arasında Elazığ’dan bahsedilmemesinden dolayı Elazığ mebusları hattın Elazığ’dan geçirilmesi teklifinde bulunmuşlardır¹⁹³⁴. Ancak bu teklif nazarı dikkate alınmamıştır¹⁹³⁵. Hattın Elazığ’dan geçirilmesinde ısrarcı olan Elazığ mebuslarının Başvekil İsmet Paşa’ya yaptıkları ziyaret neticesinde daha önce alınan kararda değişikliğe gidilmiştir. Başvekilin kabulü ile inşası kararlaştırılan Muş-Van ana hattının Elazığ’a kadar olan kısmının inşası buyurulmuş ve Fırat’tan itibaren başlayacak ray döşemesine hazırlanılması ve Ergani’ye gidecek yolla paralel bir şekilde bu kolun da yapılmasına karar verilmiştir¹⁹³⁶. Elazığ’a yapmış olduğu seyahat neticesinde Başvekil İsmet Paşa’ya çektiği telgrafında Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya Bey, hattın Elazığ’dan geçirilmesinde iktisadi, idari, siyasi ve hatta inşaat noktasından önemli fayda ve tasarruf olacağını, halkın ısrarının da bu merkezde olduğunu bildirmiştir¹⁹³⁷.

Demir yolları teşkilatı ve vazifelerine dair 23 Mayıs 1927’de TBMM’de çıkarılan kanuna göre; mevcut halde ve gelecekte inşa edilecek devlet demir yollarını ve bu demir yolların nihayet buldukları devlete ait limanları işletmek ve inşa etmek üzere Nafia Vekâletine bağlı ve şahsi hükümlere sahip Devlet Demiryolları ve Limanları Umum Müdürlüğü kurulmuştur¹⁹³⁸. İlgili müdürlüğü kuran 1042 sayılı kanun, 30 Mayıs 1929’da 1483 sayılı kanun ile değişikliğe uğramıştır. Bu değişiklik 63. maddelik kanun

¹⁹³³ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, C. 2, Ankara 1997, 115.

¹⁹³⁴ TBMM Z.C., 22.03.1926, D. 2, C. 23, İ. 75, 296-300.

¹⁹³⁵ TBMM Z.C., 22.03.1926, D. 2, C. 23, İ. 75, 300.

¹⁹³⁶ B.C.A., 30.10.0.0-147.48.10.

¹⁹³⁷ B.C.A., 30.10.0.0-12.73.24.

¹⁹³⁸ *Resmi Gazete*, 31 Mayıs 1927, S. 598, 2536-2542.

sadeleştirilerek 19 maddeye indirilmiştir. 27 maddesi kaldırılmış, geçici 3. maddesi de “*Anadolu-Bağdat demir yolları ve Haydarpaşa Liman ve Rıhtım Müdüriyeti Umumiyesinin teşkilat ve vezâifine dair olan 22 Nisan 1340 tarih ve 506 numaralı kanunun yedinci maddesi müstesna olmak üzere mevadî sairesi ahkâmı mülğadır*” şeklinde düzeltilmiştir¹⁹³⁹.

1925’de gerçekleştirilen ilk Ulusal Demiryolları Kongresini 2, 3, 4 ve 5.’sinin takip etmesi demir yolu atılımının temelindeki kararlı yaklaşımı açıkça ortaya koymuştur. Bu atılımın somut sonucu olarak 1929 yılında demir yolu yapımı 783 km’ye ulaşmıştır¹⁹⁴⁰. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı’nın Türkiye’yi de etkilemesiyle 1931 ve 1932 yıllarında demir yolu yapımı yavaşladığı gibi yeni demir yollarının yapımına da başlanamamıştır¹⁹⁴¹.

1 Nisan 1933’te 2135 numaralı Elazığ şube hattının inşasına dair kanun ile Fevzipaşa-Ergani hattı üzerinde bulunan bir noktadan başlayarak Elazığ’da bitmek ve bir sene zarfında tamamlanmak üzere 600.000 lira ödenek ayrılmıştır¹⁹⁴². Demir yolunun yapımı sırasında yaşanan ekonomik sıkıntılardan dolayı hükümetin aldığı tedbirler ile kaynak oluşturulabilmiştir. 12 Nisan 1934’te çıkarılmış 2405 numaralı kanun olan “*Fevzipaşa-Diyarbakır Hattı İnşaatının İkmali Hakkında Kanun*” ile hattın Diyarbakır istasyonunda gereken tesisatının yapılması için 4 milyon liranın daha harcanmasına karar verilmiştir¹⁹⁴³. Diğer taraftan Elazığ hattında¹⁹⁴⁴ da çalışmalar hummalı bir şekilde sürdürülmüştür. Nafia Vekili Ali Bey, 10 Ağustos 1934’te Elazığ hattının açılış töreninde demir yolu politikası hakkında izahat vermiştir. Bu konuşmasında tek tek tüm şehirlere erişmekte olduklarını, yakında yabancı ülkelere de varabileceklerini vurgulayarak yapılmakta olan çalışmaların önemini anlamak için geçmişe bakmanın yeterli olacağından bahsetmiştir¹⁹⁴⁵.

¹⁹³⁹ Resmi Gazete, 4 Haziran 1929, S. 1207, 7443-7445.

¹⁹⁴⁰ Güngör Evren, “Cumhuriyet Döneminde Ulaştırma”, *Türkiye Mühendislik Haberleri*, S. 442-443, 2006/2-3, 64-65.

¹⁹⁴¹ Metin Kopar, *Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1927-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009, 31.

¹⁹⁴² Resmi Gazete, 4 Nisan 1933, S. 2370, 2352.

¹⁹⁴³ TBMM Kavanin Mecmuası, IV/13,167.

¹⁹⁴⁴ Bahsi geçen hat, Yolçatı-Elazığ Hattı olup yabancı bir şirket (İsveç-Danimarka Grubu) tarafından inşa edilmiştir (Tekeli, *Cumhuriyet’in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması*, 290);

¹⁹⁴⁵ Mine Polat, *Erken Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Pratiklerinin Nafia Mecmuası Üzerinden İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon 2016, 14. Türkiye’deki demiryolların inşası sırasında istihdam edilen yabancı uzmanlar hakkında geniş

Cumhuriyet hükümetlerinin demir yolu inşasındaki politikalarından biri de sınırlara kadar ulaşmak ve çevre ülkelerle daha sıkı bir ticari bağlantı kurabilmektir. Bunun bir örneği olan Fevzipaşa-Diyarbakır demir yolu hattı 1935'te Diyarbakır'a ulaşmış ancak ekonomik sıkıntılardan dolayı demir yolu ağının sınırla bağlantısı sağlanamamıştır. Nafia Vekâletinin 29 Ocak 1937 tarih ve 1223/1180 sayılı tezkeresiyle sunmuş olduğu teklif, Maliye Vekâletinin 8 Nisan 1937 tarih ve 11179/1322 sayılı mütalaası üzerine İcra Vekilleri Heyeti, 12 Nisan 1937'de bunu kabul etmiştir. İlgili konu hakkında Reis-i Cumhur M. Kemal Atatürk imzasıyla 2/6371 karar sayılı bir kararname çıkarılmıştır. Kararnameye göre; Irak sınırına ulaştırılması kararlaştırılan Fevzipaşa-Diyarbakır hattının Diyarbakır-Siirt-Cizre ve Siirt-Van Gölü istikametine doğru ilk parti olarak Diyarbakır'dan itibaren 65 km'lik kısmın etüdü düşünülmüştür. Bunun için de cari sene bütçesine konulan 20.000 liralık tahsisatın yarısını geçmemek üzere Muhasebe-i Umumiye Kanunu'nun 50. maddesine göre bir sonraki yıla geçici mukavele akdine izin verilmiştir¹⁹⁴⁶.

İcra Vekilleri Heyetinin 14 Haziran 1937 tarihli kararıyla 3262 sayılı kanun çıkarılmıştır. Bu kanuna göre, demiryollarının Diyarbakır istasyonundan itibaren Irak ve İran sınırlarına kadar uzatılması ve Van Gölü sahilinde demiryollarına gerekli tesisatın yapılması için toplamda 50 milyon liranın harcanması kararlaştırılmıştır¹⁹⁴⁷. Van Gölü sahilindeki güzergâh önceleri Tatvan sahilinden geçerek Van'a aktarılacak şekilde düşünülmüştür. Bitlis-Tatvan-Van hattının seçilmesindeki sebep, hem 171 km'sinin Irak sınırına yapılacak olan hat ile ortak, hem de İran sınırına en yakın güzergâh olmasıydı. Ancak daha sonradan yapılan etüt çalışmaları neticesinde Diyarbakır-Irak sınır hattının 171. km'sinden ayrılarak Bitlis üzerinden Van Gölü kenarına kadar olan bölümde 21 km'ye varan 95 tane tünelin, 40-50 m. yüksekliğinde 6 tane viyadüğün ve 4 tane büyük köprü'nün inşası gerekmiştir. Kışları çığ düşme tehlikesinin bulunması, yolun eğiminin %0.25 olması hattın taşıma gücünü çok düşürmesi ve bundan dolayı işletme masrafının da artmasından Elazığ-Palu-Muş-Tatvan güzergâhı tercih edilmiştir¹⁹⁴⁸.

bilgi için bkz. (Seyfi Yıldırım, "Türkiye Demiryollarında İstihdam Edilen Yabancı Uzmanlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 23(67), Mart-Temmuz-Kasım 2007).

¹⁹⁴⁶ B.C.A., 30.18.1.2-73.29.6.

¹⁹⁴⁷ *Resmi Gazete*, 24 Haziran 1937, S. 3639, 8381-8382.

¹⁹⁴⁸ İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Dönemi Demiryolları (1923-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2001, 106-107.

8 Ekim 1938 tarihi itibarıyla İran ve Irak sınırlarına uzatılma faaliyetleri sürdürülen Diyarbakır-Cizre, Diyarbakır-İran hatları üzerinde inşaat faaliyetlerine devam edilmiştir. Hat, Diyarbakır'ın 9 km ilerisinde Dicle Nehri'nin sol sahilini takip etmiştir. 70 km'ye kadar yapılan kısım Sinan köyü civarında Dicle Nehri'nin kollarından Batman Çayı'nı geçerek 105. km'ye kadar doğu ile kuzey istikameti arasında ilerlemiştir. Meseriç köyü civarına varan hat, oradan ikiye ayrılıp, hatlardan birisi İran hattı için kuzeye, diğeri Irak hattı için güneye ayrılacak şekilde planlanmıştır. Burada zemin demir yolu inşaatına çok elverişli ve boydan boya Dicle Vadisi'ni takip eden istikamete göre ortalama bir hesaplama 5 milyon lira kadar daha ucuza mal olacaktı. Diyarbakır-İran hattı keşiflere göre 520 km olacak şekilde düşünülmüştür. Elazığ'dan başlayarak Murat Suyu Vadisi'ni takip eden diğeri bir hat üzerinde de incelemeler yapılmıştır. Ancak ilk hat inşaatına daha uygun görüldüğünden burası tercih edilmiştir. Hattın Tatvan'dan sonra Van Gölü'nün güneyinde dolaşan ve Van'dan geçerek Kotur'a giden güzergâhın uzunluğu 11 km'dir ki, bu kısımda hafif meyiller vardır. Genel olarak yapılan ölçümler neticesinde Diyarbakır'dan başlayarak Irak, İran sınırlarına varacak hatların uzunluğu yaklaşık olarak 911 km kadardır. Bunlara tahmini olarak harcanması düşünülen para ise 51 milyon liradır¹⁹⁴⁹.

Doğu Anadolu Bölgesi'ne yapmış olduğu inceleme gezisindeki gözlemlediklerini rapor halinde 1936'da Başbakanlığa sunan Celal Bayar, Diyarbakır-Tatvan hattında yapılacak olan nakliyatla Diyarbakır'dan Bitlis ve Van çevresine kadar olan kısımların nakliyatının temin edileceğinden bahsetmiştir. Bu kısımda Tatvan'dan itibaren Van Gölü İşletme İdaresi ile İstanbul'dan veya Mersin'den Diyarbakır'a kadar demiryolları ile yapılacak olan taşımaların burada da İstanbul veya Mersin'e alınacak bir malın Van'a kadar tek tarife ile sevk imkânı temin edilmiş olacağını yazmıştır¹⁹⁵⁰.

Diyarbakır-İrak ve İran hattının 16 Kasım 1937 tarihli temel atma töreninde M. Kemal Atatürk'ün yanı sıra Başvekil Celal Bayar, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Ali Çetinkaya ve Abidin Özmen de bulunmuşlardır¹⁹⁵¹.

Bir ucu Diyarbakır'dan başlayıp diğeri ucu Van'dan geçerek İran'a varacak olan İran demir yolunda 100 km'lik 4 kısmın ihalesi yapılmamış ise de bu kısmın bir müteahhide yakın bir zamanda verilmesi planlanmıştır. Hattın toprak tesviyesi

¹⁹⁴⁹ Yurd Yolu, 8 Ekim 1938, 76.

¹⁹⁵⁰ Bayar, *Şark Raporu*, 114.

¹⁹⁵¹ *Aydın Tarihi*, 16.11.1937, S. 48, 73-75.

Diyarbakır'dan Batman suyuna kadar gelmiştir ki bu arada önemli köprü ve menfezler ve bilhassa Dicle Köprüsü pek önemli inşaatı gerektirmiş ve Kuruçay ile Anbar Suyunda da önemli sondajlar yapılmıştır¹⁹⁵².

Tablo 4.8. 1924-1938 Yılları Arasında Türkiye Geneline Demir Yolları ve Tesislerine Tahsis Edilen Bütçe ve Yapılan Yol Uzunluğunu Gösteren Çizelge¹⁹⁵³

Yıl	Bütçe tahsisatı (TL)	Ray döşemesi yapılp işletmeye devredilen yol uzunluğu (km)
1924	8.700.000	203
1925	20.300.000	48
1926	14.900.000	262
1927	28.400.000	82
1928	49.200.000	188
1929	39.900.000	449
1930	41.900.000	160
1931	21.567.242	298
1932	6.979.558	265
1933	4.100.000	58
1934	4.448.774	387
1935	6.351.500	306
1936	10.658.393	144
1937	12.780.636	126
1938	18.730.936	213
Toplam	288.917.039	3.189

Yukarıdaki tablo incelendiğinde 1924'ten 1932 yılına kadar demir yolu inşası için tahsis edilen bütçede hayli dalgalanmalar yaşanmışken, 1932'den itibaren bu durum istikrarlı bir hal almıştır. Ancak bazı yıllarda yüksek bütçe ayrıldığı halde daha az demir yolu döşenmişken, bazı yıllarda da az bütçe ile daha fazla demir yolu döşenmiştir. Bu durumu son dönemlerde kullanılan modern yöntemlerin yanı sıra arazi şartlarının da etkilediği söylenebilir.

7 Mart 1939 tarihli Son Posta gazetesinde trenin Bitlis vilayet sınırlarına gelmesiyle birlikte temelleri atılan fabrikaların pek kısa bir zamanda faaliyete başlayacakları, hem doğuda sanayileşme faaliyetlerinin ilk hareket merkezi olacağı şeklinde temennilerde

¹⁹⁵² Yurd Yolu, 21 Temmuz 1938, S. 17, 1.

¹⁹⁵³ B.C.A., 30.1.0.0-74.471.12: 1.

bulunulmuştur¹⁹⁵⁴. Bu arada 1936-1940 döneminde Doğu Anadolu’da toplam 622 km’lik demir yolu yapılmıştır. Yolçatı-Maden, Maden-Diyarbakır, Malatya-Yazıhan, Yazıhan-Hekimhan, Hekimhan-Çetinkaya, Çetinkaya-Divriği, Divriği-Ilıç, Ilıç-Kemah, Kemah-Erzincan, Erzincan-Aşkale, Aşkale-Erzurum, Diyarbakır-Bismil demir yolu hatları bu dönemde yapılmıştır¹⁹⁵⁵. 23 Ağustos 1939’da Diyarbakır-Cizre hattı üzerindeki Dicle Köprüsü’nün açılış töreninde konuşan Umûmî Müfettiş Abidin Özmen söylediği bir nutukta; o gün ebedi ve milli şeflerin büyük eserlerini açtıklarını, yarın Tatvan’da, öbür gün Kotur Boğazı’nda buna benzer birçok eserin açılış törenlerini yapacağını söyleyerek faaliyetlerin büyük bir hızla devam ettiğini vurgulamıştır¹⁹⁵⁶. Yine müfettişlik bölgesindeki imar faaliyetlerinden bahsederken tren hattının Diyarbakır’dan doğu bölgesine doğru uzanmakta olduğu, hattın Siirt’te 15 km mesafedeki istasyona kadar olan yedinci kısmının ihale edilmiş olduğunu, Bitlis’e doğru sekizinci kısım üzerinde de etüt çalışmalarının yapılmakta olduğunu aktarmıştır¹⁹⁵⁷.

Türkiye-İran demir yolu hattının 1940 yılı ilk ayındaki vaziyeti şöyledir; Diyarbakır’dan İran ve Irak istikametinde yapılmakta olan demiryolları hükümetin almış olduğu tedbirlerle hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Hat üzerindeki mevcut köprülerin de inşaatı ilerletilmiştir. İran’a gidecek olan yolun Diyarbakır’dan gelecek olan hattan, Diyarbakır’dan gelen hattın Garzan’ın güneyinde Mistic köyü civarında bulunan iltisak istasyonundan ayrılarak Diyarbakır’dan İran sınırına kadar uzunluğu yaklaşık olarak 520 km’yi bulmuştur. Hattın Mistiç’ten itibaren Ziyaret, Duhan, Bitlis, Tatvan, Van Gölü’nün güneyinden geçerek Gevaş üzerinden Van’a ve buradan Erçek düzlüğü, Memedik Boğazı, Karkalı yolunu takiben Kotur deresine ulaşarak İran toprağına girmesi planlanmıştır. Tatvan’dan Van Gölü’nün güney yolu ile Kotur’a kadar demir yolu uzunluğu yaklaşık olarak 143 km’dir¹⁹⁵⁸.

¹⁹⁵⁴ *Son Posta*, 7 Mart 1939, 5.

¹⁹⁵⁵ Kopar, *Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Harcamaları*, 37.

¹⁹⁵⁶ *Ayın Tarihi*, 1-31 Ağustos 1939, S. 69, 44-45.

¹⁹⁵⁷ *Cumhuriyet*, 14 Ekim 1939, 2.

¹⁹⁵⁸ *Yurd Yolu*, 15 Ocak 1940, S. 315, 1.

Tablo 4.9. Diyarbakır-Kurtalan Demir Yolunun İhale Bedelini Gösteren Çizelge¹⁹⁵⁹

İnşaatın bölümleri	Bölümün uzunluğu (km)	Tahmini bedel	Yapılan indirim	İhale bedeli
1	20	800.000	% 11.11	711.120
2	22	650.000	% 18.26	531.310
3	18	75.000	% 11.15	666.375
4	25	1.150.000	% 15.60	970.000
5	21	1.400.000	% 30.00	980.000
6	25	1.800.000	% 13.11	1.564.000
7	28	2.270.000	% 17.50	1.872.000

Ancak hattın Bitlis'ten geçmeyeceği Mart 1940'ta belirmeye başlamıştır. Yurd Yolu gazetesinin haberine göre doğruluğu henüz tespit edilemeyen bir bilgiye göre; İran hattının Bitlis'in içinden geçerek Tuğ'a uzanan inşa projesinden vazgeçilerek hattın Elazığ-Palu üzerinden Tuğ'a doğru inşasına karar verildiği ifade edilmiştir¹⁹⁶⁰. Bu arada 9 Şubat 1940'ta toplanıp, 11 Mart 1940'ta dağılan umumi meclis, vilayetin yeni yıl bütçesini yapmıştır. Bütçeye göre gelir kısmı 117,935 lira, masraf kısmı da buna göre tespit edilmiştir. Yeni bütçe hazırlanırken 1939 mali yılının hakiki tahsilatı dikkate alınmıştır. Bütçe fevkalade (olağanüstü) ve adi (basit) olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Tablo 4.10. 1940 Yılı Bitlis'in Fevkalade ve Adi Bütçelerini Gösteren Çizelge¹⁹⁶¹

Fevkalade bütçe	
3.000 lira	Nakdi Yol ve köprü
16.848 lira	Bedeni mükellefiyet (Yol ve köprü)
7.912 lira	Hususi muhasebenin akaratının inşa ve masrafı
2.800 lira	Otomobil mubayaası
649 lira	Hastaneye getirilecek su yolu masrafı
Adi bütçe	
28.390 lira	Hususi İdare
4.967 lira	Nafia
30.814 lira	Maarif
1.145 lira	Ziraat, Baytar
10.048 lira	Sıhhat
11.362 lira	Müşterek masraflar ¹⁹⁶²

¹⁹⁵⁹ As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)*, 124.

¹⁹⁶⁰ Yurd Yolu, 20 Mart 1940, S. 341, 1.

¹⁹⁶¹ Yurd Yolu, 27 Mart 1940, S. 343, 2.

¹⁹⁶² Vilayet bütçesine bağlı kadro geçen yıl ile aynı kalmıştır. Müşterek masraflar arasında Halkevine yardım olarak 1.100 lira. Adilcevaz Halkevine 150 lira, Ahlat Halkevine 150 lira, Hizan Halkodasına 150

Yukarıdaki tabloya göre fevkalade bütçeye 31.209 lira, adi bütçeye ise 86.726 lira ayrılmıştır. Yine fevkalade bütçenin büyük bir kısmı yol ve köprü yapımına ayrılmışken adi bütçenin büyük bir kısmı da maarife ayrılmıştır.

Bahar mevsiminin gelmesiyle faaliyetlere yeniden hız verilmiştir. Diyarbakır-İran ve Irak arasındaki demir yolu hattındaki köprülerden Batman Köprüsü üzerinde ve diğer köprülerde faaliyetlere yeniden başlanmıştır¹⁹⁶³. Bu dönemde yapılacak demiryollarının güzergâh tespitinde özellikle bazı bölgeler için kararsızlık göze çarpmaktadır. Fevzipaşa-Diyarbakır hattının Irak ve İran sınırlarına doğru yapılacak olan İran kısmının güzergâhı önce Diyarbakır-Kurtalan-Tatvan-Van şeklinde iken TBMM'nin 6 Mayıs 1940 tarihli oturumunda bu projeden vazgeçilmiştir. Nedeni ise; bu hattın planlanandan daha fazla maliyete çıkmasıdır. Bundan dolayı Kurtalan mevkiinde bu güzergâhtan vazgeçilerek eski proje gereğince Diyarbakır'dan şu veya bu istikametle Van'a ve İran'a gitmektense Irak ve İran hattının ortak olacağı söylenmiştir. Bu hususta yapılan müzakereler neticesinde Diyarbakır istasyonundan başlayarak Irak sınırına ve Elazığ istasyonundan itibaren İran sınırına kadar demiryollarının döşenmesi hususunda karara varılmıştır. Ayrıca, Elazığ-İran sınır hattının bir noktasından başlayarak Bitlis'te son bulmak üzere bir şube hattı inşası ve demir yolunun Van Gölü sahilinde nihayet bulunduğu nokta ile Van arasında gerekli görülecek yerlerde yanaşma iskeleleri vücuda getirilmesi planlanmıştır. Feribot yaptırılması için de 50 milyon liranın sarfına ve bu işler hakkında gelecek yıllara geçici taahhütlere girişmeye Nafia Vekili'nin yetkili olduğu konusunda mutabakata varılmıştır¹⁹⁶⁴. Bu suretle 24 Nisan 1937 tarihli ve 2262 nolu kanunun 1. maddesi bu maksatla değişikliğe uğramıştır. Elazığ-Tuğ hattının da 4 senede tamamlanması planlanmıştır¹⁹⁶⁵. Esas projeye giren Elazığ-Muş-Tatvan yolu etütlerini yapmak için İsviçreli Berret, beraberinde Fen Memuru Ahmet Naci ve İbrahim Beyler olduğu halde 1 Haziran 1940'ta Muş'a gelmişlerdir. Elazığ'dan itibaren Murat Vadisi'ni takiben Altınova'ya çıkacak olan hattın ovanın batı nihayetinde bulunan Kızılağaç ve ikinci Azapkur, Acmanukaltından Kışlakom, Çiriş köyleri arasından Muş'a 4 km mesafedeki bir noktaya varması planlanmıştır. Burada bir istasyon kurulduktan sonra Sapma, Arınç

lira, bölge beden terbiyesine 1625 lira, Pasif korunmaya 200 lira, telefon için köy sandıklarına yardım olarak 200 lira konmuştur (*Yurd Yolu*, 27 Mart 1940, S. 343, 2).

¹⁹⁶³ *Yurd Yolu*, 15 Nisan 1940, S. 358, 2.

¹⁹⁶⁴ TBMM Z.C., 06.05.1940, D. 6, C. 11, İ. 1, 8-18.

¹⁹⁶⁵ *Yurd Yolu*, 9 Mayıs 1940, S. 376, 1.

Köyleri üzerinden geçerek ovanın doğu nihayetinde bulunan Tatvan'a uzayacak ve bu suretle Van Gölü ile bağlantı sağlanmış olacaktır. Elazığ'dan Tatvan'a kadar uzayacak olan bu hatta tünel yalnız Bitlis'in Morh Köyü altındaki meşelikte arazinin ovaya nazaran birkaç derece meyilli bulunması yüzünden küçük bir tünel yapılması planlanmıştır¹⁹⁶⁶. Son Posta gazetesinin 10 Ekim 1940 tarihli sayısına göre Elazığ-İran demir yolunun Elazığ ile Palu arasındaki 70 km'lik kısmı ihale edilmiştir. Bu kısım için 5 milyon liranın sarf edilmesi planlanmıştır. Aynı hat üzerindeki Van Gölü kenarında Tuğ mevkiine kadar olan 330 km'lik kısmın etütleri de tamamlanmıştır¹⁹⁶⁷. Elazığ'dan Çapakçur ve Muş istikametiyle İran'a gidecek olan bu demir yolunun ilk kısmının inşaatı ihale olunmak üzere hazırlanmış olup bu inşaatın masrafının ise 5 milyon liraya mal olacağı düşünülmüştür¹⁹⁶⁸. Böylece yeni hattın eskiye göre 5 milyon kadar bir maliyet fazlalığı da ortaya çıkmıştır. Hattın yapımı için ayrılan 50 milyon liralık ödeneği karşılayamayan Hükümet, Mayıs 1941'de yıllık faiz ve ikramiye tutarı %7 olan bir borçlanmaya gitmiş, 35 milyon liralık tahvil piyasaya sürmüştür¹⁹⁶⁹. 2 Haziran 1941'de kabul edilen 4057 numaralı kanunla Irak ve İran sınırlarına kadar yapılacak demiryollarının inşasına tahsis edilmek, senelik faiz ve ikramiye tutarı %7 olmak, itibari kıymeti her sene 15 milyon lirayı geçmemek ve yirmişer senede itfa edilmek şartıyla 35 milyon liralık borçlanmaya izin verilmiştir¹⁹⁷⁰.

Yukarıda da değinildiği gibi Cumhuriyet hükümetleri ülkenin her köşesine demiryollarını döşemek ve kırsal kesimlerin merkez ile bağlantısını sağlamak gerekliliğini şiar edindiğinden lüzumlu planları yapmıştır. Ancak gerek teknik bilgi ve malzeme yetersizliği, gerekse gerçekleştirilmesi planlanan projenin oldukça pahalıya mal olması sermaye gereksinimini ortaya çıkarmıştır. O yüzden savaştan yorgun çıkmış ve kalkınması için zorunlu hamleler yapması gereken bir ülke için ulusal çıkarlara ters düşmemek kaydı ile yabancı sermayenin ülkeye daveti idareciler tarafından benimsenmiştir. Bundan ötürü Amerikan Chester Grubu'na, Doğu Anadolu'da demir yolu yapma hakkı verilmiştir. İlk defa 1908'de girişimler sonucunda Chester Grubu ile Türk Hükümeti arasında mutabakat sağlandı ve protokol imzalandı. Ancak Doğu'da

¹⁹⁶⁶ *Son Posta*, 1 Haziran 1940, 6.

¹⁹⁶⁷ *Son Posta*, 10 Ekim 1940, 3.

¹⁹⁶⁸ *Yurd Yolu*, 18 Ekim 1940, S. 508, 1.

¹⁹⁶⁹ TBMM Z.C., 21.05.1941, D. 7, C. 18, B. 54, 116-117.

¹⁹⁷⁰ TBMM Z.C., 02.06.1941, D. 6, C. 19, B. 61, 3.

yapılacak demir yolunun Ruslar ile Ermeniler açısından sebep olacağı olası olumsuzluklar endişeye yol açtığından onaylanmamıştır. Projenin ikinci defa gündeme gelişi ise Milli Mücadele Dönemi'nden sonra olmuşsa da bunda da bir sonuç alınmamıştır¹⁹⁷¹. Bunun yanında devletin kendi imkânlarıyla yaptırdığı demir yolu 1925 yılında 201 km iken 1940 yılında 3.186 km'ye ulaşmıştır. Demir yoluna harcanan para ise, 8.700.000 Türk lirasından 383.807.076 Türk lirasına ulaşmıştır¹⁹⁷².

Eylül 1941 itibariyle Elazığ'dan itibaren Çapakçur'a kadar 130 km'lik kısım üzerindeki çalışmalar devam etmiştir. Çapakçur'dan Muş'a kadar 100 km'lik kısmın da ihalesine yakın bir zamanda başlanacağı belirtilmiştir¹⁹⁷³.

Diyarbakır'dan Irak sınırına kadar uzanacak olan demir yolunun Batman'a kadar olan kısmı 28 Haziran 1943'te Nafia Vekili Sırrı Day'ın katıldığı bir törenle açılmıştır¹⁹⁷⁴. TBMM'nin 18 Temmuz 1944 tarihli oturumunda Irak ve İran sınırlarına kadar yapılacak demir yollarının inşası için borçlanma sözleşmesine dair olan 4057 numaralı kanunun 1. maddesi ile verilen borçlanma yetkisi 85 milyon liraya çıkarılmıştır¹⁹⁷⁵. Elazığ'dan Van'a kadar yapılmakta olan demir yolunun Elazığ'dan itibaren 70. km'ye kadar olan kısmına 19 Kasım 1944'te ray döşenmeye başlanmıştır¹⁹⁷⁶. Hasip Aytuna'nın yukarıda da bahsi geçen raporu doğrultusunda, Elazığ'dan Muş'a doğru ilerleyen demir yolu henüz bu dönemde de bitmemiştir¹⁹⁷⁷. Diğer taraftan yapım işlerinin hız kazanması ile hattın Kurtalan'a kadar olan kısmı bitirilmiş ve 159 km uzunluğundaki Diyarbakır-Kurtalan arasındaki ilk tren seferi 28 Ekim 1944'te gerçekleşmiştir¹⁹⁷⁸. Ancak 1945 yılında yeniden bir yavaşlamanın olduğu görülmektedir. 1945 yılı bütçe görüşmelerinde Elazığ'dan devam edip üzerinde çalışılan kısmın yaklaşık 134 km olduğu, bunun Palu'ya kadar olan 70 km'lik kısmının tamamen bitmiş olduğu, 18 km'lik kısmın üzerine ray

¹⁹⁷¹ As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)*, 78-80.

¹⁹⁷² Yavuz, "Cumhuriyet Devri Demiryolu Politikasına Yaklaşım Biçimi", 1644-1647.

¹⁹⁷³ *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1941, 3.

¹⁹⁷⁴ *Ayın Tarihi*, 28.06.1943, S. 115, 53.

¹⁹⁷⁵ TBMM Z.C., 18.07.1944, D. 7, C. 12, B. 86, 108. Bu dış borçlanmanın yanı sıra 1933'ten 1946'ya kadar demiryollarında harcanmak üzere toplam 102 milyon liralık iç borçlanmaya gidilmiştir (İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Dönemi Demiryolu İnşaatlarının Mali Kaynakları ve İlk İç Borçlanmalar 1923-1950*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 15, 44, Temmuz 1999, 617).

¹⁹⁷⁶ *Ayın Tarihi*, 19.11.1944, S. 132, 10.

¹⁹⁷⁷ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 42.

¹⁹⁷⁸ *Ayın Tarihi*, 28.10.1944, S. 131, 4.

döşendiği, ancak geriye kalan 52 km'nin ray olmadığı için bekletildiğinden bahsedilmiştir¹⁹⁷⁹.

Anadolu'nun dört bir yanının demir ağlarla örülmesi projesinde yer alabilmek için şüphesiz birçok şehirdeki yöneticiler yarış içerisinde olmuşlardır. Bu hususta Kasım 1945'te Cumhurbaşkanlığına Bitlis Halkevi Başkanı Ziya Selçuk, CHP İl Başkanı Arif Özdemir, Belediye Başkanı Suphi Menteş ve Ticaret Odası Başkanı Nezir Özel tarafından bir telgraf gönderilmiştir. İlgili telgraf ile gerek Bitlis'in ve gerekse yolları Bitlis'ten geçen komşu illerin kalkınmasında büyük paya sahip olacak Kurtalan-Bitlis demir yolu hattının Bitlis'ten geçirilmesinin halkın büyük refah ve saadetine vesile olacağı vurgulanmıştır¹⁹⁸⁰.

14 Ocak 1946'da Elazığ-Van hattının 41-94. km'leri arasındaki 417.756,33 lira keşif bedelli ray döşeme işi emaneten yaptırılmak istenmiştir. Bayındırlık Bakanlığının 10 Kasım 1945 tarihli ve 8557 sayılı yazısı ve Maliye Bakanlığının 27 Aralık 1945 tarihli ve 112235-8/1727 sayılı mütalaası üzerine 2490 Sayılı Kanun'un 50. maddesinin "E" fıkrasına göre İcra Vekilleri Heyetince emaneten yaptırılmasına karar verilmiştir¹⁹⁸¹. 1944 yılında verilen ek ödeneğin yetmemesi üzerine de 11 Haziran 1947'de çıkarılan 5075 numaralı kanun ile demiryolları inşaatı için 2 Ağustos 1944 tarihli ve 4643 sayılı kanunun 1. maddesiyle ek olarak verilmiş olan 40 milyon liralık gelecek yıllara geçici yüklenmelere girişilme yetkisi 160 milyon liraya çıkarılmıştır¹⁹⁸².

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na fiilen girmemiş olmasına karşın savaşın ağır ekonomik yükünü hissetmiştir. Yurt içinde beş yıllık sanayi programı henüz bitmiş, buna rağmen sanayileşmede istenilen seviyeye gelinebilmiştir. Demir yolu güneyde Malatya-Elazığ-Diyarbakır'a ulaşmış, kuzeyde de Sivas-Erzincan'a varmıştı. Bu şekilde Cumhuriyetin ilk dönemlerinden itibaren uygulanan etkin demir yolu ulaşımı politikası kısmen başarıya ulaşmış, fakat kara yolu ulaşımı gelişmemiştir¹⁹⁸³. Elazığ-Palu arasındaki demir yolu hattı İkinci Dünya Savaşı nedeniyle normal vakitlere göre daha pahalıya mal olmuştur. Irak ve İran hatları için verilen 50 milyon liralık ödeneğin 41 milyon lirası 1944 yılına kadar harcanmıştır. Nihayet savaşın bitmesi neticesinde yavaş

¹⁹⁷⁹ TBMM Z.C., 24.05.1945, D. 7, C. 17, B. 61, 354.

¹⁹⁸⁰ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 2/12-36.

¹⁹⁸¹ B.C.A., 30.18.1.2-109.80.10.

¹⁹⁸² TBMM Kavanin Mecmuası, C. 29, 710.

¹⁹⁸³ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2004, 404.

yavaş hayat normale dönmüş ve gerekli malzemenin sağlanması ile inşaatı tamamlanan 70 km'lik Elazığ-Palu demir yolu 1 Temmuz 1946 yılında işletmeye açılmıştır¹⁹⁸⁴.

1946 yılı sonuna kadar Elazığ-Van hattı için demir yolu malzemesi ile birlikte 59,7 milyon lira sarf edilmiştir¹⁹⁸⁵. 1948'de de Elazığ-Tatvan demir yolu hattı için 75 milyon lira tutarında harcama yapılmıştır¹⁹⁸⁶. Diyarbakır-Irak ve İran hattının Diyarbakır'dan Kurtalan'a kadar olan kısmı 1947 yılı Haziran ayı itibariyle bitmiş ve işletmeye açılmıştır. Diyarbakır-Kurtalan arası 159 km olup bir kısmın inşaatı 17 milyon liraya tamamlanmıştır. 1940 yılındaki 3813 sayılı kanun hükümlerine göre Elazığ-Van demir yolunun İran sınırına kadar götürülmesi, Bitlis'te sona erecek bir şube hattının inşası, demir yolunun Van Gölü kenarında sona erdiği nokta ile Van iskelesi arasında lüzum görülecek yerlerde yanaşma iskeleleri yapılması ve vagonların Van Gölü'nden geçirilmesi için feribot tesisine ihtiyaç duyulmuştur. Bu vesileyle tasarı ile daha önceden arttırılan 40 milyon liralık yetkiye 120 milyon liranın eklenmesi de sağlanmış oldu¹⁹⁸⁷.

Bitlis Milletvekilleri Bülent Osma ve Muhtar Ertan Beylerin Bitlis ve çevresinde yaptığı incelemeler neticesinde şehrin o zamanki durumunu izah etmek ve gelişmeyi sağlayabilmek amacıyla alınabilecek tedbirleri 10 Haziran 1947'de farklı bakanlıklara yazmışlardır. Bayındırlık Bakanlığını ilgilendiren mesele şöyle idi; trenin son istasyonu olan Kurtalan'dan Bitlis'e kadar olan kısımdan Kurtalan-Haydar Köprüsü kısmı makadam şose olarak yapılmıştır. Ancak yolun bozulmaması için daimi bir bakım ve tamire ihtiyaç duyulmuştur. Haydar Köprüsü-Destomi arasındaki kısmın makadam olarak yapılmasına başlanmış ise de keşiften fazla toprak içi çıkması, mevsimin ilerlemesi ve tahsisat olmaması yüzünden o yıl blokaj ile yetinilmiştir. Bu arada milletvekilleri Destomi'den Bitlis'e ve Bitlis'ten göl kenarı olan Tatvan'a kadar yapılacak yolun en kısa süre içerisinde programlanması hususunda da temennilerde bulunmuşlardır¹⁹⁸⁸. Diğer taraftan 1924-1933 yılları arasında 155.910.000 Türk lirası ödenerek 1.664 km demir yolu hattı yabancı şirketlerden satın alınmıştır. 10 yıl içinde 357 milyon Türk lirası

¹⁹⁸⁴ Yıldırım, *Cumhuriyet Dönemi Demiryolları (1923-1950)*, 109-110.

¹⁹⁸⁵ TBMM Z.C., 18.12.1946, D. 8, C. 3, B. 18, 201.

¹⁹⁸⁶ Kopar, *Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları*, 163.

¹⁹⁸⁷ TBMM Z.C., 06.06.1947, D. 8, C. 6, B. 69, 48-50.

¹⁹⁸⁸ B.C.A., 490.1.0.0-627.64.1: 18.

demiryollarına ayrılmış ve bunun 201 milyonu yapımı, 155,9 milyonu yabancı şirketlerin elindeki hatların alımı için kullanılmıştır¹⁹⁸⁹.

1934 yılında demiryollarında yaşanan gelişmelerden biri de yabancı şirketlerden satın almalarla demiryollarında millileştirme çalışmalarına hız verilmesidir¹⁹⁹⁰. Cumhuriyet kurulduğunda demiryollarının hemen hemen yarısından fazlası yabancı şirketlere ait olup onlar tarafından işletilmiştir. İlk dönemlerde yabancılara ait demiryolları 2.353 km iken 1935'te yabancı şirketlere kalan demir yolu uzunluğu 815 km'ye, 1940'ta da 434 km'ye düşmüştür¹⁹⁹¹. 1945-1950 döneminde Türkiye genelinde demiryollarındaki genel politikaya bakıldığında millileştirmenin hızla devam ettiği görülmüştür. Yabancıların elinde kalan 405 km'lik demir yolunun DDY'ye katılarak ayrıcalıkların tasfiye edilmesi 1948'de gerçekleşmiş, ilave raylar da döşenmiştir. 1945 yılı sonunda 7.515 km uzunluğunda olan demir yolu uzunluğu, 1950'de 7.671 km'yi bulmuştur¹⁹⁹².

Tablo 4.11. 1939-1950 Yılları Arasında Türkiye Genelinde Demiryolları ve Tesislerine Tahsis Edilen Bütçe ve Yapılan Yol Uzunluğunu Gösteren Çizelge¹⁹⁹³

Yıl	Bütçe tahsisatı (TL)	Ray döşemesi yapıp işletmeye devredilen yol uzunluğu (km)
1939	18.772.797	48
1940	16.280.289	41
1941	3.243.874	29
1942	6.922.367	54
1943	15.367.775	-
1944	15.088.051	23
1945	8.681.902	64
1946	17.988.500	63
1947	15.313.137	29
1948	14.309.455	46
1949	21.877.400	39
1950	24.208.720	-
Toplam	178.054.267	436

¹⁹⁸⁹ Yavuz, "Cumhuriyet Devri Demiryolu Politikasına Yaklaşım Biçimi", 1645.

¹⁹⁹⁰ Yıldırım, *Cumhuriyet Dönemi Demiryolları (1923-1950)*, 46-47.

¹⁹⁹¹ Mustafa Özateşler, "Türkiye'de Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 10, 1, İzmir 1995, s. 236.

¹⁹⁹² As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)*, 187.

¹⁹⁹³ B.C.A., 30.1.0.0-74.471.12: 1.

Yukarıdaki tabloda dikkat çeken noktalardan biri; 1942 ve 1945 yıllarında daha az bütçe ile daha fazla ray döşeme işlemi yapıldığıdır. Bu durum ray döşenen yerin coğrafi şartlarının daha kolay olduğu şeklinde bir açıklama yapılabilir. Bir diğer husus da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha fazla bütçe ayrıldığıdır. İkinci Dünya Savaşı'nın son yılları olan 1943-1945 yıllarına denk gelen dönemde bayındırlık harcamalarının Türkiye ortalamasının üstünde olmasının nedenlerinden birisi de doğu illerinde bu alanda olan ihtiyaç kadar bölgenin coğrafi yapısından kaynaklı masrafları arttırıcı coğrafi etkenlerdir. Doğu Anadolu'nun demir yolu ve kara yolu olmak üzere hemen hemen her türlü yatırımda maliyeti başka bölgelerin hemen hemen birkaç katı kadardır¹⁹⁹⁴.

Elazığ-Genç hattının 138 km'lik kısmı tamamlanarak 1947'de işletmeye açılmıştır¹⁹⁹⁵. İçişleri Bakanı Ethem Menderes, Muş'u ziyareti sırasında Genç-Muş demir yolunun 1953 senesi sonuna kadar bitirileceğini bildirmiştir¹⁹⁹⁶. Ancak yapımına DP döneminde başlanıp yine bu dönemde bitirilen tek demir yolu hattı Genç-Muş hattı olup demiryollarının en engebeli güzergâhlarından biri olan 109 km'lik bu hattın inşasına 1951'de başlanmış ve 90 milyon lira harcanarak 26 Ekim 1955'te büyük bir törenle işletmeye açılabilmiştir¹⁹⁹⁷.

Hattın Muş'a varmasını müteakip 97 km uzunluğundaki Muş-Tatvan ve 120 km uzunluğundaki Van-İran sınırı arasının inşaatına başlanmıştır. Bu hattın inşası için 1955 yılı sonuna kadar mevcut 210 milyon liralık kanuni yetkiden 168 milyon lira sarf edilmiş ve 9 milyon liralık da 1956 vadeli bono verilmesi planlanmıştır¹⁹⁹⁸. Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu Bağdat Paketi müşterek projelerinden olan Türk-İran demir yolu inşaatının ilk merhalesini Muş-Tatvan kısmı teşkil etmiştir. Yapımına dışarıdan da yardım sağlanmıştır. Şöyle ki: Bayındırlık Bakanlığının isteğine dayanan ve Gümrük ve Tekel Bakanlığının 7 Ağustos 1959 tarihli ve 57733 sayılı bir yazısı Bakanlar Kuruluna sunulmuştur. 5383 sayılı kanunun 17. maddesinin 2. bendine göre, Bakanlar Kurulunca 14 Ağustos 1959'da "*Muş-Tatvan demir yolu inşaatında kullanılmak üzere İngiltere*

¹⁹⁹⁴ Kopar, *Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları*, 72.

¹⁹⁹⁵ Doğu Üniversitesi Tetkik Üyeleri, *Doğu Üniversitesi Hakkında Rapor*, 20.

¹⁹⁹⁶ "En geç 1953 yılında Muş da demir yoluna kavuşmuş olacaktır", *Yeşil Bitlis*, 27 Ekim 1952, 8, 1.

¹⁹⁹⁷ *Cumhuriyet*, 27 Ekim 1955, 1.

¹⁹⁹⁸ TBMM Z.C., 01.09.1956, D. 10, C. 13, B. 104, Sayısı: 313.

*Hükümeti tarafından bağış yoluyla gönderilen 13 adet kamyon ile yedek parçaların gümrük vergisinden muaf tutulması” na karar verilmiştir*¹⁹⁹⁹.

Neticede 1940'ta kabul edilen kanun ile 5 yılda bitirilmesi planlanan Elazığ-Muş-Tatvan-Van-İran sınır hattının 1947 yılı sonuna kadar ancak 129.688 km'lik kısmı açılabilmiştir. Hattın Tatvan'a ulaşması ise 1964'te gerçekleşmiştir²⁰⁰⁰.

Genel itibariyle 1960 yılından sonra planlı kalkınma dönemlerinde dahi demiryolları için öngörülen hedeflere hiçbir zaman ulaşamamıştır. Bu planlarda ulaştırmanın alt sistemleri arasında bir koordinasyon sağlanamamıştır. Her kalkınma planında sanayinin artan talebi karşısında demir yolu yatırımları çalışmalarına ağırlık verilmesi hedefler arasında olmasına rağmen hayata geçirilememiştir²⁰⁰¹.

4.1.3. Van Gölü Feribot Taşımacılığı

Van Gölü, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde mevcut göllerin en büyüğüdür. Gölün birbirinden en uzak iki noktası, Bendimahı Deresinin göle aktığı kuzeydoğu bitimiyle güneybatı bitimindeki Tatvan Koyu olup yaklaşık olarak 67 deniz milidir. En dar yerini de gölün kuzeydoğusundaki koya girilirken doğuda İrini Dağları eteği ve batıda Süphan Dağları'nın eteğindeki yarımada arasında bulunan boğaz teşkil etmektedir. Bu boğaz da yaklaşık 5 deniz mili genişliğindedir. Gölün sahil çevresi girinti ve çıkıntılarıyla yaklaşık 240 deniz mili civarındadır. Göl deniz seviyesinden 1.725 m yüksekliktedir²⁰⁰². Dünyanın en büyük sodalı gölü konumundaki Van Gölü'nün toplam kıyısı 430 km olup, Bitlis iline ait kıyısı 241.34 km'dir. Bu da %56,2'lik bir oran anlamına gelmektedir²⁰⁰³. Bu şekliyle gölün yarısından fazlası Bitlis sınırları dahilindedir. Van Gölü Havzası ise Avrasya ve Arap plakaları arasında Geç Miyosen'de gerçekleşen çarpışmanın sonucu olarak ortaya çıkan Doğu Anadolu Platosunda bulunmaktadır²⁰⁰⁴.

¹⁹⁹⁹ B.C.A., 30.18.1.2-153.45.5.

²⁰⁰⁰ Yıldırım, *Cumhuriyet Dönemi Demiryolları (1923-1950)*, 110.

²⁰⁰¹ Ali Osman Akalan, *Bir Kurum Olarak Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi AİİT Enstitüsü, Ankara 2010, 243-244.

²⁰⁰² B.C.A., 30.10.0.0-170.179.2.

²⁰⁰³ <https://webdosya.csb.gov.tr/db/bitlis/webmenu/webmenu12353.pdf>. (Erişim tarihi: 08.07.2022); Neşe Duman, İhsan Çiçek, “Erçek Gölü Havzasının Jeomorfolojisi ve Gölün Oluşumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, 20, kış 2012, 248.

²⁰⁰⁴ Serkan Üner, Çetin Yeşilova, Türker Yakupoğlu, Tijen Üner, “Pekişmemiş Sedimanlarda Depremlerle Oluşan Deformasyon Yapıları (Sismitler): Van Gölü Havzası, Doğu Anadolu”, *Hacettepe Üniversitesi Yerbilimleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi*, 31 (1), 54.

Van Gölü üzerindeki taşımacılık çok öncelerden beri yapılmaktadır. Van Gölü'nün tercih edilmesinin temel iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi; kervanlarla karadan yapılan taşımacılığın gemilerle ulaşımdan daha zor olması, ikincisi ise; göl taşımacılığının daha güvenli olmasıdır. Çünkü kara yoluyla yapılan taşımacılığın eşkıya saldırılarına maruz kalma ihtimali yüksektir²⁰⁰⁵.

Van Gölü ve çevresi Osmanlı Devleti'nin eline geçtikten sonra da ulaşım alanında azami ölçüde faydalanılmaya çalışılmıştır. 1568'de İran seferine çıkan Kanuni Sultan Süleyman'ın Van Gölü'nün güneybatısına düşen limanda bir tersane yaptırdığı bilinmektedir²⁰⁰⁶. Gölde 16. yüzyılda denizcilik faaliyetleri görülmüştür. Tatvan'da Mimar Sinan'a inşa ettirilen gemilerle bu gölün gemi seferlerine açıldığı bilinmektedir. Burada ilk etapta başlatılan faaliyetler daha çok ordunun ikmali için kullanılmıştır²⁰⁰⁷.

17. yüzyılda Doğu Anadolu'nun önemli şehirlerinden biri olan Van'ın Diyarbakır, Erzurum ve İstanbul gibi şehirlerle olan ticari bağlantısında güzergâh olarak göl kıyılarını dolaşan kara yolları ile beraber Van-Erciş arasında göl ulaşımı da tercih edilmiştir. Bilhassa Van, Erciş ve Akdamar Adası'nda kurulmuş olan imalathanelerde elde edilen barut Van Gölü üzerinden taşınmış, bu iş için bir de gemi tahsis edilmiştir. Yine bu dönemde göl kıyısındaki en önemli iskeleler Erciş, Van, Tatvan, Ahlat ve Adilcevaz'dadır. Özellikle kış mevsiminde, Van Gölü etrafındaki yolların ulaşım elverişli olmadığı dönemlerde, Güneydoğu ve İç Anadolu bölgelerinden getirilen mallar Tatvan iskelesinden sandal ve yelkenlilerle Van'a taşınmıştır²⁰⁰⁸.

19. yüzyılın sonlarına doğru Van Gölü üzerinde taşımacılık faaliyetleri yazışmalara da yansımıştır. 1867'de Erzurum'a yazılan bir yazıda Van Gölü'nde işlettirilmek üzere bir vapur getirildiğinden bahsedilmiştir²⁰⁰⁹. Van Gölü'nde vapur işletme faaliyetlerinin biraz daha modern olarak 1881'de başladığı anlaşılmaktadır. Bu hususta 15 Ağustos 1881'de Van Gölü'nde vapur işletme hakkına sahip Osmanlı'nın Ermeni vatandaşlarından Abraham Kavafyan ve Artin Sarrafyan Efendilerin kurmalarına izin verilen şirketin dahili nizamnamesinin bakanlıkça onayından sonra kendilerine verilmesi

²⁰⁰⁵ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 55-56.

²⁰⁰⁶ *Bitlis İl Yıllığı* (1971), 79.

²⁰⁰⁷ Fahrettin Tızlak, "Van Gölü'nde Vapur İşletme Teşebbüsleri 1879-1907", *Belleten*, C. LXIV, 240, Ağustos 2000, 469.

²⁰⁰⁸ Orhan Deniz, Hakkı Yazıcı, "Van Gölü'nde Ulaşım", *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 40, İstanbul 2003, 20-21.

²⁰⁰⁹ BOA., A.}MKT.MHM., D. 390, G. 98.

düşünülmüştür²⁰¹⁰. Van Gölü'nde vapur işletmek için bir komisyon kurmaya izin vermek üzere Sarrafyan Artin ve Hafafyan (Kavafyan) Abraham Efendilerle 40 senelik süreyle yetki verildiğine dair mukavelename ve şartname 12 Kasım 1879'da imzalanmıştır²⁰¹¹. Bahsi geçen işletmenin üyeleri hakkında vuku bulan talepler üzerine Şuray-ı Devlet'ten tanzim olunan müzakere ile bu maddeye dair bazı ifadeleri havi Nafia Vekâletinden takdim olunan iki kıta tezkere komisyona havale olunmuştur²⁰¹². Ancak bütün bu yazışmalara rağmen 1888'e kadar bir türlü işletme faaliyetlerine geçilemediği anlaşılmaktadır. 1888 tarihli bir yazıda; Van Gölü'nde vapur işletmesi için Osmanlı Devleti'nden Sarrafyan Artin ve Kavafyan Abraham'a verilen imtiyaz, şirketin iç nizamnamesi de sunulmuş olmasına rağmen, henüz herhangi bir faaliyetin olmadığından bahisle, devletin kendi ihtiyaçlarını karşılamak için Van Gölü'nde vapur işletme hakkının hala mahfuz olduğu bildirilmiştir. Ayrıca bu gölde yolcu ve eşya nakliyatı için hükümetçe iki adet vapurun işletilmesinden de bahsedilmiştir²⁰¹³.

Bahriye Nezaretinden gönderilen 3 Şubat 1888 tarihli tezkereye göre, Van Gölü'nde yapılan keşifler sonrasında padişah iradesiyle oraya vazifeli kılınan Yüzbaşı Hafız Tahsin ve Teğmen Arif Efendiler dönmelerini müteakip keşif ve incelemelerini ve fiillerini içeren rapor ve harita hazırlamışlardır. Bunun üzerine özel bir komisyon kurularak bir mazbata düzenlenmiştir. Van Gölü'nden üç veya dört kısım su çekmek üzere verilen ilgili raporda, vapurların seyir edebilmesine müsaade olunması durumunda vapur işlettiriminin askeri nakliyatı kolaylaştıracağı gibi büyük menfaatler de sağlayacağından bahsedilmiştir. Bununla beraber makineleri saatte dokuz mil seyir ettirecek kuvvete sahip bulunmak, şilep dahi çekebilmek üzere orada iki kıta vapurun inşa edileceği söylenmiştir. Bunun yanı sıra makinelerin işleriyle bunların birleştirilmesinde kullanılmak için gereken alet ve edevatın dahi gerekli miktarda malzemeyle, iki kıta vapuruyla nakliye hizmetinde kullanmak üzere inşasına lüzum görülen üç kıta şilebe de ihtiyaç duyulmuştur. Bunun için yerinde tedariki lazım gelen kereste ile zikredilen alet ve edevatın masrafı ve irsaliyesi yaklaşık 12.400 Osmanlı lirası olarak hesaplanmıştır. Vapurun inşası halinde seyr-u seferleri için kömürün Van kasabasına dokuz saatlik

²⁰¹⁰ BOA., Yıldız Arşivi Sadaret Resmi Maruzatı (Y..A... RES.), D. 12, G. 40.

²⁰¹¹ BOA., Bab-ı Ali Evrak Odası Divan-ı Hümayun Kalemî Mühimme Kalemî (BEO A.) DVN.MKL.), D. 17, G. 11.

²⁰¹² BOA., Yıldız Arşivi Sadaret Resmi Maruzatı (Y..A... RES.), D. 12, G. 40.

²⁰¹³ BOA., MV., D. 32, B. 33.

mesafede bulunan Nordoz karyesinde keşfedilmiş olan kömür madeninden tedarik olunması lazım gelmiştir. Bunun da gereğine bakılmak üzere daha önce zikredilen yerde bulunan kömürün işe yarayıp yaramadığının Nafia Vekâletince incelenmesi ve mesafesine göre kantarının (tonunun) kaç kuruşa nakledilebileceğinin araştırılması istenmiştir. Yapılan araştırma neticesinde Nordoz kömürünün yakıt olarak yanmaz derecede bulunduğu anlaşıldığından bu şekilde masraf ve nakliyesi hakkında Nafia Vekâletince araştırma yapılması ve zikrolunan 12.400 Osmanlı lirasının dahi toplanması için gereğinin yerine getirilmesi emir buyurulmuştur²⁰¹⁴. Ancak aradan iki buçuk sene geçmesine rağmen aktif hale getirilmemiştir. Van Valisi Halil imzasıyla 21 Mayıs 1891’de gönderilen yazı doğrultusunda Van Gölü’nde işletilmekte olan 92 adet kayıktan yalnız 3 tanesinin İslam malı olup geri kalanların ise Ermeni malı olduğu bildirilmiştir. Yine Van Valisi’nin imzasını taşıyan yazıda, Van Gölü’nde Tersane-i Amire namına Mayıs 1891 itibariyle vapur işlettirildiği halde bu mahzurun giderilmesiyle beraber birçok güzelliği getireceğinden bahsedilmiştir. Bahsi geçen vapurların alet ve edevatının bu hususta mükemmel bir kolaylıkla nakledilebilmesine binaen önceden söylenen iki adet küçük vapurun makineleriyle ahşabının hemen getirilmesi için gerekli emirlerin Başvekâlet makamınca verilmesi için talepte bulunulmuştur²⁰¹⁵.

Van Valisi 31 Mayıs 1887 tarihli ve iki numaralı dilekçesi ile daha önce de Van Gölü’nde vapur işletilmesinin lüzum ve öneminden bahsettiğini aktarmıştır. İlgili dilekçede lüzum gelen iskelelerin hazırlanması keyfiyetinin 26 Mart 1888’de Bahriye Nezareti’nden alınan cevaba binaen padişah iradesi buyurulmuş ise de bu vapurların inşasının iki seneye kadar ancak olacağı 27 Mart 1888 tarihli telgrafta belirtilmiştir²⁰¹⁶.

Bu işletmenin Rusya ve İran sınırlarına yakın olması sebebiyle fevkalade öneme sahip olmakla beraber Van ve Bitlis vilayetlerinin ticaretini de canlandıracağı düşünülmüştür²⁰¹⁷. Bu arada Van Gölü’nde vapur işletme hakkına sahip Artin ve ortağı Kavafyan’a ait yetki belgesinin feshedilmesinden dolayı onlara tazminat verilmesi durumu Maliye Vekâletine havale edilmiştir²⁰¹⁸. 28 Mayıs 1899 tarihi itibariyle Dâhiliye, Harbiye, Bahriye, Adliye, Nafia, Ticaret, Maliye ve Evkaf Nazırlarından ve Serasker,

²⁰¹⁴ BOA., İ..DH., D. 1067, G. 83658, 1.

²⁰¹⁵ BOA., Y..MTV., D. 50, G. 31.

²⁰¹⁶ BOA., Y..PRK.UM., D. 12, G. 48.

²⁰¹⁷ BOA., Y..MTV, D. 68, G. 128.

²⁰¹⁸ BOA., MV., D. 177, G. 103.

Şura-yı Devlet Başkanı, Tophane Müşiri ve Sadaret Müsteşarından oluşan Meclis-i Mahsusun kaleme aldığı tezkere ile Artin Efendi'ye 50.000 kuruşluk bir tazminat karşılığında kendisine daha önce verilen işletme hakkından vazgeçirilmiştir. Daha önceden de Artin Efendiye 40.000 kuruş teklif edilmiştir. Ancak Artin Efendi, söz konusu teklifin yaptıkları masrafları karşılamayacağından 95.000 kuruşun aynısıyla kendilerine ödenmesini istemiştir. Söz konusu 50.000 kuruşluk teklifte mutabık kaldıkları fakat bu tutarın da Artin Efendiye ödenmediği daha sonradan anlaşılmıştır²⁰¹⁹.

Birinci Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde Van Gölü üzerindeki kontrol Rusların eline geçmiştir. Bu dönemde Ruslar, Van Gölü çevresindeki yerleşim alanları arasındaki irtibatı sağlamak için Tatvan, Erciş ve Van'da birer iskele inşa ettirmişlerdir. Ardından Van Gölü'ne birkaç adet motorlu tekne getirdikleri, bunların yakıt ihtiyacını karşılamak için de Van Gölü'nün kuzeydoğusunda bulunan Kürzot köyünde petrol kuyuları açtıkları bilinmektedir²⁰²⁰. Bu suretle Cumhuriyet'in ilk dönemlerine değin Van Gölü kıyısındaki kasaba ve köyler arasında yolcu ve yük taşımacılığı resmi ya da özel kişilerin motorlu ve motorsuz küçük göl taşıtları ile düzensiz olarak yapılmıştır. 1928'de merkezi Van'ın Erciş ilçesinde bulunan Nafia Vekâletine bağlı "*Van Gölü Seyr-i Sefain İdaresi*" kurularak göl trafiği belli bir düzene sokulmuştur²⁰²¹.

Van Gölü'nde Seyr-i Sefain İdaresine bağlı olarak çalıştırılan gemiler İstanbul'dan Trabzon İskelesi'ne ve oradan da parça parça kara yolundan Van Gölü kıyısına götürülmüştür. Burada da montajları yapıldıktan sonra işletmeye hazır hale getirilmiştir. Ruslar, Van Gölü havzasını işgalleri sırasında buradaki ulaşımında kullanmak üzere 4 gemi getirmişlerdir. O dönemde getirilen üçü büyük biri küçük dört motordan hiç olmazsa ilk olarak birinin faaliyete sokulması İktisat Vekâletinden istenmiştir. Ayrıca Arnis'te bulunan ve her türlü demir işletebilecek fabrikanın getirilmesi ve ekonomiyle alakadar bu meselenin önemine sebep bir surette incelenmesi için adı geçen yere bir uzman

²⁰¹⁹ Tızlak, *Van Gölü'nde Vapur İşletme Teşebbüsleri 1879-1907*, 481-482.

²⁰²⁰ Deniz; Yazıcı, "Van Gölü'nde Ulaşım", 21.

²⁰²¹ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1410. 1910 yılında Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi olarak kurulan işletme 24 Mayıs 1928'de çıkarılan yasa ile Van İl Özel İdaresine devredilmiştir (Tızlak, *Van Gölü'nde Vapur İşletme Teşebbüsleri 1879-1907*, 472; M. Yıldız Güvendiren, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İç Sularda Yapılan Taşımacılık Çalışmaları", *VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, Marmara Üniversitesi, İstanbul 27-28 Mayıs 2016, 96).

gönderilerek onun vereceği rapora göre işlem yapılması hususu 27 Temmuz 1922'de İktisat Vekâletince istenmiştir²⁰²².

Cumhuriyet Hükümetlerinin iktisadi alanda gerçekleştirdiği önemli yatırımlardan biri de Van Gölünde feribot işletmesini daha elverişli hale getirmek olmuştur. Bu hususta İcra Vekilleri Heyeti Reisi imzasıyla Nafia Vekâletine 8 Temmuz 1923'te gönderilen ve Turuk ve Meabir (Yol ve İnşaat) Müdüriyeti Umumiyesinin 4 Temmuz 1923 tarihli ve 1398/5889 numaralı tezkeresine verilen cevapta, Arnis Tersanesindeki vasıtaları faaliyete sokmak için acilen teşebbüse geçilmesi ve neticenin de peyderpey bildirilmesi istenmiştir²⁰²³. Buna verilen cevapta Arnis Tersanesinde Ruslardan kalma hali hazırda tekneleri sağlam elli tonluk iki motor ve teknesi mermiyle farklı yerlerde açılmış elli tonluk bir ve on tonluk bir, toplamda dört motorun olduğu, bu motorların yalnız tekerlerinden faydalanmanın mümkün olduğu yazılmıştır. Yazının devamında ayrıca bir de vapurun olduğu, müstemilatının eksiksiz olduğu, yolcu ve yük naklettiği, arkasında üç yüz tonluk bir duba çekebildiği kaydedilmiştir. Vapur ve motorlardan hiçbiri sefere çıkamaz durumda olup yakıtları mazottur. Mazot Bakü'den veya Kürzot civarındaki kuyuların aktif hale getirilmesiyle temin edilebilmekteydi. Bu kuyulardan temin edilebilirse Van Gölü ve civarı için büyük bir servet olacağı düşünülmüştür. Van Gölü'ndeki ulaşım ve taşımacılık için genel bütçeden ödenek ayırmanın mümkün olmadığı söylenmiştir. Ayrıca "*Chester Mukavelenamesi*" ne göre imtiyaz sahibi şirkete Van Gölü'ndeki ulaşım ve nakliyat işlerinin yürütülmesi için izin verildiğinden bundan başka bir şirkete yetki vermenin uygun olmayacağı da açıklanmıştır²⁰²⁴.

Ruslar tarafından terk edilmiş olan motorların tekrar işler hale getirilmesine çalışılırken aynı zamanda tüketcekleri yakıt için de çalışmalar sürdürülmüştür. 19 Temmuz 1925'te çıkarılan kararname ile Van Gölü'nde çalışan motorlar için gerekli olan mazot ve gazın Kars Mazot Şirketi'nden satın alınması kararlaştırılmıştır²⁰²⁵. 9 Ağustos 1925'te çıkarılan kararnameyle, gerekli olan yerlerde ve tabi oldukları muameleye nazaran işletme ve idareleri özel bir öneme sahip olan Van Gölü Seyr-ü Sefain İdaresi (Van Gölü İşletme İdaresi) nin tesisat, inşaat, tamirat ile ilgili artırma ve eksiltmeleri

²⁰²² Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 57.

²⁰²³ B.C.A., 30.10.0.0-156.96.1.

²⁰²⁴ B.C.A., 30.10.0.0-156.96.1. Yukarıda da bahsedildiği üzere bu proje gerçekleşmemiştir.

²⁰²⁵ B.C.A., 30.18.1.1-14.45.8.

düzenleyen yedi maddelik yönetmelik İcra Vekilleri Heyetince onaylanmıştır²⁰²⁶. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere uzun süredir Nafia Vekâletine bağlı olan Van Gölü Seyr-ü Sefain İdaresi ile Tersanesi 18 Nisan 1928’de alınan kararla Van Vilayeti Özel İdaresine devredilmiştir²⁰²⁷. Devirden sonra 1928, 1929, 1930 yılları bütçelerine konulacak tahsisattan Van Gölü Seyr-ü Sefain’i için Van Vilayeti Özel İdaresine yıllık 58.120 liranın yardım olarak verilmesine Nafia Vekaleti yetkili kılınmıştır²⁰²⁸. Her geçen sene işletmenin daha da geliştirildiği anlaşılmaktadır. Van Gölü için lazım olan 6.100 lira değerinde bir motor ve kiremit presinin takasa bakmadan Ruslardan alınmasına izin verilmesine dair karar 26 Nisan 1933’te kabul edilmiştir²⁰²⁹.

Van Gölü’ndeki işletim hakkının farklı dönemlerde farklı kullanıcılara devredildiği anlaşılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı’nda Ruslar Van Gölü kenarına indikleri zaman savaş gereklerine göre geçici olarak 10 kadar makineli ve makinesiz deniz vasıtasından ve bunların tamirine mahsus bir atölyeden ibaret olmak üzere bir savaş tesisatı kurmuşlardır. İşletme savaştan sonra 1928 yılına kadar askeriye elinde kalmıştır. Daha sonra bir süre de Nafia Vekâletine bağlı ve bir müddet de mahalli özel idare kontrolünde kaldıktan sonra 1932’den itibaren Birinci Umûmî Müfettişlik kanalıyla Dâhiliye Vekâletine bağlanmak suretiyle farklı geçiş evreleri geçirmiştir²⁰³⁰.

Birinci Umûmî Müfettişliğe devredilmesi kararlaştırılan Van Gölü İşletme İdaresinin kuruluş amacı nizamnamenin 2. maddesinde, iskeleler arasında taşımacılık yapma, iktisadi ve asayiş bakımından lüzumlu görülen yerlere yeni iskeleler inşa etme, gölde yapılan balıkçılığı geliştirme ve burada inşaat ustaları yetiştirme, şeklinde yer almıştır. Nizamnamede ayrıca işletmenin merkezi Ernis olarak kabul edilmiştir. Lüzum görüldükçe Birinci Umûmî Müfettişliğin oluru ile bütçedeki ödenek ölçüsünde diğer yerlerde de şubeler açılabilir, milli bankalar veya şirketler ile birleşerek kuruluş amacı

²⁰²⁶ B.C.A., 30.18.1.1-15.49.17.

²⁰²⁷ B.C.A., 30.18.1.1-28.23.12.

²⁰²⁸ TBMM Z.C., 24.05.1928, D. 3, C. 4, İ. 82, 349-350.

²⁰²⁹ B.C.A., 30.18.1.2-35.30.7.

²⁰³⁰ B.C.A., 30.10.0.0-170.179.2. 28 Haziran 1932’de kabul edilen 2046 kanun numaralı “*Van Gölü İşletme İdaresi 1932 Senesi Bütçe Kanunu*” ile Van Vilayeti Özel İdaresine devredilmiş olan teşkilatın idare ve işletmesi için Van Gölü Sefain İşletme İdaresi adı altında Dâhiliye Vekâletine bağlanmıştır. Bu idarenin 1932 senesi masrafları için 73.600 lira tahsisat verilmiştir. Gelirinin ise 75.500 lira olduğu tahmin edilmiş ve bu gelir 3 türe ayrılmıştır. Bunlardan; genel bütçeden yardım kalemi 65.000 liradır. Farklı hasılatlar olarak da yolcu ve nakliye hasılatından 10.000 lira, tamirat ve satış hasılatından da 500 lira elde edilmiştir (TBMM Kavanin Mecmuası, IV/ 11, 815-816).

içinde teşebbüse geçilebilecektir. Bu suretle Van Gölü İşletme İdaresi, Van Gölü'nde ulaşım ve taşımacılıkta tek yetkili kurum haline getirilmiştir²⁰³¹.

Göldeki vasıtalar ve tersane için tedarik edilecek 30.000 liralık eşyanın, kış mevsiminin gelmesinden önce acil olarak dışarıdan temin edilmesi düşünülmüştür. Bunun için Nafia Vekâleti 15 Haziran 1930 ve 27 Temmuz 1930 tarih ve 1698/3399, 2237/4332 numaralı tezkereleriyle teklif sunmuştur. Maliye Vekâletinin de 22 Temmuz 1930, 27 Temmuz 1930 tarih ve 1206/587 numaralı mütalaaları üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 3 Eylül 1930 tarihli toplantısında bu teklif kabul edilmiştir²⁰³².

1931 yılında Van Gölü İşletme İdaresinin bütçesinin çok da iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Milli Müdafaa Vekâletinden yazılan 27 Mayıs 1931 tarih ve 1504 numaralı tezkerede, 1931 yılı Nafia Vekâleti bütçesinden Van Gölü'nün işletilmesi için yapılmakta olan yardım tahsisatı çıkarılmıştır. Van Vilayeti Özel İdaresinin mali gücü de Van Gölü'nün işletilmesine yetmemiş olduğundan uygun bir şekilde idaresinin temini teklif edilmiştir. Maliye Vekâletinden yazılan 2 Ağustos 1931 tarihli mütalaada; Van Gölü İşletmesine ayrılan tahsisat her ne kadar Nafia Vekâleti bütçesinden çıkarılmış ise de 1931 mali yılı bütçesine 50.000 liralık tahsisat mahalli özel idaresine yardım olarak dahil edilmiştir. Bu tahsisat Van Gölü'nün işletilmesini temin etmek için verilmiştir. Bu durumda bu para ile gölün eskisi gibi özel idare tarafından işletilmesinde herhangi bir mahzurun kalmamış olduğu anlaşılmıştır²⁰³³.

Van Gölü İşletme İdaresinin 28 Şubat 1933'te kabul edilen 1933 yılı bütçesi de 1932 yılı bütçesi ile aynı olmuştur²⁰³⁴. Van Gölü İşletme İdaresinin 1933 yılı hasılatının 11.000 lira kadar fazlalık göstermesi bu idareye yapılmakta olan yardımın da 11.000 lira azalmasına sebep olmuştur. Bu yüzden 1934 senesi Maliye bütçesinin Van Gölü İşletme İdaresine yardım faslına 54.000 lira verilmiştir²⁰³⁵.

15 Mayıs 1934'te İstanbul vilayetinde Vali Yardımcısı Ali Rıza Bey'in başkanlığında bir heyet toplanarak Van Gölü İşletme İdaresi için lazım olan önemli miktarda eşyayı satın almışlardır²⁰³⁶. İşletmeye motor alımları da 1934 yılında

²⁰³¹ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 154-155.

²⁰³² B.C.A., 30.18.1.2-15.58.5.

²⁰³³ B.C.A., 30.18.1.2-22.56.4.

²⁰³⁴ B.C.A., 30.18.1.2-34.12.8; TBMM Z.C., 29.04.1933, D. 4, C. 14, İ. 43.

²⁰³⁵ B.C.A., 30.10.0.0-156.97.4.

²⁰³⁶ *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1934, 2.

sürdürülmüştür. Bu hususta Van Gölü Gemi İşletme İdaresi için lazım olan 120 beygirlik bir adet dizel deniz motorunun alınması için 20 gün süreyle kapalı zarf usulüyle 5 Ağustos 1934'te ihaleye çıkmıştır. Kesin ihalenin Bölge Umûmî Müfettişliğinin olurlarına göre 20 Ağustos 1934 Pazartesi günü saat 14.00'te Ernis'te yapılacağına karar verilmiştir²⁰³⁷. Bu arada Van Gölü'nde vapur işletilmesine 24 Eylül 1935'te karar verilmiştir²⁰³⁸.

1935 yılı itibariyle İşletme İdaresi yıllık masrafları 73.230 liralık bir bütçeyle idare edilmiştir. Bu miktarın 37.280 lirası aylık ücretlere ve 2.750 lirası farklı farklı masraflara ve geriye kalan 23.200 lirası da işletme masraflarına ayrılmıştır. Aylık ücretlerden 10.000 kûsur lirası yedi kişiden ibaret idare merkezi, 11.000 kûsur lirası 25 kişiden ibaret gemiler ve 15.000 kûsur lirası da 26.000 kişiden ibaret bulunan atölyenin personeline bırakılmıştır. Bütün bu masraflara mukabil işletme 15 günde bir sefer yaparak Van, Erciş, Tatvan arasında gölün o günkü ihtiyacı karşısında hemen yok addedilebilecek bir ulaşım temini suretiyle kullanılmaz bir halde bulunmuştur²⁰³⁹. Bütün bu masraflarla beraber gölde aktif olarak çalışmakta olan ve atıl durumda kalan vasıtaların 1935 yılı itibariyle durumu şöyledir: Cumhuriyet, Van, Erciş yolcu ve yük motorları ve 200 ton yük taşımaya elverişli ve makinesiz bir saç duba aktif olarak çalışıyor iken Ahlat Motoru (Ahşap), 100 ton yük taşımaya elverişli olan bir saç duba ise aktif olmayıp ancak ıslah edilerek faaliyete geçirilebilirdi²⁰⁴⁰. Bunların dışında özel şahıslara ait gölde kullanılan ulaşım vasıtaları da mevcuttur. Bilhassa İşletme İdaresi Başkanlığına ait nakil vasıtaları az olduğundan Trabzon ve Diyarbakır yolu ile göl kenarına inen yük ve yolcuların taşınmasını yine göl üzerinden gerçekleştirmek için bazı sermayedarlar kendileri işletmek üzere vasıta temin etmişlerdir. Bunlar; karataş motoru, yıldırım motoru, makinesiz 8 tonluk bir yelkenli kayık, 2 tonluk ahşap kayık, 15 tonluk ahşap yelkenli teknedir²⁰⁴¹.

Cumhuriyetin onuncu yılında Van Gölü İşletme İdaresi henüz yeteri kadar ulaşım vasıtalarına sahip değildir. Bundan dolayı ortalama yüzer gros tonilatoluk üç yeni

²⁰³⁷ *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1934, 6.

²⁰³⁸ *Son Posta*, 24 Eylül 1935, 6.

²⁰³⁹ B.C.A., 30.10.0.0-170.179.2: 18-20. 4 Nisan 1935'te o yılın bütçesini görüşmeye başlayan TBMM önce Evkaf bütçesini kabul etmiş, daha sonra Van Gölü bütçesine geçmiştir. 73 bin lira masraf ve 20 bin lira varidat olmak üzere bütçe hazırlanmıştır. Ancak Aydın Mebusu Tahsin Bey'in bu açığın çok olduğunu, bu para ile dört tane ortaokul yapılacağını söylemesi üzerine Dâhiliye Vekili'nin açıklama yapması kaydıyla geri alınmıştır (*Son Posta*, 5 Nisan 1935, 3).

²⁰⁴⁰ B.C.A., 30.10.0.0-170.179.2: 20. Van Gölü'ndeki Cumhuriyet vapuruna gerekli eşyanın İstanbul Deniz Satın Alma Komisyonunca satın alınmasına ve Bayazıt İstasyonu'ndaki Dubanın nakli için 6.000 liralık döviz alınmasına İcra Vekilleri Heyetince 3 Eylül 1930'da karar verilmiştir (B.C.A., 30.18.1.2-13.59.19).

²⁰⁴¹ B.C.A., 30.10.0.0-170.179.2: 23-24.

geminin tedarik edilmesi gerekmektedir. Alınacak bu üç vasıtanın komşu Sovyet Devleti'nin Karadeniz şantiyelerinden tedariki, kara üzerinden trenle Sarıkamış'a kadar nakli imkânı dolayısıyla ucuzluk, kolaylık ve sürat temin etmekteydi. Gemi inşa edilecek tersanenin şantiyesinin nereye kurulması da tartışılan konular içerisinde olmuştur. Bu hususta 1935 yılı itibariyle şantiyenin bulunduğu Ernis göl taşımacılığının bir ana limanı olamayacağından ana limana çok uzak kalacak bir şantiyeden gemilerin tamiri için faydalanmak hem masraflı hem de zaman kaybına sebep olabilirdi. Buna binaen şantiye yerinin gölün batısında gemilerin harekât üssünü teşkil edecek ana limanda veya yakınında bulunması lazım gelmiştir. Bu durumda gölün iki odak noktası Van ve Tatvan mevkileri öne çıkmıştır. Bunlardan Van, gölün doğusunda bulunduğundan uygun olmayacağından Tatvan veya civarı daha müsait olarak belirlenmiştir²⁰⁴².

İşletme idare merkezinin vazifesini hakkıyla yapabilecek ve başlattığı düzenli seferleri idare ve devamlı takip edecek bir yere nakli hususu da İktisat Vekâleti Deniz Ulaştırma Umum Müdürünün inceleme raporunda yerini almıştır. Rapora göre; o zamana kadar işletme idare merkezi Ernis'te olup Van iskelesine 42 mil uzaklıktadır. Ne Van ne de Tatvan gibi ara iskelelerle ve ne de diğer iskelelerle telefon irtibatı yoktur. Ernis'te mevcut telgrafhane ancak günün belirli saatlerinde diğer merkezleri bulabilen tali bir telgraf merkezidir. Bu yüzden telgraf ulaşımı da yeterli değildir. Bu sebepten işletme idare merkezi Tatvan'a yerleştirilinceye kadar yapılacak seferlerin başlangıç iskelesi olan Van iskelesine işletme idaresinin nakli zaruri görülmüş ve burada vilayetin yardımıyla temin edilen küçük boş bir muhacir evine işletme merkezi naklettirilmiştir²⁰⁴³.

Van Gölü'nde vapur işletme işini yerinde incelemeye memur edilen İktisat Vekâleti Genel Direktörü B. Ayet Altuğ, on beş günden fazla yaptığı incelemeler sonrasında Ankara'ya dönmüştür. Ayet, Van Gölü'nde gemi işletme işini türlü yönden incelemiştir. Bu işin başarılması için de raporlar hazırlamıştır²⁰⁴⁴. Van Gölü'ndeki seyrüseferleri yoluna koymak için yeni gemilerin satın alınması zaruri görülen ilk işlerden biri olmuştur.

²⁰⁴² B.C.A., 30-10.0.0-170.179.2: 28-29. Ancak Van Gölü'ndeki tersane 1944'e kadar da hala gemi inşa edecek bir duruma gelmediğinden mevcut gemiler sökülerek parça halinde uzun kara yollarından getirilmiş teknelerden ibarettir. Bunların elden çıkması halinde yerlerine süratle diğerlerinin getirilmesindeki zorluk gemileri daha dikkatli kullanmaya zorlamıştır (B.C.A., 30.10.0.0-152.78.28).

²⁰⁴³ B.C.A., 30.10.0.0-170.179.2: 37.

²⁰⁴⁴ *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1935, 2.

Bundan başka bazı kısımların taranması ve iskelelerin de yenilenmesi ilk düşünülen işlerden olmuştur²⁰⁴⁵.

1935 yılına ait Van Gölü'nde ulaşım işlerine dair İktisat Vekâleti Deniz Nakliyatı Umum Müdürü Altuğ imzasıyla yayımlanan inceleme raporlarına göre; Van, Tatvan, Ernis, Gevaş ve Erciş mevkilerinde idarenin birer iskelesi mevcuttur. Bunların hepsi kavak ağaçlarından yapılmıştır. Van, Tatvan ve Ernis iskeleleri biraz tamirden geçirildikten sonra ihtiyacı karşılayabilecekken, Gevaş iskelesinin yalnızca kazıkları mevcut olup üzerinde döşemesi yoktur. Ahlat ve Adilceviz'in ise mahalli belediyeler tarafından yapılmış iskeleleri vardır. Fakat bunlardan Adilceviz'daki, gerekli olduğu kadar uzun yapılmadığından gölde küçük teknelerin dahi yüklü iken yanaşmasına müsait değildir²⁰⁴⁶.

İşletmeye ait gemilerin taşımacılık işlerinin daha ekonomik hale getirilmesi için bilhassa Van Gölü Havzası'ndaki mevcut petrol kuyuları değerlendirilmeye alınmıştır. Bu hususta İktisat Vekili Celal Bayar'ın Doğu Anadolu'ya yaptığı inceleme gezisinde edindiği bilgileri 10 Aralık 1935'te Başbakanlığa “*Şark Raporu*” olarak adlandırılan raporunda sunmuştur. Rapora göre; Ruslar çekildikten sonra petrol kuyularında kısmen bırakılmış tesisat yağma edilmiştir. Bir süre sonra halkın bu kuyulardan faydalandığı görülerek mahalli idare memurları tarafından bu durumun inhisar²⁰⁴⁷ kanununa zıt hareket olduğu sayılmış ve kuyuların ağızları kapatılmıştır. Raporun devamında uzmanlar tarafından bir galeri yapılmasına lüzum görüldüğü aktarılmıştır. Bu şekilde havuzda arıtma yapılarak mazot elde edilebilecektir. Fakat kış erken bastırdığı için bu işlemler bir sonraki seneye bırakılmıştır. Raporda ayrıca yıllık ortalama 100 ton kadar mazot üretmenin mümkün olduğu ifade edilmiştir. Diğer taraftan galeriler açılmadığı halde dahi sızıntılardan istifade edilmek üzere 1000 küsur kg mazot elde edildiği ve vapurlarda tecrübe edilerek olumlu netice alındığı aktarılmıştır²⁰⁴⁸.

Van Gölü Gemi İşletme İdaresine ayrılan ödeneklerle idarenin 1928-1934 yılları arasındaki çalışmalarını gösterir istatistiksel rapora göre; bu idarenin 1928 yılından önce,

²⁰⁴⁵ *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1935, 4.

²⁰⁴⁶ B.C.A., 30.10.0.0-170.179.2: 23.

²⁰⁴⁷ İnhisar, tekel anlamındadır (Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, 2013).

²⁰⁴⁸ Celal Bayar, *Şark Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, 111; Cevat Eyup Taşman, “*Van Gölü Civarında Korzot Petrolü*”, *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, Yıl: 1936, C. 5, 41.

Nafia Vekâletine bağlı olduğu zamana ait düzgün bir hesap kaydı bulunamamıştır. 1928’de Van vilayetine, 1932’de Dâhiliye Vekâletine ve Birinci Umûmî Müfettişliğe bağlandıktan sonra Van Gölü Gemi İşletme İdaresinin elde ettiği hasılat hemen hemen her geçen yıl artış göstermiştir.

Tablo 4.12. Van Gölü Gemi İşletme İdaresinin 1928-1934 Yılları Bütçesine Konan Tahsisatla Harcanan Paraları ve İdarenin Elde Ettiği Hasılatı Gösteren Çizelge²⁰⁴⁹

Yılı	Bütçedeki Tahsisatı	Sarfiyatı	İdarenin elde ettiği hasılat
1928	113.210	100.670,23	6.950,27
1929	90.312,21	57.330,50	7.474,26
1930	92.262,08	93.622,59	16.126,29
1931	99.838,05	98.264,21	12.398,94
1932	73.600	52.230	17.851,89
1933	80.600	66.559,74	23.931,49
1934	74.980	60.281,91	17.742,86
Toplam	624.797,34	528.960,03	102.476

Bu rakamlara göre 7 yıl içinde bu idare için 624.797 lira ayrıldığı, 528.960 lira harcandığı ve buna karşı idarenin 102.476 lira gelir yapabildiği anlaşılmıştır. İdarenin gelirinden bir kısmı asker taşımaktan elde edilmiştir. 1932-1934 yılları arasındaki hasılat tutarı olan 59.526 liranın 14.726 lirası asker taşımaktan elde edilmiştir ki bu bütün hasılatın %25’ini oluşturmaktadır²⁰⁵⁰.

10 Haziran 1936’da 3025 numaralı Van Gölü İşletmesi Kanunu ile Van Gölü’nde her nevi makinalı ve makinesiz vasıtalarla (beş “dahil” gros tonilatoya kadar olanlar müstesna) yapılacak bütün yük ve yolcu nakliyatı ve bu maksatla göl çevresinde iskele, mendirek, rıhtım ve antrepolar inşa etmek ve işletmek hakkı devlet tekeline alınmıştır. Bu tekeli işletmek üzere şahsi hükme sahip olmak, İktisat Bakanlığına bağlı bulunmak ve İktisat Bakanlığınca tayin olunmak üzere Van Gölü İşletme İdaresine bırakılmıştır²⁰⁵¹. İşletme merkezi de Erciş’ten Tatvan’a taşınmıştır. İşletmeye Etibank ile işbirliği yaparak bölgedeki madenleri çalıştırmak, göl ürünlerinden yararlanmak, demir yolunun bir

²⁰⁴⁹ B.C.A., 30.10.0.0-215.457.1: 1-2.

²⁰⁵⁰ B.C.A., 30.10.0.0-215.457.1: 2.

²⁰⁵¹ *Düstur*, Üçüncü Tertip, C. 17, Başvekalet Matbaası, Ankara 1936, 1287; Son Posta gazetesinin 23.10.1935 tarihli sayısında İçişleri Bakanlığına bağlı Van Gölü İşletme İdaresinin İktisat Vekâletine bağlanacağı, Van Gölü yolcu ve yük nakliye tarifesinde önemli bir ucuzlatmaya gidileceği, göl için de yeni gemiler sipariş edileceği yazıldı (*Son Posta*, 23 Ekim 1935, 4).

yandan Tatvan'a öte yandan da Van iline ulaşmış olması dolayısıyla gölde tren feribotu işleterek vagon, yük ve yolcu taşımacılığı yapmak yetki ve görevleri verilmiştir. 1936'da kurulan Tatvan gemi bakım atölyesi, sonraki yıllarda genişletilmiş, 100x20 m ölçüsünde bir kuru havuz ve bir de 20 tonluk havuz vinciyle donatılmıştır²⁰⁵².

Böylece 1935'ten sonra Münakalât Vekâletine bağlanan Göl İşletmesi tekel altına alınarak teşkil olunmuş ve şahıslara 5 tondan fazla gemi yapıp işletmemek yasağı getirilmiştir. Özel muhasebenin emrinde bulunan Ahtamar ve Cumhuriyet motorlarıyla yayla dubası göl işletmesine nakledilmiştir. Bundan sonra Van ve Bitlis adıyla 75'er tonluk iki yolcu motoru yapılarak göl işletmesi takviye edilmiştir. Motorlar, yelkenliler ve kayıklar sahiplerinden satın alınarak Tuğ İşletmesine çektilerle sahile bağlanmıştır. Ancak bunların kullanılmadıklarından dolayı çürümüş olduğu Feyzi Kalfagil'in 4 Aralık 1944'teki raporundan öğrenilmektedir²⁰⁵³. Bu tedbirin alınmasıyla sınırlı bir ekonomik alana hitap eden Van Gölü İşletmesi rekabetten korunmuş olmakla beraber Van Gölü ve çevresinde yapılacak her türlü ticari çalışma da devlet kontrolüne bırakılmıştır.

Van Gölü'nde 3025 sayılı kanun ile özel kişilerin de motor yapıp işletmeleri için Karadeniz'den şahıslar getirilmiştir. Ancak 5 tondan büyük motor yapıp işletmeye müsaade edilmediğinden bu şahıslar da inşaatı yapamamıştır²⁰⁵⁴. Diğer taraftan yapılan incelemeler neticesinde göldeki tersanenin o dönem bulunduğu yere nazaran daha güneye nakledilmesinin uygun olacağı anlaşılmıştır. Bununla beraber tersanenin yeniden tesisi de görüşülmüştür. Ayrıca gölde işleyecek vapurların yapılacağı, civarda bulunan ham petrol madenlerinin işletilerek vapurların yakıtlarının da temin edileceği gazete haberinde yer almıştır²⁰⁵⁵.

3 Ağustos 1936'da çıkarılan bir kararname ile Van Gölü İdaresinin 1936 mali yılı için hazırlanan bütçesi ve kadrosunun tasdiki İcra Vekilleri Heyetince onaylanmıştır²⁰⁵⁶. Ayrıca TBMM'nin 12 Haziran 1936 tarihli oturumunda kabul edilen bir kanunla Bakanlıkların 1936 bütçelerinde yeniden açılacak hususi fasıllara 25 milyon 780 bin

²⁰⁵² “Bitlis”, *Yurt Ansiklopedisi*, 1410.

²⁰⁵³ B.C.A., 490.1.0.0-1389.610.1: 33-34.

²⁰⁵⁴ TBMM T.D., 25.06.1945, D. 7, C. 18, B. 78, 418.

²⁰⁵⁵ *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1936, 3.

²⁰⁵⁶ B.C.A., 30.18.1.2-67.66.7.

liraya kadar tahsisat konulması için Maliye Bakanlığına yetki verilmiştir. Bu bütçeden 245 bin liranın Van Gölü İşletmesine verilmesi kararlaştırılmıştır²⁰⁵⁷.

Van Gölü İşletme Müdürü Tevfik Bey, Haziran 1936'da İstanbul'a giderek gölde seyrüsefer işlerine başlamak üzere uygun vasıtalar ve malzemelerin temini için çalışmalar başlatmıştır. Gölde çalışacak olan vapurların tekne ve kazan kısımları ve pervanelerin tamamı İstanbul'da yapılacak, yalnız motorları Avrupa'dan getirtilecektir. Ayrıca vapurların yüz ellişer tonluk şeklinde olacağı da bildirilmiştir²⁰⁵⁸.

Van Gölü İşletme İdaresi, Van Gölü için yeni iki vapurla Tatvan karşısında kurulacak tersane için lazım olan makineleri 14 Ağustos 1936'da fabrika ve havuzlar idaresine sipariş vermiştir. Yeni yapılacak vapurlar yaklaşık 72'şer ton hacminde 9'ar mil hızında birinci mevki salonları ve gerektiğinde yatak haline getirilecek tertibatı ve güverte yolcularının istirahatle seyahatlerini temin edecek kapalı yerleri ve kalorifer teçhizatını barındıracaktır. Fabrika ve Havuzlar İdaresinin bu vapurları 14 ay zarfında Van Gölü'nde işler bir halde teslim etmesi planlanmıştır²⁰⁵⁹. Vapurlardan üç tanesinin inşaatına Haliçteki deniz fabrikasında başlanmıştır. Bu vapurlar 80, 90 ve 150 ton hacminde olup salonları ve nakliyat ihtiyacını karşılayacak kadar ambarları bulunacaktır. Diğer taraftan Van Gölü İşletme Müdürlüğü tarafından göl civarında vapurların tamiri için muntazam bir atölye ile uygun yerlerde iskeleler, müdüriyet binası, memurlar ve müstahdemler için evler de yapılmaya başlanmıştır²⁰⁶⁰.

Yapılan çalışmalar neticesinde Van Gölü İşletmesi düzenli bir hale getirilmiş, Eylül 1936 itibariyle haftada üç gün Tatvan'la Van arasında seferler yapılmaya, tersane ise işletme merkezi olan Tatvan'da kurulmaya başlanmıştır. Bitlis iline bağlı Urtap ile Tuğ köyü arasında tersane, otel, gazino, garaj, antrepo, iskele ve memurlar için evlerden oluşan teşkilatların temel atma merasimleri ise eylül ayı içerisinde yapılmıştır²⁰⁶¹.

28 Kasım 1936'da İktisat Bakanı Celal Bayar imzasıyla Başvekâlete yazılan yazıda İktisat Vekaletine bağlanan Van Gölü İşletme İdaresinde yapılması kararlaştırılan ıslahat

²⁰⁵⁷ *Cumhuriyet*, 12 Haziran 1936, 1; *Son Posta*, 12 Haziran 1936, 3.

²⁰⁵⁸ *Cumhuriyet*, 12 Haziran 1936, 2.

²⁰⁵⁹ *Ayin Tarihi*, 1-31 Ağustos 1936, Matbuat Umum Müdürlüğü, S. 33, 4; *Son Posta*, 16 Ağustos 1936, 3. Celal Bayar, *Şark Raporu*'nda, ihtiyaca uygun elektrik ve kaloriferle donatılmış birinci, ikinci kamaralara sahip konforlu bu iki vapurun Van'da monte edilerek işler bir halde teslim alınacağından bahsetmiştir (Bayar, *Şark Raporu*, 117).

²⁰⁶⁰ *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1936, 2.

²⁰⁶¹ *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1936, 4.

ve yenilikler için bir defaya mahsus olmak üzere istenilen 350.000 liraya karşılık 3037 numaralı kanunla ancak 200.000 lira tahsisat verildiği söylenmiştir. Bu şekilde 1936 yılı için 2 yeni gemi sipariş edilmiş ve Tatvan civarında yeniden tesisine gerek görülen şantiye binası ile bir iskele, bir kızak, memur odası, daha sonra da gazino ve otel olarak kullanılacak diğer bir binanın inşaatına başlanmıştır. Aynı zamanda 3025 numaralı kanun gereğince de şahıslara ait satın alınması gereken 3 parça gemi satın alınmıştır. Ekstra yapılacak işler için de 150.000 liraya ihtiyaç duyulduğu ve bunun 1937 yılı bütçesine aktarılması isteği aynı yazıda bildirilmiştir²⁰⁶². TBMM'nin 25 Mayıs 1937 tarihli birleşiminde Bütçe Komisyonu tutanağı görüşülmüş ve Van Gölü tesisatı için Van Gölü İşletme İdaresine 75.000 liralık bütçe ayrılmıştır²⁰⁶³.

Cumhuriyet gazetesinin 18 Şubat 1937 tarihli sayısında Van Gölü'nde işletilmek üzere 4 tane vapurun Haliç'teki fabrika ve havuzlarda hazırlanacağı, bunlardan ikisinin Şubat 1937 itibariyle tezgaha konmuş ve montajı yapıldıktan sonra tekrar sökülerek parça halinde Van'a gönderileceği ifade edilmiştir. Gönderilecek olan bu vapurların Van Gölü sahilinde kurulacak olan büyük atölyede montajı yapılacaktır. O ana kadar 4 vapura ait malzeme ve saire aksamın hazırlanması bitmiş olup beş aya kadar tamamlanması planlanmıştır²⁰⁶⁴. Yaklaşık olarak 2 ayın sonunda küçük vapurların tekne kısmına ait parçaların hazırlanması tamamlanmıştır. Kazan ve motorlar hariç olmak üzere diğer teferruat halindeki parçaların da kısa bir zaman sonra hazırlanması planlanmıştır²⁰⁶⁵.

Van Gölü için Kasımpaşa'daki deniz fabrikalarında hazırlanmış olan iki küçük vapur, parçalar halinde ambalajlanarak 22 Nisan 1937'de Van'a sevk edilmiştir. Yine vapurların Van Gölü'ndeki atölyelerde kurulacağı, bu işlere nezaret etmek için de Deniz Fabrikaları Müdürü Cemil Bey'in, 29 Nisan 1937'de Van'a gideceği gazete haberinde yer almıştır²⁰⁶⁶.

Gölde yeni yapılan vapurların kurulması ve tamiri için büyük bir kızak hazırlanmıştır. Haliçten parça parça gönderilen vapurun temmuz nihayetine doğru kızaktan indirilerek gölde seferlere başlayabileceği ve Haliç havuzlarında parçaları hazırlanmış olan ikinci vapurun da 15 güne kadar yola çıkarılacağı söylenmiştir. İkinci

²⁰⁶² B.C.A., 30.10.0.0-156.96.11.

²⁰⁶³ TBMM Z.C., 25.05.1937, D. 5, C. 18, İ. 64, 214.

²⁰⁶⁴ Cumhuriyet, 18 Şubat 1937, S. 4587, 2.

²⁰⁶⁵ Cumhuriyet, 3 Nisan 1937, 2.

²⁰⁶⁶ Cumhuriyet, 23 Nisan 1937, 8.

vapurun kurulmasının da ağustos sonlarına kadar süreceği düşünülmüştür²⁰⁶⁷. Böylece haziran sonu itibarıyla Van Gölü'nde seyrüseferin düzenlenmesi için bir işletme idaresi tesis edilmiş, göl kenarında da son sistem bir tersane kurulmuş oldu. Gölde beş motor işlemekte olup buna yakında iki motor daha ilave olacağı nakledilmiştir. Bundan başka göldeki balıklardan faydalanma çareleri de düşünülmüştür. Uzman bir heyet tarafından yapılan incelemeler neticesinde burada bir konserve ve havyar fabrikası kurulmasına karar verilmiştir²⁰⁶⁸. Tatvan'ın 3 km güneyinde kurulmakta olan şantiyenin hemen yakınında 10 odalı, 2 salonlu ve medeni konforu barındıran otelin de kargir kısmı inşaatı bitmiş, yapılmakta olan 42 tonluk geminin ay sonuna kadar göle indirileceği tahmin olunmuştur²⁰⁶⁹.

Havuzlardaki gemilerden birincisi bitirilmiş ve 6 Ağustos 1937'de merasimle Van Gölü'ne indirilmiştir. Geminin ağırlığı 150 ton olup yük tonilatosu da 50'dir. 118 kişi kapasiteli, çift uskurlu olup saatte 9 mil yapmaktadır²⁰⁷⁰. “Van” adlı bu geminin göle indirilme esnasında yapılan törene katılan kafiye Tatvan Kaymakamı Selahattin Alağ ve Yüzbaşı Remzi Bey tarafından karşılanmıştır. Tören alanına Vali Bey'in gelmesiyle de açılış yapılmıştır²⁰⁷¹. Açılıştan sonra Bitlis Valisi Rıfat Şahinbaş, 8 Ağustos 1937'de Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Atatürk'e Van gemisinin, Van Gölü'ne indirilmesinden dolayı Tatvan halkının duyduğu memnuniyeti ifade eden bir teşekkür telgrafi çekmiştir. Bu telgrafa cevap olarak Atatürk de 10 Ağustos 1937'de Bitlis Vali Vekili Şahinbaş'a teşekkür telgrafi çekmiştir²⁰⁷².

Kasımpaşa'daki deniz fabrikalarında yapılan ve ambalajlı olarak gönderilen ikinci vapurun montajının da bitmek üzere olduğu haberi gazetede yayımlanmıştır²⁰⁷³. “Van” gemisinin ardından “Bitlis” gemisi için de sona gelinmiş, bu geminin de Van gemisi gibi 225 tonluk, 36 m. uzunluğunda, 12 m. eninde olması planlanmıştır. Birinci bölümde 2

²⁰⁶⁷ *Cumhuriyet*, 3 Haziran 1937, 2.

²⁰⁶⁸ *Cumhuriyet*, 25 Haziran 1937, 7.

²⁰⁶⁹ *Son Posta*, 29 Haziran 1937, 5.

²⁰⁷⁰ *Cumhuriyet*, 7 Ağustos 1937, 2.

²⁰⁷¹ *Son Posta*, 19 Ağustos 1937, 5.

²⁰⁷² Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 1016933.

²⁰⁷³ *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1937, 2.

salon, 4 kamarada 18 yatak, 1 banyo, 1 büfe, ayrıca lüks kamarada 2 yatak; ikinci bölümde 1 salon, 2 kamarada 6 yatak bulunacaktır²⁰⁷⁴.

Çalışmalar neticesinde Van Gölü'nde işletilmek üzere İktisat Vekâletine bağlı fabrika ve havuzlarında tamamen Türk işçileri tarafından yapılan Bitlis gemisi burada yine Türk işçileri tarafından kurulduktan sonra törenle suya indirilmiştir. Bitlis gemisi bu vasıtalarla yapılan ve göle indirilen gemilerden ikincisi olmuş oldu. Van gemisinin hızı 10 mil olup 60 ton yük almaktadır. İçinde 24 kişilik birinci mevki yolcu 18 yataklı ve 50 adet ikinci mevki kamarası mevcuttur. Gemide ayrıca elektrik, kalorifer ve radyo tesisatı vardır²⁰⁷⁵.

Van Gölü İşletme İdaresi için İstanbul Fabrika ve Havuzlar İdaresinin fabrika ve tezgâhlarında inşa edilmiş ve edilecek olan vapurların Devlet Demiryollarınca taşınmasında mevcut tarife üzerinden %30 indirimle nakledilmesi İktisat Vekâletinin 30 Şubat 1937 tarih ve 14018/55884 sayılı teklifi üzerine değerlendirmeye alınmıştır. Nafia ve Maliye Vekâletinin 14 Aralık 1937 ile 06.01.1938 tarih ve 2400, 567 sayılı mütalaaları üzerine Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun 10. maddesine göre İcra Vekilleri Heyetinin 7 Ocak 1938 tarihli toplantısında bu teklif kabul edilmiştir²⁰⁷⁶.

Van Gölü feribot taşımacılığında önemli bir yere sahip olan Tatvan iskelesine yatırımlar 1937 yılında da hız kesmeden devam etmiştir. İktisat Vekâleti buraya çok önem verdiğinden birçok bina, asri otel, muhtelif müesseseler yaptırmıştır²⁰⁷⁷. Tan gazetesinin 19 Nisan 1937 tarihli sayısında, Van Gölü'nde işletilmek üzere Kasımpaşa'daki tersanede yapılmakta olan 3 büyük vapurun inşaatının tamamlanmış olup bu vapurların 150'şer ton olduğu bildirilmiştir. Yine gazete yazısında vapurların parça halinde yakın bir zamanda Van'a sevk edileceği ifade edilmiştir. Gölde büyük bir gemi şantiyesinin kurulacağı, göl nakliyatı için zaruri bütün malzemenin de orada yapılacağı söylenmiştir. Haberin devamında göl sahilinde mevcut bir petrol kuyusunun işletilmesine başlandığı ve buradan elde edilecek petrol ile göl nakliyatının sağlanacağı yazılmıştır²⁰⁷⁸. Takip eden yıllarda Van Gölü İşletme İdaresinin görevleri arasına yenileri de eklenmiştir. İktisat

²⁰⁷⁴ *Son Posta*, 29 Eylül 1937, 5. Ulus gazetesinin 19 Ekim 1937 tarihli sayısında "Van" gemisinin boyunun 33.25 m genişliğinin ise 6 m olduğu yazılmıştır (*Ulus*, 19 Ekim 1937, 1).

²⁰⁷⁵ *Ulus*, 19 Ekim 1937, 1.

²⁰⁷⁶ B.C.A., 30.18.1.2-82.2.13.

²⁰⁷⁷ *Son Posta*, 5 Kasım 1937, 5.

²⁰⁷⁸ *Tan*, 19 Nisan 1937, 2.

Bakanlığından yazılan 1 Haziran 1937 tarih ve 1520/26650 sayılı tezkerede Van Gölü'nde balık üretimi ve sanayi işlerinin Van Gölü İşletme İdaresince yapılması için karar verilmesi istenilmiştir. Maliye Vekâletinden yazılan 5 Temmuz 1937 tarih ve 23282/1751 sayılı mütalaada da halen hazinece idare edilmekte olan Van Gölü'ndeki balık bentlerinden biri şahsi tasarruf (dolayısıyla balık avlama hakkı) diğeri de Zabıta-i Saydiye Nizamnamesi gereğince av vergisi olmak üzere 2 tür gelir temin edilmekte olduğu söylenmiştir. Bunlardan İşletme İdaresine yalnız avlama hakkı devredileceğine göre bahsi geçen kanunun 4. maddesinin B fıkrası gereğince Etibank ile ortaklaşa işletmek ve bentlerden üretilecek balıklardan mevzu hükümler dairesinde saydiye vergi istifasına devam olunma şartıyla Van Gölü'nden balık üretimi ve sanayi işlerinin Van Gölü İşletme İdaresine devrine karar verilmiştir²⁰⁷⁹.

Celal Bayar, Başbakanlığa sunduğu “Şark Raporu”nda, Vapur İşletme İdaresi'nin oluruyla İktisat Bakanlığına bağlanmasıyla beraber göl ulaşımının düzenlenmesi ve ihtiyaca uygun bir şekilde yapılması için gerekli olan tertibatın alınması ile daha önce 15 günde bir seferlerin yapıldığını belirtmiştir. Buna mukabil yaz-kış olarak seferlerin tesis edildiği ve tarifelerde %80 kadar indirim yapıldığını söylemiştir. Bunun sonucu olarak yolcu sayısında %98, yük miktarında da %99 oranında artış olmuş ve gelir de buna bağlı olarak yükselmiştir²⁰⁸⁰.

Yukarıda da bahsi geçtiği üzere; 1935'e kadar göldeki seyrüsefer hususi muhasebenindir. Bunlarla gölün her iki, yani kuzey ve güney sahillerinin irtibatları hatta ihtiyaçtan fazla ve mükemmel bir surette temin edilmiştir. 1935'te göl işletmesinin el değiştirmesinden sonra deniz araçları arasında 100'er tonluk iki yelkenli gemi işletmenin emrinde bir iki sefer tuz nakliyatında kullanılmış ise de bakımsızlık ve fazla yük yüklenmesinden Gevaş kazası ile bunun karşısında bulunan Ahtamar Adası'nda batmışlardır. İşletmenin elinde bulunan Cumhuriyet motoru o sene makine kısmına gaz koyulduğundan yanarak işe yaramaz bir hale gelmiştir²⁰⁸¹. Geriye kalan Van ve Bitlis yolcu vapurlarıyla Ahtamar isimli yük taşıyan bir şilep, hızları 8 mil iken 3 mile düşmüştür. Fazla olarak bunlardan Ahtamar'ın Ruslardan kalma eski bir motor

²⁰⁷⁹ B.C.A., 30.18.1.2-77.65.2.

²⁰⁸⁰ Bayar, *Şark Raporu*, 116.

²⁰⁸¹ Cumhuriyet motorunun tamiri 2 seneden fazla sürmüş ve Ağustos 1938'de tamir edildikten sonra suya indirilmiştir (*Cumhuriyet*, 16 Ağustos 1938, 2).

olmasından 1945 kışında çalışmama ihtimali üzerinde durulmuştur. Askeri makamların emriyle Ahtamar yük vapuru haftada bir defa Tuğ-Van arasında askeriyeğe ait eşya ve malzeme ile çok az oranda sivil eşya ve yolcu taşıyarak direkt seferler yapmıştır. İki yolcu vapurundan biri kuzey yolunu takip ederek Van'a uğrayıp Tatvan'a bir hafta zarfında döndükten sonra diğeri personel eksikliğinden ancak hareketle yine 1 hafta süreyle Van Gölü'nün güney sahilini dolaşmaktaydı. Bu suretle vapur sahildeki kaza ve nahiyelere on beş günde bir uğramakta böylece bu yerlerle bunların çıkış vazifesini gördükleri yerlerin her türlü ihtiyaçlarını gösterir eşya ve yolcu nakliyatını eksik ve uzun fasılalarla ancak karşılayabilmesi çok sıkıntılı durumlara ve dolayısıyla şikâyet ve sızlanmalara sebep olmuştur²⁰⁸². Diğeri taraftan İktisat Bakanlığına 10 Ağustos 1937'de yazılan yazı ile Van Gölü İşletmesi için yeni yaptırılan gemilerin Van ve Bitlis isimleriyle anılmasına ve mevcut Van motorunun adının da Tuğ'a çevrilmesine karar verilmiştir²⁰⁸³.

27 Aralık 1937'de 3295 numaralı kanun olan "Denizbank Kanunu" ile İktisat Vekâletine bağlı olmak ve merkezi Ankara'da bulunmak üzere Denizbank adıyla bir banka kurulmuştur. Bu kuruluşa Denizyolları ve Akay İşletmeleriyle Fabrika ve Havuzlar İdaresi, İstanbul, İzmir ve Trabzon Liman İşletme İdareleri, Tahlisiye Umum Müdürlüğü ile beraber Van Gölü İşletme İdaresi bağlanmıştır²⁰⁸⁴. Deniz işleri 1 Ocak 1938'den itibaren Deniz Bank tarafından idare edilmeye başlanmıştır²⁰⁸⁵. Van Gölü'nde taşımacılığın daha iyi seviyelere getirilmesi için bölge nezdinde de çalışmalar sürdürülmüştür. Bu hususta 7 Eylül 1938'de Umûmî Müfettiş Abidin Özmen Bey, Bitlis'ten Tatvan'a geçerek Van Gölü kıyılarında incelemelerde bulunmuştur²⁰⁸⁶.

21 Haziran 1939'da kabul edilen 3649 numaralı "*Van Gölü Sefain İşletmesi İdaresinin 1933 Mali Yılı Kesin Hesap Kanunu*" ile masrafları 66.559 lira 74 kuruş, geliri ise 95.931 lira 49 kuruş olarak belirtilmiştir. Bunun da 23.706 lirası yolcu ve nakliyat hasılatı olarak kayda geçmiştir. Ayrıca harcanmayan 14.040 lira 26 kuruşun da iptal

²⁰⁸² B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 57-58.

²⁰⁸³ B.C.A., 30.10.0.0-191.311.25.

²⁰⁸⁴ *Resmî Gazete*, 30 Aralık 1937, S. 3796, 9158-9160; 7 Haziran 1939'da kabul edilen 3633 numaralı Devlet Denizyolları ve Devlet Limanları İşletme Umum Müdürlüklerinin Teşkilatı ve Vazifelerine dair kanun ile de Van Gölü İşletme İdaresi bu kuruluşa devredildi. Bu kuruluş da Ulaştırma Bakanlığına bağlandı (*Resmî Gazete*, 16 Haziran 1939, S. 4234, 11978).

²⁰⁸⁵ *Cumhuriyet*, 2 Ocak 1938, 2; Yeni deniz teşkilatı 1 Temmuz 1939'da faaliyete geçtiğinden Denizbank muamelatı tarihe karışmış olacaktır. Van Gölü İşletmesi de Denizyolları Umum Müdürlüğüne bağlandı (*Son Posta*, 30 Haziran 1939, 4).

²⁰⁸⁶ *Yurd Yolu*, 9 Eylül 1938, S. 51, 1.

edildiği bildirilmiştir²⁰⁸⁷. Bu tablodan işletmenin gelirinin artmış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 1935 mali yılı kesin hesap kanun layihasına göre de Van Gölü işletme bütçesine 51.840 lira gelir ve 24.146 lira da masraf kaydedilmiştir. İkinci Dünya Savaşı başlarına tekabül ettiği için olsa gerek harcamada tereddüt yaşandığından 27.694 liralık tahsisat da iptal edilmiştir²⁰⁸⁸. Bununla beraber 1940 mali yılı için 100.000 lira gelir elde edilmiştir²⁰⁸⁹.

26 Şubat 1942’de çıkarılan 2/17427 karar sayılı kararname ile Van Gölü için yaptırılacak ve tamir ettirilecek vasıtaların inşa ve tamir işlerinin Devlet Denizyolları İşletme Umum Müdürlüğüne bırakılmıştır. Gerekli olan malzemelerin de 2490 sayılı kanunun 50. maddesinin “E” fıkrası hükmüne göre emaneten yaptırılması kararlaştırılmıştır²⁰⁹⁰. Daha sonra 24 Haziran 1942’de bu kararnameye bir ek çıkarılmıştır. Münakalât Vekâletinin 16 Ağustos 1942 tarihli ve 6470/4965/5519 sayılı tezkeresiyle bir takım gelişmeler yaşanmıştır. Şöyle ki: Van Gölü’ndeki işlerden 10 mavnaya gerekli keresteyle Tuğ römorkörünün tamirine gerekli olan malzeme ve 150 beygirlik bir dizel motorunun acele satın alınmasına ve bedelinin 50.000 lirayı geçmesine binaen 2490 sayılı kanunun 46. maddesinin (L) fıkrasına göre pazarlıkla satın alınması ile alakalı bir teklif sunulmuştur. Maliye Bakanlığının 2 Haziran 1942 tarihli ve 112235/15/2715 sayılı mütalaası üzerine de İcra Vekilleri Heyetince 24 Haziran 1942’de kabul edilmiştir²⁰⁹¹. Bu arada kabotaj hakkının Türk Bayrağı’na geçmesinin yıl dönümü münasebetiyle Tatvan’da Devlet Deniz Yolları Van şubesinde ilk defa 1 Temmuz 1942’de coşkun bir törenle kutlanmıştır. Yurdun bir çok yerinde her yıl, ancak Van Gölü’nde ilk defa kutlanan bu bayrama başta Vali Hulusi Devrimer olmak üzere Garnizon Komutanı, Jandarma Komutanı ile diğer subaylar ve diğer devlet erkânı katılmışlardır²⁰⁹².

CHP Bitlis Bölgesi Müfettişi Tokat Milletvekili Hasip Aytuna’nın 1941-1942 yıllarına ait Bitlis bölgesiyle alakalı raporuna göre; Van Gölü’nün batı sahilinde Tatvan ve bunun iskelesi olan Tuğ’dan kalkan 60’şar tonluk iki vapurla bir küçük şilep tarzındaki motorla Van seferi yapılmıştır. Yazın bu gemiler eşya ve yolcuların birkaç mislini

²⁰⁸⁷ TBMM Kavanin Mecmuası, VI/20, TBMM Matbaası, Ankara 1939, 649.

²⁰⁸⁸ TBMM Z.C., 12.01.1940, D. 6, C. 8, İ. 24, S. Sayısı: 60, 16.

²⁰⁸⁹ TBMM Z.C., 01.06.1940, D. 6, C. 12, İ. 61, S. Sayısı: 185, 25.

²⁰⁹⁰ B.C.A., 30.18.1.2-97.122.14.

²⁰⁹¹ B.C.A., 30.18.1.2-99.54.17.

²⁰⁹² *Yurd Yolu*, 2 Temmuz 1942, S. 1004, 1.

taşımak mecburiyetinde kaldıkları için daima tehlike arz etmişlerdir. Bununla birlikte çetin geçen kış şartlarında özellikle Süphan Dağı'ndan esen şiddetli fırtınalardan dolayı seferler yapılamamıştır. Bu olumsuz şartlara rağmen bu gemilerin vaziyetlerini Van'a veya diğer iskelelere bildirecek telsiz vasıtaları ve cankurtaran tertibatı da yoktur. Bundan dolayı da gemilerle birlikte yolcuları ve gemilerin taşıdıkları tüccara veya orduya ait eşya ve malzeme de yaz-kış tehlikeye maruz kalmıştır²⁰⁹³.

Van Gölü İşletmesinin 1944 yılındaki durumu ise şöyledir: İşletmenin düzenlenmesi ve gelecekteki ihtiyaçları karşılayacak şekilde gelişmesi için Ulaştırma Bakanlığından yapılması gereken işleri yerinde incelemek vazifesiyle Deniz Yolları Genel Müdürünün başkanlığında Van'a bir heyet gönderilmiştir. İnceleme neticesine göre işletmenin gerek vasıta ve gerekse teçhizat bakımından eksiklerinin tamamlanmasına geçilmiştir. İki aya kadar göle yeni nakil vasıtaları ilave edilerek nakliyat gücünün önemli bir miktarda artırılması yapılması planlanan işler arasındaydı. Takip eden yaz ayında yük ve yolcu gemisi olmak üzere Van Gölü'ne yeni tekneler gönderilmesine ilişkin çalışmalar sürdürülmüştür. Lüzumlu yerlerde antrepolar inşası için emir verilmiştir. Bölgenin önemini iyi bilen bakanlık daire başkanlarından birinin bölgede alınacak tedbirleri takip ve icra yetkisiyle o yılın kış ayında Van'a gönderilmesi planlanmıştır. Bunun yanı sıra Göl İnhisar Kanunu'nun halk lehine genişletilmesi için Meclise bir de kanun teklif edildiği belirtilmiştir. Raporda yapılan değerlendirmede Van Gölü'ndeki vasıtaların göldeki nakliyat ihtiyacını karşılayacak durumda olduğu halde kışın 6 ay gölün hem doğu hem de batı yakasındaki kara yolların kapanmasından göl iskelelerinde kısa zamanda birkaç bin ton mal birikmiştir. Bu mallar da antreposuzluktan ve yolların kapanmasından dolayı günü gününe nakledilememiştir. Yine aynı raporda bahsedildiği üzere kayıtlara göre 1 sene zarfında doğudan batıya doğru 8.500 ton muhtelif eşya nakledilmiş ve mevcut programa göre bu süre zarfında göldeki vasıtaların nakil kabiliyeti 12.000 tondan fazla bulunmuştur. Ancak bu vaziyet yılın bütün aylarında aynı olamamıştır²⁰⁹⁴.

Yukarıda bahsi geçen inceleme raporunda ayrıca şunlara da değinilmiştir: Gemilerin akaryakıt ihtiyacının sadece Van ve Bitlis vilayetlerine bırakılması, ihtiyacı karşılayamamalarından dolayı, aksamalara neden olmaktadır. Bu yüzden Van Gölü İşletmesinin yakıt ihtiyacının doğrudan doğruya bir makam emrine verilmesinin daha

²⁰⁹³ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 45.

²⁰⁹⁴ B.C.A., 30.10.0.0-152.78.28.

doğru olacağı söylenmiştir. Raporun devamında Van Gölü'ndeki tersanenin henüz gemi inşa edecek duruma gelmediğinden mevcut gemilerin sökülerek parça halinde uzun kara yollarından getirilmiş teknelerden ibaret olduğu söylenmiştir²⁰⁹⁵.

Milli Müdafaa Vekâleti Levazım Dairesi, 19 Şubat 1945 gün ve 86303/45 sayılı ile Van Gölü İşletme İdaresinde taşımacılığın zaman zaman aksadığı ve buradaki çalışmaların tekrardan düzenlenmesi gerektiğini belirten bir yazı göndermiştir. Yazıya cevap olarak Münakalât Vekili Ali Fuat Cebesoy imzasıyla 19 Mart 1945'te hazırlanan 463/1412 sayılı rapor ile bilgilendirme yapılmıştır. Başbakanlığa gönderilen rapor ile Van Gölü nakliyatının düzenlenmesi için Bakanlıkça yapılması gereken işlerin yapılmış olduğu ve göl nakliyatının havzanın her türlü nakil ihtiyacına yetecek duruma getirildiği aktarılmıştır. Bununla beraber gölde çalışan gemilerin eksikliği ve bunların sık sık tamir ihtiyacı göstermesi gibi haller de nazara alınarak o gün için yeterli bir miktar arz etmesine rağmen mevcut vasıtaların arttırılması için yeniden inşasına karar verilen 300 tonluk bir duba ile bir yolcu gemisinin Haliç Tersanesi'nde kızığa konulduğu söylenmiştir²⁰⁹⁶. Aynı raporda yapılan işler şöyle sıralanmıştır: Milli Müdafaa Vekâletinin tezkerelerinde göl sahillerinde antrepo açılmış, Tuğ'da bir Posta Telgraf Merkezi açılmıştır. Yine mevcut antrepolara ilaveten münasip yerlere yolcu salonları açtırılmış, göl üzerindeki gemilerin hepsi tamir edilerek faaliyette olan teknelerin sayısı sekize çıkarılmıştır. Mavnalar sefere konulmuş, yeni iskeleler ve yakıt ambarı inşa ettirilmiş, işletme garnizonu düzenlenmiştir. 1944 Kasım'ında açılan Posta ve Telgraf Merkezinin yanı sıra Milli Müdafaa Bakanlığınca kış devresinde odun nakliyatının daha verimli olması için gemiler önceden sefere hazır hale getirilmiştir²⁰⁹⁷.

İkinci Dünya Savaşı yıllarına Türkiye geneli liman ve iskele yapımlarında adeta mutlak bir hızlanma göze çarpmaktadır. Bu dönemin öncesi ve sonrasında Türkiye'de liman ve iskelelerin yapımına ayrılan bütçe arasında gözle görülür bir fark bulunmaktadır.

²⁰⁹⁵ B.C.A., 30.10.0.0-152.78.28.

²⁰⁹⁶ B.C.A., 30.10.0.0-169.177.37.

²⁰⁹⁷ B.C.A., 30.10.0.0-169.177.37.

Tablo 4.13. Türkiye Geneli Liman ve İskeleler ile Alakalı 1925-1938/1939-1950 Yılları Arasında Ayrılan Bütçeyi Gösteren Çizelge²⁰⁹⁸

Yıllar	Bütçe miktarı (TL)	Yıllar	Bütçe miktarı (TL)
1925	50.000	1939	-
1926	100.000	1940	1.200.000
1927	200.000	1941	2.425.000
1928	200.000	1942	2.942.000
1929	-	1943	2.172.000
1930	-	1944	4.161.000
1931	50.000	1945	1.877.000
1932	100.000	1946	3.105.000
1933	-	1947	5.766.000
1934	-	1948	7.156.000
1935	-	1949	10.683.000
1936-1938	-	1950	6.299.000
Toplam	700.000	Toplam	47.786.000

Yukarıdaki tablo incelendiğinde 1939’dan 1944’e kadar liman ve iskelelere ayrılan bütçede sürekli bir artış olmasına rağmen 1944’ten hemen sonra gözle görülür bir düşüş de söz konusu olmuştur. Bunun başlıca sebebi yukarıda izah edildiği gibi; deniz nakil vasıtalarının bakıma alınmış olmasından dolayı ihtiyaçlara yeteri kadar cevap verilememesi, bu durumun da göl trafiğinde aksamalara sebep olmasından ekonomik sıkıntılara yol açmasıdır.

Türkiye geneli deniz işletmelerinde durum böyle iken Van Gölü İşletmesinde bilhassa 2. Dünya Savaşı yıllarında gelir-gider tablosunda da benzer bir durum söz konusu olmuştur.

Tablo 4.14. Van Gölü İşletme İdaresinin 1939-1945 Yıllarında Elde Ettiği Gelir ve Gider Tablosunu Gösteren Çizelge²⁰⁹⁹

Yıllar	Gelir	Gider
1939	36.100	91.528
1940	56.617	149.647
1941	69.318	196.495
1942	63.701	226.496
1943	76.869	132.925
1944	106.748	411.902
1945	177.348	475.340

²⁰⁹⁸ B.C.A., 30.10.0.0-74.471.12: 2.

²⁰⁹⁹ TBMM T.D., 27.12.1946, D. 8, C. 3, B. 25, Sıra Sayısı: 16, 13.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde Van Gölü İşletmesi Denizyolları İdaresinin İkinci Dünya Savaşı'na da tekabül eden yıllarda masrafları daha fazla olduğundan pek de gelir sağlayamamış olduğu anlaşılmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen başında Van Gölü işletme idaresinin giderlerinin gelirlerinden fazla olmasının temel sebebi savaş durumundan ötürü işletme idaresine ayrılan bütçenin diğer alanlara kaydırılmasıdır. Sonradan oluşan tıkanıklığın giderilmesi için ise işletme idaresine ekstra bütçe ayrılmıştır. Bilhassa savaş yıllarında askeri malzemelerin taşınması önem arz etmiş ve çözüm üretilmesi icap etmiştir.

2. Dünya Savaşı sonrasında göl işletmesinin ıslahı ve gelecekte ihtiyaçlarını da karşılayabilecek şekilde gelişmesi maksadıyla Ulaştırma Bakanlığınca önemli tedbirler alınmış ve bunun uygulanmasına geçilmiştir. Bununla beraber bu ıslahat ile göl sahillerindeki halka daha geniş imkanlar sağlamak maksadıyla İnhisar Kanunu'ndaki "5 tonilato" ya kadar olan sınır Devlet Denizyolları ve Limanları İnhisar Kanunu'nda olduğu gibi "18 (dahil) rüsum ton" a çıkarılması ve birleştirmenin olumlu neticeler vereceği anlaşılmıştır²¹⁰⁰. Bundan dolayı 25 Haziran 1945'de kabul edilen 4766 numaralı Van Gölü İşletmesi hakkındaki 3025 sayılı kanuna ek kanun ile yukarıda bahsedildiği gibi 18 tona çıkarılmıştır²¹⁰¹. Bu suretle göl üzerindeki özel teşebbüslerin önü daha da açılarak ulaşım ve taşımacılık faaliyetleri arttırılmış oldu. Bu arada 1945 yılı için Van Gölü İşletmesinin 7 aylık geliri tahmini olarak 50.000 lira iken 1946 yılı için 100.000 lira olarak öngörülmüştür²¹⁰². Ancak Van Gölü'nde yapılacak taşımalar için hükümetçe tahmin edilen gelir 1947 yılı için 90.000 lira²¹⁰³, 1948 yılı için ise 90.000 lira olmuştur²¹⁰⁴.

1947 yılının ilk 8 ayı içinde Van Gölü'nde 53.000 yolcu ve 15.272 ton yük taşınmış ve nakliyat işinde işletmenin diğer alanlarından 113.792 lira gelir temin edilmiştir. Bu şekilde geçen yıla oranla yolcu sayısında %20, yük nakliyatında ise %25'lik bir artış olmuştur. Van Gölü'nde artan ulaşım ve taşımacılık işlerinin karşılanması amacıyla Van Gölü İşletme İdaresinin Tuğ'da bulunan tesislerinde "Tatvan" ismi verilen yeni bir gemi yapılmış ve 20 Aralık 1948'de yapılan bir törenle Van Gölü'ne indirilmiştir²¹⁰⁵. Türk

²¹⁰⁰ TBMM T.D., 25.06.1945, D. 7, C. 18, B. 78, S. Sayısı: 133, 1-2.

²¹⁰¹ Resmi Gazete, 3 Temmuz 1945, S. 6047, 8993.

²¹⁰² TBMM T.D., 28.12.1945, D. 7, C. 20, B: 21, S. Sayısı: 11, 22.

²¹⁰³ TBMM T.D., 27.12.1946, D. 8, C. 3, B: 25, S. Sayısı: 16, 34.

²¹⁰⁴ TBMM T.D., 30.12.1947, D. 8, C. 8, B: 27, S. Sayısı: 17, 30.

²¹⁰⁵ Kardaş, Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar, 336.

işçilerin emeğiyle inşa edilen Tatvan gemisi 37.5 m uzunluğunda, 8 m genişliğinde ve 215 tondur. Gemi 315 beygir gücünde dizel motora sahip olup 8 deniz miline ulaşmaktadır. Taşıyabileceği yolcu sayısı ise 320 olarak belirtilmiştir²¹⁰⁶. Ancak bu yatırımlara rağmen 1948 yılı içerisinde Van Gölü İşletme İdaresine 149.646 lira 79 kuruş masraf yapılmışken 56.617 lira 7 kuruş gelir elde edilebilmiştir. Haliyle 93.029 lira 72 kuruş zarar olmuştur²¹⁰⁷. Üç yılın muhasebesi görüldüğünde Van Gölü İşletmesinden elde edilen hasılat 1947 yılında artış göstermiş olmakla beraber son zamanlarda otobüs nakliyatının bu artışı gerilettiği nazara alınmış ve önceki yıla nazaran 1949 yılı için 10.000 liralık artış ile 100.000 liralık bir gelir tahmin edilmiştir²¹⁰⁸.

Van Gölü'nde taşımacılık potansiyeli arttıkça gemi ihtiyaçları da paralel olarak artış göstermiştir. Haliç'te Van Gölü için 1947 yılı başlarında 350 deplasman tonajlı bir yolcu-yük vapuruyla 4 numaralı yeni bir havuz inşa edilmeye başlanmıştır²¹⁰⁹. Haliç tezgâhlarında hazırlanan gemi ayrı parçalar halinde Van'a gönderilmiştir. Montajının orada yapılması kararlaştırılan 150 yolcu taşıma kapasitesine sahiptir²¹¹⁰.

1950 yılında Denizyolları İdaresi, Van Gölü İşletmesini daha da geliştirmeye karar vermiştir. O yıl Bitlis ve Tatvan vapurlarının motorlarının değiştirileceği ve yeni bir yük vapuru yapılacağı söylenmiştir²¹¹¹. Ayrıca, 1950 yılı bütçe görüşmelerinde Van Gölü İşletme İdaresine ayrılması planlanan bütçe bir önceki yıla göre %80 arttırılarak 180.000 lira olarak belirlenmiştir²¹¹².

DP döneminde Van Gölü'ndeki ulaştırma faaliyetlerine daha da ağırlık verilmiştir. DP'nin ilk çalışma döneminde TBMM'nin 28 Mayıs 1951 tarihli toplantısında Van Milletvekili Ferit Melen, Van Gölü'nde seyrüseferin tanzimi için ne gibi tedbirler düşünüldüğüne dair sorusunu Ulaştırma Bakanı Seyfi Kurtbek cevaplamıştır. Melen Van, Hakkari ve kısmen de Ağrı illerini yurdun diğer kısımlarına bağlayan ana yolun Van Gölü'nden geçtiği, bu sebeple göl üzerinde yapılmakta olan nakliyatın bu havuzdaki nüfus ve iktisadi faaliyetin artışına koşut olarak her geçen gün arttığı, buna mukabil gölde

²¹⁰⁶ Mehmet Demirtaş, Oktay Subaşı, *Osmanlıdan Cumhuriyete Vangölü Denizcilik Tarihi*, Mega Basım Yayın, İstanbul 2015, 141.

²¹⁰⁷ TBMM T.D., 17.05.1948, D. 8, C. 11, B. 60, S. Sayısı: 129, 4.

²¹⁰⁸ TBMM T.D., 27.02.1949, D. 8, C. 16, B. 54, S. Sayısı 77, 5.

²¹⁰⁹ *Cumhuriyet*, 4 Mart 1947, 2.

²¹¹⁰ *Cumhuriyet*, 14 Mayıs 1947, 2.

²¹¹¹ *Cumhuriyet*, 15 Mart 1950, S. 9194, 4.

²¹¹² TBMM T.D., 24.02.1950, D. 8, C. 24, B. 55, S. Sayısı 156, 35.

sefer yapan ve Devlet Deniz Yolları İdaresine ait olan gemilerden Van gemisinin, motorundaki arızadan dolayı bir süre önce seferden kaldırılmış olduğunu söylemiştir. Bitlis gemisinin ise sık sık tamire ihtiyaç gösterecek bir halde olduğu, bununla beraber 1949 senesinde inşa olunan Tatvan gemisinin malzeme eksikliği sebebiyle yakında sefer yapamaz duruma geleceğinden bahisle hükümetin bu endişe verici durum hakkındaki düşünce ve tasarlanan tedbirlerin Ulaştırma Bakanı tarafından cevaplanmasını istemiştir. Buna karşılık Seyfi Kurtbek, bütün ulaştırma hizmetlerinde olduğu gibi deniz ulaştırma işlerinin de halkın ihtiyaçlarını karşılamaya kafi gelmediğini söylemiştir. Konuşmasının devamında Kurtbek ayrıca şunlara değindi: *“Van İşletmesi halkın ihtiyaçlarını tamamıyla karşılayacak durumda değildir. Van Gölü’nün ulaştırma vasıtası olarak gelişmesi için iki mühim esas görülmektedir. Bunlardan biri gölün demir yoluna bağlanması, diğeri de göl içindeki ulaştırma vasıtalarının ıslahı ve takviye edilmesidir”*²¹¹³. Bu şekilde DP iktidarının da Van Gölü üzerinde esaslı bir çalışma yürüttüğü anlaşılmaktadır.

Hükümetçe Van Gölü İşletmesinde 1951 yılı itibariyle kısmen yapımına başlanılan ve sonraki yıl tamamlanması planlanan işler ise şunlardır: Mevcut iskelelerin esaslı bir şekilde tamiri, yeni iskeleler, antrepo ve yolcu salonu yapılması, yeni gemi, römorkör ve dubalar inşası, 300 tonluk bir gemi yapılması, kızak tesisi, seferlerin haftada ikiye çıkarılmasıdır²¹¹⁴.

Sonraki dönemde deniz ulaşımında idare işlerinde değişikliğe gidilmiştir. 10 Ağustos 1951’de kabul edilen 5842 numaralı kanun ile “Denizcilik Bankası” adıyla, Türk sularında ve yabancı denizlerde ulaştırma işlerini ve bu işlerle ilgili her türlü teşebbüsle bu kanunda gösterilen diğer hizmetleri yapmak, özel hukuk hükümlerine göre idare edilmek üzere anonim ortaklık şeklinde bir banka kurmak üzere hükümete yetki verilmiştir. Bankanın görev ve yetkilerini de belirleyen ilgili kanunun 6. maddesine göre; Denizbank, Van Gölü İşletmesini özel kanuna göre işletmekle de görevlendirilmiştir²¹¹⁵. Bu banka, 1 Haziran 1952 tarihinden itibaren faaliyete geçmiştir²¹¹⁶.

Diğer taraftan demir yolunun Tatvan’a ulaşmasından sonra Van’a hangi güzergâhtan gideceği de tartışılmaya başlandı. Bu hattın Van Gölü’nün güneyinden veya

²¹¹³ TBMM T.D., 28.5.1951, D. 9, C. 7, B. 82, 480-481.

²¹¹⁴ TBMM T.D., 28.5.1951, D. 9, C. 7, B. 82, 481.

²¹¹⁵ Resmi Gazete, 16 Ağustos 1951, S. 7886, 1809-1813.

²¹¹⁶ <https://www.tdi.gov.tr/tarihce/> (Erişim Tarihi: 12.08.2020).

kuzeyinden geçirilmesinin zaman ve maddi bakımdan uygun olmayacağını hesaplayan Bayındırlık Bakanlığı, Van-Tatvan arasındaki demir yolu ulaşımının Van Gölü'nde çalıştırılacak feribotlarla sağlanmasına karar vermiştir²¹¹⁷. Van Gölü'nde kullanılmak üzere, tamamen Türk işçi ve mühendislerince yapılacak 260 yolcu kapasiteli 670 tonluk bir geminin ihalesi de 24 Mayıs 1954'te Denizcilik Bankası tarafından gerçekleştirilmiştir²¹¹⁸.

Van ve Tatvan arasındaki feribot taşımacılığı ile demiryollarının birleştirilmesine gelince, Muş-Tatvan arasındaki demir yolu ulaşımı çalışmaları istenilen hız ve seviyede gerçekleşmemiş ve demir yolu çalışmaları 1964 yılına kadar da devam etmiştir²¹¹⁹. 1965'te -Adalet Partisinin tek başına iktidara geldiği dönemdir- Adalet Partisi Hükümetinin programında "Van Gölü'nün iki tarafındaki feribot tesisleri ile Van-İran Anadolu Demiryollarının inşaatına hızla devam edileceği bildirilmiştir²¹²⁰. 1970'lerin başında Van Gölü İşletmesi'nin araç varlığı 3 yolcu-yük gemisi, 1 yük gemisi, 2 feribot olmak üzere 6 gemiye ulaşmıştır. Gemilerin toplam yolcu kapasitesi 1.124 kişi, toplam yük kapasitesi ise 2.550 tondur²¹²¹. Aradan geçen altı yıllık çalışma neticesinde 1971'de Van Feribot İskelesi ve Van-Kotur Demir yolu Hattı tamamlanarak törenle hizmete açılmıştır.

Demir yolunun Tatvan'a kadar getirilmesinden sonra Van Gölü üzerindeki feribot aktarımına ulaştırılması ile elde edilen kazanım şöyle olmuştur ki: Avrupa'nın Ortadoğu bağlantısını sağlayan önemli demiryollarından biri olma özelliğine sahip olunmuştur. İstanbul'dan kalkıp Eskişehir-Ankara-Sivas-Malatya-Elazığ yoluyla Tatvan'a ulaşan demir yolu, Tatvan Tuğ iskelesinde bitmektedir. Buradan feribotlara yüklenen vagonlar Van'a aktarılır ve Kapıköy'den Türkiye dışına çıkarak Tebriz ve Tahran'a ulaşmaktadır. Aynı hatta karşılıklı olarak İstanbul-Ankara-Sivas-Elazığ-Tatvan-Kapıköy yurt içi seferi de yapılmaktadır. Van Gölü'nde vagonların feribotlarla taşınmasına başlanmasından

²¹¹⁷ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 339.

²¹¹⁸ Sait Aşgın, *Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, 254.

²¹¹⁹ *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1964.

²¹²⁰ Ali Osman Akalan, *Bir Kurum Olarak Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi AİİT Enstitüsü, Ankara 2010, 243-244.

²¹²¹ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1410.

sonra Tatvan bir aktarma noktası olmaktan çok demir yolunun sürekliliğini sağlayan bir bağlantı noktası işlevini üstlenmiştir²¹²².

4.1.3.1. Van Gölünde Taşımacılık Dışında Faydalanılan Diğer Alanlar

İktisat Bakanlığı Deniz Ulaştırma Genel Müdürlüğünün 1935 tarihli inceleme raporuna göre; Van Gölü'nün suyu çok yoğun miktarda sodayı barındırdığından gölden bol miktarda soda elde edilmekte ve bunun İran ve Rusya'ya da ihracı mümkün görünmektedir. Zaten daha önceden de İran ve Rusya'ya ihracı yapıldığı ve girişimcilerin yüksek kazançlar elde ettiği bilinmektedir²¹²³.

Birinci Dünya Savaşı'ndan evvel gölden büyük miktarda soda üretilmekte ve İran'a sevk edilmekteydi. Van Gölü'nden soda çıkarılması için 1930'larda hükümetçe bazı teşebbüsler olmuştur. 1930 yılı Ekim ayı içerisinde bir Alman grubu hükümete müracaat ederek soda inhisarını istemişler ancak bu talep reddedilmiştir²¹²⁴. Elde edilen sodaların kilosu yerinde 1,5 ile 2 kuruşa kadar satılmaktadır. Gölde görünürde soda eseri yalnız Adilcevaz kıyılarında vardır. Hatta bu kıyılarda göl suyu sabunlu ve köpüklü gibi olup sahili bembeyaz soda kaplamıştır²¹²⁵. Burada soda üretiminin çok uzun yıllar yapıldığı anlaşılmaktadır. Son Posta gazetesinin 2 Ekim 1937 tarihli sayısında da Adilcevaz'da Arin Gölü'nden bol miktarda çamaşır sodası çıkarıldığına değinilmiştir²¹²⁶. Ancak üretimin eskiye nazaran hayli azaldığı da bilinen bir gerçektir²¹²⁷.

Arin veya Van Gölünden soda üretimi hakkında İktisat Vekâleti 4 Nisan 1938 tarih ve 3176/13731 sayılı tezkere ile teklifte bulunmuştur. İktisat Vekâleti, Başbakanlığa sunduğu teklifinde, ikinci beş yıllık sanayi planı gereğince memleketin ihtiyacı olan sodanın Van Gölü suyundan istifade edilmek suretiyle temini için mahallinde yapılması lüzumlu incelemenin MTA Enstitüsü tarafından yaptırıldığı ve şu neticelere varıldığı bildirilmiştir:

²¹²² “Bitlis”, *Yurt Ansiklopedisi*, 1412.

²¹²³ B.C.A., 30.10.0.0-170.179.2: 4.

²¹²⁴ *Son Posta*, 20 Kasım 1930, 7.

²¹²⁵ B.C.A., 30.10.0.0-170.179.2: 4.

²¹²⁶ *Son Posta*, 2 Ekim 1937, S. 2576, 5.

²¹²⁷ *Son Posta*, 1 Aralık 1936, S. 2277, 5.

- Soda üretimine Van Gölü'nden ziyade, Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Adilcevez'in doğusundaki Arin Gölü suyu daha müsaittir.

- Tuzla için 200.000 m²lik bir sahaya ihtiyaç vardır.

- Bu sahadaki yıllık üretim miktarı ilk etapta 3.000 ton hesap edilmiştir.

- Tesisat ve işletme için lüzumlu olan sermaye 600.000 lira olarak tespit edilmiştir.

- 1 kg kalsine soda (soda külü) mahallinde 3,1 kuruşa mal olabilmesine rağmen, bunun İstanbul'daki fiyatı 8,5 kuruştur.

- O gün itibariyle dışarıdan ithal edilen kalsine sodanın cifin (ham soda) İstanbul'daki kg maliyeti 4,13 kuruştur. Bunun gümrük maliyeti ise 12,13 kuruştur. Bu hesaba göre Arin Gölü'nde soda üretiminin verimli olacağı düşünülmüştür²¹²⁸. Teklif Başvekâlet tarafından incelenmiş ve üretimin Van Gölü İşletme İdaresine verilecek bir kredi ile temini mümkün olacağı anlaşıldığından o dönemde gereği için teşebbüs edilmesinin emir buyurulması 11 Nisan 1938 tarihli ve 6/1463 numaralı bir tezkere ile bildirilmiştir²¹²⁹. Arin ve Van Gölü'nde soda üretimi için tesislerin kurulması kararlaştırılmış olmasına rağmen İkinci Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı da tam manasıyla uygulanamamıştır. Bundan dolayı da soda üretimi meselesi savaştan sonraya bırakılmıştır²¹³⁰.

Sümerbank sermayesinin arttırılması hakkında İktisat Vekâletince hazırlanan ve İcra Vekilleri Heyetince 29 Nisan 1942'de Meclise sunulması kararlaştırılan kanun tasarısına göre; iyileştirilmesi faydalı görülen işler arasında Van Gölü soda tesisleri için de Sümerbank bütçesinden 1.000.000 liralık bir ödenek düşünülmüştür²¹³¹. Ancak sonradan ödenek ayrılmasına rağmen bu tesis kurulamamıştır. Yine TBMM'nin 28 Ocak 1946 tarihli oturumunda Sümerbank sermayesinin arttırılması hakkında kanun tasarısının konuşulması sırasında Zonguldak Milletvekili Dr. Rebiî Barkın, deniz vasıtalarının hacminin %80'inin kömür nakliyatı olduğunu söylemiştir. Konuşmasının devamında Sümerbank sermayesinin arttırılmasıyla kömür nakliyatı için de yeni tesislerin inşa olunacağından bahsetmiştir. Akabinde Yozgat Milletvekili Sırrı İçöz'ün Sümerbank

²¹²⁸ B.C.A., 30.10.0.0-176.216.6; 2-3.

²¹²⁹ B.C.A., 30.10.0.0-176.216.6; 1.

²¹³⁰ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 223.

²¹³¹ TBMM ZC., 17.4.1942, D. 6, C. 26, İ. 74, S. Sayısı: 211, 3.

sermayesinin arttırımı ile neler yapılmak istendiği hakkındaki sorusuna karşılık Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen, azot, soda, göztaşı ve sülfrik karbon fabrikalarının kurulmasından bahsetmiştir. Bunun üzerine söz alan Van Milletvekili İbrahim Arvas, doğal sodanın Van Gölü'nden çıkmasından fabrikanın Van'da açılması hususunda ricada bulunmuştur. Tekrar söz alan Ekonomi Bakanı soda fabrikasının Bandırma veya İzmit gibi yerlerde daha masrafsız kurulabilecekken Van'da masraf gerektirecek şekilde fabrikanın kurulmasını düşünmediklerini ifade etmiştir²¹³².

TBMM'nin 25 Şubat 1950 tarihli oturumunda, devletin ihtiyaç duyduğu sodanın memleket dâhilinde temin edilmesi konusu görüşülmüştür. İlgili oturumda söz alan Van Milletvekili İbrahim Arvas, Doğu illerinin sabun ve sodaya olan ihtiyacının büyük olduğu, bunlardan yalnızca Doğu illerinin değil bütün Anadolu memleketinin faydalanabilmesi için sabun ve soda fabrikasının Van'da tesis edilmesinin daha uygun olacağını söylemiştir. Böylece kurulacak fabrika ile hem şehir ve dolayısıyla bölge kalkınacak, hem de ülkenin soda ihtiyacı karşılanmış olacaktır. Ancak İşletmeler Bakanı Münir Birsell, soda için inceleme yaptıklarını, buradan çıkarılacak sodanın üretim pazarlarına naklinin çok pahalı olacağından olumsuz bir sonuca vardıklarını ifade etmiştir²¹³³. Daha önceden yapılan tahliller ile Arin Gölü'nde soda yoğunluğunun Van Gölü'nden daha fazla olduğu sonucuna varılmıştı. Litrede 11,75 gram soda olması yanı sıra Arin Gölünde sülfat olmaması da avantaj olarak görülmüştür. O dönem için buradaki sodanın işletilebilmesi için kurulabilecek bir tesisin daha az masraflı olması için trenin Van Gölü sahiline varmasının beklenilmesi tavsiye edilmiştir²¹³⁴. Konu ile bağlantılı olarak Dr. E. Lahn, Türkiye'deki bazı göllerin jeoloji ve jeomorfolojisi hakkında 1951'de bir rapor kaleme almıştır. Lahn raporunda birkaç yıl öncesinde meydana gelen bir deprem esnasında göl kenarında kurulmuş olan Arin köyünün evleri arasından kuvvetli bir tatlı su kaynağının çıktığını ve bu suyun göle akmasından dolayı da göl suyunun pek çekilmediğini aktarmıştır. Çünkü neticede göl suyunun zaman zaman çekilmesiyle kıyılarda soda birikmesi mümkün olabilmekteydi. Durum böyle olunca soda üretiminde de ciddi bir düşüş yaşanmıştır²¹³⁵.

²¹³² TBMM T.D., 28.1.1946, D. 7, C. 21, İ. 29, 132-136.

²¹³³ TBMM T.D., 25.2.1950, D. 8, C. 24, İ. 56, 1259-1274.

²¹³⁴ Cevat Eyup Taşman, "Tuzlarımız", *MTA Dergisi*, Yıl: 1945, C. 33, 106-107.

²¹³⁵ E. Lahn, "Bazı Türkiye Göllerinin Jeoloji ve Jeomorfolojisi Hakkında", *MTA Dergisi*, Yıl: 1951, C. 41, 122.

Van Gölü'nün önemli gelirlerinden biri de balık ve bu balıkların yumurtalarından yapılan havyardır. Gölde balık nisan ortalarından haziran sonuna kadar olan mevsimde ve tatlı suların göle karıştığı ağızlarda avlanmaktadır. Mevsiminde bu ağızlarda el ile tutulacak kadar balık akını olmaktadır. Balıkların bu akını tatlı su ağızlarında sığlık yerlere yumurtalarını dökmek içindir²¹³⁶. Van Gölü'nde ulaştırma işlerine dair İktisat Bakanlığı Deniz Ulaştırma Genel Müdürünün inceleme raporunda geçtiği üzere, Eski Duyun-u Umumiye kayıtlarına göre, yalnız Van iskelesi civarındaki balık bendinden yıllık 500 altın liralık vergi tahsil edilmiştir. Raporda ayrıca yerlilerin avladıkları balıkları kısmen taze olarak ve kısmen de kuru tuzlama halinde tükettikleri, bir miktar da havyar yaparak bunun bir kısmını yerinde satışa sundukları, bir kısmını da kendi ihtiyaçları için kullandıkları ifade edilmiştir. Havyarın kilosu yerinde en fazla 3 liraya kadar satılmaktadır. Tuzlama balıklarını ise herkes kendi ihtiyacına göre yaptığından satışı yoktur. Bunun da kilosu 7, 8 kuruşa alınabilmekteydi²¹³⁷.

İktisat Vekâleti Balıkçılık Şubesi Başkanı Kemal Bey, Bitlis'e bir ziyarette bulunmuştur. Bitlis'e iki saat uzaklıktaki eski Van Gölü İşletme İdaresi bünyesinde bulunan Ernis'teki binalarda 50 kişilik bir işçi kadrosuyla Van Gölü balıklarından havyarcılık yönünden çalışmaya başlamışlardır²¹³⁸. Bahsi geçen Ernis mevkiinde yeni bir havyar fabrikası açılmak üzere olduğu bilgisi 13 Temmuz 1938'de aktarılmıştır. Bölgeye gelen uzmanlar incelemelerini dikkatli bir şekilde sürdürmüşlerdir²¹³⁹. Ancak DP iktidarına kadar da burada havyar fabrikasının açılmadığı anlaşılmaktadır. Zira 15 Temmuz 1953'te Denizcilik Bankası Genel Müdür Yardımcısı Osman Dardağan başkanlığında bir heyet Van Gölünde çeşitli incelemelerde bulunmak üzere Van'a gelmişlerdir. Bu incelemelerde Van Gölü İşletmesinin Tuğ'daki tersanenin tevzi ve yük nakliyatı ile Van Gölünde soda, balık ve havyar sanayii kurulması hususunda yaklaşık bir ay kadar süren çalışmalar yapmışlardır²¹⁴⁰. Fakat yapılan araştırmalar neticesinde bu bölgede bir havyar fabrikası kurulduğuna dair herhangi bir malumata ulaşamamıştır.

²¹³⁶ B.C.A., 30.10.0.0-170.179.2: 5.

²¹³⁷ B.C.A., 30.10.0.0-170.179.2: 7-8.

²¹³⁸ *Yurd Yolu*, 23 Haziran 1938, S. 5, 1.

²¹³⁹ Doğu, 13 Temmuz 1938, 2. Daha önceden de bölgede konserve ve havyar fabrikası kurulması uzman bir heyet tarafından yapılan inceleme sonrasında karar verilmiştir (*Cumhuriyet*, 25 Haziran 1937, 7).

²¹⁴⁰ Tunç, *Van Gölü Havzası'nda Kamu Yatırımları ve Harcamaları*, 100.

4.2. BİTLİS'TE BAYINDIRLIK

Bayındırlık hizmetleri kapsamında o şehrin kara yolu ve demir yolu inşa ve tamiri, deniz ve hava yolu taşımacılığı, yeni limanların inşa edilmesi ve mevcut olanların da genişletilmesi, bataklıkların kurutulması, devlet binalarının yapılması, posta hizmetlerinin artırılması, sulama, içme suyu ve altyapı tesisatı gibi pek çok alanda çalışmalar akla gelmektedir²¹⁴¹. Yine bayındırlık hizmetleri içerisinde kentin fiziki ve altyapı bakımından düzenlenmesi ve güzelleştirilmesiyle halkın barınma, eğlenme, alışveriş, park, garaj, pazar yeri, su ve kanalizasyon gibi hizmetler de mevcuttur²¹⁴².

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulduğu dönemde hemen hemen her alanda olduğu gibi bayındırlık alanında da eksikliklerinin olduğu anlaşılmaktadır. TBMM'nin 27 Şubat 1924 tarihli 113. birleşiminde konuşan Gümüşhane Mebusu Zeki Bey, Türkiye nüfusunun 10 milyon olarak tahmin edildiğinde 6 milyonunun kadın nüfus, 4 milyonunun da erkek nüfus olduğu hakkında bir beyanda bulunmuştur²¹⁴³. Bu nüfusun %80'i de Kastamonu Mebusu Suat Bey'in ifadesine göre köylerde oturmaktadır²¹⁴⁴. Bu nüfusun eğitim, gıda, güvenlik ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği yanı sıra bayındırlık alanında da ciddi sıkıntılar çektiği konuşmalarından anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet döneminde Anadolu genelinde başlatılan kalkındırma faaliyetlerine Doğu Anadolu Bölgesi de dâhil edilmiştir. Bu hususta özellikle Malatya, Kayseri, Elazığ şehirleri ilk etapta göze çarpmaktadır. Bu şehirlerde yaptığı seyahatlerde elde ettiği izlenimleri Ulus gazetesinde aktaran Falih Rıfkı Atay, aynı zamanda imar plan ve programlarını merkezden kuvvetlendirmenin, hükümet ve belediyelerin iyi niyetli ve yatırım yapmak isteyen kişilere sahip çıkmasının gerekliliğinden bahsetmiştir²¹⁴⁵.

Doğu Anadolu'nun çetin coğrafi yapısı bu bölgenin özellikle bayındırlık hizmetlerinden yeteri kadar yararlanamaması ile doğrudan alakalıdır. Örneğin inşaat mevsimi ülkenin bazı bölgelerinde 11 aya kadar çıkarken Doğu Anadolu'nun belli başlı kesimlerinde 3 aya kadar da düşebilmektedir. Buna bazı iç ve dış gelişmeler nedeniyle,

²¹⁴¹ Mehmet Evsile, "Cumhuriyet Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri (1923-1950)", *History Studies*, Volume: 10, Issue: 4, June 2018, s. 82,

²¹⁴² Veysel K. Bilgiç, "Türkiye'de Mahalli İdarelerin Gelişimi", *Türkler*, C. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 334-346.

²¹⁴³ TBMM Z.C., 27.02.1923, D. 2, C. 6, İ. 113, 410.

²¹⁴⁴ TBMM Z.C., 20.06.1932, D. 4, C. 9, İ. 66, 195.

²¹⁴⁵ *Ulus*, 4 Eylül 1938, 1, 8.

uygulanan kalkınma planlarının hedeflerine tam olarak ulaştırılamamaları da eklenince bu bölgelere yapılan hizmetlerde istenilen düzeye çıkılamamıştır. Tüm bunların yanı sıra, tarihi ve sosyo-ekonomik nedenler, asayiş problemi, toplumsal yapıdan kaynaklanan durumlar bayındırlık hizmetleri önündeki engellerin belli başlı olanlarıdır²¹⁴⁶.

Bitlis ve çevresinin bayındırlık hizmetleri kapsamında demir yolu, kara yolu ve köprü yapımlarından yukarıda ulaşım başlığı altında bahsedildiğinden burada ayrıca bahsedilmemiştir. Burada sadece Bitlis ve ilçelerindeki bayındırlık hizmeti ile alakalı elektrik, su, yeni bina inşa konuları işlenmiştir.

Cumhuriyet Türkiye'si hükümetleri Bitlis şehrinin imar faaliyetlerini önemli bir yere koymuşlardır. Bu hususta 1934 Ağustosunda Bitlis Belediyesi imar programını uygulamaya başlamıştır. Bu dönemde yer yer yeni binalar ve yollar yapılmıştır. Belediye özel inşaatın başka düzenlediği imar programını 2 Ağustos 1934'ten itibaren uygulamaya başlamıştır. Şehir sokakları baştanbaşa kaldırımıyla döşenmiştir. Bunun yanı sıra belediyenin asri mezbaha binasını da inşa ettirdiği gazete yazısında yer almıştır²¹⁴⁷. Durum böyle iken 1933 yılı Bitlis Belediyesinin 17.483 lira olan tahsilatına karşılık 18.152 liralık bir harcama yapılmıştır. 669 liralık olan fazlalık emanet hesabından karşılandığı için bir sonraki senenin bütçesini de olumsuz etkilemiştir²¹⁴⁸.

Bir kentteki belediye yönetiminin en önemli işlerinden biri de şüphesiz kente temiz su getirebilmektir. Bu hususta Deniz Bank şubesinin bulunduğu (Tatvan) Tuğ'a iyi bir içme suyu ihalesi üzerinde incelemede bulunmak ve gereken projeyi hazırlamak üzere İktisat Bakanlığı Su İşleri Mühendislerinden Necip Bey, Bitlis'ten geçerek Haziran 1938'de Tuğ'a gelmiştir. Mühendis, yakın bir zamanda Tatvan ilçesi devlet teşkilatının da Tuğ'a geçmesi ihtimallerini göz önüne alarak civardaki sular üzerinde incelemelerde bulunmuştur²¹⁴⁹. Diğer taraftan yine şehrin imar faaliyetleri için bölgeye sürekli olarak inceleme heyetleri gönderilmiştir. Bu heyetlerden biri de Temmuz 1938'de gelmiştir. 2 Temmuz 1938 tarihli gazete haberine göre, şehri teftişe gelen mülkiye müfettişleri inceleme yerlerine yetişmişlerdir. Önce gelen 7 kişilik müfettiş heyetine 2 kişi daha katılmıştır. İki grup olan müfettişlerden 5'i Bitlis, 4'ü de Van'da çalışmalara

²¹⁴⁶ Sait Aşgın, "Atatürk'ten Günümüze Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Çabaları, Türkiye'de Mahalli İdarelerin Gelişimi", *Türkler*, C. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 700.

²¹⁴⁷ *Son Posta*, 9 Ağustos 1934, 4.

²¹⁴⁸ BİUM., *Belediyeler İstatistiği (1929-1938)*, Ulusal Matbaa, Ankara 1941, 836.

²¹⁴⁹ *Yurd Yolu*, 23 Haziran 1938, S. 5, 1.

başlamışlardır. Bitlis'e gelen teftiş heyeti grup başkanı Nihat Şeman, Van'a giden grubun başkanı da Halis Ergün'dur. Gelen heyette Bitlis'te bulunan müfettişlerden Nihat Bey Ahlat'a, Recai ve Hıfzı Beyler Mutki'ye, Cavit Bey Hizan ilçelerine giderek temmuz ayının ilk haftası itibariyle teftişlerine başlamışlardır²¹⁵⁰.

Yukarıda bahsedilen faaliyetlere rağmen Bitlis şehrinde 1937 yılına kadar yapılan yatırımlar standartların çok altında olmuştur. Öyle ki 28 bin liralık bütçe ile imar ve tesis namına ve hatta temizleme ve aydınlatma namına hemen hemen hiçbir iş yapmamıştır²¹⁵¹. Askeri kışla civarındaki büyük un fabrikası 1937 yılının başında işler halde olup fabrikadan elektrik tesisatı da yapılmak üzere teşebbüse geçilmiştir²¹⁵². Bitlis Belediyesinin 1938 senesi programları içinde önemli yer tutan işleri; yeni ve asri mezbaha ile elektrik aydınlatmasıdır. Mezbahanın yakın zamanda inşasına başlanacağı, elektrik için de Dâhiliye Vekâletinin onayına arz edilmiş olan 40 bin liralık istikraz muamelesinin bitmesi ve paranın ele alınmasının beklendiği belirtilmiştir²¹⁵³. Şehrin elektrik tesisatı için 1.300 liraya bir proje yaptırılmıştır. Proje tamamlanınca belediyeler bankasından 40 bin lira alınacağı ve tesisata başlanacağı ifade edilmiştir²¹⁵⁴. Ancak aradan geçen 2 yılı aşkın zaman içerisinde Belediye Başkanının üç defa bu husus hakkında uzmanlarla görüşmek ve lazım olan malzeme vesaireyi almak üzere İstanbul'a gitmesine rağmen kayda değer pek bir gelişme olmamıştır. Bundan ötürü belediyeler bankasından faizle alınan paranın yeniden iadesi dahi düşünülmüştür²¹⁵⁵.

Nâfia Vekâletinin onayına sunulmuş olan proje gereğince kasabada yapılacak olan elektrik tesisatından 23.200 lira keşif bedelli alternatör, tevzi tablosu, işler bir halde teçhizatı ile değiştirilmiş şehir şebekesi malzeme ve montajıyla beraber 1 Haziran 1938'den itibaren 45 gün süreyle kapalı zarfla ihaleye açılmıştır²¹⁵⁶.

1938 yılının sonlarına doğru Bitlis iline bağlı Tatvan ilçesi Jandarma Komutanı Yüzbaşı Kadir Yıldırım, gerek yol, gerekse köy kalkınma, kültür işlerinde önemli çalışmalar yürütmüştür. Yapılan faaliyetlere bakıldığında ilçenin yeni merkezi olan Tuğ'da resmi plana göre 7.000 lira keşif bedelli modern bir subay evi binasıyla, Kotum,

²¹⁵⁰ *Yurd Yolu*, 2 Temmuz 1938, S. 9, 1.

²¹⁵¹ A. Yüce, "Bitlis Urayından", *Belediyeler Dergisi*, Yıl: 3, S. 32, Nisan 1938, Ankara, 55.

²¹⁵² *Son Posta*, 5 Şubat 1937, 5.

²¹⁵³ Yüce, "Bitlis Urayından", *Belediyeler Dergisi*, 57.

²¹⁵⁴ *Son Posta*, 12 Ekim 1937, 5.

²¹⁵⁵ *Son Posta*, 8 Mart 1940, 10.

²¹⁵⁶ *Son Posta*, 20 Haziran 1938, S. 2833, 8.

Reşadiye nahiyelerinde keşif bedelleri 8'er bin olan 2 numune jandarma karakolu yaptırmıştır²¹⁵⁷. Yine İl Jandarma Bölük Kumandanı Yüzbaşı Nasih Bayık'ın çalışmalarıyla Jandarma birlik binası inşa edilmiştir²¹⁵⁸.

1939 Ağustosunda Tevfik Temelli ve Süreyya Örgüevren'in Bitlis ve ilçelerine yaptığı ziyaretler esnasında kaleme aldıkları raporlara göre, imar hakkında vilayet içinde Bitlis merkez de dahil olduğu halde bütün ilçe merkezlerinde imar işleri pek de iyi değildir. Vilayet merkezi olan Bitlis şehri, Birinci Dünya Savaşı esnasında 4.000 hane iken Rusların istilasına maruz kaldığı için harap olmuş ve sadece 2.000 hane kalmıştır. Yakılıp yıkılan evlerin enkazları da temizlenmediği ve yeni şehirleşmenin de bu döküntüler üzerine inşa edilmesinden dolayı her tarafta öbek öbek büyük taş ve toprak yığınları oluşmuştur. Ancak raporda belediyenin bu gibi yerleri temizleyip de imara açması için yeterli bütçeye sahip olmadığı aktarılmıştır²¹⁵⁹. Rapora göre; ilçelerden Mutki ve Tatvan ise o dönemde harap birer küçük köy durumundalar. Mutki öteden beri üç-dört merkez değiştirmiş ve o günkü merkezi de Hor köyüdür. Ahlat kasabası da bakımsızdır²¹⁶⁰. Yukarıda bahsi geçen durumları özetler mahiyette 1938 Ağustos ayı itibariyle Bitlis'in eksiklikleri raporda şöyle sıralanmıştır: Vilayet hastanesine bir operatör tayin etmek, yanıp yıkılan ev ve diğer binaların enkazının kaldırılmak suretiyle şehrin temizlenip belediye hizmetlerinin ifa edilebilmesi için bu arsaların ya halka veya belediyeye devredilmesini temin etmek, vakıflara ait olup şehrin manzarasını fenalaştıran harap, bakımsız dükkan ve mağazaların ya yeniden tamirini veyahut bunların belediyeye devrini temin etmek, şehrin harita ve planını yaptırmakta belediyeye tesirli yardımda bulunmak, Ahlat'ta Ziraat Bakanlığınca fidanlık lar vücuda getirmektir²¹⁶¹.

Bütün bu eksikliklerle beraber Bitlis'in bütçesi bunlara pek de yetecek gibi durmamaktadır. Bitlis Belediyesinin 1938 yılı bütçesi 27.600 liradır. O yılki çalışma programlarından biri de yine elektrik tesisatı üzerinde olmuştur. Bu hususta elektrik tesisatı üzerinde faaliyete geçilmiş ve birinci proje Nafia Vekâletinin onayına sunulmuştur. Bu tesisatın karşılığı ya belediyeler bankasından alınmak suretiyle ya da belediye akarlarının (arazi, gayr-ı menkul) satışından elde edilecek para ile temin edilmiş

²¹⁵⁷ *Yurd Yolu*, 4 Ekim 1938, S. 72, 1; *Yurd Yolu*, 6 Aralık 1938, S. 118, 2.

²¹⁵⁸ *Yurd Yolu*, 8 Aralık 1938, S. 120, 2

²¹⁵⁹ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 19.

²¹⁶⁰ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 20.

²¹⁶¹ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 29-30.

olacaktır. Bu hususta icap eden tedbirler alınmıştır. Ayrıca Dâhiliye Vekâletinin imar heyeti vasıtasıyla el koyduğu su projesi hakkındaki görüşmeler de bu dönemde sürmektedir. İmar planı ve şehir haritasının yapılması da belediyenin göz önünde tutmakta olduğu planlı işlerden biridir. Şehrin uygun bir yerinde asri bir sebze hali yapmak düşüncesi de vardır. Dolayısıyla şehrin dağınıklığı yüzünden mevcut parktan istifade etmeleri mümkün olmayan bir kısım halkın da bu ihtiyacını izale için Alemdar Köprüsü civarında bir park yapılması da düşünülmüştür. Çarşının o günkü şeklinden kurtarılıp modern bir hale sokulması da çalışma programı içerisindedir²¹⁶². Belediye Başkanı Suphi Menteş, şehrin elektrik işini mukaveleye bağlamak için eylül ayında İstanbul'a gitmiştir²¹⁶³. Belediye Başkanı'nın bu hummalı çalışmalarının yanı sıra Vali Rıfat Şahinbaş da gerek merkez ve gerekse Ahlat, Tatvan, Mutki kazalarında bayındırlık faaliyetlerinde önemli hamleler yapmış, çok yerde inşaat yaptırmış ve bunları da bizzat kendisi kontrol etmiştir²¹⁶⁴.

Şehirde yeni binalar inşa etmenin yanı sıra mevcut olanlar da onarılmıştır. Hükümet binası tamirden geçirilmiştir. İhtiyaca cevap verebilecek bir hale getirilmesi sebebiyle de vilayet makamı ile mektupçuluk, evrak kalemi, emniyet müdürlüğü, encümen kalemi, özel muhasebe müdürlüğü, tamir dolayısıyla geçici olarak bulundukları daire ve Birinci Okul'dan 18 Eylül 1938'de taşınarak hükümet konağına yerleşmişlerdir. 19 Eylül 1938'den itibaren de yeni dairelerinde vazifeye başlamışlardır²¹⁶⁵. Ancak vilayet merkezindeki devlet kurumlarına gösterilen hassasiyet ilçelerde pek olmamıştır. Tatvan hükümet binasının yıkılmaya yüz tutmuş halinden ötürü memurların içinde çalışamayacak bir durumda olmasından duyulan esef gazetede haber konusu olmuştur²¹⁶⁶.

Belediyenin şehirdeki önemli bayındırlık işlerinden biri de şehrin elektriğe kavuşturulmasıdır. Şehirde kurulması kararlaştırılan un ve elektrik fabrikasının yeri uzmanlar tarafından tespit edilmiştir. 20 Nisan 1934'te o dönem Bitlis'in bağlı bulunduğu Muş Valisi Mithat Bey başkanlığında temel atma merasimi yapılmıştır²¹⁶⁷. Bu teşebbüs

²¹⁶² *Son Posta*, 24 Nisan 1938, 5. *Son Posta* gazetesinin 2 Nisan 1938 tarihli sayısında Bitlis vilayet genel meclisinin 1938 yılı bütçesinin 136.358 lira olarak kabul ettiği ve yeni bütçenin geçen yılın bütçesinden 21 bin lira fazla olduğu aktarılmıştır (*Son Posta*, 2 Nisan 1938, 5).

²¹⁶³ *Yurd Yolu*, 22 Eylül 1938, S. 62, 1.

²¹⁶⁴ *Yurd Yolu*, 9 Eylül 1938, S. 59, 1.

²¹⁶⁵ *Yurd Yolu*, 20 Eylül 1938, S. 60, 1.

²¹⁶⁶ *Yurd Yolu*, 20 Mart 1940, S. 341, 1.

²¹⁶⁷ *Son Posta*, 21 Nisan 1934, 3.

şehrin ekonomisine önemli bir katkı sağlamakla beraber iş istihdamı oluşturacağı da düşünülmüştür. 16 Ocak 1935'te un ve elektrik fabrikalarının inşaatları tamamlanmış oldu. Fabrikanın türbini ise 23 Mayıs 1935'te getirilmiş ve montajı yapılmıştır²¹⁶⁸. Böylece elektrik üretimine ve un fabrikasının elektrikle işletimine başlanmıştır.

Bitlis Belediye Başkanı Suphi Menteş'in Belediye Başkanlığına geldiği 1937 yılı içerisinde önemli faaliyetler yürüttüğü anlaşılmaktadır. Son Posta gazetesinin 1 Ağustos 1937 tarihli ve *"Bitlis'te Elektrik işinin geçirdiği safhalar"* başlıklı haberinde; Bitlis'te elektrik aydınlatmasının gerekli olduğu, bu lüzumun bir şehirde medeniyet eseri kurmuş olmaktan başka iktisat bakımından da öneminin olduğu ifade edilmiştir. Üç girişimcinin gayretiyle Bitlis'te bir un fabrikası kurulmuştur. Fabrikanın tesisindeki gaye yer mahsulünü öğütmekten ziyade, er geç yapılacağı tahmin edilen elektrik aydınlatması için hazır bir teşvik edici kaynak temin etmek olmuştur. Bu düşünce ile fabrika kurulmuş, aradan seneler geçmiş olmasına rağmen elektrik için teşebbüs olmamıştır. Bundan dolayı fabrika da dar faaliyet çemberi içinde vücudundan umulan faydayı vermeksizin bocalamış kalmıştır²¹⁶⁹.

Bitlis'in vilayet haline dönüşmesinden sonra vilayetin yetkili zimemdarları (yöneticileri) bu mevzuyu ele almışlardır. Birçok görüşmeden sonra belediye, belediyeler bankasından bunun için 40 bin liralık borçlanmaya sevk edilmiştir. Bunun da uzun süren muamelesinin neticesi Dâhiliye Vekâletine arz olunmuştur. Bakanlık öncelikle şehrin elektrikle aydınlanmasına ait bir projenin gönderilmesine lüzum gördüğünden belediye ile görüşerek proje düzenleyebilecek bir mühendis temin etmiştir. Daha sonradan işe başlanmış olmasına rağmen araya engellerin girmesiyle işler yine askıya alınmıştır²¹⁷⁰.

1938'in sonlarına doğru şehrin elektriğe kavuşturulmasında daha somut adımlar atılmıştır. Elektrik projeleri tasdik edilip bakanlıktan gelmiş ve mukavele için Suphi Menteş, İstanbul'da imza sürecini yürütmüştür²¹⁷¹.

²¹⁶⁸ Son Posta, 23 Mayıs 1935, 4.

²¹⁶⁹ Bu un fabrikası Bitlis'te Naci Süleyman ve Hakim tarafından kurulan elek ve vals tertibatlı un fabrikası olup, 2643 sayılı kanunun 5. maddesi hükmüne göre işletilmesine izin verilmesi Maliye Vekâletinin 20 Kasım 1935 tarih ve 26717/162 sayılı tezkeresiyle yapılan teklif üzerine İcra Vekilleri Heyeti'nce 27 Kasım 1935'de onaylanmıştır (B.C.A., 30.18.1.2-59.90.18).

²¹⁷⁰ Son Posta, 1 Ağustos 1937, 8.

²¹⁷¹ Yurd Yolu, 4 Ekim 1938, S. 72, 1.

1939 yılının Ağustos ayında seçim bölgelerine yaptıkları inceleme gezisinde Bitlis Mebusları Örgüevren ve Temelli Beyler izlenimlerini rapor etmişlerdir. (Mirtağ) köy sınırı içinde fakat (Mirtağ) köyü ile o gün kasaba kabul edilmiş olan (Hor) köyü arasında ve Mirtağ köyüne 1-1,5 km'lik dağ eteğinde pek az meyilli genişçe düz bir sahada Hükümet Konağı inşa edilmiştir. Daha sonra memurların aileleriyle birlikte nerede oturacakları ve aile meskeni kabul edecekleri yerlerden hükümete nasıl gelip gidecekleri onları düşündürmüştür. Diğer taraftan Mutki'de ise henüz bir belediye binasının olmadığı belirtilmiştir. Tatvan'da da bu dönemde henüz bir hükümet konağı yoktur ve hükümet dört odalı bir kiralık evde bulunmaktadır²¹⁷².

Daha önceki yıllarda bütçesi 20.000 lirayı aşmayan Bitlis Belediyesi, Başkan Suphi Menteş'in devamlı çalışmaları sayesinde 1939 mali yılında 28.900 liraya çıkarılmıştır. Şehrin elektrikle aydınlatılması işlerine bu yıl da devam edilmiştir. Bu işi sonuçlandırmak üzere Belediye Başkanı Suphi Menteş'in girişimleriyle 40.000 liralık borçlanma sözleşmesi yapılmıştır. Projesi hazır olan bu iş için 1939 yılı sonuna doğru tamamlanması için bazı şirket ve müesseselerle temasa geçilmiştir. Diğer taraftan 1939 yılı itibariyle şehrin muhtelif yerlerinde şehrin su ihtiyacını karşılamak için demir borularla şehre su getirilmiş ve bu doğrultuda hükümet binasına, halkevine, askeri mahfele, jandarma dairesine ve belediye oteline de tazyikli su verilmiştir. Ayrıca şehre 15 dakika mesafede ve bir su kenarında asri bir mezbahanın temelleri atılmış ve tamamlanmasına 3 Mart 1939 itibariyle pek az bir şey kalmıştır. Bunlardan ayrı olarak, kendi bütçesinden halkevine, spor kulüplerine bazı yardımlar yapmakla mükellef bulunan belediye, beslemekte bulunduğu birçok fakiri de iş hayatına alıştırmayı düşünmüş ve bir "iş evi" açmayı kararlaştırmıştır²¹⁷³. Ancak iki sene geçmesine rağmen belediyeler bankasından alınan bu para ile yapılacak olan elektrik tesisatı hala yapılmamıştır. Ayrıca bu paranın faizi de işlemekteydi²¹⁷⁴. Elektrik işlerindeki aksamalar haliyle gece vakti daha da ihtiyaç

²¹⁷² B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 21. Mutki, Tatvan ve Muş Hükümet Konakları inşaatı için yapılan eksiltmeye isteklisi çıkmadığı ve pazarlık suretiyle ihalesi imkansız olduğu anlaşıldığından bahsi geçen inşaatın 2490 sayılı kanunun 50. maddesinin E fıkrasına göre emaneten yaptırılması, Nâfia Vekâletinin 16 Ekim 1937 tarih ve 7056/13954 sayılı teklifi ve Maliye Vekâletinin 3 Kasım 1937 tarih ve 13165/41/5477 sayılı mütalaası üzerine İcra Vekilleri Heyeti'nin 11 Kasım 1937 tarihli toplantısında onaylanmıştı (B.C.A., 30.18.1.2-80.93.10).

²¹⁷³ *Son Posta*, 3 Mart 1939, 5. Bitlis'te Gökmeydan mevkiinde spor sahası olan arazi valinin spora verdiği önemden dolayı tapuya bağlanmış ve yakın bir zamanda stadyum dahi inşa edileceği söylenmiştir (*Yurd Yolu*, 21 Ağustos 1939, S. 243, 2); *Belediyeler Dergisi*, Yıl: 4, Nisan 1939, S. 44, 63.

²¹⁷⁴ *Yurd Yolu*, 2 Nisan 1940, S. 347, 2.

olduğundan zaruret durumunu arttırmıştır. Şehrin gece aydınlatmasında sadece 5 lambanın bulunması şehir halkı tarafından bir eksiklik olarak dile getirilmekteydi²¹⁷⁵.

1939 yılının ikinci yarısında Bitlis'teki askeri mahfeli, özel bir elektrik dinamosu getirerek elektrik üretimi yapmak için çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmaların da en kısa sürede bitirilmesi planlanmıştır²¹⁷⁶. Şehrin elektrik tesisatı için Reşadiye nahiyesinden satın alınan direkler Tatvan'dan Bitlis'e sevk edilmiş olup 1939 yılı Eylül ayı içerisinde tesisata başlanmıştır²¹⁷⁷.

Elektrik tesisatının inşasına İkinci Dünya Savaşı'ndan önce başlanmasına rağmen savaş döneminde bütçe yetiştirilemediğinden sekteye uğramıştır. Savaştan sonra olağanüstü hallerin ortadan kalkmasıyla yeniden faaliyetlere başlanmıştır. Elektrik Özel Kurulu ve Bayındırlık Bakanlığının yardımları ve ödenek ayırmasıyla 250.000 lira harcanarak 8 Nisan 1948'de Bitlis'e elektrik verilmiştir²¹⁷⁸.

1940 yılının Nisan ayına gelinmiş olmasına rağmen Bitlis'in içme suyu sorunu hala istenilen düzeyde halledilememiştir. Bitlis Belediye Başkanı Suphi Menteş, bu konu hakkında Yurd Yolu gazetesine bir demeçte bulunmuştur. Menteş, Bitlis'in içme suyu bakımından zengin bir şehir olduğunu izah ettikten sonra bu suyun halkın hizmetine sunulması için mühendis tarafından keşiflerin yapılmasının 3.000 liraya mal olacağını, tesisata sarf edilmesi için de 130.000 liraya ihtiyaç duyulduğunu söylemiştir. Bununla beraber bazı imkânsızlıklardan dolayı su işinin ertelenmesine mecbur olduklarını da sözlerine eklemiştir²¹⁷⁹.

Bitlis'te bayındırlık hizmetlerinin kısıtlı olmasının sebeplerinden biri de şüphesiz şehrin coğrafi yapısı ile alakalıdır. Şehrin engebeli ve dağlık olması bu hizmetleri sınırlandırmıştır. Bu konuda Hasip Aytuna, 8-11 Ağustos 1941'de Bitlis'te yapmış olduğu teftiş sonrasında Bitlis mahallelerinin dağınık durumunun belediyenin sokak, yol, su ve ışıklandırma işlerine el atmasını güçleştirmekte olduğunu, zayıf iktisadi vaziyetinin de belediyenin ve vilayetin gelirini asgari sınıra indirmiş bulunduğunu aktarmıştır²¹⁸⁰.

²¹⁷⁵ Yurd Yolu, 5 Nisan 1940, S. 350, 2.

²¹⁷⁶ Yurd Yolu, 5 Ekim 1938, S. 73, 2.

²¹⁷⁷ Yurd Yolu, 15 Eylül 1939, S. 265, 2.

²¹⁷⁸ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 317.

²¹⁷⁹ Yurd Yolu, 13 Nisan 1940, S. 357, 1.

²¹⁸⁰ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 217-220.

Bitlis'te elektrik tesisatı 1942'ye kadar da henüz yapılamamıştır²¹⁸¹. 9 Şubat 1942'de toplanan ve bütçe konusunun da görüşüldüğü Vilayet Umumi Meclisi çalışmalarını 16 Mart 1942'de tamamlamıştır. 1942 yılı için düzenlenen ve kabul edilen bütçe toplamı 133.899 liradır. Bütçenin 20.924 lirası bayındırlığa ayrılmıştır. Kalan meblağın 45.197 lirası eğitim, 11.430 lirası sağlık işlerine ayrılmış ve özel idare memurlarının zam, yakacak ve fazla çocuklulara verilecek tahsisat karşılığı olarak da 19.720 lira kabul edilmiştir²¹⁸².

Bitlis Milletvekili Arif Özdemir, 27 Mayıs 1947'de CHP grup toplantısında başkanlığa seçim bölgesi olan Bitlis ile ilgili sunduğu soru önergesinde daha önce yapılan teşebbüsler üzerine Bayındırlık Bakanlığının Bitlis'in elektrik tesisatına yardım olmak üzere Bayındırlık Bakanının bir mektupla 100.000 lira belediyeler bankasına ödenmesine müsaade ettiğini söylemiştir. Önergenin devamında bu paranın alınarak tesisata başlandığı, bu paranın 25.000 lirasının il bahçe ve su yollarına, diğer 25.000 lirasının Ahlat ilçesi'nin su işlerine, 50.000 lirasının da Bitlis-Tatvan yollarının yapılmasına sarf edildiğini aktarmıştır. Soru önergesinde, Havil-Destumi yolunun da iki senedir devam ettiği ancak hala tamamlanmadığı, her yönden önemli olan bu yolun durumunun Van, Muş, Hakkâri illerinin iktisadi durumlarını kökünden bozduğu ifade edilmiştir. Yine bu yolun 1947 yılı içerisinde tamamlanıp tamamlanmayacağını, Destumi'den itibaren Duhan ile Bitlis arasının ne vakit ele alınabileceğinin açıklanması ile bir an evvel bitirilmesine gayret edilmesi temennilerinde bulunulmuştur²¹⁸³. Yazının birer örneği ayrıca Sağlık ve Sosyal Yardım, Tarım, Bayındırlık, Adalet, Milli Eğitim, Gümrük ve Tekel, İçişleri ve Maliye Bakanlıklarına da gönderilmiştir. Ancak yapılan incelemeler neticesinde bu soru önergesinin TBMM oturumlarında gündem maddesi olarak yer almadığı saptanmıştır.

İhsan Olgun'un 10 Haziran 1947'de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği raporunda da Bitlis'in aydınlatma meselesine değinilmiştir. Buna göre, belediye tarafından inşa ettirilen elektrik tesisatı başlamak üzeredir. Amerika'dan sipariş edilen elektrik malzemeleri Bitlis'e gelmeye başlamıştır. İnşaat işini Koç Müessesesi yüklenmiş

²¹⁸¹ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 92.

²¹⁸² *Yurd Yolu*, 17 Mart 1942, S. 918, 1.

²¹⁸³ B.C.A., 30.1.0.0-53.315.3.

ve elektrik tesisatı o yaz tamamlanacak diye planlanmıştır²¹⁸⁴. Mutki ilçesine ise elektrik kurulması faaliyetine 1953 yılı içinde başlanmıştır²¹⁸⁵.

Sonuç olarak şunlar söylenebilir ki; CHP iktidarının son dönemi ile DP iktidarı döneminde Bitlis ilinde incelenen sektörler içerisinde kişi başına yapılan kamu harcamasının en çok yapıldığı alan %46'lık bir payla bayındırlık olmuştur. Takip eden dönem olarak tarihlendirebilecek 1946-1952 dönemi ile 1956-1960 dönemlerinde harcamanın yapıldığı alan bayındırlık olmuştur. Bu durum ülke genel ortalamasının da üzerinde olmuştur²¹⁸⁶.

4.3. BİTLİS'TE EKONOMİ

4.3.1. Bitlis'te Ziraat, Hayvancılık ve Ticaret

Rus istilasından önce mamur halde bulunan Bitlis şehri ve ona bağlı olan yerleşim alanları geçirdiği hicret, akabinde Milli Mücadele'nin birkaç sene devam etmesi bu çevreyi önemli bir mahrumiyete sevk etmiştir. Hal böyle iken milli iradenin ve Cumhuriyet idaresinin sağlanmasını müteakip her tarafta ciddi bir çalışma başlatılmıştır. Vilayetin gerek güvenliğini sağlamada, gerek iktisadi hayatını iyileştirmede iyi bir mesafe kat edilmiştir. Ancak bütün bunlara rağmen hicretten sonra 11 vilayete dağılan Bitlis'in nüfus ve ticaret ehilleri dağıldıkları her tarafta ticaretin gelişmesine vesile olmalarına rağmen kendi memleketlerinin ticareti üzerinde 1926 yılı itibariyle pek de etkili olamamışlardır²¹⁸⁷.

Aytuna, 2 Şubat 1943 tarihli raporunda Bitlis'in Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki ticaret rolünü tamamen kaybetmiş olduğunu yazmıştır. Güney ve doğu kervan yollarının kapanması, Bitlis'in ve Bitlis'te yaşamakta olan ticari ruhun sönmesine sebep olmuştur. Bitlis Birinci Dünya Savaşı'nda en çok zarar görmüş şehirlerden biri olmasının yanı sıra nüfusunun önemli bir kısmını da kaybetmiştir²¹⁸⁸. Nüfus kaybının sebeplerinden biri de; Bitlis'te geçimini sağlayamayan halkın başka şehirlere göç etmeleri olmuştur.

²¹⁸⁴ B.C.A., 490.1.0.0-627.64.1: 6.

²¹⁸⁵ "Mutki'nin Elektriği", *Yeşil Bitlis*, 26 Ocak 1953, S. 22, 1.

²¹⁸⁶ Aşgın, *Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)*, 206.

²¹⁸⁷ T.C. Devlet Salnâmesi 1925-1926, Matbaa-i Amire, İstanbul 1926, 516.

²¹⁸⁸ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 92.

Şehrin ekonomisini canlandıran etkenlerden birisi de şüphesiz topraktır. Mevcut ekilebilir halde bulunan toprakları daha modern tekniklerle işleyebilmek ve bunun yanı sıra toprak ve tohumların ıslah edilmesiyle daha fazla verim elde edebilmek 1923 sonrasında geliştirilen programlar içerisinde. Hükümetin bu konudaki uygulamalarından birisi muhtaç çiftçilere ıslah edilmiş tohumları dağıtmak olmuştur. Bu hususta 10 Ekim 1923'te Ziraat Bankasına çiftçilere dağıtılması için 2 milyon lira verilmiştir²¹⁸⁹. Kararlaştırılan bu tutarın 1 milyon 600 bin lirası tohumluk ve 400 bin lirası da zirai aletler ve çift hayvanlarına verilmiştir. Ayrıca bu paradan Bitlis'e ayrılan meblağ ise, 10 bin liradır²¹⁹⁰.

Hükümet tarımın ekonomideki rolünü daha da arttırmak için tohumluk ve kredi sağlamakla yetinmemiş kuraklıkla da mücadelede önemli tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden olarak Bitlis'e su ve sulama ihtiyaçlarını karşılamak üzere 8 bin liralık ödenek sağlanmıştır²¹⁹¹. Valilik makamınca Dâhiliye Vekâletine gönderilen 15 Ağustos 1925 tarihli yazı ile Bitlis'te ekilebilir arazinin miktarı hakkında incelemelere henüz başlandığı açıklanmıştır²¹⁹².

1925-1926 tarihli Devlet Salnamesine göre Bitlis'in zirai durumu şöyle idi; Bitlis'in yüzölçümünün %25'i dağlık ve ormanlık, %10'u mera, %65'i mezra vesaireden ibarettir. Üretim yerleri tohumların saçıldığı usullere tabi bulunmaktadır. Bununla beraber Muş Ovası ve feyz ve bereketiyle bilinen Bulanık ve Malazgirt'le havzası ve Ahlat, Adilcevaz mıntıkası Bitlis'in önemli zahire ambarıdır. Vilayetin zirai üretim çeşitleri hububat, bakliyat, tütün vesairedir. Bu ürünlerin bir kısmı ihraç edilebilmiş ancak bu miktar içerideki tüketimden ziyade olamamıştır. Ticareti ise şöyledir; henüz layık olan yerini bulamayan Bitlis, o günkü iktisadi yapısını en ziyade her mevsimde çalışan kervanlara borçludur. Yolların inşası ve otomobil nakliyatı, etrafla olan ticari münasebetini arttırmış ve o zamana kadar sönük kalan ticaret 1926 senesi içinde kısmen gelişmiştir. Coğrafi vaziyetiyle büyük ve zengin kaynağa sahip olan Bitlis; Diyarbakır, Van, Erzurum, Muş ticari yol bağlamında bir itici güç olmuştur. Buna binaen ihtiyaç duyulan sermaye itibariyle herhangi bir yardım teşebbüsü olması durumunun ticari üretim üzerinde

²¹⁸⁹ TBMM Z.C., 10.11.1923, D. 2, C. 3, İ. 51, 316.

²¹⁹⁰ TBMM Z.C., 31.12.1923, D. 2, C. 4, İ. 77, 582.

²¹⁹¹ TBMM Z.C., 31.01.1925, D. 2, C. 13, İ. 43, 380.

²¹⁹² B.C.A., 272.0.0.12-45.76.39.

kuvvetli bir tesir yapacağı düşünölmekteydi. Bununla beraber ithalat ve ihracat yerleri bir şekilde devam etmiştir²¹⁹³.

Bitlis'in başlıca ithalatı manifatura, attar ürünleri, tuhafıye; ithalat merkezleri İstanbul ve Halep'tir. Diyarbakır, Erzurum gibi merkezlerden de istifade edilmiştir. İhracat merkezlerine gelince, civar vilayetler ile İstanbul ve Halep'e kadar ihracat yapılabilmektedir. Vahşi hayvanlar ve kürk deri çeşitleri, işlenmemiş ham deriler, kuru meyve, yağ, yün, peynir, tütün, ham maddeler vesaire başlıca ihracat ürünleridir. İthalat ve ihracatın 1 milyon lira üzerinde oynadığı tahmin edilmektedir. Bütün bunlardan başka Cizre ve çevresi gibi güney noktasından kuzeyden İstanbul'a kadar ve Van civarı gibi kuzeydoğu noktasından güneye, Halep'e kadar uzanan koyunculuk için Bitlis önemli bir transit merkezi olmuştur. Kaynaklarından ayrıldıktan sonra ilk ve son şahsi kabiliyetlerini arttırmak haysiyetiyle koyuncular kazançları Bitlis yaylalarına ve bu yaylaların kuvvetli bitkilerine borçludur. Vilayetin bir senelik genel geliri 164.161 liradır. Vilayet içerisinde şirket ve fabrika ise yoktur²¹⁹⁴.

1926-1927 yıllarında Bitlis'in ihracatının en mühimleri koyun, sığır, yağ, yün, her türlü meyve, çok miktarda postekidir²¹⁹⁵. Bunlar Van, Erzurum, Diyarbakır, Halep ve İstanbul'a sevk edilmiştir. Bilhassa her biri yirmi liraya kadar satılan sansar derilerinin takdire şayan olduğu zikredilmiştir²¹⁹⁶. Ziraat alanlarının açılması için hükümet farklı tedbirlere başvurmuştur. Bunlardan birisi de iskân politikaları sonrası nakledilen şahıslara ait arazilerin hazineye intikalinin sağlanması ve bunların daha sonra çiftçilere kiraya verilmesi politikasıdır. Mesela; doğudan gelecek mültecilerin iskânı için satılması kararlaştırılmış olan Bitlis'ten nakledilen şahıslara ait ve hazine arazisine intikal etmiş bulunan arazinin toprak olarak kiraya verilmesi düşünülmüştür. Maliye Vekâletinin 10 Temmuz 1927 tarih ve 8962 numaralı tezkeresiyle vuku bulan teklifi üzerine yukarıda bahsi geçen toprağın pazarlık suretiyle ziraatıyla meşhur olan ahaliye kiraya verilmesi, İcra Vekilleri Heyetince 13 Temmuz 1927 tarihinde kabul olunmuştur²¹⁹⁷.

²¹⁹³ T.C. Devlet Salnamesi (1925-1926), 517-518

²¹⁹⁴ T.C. Devlet Salnamesi (1925-1926), 517-518.

²¹⁹⁵ Posteki, kullanılacak biçime getirilmiş koyun ya da keçi postudur.

²¹⁹⁶ T.C. Devlet Salnamesi (1926-1927), 712.

²¹⁹⁷ B.C.A., 30.18.1.1-25.43.7.

1927-1928 yıllarında Bitlis vilayetinin yüzölçümü 12.230 km² olup bunun 5.000 km²'si ekili, geri kalanı ise ekili değildir. Vilayetin bir senelik zeriya²¹⁹⁸ miktarıyla hasatlar toplamı il merkezi ve ilçeler itibariyle ekili ürünlerde gözle görülür farklılıklar olmuştur.

Tablo 4.15. Bitlis Vilayetinin 1927-1928 Yıllarına Ait Ekili Ürünlerini Gösteren Çizelge²¹⁹⁹

Ürün	Ekildiği alan (dönüm)	Ürün	Ekildiği alan (dönüm)
Buğday	181.110	Arpa	83.648
Yonca	4.000	Çavdar	31.223
Pirinç	150	Mısır	3.965
Fasulye/bakla	3.323	Patates	6.157
Kitre	20	Pamuk	300
Tütün	704	Üzüm bağı asma	31.122
Arıkovanı	13.125		

1927-1928 yıllarında Bitlis'in il ve ilçelerindeki üretimler ise 24.502.285 kg buğday, 3.878.044 kg arpa, 600.000 kg yonca, 2.815.670 kg çavdar, 9.200 kg pirinç, 757.800 kg mısır, 5.848.800 kg darı, 437.200 kg fasulye ve bakla, 206.725 kg patates, 1.063 kitre, 1.500 kg pamuk, 69.918 kg tütün, 229.952 kg yaş üzüm, 47.375 kg baldır²²⁰⁰.

1928-1929 yıllarında Bitlis vilayeti dahilinde o sene 613.910 dönüm buğday, 159.954 dönüm arpa, 34.065 dönüm yonca, 41.740 dönüm çavdar, 221 dönüm pirinç, 650 dönüm mısır, 32.454 dönüm darı, 1.411 dönüm fasulye ve bakla, 3.710 dönüm patates, 355 dönüm kenevir, 355 dönüm pamuk ve 726 dönüm tütün ekilmiştir. Üretimlerine bakıldığında Bitlis vilayeti dahilinde o sene zeriya²²⁰¹ 13.278.315 kg buğday, 4.451.163 kg arpa, 462.186 kg yonca, 186.655 kg çavdar, 18.109 kg pirinç, 143.900 kg mısır, 7.272.982 kg darı, 214.285 kg fasulye ve bakla, 243.950 kg patates, 17.750 kg kenevir, 3.550 kg pamuk, 74.477 kg tütün mahsul elde edildiği gibi 1.900 dönüm bağdan 110.000 kg üzüm üretilmiştir²²⁰¹. Ancak üretilen bu ürünlerin pek az bir kısmı ihraç edilerek şehrin ekonomisine katkı sağlayabilmiştir. 1931'de toplanan Ziraat Kongresi'nde üretimin pazara çıkmayıp tüketilen kısmının %80'lere vardığı ifade edilmiştir. Örneğin bu

²¹⁹⁸ Arşınla ölçülen şeyler (Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, 2013).

²¹⁹⁹ T.C. Devlet Salnamesi (1927-1928), 717.

²²⁰⁰ T.C. Devlet Salnamesi (1927-1928), 717.

²²⁰¹ T.C. Devlet Yıllığı 1928-1929, 372.

kongreye Bitlis, Muş, Erzincan illeriyle ilgili bir rapor sunan Erzincan Ziraat Odası temsilcisi, söz konusu illerde üretilen tarımsal ürünlerin %80'inin köylünün kendi tüketimi için kullanıldığı, geriye kalan bölümün ise kent ve kasabalardaki zanaatkârların ürünleriyle takas edildiğini, yalnızca %1'inin parayla satıldığını bildirmiştir²²⁰². Aslında bir önceki yıla oranla ekili alanlar neredeyse iki katına, hatta bazı alanlarda 4 katından daha fazlaya çıkarılmıştır. Mesela buğday ekim alanı iki katına çıkarılmışken, yonca ekim alanı ise neredeyse 8 katına çıkarılmıştır. Ancak ekilen ürünlerin yukarıda da bahsi geçtiği üzere pek az miktarı ihraç edilmiştir. Geriye kalanlar köylülerin ihtiyacına ancak yetebilmiştir. Bunun da başlıca sebebi artan nüfustur. Bunlarla beraber ekilemeyecek durumda olan arazilerin ekim alanlarına kazandırılması ise tarımda makineleşme sayesinde olmuştur.

Pazar için üretimin daha çok yerel kent pazarlarıyla sınırlı olduğu doğuda tarımsal üretimin de oldukça ilkel yöntemlerle yapıldığı gözlemlenmiştir. Dönemle ilgili istatistikler sınırlı olmakla birlikte 1934'te bölge vilayetlerinde üretilen buğday ve arpanın aynı yıl Türkiye'nin üretiminde sırasıyla %17.2 ve %13.3 paya sahip olduğu belirlenmiştir²²⁰³.

Birinci Umûmî Müfettişi, 21 Haziran 1932'de Başbakan İsmet İnönü'ye gönderdiği rapor ile kendi müfettişlik bölgesinin her hususta müstesna bir vaziyete sahip olduğundan ziraat, hayvanat ve kısmen ormanların ayrı ayrı incelenmeye muhtaç olduğunu yazmıştır. Ürünlerin arttırılabilmesi için fenni ziraat sisteminin geliştirilmesi ve ıslahı, farklı tarım hastalıklarıyla mücadele ile çiftçilere ıslah edilmiş tohum verilmesini istemiştir²²⁰⁴.

Cumhuriyet döneminde Van Gölü Havzası için önemli ihraç maddelerinden birini de tütün oluşturmuştur. Muş ve Bitlis'te yetiştirilen tütünleri işlemek üzere 1927'de Bitlis'te İnhisarlar İdaresi tarafından bir tütün fabrikası kurulmuştur. Kurulduğu yıldaki kapasitesi 200 tondan fazla iken daha sonraki dönemlerde daha da arttırılarak 1.905 tona yükseltilmiştir²²⁰⁵. Bitlis'te beş yıllık tütün üretim miktarı 1925'te 50.050 kg, 1926'da 29.848 kg, 1927'de 47.952 kg, 1928'de 70.097 ve 1929'da 77.909 kg olarak

²²⁰² Mustafa Sönmez, *Doğu Anadolu'nun Hikâyesi*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 1992, s. 100-101.

²²⁰³ Sönmez, *Doğu Anadolu'nun Hikâyesi*, 102.

²²⁰⁴ B.C.A., 30.10.0.0-69.457.2: 1.

²²⁰⁵ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 130; Mustafa Sönmez, "Doğu Anadolu'nun Hikâyesi" adlı eserinde Bitlis'teki Tekel Sigara Fabrikasının 1936'da kurulduğunu beyan etmektedir (Sönmez, *Doğu Anadolu'nun Hikâyesi*, 112).

gösterilmiştir²²⁰⁶. Bütün çalışmalara rağmen Bitlis ilinin 1929 senesi umumi geliri 217.920 lira, hususi geliri 286.541 lira, merkez ilçe belediyesinin geliri ise 29.745 lira olmuştur²²⁰⁷. Sonraki yıllarda bazı şehirlerde tütün ekiminde kısıtlamaya gidilmiştir. 9 Haziran 1930'da kabul edilen 1701 numaralı Tütün İnhisarlar Kanunu'nda 1. cetvelde gösterildiği üzere tütün ekimi yasak olan yerler arasında Bitlis ve Muş yer almamıştır²²⁰⁸. Bitlis ve Muş'ta üretime ara verilmemesinin önemli bir sebebi buralarda üretilen tütünün kaliteli olmasıdır. Bu da Bitlis ve çevresinin gelişimine katkı sağlamıştır.

1931 yılı tütün mahsulü Türkiye genelinde 46.238.314 kg iken bunun 178.671 kg'mı Bitlis'ten sağlanmıştır. Dünyanın etkilendiği 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın tütün piyasasına da olumsuz etki yapmasına rağmen Türkiye'de bunun etkisi pek hissedilmemiştir²²⁰⁹. 1932 Ekim ayı itibarıyla son 1 yıl içerisinde Bitlis atölyesinde 68.192 kg piyasa tütünü işlenmiştir²²¹⁰.

1935 yılı ortalarında tütünlerin cins ve tohum itibarıyla ıslahı için İnhisarlar İdaresince yeni teşkilat meydana getirilmiş ve daha geniş ölçüde tedbirler alınmıştır. İdarenin Maltepe'de kurduğu tütün tecrübe istasyonu o yıl genişletilmiş ve farklı cinsten tohumlarla tecrübeler yapılmıştır. Aynı şekilde Samsun'da da benzer tecrübe tarlası kurulmuştur. Aynen bu iki ıslah istasyonundan başka doğu vilayetlerinin tütünlerini ıslah için Malatya, Bitlis, Adıyaman ve Muş'ta da birer numune tarlası meydana getirilmiştir. Bu tarlalarda Hendek, Trabzon gibi makbul menşelere ait tohumlarla ekim tecrübeleri yapılmıştır²²¹¹. Bu numune uygulamasının sağlamış olduğu faydadandır ki 1935-1936 döneminde Bitlis'te 805.107 kg tütün üretilmiştir²²¹². Bu dönemde Muş vilayetine bağlı Mutki ilçesinde tütün ekiminin buradaki halk için esaslı bir geçim kaynağı olduğu anlaşıldığından 1701 sayılı kanunun 9. maddesine göre buralarda tütün ekimine müsaade edilmiştir. İlgili karar Ziraat Bakanlığının olurlarına atfen Gümrük ve İnhisarlar

²²⁰⁶ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 130.

²²⁰⁷ T.C. Devlet Yıllığı 1928-1929, 372.

²²⁰⁸ *Resmi Gazete*, 28 Haziran 1930, S. 1531, 9159.

²²⁰⁹ Gazete haberine göre, Bitlis'in Türkiye ortalaması içerisindeki tütün üretimi yapılan hesaplama neticesinde 470.245 kg olarak saptanmıştır (*Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1932, 5).

²²¹⁰ *Son Posta*, 8 Ekim 1932, 2.

²²¹¹ *Cumhuriyet*, 30 Ağustos 1935, 2.

²²¹² Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 232.

Vekilliğinin 18 Ağustos 1936 tarihli ve 13310/23 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifin İcra Vekilleri Heyetince 19 Ağustos 1936'da onaylanmasıyla alınmıştır²²¹³.

Bitlis'in gelir kazandıran önemli işletmelerden biri de tütün atölyesi olmuştur. 1935 yılı Türkiye'nin iç tütün piyasasının hararetli ve iyi bir faaliyete sahne olduğu yıl olmuştur. 1934 senesi mahsulü tütünlerinin dörtte üçü kadar değer fiyatlarıyla satılması tütün ekicilerini rahatlatmıştır. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere Devlet, doğu vilayetleri tütüncülüğünü ıslah etmek ve burada o bölge halkı için Malatya, Bitlis, Silvan, Diyarbakır, Adıyaman'da birer tecrübe tarlası hazırlatmıştır²²¹⁴. Ayrıca yeni yıl tütünlerinin Bitlis'te 200 tonu bulacağı tahmin edilmiştir²²¹⁵. Bu arada Bitlis'te yapılmakta olan büyük tütün atölyesinin Ekim 1939'a kadar bitirilmesi için hummalı bir çalışma sürdürülmüş ve sonbaharda işletmeye açılması planlanmıştır²²¹⁶. 1937 Haziran'ında Anadolu genelinde tütün satışları üreticilerin menfaatine uygun bir şekilde geçmiştir. Bitlis'te 185.121 kg üretim sağlanmıştır²²¹⁷.

Tütün Kanunu'nda yapılan değişiklik ile Anadolu'da tütün ekilebilecek yerler ile ekim yapılamayacak yerler yeniden tespit olunmuştur. Bu hususta birçok yerde ekim yasaklanmasına rağmen Bitlis ve Muş'ta kaliteli üretim yapıldığından yine serbest bırakılmıştır²²¹⁸. Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti, Doğu vilayetlerinde ziraat ve endüstri bakımından iki program uygulamıştır. Bakanlık, Diyarbakır'daki içki fabrikasını takviye etmeye ve Bitlis'teki tütün atölyesine ilave olarak Tatvan'da küçük ölçekte bir tütün fabrikası kurmaya karar vermiştir. Bu fabrikayı kuracak olan mühendisler doğuya doğru hareket etmişlerdir. Diğer taraftan doğu vilayetlerinde yetişen tütünlerin cinslerini ıslah için tedbirler alınmış, köylülere tohum ve ziraat araçları verilmiştir. Yine yöre halkının geçimini biraz daha desteklemek için İnhisarlar İdaresi, Doğu'da bir kısım halkın geçim aracı olarak yetiştirdiği tütünleri 1938 yılında iyi bir fiyatla satın almıştır²²¹⁹.

Yine yukarıda da bahsi geçtiği üzere Bitlis Milletvekili Arif Özdemir, 27 Mayıs 1947'de CHP Grup Başkanlığına seçim bölgesi olan Bitlis ile ilgili sunduğu soru önergesinde tütün detayına da dikkat çekmiştir. Bu önergesinde Arif Özdemir, Tekel

²²¹³ B.C.A., 30.18.1.2-67.70.1.

²²¹⁴ *Cumhuriyet*, 9 Nisan 1935, 4.

²²¹⁵ *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1935, 2.

²²¹⁶ *Son Posta*, 14 Mayıs 1939, 4; *Son Posta*, 19 Mayıs 1939, 5.

²²¹⁷ *Cumhuriyet*, 8 Temmuz 1937, 4.

²²¹⁸ *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1937, 6.

²²¹⁹ *Son Posta*, 6 Temmuz 1938, 4.

Bakanı Sayın Coşkan'ın Doğu gezisinde Bitlis'te taş müdüriyet binasının inşasını, atölye civarında memur evleri ve atölyenin motor vesaire kısımlarının yenilenmesini vaat buyurdıklarını aktarmıştır. Bitlis ve Malatya'da çıkarılan sigaraların “Doğu” namını taşıdığını aktarmıştır. Devamında Bitlis tütünlerinin çok nefis olmasından ötürü devamlı olarak istenildiği halde atölye müdüriyetince mahalli ihtiyaç nazara alınarak verilemediğinden de bahsetmiştir. Atölyenin o günkü durumuna ulaşması tütün ekim oranının %70 artması ve tütünlerin iyi çıkarılmasında atölye müdürü Suphi Uluer'in iyi çalışmalarına bağlı olduğunu da ilave etmiştir²²²⁰. Özdemir, yine raporunda, özellikle Bitlis'te çıkarılacak sigaranın “*Bitlis*” adını taşımasının temini ve civar yerlere ihraç edilmesine müsaade buyurulmasının da yerinde bir iş olacağı kanaatinde olduğunu söylemiştir²²²¹.

Bitlis Milletvekilleri Tefik Temelli ve Süreyya Örgüven'in Ağustos 1938'de Bitlis ve ilçelerine yaptığı ziyaretler sonrasında kaleme aldıkları raporlara göre; vilayet arazisi genel itibarıyla dağlık ve kıraçtır. Ziraat faaliyetleri yeşil vadilere ve Ahlat, Adilcevaz ovalarına özgü gibidir. Hayvancılığa uygun olan araziler kışın hayvanat sahiplerini ya daha sıcak ve ılıman kışlık sahalara sürüklemeye veya yazdan uzun süren ağır kış mevsiminde hayvanlarının yiyeceklerini hazırlamaya mecbur bıraktığından bu yerleşim alanları verimsiz kalmaktadır. Bitlis vilayetinde basit olarak ev sanayii ileridir. Yağ, bal, balmumu, hayvan yetişmektedir. Vilayet dahilinde zengin meşe ormanları da vardır. Zahir ihtiyacı yerinden temin olunmamakla beraber Bitlis Van-Ahlat-Diyarbakır, Muş-Diyarbakır yolları üzerinde tek ve önemli bir transit merkezi olduğu için iktisadi ve ticari vaziyeti doğu bölgesi içinde hayli gelişmeye müsaittir²²²². Hasip Aytuna'nın yukarıda bahsi geçen raporu doğrultusunda, Bitlis'te ziraatın çok sınırlı yapıldığı ve birçok yerde ancak ev halkının ihtiyaçlarını karşılayacak kadar olduğu aktarılmıştır. Çobanlık çok genelleşmiş ise de beslenen hayvanların mahsullerinden fenni ve yeteri kadar istifade edilmemiştir²²²³.

Bitlis'in ihracat maddeleri her geçen sene artış göstermiştir. Yurd Yolu gazetesinin Kasım 1938 tarihli yazısı doğrultusunda Bitlis'in ihraç maddeleri arasında şunlar

²²²⁰ B.C.A., 30.1.0.0-53.315.3.

²²²¹ B.C.A., 30.1.0.0-53.315.3.

²²²² B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 24-25.

²²²³ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 53.

sıralanmıştır: 3.900 ton buğday, 300 ton arpa, 140 ton çavdar, 200 ton ceviz, 1.000 ton darı, 30 ton mercimek, 25 ton nohut, 40 ton yün, 120 ton bal, 450 ton tütün, 20 ton peynir ihraç edilmiştir. Bunların yanı sıra kurt, tilki sansar, ayı, kunduz, vaşak, porsuk, tavşan, geyik derileri ile 1.264 adet kıl keçisi derisi, 2.972 adet koyun, sığır, manda derisi ve yalnız haziran–ağustos aylarında 2.100 kg bağırsak ihraç edilmiştir²²²⁴. Hatta sadece kasım ayı içerisinde ihraç ürünleri hayli fazladır. Buna göre, at ve kısarak olarak 256 adet, 267 adet katır, 15 öküz, 1.126 inek, 2 dana, 3.042 koyun ve 5.202 keçi ihraç edilmiştir²²²⁵. Bitlis ve ilçelerinin iklim koşulları da göz önüne alındığında ihraç edecek kadar ürün elde edilebilir olması kayda değer önemli bir durumdur. Zira Bitlis, ilkbahar ve yaz aylarının kısa sürdüğü bir iklime sahiptir.

Bitlis'in keçeleri ve cecimleri (yünlü ince dokunmuş nakışlı kilim) de eskiden beri meşhurdur. Bilhassa boyalarının haslığı dolayısıyla uzun bir dönem revaçta kalmıştır. Bu itibarla burada yün dokuma sanayi için çok müsait bir zemin mevcuttur. Daha önceden şehirde halı dokumaları varken 1939 yılı itibariyle hemen hemen terk edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce şehir içinde yerli bez dokuyan 300-400 kadar asma el tezgahı bulunduğu söylenmiştir. Bu tezgahlarda ayrıca köylülerin giymekte oldukları ve aba olarak tabir ettikleri ceketler de dokunmuştur. İl merkezinin durumu böyleyken ilçelerden Mutki ve Hizan'da harik tabir edilen ve kendir ile kıldan vücuda getirilen bir nevi terlik imal edilmiştir²²²⁶. Ancak Bitlis'in bu verimli halinin daha sonra pek de devam etmediği anlaşılmaktadır. Zira Memduh Şevket Esendal'ın 1942 Eylül ayında Doğu Anadolu'ya yapmış olduğu seyahat esnasında kaleme aldığı raporunda, halkevine toplanmış olan memurlar ile yaptığı toplantıda şehrin ve çevresinin yemeklik ihtiyaçlarını görüştiklerini aktarmıştır. Buna göre, %25'lerden toplanılan buğday yemeklik ihtiyacı bile karşılamamıştır. Daha sonbahar mevsiminde Muş'tan yardım isteyecek duruma gelinmiştir. Yapılan hesaplama göre Bitlis'in yemlik, yemeklik ve tohumluk olarak 1.160 ton buğdaya muhtaç olduğunu Esendal, Diyarbakır'a vardığında Ticaret Vekâletine yazdığını söylemiştir²²²⁷.

²²²⁴ *Yurd Yolu*, 9 Kasım 1938, S. 98, 1.

²²²⁵ *Yurd Yolu*, 14 Kasım 1938, S. 102, 1.

²²²⁶ *Son Posta*, 14 Şubat 1939.

²²²⁷ B.C.A., 490.1.0.0-571.2274.1: 35.

Bitlis ilinin genel durumu hakkında Feyzi Kalfagil ve arkadaşlarından alınan 14 Mart 1945 gün ve 61 sayılı rapor, 4 Kasım 1944 gün ve 17529 sayılı yazıya ek olarak 24 Mayıs 1945’de B. II. Şefliğine B. IV. Şefi imzasıyla gönderilmiştir. Bu rapor doğrultusunda Bitlis’in zirai üretim durumundan bahsedilmiştir. Özetle: tütün durumu; Bitlis bölgesinin merkez ilçesi (bilhassa Simek bucağında) ile Mutki ilçesi, Hizan ilçesinin Hirit ve İz köylerinde eskiden beri “*Doğu tütünü*” namı altında, Batı’nın (Akhisar) tütünleriyle kıyaslanabilecek özelliklere sahip tütün yetiştirilmekte olup senelerin verdiği tecrübe ile hem ekinciler bilgilerini arttırmışlar hem de yetiştirdikleri tütünlerin lezzetini ilerletmişlerdir. Son 3, 4 senede hububatın kıymetinin artması dolayısıyla halk tütün yerine buğday, darı ekimine başlamış, tütünü ihmal ettiğinden yalnız Simek bucağında 300 ton ve diğer yerlerle birlikte 450 tonluk üretimi 1943’te 50 tona inmiştir. İnhisarlar İdaresinin memlekette tütün ve sigara imal eder bir atölye kurmuş olmak, vaktinde avans dağıtmak, aldığı tütünlere iyi bedel vermek gibi kolaylıklar göstermesi suretiyle halkı tütüncülüğe teşvik ve yönlendirme neticesinde üretim artmıştır. Muş dahil olmak üzere 1943’te 68.727 kg yerine 1944’te 200.000 kg tütün alınmış ve böylece üretim önceki seneye göre 3 misline yükselmiş ve halk memnun kalmıştır²²²⁸.

Aytuna, 2 Şubat 1943 tarihli raporunda Bitlis’in iktisadi vaziyetini şöyle değerlendirmiştir: “*Bitlis’in kalkınmasına yardım etmek için burada kış aylarında çalışmaya müsait ve ham maddeleri yerleşim alanından temin ve tedarik olunabilecek yün, deri, bez, kumaş fabrika veya imalathaneleri henüz bulunmamaktadır. Ahlat veya Adilceviz’de, Van Gölü suyundan sütkestik (sodyum hidroksit) üretimi için tesisler yapılabilir. Ahlat, Adilceviz’de kayısı, erik ve elma konserveciliği teşvik olunur ve buralarda bir konserve, marmelat imalathanesi inşa edilir ise geçimleri meyveden ibaret olan bu iki kasaba halkının geçim şartları düzelebilir ve iktisadi durumları süratle inkişaf edebilir. Tatvan’da (Tuğ’da) her türlü motor (deniz taşıtı) tamirine ve bazı makinelerin yedek kısımlarını yapmaya veya dökmeye elverişli büyük bir atölye açılmasına veyahut mevcut fakat çok eksikleri olan tesisli atölyenin genişletilmesine ve buna bir de okul ilavesine şiddetli bir ihtiyaç vardır. Böylece bu okulda okuyacak ve atölyede yetişecek ustalar bu bölgede hizmet edeceklerdir*”²²²⁹. Tavsiyelere bakıldığında yerinde tespitlerin

²²²⁸ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 33-34.

²²²⁹ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 96-97.

yapıldığı anlaşılmaktadır. Bilhassa yerli ürünler üzerinden yapılabilecek tesisler hem daha masrafsız olabilecek hem de bunlar zayi olmadan değerlendirilmiş olunacaktır.

Kalfagil'in 61 sayılı raporu doğrultusunda bağcılık durumu şöyledir: Bitlis'te bağcılık 1500 rakıma kadardır, ondan sonra hiçbir üzüm tatlanmaz ve olmaz. Bu rakım altında ilin bağcılığı eski ve yeni önemli bir yer tutar. Civarda bağ yetiştiren bölge az olmak itibariyle üzüm her zaman müşteri bulmuş ve kârlı olmuştur. Mevcut üzüm Bitlis merkezine, Muş'a ve Van'a ihraç edilerek sarf edilmiş olup kurutma yoktur. Eskiden Ermeniler zamanında Bitlis merkez ilçesinde Simek, Şetek, Narlıdere köylerinin hemen hepsinde bağ yetiştirilmiş ve yine çoğaltılmasına devam edilmiştir. Bitlis'te Dideban tepesi sırtlarında birçok bağlık tesis edildiği halde sonradan tahrip neticesi hiç kalmamıştır. Hali hazırda bağcılık yalnız Narlıdere bucağı'nın Bucan, Kasrik, Kermete, Riclek, Destumi köyleri ile Şetek bucağının Lirt ve Sürin köylerinde yapılmıştır. Bitlis'in dokumacılıktaki durumu ise: Bitlis Belediyesinin İktisat Vekâleti nezdindeki teşebbüsleri neticesinde ilkel bir şekilde devam eden dokumacılık işleri verimli bir hale getirilmiştir. Bu maksatla şehre 7 numune tezgahı ve bu tezgahların montaj ve işletilmesi için de bir teknisyen gönderilmiştir. Tezgahlar belediyeye ait iki dükkana kurulmuş ve faaliyete başlamıştır²²³⁰. İl merkezinde dokumacığa hevesli insanlar vardır. Hizan, Mutki ve Tatvan ilçesinin Reşadiye bucağında köylüler kendi el tezgahları ile yün ve kıldan elbise dokumuşlardır. 1942 yılında İktisat Bakanlığınca il merkezine gönderilen 55 tezgahın 22'si merkezde, 12'si Hizan, 10'u Ahlat, 7'si Tatvan ve 3'ü Mutki ilçelerindedir. Bunlardan merkezdekilerin çalışma kabiliyeti o dönem itibariyle iyi olmuştur. Hizan ilçesinin Hakif bucağının bazı köylerinde de bu tezgahlarla dokuma yapılmıştır. Diğer ilçelerdekilere hükümetçe verilen ipliklerin pahalı olmasından, kendi ördükleri ipliklerin de tezgahlara gelmemesinden çalışmamışlardır²²³¹.

İkinci Dünya Savaşı'nın buhranlı döneminde İktisat Vekâleti, Bitlis'e ve kazalarına dağıtılmak üzere 55 adet tezgâh ve o kadar da çıkırık göndermiştir. Bunları öğretme ve kullanım tarzlarını göstermek üzere de İktisat Vekâleti Sanayi Umum Müdürlüğünde dokuma öğretmeni olan Muharrem Arıkan'ı Bitlis'e göndermiştir. Başlatılan dokuma

²²³⁰ *Son Posta*, 21 Nisan 1940, 6.

²²³¹ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 35-36.

kursunda başarılı olan 9 kişiye dokuma tezgâhı, çıkıık ve 2'şer paket iplik ücretsiz olarak dağıtılmıştır²²³².

1943 yılı itibariyle Bitlis, kendi ihtiyaçlarını karşılayamayan tüketici bir vilayet durumuna düşmüştür. Bu vilayetin Hizan ve Ahlat ilçeleri, mahsulün iyi olduğu senelerde vilayeti besleyecek miktarda hububat yetiştirmekte ise de önceki sene bölgede mahsulden beklenen verim alınamamış ve bu yüzden Bitlis, Diyarbakır'daki ofis stoklarından ve Muş'tan yardım görmek suretiyle ekmek sıkıntısını giderebilmiştir²²³³. 1943 ve 1944 senelerinde toprak mahsullerinden alınan vergilere bakıldığında 1944'te yalnız %10 vergi alınıp mecburi satın alma olmadığı halde 1943'teki 1.309.166 kiloya yakın ve 178.794 kilo eksik ile 1.130.372 kilo vergi tahsil edildiği anlaşılmıştır. Bu vergilerin 1943 yılında tahsili için 70.665 lira 53 kuruş harcandığı halde 1944 yılında 25.011 lira 56 kuruş eksik ile 45.653 lira 97 kuruş harcanmıştır²²³⁴.

İlçelerden Adilceviz'da meyvecilik ön plandadır. Kayısı, ceviz, kiraz, vişne, elma, armut, kara ve akdut yetiştirilmiştir. Bilhassa taze ve kurutulmuş kayısı ve ceviz olduğu gibi civar köylere Malazgirt, Bulanık, Erciş, Tutak kazalarıyla Bitlis'e sevkle satılır veya zahire, yağ veya yün ile değiş tokuş edilmiştir. Adilceviz'ın kuzeyinde Sütey yaylası olup hayvancılık (koyun, keçi, sığır, manda) yaparak geçimlerini sağlamışlardır. Elde ettikleri yağ, peynir ve yünü merkez nahiyeeye götürmüş veya gelen tüccarlara satmışlardır²²³⁵.

Kalfagil'in yukarıda bahsi geçen 61 sayılı raporunda, bütün ilin her cinsten hayvan vaziyeti ve ne miktar sevk olunduğu hakkında bazı bilgiler verilerek tavsiyelerde de bulunulmuştur. Şöyle ki: Bitlis ili bölgesinde bütün hayvanat yerli ırka mensup olup ıslahı cihetine gidilmedikçe sürekli olarak düşüş yaşanmasının muhtemel olacağı ifade edilmiştir. İl bölgesi bilhassa hayvan yetiştirmeye çok müsait ise de bu bölgede fazla kar yağması ve 5 ay kalkmaması yüzünden tedarik edilen hayvan gıdalarının yeterli gelmemesi halkı az hayvan beslemeye mecbur kılmıştır. Bu hayvanların ıslah çarelerine başvurarak hayvan neslinin verim kabiliyetlerini çoğaltmak suretiyle az hayvan beslemekle fazla miktarda randıman almak lazım gelmiştir. İl özel muhasebe bütçesinin pek darlığı yüzünden veteriner işlerine ait teklif edilen tahsisatın kabulü imkan dahilinde

²²³² *Yurd Yolu*, 9 Ekim 1941, S. 790, 1-2.

²²³³ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 83.

²²³⁴ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 36.

²²³⁵ B.C.A., 490.1.0.0-995.845.1: 41.

olmadığından o zamana kadar hayvanların ıslahı bakımından esaslı işler görülmemiştir. Buna binaen genel muvazene bütçesinden yardım suretiyle ildeki hayvanları ıslah etmek için tohumluk aygır, merkep aygırı ve boğa gibi hayvanlar alınması ve birkaç yerde boğa yetiştirme istasyonlarıyla il dahilinde bir aygır deposu tesisi il hayvan ırklarının ıslahı bakımından çok önemli olacağı söylenmiştir²²³⁶.

Tablo 4.16. 1943 Yılı İstatistiğine Göre Bitlis Dahilinde Mevcut Hayvanatın Cins ve Miktarlarını Gösteren Çizelge²²³⁷

Hayvan	Miktar	Hayvan	Miktar
At	2.166	Sığır	39.896
Merkep	2.133	Manda	2.025
Katır	958	Koyun	112.950
Kıl Keçisi	100.120	Tiftik Keçisi	11.978

Tabloya göre bahsi geçen yılda küçükbaş hayvan yetiştiriciliği daha ön plandadır. Hatta öyle ki; toplam hayvanların yaklaşık %78.3'ünü koyun ve kıl keçisi oluşturmaktadır. 1943 yılında Bitlis'ten Orta Anadolu'daki şehirlere yapılan hayvan sevkياتında en çok miktar yine 24.372 ile koyundur. Diğer hayvan sayıları ise: 50 at, 11 merkep, 904 sığır, 9 manda, 3.914 kıl keçisi sevk edilmiştir²²³⁸. 1944 yılı başından 15 Eylül'e kadar Bitlis'ten Orta Anadolu'daki şehirlere 173 at, 1 katır, 2.988 koyun, 367 sığır, 32 manda ve 1.659 kıl keçisi sevk edilmiştir²²³⁹. Buna göre, her iki yılda da bazı hayvanlarda sonraki yıl ciddi bir artış söz konusu iken (at, manda) bazı hayvanlarda (koyun, sığır, kıl keçisi) da gözle görülür bir düşüş yaşanmıştır.

Bitlis Milletvekilleri Bülent Osma ve Muhtar Ertan Beyler Bitlis ve çevresinde yaptığı incelemeler neticesinde gelişmeyi sağlayabilmek amacıyla alınabilecek tedbirleri 10 Haziran 1947'de farklı bakanlıklara yazmışlardır. Bu yazıda Ekonomi Bakanlığını ilgilendirmek üzere şu tavsiyelerde bulunmuşlardır;

a) Van Gölü'nden soda ihracı için önceden inceleme yapılarak bir rapor hazırlanmış ve bu raporun da Sümerbank'ta olduğu öğrenilmiştir. Bu konunun özveriyle incelenmesi

²²³⁶ B.C.A., 490.1.0.0-508.2040.2: 18.

²²³⁷ B.C.A., 490.1.0.0-508.2040.2: 18.

²²³⁸ B.C.A., 490.1.0.0-508.2040.2: 18.

²²³⁹ B.C.A., 490.1.0.0-508.2040.2: 18.

ile dışarıdan döviz karşılığında temin edilen sodanın kurulacak bir işletme ile Van Gölü'nden elde edilebilmesi sağlanabilir.

b) Hayvancılık bölgesi olması hasebiyle buralarda hayvan mahsulleri sanayisine önem verilebilir.

c) Merkezde hidro-elektrik santrali kurulmak üzeredir. Küçük sanat olarak da bu kuvvetle yün ve iplik makinaları kurulabilir²²⁴⁰. Temenniler doğrultusunda kurulacak tesislerin hammadde kaynağının bulunduğu yerlerde olması dikkat çekicidir. Bu sayede nakliyat kaynaklı harcamaların önüne geçilmekle beraber yerel hammaddeler de üretime kazandırılabilir.

Aynı raporda Maliye Bakanlığını ilgilendiren dilekler ise şunlardır:

Bitlis ilinin merkez ve ilçelerinde (bilhassa Mutki, Hizan ve Tuğ) memur evlerine ihtiyaç vardır. Tuğ'da birkaç memur evi inşasına başlanmıştır. Bu evlerin bir an evvel tamamlanması ve burası yeniden kurulan bir ilçe olduğundan ev sayısının ihtiyaca yetecek kadar artırılması lazımdır. Mutki ilçesinde mevcut hükümet konağının temel kısımlarında tamirata ve drenaja ihtiyaç vardır. Binanın yıkılmasını önlemek için bu işlerin derhal yapılması icap eder. Ahlat'ta bir hükümet konağı binası yapılması bir sene önceki raporda belirtilmiş olup, bu rapora karşılık Genel Sekreterlikten alınan Maliye Bakanlığının 10 Mayıs 1945 tarihli ve 429 sayılı tezkeresi suretinde Ahlat'ta 2 katlı ve 12 odalı bir hükümet binası bulunduğu bildirilmiştir. Ancak bu bina eski bir halde olup cezaevi de bunun içindedir. Bundan dolayı yeni bir hükümet binasına ihtiyaç vardır²²⁴¹.

İhsan Olgun'un 10 Haziran 1947'de CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda Bitlis'in içinde bulunduğu iktisadi durum şöyle izah edilmiştir; *"Bitlis ilinin ekonomik durumu iyi değildir. Halkın onda dokuzu çiftçilik ve hayvan bakıcılığıyla uğraşmakta, çoğu yer kış bölgesi olduğundan ziraatta çalışma mevsimi çok dardır. Ziraatta kullanılan alet ve edevat da ilkelidir. Birçok yerde en çok 15, 20 dekar tarla ekilebilmektedir. Kışın uzun sürmesi hayvanların bakımını da zorlaştırdığından halk hayvan da fazla besleyememektedir. Başlıca buğday, arpa, kum ve akdarı ekilmektedir. Bu ise ancak yerel halkın ihtiyacına kâfi gelmektedir. Başlıca ticaret eşyası yapağı, yağ, deri ve koyundan ibaret olup bunlar da ancak köylünün giyecek ve vergi ihtiyacını karşılayacak*

²²⁴⁰ B.C.A., 490.1.0.0-627.64.1: 15.

²²⁴¹ B.C.A., 490.1.0.0-627.64.1: 16.

miktardadır. İl dâhilinde ziraata elverişli 60 bin hektar arazi vardır. Ancak bu miktarın 20 bin hektarı işlenmektedir. Bitlis merkezinin Çukur bucağı ile Ahlat ilçesi köyleri müstesna diğer ilçelerdeki halk ve köylü toprağa muhtaçtır. Bitlis bölgesine yeni ziraat makine ve aletleri bu yılda henüz girmemiştir. Hayvancılık da henüz iyi gelişmemiştir. 42 bin büyük, 222 bin küçükbaş hayvan vardır"²²⁴².

Yukarıda bahsi geçen yazıda Bitlis ve ilçelerinde hayvancılık ve tarım alanındaki faaliyetler ve alınabilecek tedbirlerden de bahsedilmiştir. Keçilerin ormanlardan beslenilmesi mümkün olamayacağına göre bunların elden çıkarılması gerekmiştir. Ancak geçim vasıtası yalnız keçiye bağlı olan ve ziraata elverişli arazisi hiç olmayan veya çok az olan Mutki, Hizan ve merkez ilçelerine bağlı köylerdeki vatandaşların durumu zor bir hal alacağından bunların geçimlerini temin için gerekli tedbirlerin bir an evvel alınması icap etmiştir. Bu suretle de orman işletmesinin bir an evvel tesislerinin tamamlanarak bir kısım vatandaşın bu tesislerde çalıştırılmasının temin edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Koyun ve büyük baş hayvanların yün meselesi de üzerinde durulacak bir konu olup Bitlis çevresinde hayvan yemi yoktur. Merkezde belediyenin tecrübe mahiyetinde yetiştirdiği yonca olumlu sonuç vermiştir. Yonca üretimini arttırmak ve teşvik etmek için Donatım Kurumundan²²⁴³ yonca tohumu istenmiş ise de cevap alınmamıştır. Gerek yonca ve gerekse diğer hayvan yemlerine ait tohumların bir an evvel gönderilmesi ve bu çeşit ziraatın teşvik ve temininin yerinde olacağı da ifade edilmiştir²²⁴⁴.

Bitlis Milletvekillerinin yukarıdaki raporunda, ilin bir çok yerinde ve bilhassa Ahlat ilçesinde çeşitli meyve ağaçlarının yetişebiliyor olduğu, bunların bakımı ve aşılması için ziraat teşkilatının takviye edilmesi ve Ahlat gibi ziraat ve meyvecilik bakımından mühim olan ve gelişmeyi vadeden ilçelere de ziraat memuru gönderilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Yazının devamında hazineye ait ve boş birçok arazi olduğu halde köylüye dağıtılmadığı, orman kanununun uygulanması ile geçimleri büsbütün daralmış

²²⁴² B.C.A., 490.1.0.0-627.64.1: 6.

²²⁴³ Türkiye Zirai Donatım Kurumu, tarıma açık alanlarda bol miktarda, yüksek kalitede ve maliyeti düşük ürün elde etmek amacıyla devlet eliyle kurulmuştur. Bahsi geçen kurum gelişen ihtiyaçlar karşısında 3780 Sayılı Milli Koruma Kanununa istinaden 1943 yılında kurulmuş ve 1 Temmuz 1944'te yürürlüğe giren 4604 Sayılı Kanunla tarımsal üretimin artmasına yardımcı olacak hareket serbestisine sahip tüzel bir örgüttür. Bu şekilde kurum bu kanunla İktisadi Devlet Teşekkülü haline getirilmiştir. Aynı zamanda bu kurum Bakanlar Kurulu kararıyla Milli Korunma fonundan 10 milyon lira sermaye ayırmak suretiyle kurulmuştur (*Türkiye Zirai Donatım Kurumu*, Eskişehir 1986, 3; *Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye Zirai Donatım Kurumu*, Ankara 1973, 12).

²²⁴⁴ B.C.A., 490.1.0.0-627.64.1: 19.

olan dağlık bölgedeki halkın ovada yetiştirilmesi ve topraksızların da topraklandırılması için bu bölgede bir an evvel toprak kanununun uygulamaya geçirilmesinin çok yerinde olacağı temennisinde bulunulmuştur²²⁴⁵.

Genel itibariyle bakıldığında Bitlis'in ekonomi hayatında önemli bir yere sahip olan hayvancılık, ziraat ve ticaretin gelişmesi için tam yerinde tespitlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak imkanlar ölçüsünde alınan tedbirlere rağmen şehir ekonomisinin tam olarak canlanmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, alınan tedbirler sahada tatbik edilememiştir denilebilir.

4.3.2. Bitlis'te Sanayi

Cumhuriyetin ilk sanayi sayımı 1927'de yapılmıştır. Bu sayımda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki 4 ve daha fazla çalışana sahip imalathanelerin sayısı 1.393 olarak tespit edilmiş ve bu sayının 22'si Bitlis'tedir. Yine bölgedeki 4.631 olan 4 kişiden az olan iş yeri sayısının 141'i Bitlis'te bulunmaktadır. Bölge, çoğu atölye büyüklüğündeki imalathanelerle %10'luk bir paya sahiptir. Bu iş yerlerin çoğunluğu gıda, dokuma, kereste, metal dallarında yer almıştır. Yerel pazarlara yönelik dokuma, un, yağ, kuru yemiş üretimi, marangozluk, demircilik gibi faaliyetler bu iş yerlerinin temel uğraşı olmuştur²²⁴⁶.

Cumhuriyetin İlanı'ndan sonra, ekonomisi yeniden gelişmeye başlayan Bitlis'te, ilk modern sanayi tesisinin kurulmasında hayli gecikilmiştir. 1932 yılı sonlarına doğru müteşebbislerin yatırımıyla bir un fabrikası yapımına başlanmıştır²²⁴⁷. 1933 yılında kurulabilen ve su gücüyle çalışan bu un fabrikası, bir Alman teknik ekibinin yardımıyla kurulan Barutçu Un Fabrikasıdır. Üretimine 1938 yılına kadar devam ettikten sonra, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle devletleştirilmiş ve üretim 3. Ordu'nun ihtiyacına

²²⁴⁵ B.C.A., 490.1.0.0-627.64.1: 19-20.

²²⁴⁶ Sönmez, *Doğu Anadolu'nun Hikâyesi*, 102-103. Diğer taraftan başka bir kaynakta 1927 sanayi sayımında Bitlis'te 163 işletmede 389 kişinin çalıştığı belirtilmiştir. Ortalama 3 kişinin çalıştığı bu imalathanelerde büyük çoğunlukla gıda maddeleri, dokumalar ve metal eşyalar üretilmiştir. Köylülerle takas edilen mallar da büyük oranda bu ürünlerdi. Bununla beraber köylünün hayvansal ve tarımsal ürünlerinin bir kısmı da köylerde dolaşan ve adına da “çerçi” denilen tüccarların getirdiği mallarla takas edilirdi (“Bitlis”, *Yurt Ansiklopedisi*, 1409). 1927 Sanayi Sayımı hakkında geniş bilgi için bkz. (Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Sanayi Sayımı 1927*, DİE, Ankara 1969; Serdar Şahinkaya, Cumhuriyetimizin İlk Sanayi Sayımı 1927: Bir Hesaplaşma Hazırlığı, *Çalışma ve Toplum*, 1 (60), 2019, 179-208).

²²⁴⁷ *Son Posta*, 24 Kasım 1932, 4.

ayrılmıştır²²⁴⁸. Diyarbakır'daki Kolordu birliklerinin un ihtiyacını temin hususunda faydalı hizmetler görecek olan Bitlis ilinin güneydoğusunda Süleyman Ziyaretli, Necmi Mutlu, Paşo Barut ve kardeşlerine ait un fabrikasının milli müdafaa ihtiyaçları için istimlaki düşünülmüştür. Söz konusu un fabrikanın kamulaştırılması, Milli Müdafaa Vekâletinin 7 Kasım 1940 tarih ve 14051 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine 3887 sayılı kanunun birinci maddesine binaen İcra Vekilleri Heyetince 14 Kasım 1940 tarihinde kabul edilmiştir²²⁴⁹. Bitlis'e yapılan önemli kamu yatırımlarından birisi de, şehrin ekonomisini de canlandıracak olan İnhisarlar İdaresi binası ile imalathane olmuştur. Bitlis'te yaptırılacak olan bu İnhisarlar İdaresi binası ve imalathanenin arttırma ve eksiltme kanununun 50. maddesinin (E) fıkrası hükmünce emanet yolu ile yaptırılması kararlaştırılmıştır. Bu karar Gümrük ve İnhisarlar Vekâletinin 9 Ağustos 1937 tarih ve 17174/29 sayılı teklifi ve Maliye Vekâletinin 27 Ağustos 1937 tarih ve 13165/35/4379 sayılı mütalaası üzerine İcra Vekilleri Heyetince 31 Ağustos 1937'de onaylanmıştır²²⁵⁰. Ancak İktisat Vekâleti Deniz Nakliyatı Umum Müdürlüğünce Başvekâlete gönderilen yazı ile İdarenin yaptıracığı atölye ve depoların Bitlis yerine Tuğ'da kurulmasına dair bir beyanda bulunulmuştur. İmalathane ve depoların Tuğ'da yapılmak istenmesine sebep olarak da şunlar söylenmiştir;

- İnhisarlar İdaresi tarafından kurulacak imalathane ve depoların ürünler ve depo malları için tüketim yerleri Van Gölü çevresindeki şehirler ve çevresi ile Bitlis içi ve Bitlis'in güney ve batısında kalan bir iki nahiyedir. Bu tesisat Bitlis'te yapıldığı takdirde Bitlis ile göl kenarı arasındaki "Rahova Boğazı" kış mevsiminde 3, 4 ay kapandığından ürünler ve depo mallarının sevk edileceği asıl geniş tüketim alanları ile imalathane ve depoların irtibatı hemen kesilmiş olacak ve bu süre zarfında sevkiyat ancak bir iki kaza ile sınırlı kalacaktır.
- İşletme merkezindeki elektrik santralinden İnhisarlar İdaresinin tesis edeceği imalathanenin muhtaç olduğu yakıt ve bu binaların aydınlatılması temin edilebilecektir.

²²⁴⁸ Arınç, "Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Örnek Bitlis", 86-87. Yurt Ansiklopedisi'nde bu fabrikanın 1932'de Bitlis eşrafınca kurulduğu ve 1935'te de ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere ordunun devraldığı aktarılmaktadır ("Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, 1409). Bu un fabrikası, başta belediye olmak üzere bazı tüccarların da yardımıyla açılmak üzere 1931 Aralık ayında teşebbüse geçilmişti. O dönemde bir uzman getirtmek için bankaya kâfi miktarda para yatırılmış ve izin alınmak üzere hükümete müracaat edilmişti (*Son Posta*, 22 Aralık 1931, 4).

²²⁴⁹ B.C.A., 30.18.1.2-93.106.8.

²²⁵⁰ B.C.A., 30.18.1.2-78.75.1.

- İşletme merkezinde mevcut demir ve ahşap inşaat ve tamir atölyesi İnhisarlar İdaresinin kuracağı imalathanenin her türlü tamir işlerini devamlı suretle temin edebilecektir. Bunun yanı sıra imalathane ve depoların inşası esnasında da demir ve bilhassa kapı ve pencere gibi ahşap imalat için bu atölyeden gerek ucuzluk ve gerekse sürat bakımından büyük fayda ve kolaylıklar temin edilmiş olacaktır.
- Bu atölye ve depoların memurları için de İnhisarlar İdaresince yaptırılması mümkün ve lüzumlu olan ikametgâhlar bu sahadaki imar faaliyetini bir kat daha arttırmış olacaktır²²⁵¹.

Yapılan ön hazırlıklar sonrasında Bitlis'te bulunan İnhisarlar Başmüdürlüğü için Avil Meydan'da 1938 yılı Eylül ayının son haftasında temel hafriyatı yapılmış ve sıkı bir çalışma sürdürülmüştür. Şehre büyük bir geçim temin edecek ve yüzlerce ailenin geçimine yardımcı olacak bu atölyenin şehirde kurulmasını Umûmî Müfettiş Abidin Özmen teklif etmiştir²²⁵². 39.000 liraya tamamlanması öngörülen inhisarlar atölyesinin temel atma merasimi 8 Ekim 1938'de yapılmıştır²²⁵³. Bina yapımına Avil Meydan'daki Kurubulak'ta başlanmıştır²²⁵⁴. İnşaata başladıktan yaklaşık 8 ay sonra atölyede kullanılacak olan makineler satın alınmış ve Bitlis'e sevk edilmiştir²²⁵⁵.

Bitlis için önemli gelir kaynaklarından biri olan inhisarlar atölyesi çok kısa süre içerisinde faaliyete başladı. İlde yetişen kaliteli tütünü işlemek üzere 1936 yılında İnhisarlar İdaresince kurulan sigara fabrikasında açılışından itibaren 150 civarında işçi çalışmış, bu fabrikada “Doğu”, “Asker”, “Köylü” marka filtresiz sigara üretilmiştir²²⁵⁶. 1940 yılının hemen başlangıcı itibarıyla Bitlis İnhisarlar İdaresinin atölyesinde o zamana kadar yalnız tütün paketleri imal olunmuş ve tütünün kıyılması ve paketlenmesi elle yapılmıştır. İnhisarlar İdaresi bu atölyeyi de teknik bakımdan ıslaha karar vermiş ve yeni bir bina yaptırarak buraya makineler koymak suretiyle işe girişmiştir. 1, 2 aya kadar faaliyete geçecek olan bu yeni fabrikada tütün paket imalatına ilaveten Malatya

²²⁵¹ B.C.A., 30.10.0.0-168.171.8.

²²⁵² *Yurd Yolu*, 5 Ekim 1938, S. 73, 1.

²²⁵³ *Yurd Yolu*, 8 Ekim 1938, S. 76, 1.

²²⁵⁴ *Yurd Yolu*, 10 Ekim 1938, S. 77, 1.

²²⁵⁵ *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1939, 5.

²²⁵⁶ “Bitlis”, *Yurt Ansiklopedisi*, 1409. Maliye ve Gümrük Bakanı Adnan Kahveci, TBMM'nin 1 Eylül 1990 tarihli oturumunda yazılı soru önergeye karşılık verdiği cevapta yerli tütünlerden “Filtreli Bitlis”, “Lüks Bitlis” sigaralarının 1984-1989 yılları arasında piyasaya sunulduğunu ifade etmiştir (TBMM Z.C., 1.9.1990, D. 18, C. 47, B. 1, 30-31).

fabrikasında olduğu gibi doğu vilayetlerine mahsus “Doğu sigarası” imal edileceği söylenmiştir²²⁵⁷.

Günde 2000 kg tütün ve 400 kg sigara imal edebilecek bir kabiliyette olan atölyenin makine montajına 1939 Kasım ayında başlanmıştır. Montajı tamamlandıktan sonra yeni atölyede farklı tütünler makine ile kıyılmış, paketleme işi de yine makine ile yapılmıştır. Ancak şehirde elektrik tesisatı olmadığından makineler dizel motoruyla çalıştırılmıştır²²⁵⁸. Bu arada 10 Haziran 1947’de CHP Genel Sekreterliğine gönderilen raporda, Bitlis’te bir un bir de Tekel’e ait tütün fabrikasından bahsedilmiştir. Tütün fabrikasında yaz aylarında 150 ve kış aylarında da 56 işçi çalışmıştır²²⁵⁹. Bu durumda tütün fabrikası uzun süre hizmet vermiştir.

1950'lere girerken Doğu illerinde sanayi, en az gelişmiş sektörler arasında yer almıştır. Devletin dokuma, gıda dallarında kurduğu işletmelerin yanı sıra, Elazığ'daki maden işletmeleri, bölgenin en önemli sanayi kuruluşları sayılmıştır. Özel firmalar da 10-20 kişinin çalıştığı tuğla, un, kereste, deri imalathanelerine sahiplerdi. Teşviki Sanayi Kanunu'ndan faydalanan firmalar, dönemin nispeten "modern" tesisleri sayılmışlardır. 1941’de bu tür işletmelerden Türkiye genelinde 1.052 tane olup bunların %30'u İstanbul'dadır. Doğu ve Güneydoğu Bölgesi ise 35 teşvikli firma ile ancak %3.4'lük paya sahiptir. Sanayi kuruluşlarının 1'i Siirt, 2'si Van, 3'ü Bitlis, 3'ü Mardin, 4'ü Malatya, 5'i Elazığ, 5'i Erzurum, 7'si Kars, 8'i Diyarbakır'dadır. Bu tesisler içinde Tekel'in Bitlis ve Malatya'daki sigara fabrikaları, Diyarbakır'daki İçki Fabrikası, Sümerbank'ın Malatya'daki dokuma fabrikası ve Etibank'ın Elazığ'daki bakır ve krom işletmeleri en önemlilerindendir²²⁶⁰.

4.3.3. Bitlis’te Maden

Şehrin ülke ekonomisine katkı sağlaması düşünülen sahalarından birisi de madendir. Van Gölü Havzası'nın Bitlis dâhil birçok noktasında demir madeni yataklarının varlığı bilinen bir gerçektir. Bitlis merkeze bağlı Narlıdere ve Simek köyleri ile Hizan ilçesi'nin Simos, Mutki ilçesi'nin Kalamaş, Tatvan ilçesinin Engesür köylerinde

²²⁵⁷ *Yurd Yolu*, 15 Ocak 1940, S. 315, 2; *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1939, 2.

²²⁵⁸ *Cumhuriyet*, 14 Ocak 1940, 5.

²²⁵⁹ B.C.A., 490.1.0.0-627.64.1.

²²⁶⁰ Sönmez, *Doğu Anadolu'nun Hikâyesi*, 123-124.

demir yatakları vardır²²⁶¹. Bunların dışında Hizan'ın Heset dağlarında kurşun, Mutki'nin Kalermis dağlarında altın, Huyut nahiyesinin Rebat köyünde gümüş, Simek nahiyesinin Hivris köyünde amyant bulunduğu ifade edilmiştir. Yine merkezde Zidan (Zeydan) mahallesinin Tıkılban sırtında mermer taşlar arasında altın görüldüğü de ifade edilmiştir²²⁶². MTA Enstitüsü, 1938 yılında maden mühendisi Dr. P. Avni'yi Engesür'deki madeni incelemesi için görevlendirmiştir. P. Avni, 16 Eylül 1938'de incelemesi sonrasında bir rapor hazırlamıştır. Raporunda demir cevheri yatağının pratik bir öneme sahip olmadığı, sadece mahalle sakinlerinin kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar rezerve sahip olduğundan işletme kurulmasının gereksizliğinden bahsetmiştir²²⁶³. Bunlardan başka Simek nahiyesinin Küt köyü civarında çok eskiden kalma maden eritme ocakları harabelerine ve para kalıpları enkazına da tesadüf edilmiştir. Şehre yakın Arap Köprüsü civarında zaç ve Diyarbakır yolu üzerinde de kükürt bulunmuştur²²⁶⁴.

Yurd Yolu gazetesinin 16 Ağustos 1938 tarihli sayısında Mutki ilçesinde demir madeninin keşfedilmiş olduğu, Maden Arama ve Tetkik Enstitüsü tarafından da yerinde inceleme yapılacağı haberi yer almıştır²²⁶⁵. Diğer taraftan Tuğ mevkiinde keşfedilen demir madeninin MTA Enstitüsü uzmanlarınca etüdü yapılmıştır. Fakat hazırlanan raporda o mevkide işletme kurmanın iktisadi bakımdan pek elverişli olmadığı belirtildiği için madeni işletmek üzere yapılan girişim ve çalışmalar da durdurulmuştur²²⁶⁶.

MTA Enstitüsünün 1941 yılının ilk dönemlerinde Bitlis vilayeti dahilindeki inceleme ve aramaları neticesinde Bitlis'in Kotum kazası dahilinde Tuğ köyünde demir madeni bulunduğu ve incelemelerin devam ettiği söylenmiştir²²⁶⁷. Aytuna'nın 2 Şubat 1943 tarihli raporunda Bitlis yakınlarında kükürtlü suların olduğu, buralarda kükürt madeni ile beraber başka madenlerin de bulunabileceği belirtilmiştir²²⁶⁸. Ancak tespit

²²⁶¹ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 223-224.

²²⁶² Osmanlı döneminde Bitlis ilinin Aro mevkiinde altın üretilmekteydi (Umumi Maden Durumu, *MTA Dergisi*, Yıl: 1945, C. 34, 272).

²²⁶³ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 224.

²²⁶⁴ *Son Posta*, 22 Şubat 1939, 5. Esasen 1932'lerde Bitlis ve civarındaki yer altı kaynaklarından haberdar olunmuştur. Özellikle yapılan fenni incelemeler neticesinde bu civarda kükürt, petrol ve kurşun madenlerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak bu madenleri çıkarması için girişimci bulunamamıştır (*Son Posta*, 12 Mart 1932, 4).

²²⁶⁵ *Yurd Yolu*, 16 Ağustos 1938, S. 30, 1.

²²⁶⁶ Kardaş, *Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, 224. MTA Enstitüsünün 5 yıllık teknik bilanço raporunda Tuğ civarındaki demir madeninin etüdünün yapılmış olduğu ve daha derin bir etüt çalışmasına gerek görülmediği yönünde bir sonuca ulaşılmıştır ("MTA Enstitüsünün Beş Yıllık Teknik Bilançosu", *MTA Dergisi*, Yıl: 1940, C. 21, 497).

²²⁶⁷ *Son Posta*, 26 Ocak 1941, 2.

²²⁶⁸ B.C.A., 490.1.0.0-627.61.1: 96-97.

edilen madenler ve yer altı suları büyük çapta tesislerin kurulmasını gerektirecek kadar olmadığından sadece mahalli ihtiyaçları karşılayacak kadar işletmeler açmakla yetinilmiştir. Bunlarla beraber Bitlis’te linyit, florit, barit, demir, bakır ve kroma rastlanış, bir ara krom işletilmiştir. Van Gölü suyundan sodyum karbonat çıkartmak için de bir tasarı olmuştur²²⁶⁹.

²²⁶⁹ *Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi*, Kaynak Kitapları, C. 2, İstanbul 1974, 388.

SONUÇ

Bitlis şehri bulunduğu konumu itibariyle tarihin erken dönemlerinden itibaren çeşitli kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Yapılan arkeolojik çalışmaların az olması nedeniyle Bitlis tarihinin tam olarak hangi dönemde başlatılacağı tartışmalı bir konu olmasının yanında Van ile Diyarbakır arasında, yani Van Gölü ile Mezopotamya arasında transit bir hat üzerinde bulunması hasebiyle Neolitik dönem ile tarihlendirilmiştir. Böylece tarih öncesi M.Ö. 2000 ve daha öncesine götürebilmek mümkündür. Bitlis ve çevresi M.Ö. Hititlerin hâkimiyeti altına girmiştir. M.Ö. 1550-1470 yılları arasında Bitlis ve çevresi yeni bir kültürle tanışmıştır. Hurriler olarak isimlendirilen bu yeni güç Mitannilerle birleşerek Yakındoğu'nun dirayetli bir siyasi gücü olmuşlardır. Ancak zamanla zayıflayan bu ittifak Hititlere bağlı bir krallık haline dönüşmüştür. M.Ö. 2. bin yılın sonlarına doğru Hurrilerin parçalanmasıyla Urartular ortaya çıkmıştır. M.Ö. İskitler, Urartu bölgesine dayanmış ve Yukarı Dicle Havzasındaki Urartuları hâkimiyetleri altına almışlardır. Ancak İskitler buralara yerleşmeyip daha güneye inmişlerdir. Onlardan boşalan Bitlis dâhil diğer sahalar M.Ö. 509 yıllarında Med hâkimiyetine geçmiştir. Bir süre sonra da Bitlis ve çevresi İran Devleti'ni de Medler'den alan Persler'in hâkimiyetine geçmiştir. M.Ö. 334'te ise Bitlis ve çevresinde Makedonya hâkimiyeti tesis edilmiştir. M.Ö. 306-280 yılları arası Selekus (Selökid) devridir. Selekusların yıkılmasından sonra Bitlis'te hâkimiyet Part'lara geçmiştir. M.Ö. 146'da Romalılar Muş bölgesini hâkimiyetleri altına almışlarsa da tekrar Partların istilasına maruz kalmıştır. M.S. 89 yılına kadar bazı dönemler İranlıların bazı dönemler de Partların hâkimiyetinde kalan Bitlis ve çevresi M.S. 226 yılına kadar ağırlıklı olarak Partların denetiminde kalmıştır. M.S. 335'te Bitlis, Part hâkimiyetine son veren Sasanilerin egemenliği altına girmiştir. Ancak 42 yıl sonra Roma ve Sasani Devletleri'nin anlaşmasından sonra Bitlis, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetine geçmiştir. Roma İmparatorluğu'nun 395 yılında ikiye bölünmesiyle Doğu Roma İmparatorluğu tabiiyetine giren Bitlis, Bizans'ın hükmettiği dönemde feodal beyler tarafından idare edilmiştir.

Bitlis'in İslam tarihindeki ilk fethedilişi Hz. Ömer döneminde 641 tarihinde olmuştur. 661'de Emeviler döneminde yeniden Bizans hâkimiyetine girmişse de 685 yılında yeniden Emevilerin kontrolüne geçmiştir. Böylece 200 yılı aşkın Emevi ve Abbasi hâkimiyetinde kalmıştır. 957 yılında tekrar Bizans denetimine geçen Bitlis, yüzyılın

sonlarına doğru Mervanilerin kontrolüne geçmiştir. 1085 yılında Dilmaçoğullarının, 1207'de Eyyubilerin denetimine geçen Bitlis, 1220'den itibaren Şerefhanlar tarafından idare edilmeye başlanmıştır. 1229'da Harzemşahlar, 1232'de Anadolu Selçuklu Devleti, 1244'te İlhanlılar, 1394'te Timur Devleti, 1405'te Akkoyunlular, 1507'de Safeviler hâkimiyetine geçmiştir. Bitlis'in Osmanlı denetimine girmesi 1514'te İdris-i Bitlisî'nin de çabası ile Çaldıran seferi sırasında olmuşsa da bu Bitlis'in Osmanlı'ya kesin geçişi olmamıştır. Bitlis'in kesin olarak Osmanlı tabiiyetine girmesi Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1543'te olmuştur.

Osmanlı tabiiyetine geçtikten sonra Diyarbakır eyaletine bağlı bir sancak (yurtluk-ocaklık) statüsünde olan Bitlis, daha sonra Van eyaletine bağlanmıştır. 1821'den itibaren yine Van eyaletine ancak Muş livasına bağlı bir sancak olmuştur. 1847 yılı ile beraber Erzurum eyaleti, Van livası kazası iken 1849'dan itibaren yine Muş livasına bağlanmıştır. Bu vaziyetini 1878 yılına kadar sürdüren Bitlis o yıl yeniden Van vilayetine bağlanmıştır. 1879'da ise Bitlis haiz olduğu önemden ötürü vilayet statüsüne getirilmiştir.

Milli Mücadele başında da vilayet olma özelliğini koruyan Bitlis'e bu dönemde Muş, Genç, Siirt livaları bağlıdır. 1929 yılına kadar vilayet olan Bitlis, aynı yıl kaza statüsüne döndürülerek Muş vilayetine bağlanmıştır. Yaklaşık 7 yıl kadar bu durumu devam eden Bitlis, 1936 yılında yeniden il durumuna getirilmiştir. Günümüzdeki ile aynı idari düzenleme ancak 1953 yılında netlik kazanmıştır. Yani Bitlis iline bağlı şimdiki mevcut ilçeler peyderpey Bitlis'e bağlanmış ve en son Adilcevaz ilçeye dönüştürülerek 1953'te Bitlis iline bağlanmıştır.

Cumhuriyet dönemi kamu yatırımları 1923 tarihli İzmir İktisat Kongresi ile ivme kazanmıştır. Bu konuda Anadolu coğrafyasının diğer yerlerinde olduğu gibi Doğu Anadolu da yatırımlar planlanmıştır. İlk etapta mevcut karayolları elden geçirilmiştir. Bilhassa Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ruslar ve Ermenilerle sürdürülen savaşlardan ötürü var olan karayolları da tahrip olmuştu. Bu yüzden ilk zamanlar karayollarının tamirıyla meşgul olunmuştur. Yol çalışmalarının yanı sıra tahrip olmuş köprüler de tamir edilmeye çalışılmıştır. Ancak 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'ndan Türkiye de etkilenmiş ve bundan ötürü yatırımlar durma noktasına gelmiş olmasına rağmen Bitlis ve çevresinde yol yapımları için yatırımlara devam edilmiştir.

2. Dünya Savaşı sonrası dönemde de kalkınma çabalarındaki formüllerden biri yine kara yolu yapımına ağırlık verilmesidir. Kara yoluna yapılan harcamaların neticesinde 1927-1950 yıllarında Bitlis ilinde 44.600 metrelik yeni yol, 50 adet menfez ve köprü yapılmıştır.

Cumhuriyet dönemi kamu yatırımlarının en önemli kalemlerinden biri de demir yolu ağını geliştirmektir. Bilhassa sanayileşme atılımları ile paralel sürdürülen demir yolu inşaları Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde 1933 yılında başlatılabilmektedir. Bu hususta bir taraftan Fevzipaşa-Diyarbakır hattı, diğer tarafta Elazığ-Van hatlarının inşasıyla bölgede çıkan madenler batıya daha rahat bir şekilde nakledilebilmek hedeflenmiştir. Ancak zaman zaman yaşanan ödenek sıkıntılarından dolayı demir yolunun Tatvan'a ulaşması 1964 yılında olabilmektedir.

Van Gölü feribot taşımacılığı da Bitlis ve dolayısıyla Doğu Anadolu'nun kalkınması için sürdürülen ulaşım projelerinden bir olmuştur. Van Gölü'nün Türk hâkimiyetine geçmesinden sonra üzerindeki taşımacılık faaliyetleri Osmanlı'nın yükselme döneminden itibaren başlamıştır. İlk etapta sermayedarlar tarafından özel olarak sürdürülen taşımacılık daha sonraları devlet tarafından kurulan işletmeler aracılığıyla yapılmıştır. Bu işletmenin İran ve Rusya'ya yakın olması hasebiyle çok özel bir öneme sahip olmasının yanı sıra Bitlis ve Van vilayetlerinin ticaretini de canlandıracağı düşünülmüştür. Ayrıca ulaşım işlerinde, ticari malların hem ucuza taşınmasında hem de eşkıya saldırılarına karşı korunmasında büyük bir öneme sahip olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ruslar tarafından terk edilmiş motorlar tamir edilerek mevcut motorlara ilave edilmiştir. Böylece sefer sayıları arttırılarak ticaret daha da canlandırılmıştır. Cumhuriyet döneminde Van Gölü üzerinde taşımacılığı müsait limanlar yapılarak sonraki dönemlere önemli bir miras da bırakılmıştır. Günümüzde Van Gölü üzerinde Tatvan-Van arasında feribot taşımacılığı yapılarak Türkiye'nin komşu devletlerle olan ticaret hacmi genişletilmiştir.

Cumhuriyet döneminde kalkınma emarelerinden biri de bayındırlık hizmetlerine verilen kıymet olmuştur. Bu konuda il özel idarelere çok büyük sorumluluklar yüklenmiş ve onlara ödenekler ayrılmıştır. Bitlis ve ilçeleri de bu ödeneklerden nasibini almıştır. Bilhassa Birinci Dünya Savaşı esnasında savaşın ağır yükünü almış Bitlis şehri, savaş sonrasında adeta bir enkaza dönüşmüştür. Bu yüzden özellikle yerel yönetimlere de çok

vazife düşmüştür. Bu konuda alt yapı çalışmalarının yanı sıra şehre elektrik ve su getirilmesi işlerinde bilhassa 1934-1944 yılları arasında hummalı bir çalışma sürdürülmüştür. Belediye Başkanı Suphi Menteş, başkanlık ettiği dönem (1937-1950) içerisinde şehrin mamur hale gelmesi için çok ciddi çaba sarf etmiştir. Ancak yapılan çabaya rağmen şehre elektriğin getirilmesinde 1950 yılına kadar arzu edilen düzeye erişilememiştir.

Bitlis ve çevresinin Cumhuriyet hükümetlerinin kalkındırma çabaları içerisinde bazı nedenlerden dolayı nasipten yoksun kaldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenlerden en önemli olanı bölgenin zorlu coğrafi yapısı olmuştur. Engebeli ve dağlık yapısından dolayı hem karayolu hem de demiryolu inşalarında zorluklar yaşanmıştır. Bir diğer önemli neden yaşanan siyasi sorunlardır. Mesela; Şeyh Said İsyanı sebep olduğu iç karışıklık ve huzursuzluklardan ötürü uzun bir dönem kalkınmayı yavaşlatmıştır.

Cumhuriyetle başlatılan ülke geneli eğitim seferberliği sayesinde bir taraftan okul diğer taraftan okur-yazar sayıları arttırılmaya çalışılmıştır. Ancak ödenek sıkıntısından dolayı zorlu bir süreç yaşanmıştır. Vilayet gelirinden ayrılan pay ihtiyacı karşılamaktan bayağı uzak kalmıştır. Bundan dolayı Bitlis'ten sık sık hususi idare bütçelerinin eğitim ödeneklerinin arttırılması taleplerinde bulunulmuştur. Bu müşkül durum sayım, kazanç, arazi ve müsakkafat vergilerinin arttırılmasıyla halledilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan okuma yazma oranlarının arttırılması için vilayet merkezi ve ilçelerde halkevi ve halkodaları, okuma-yazma kursları açılmıştır.

Osmanlı döneminde yapılan nüfus sayımlarında takip edilen temel politikalar olmuştur. Bunların başında gelen en önemli unsur askeri amaçlı olandır. Bu hususta erkeklerin sayımı yapılarak takipleri sağlanmıştır. Bu konuda 1831 yılında yapılmış nüfus sayımı ilmi usullere göre yapılmış ilk sayımdır. Ancak bu sayım Anadolu'nun tamamında yapılmadığından Bitlis'in bu sayımdaki nüfusuna dair malumat yoktur. Bununla beraber bazı tahminlerde bulunulmuştur. Buna göre Bitlis'in 1830-1840 yılları arasındaki nüfusu 15.000'dir. İssawi'ye ait yukarıdaki tahminden çok daha farklı olarak "*Memâlik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiki*" isimli kitapçıkta Bitlis kazasının nüfusunun toplamı 58.174 olarak verilmiştir. Bu sayımının 38.801'i Müslüman, 18.650'si Ermeni, 284'ü Protestan, 350'si Süryani ve 89'u Ermeni Katolik'tir.

Yukarıda da bahsedildiği üzere Cumhuriyet Hükümetleri 1923-1950 döneminde Bitlis'te ulaşım, bayındırlık, eğitim ve kültür alanlarında eldeki imkânlar ölçüsünde belli bir programa riayet ederek çalışmışlardır. Bunların bir kısmında istenilen seviye yakalanabilmişken bir kısmında imkânlar yeteri kadar el vermediğinden hedefe ulaşamamıştır.

KAYNAKÇA

1. ARŞİVLER

Cumhurbaşkanlığı Arşivi.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Emekli Sandığı Arşivi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi.

2. RESMÎ YAYINLAR

10 Yılda Türkiye Nafiası 1923-1933, Nafia Vekâleti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1933.

1923-1924 İhsaiyat Mecmuası, Maarif Vekâleti, Matbaa-i Amire, İstanbul 1925.

20 İlkTeşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu (Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle Muvakkat Rakamlar, Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, C. 65, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1950.

22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, İstanbul 1961.

22.X.1950 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1950.

28 Teşrini Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri: Vilayet, Kaza ve Köyler İtibariyle Türkiye Nüfusu, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara 1928.

28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1929.

28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III (Usuller Kanun ve Talimatnameler Neticelerin Tahlili), Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929.

- 28 Teşrinievvel 1297 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III, Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929.
- Belediyeler Yıllığı, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, C. 1, Ankara 1949.
- Bitlis İl Yıllığı (1967), Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara 1967.
- Bitlis İl Yıllığı (1971), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1971.
- Bitlis Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğü, Stratejik Plân 2015-2019, Bitlis 2015.
- C.H.F. Büyük Kongresi 1297, TBMM Matbaası, Ankara 1297.
- C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi (Umumi İdare Heyeti Tarafından İhzar Umumi Reislik Divanınca Kabul Edilmiştir), Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1332
- C.H.P. 1339'da Halkevleri, Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara 1339.
- C.H.P. 1345 Yılında Halkevleri ve Halkodaları, Ankara 1346.
- C.H.P. 25 Yıl, Ulus Basımevi, Ankara 1348.
- C.H.P. 5. Büyük Kurultay Zabıtları 29 Mayıs 1339-3 Haziran 1339, Ulus Basımevi, Ankara 1339.
- C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1335, Ulus Basımevi, Ankara 1335.
- C.H.P. Halkevleri 1340, Ulus Matbaası, Ankara 1340.
- C.H.P. Halkevleri Halkodaları (1332-1342), Alaeddin Kırıl Basımevi, İstanbul.
- C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları 1344, Ankara 1345.
- C.H.P. Halkevleri ve Halkodalarının 1340 Çalışmaları, Halkevi Yayınları, Ankara 1341.
- C.H.P. Halkevleri ve Halkodalarının 1342 Çalışmaları, Ankara 1343.
- C.H.P. Halkevleri ve Halkodalarının Yurd İçinde Dağılımları, Doğuş Matbaası, Ankara 1345.
- C.H.P. Teftiş Talimatnamesi, Ulus Basımevi, Ankara 1339.
- C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayı, Onuncu Birleşim, 3.12.1347.
- CHP 1336 İl Kongreleri, 1337.

CHP Altıncı Büyük Kurultayın Tetkikine Sunulan Nizamname Projesi, Ankara 1943.

Cumhuriyet Halk Fırkası Katib-i Umumiliği'nin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1933'ten Birincikanun 1933 sonuna kadar, [Mahremdir. Hizmete mahsustur. Fırka Bürolarında kullanılacaktır.], Hâkimiyeti Milliye Matbaası, c. 3, Ankara 1934.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, 1 İkinci Kanun 1936'dan 30 Haziran 1936 Tarihine Kadar, Cilt: 8, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti Bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara 1936.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi İkincikanun 1938'den 30 Haziran 1938 tarihine kadar, C. 12, Ulus Basımevi, Ankara 1938.

Dâhiliye Vekâleti Vilayetler İdaresi Umum Müdürlüğü, İdare Taksimatı, 1929.

Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935, C. 60, Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara 1937.

Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935, C. 60, Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Hüsnütabiat Basımevi, 2. Baskı, İstanbul.

Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara Yeni Cezaevi Basımevi, C. 2, Ankara 1944.

Göçmen Hareketleri, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara 1949.

Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası, Ulus Basımevi 1935.

Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası, Ulus Basımevi 1936.

İstatistik Göstergeler 1923-2009, Türkiye İstatistik Kurumu, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2010.

Maarif 1923-1932 İstatistikleri, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul 1933.

Maarif 1923-1934 Muallimler İstatistiği, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul 1935.

Maarif 1928-1933 İstatistikleri, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Maarif 1928-1934 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Maarif 1928-34 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Maarif İstatistiği 1928-1935, Millet Mektepleri Faaliyeti, Hüsnü Tabiat Matbaası, İstanbul 1935.

Maarif İstatistiği 1940-1941, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1943.

Millet Mektepleri Talimatnamesi, Maarif Vekilliği, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.

Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1944-1945, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Biricik Matbaa, Ankara 1947.

Motorlu Kara Taşıtları İstatistiği 1934-1946, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Biricik Matbaası, Ankara 1947.

Nüfus Hareketleri İstatistiği, Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1941.

Nüfus Hareketleri İstatistiği, Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1948.

Nüfus Sayımları 1927-1950, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1953.

Salname-i Vilayet-i Bitlis, (Vilayet Matbaasında Tabedilmiştir), R. 1315.

Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, (Vilayet Matbaasında Tabedilmiştir), R. 1308.

Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, (Vilayet Matbaasında Tabedilmiştir), R. 1314.

Sanayi Sayımı 1927, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1969.

Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları, Dâhiliye Vekâleti Nüfus Müdüriyet-i Umumiyesi, Hilal Matbaası, İstanbul 1928.

TBMM Albümü 1. Cilt 1920-1950, Ankara 2010.

TBMM Kanunlar Dergisi, D. 3, C. 6, TBMM Basımevi, Ankara 1927.

-----, D. 9, C. 33, TBMM Basımevi, Ankara 1951.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri.

Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle Türkiye Nüfusu, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1925-1926), Matbaa-i Amire, İstanbul 1926.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi (1926-1927), Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, İstanbul 1927.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-1928), Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, İstanbul 1928.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı (1928-1929), Matbuat Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul 1929.

Türkiye Nüfusu 1923 - 1994 Demografi Yapısı ve Gelişimi: 21. Yüzyıl Ortasına Kadar Projeksiyonlar, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995.

Türkiye Nüfusu Cumhuriyet Devrindeki Son Dört Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre, Yazan: Ratip Yüceuluğ, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Doğu Matbaası, Ankara 1947.

Türkiye Zirai Donatım Kurumu, Eskişehir 1986.

Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye Zirai Donatım Kurumu, Ankara 1973.

Umumi Nüfus Tahriri 28 Teşrin-i Evvel 1927 (Muvakkat Rakamlar), Başvekâlet İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Ankara 1927.

3. SÜRELİ YAYINLAR

A. GAZETELER

Akşam

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

Milliyet

Palandöken

Resmi Gazete

Son Posta

Son Telgraf

Tanin

Tasvir

Ulus

Vatan

Yeni Sabah

Yurd Yolu

Zafer

Zaman

B. DERGİLER

Akademik Bakış

Akademik İncelemeler Dergisi

Amme İdaresi Dergisi

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Üniversitesi Doğu Coğrafya Dergisi

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi

Belediyeler Dergisi

Belleten

Betav Dergisi

Bilgi ve Bellek

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

Çalışma ve Toplum

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi

Düstur

Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi

e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi

Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Hacettepe Üniversitesi Yerbilimleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi

History Studies

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

Karadeniz İncelemeleri Dergisi

Kebikeç

Maden Tetkik ve Arama Dergisi

Milli Eğitim

Milli Eğitim Dergisi

Mimarlık Dergisi

Nüfusbilim Dergisi/Turkish Journal of Population Studies

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi

Osmanlı Medreseleri - Eğitim, Yönetim ve Finans

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi

Tarih ve Toplum

Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar

Tarihin Peşinde (Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi)

Tasavvuf

T.C. İstanbul Şehremaneti Mecmuası

The Journal of Academic Social Science Studies

Toplum ve Kuram Dergisi

Türk Coğrafya Dergisi

Türk İdare Dergisi

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Yeni Türkiye (Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı II

4. TELİF ESERLER VE HATIRALAR

Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Hil Yayın, İstanbul 1992.

Akçiçek, Eren-Karayaman, Mehmet, *Atatürk'ün Türk Ocaklarını Ziyaretleri ve Yaptığı Konuşmalar*, İzmir 2007.

Akçura, Yusuf, *Türkçülük (Türkçülüğün Tarihi Gelişimi)*, Türk Kültür Yayını, Özdemir Basımevi, İstanbul 1978.

-----, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri -1928 Yazıları-*, (Yay. Haz. Nejat Sefercioğlu), Kültür Bakanlığı Cumhuriyet Kitapları, Ankara 2001.

Akekmekçi, Tuba, Pervaz, Muazzez, (Der.), *Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1939-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

Akgün, Dilaver, İşcan, Akif, *Belediyeler ve Hususi İdareler Rehberi*, C. 1, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1938.

Akgündüz, Ahmed-Öztürk, Said-Kara, Recep, *Sorularla Ermeni Meselesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2008.

- Akın, Rıdvan, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918)*, Der Yayınları, İstanbul 2002.
- Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Akyürekli, Mahmut, *Binbaşı Kasım'ın Hatıraları*, Avesta, İstanbul 2020.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2008)*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2008.
- Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1961.
- Armaoğlu, Fahir, *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1975.
- Asım Us, *Hatıra Notları*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1966.
- Aşgın, Sait, *Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. 4, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- , *Nutuk*, C.3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1960.
- Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, Derleyen: Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.
- Aybar, Celal, *Türkiye İkinci Genel Nüfus Sayımı 1935 Beynelmilel İstatistik Enstitüsünün 1936 Atina İçtimaina Arzedilen Fransızca Tebliğin Tercümesidir*, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937.
- Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Zeus Kitabevi, İzmir 2006.
- , *Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayını, İstanbul 1988.
- Aydın, Sıtkı, *Bitlis Tarihi*, İstanbul 1967.
- Azap, Eralp Yaşar, *Bitlis Salnameleri (Devlet, Vilayet, Maarif)*, Betav, İstanbul 2017.

- Balkaya, İhsan Sabri, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Arşiv Belgelerine Göre 1930 Belediye Seçimleri*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2006.
- Başol, Koray, *Demografi (Genel ve Türkiye)*, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayını, İzmir 1984.
- Bayar, Celal, *Şark Raporu*, Sadeleştirme: Nejat Bayramoğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.
- Baykal, Bekir Sıtkı, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981.
- Bayraktar, Nuray, *Halkevlerinin Ülke Kültürüne İnsanın Gelişimi ve Dönüşümü Açısından Katkıları ve Önerileri*, Halkevleri Yayınları, Ankara 1999.
- Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, C. 2, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1996.
- Berkes, Niyazi, *Unutulan Yıllar*, (Yay. Haz. Ruşen Sezer), İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- Beşikçi, İsmail, *Cumhuriyet Halk Fırkası Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, Komal Basım Yayın, İstanbul 1978.
- , *Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayını, İstanbul 2013.
- , *Cumhuriyet Halk Fırkasının Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, Yurt Kitap Yayın, Ankara 1991.
- , *Kürtlerin Mecburi İskanı*, Komal Yayınları, Ankara 1977.
- , *Resmi Tarih Tartışmaları 6 (Resmi Tarihte Kürtler)*, Özgür Üniversite Kitaplığı, (Basım yeri belli değil) 2009.
- Binark, İsmet, *Türk Parlamento Tarihi TBMM VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943)*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, C. 1, Ankara 2009.
- , *Türk Parlamento Tarihi, TBMM VII. Dönem (8 Mart 1943-5 Ağustos 1946)*, C. I, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2009.
- Bozdağ, İsmet, *Kürt İsyanları*, Truva Yayınları, İstanbul 2009.

- Bulut, Faik, *Devletin Gözüyle Türkiye'deki Kürt İsyanları*, Yön Yayıncılık, İstanbul 1991.
- Canlı, Cemalettin, *Halksız ve İnsansız Bir Tarihin Halkevleri*, Halkevleri Yayınları, Ankara 1999.
- Celep, Cevat, *Halk Eğitimi (Kavramlar-İlkeler-Yöntemler-Teknikler)*, Adım Yayıncılık, Ankara 1993.
- Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977.
- Cumhuriyetin 75 Yılı, 1923-1953*, YKY, C. 1, İstanbul 1998.
- Çağlar, Behçet Kemal, *Bugünün Diliyle Atatürk'ün Söylevleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968.
- Çağlayan, Ercan, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- Çakan, Işıl, *Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1999.
- Çavdar, Tefik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2008.
- Çay, Haluk, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Turan Kültür Vakfı, Ankara 1996.
- Çeçen, Anıl, *Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1990.
- Çelebi, Evliya, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Çiçek, Mehmed Halil, "Tatvan ve Çevresinde İlmi Çalışmalar ve Ohin Medresesi Örneği", *I. Uluslararası Düünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, 565-585.
- , *Şark Medreselerinin Serencâmı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2009.
- Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1997.
- Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Çoker, Ziya, *Belediye Başkanları Görev ve Yetkileri*, Ankara 1999.

Çufalı, Mustafa, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM VIII. Dönem (1946-1950)*, C. 3, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2012.

Demirel, Ahmet, *Birinci Mecliste Muhalefet (İkinci Grup)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

-----, *Tek Partinin İktidarı (Türkiye’de Seçimleri ve Siyaset 1923-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

-----, *Tek Partinin Yükselişi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Demirören, Mustafa Kemal, *Yeni Dünya Düzeni ve Kürdistan Hayali*, Kumsaati Yayınları, İstanbul 2008.

Demirtaş, Mehmet-Subaşı, Oktay, *Tatvan Tarihi*, Tatvan 2015.

Dewey, John, *Türkiye Maarifi Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939.

Dirik, Kâzım Doğan, *Vali Paşa Kâzım Dirik -Bandırma Vapuru’ndan Halkın Kalbine-*, Gürer Yayınları, İstanbul 2008.

Doğu Üniversitesi Tetkik Üyeleri, *Doğu Üniversitesi Hakkında Rapor*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

Duman, Önder, “Samsun’da Eğitim (1923-1950)”, *Gelenekten Moderniteye Samsun 1923-1950*, Osman Köse (Ed.), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, No: 6, Samsun 2014, 79-149.

Erdem, Ufuk, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, TTK, Ankara 2018.

Eroğul, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 2003.

Ersal, Aytekin, *Şeyh Sait’ten Dersim’e Cumhuriyet’in Şark Meselesi*, Tarihçi kitabevi, İstanbul 2016.

Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

Fersoy, Orhan Cemal, *Bir Devre Adını Veren Başbakan Adnan Menderes*, Garanti Matbaası, İstanbul 1971.

Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Elips Kitap, Ankara 2005.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I (Nasturi-Şeyh Said-Raçkotan ve Raman-Sason-Ağrı-Koçuşığı-Mutki-Bicar-Asi Resul-Tendürük-Savur-Zeylan-Oramar), 3. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II (Pülümür-Dersim İsyan ve Harekâtları-Alınan Dersler), Kaynak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011.

Goloğlu, Mahmut, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Başnur Matbaası, Ankara 1972.

-----, *Türkiye Cumhuriyeti 1923*, Ankara 1971.

-----, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – IV (Demokrasiye Geçiş 1946-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Günaltay, Şemseddin, *Yakın Şark II Anadolu (En Eski Çağlardan Ahameniş'ler İstilasına Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1987.

Gündoğan, Cemil, *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri*, Komal Yayınları, İstanbul 1994.

Güneş, İhsan, *Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevarih*, (Çev. İsmet Parmaksızoglu), Kültür Bakanlığı Yayınları, C. IV, Ankara 1979.

İnan, Ayşe Afet, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat – 4 Mart 1923)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

İnönü, İsmet, *Defterler (1919-1973)*, C. 1, Yay. Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

-----, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009.

-----, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1933-1938*, Haz: İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, C. 1, Ankara 2003.

İnönü'nün Söylev ve Demeçleri (TBMM'de ve CHP Kurultaylarında (1919-1946)), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1946.

İskan Tarihçesi, Hamit Matbaası, İstanbul 1932.

- Kabasakal, Mehmet, *Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin Yayınları, İstanbul 1991
- Kara, Adem, *Türkiye’de Halkevleri*, Halkevleri Yayınları, Ankara 1999.
- Karabekir, Kazım, *Kürt Meselesi*, (Haz. Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul 2000.
- Karal, Enver Ziya, *Atatürk’ten Düşünceler*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1991.
- Kardaş, Abdulaziz, “Birinci TBMM’de Bitlis Milletvekilleri ve Faaliyetleri”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, C. 1, Ankara 2019, 631-646.
- , “Bitlis Halkevlerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1934-1951)”, VII. *Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 4-7-Ekim 2011, 369-383.
- , “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Bitlis’teki Eğitim Durumuna Bir Bakış”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 36, Van 2017, 279-298.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- , *Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller)*, Afa Yayıncılık, İstanbul 1996.
- , *Türk Siyasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Kılıç, Davut, *Salnamelere Göre Vilâyat-ı Sitte’de Dini ve Etnik Dağılım (1870-1908)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017.
- Selami Kılıç, *Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Dergah Yayınları, İstanbul 1998.
- Kırmızı, Abdulhamit, *Abdulhamid’in Valileri- Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.
- Koçak, Cemil, *Demokrat Parti Karşısında CHP*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
- , *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- , *İktidar ve Demokratlar [Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)]*, İletişim Yayıncılık, C. 2, İstanbul 2012.
- , *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

- , *Türkiye İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (Dönüşüm, Ordu, Din, Hukuk, Ekonomi ve Politika)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- , *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, İletişim Yayınları, C. 2, İstanbul 2013.
- , *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, İletişim Yayınları, C. 1, İstanbul 2015.
- , *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Kodaman, Bayram, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdulhamid’in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983.
- Kopar, Metin, *Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1927-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009.
- Köhler, Wilhem, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı* (Çev. Haydar Işık), Alan Yayıncılık, İstanbul 1989.
- Köy Envanter Etüdlerine Göre Bitlis*, Köy İşleri Bakanlığı Yayınları, Rekor Matbaası, Ankara 1964.
- Kurbanoğlu, Bahadır, *Şeyh Said (Bir Dönemin Siyasi Anatomisi)*, Ekin Yayınları, İstanbul 2014.
- Kutlay, Naci, *21. Yüzyıla Girerken Kürtler*, Pêrî Yayınları, İstanbul 2002.
- Küçükkuşurlu, Murat, *Erzurum Belediyesi Tarihi 1 - Osmanlıdan Cumhuriyete (1866-1930)*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 2008.
- , *Türk Siyasi Tarihinde Erzurum (1923-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2012.
- Mccarthy, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar, Osmanlı Anadolu’sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul 1998.
- , *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu (2. Baskı), Ankara 2014.
- Orbay, Rauf, *Siyasi Hatıralar*, (Haz. Nurer Uğurlu), Örgün Yayınevi, Ankara 2009.

- Ortaylı, İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1979.
- Ögel, Bahaeddin ve diğer, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985.
- Öğün, Tuncay, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004.
- Öke, Mim Kemal, *Belgelerle Türk – İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992.
- Önder, Mustafa, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 2012.
- Örgeevren, Ahmet Süreyya, *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, Temel Yayınları, İstanbul 2002.
- Öz, Esat, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım(1923-1945)*, Gündoğan Yay., Ankara, 1992.
- Öztoprak, Sadrettin, *Şark Medreselerinde Bir Ömür*, Beyan Yayınları, İstanbul 2003.
- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. 1, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983.
- Öztürk, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem (1923-1927)*, TBMM Vakfı Yayınları, c. III.
- , *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-IX. Dönem (1950-1954)*, C. 1, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1998.
- Öztürk, Saygı, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul 2008.
- Parker, Beryl, *Türkiye'de İlk Tahsil Hakkında Rapor*, Devlet (Maarif) Basımevi, İstanbul 1939.
- Perinçek, Doğu, *Atatürk'ün CHP Program ve Tüzükleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.
- Perinçek, Mehmet, *Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları (Bağımsızlık, Özerklik, Anadilde Eğitim, Toprak Devrimi)*, Kaynak Yayınları (2. Basım), İstanbul 2011.
- Sakaoğlu, Necdet, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

- San, M. Salih, *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı kronolojik Tarihi*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara 1966.
- Sarı, Muhammed, *Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi'nde İmar-İskân Faaliyetleri (1923-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015.
- Sarınay, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1994.
- Sediyani, İbrahim, *Bütün Yönleriyle Şeyh Said Kiyamı*, Şura Yayınları, C. 2, İstanbul 2014.
- Serdar, Mehmet Törehan, *Mazideki Bitlis*, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Bitlis 2017.
- , *Rüyalar Şehri Bitlis*, Bitlis 2000.
- Sever, Tahsin, *1925 Hareketi Azadî Cemiyetî*, Nubihar, İstanbul 2021.
- Sevim, Ali-Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi (Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Sönmez, Mustafa, *Doğu Anadolu'nun Hikâyesi*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 1992.
- Şaşmaz, Musa, *Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013)*, C. 4, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Şen, Erdal, *Bir Yiğit Vardı*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010.
- Şeref Han, *Şerefname*, Mehmet Emin Bozarslan (çev.), C. 1, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1971.
- Şimşek, Halil, *Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Tan, Altan, *Kürt Sorunu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

- Tekdal, Danyal, *Osmanlı Dönemi Bitlis'te Eğitim*, İdealkent Yayınları, Ankara 2018.
- Timur, Taner, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Toker, Metin, *Tek Parti'den Çok Partiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1970.
- Tökin, F. Hüsrev, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi*, Elif Yayınları, İstanbul 1965.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859 – 1952)*, İstanbul 1952.
- Tuncer, Erol, *1923'ten Günümüze Cumhurbaşkanlığı Seçimleri*, TESAV Yay., Ankara 2013.
- , *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*, TESAV Yay., Ankara 2003.
- Tuncer, Erol; Danacı, Necati, *Çok Partili Dönemde Seçimler ve Seçim Sistemleri*, Ankara 2003.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- Turan, Ali Eşref, *Türkiye'de Yerel Seçimler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.
- Turan, İlhan, *İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1933-1938*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2003.
- Turan, Murat, *CHP'nin Doğu'da Teşkilatlanması (1923-1950)*, Libra Yayınları, İstanbul 2011.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi /III-2*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996.
- , *Türk Devrim Tarihi /IV-1*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.
- Tümerkan, Sıddık, *Türkiye'de Belediyeler (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum)*, R. Zelliç Basımevi, İstanbul 1946.
- Uluçam, Abdüsselam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II Bitlis*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002.
- Uyar, Hakkı, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2012.

- Üstel, Füsün, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Vedat, Şadillili, *Türkiye’de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*, C. 1, Kon Yayınları, Ankara 1980.
- Yalçın, Durmuş ve diğerleri, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008.
- Yaşa, Recep, *Bitlis’te Türk İskânı (XII.-XIII. Yüzyıl)*, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1992.
- Yeğen, Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan (1918-1958)*, Dipnot Yayınları, Ankara 2012.
- Yeşil, Ahmet, *Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Neşriyat, Ankara 2002.
- , *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Yetkin, Çetin, *Atatürk’ün Vatana İhanetle Suçladığı Serbest Cumhuriyet Partisi Olayı*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2004.

Zeyrek, Şerafettin, *Türkiye’de Halkevleri ve Halkodaları*, Anı Yayıncılık, Ankara 2006.

5. MAKALELER ve BİLDİRİLER

- “M.T.A. Enstitüsünün Beş Yıllık Teknik Bilançosu”, *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, Yıl: 1940, C. 21, s. 488-512.
- “Umumi Maden Durumu”, *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, Yıl: 1945, C. 34, 246-286.
- Akbal, Fazıla, “1831 tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, XV (60), Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1951, 617-628.
- Akbayar, Nuri, "Tanzimattan Sonra Osmanlı Nüfusu", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi-V*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, 1237-1246.
- Aren, Sadun, “Şehirleşme Hareketleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 4 (1-4), Ankara 1949, 332-346.

- Arı, Kemal, “Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8 (23), Ankara 1992, 409-420.
- Arıkan, Mustafa; Deniz, Ahmet, “Türk Ocaklarının Kapatılışı, Borçları ve Emlâkinin Tasfiyesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, Güz 2004, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 2004, 401-432.
- Arıkan, Zeki, “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 6 (23), 1999, 261-281.
- Arıncı, Kenan, “Bitlis Eren Üniversitesi’nin Kurulması Münasebetiyle Bitlis İlinin Eğitim Tarihi ve Eğitim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Betav Dergisi*, S. 15, Ankara 2008, 46-54.
- , “Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Örnek: Bitlis”, *Atatürk Üniversitesi Doğu Coğrafya Dergisi*, S. 1, Erzurum 1995, 67-95.
- , “Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan”, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 17-21 Haziran 2008*, Ed. Oktay Belli, Ankara 2011, 743-793.
- As, Efdal, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013.
- Aşgın, Sait, “Atatürk’ten Günümüze Doğu Anadolu’yu Kalkındırma Çabaları”, Türkiye’de Mahalli İdarelerin Gelişimi, *Türkler*, C. 17, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, 697-709.
- Aybar, Celal, “1940 Genel Nüfus sayımı (Metod ve Alınan Muvakkat Neticeler)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 2, İstanbul 1940, 60-69.
- Aydoğan, Erdal-Mahmutoğlu, Tansu Barış, “Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri”, *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-*, S. 10, 2013, 113-142.
- Aysen, Cemal, “Memleketimizde Seçimler ve Neticeleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 17 (1), Mart 1962, 203-287.
- Bali, Rıfat N., “1930 Yılı Belediye Seçimleri ve Serbest Fırka’nın Azınlık Adayları”, *Tarih ve Toplum*, S. 167, Kasım 1997, 281-290.

- Barkan, Ömer Lütfü, “Türkiye’de Muhacir İskânı İşleri ve Bir İç Kolonizasyon Planına Olan İhtiyaç”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 10 (1-4), 1949, 204-223.
- Başkaya, Muzaffer, “1929 Of-Sürmene Felaketi ve Bölgeye Etkileri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2015 (18), 177-196.
- Baytal, Yaşar, “Balkanlar’dan Anayurda Yapılan Göçler ve Türkiye Açısından Sonuçları (1912-1925)”, *Turkish Studies*, 13(1) Winter 2018, 13-28.
- Baz, İbrahim, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Taği”, *Tasavvuf*, 34 (2), 2014, 73-108.
- Bilgi, Nejdet, “Cumhuriyet’in İlk Döneminde Mülki Yapının Gelişimi (1920-1950)”, *Türkler*, C. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 334-346.
- Bilgiç, Veysel K., “Türkiye’de Mahalli İdarelerin Gelişimi”, *Türkler*, C. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 347-356.
- Bozkurt, Nebi, “Medrese”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, 323-327.
- Çağlayan, Ercan, “Türk Ocaklarının Vilayat-ı Şarkîye’de Teşkilatlanması ve Kurultaylarda Şark ile İlgili Tartışmalar (1924-1928)”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 2 (16), Kasım 2016, 785-799.
- Çakmak, Fevzi, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nüfusu Kayıt Altına Almaya Yönelik Girişimler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VIII (18-19), (2009/Bahar-Güz).
- , “Cumhuriyet İdaresi’nin Nüfusu Kayıt Altına Alma Girişimlerine Bir Örnek: 1934 Yılı Nüfus Taraması”, *Turkish Studies*, Volume 8/7 Summer 2013, 33-48.
- Çimen, Adnan, “Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlı’da Nüfus Hizmetleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14 (3) 2012, 183-216.

- Demirtaş, Bahattin, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim ve Öğretim (1923-1938)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 41, Mayıs 2008, 63-87.
- Demirtaş, Mehmet, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis Vilayeti’nde Nüfus”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1), Diyarbakır 2007, 131-149.
- Deniz, Orhan; Yazıcı, Hakkı, “Van Gölü’nde Ulaşım”, *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 40, İstanbul 2003, 17-33.
- Dilek, Hızır, “Şeyh Sait İsyanı’nın Kürtler Açısından Önemi”, *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı’dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu*, 6-8 Eylül 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları 2013, 485-506.
- Dinç, Namık Kemal, “20.Yüzyıl Kürt Göç Hareketlerinde Birinci Dalga: Kürtlerin Yeniden İskânı ve Kürt Mülteciler Meselesi”, *Toplum ve Kuram Dergisi*, S. 1, İstanbul 2009, 211-238.
- Dönmezer, Sulhi, “Atatürk İnkıapları ve Sosyal Değişme Teorileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 5, Ankara 1989, 523-537.
- Duman, Neşe; Çiçek, İhsan, “Erçek Gölü Havzasının Jeomorfolojisi ve Gölün Oluşumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (20), Kış 2012, 246-260.
- Duman, Önder, “Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 43, Bahar 2009, 473-490.
- , “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Doğu Anadolu’dan Samsun’a Zorunlu Göç ve İskân”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 11 (21), 2016, 215-224.
- Dündar, Mahmut, “Şark Medreselerinde Ezber ve Tekrar Yöntemi”, *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslamî İlimler Uluslararası Sempozyumu*, 2013, 409-424.
- Erdem, Ufuk, “Cumhuriyet Türkiye’si’nin İkinci Nüfus Sayımı (20 Ekim 1935)”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, Yıl 2016, S. 30, 38-55.
- Erdoğan, Caner, “Tek Parti İktidarı Döneminde (1923-1950) Cumhuriyet Halk Partisinin Örgütlenme Yapısının ve Yönetim Anlayışının Çözümlemesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (52), Ekim 2017, 366-379.

- Ersal, Aytekin, “Hâkimiyet-i Milli Gazetesinin Şeyh Sait İsyanı’na Bakışı”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 12, S. 24, Yıl 2016, 57-79.
- Ertaş, Kasım, “19. Yüzyılda Bitlis’te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (60), Kış-2017, 217-233.
- Evren, Güngör, “Cumhuriyet Döneminde Ulaştırma”, *Türkiye Mühendislik Haberleri*, S. 442-443, 2006/2-3, 64-89.
- Evsile, Mehmet, “Cumhuriyet Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri (1923-1950)”, *History Studies*, Volume: 10, Issue: 4, June 2018, 81-102.
- Eyüpoğlu, İsmail, “Bitlis Vilayetinde İdari Teşkilatın Kurulması İçin Yapılan Hazırlıklar”, *Atatürk Üniv. AİİT Enst. Atatürk Dergisi*, 5 (3), Ocak 2007, 95-114.
- Falay, Nihat, “Geçmiş Yüzyıllarda Van Gölü Havzası’nın ve Bitlis’in Ekonomik Özellikleri”, *IV. Uluslararası Van Gölü Sempozyumu 17-21 Haziran 2008*, Ed. Oktay Belli, Ankara 2011, 328-336.
- Geray, Cevat, “Belediyelerimizin Yapısal Sorunları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 32 (1), 1977, 33-53.
- , “Türkiye’de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi”, *Amme İdaresi Dergisi*, 3 (4), Aralık 1970, 8-36.
- Güneş, İhsan, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden Halk Fırkasına Geçiş”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 3 (8), Mart 1987, 427-442.
- Güneş, Mehmet, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili” *Akademik Bakış*, 8 (15), 2014, 221-240.
- Güvendiren, M. Yıldız, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İç Sularda Yapılan Taşımacılık Çalışmaları”, *VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, Marmara Üniversitesi, İstanbul 27-28 Mayıs 2016, s. 95-99.
- Hızlı, Mefail, “Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 1987, 273-281.
- İldeş, Yonca, “İrak’ın Kuzeyinde Asur Özerk Bölge Talebi”, *Tüdev Denge*, S. 6, Ankara 2019, 39-58.

- İlyas, Ahmet, “Tek Parti Döneminde Aşiretleri Kontrol Altına Almak İçin Çıkarılan Kanun ve Hazırlanan Raporlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 28, 2014, 329-348.
- İpek, Nedim, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu’da Cereyan Eden Göçler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12 (1), 1999, 161-248.
- İpşirli, Mehmet, “Medrese-Osmanlılar Dönemi”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 28, İstanbul 2003, 327-333.
- Kaştan, Yüksel, “Osmanlı Devleti’nde 1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-i Muvakkati ile Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 2016, 78-98.
- Kaya, Mehmet, “Balkan Savaşları Sonrasında Anadolu’ya Göçler ve Karşılaşılan Sorunlar”, *History Studies*, 5(6), 2013, 1-16.
- Kerwin, Robert W., “Türkiye’de Karayollarının İnkişafı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 10 (1-4), Ekim 1948-Temmuz 1949, 166-179.
- Keskin, Mustafa, “Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1), (Haziran 2017), 61-82.
- Kılıç, Davut, “Rus General Mayewski’nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı ve Ermeni Meselesinin Gelişimi”, *Turkish Studies*, Volume 9/1 Winter 2014, Ankara, 259-269.
- Kılıç, Orhan, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 10 (10), 1999, 119-137.
- Kılıç, Selda Kaya, “1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24 (37), Ankara 2005, 99-111.
- Kocabaşoğlu, Uğur, “Amerikan Okulları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 2, İstanbul 1985, 495-500.

- Kop, Kadri Kemal, “Doğu Anadolu’da Yeni Bayındırlık Sahaları: Bitlis”, *Belediyeler Dergisi*, Yıl: 1, S. 11, Mayıs 1936, Ankara, 60-65.
- Lahn, E., “Bazı Türkiye Göllerinin Jeoloji ve Jeomorfolojisi Hakkında”, *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, Yıl: 1951, C. 41, 118-125.
- Mutlu, Abdulgani, “Norşinli Şeyh Masum”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler (Uluslararası Sempozyum)*, Muş, Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, 5-7 Ekim 2012, s. 175-178.
- Oğuz, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Anadolu’ya Gelen Muhacirler ve Muhacirlerin Göç Ettiği Bazı Şehirlerdeki İskân Politikaları”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 13(19), Eylül 2019, 2709-2728.
- Onur, Ahmet, *Türkiye Demiryolları Tarihi*, K.K.K İstanbul Askeri Basımevi, İstanbul 1953.
- Önen, Nizam, “Bir Tek Parti Dönemi Politikacısının Gözünden Cumhuriyet’in “Doğu” Meselesi ve Bürokrasinin Hali: CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esenal’ın Doğu Gezisi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 12, Bahar 2011, 153-198.
- Öz, Mehmet, “Tahrir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, 425-429.
- Özacun, Orhan, “Halkevlerinin Dramı”, *Kebikeç*, Yıl: 2, S. 3, Ankara 1996, 87-96.
- Özateşler, Mustafa, “Türkiye’de Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadî İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (1), İzmir 1995, 221-248.
- Özdemir, Hikmet, “Demokrasiye Geçiş ve Menderes Dönemi”, *Türkler*, C. 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 878-900.
- Özdemir, Yavuz, “Şeyh Sait İsyanı”, *Yeni Türkiye (Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı II)*, S. 44, Mart-Nisan 2002, 481-495.
- Özdemir, Yavuz; Aktaş, Elif, “Halkevleri (1932’den 1951’e)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 45, Erzurum 2011, 35-262.
- Reuter, Ernst, Çev. Doç. Fehmi Yavuz, “Şehirlerimizin Nüfus Gelişmesi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1 (1), s. 775-790.
- Sarc, Ömer Celal, “Türkiye Nüfusunun Tabii Artış Nisbeti”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 2, İstanbul 1940, 70-85.

- , “Yeni Nüfus Sayımımız”, *Ulus*, 2 Teşrinievvel 1935, 1-2.
- Sarı, Muhammed, “Atatürk Dönemi’nin İskân Politikasında İç İskâna Yönelik Çalışmalar (1923-1938)” *CTAD*, Yıl: 7, S. 14, (Güz 2011), 87-113.
- Selen, Hamid Sadi, “Bitlis ve Van Tetkik Gezisi”, Ankara Üniversitesi, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 4, 1943, 876-880.
- Selvi, Haluk, “Mondros Mütarekesinden Sonra Vilayat-ı Şarkiyye’de Nüfus”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, X. 17, S. 50, Temmuz 2001, 307-326.
- , *Sorularla Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- Selvi, Haluk; Cırık, Bülent, “Milli Mücadele’de Bitlis ve Çevresi (1918-1921)”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9 (1), 2014, 205-231.
- Sezer, Deniz Serhad, Pers Mülki İdare Yapısının Temel Yapısı: Satraplık Sistemi”, 5. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (11-14 Temmuz 2019/Bandırma)*, Bildiri Tam Metin Kitabı 2, Ed. İlkey Noyan Yalman, Sibel Akova, Asos Yayınları, Ankara 2019, 783-793.
- Sümer, Faruk, “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, 50 (197), Ağustos 1986, 447-493.
- Şahinkaya, Serdar, “Cumhuriyetimizin İlk Sanayi Sayımı 1927: Bir Hesaplaşma Hazırlığı”, *Çalışma ve Toplum*, 1 (60), 2019, 179-208.
- Tahiroğlu, Bülent, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, 588-601.
- Tamer, Aytül; Çavlin Bozbeyoğlu, Alanur “1927 Nüfus Sayımının Türkiye’de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar”, *Nüfusbilim Dergisi/Turkish Journal of Population Studies*, 2004, S. 26, 73-88.
- Taşman, Cevat Eyup, “Tuzlarımız”, *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, C. 33, Yıl: 1945, 105-108.
- , “Van Gölü Civarında Korzot Petrolü”, *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, C. 5, Yıl: 1936, 41-44.

- Tekdal, Danyal, “II. Abdulhamid Dönemi Bitlis Vilayetinde Islahat Çalışmaları ve Nahiye Teşkilatı”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, C. 1, Ankara 2019, 495-525.
- Tekeli, İlhan, "Cumhuriyetin ilk Yıllarında Belediyecilik Anlayışının Oluşumu (1923-1930)", *Mimarlık Dergisi*, Yıl: 15, S. 2, Ankara 1977, 17-21.
- Tekeli, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, *Toplum ve Bilim*, S. 50, Yaz 1990, 49-71.
- Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, “1923 Tarihli “Umur-u Nafia Programı”, *Cumhuriyetin Harcı, Modernitenin Altyapısı Oluşurken Üçüncü Kitap*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, 217-231.
- , “Türkiye’de Demiryolu Öncelikli Ulaşım Politikasından Karayolu Ulaşım Politikasına Geçiş (1923-1957)”, *Cumhuriyetin Harcı, Modernitenin Altyapısı Oluşurken Üçüncü Kitap*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, 369-431.
- , “Cumhuriyet’in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması”, *Cumhuriyetin Harcı III: Modernitenin Altyapısı Oluşurken (2. Baskı)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Tızlak, Fahrettin, “Van Gölü’nde Vapur İşletme Teşebbüsleri 1879-1907”, *Belleten*, C. LXIV, S. 240, Ağustos 2000, 467-486.
- Tuğluoğlu, Fatih, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Nüfus Sayımı: 20 İlkteşrin 1935 (Ne Bir Eksik Ne Bir Fazla)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII/25 (2012-Güz), s. 55-78.
- Tuna, Işıl, “Verilişinin 70. Yılında Demokratikleşme Belgesi Olarak Türk Siyasal Hayatında Dörtlülük Takrir”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XV/30 (2015-Bahar), 203-219.
- Tuncel, Metin, “Bitlis”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 6, İstanbul 1992, 225-228.

- Tuncel, Metin, “Kuruluşundan Günümüze Kadar Bitlis Şehri”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ed. Oktay Belli, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, Ankara 2007, 78-82.
- Uyar, Hakkı, “Türkiye’de Tek Parti Döneminde CHP’nin Toplumsal Kökenleri: İkinci Seçmeler Örneği (1935)”, *Bilgi ve Bellek*, Yıl: 1, S. 2, Yaz 2004, 32-43.
- Üner, Serkan vd., “Pekişmemiş Sedimanlarda Depremlerle Oluşan Deformasyon Yapıları (Sismitler): Van Gölü Havzası, Doğu Anadolu”, *Hacettepe Üniversitesi Yerbilimleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi*, 31 (1), 53-56.
- Üste, Rabia Bahar, “Yerel Seçimlerin Cinsiyeti: Seçimler ve Kadın Temsili”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 18 (1), 2017, 101-131.
- Yalar, Mehmet, “Tatvan ve Çevresinde Tarihi Medrese Geleneği”, *I. Uluslararası Düinden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2007, s. 643-658.
- Yapıcı, Hakkı, “93 Harbi Sonrasında Yaşanan Göçler ve Neticeleri”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), Ocak 2012, 181-189.
- Yavuz, Ünsal, “Cumhuriyet Devri Demiryolu Politikasına Yaklaşım Biçimi”, *IX. Türk Tarih Kongresi 21-25 Eylül 1981, Ankara: Bildiriler*, C. III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s. 1638-1645.
- Yıldırım, İsmail, “Cumhuriyet Dönemi Demiryolu İnşaatlarının Mali Kaynakları ve İlk İç Borçlanmalar 1923-1950”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15 (44), Temmuz 1999, 603-626.
- , *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2001.
- Yıldırım, Seyfi, “Türkiye Demiryollarında İstihdam Edilen Yabancı Uzmanlar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 23 (67), Mart-Temmuz-Kasım 2007, 305-338.
- Yıldız, Hasan, “Son Osmanlı Medresesi: Dârü’l Hilâfeti’l-Aliyye Medresesi’nin Müfredat Programlarının Hazırlanma Sürecine İlişkin Bir Değerlendirme”, *Milli Eğitim*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, S. 215, Ankara 2017, 225-237.

Yüce, A. “Bitlis Urayından”, *Belediyeler Dergisi*, Yıl: 3, S. 32, Nisan 1938, Ankara, 54-57.

Zengin, Mahmut, Cevherli, Kübra, “Osmanlı Medrese Sisteminde Eğitim-Öğretim Kadrosu Üzerine Bir Değerlendirme”, Fuat Aydın ve dğr. (Ed.), *Osmanlı Medreseleri - Eğitim, Yönetim ve Finans*, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2019, 175-194.

6. TEZLER

Altınbaş, Canan, *II. Dünya Savaşı Döneminde Türkiye’de Yerel Basına Bir Örnek: Bitlis’te Yayımlanan Yurd Yolu Gazetesi(1938-1944)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

Akalan, Ali Osman, *Bir Kurum Olarak Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları Tarihi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2010.

Alim Baran, Tülay, *İzmir’in İmar ve İskânı (1923–1938)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 1994.

Cavlak, Tuncer, *Cumhuriyet Döneminde İdari Taksimat ve Mülki Teşkilat (1923-1950)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1990.

Çakır, Meryem, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanaklarında İç İsyanlar (1920-1934)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2005.

Çakmak, Fevzi, *Atatürk Döneminde Türkiye’nin Nüfus Politikası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2007.

Çelik, Mehmet, *Tasavvuf ve İlmi Birleştiren Bir Kurum Olarak Medreseler (19. Ve 20. Yüzyıllarda Norşin Medresesi Örneği)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi S. B.E., Mardin 2017.

- Çolak, Hikmet, *1930 Belediye Seçimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2007.
- Demir Görür, Emel *Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.
- Doğan, Yalçın, *Türk Parlamento Sisteminde Diyarbakır Milletvekilleri ve Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 2018.
- Gök, Salhadin, *Tek parti döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İskân Politikaları (1923-1950)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2005.
- Işık, Sedat, *Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinde Bitlis Milletvekilleri (Biyografileri ve Faaliyetleri)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011.
- Kardaş, Abdulaziz, *Cumhuriyet Dönemi'nde Van Gölü Havzası'nda (Van-Bitli-Muş) Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, Erzurum 2012.
- Özök, Alper, *Türk Basınında 1930 Belediye Seçimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, İstanbul 2009.
- Pınar, Mehmet, “Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Doğu Anadolu Bölgesi Teşkilatlanması” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4 (11), Mayıs MMXVII.
- Polat, Mine, *Erken Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Pratiklerinin Nafia Mecmuası Üzerinden İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon 2016.
- Sarıgül, Canan Emek, *Türkiye Cumhuriyeti'nin İskân Siyaseti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2012.
- Tekdal, Danyal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi SBE, Denizli 2018.

Tırıl, Alpay, *Cumhuriyet Döneminde Sinop (1923-1950)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2010.

Tiren, Fikret, *Cumhuriyet Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde İskân Politikası Olarak Uygulanan Zorunlu Göç Hareketleri ve 1984 Sonrası Van Kentinde Zorunlu Göç Hareketlerinin Çocuk Suçluğu Üzerine Etkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2012.

Tunç, Volkan, *1946-1960 Yılları Arasında Van Gölü Havzası'nda Kamu Yatırımları ve Harcamaları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2019.

Ürek, İzzettin, *Günümüz Bitlis Medreselerinde Mantık Eğitimi (Norşin Medreseleri Örneği)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2020.

Yıldırım, Ali, *Cumhuriyet Dönemi İskân Politikaları (1923-1952)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2004.

7. SÖZLÜKLER

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, 30. Baskı, Ankara 2013.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, C. 2, İstanbul 1971.

Sami, Şemseddin, *Kamusul Alam*, Mihran Matbaası, C. 2, İstanbul 1306 (1889).

Sami, Şemsettin, *Kamus-u Türki*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1901.

8. ANSİKLOPEDİLER

Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-1940, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

Milli Eğitim Bakanlığı, *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1961.

Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

TDV. *İslam Ansiklopedisi*

Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi, Kaynak Kitaplar, C. 2, İstanbul 1974.

Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, C. 2, İstanbul 1982.

9. İNTERNET SİTELERİ

<https://www.sabah.com.tr/yazarlar/donat/2016/12/15/genbaskur>

<https://www.youtube.com/watch?v=FeuuCtuB5MY>

<https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Galeri/GenelMudurlerimiz.aspx>

<https://webdosya.csb.gov.tr/db/bitlis/webmenu/webmenu12353.pdf>.

<https://www.tdi.gov.tr/tarihce/>

Ek. 1.5. Bitlis'in Kaza Olmasının Sebebinin İdari, İnzibati ve Askeri Zaruretlerden Doğduğunun Bitlis Belediye Reisliğine Bildirilmesi (26 Mart 1929).

26-3-1929

T. C.
BASBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

DAHİLİYE VEKÂLETİ
Başvekâleti celileye
Vilayetler idaresi umum müdürlüğü

SAYI 2161
6000 289

Mülase :
Bitlis belediye reisi Arif B .
ve rufekasının telğrafının -
İrffile .

Umumi Harpten sonra eski ehemmiyetini kayp eden Bitlisin kaza -
haline kâlbile Mug vilayetinin teşkili hakkındaki kanun layihası -
makamı samilerine takdim kılınmış idi . Bitlisililer telğraflarla
yüksek Makamlara müracaat etmekte ve bu tebeddül keyfiyetini gına -
ve ya buna atf etmekte olduklarından Belediye reisinin davet -
edilerek Mugun Merkezi vilayet olmasının icap ettiren sebebini De -
vlet ve Milletin Yüksek menfaatlerini temine matuf idari, inzibati -
ve askeri zaruretlerden mütevellit olduğunun vekâlet namına kendi -
sine iblağının Birinci umumî Müfettişliğe ve Bitlis vilayetine -
yazıldığı arz ve bu bapta telğrafname leffen takdim olumur eden -
dim .

Dahiliye vekili .

Salih

Hüseyin K.
28

S. Kaya

-8-

28-3-29 2085

030 10 66 441 1

Ek 1.7. Bitlis'in meselelerini anlatmak üzere Ankara'ya bir heyet gönderilmek istendiği (9 Şubat 1945).

T. C. B. GENEL MÜFETTİŞLİK	(S u r e t)	<u>DIYARBAKIR</u> Bitlis: 9/2/1945
Sayı : Bitlis Valiliği 16.	Birinci Umumî Mufettişliğe	
1 - Bitlise ait bazı işlerin Ankara'da takibi ve Millî şefimize arzı tâzimat edilmesi için , Bitlis Milletvekili Bülend Osman'ın reisliği altında , Bitlis Parti Idare heyeti reisi Arif Özdemir , Belediye reisi Suphi Mentiş , Halkevi Reisi Ziya Geboloğlu ve Ticaret Odası reisi Nezir Özel'den ibaret bir heyetin , Ankaraya gönderilmesine karar verilmiş olduğuna dair , Bitlis C.H.F. İl Idare Heyet Reisliğinden alınan ve Parti Genel Sekreterliğine de yazıldığı anlaşılan 6/2/1945 günlü ve 4 sayılı yazı örneği ekli olarak sunulmuştur.		
2- Bu teşebbüs çok faydalı ve hayırlı olmakla beraber zamanının henüz gelmemiş olduğu kanaatında bulunmaktayım. Geregine emir buyurulmasını arz ederim.		
3 - Dahiliye Bakanlığına , Birinci Umumî Mufettişliğe arzedilmiştir.		
Bitlis Valisi Asım Türeli		
Aslı Gibidir. 14/2/1945 e.e. —————		

B.C.A., 490.1.0.0-980.797.4.

Ek 1.8. Muhtar Ertan'ın VIII. Dönem TBMM Bitlis Milletvekilliği Seçim Mazbatası (12 Ağustos 1946).

Birlik li

Milletvekili seçilmiş olanlara ait tutanak

Adı ve Soyadı	Doğum yeri ve tarihi	Meslek veya sanatı	Kazanılan oyların sayısı														Oyların toplamı		Anayasa ve Milletvekili seçimi kanunlarına göre seçimine engel halleri olup olmadığı	Seçimi hakkında şikâyet olup olmadığı	Düşünceler	
			İlçesi	İlçesi	İlçesi	İlçesi	İlçesi	İlçesi	İlçesi	İlçesi	İlçesi	İlçesi	İlçesi	İlçesi	İlçesi	İlçesi	İlçesi	İlçesi				Yazı ile
<i>Muhtar esten</i>	<i>1912</i>	<i>eski sülâzî</i>	<i>1175</i>	<i>4739</i>	<i>1197</i>	<i>1114</i>												<i>1122</i>	<i>1122</i>		<i>jok</i>	

Milletvekili Seçimi Kanunu gereğince ilimizde yapılan seçim sonunda: *görmü sadık Benli için görmü sadık* oyları ile *eski sülâzî Muhtar esten* kimin Milletvekilliğine seçilmiş olduğunu gösterir bu tutanak kurulmuştur

tutanağın kendisine verildi. *29.7.1946*

Başkan

Birlik Valisi

Seçim Kurulu ve Belediye Başkanı

Süleyman

Oye

Abdülkadir

Oye

İsmail

Oye

İsmail

Oye

İsmail

Oye

İsmail

Oye

İsmail

Oye

İsmail

Kanunların 12. Maddesi 1946 Tarihli

ikinci birleşiminde Onamıştır.

Ek 1.9. 1949 Milletvekili Ara Seçimi İçin Adaylık Başvurusunda Bulunan CHP Bitlis İl İdare Kur. Baş. Ziya Geboloğlu (18 Ağustos 1949).

18. VIII. 1949

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

C.H.P. İl Yönetim Kurulu Başkanlığı Katına
Bitlis

Zonguldak iline bağlı Safranbolu Sorgu Yargıçlığından istifa suretiyle Haziran.934 tarihindenberi Bitliste Avukatlık yapmaktayım. 20.Ekim.1949'de Bitlis İl merkezinde yeni kurulan C.H.P. İl İdare kuruluna asıl üye ve Halkevi Başkanlığına ve 20.7.1946 tarihinde yapılan Milletvekili seçiminde Bitlis Milletvekilliğine seçilen Sayın Arif Özdemirden açılan İl İdare Kurulu Başkanlığına 22.7.1946 da seçilerek bu tarihten bu güne kadar da İl İdare kurulu Başkanlığında bulunmaktayım.

İlimiz Milletvekili sayın Arif Özdemir'in ölümü dolayısıyla açılan Milletvekilliğine yeniden bir Milletvekili seçilmesi ve Ekim ayında Ara seçimin yapılacağı gazetelerde İçişleri Bakanlığının yazısı ve diğer gazetelerin bu seçimin yapılacağını teyit eder yazıları Ekim.1949 da İlimizden bir Milletvekili seçileceği anlaşıldığından merhum Arif Özdemirden açılan Milletvekilliği için ilimizden Adaylığımı komak istegindeyim.

~~1948~~ 1948 günlü C.H.P. Yönetmeliğin 17 nci maddesi gereğince Bitliste yapılacak Ara Milletvekilliğine Adaylığımı bırakıyorum. Aynı Yönetmeliğin 16 nci maddesi gereğince de 3 adet vasıka fotoğrafımla pullu ve imzalı 2 adet kısa hal tercümemi ekli olarak sunuyorum.

Adaylığımın Aday defterine geçirilmesini iki mushadan ibaret işbu dilekçe ve kısa hal tercümemden birer örneğinin C.H.P. Yüksek Genel Sekreterliğe gönderilmesine müsadelerinizi saygılarımla arz ederim.

Ziya Geboloğlu

Bitliste Avukat ve Bitlis
C.H.P. İl Yönetim Kurulu Başkanı
Ziya Geboloğlu

Eki:
3 Fotoğraf
2 Kısa hal tercümesi

Asli ve Pullusu İdare kurulunda meycüt aslın aynı olduğu tastik olunur. 23.8.1949

B.C.A., 490.1.0.0-292.1177.4.

EK 2. RESİMLER

Ek 2.1. Bitlis'te 1938 Belediye Seçimlerinin Yurd Yolu Gazetesine Yansınması

YURD YOLU

Bitlis

İ YURDUCU = HABERCİ |

Siyasi Halk ve Memleket Gazetesi

ABONE YILLIĞI 3 LİRA

İLAN SANTİMİ ELLİKURUS

İlanattan Mesuliyet Kabul Edilmez

TELEFON [4]

Basıldığı Yer BITLİS

Yurd Yolu Matbaası

Pazartesi 10 İLK TEŞRİN 1938

SA YI « 77 »

SAYISI « BİR » KURUSDUR

YIL « 1 »

İnhisarlar Atelyesi temelatma töreni Sayın İlbayımız ve davetliler huzurunda mükemmel Yapıldı

Bu güzel binayı şehrimizde kurulacak ve halkımızı refahlandıracak fabrikaların bir müjdecisi telâkki etmekle bahtiyarız.

Günün Yazısı :

Belediye Seçimi

Belediye seçimi başladı. Belediye işleri bir şehirde yaşayan insanlara sığınak, bayındırlık, eğlence, zevk, ekonomi gibi bin bir ihtiyaçlarında ehemmiyetli ödev ve ilgilere otan bir heyettir ki bu işleri yapabilecek insanları bulup seçmek de pek mühim bir iştir.

Belediye şehir, kasaba ve yahut beledi teşkilatı kurmağa müsait na hiye ve köylerde belediye kanununun tayin ettiği surette çalışan bir kitledir ki o yerin en çalışkan en temiz, en olgun, en görgülü en işbilirleri olmak icabeder.

Öyle değilmiye? « Bir şehrin sivil vaziyeti ne gibi tedbirlerle yoluna girer? Temizliği temin etmek için hangi mevzular üzerinde ne surette çalışmalıdır? Yolların açılmasında, binaların yapılmasında riayet edilecek usuller nelerdir? Yiyecek ve içecek lerimizin temiz, eyi ve

Bitlisin 2 nâzhar ve hakim sırtlarında bulunan (Gökmevdan, Avilmevdan) dan bir ikincisi olan Avilmevdan'daki (Kuru bulak) da evvelki gün saat 15 te Sayın İlbayımız ve davetlilerle büyük bir halk kitlesi huzurunda (39000) İlbaya ikmalî mukarrer Modern bir inhisarlar Atelya binasının temelatma töreni yapılmıştır. Kıştan evvel ikmalî için gerekli tertibat alınmış olan bu güzel müessesenin inşasına muvaffakiyetler diler ve şehrimiz halkına refah temin edecek bolun an bu mustahsil atelyayı Cumhuriyet devrinin yaşatıcı ve yararı fabrikalarının bir müjdecisi sayar şehrimize böyle bir bina kazandıran İnhisarlar Umumî müdürlüğüne hal kımızla minnet ve şükranlarını sunarken İlbay, Başmüdür, Mühendisine de teşekkürü bir borç sayarız.

Sonu ikincide

Yurttan Duyumlar

İstanbul şehir meclisi üyesi C. H. P. since son posta arkadaşımızın sahiplerinden Ekrem uşaklıgilin namizet gösterildiğini memnuniyetle haber aldık.

İzmirin Balçıvasında yeni ilhalar keşfedilmiştir. suları tahli edilmektedir.

Sonu ikincide

AKLA GELDİKÇE :

Ahımanın birisi sokakda kaybettığı iğneyi ararken sorarlar:

- Ne arayorsun ?
- Evde iğneyi kaybettim de onu arıyorum !
- Pek ala evdeki iğne sokakta aranır mı ?
- Ne yapayım eyvah karanlık tir ve ışığım yok onun için kapının önünde arıyorum !

deye cevapverir

Ek 2.2. Bitlis Belediye Başkanı Suphi Menteş, Yurd Yolu Gazetesi Kurucusu ve İdare Müdürü İhsan Yazman'ın da Bulunduğu Bitlis Resimleri

Yurd Yolu, 28 İlk Teşrin/Ekim 1938, S. 88.

Ek 2.3. 1941 Bitlis Halkevi Binası

B.C.A., 490.1.0.0-1006.883.1

Ek 2.4. 1941’de Hizan Halkodası

B.C.A., 490.1.0.0-1006.883.1.

Ek 2.5. Bitlis Halkevi Müzik Grubu (15 Ekim 1945).

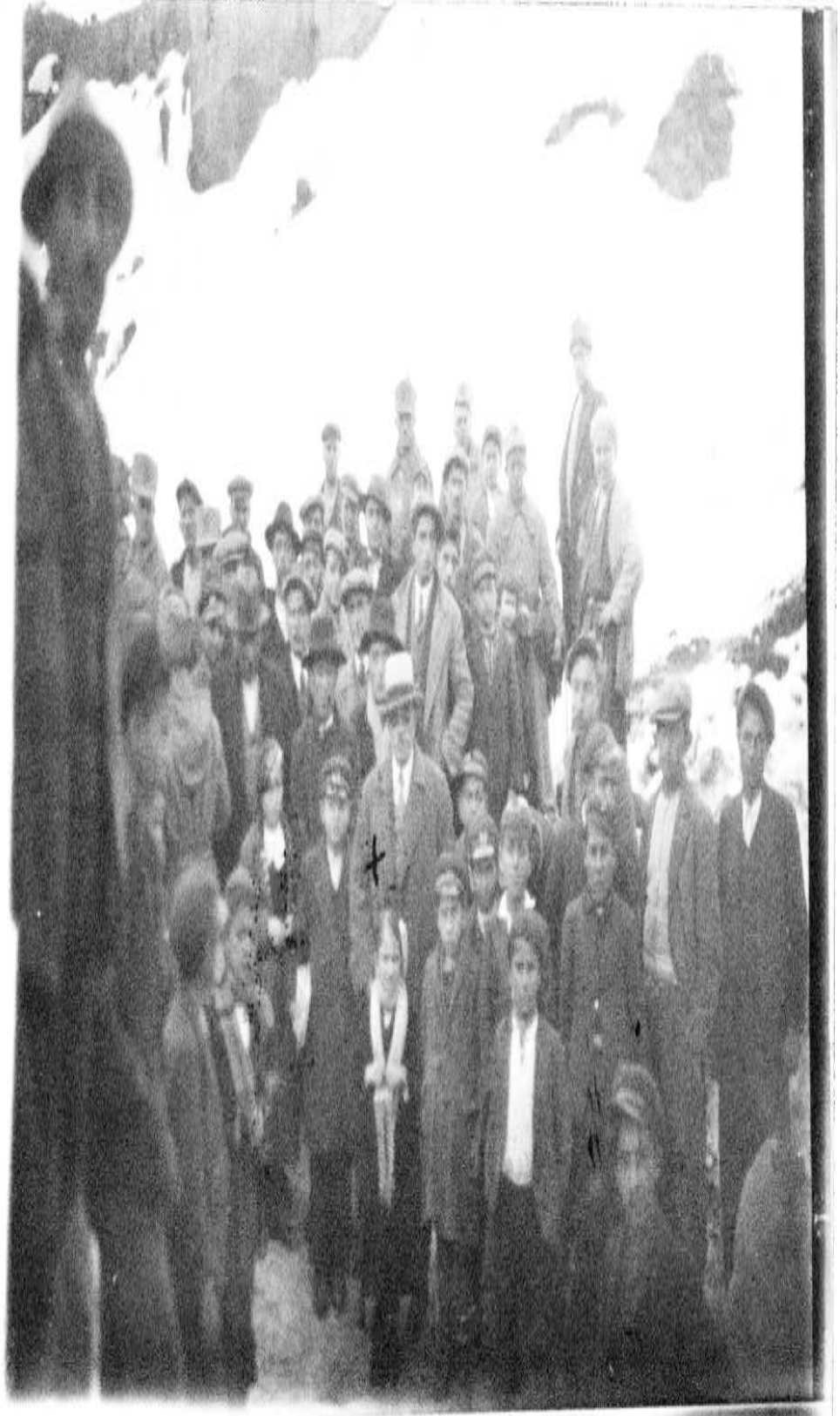
B.C.A., 490.1.0.0-1006.883.1.

Ek 2.6. Bitlis Belediyesi Otobüsü

B.C.A., 490.1.0.0-1070.1101.2

Ek 2.7. Bitlis Halkevi ve Halkodalarının Açılış Merasimi (11 Aralık 1948)

B.C.A., 490.1.0.0-953.691.3.

EK 3. HARİTALAR

Ek 3.1. 1933 yılına ait karayolları ve demiryollarını gösterir harita

T.C. İktisat Vekâleti, 10 yılda Türkiye nafiası 1923-1933, Nafia Vekâleti Matbaası ve Neşriyat, İstanbul 1933.

Ek 3.2. 1932-1935 Yıllarında Ankara'nın Doğusunda Açılmış Halkevlerini Gösteren Harita

Halkevleri 1932-1935 (103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı), 1935.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Sedat IŞIK
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü 2008
Y. Lisans Öğrenimi	Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bil. Ens. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı - 2011
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	2023